

Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ К.Д.УШИНСЬКОГО»

**ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ В ОСНОВНИХ
КАТЕГОРІЯХ І ПОНЯТТЯХ**

Програмний довідник

Одеса
2011

УДК : 150
ББК 88 Я 73
В 27

Рецензенти:

завідувач кафедри практичної психології
Класичного приватного університету (м.Запоріжжя),
доктор психологічних наук, професор В.Й.Бочелюк;

завідувачка кафедри психології та культурології
Житомирського національного агроекологічного університету,
доктор психологічних наук, професор Л.П.Журавльова;

завідувачка кафедри загальної та диференціальної психології
Південноукраїнського національного педагогічного університету
імені К.Д.Ушинського, доктор психологічних наук, професор О.П.Саннікова.

Друкуються за рішенням вченої ради Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського (Протокол № 3 від 27 жовтня 2011 р.)

Укладач: Л.К.Велитченко

За загальною редакцією академіка О.Я.Чебикіна

В 27 Загальна психологія в основних категоріях і поняттях: програмн.
довідн. / уклад. Л.К.Велитченко / за заг. ред. О.Я.Чебикіна – Одеса: видавець
Букаєв Вадим Вікторович, 2011. – 535 с.

ISBN 978-966-2070-37-8

Довідник укладено відповідно до розроблених у ПНПУ імені К.Д.Ушинського програм курсу. До його змісту із сучасних довідникових видань залучено поняття та положення, які визначають зміст понять психічних процесів. Довідник може стати у нагоді викладачам психології, студентам, магістрантам, аспірантам, докторантам.

ББК 88 Я 73
УДК : 150

ISBN 978-966-2070-41-8

© Велитченко Л. К., укладання, 2011

ЗМІСТ

Вступ	6
1. Предмет психології	
1. Розвиток уявлень про предмет психології	15
2. Мозок і психіка	25
3. Психіка і свідомість	30
2. Завдання і методи психології	
1. Сучасна психологія і її завдання	36
2. Напрями в сучасній зарубіжній психології	49
3. Принципи і методи психології	57
3. Діяльність	
1. Поняття про діяльність	67
2. Дія як цілеспрямований процес	73
3. Походження внутрішньої психічної діяльності	79
4. Розвиток діяльності	80
4. Спілкування	
1. Поняття про спілкування	87
2. Спілкування як обмін інформацією	97
3. Спілкування як міжособистісна взаємодія	101
4. Спілкування як розуміння людини людиною	108
5. Колектив	
1. Групи та їх класифікація	123
2. Колектив як вища форма розвитку групи	133
3. Диференціація в групах і колективах	137
4. Інтеграція в групах і колективах	141
6. Особистість	
1. Поняття про особистість в психології	145
2. Теорії особистості в українській психології	149
3. Зарубіжні теорії особистості	158
4. Структура особистості в радянській психології	160
5. Уявлення про структуру особистості у зарубіжній психології	162
6. Активність особистості	166
7. Активність особистості в психоаналізі і гуманістичній психології	168
8. Спрямованість особистості	173
9. Самосвідомість особистості	177
7. Увага	
1. Поняття про увагу	185
2. Види уваги	187
3. Фізіологічні основи уваги	190
4. Властивості уваги	197
8. Відчуття і сприйняття	
1. Поняття про відчуття і сприйняття	199

2. Властивості відчуттів.....	217
3. Властивості сприйняття.....	222
4. Сприйняття як дія.....	227
5. Сприйняття простору.....	231
6. Сприйняття часу.....	237
9. Пам'ять	
1. Поняття про пам'ять.....	245
2. Слідові процеси пам'яті.....	255
3. Види пам'яті.....	258
4. Процеси пам'яті. Запам'ятовування.....	263
5. Процеси пам'яті. Відтворення.....	269
6. Процеси пам'яті. Забування і збереження.....	271
7. Типи пам'яті. Властивості пам'яті.....	277
10. Мислення	
1. Поняття про мислення.....	280
2. Форми мислення.....	291
3. Розумові операції.....	299
4. Мислення і мовлення.....	304
5. Мислення як діяльність.....	311
6. Види мислення. Індивідуальні особливості мислення.....	316
11. Уява	
1. Поняття про уяву.....	320
2. Види уяви.....	325
3. Аналітико-синтетичний характер уяви.....	326
4. Фізіологічні основи уяви.....	328
5. Роль фантазії в діяльності.....	330
12. Воля	
1. Поняття про волю.....	332
2. Вольовий акт і його структура.....	343
3. Вольові якості.....	346
13. Почуття	
1. Поняття про почуття.....	350
2. Форми переживання почуттів.....	363
3. Почуття і особистість.....	376
14. Темперамент	
1. Поняття про темперамент.....	397
2. Фізіологічні основи темпераменту.....	407
3. Роль темпераменту у трудовій і учбовій діяльності.....	416
3. Властивості темпераменту.....	423

15. Характер	
1. Поняття про характер.....	426
2. Структура характеру.....	446
3. Природа і прояв характеру.....	453
16. Здібності	
1. Поняття про здібності.....	472
2. Задатки і здібності.....	486
Питання для самоконтролю.....	490
Список використаних джерел.....	520
Іменний покажчик.....	521
Рекомендована література.....	532

ВСТУП

Роль курсу «Загальна психологія» у полягає у відображенні базових теоретико-методологічних категорій – психіка, свідомість, особистість, діяльність. Ці категорії покликані бути засадою при створенні майбутнім фахівцем вихідного теоретичного концепту, який дозволяв би йому якісно вирішувати професійні завдання.

Основний пафос теми «**Предмет психології**» полягає у відображенні процесу розвитку уявлень про сутність та природу психічного в історії психології (Наука про душу, Наука про свідомість, Ідея поелементного розчленовування свідомості, Гештальтпсихологія, Біхевіоризм, Психоаналіз, Культурно-історична теорія тощо). У цьому аспекті на особливу увагу заслуговують дані щодо етапів розвитку психології (допарадигмальний, класичний, некласичний, постнекласичний, постмодерністський, постпозитивістський).

У першій темі подано також два традиційних питання «Мозок і психіка» та «Психіка і свідомість». Розгляд цих питань є основою для формування теоретичного концепту, що належить до тріади «мозок – психіка – свідомість».

Друга тема «**Завдання і методи психології**» містить загальну характеристику психології, її зв'язків із суміжними науками. Ця характеристика доповнена відомостями про її роль у визначенні рушійних сил та закономірностей психічного розвитку, соціалізації, механізмів розвитку особистості тощо. Наведено інформацію про напрями у сучасній зарубіжній психології (біхевіоризм, генетична психологія, гештальтпсихологія, гормічна психологія, психоаналіз, неофройдизм, аналітична, індивідуальна психологія, гуманістична психологія, розуміюча психологія). Тема закінчується розглядом питання про методологічні принципи (Принцип детермінізму, Принцип єдності свідомості і діяльності, Принцип розвитку) та методи психології (Моделювання, Типологізація, Лабораторний експеримент, Спостереження, Бесіда, інтерв'ю, анкетування, Соціометрія, Біографічний метод, вчування, Генетико-моделювальний метод, Метод вивчення продуктів діяльності, Метод вивчення історично-літературних джерел, Математичні методи, Тест).

Перше питання теми «**Діяльність**» спрямоване на розкриття положення про діяльність як основу існування суб'єкта (статті Діяльність, Праця, Задоволення потреб, Предметність діяльності, Мотив). Розгляд питання про дію як одиницю діяльності доповнено статтями «Задача» (характеризується єдністю мети і умов її досягнення), «Орієнтовна основа дії» тощо. Походження психічної діяльності викладено через звертання до поняття інтеріоризації і теорії поетапного формування розумових дій. Питання про розвиток діяльності розглядається відповідно до традиції

тракувати діяльність як сукупність навичок (див. Рухові навички, Динамічний стереотип, Крива вправи, Автоматизація рухів тощо).

У темах «**Спілкування**» та «**Колектив**», що належать до соціально-психологічної проблематики, ми зробили наголос на деталізації тих аспектів, які у підручниках розглядаються не завжди (див. Самоствердження, Спілкування педагогічне, Наслідування, Вчинок, Дружба, Атракція, Соціальна ідентичність тощо).

Тема «**Особистість**» починається статтею, в якій зазначено чинники та фази розвитку особистості, підходи до її пізнання. В ній також наведені роздуми фахівців різних галузей про феномен особистості. Детально подано зведення про теорії особистості та її структуру в українській, радянській та зарубіжній психології. Особлива увага приділяється питанням про методи дослідження особистості, активність особистості, її спрямованості (див. Спрямованість особистості, Переконавання, Світогляд особистості, Соціальна установка, Атитюд), самосвідомості (див. Самосвідомість, Самооцінка, Я-концепція). Достатньо проінформовано про проблеми психологічного захисту.

Основний наголос теми «**Увага**» полягає у відображенні цього процесу як суб'єктного механізму саморегуляції. Це означає, що увага є не тільки «зосередженість діяльності суб'єкта», «спрямованість і зосередженість психічної діяльності», «внутрішній контроль». У цій темі наголошується зв'язок уваги з активністю суб'єкта, яка має відповідну філогенетичну «передісторію» і відповідний еволюційний фізіологічний базис.

Тема «**Відчуття і сприйняття**» (див. Відчуття, Сприйняття) розкриваються у довіднику шляхом звернення до «історії питання» (див. Теорія віддзеркалення, Суб'єктивний ідеалізм, Закон специфічної енергії відчуттів). У даному розділі наголошується рефлекторний характер відчуття і наводяться відомості про будову, функції і взаємодію аналізаторів. Питання про структуру аналізатора розкривається за допомогою таких понять, як рецептор (див. Рецептор, Рецепція), провідні шляхи, кіркова частина (див. Мозок).

Питання про властивості відчуттів (якість, інтенсивність, тривалість, просторова локалізація) містить зведення про психофізичні закони (див. закон Бугера – Вебера, Вебера – Фехнера).

Довідкові статті про сприйняття були покликані до висвітлення ідеї про цілісний характер віддзеркалення дійсності за допомогою цього психічного процесу. Наведено відомості про властивості сприйняття (предметність, цілісність, структурність, константність, усвідомленість), його зв'язок із досвідом людини (див. Аперцепція, Характер діяльності).

Сприйняття є активний і, отже, суб'єктивний процес віддзеркалення, в якому невід'ємною складовою є кінестезія (див. Рухи очей, Дивергенція,

Конвергенція очей, Саккадичні рухи). Структурною одиницею сприйняття є перцептивна дія (див. Перцептивні дії).

Виклад зведень про сприйняття простору та часу має відповідні посилання на довідкові статті щодо змісту понять „простір” та „час” (див. Простір і час, Час). Вказується на відповідні механізми сприйняття простору (див. Вестибулярна система, Бінокулярний зір, Стереопсис, Глибинний зір, Акомодация, Конвергенція) та часу (див. Збудження, Гальмування, Руховий аналізатор, Слуховий аналізатор).

Тема «**П а м ’ я т ь**» окрім загальних відомостей, які традиційно викладаються у підручниках (див. Асоціативна психологія, Біохімічні основи пам'яті), містить також статті щодо фізіологічних основ пам'яті (див. Пам'яті фізіологічні механізми). Достатня увага приділяється питанню про види слідових процесів (див. Послідовний образ, Пам'ять сенсорна, Ейдетизм, Уявлення). Види пам'яті наведено у статтях про пам'ять: р у х о в у (див. Рухові навички, Динамічний стереотип), е м о ц і й н у (див. Почуття), о б р а з н у (див. Образ), с л о в е с н о - л о г і ч н у (див. Думка), д о в і л ь н у, о п е р а т и в н у (див. Пам'ять первинна), к о р о т к о ч а с н у (див. Пам'ять короткочасна, Пам'ять буферна), д о в г о т р и в а л у (див. Пам'ять довготривала).

Процеси пам'яті (див. Запам'ятовування, Відтворення, Забування, Збереження) відображені у посібнику з посиланням на значущість власної активності людини. Показано значення для пам'яті спеціальних прийомів, внутрішніх процесів (див. Інтерференція, Інтерференція проактивна, Інтерференція ретроактивна, Індукція нервових процесів, Гальмування проактивне, Гальмування ретроактивне). Типи пам'яті характеризуються посиланням на співвідношення першої і другої сигнальних систем (див. Сигнальні системи).

При розгляді теми «**М и с л е н н я**» слід було звернути увагу на те, що цей процес відображує особливості пізнавальної діяльності людини в контексті різних задач у складі її життєдіяльності. При розгляді питання про форми мислення (див. Поняття, Судження, Умовивід) використовуються статті, які висвітлюють особливості умовиводу (див. Аналогія, Індукція, Дедукція, Силогізм, Силогістика). Зведення про розумові операції (аналіз, синтез, абстрагування, конкретизація, порівняння, узагальнення) подані у відповідних статтях (див.). Особливості операцій абстрагування та конкретизації наведено у статті «Сходження від абстрактного до конкретного».

Мислення традиційно розглядається у зв'язку з проблематикою мовлення. Отже, у контексті цього питання наведено статті «Мова», «Знак», «Значення», «Особистісний смисл». Особливе значення приділяється у цьому питанні зведенням про мовленнєвий механізм мислення (див. Базальний компонент мовлення, Кінестезії мовленнєві, Мовлення внутрішнє).

При розгляді мислення як діяльності було залучено зведення про діяльність, проблемну ситуацію. Головним постулатом у цьому плані є судження про задачу як об'єктивний аспект мислення (див. Задача, Гіпотеза). Відмічається, що розв'язання задач спирається також на евристичні (див. Евристика) та інтуїтивні (див. Інтуїція) процеси.

Виклад теми «Мислення» завершується розглядом зведень щодо видів (див. Мислення наочно-дієве, Мислення наочно-образне, Мислення словесно-логічне) та індивідуальних особливостей мислення (самостійність, гнучкість, швидкість). Це питання містить додаткові зведення стосовно видів мислення (див. Оперативне мислення, Мислення практичне, Мислення творче, Мислення теоретичне, Дискурсивне мислення, Візуальне мислення) та індивідуальних особливостей мислення.

Тема «**У я в а**» розкривається у традиційному викладі положень про: а) відмінність функцій уяви від функцій пам'яті та наочного мислення; б) її зв'язок з передбаченням, антиципацією, прогнозуванням. Схарактеризовано види уяви (див. Пасивна уява, Активна уява, Творчість, Марення, Фантазія, Мрія), аналітико-синтетичний характер уяви (див. Створення нових образів. Аглотинація. Гіперболізація. Підкреслення. Схематизація. Типізація), її фізіологічні механізми (див. Фізіологічна основа уяви, Фізіологічні механізми, Идеомоторний акт). Вказано на роль уяви у діяльності людини (див. Фантазія, Виховання фантазії).

Зміст питання «Поняття про волю» (тема «**Воля**») відображено через зміст послідовності статей «Воля», «Мотив» (спонука до діяльності), «Імпульсивність» (схильність діяти за першою спонукою). Градація прояву волі як механізму саморегуляції зображено у змісті статей «Потяг» (первинний емоційний прояв потреби), «Бажання» (потреба, яка перейшла в дієву думку), «Намір» (свідоме рішення; свідоме прагнення завершити дію відповідно до наміченої програми).

Питання «Вольовий акт і його структура» деталізується статтями «Мета» (усвідомлений образ результату, що передбачається), «Прийняття рішення» (формування послідовності дій, які ведуть до досягнення мети), «Рішення» (зниження невизначеності ситуації).

Розгляд понять «цілеспрямованість», «самостійність», «рішучість», «наполегливість», «самовладання», а також статті «Сугестивність» (сприйнятливність до навіювання), «Рішучість» (здатність самостійно приймати відповідальні рішення), «Наполегливість» (уміння добиватися поставленої мети), «Упертість» (форма поведінки, обумовлена мотивом самоствердження), «Самовладання» (здатність здійснювати діяльність у дезорганізуючих її ситуаціях) утворюють зміст питання «Вольові якості».

Питання «Поняття про почуття» (тема «**Почуття**») викладено за допомогою статей «Почуття». Воно містить зведення щодо суб'єкт-об'єктних зв'язків як умови виникнення відповідних емоційних станів (див. статті «Суб'єкт» (носії предметно-практичної діяльності і пізнання),

«Об'єкт» (те, що протистоїть суб'єктові в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності).

У даному питанні зміст поняття «емоція» наведено у статтях «Емоції» (безпосереднє переживання життєвого смислу явищ і ситуацій, пов'язане з інстинктами, потребами, мотивами), «Джеймса — Ланге теорія емоцій» (У.Джеймс: емоції викликаються периферичними змінами; Г.Ланге: емоції викликаються судинно-руховою системою), «Емоцій інформаційна теорія» (емоції визначаються якою-небудь актуальною потребою і можливістю її задоволення), «Ситуація» (система зовнішніх по відношенню до суб'єкта умов, що спонукають і опосередковують його активність). Розгляд положення про функції емоцій (сигнальна, регуляторна) спирається на зміст статті «Сигнал» (те, що несе повідомлення про яку-небудь подію і орієнтує живу систему щодо цієї події), «Саморегуляція». Наведено також зведення про фізіологічні механізми переживання почуттів (див. Ретикулярна формація (ретикулярні структури стовбура головного мозку), Активація (стан нервової системи, що характеризує рівень її збудження і реактивності).

Питання «Форми переживання почуттів» містить статті «Стенічні почуття» (сприяють підвищенню життєдіяльності), «Астенія» (підвищена стомлюваність), «Астенічні почуття» (почуття пригніченості), які характеризують почуття з погляду на їх роль у стимулюванні активності людини. Статті «Афект» (сильний і відносно короткочасний емоційний стан), «Стрес» (відповідь на різноманітні екстремальні дії), «Настрій» (позитивний або негативний емоційний фон психічного життя індивіда) покликані зобразити рівні інтенсивності переживання почуттів.

Статті «Адаптація» (приспособування будови і функцій організму), «Адаптаційний синдром» (сукупність адаптаційних реакцій організму, які носять загальний захисний характер), «Дискомфортний стан» (неприємні суб'єктивні відчуття), «Стомлення» (виснаження внутрішніх ресурсів), «Втома» (комплекс суб'єктивних переживань, супутніх розвитку стану стомлення), «Депресія» (негативний емоційний фон, загальна пасивність поведінки) покликані відобразити динамічні та функціональні аспекти психічних станів. На залежність почуттів від особистісних чинників вказує зміст статей «Самооцінка» (оцінку людиною самої себе), «Рівень домагань» (прагнення до досягнення цілей відповідного ступеня складності).

Положення про залежність почуттів від соціального оточення викладено при посиланні на зміст статей «Середовище соціальне» (суспільні, матеріальні і духовні умови існування людини), «Продуктивні сили» (система суб'єктивних (людина) і речових (техніка) елементів), «Виробничі відносини» (сукупність матеріальних економічних відносин між людьми в процесі суспільного виробництва), «Суспільні відносини» (зв'язки, що виникають між соціальними групами, класами, націями), «Громадська думка» (ставлення різних груп до подій і

фактів соціальної дійсності), «Культура» (специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності).

Зміст питання «Почуття і особистість» утворюють статті «Переживання» (емоційно забарвлений стан суб'єкта як подія його власного життя), «Самосвідомість» (усвідомлене ставлення людини до своїх потреб, здібностей, потягів тощо), «Симпатія» (схвальне емоційне ставлення людини до інших людей), «Емпатія» (збагнення емоційного стану іншої людини), «Співпереживання» (уподібнення емоційного стану суб'єкта стану іншої особи).

Виклад змісту цього питання продовжують статті «Любов» (високий ступінь емоційно позитивного ставлення), «Ненависть» (стійке активне негативне почуття людини, направлене на явища, що суперечать її потребам, переконанням, цінностям), «Пристрасть» (всеосяжне почуття, яке домінує над іншими спонукками людини), «Ейфорія» (підвищений радісний, веселий настрій), «Дисфорія» (знижений настрій з дратівливістю, озлобленістю, похмурістю), «Фрустрація» (стан, що викликається непереборними труднощами), «Надія» (переживання, що виникає при очікуванні деякої бажаної події), «Фобії» (нав'язливі неадекватні переживання страхів конкретного змісту).

Положення про детермінанти та зміст моральних почуттів розкривається у низці наступних статей: «Якість життя» (якість задоволення матеріальних і культурних потреб), «Духовність» (індивідуальна вираженість у системі мотивів ідеальної потреби пізнання і соціальної потреби діяти «для інших»), «Мораль» (спосіб нормативної регуляції дій людини в суспільстві), «Совість» (здатність особи здійснювати моральний самоконтроль), «Сором» (результат усвідомлення людиною невідповідності вчинків вимогам моралі).

Практичні (праксичні) почуття розглядаються у контексті статті «Задоволеність працею» (емоційно-оцінне ставлення до виконуваної роботи). Естетичні почуття, детерміновані розумінням прекрасного, схарактеризовані шляхом посилання на зміст статей «Естетика» (вивчає сферу естетичного як специфічний прояв ціннісного ставлення людини до світу), «Естетичний розвиток» (розвиток здатності переживати різні явища дійсності як прекрасні). Інтелектуальні почуття як такі, що обумовлені пізнанням, розкрито за допомогою змісту статей «Пізнання» (вища форма віддзеркалення об'єктивної дійсності), «Інтелект» (сукупність всіх пізнавальних функцій індивіда), «Почуття гумору» (здатність людини помічати в явищах їх комічні сторони).

Питання «Поняття про темперамент» (тема «**Темперамент**») містить загальну характеристику цієї психічної властивості у трьох статтях «Темперамент» (характеристика індивіда з боку його динамічних особливостей). Статті «Гіппократ» (вчення про зміщення гуморальних компонентів), посилання на погляди І.Канта, статті «Ернст Кречмер» (вплив

будови тіла на темперамент), «Конституція людини» (сукупність всіх морфологічних, фізіологічних і психічних особливостей організму), «Іван Петрович Павлов» (вплив типу вищої нервової діяльності на темперамент), «Борис Михайлович Теплов» (стійкі психічні відмінності), посилення на В.М. Русалова (визначення функціональних властивостей темпераменту) дають можливість отримати уявлення про складний процес пізнання темпераменту. У викладі цього питання застосовані статті «Сангвінік», «Холерик», «Флегматик», «Меланхолік».

Питання «Фізіологічні основи темпераменту» ґрунтується на статтях «Нервова система» (сукупність нервових утворень в організмі, що об'єднує діяльність всіх органів і забезпечує функціонування організму як єдиного цілого), «Сила нервової системи» (функціональна витривалість, працездатність), «Рухливість» (здатність швидко реагувати на зміни в навколишньому середовищі), «Рухливість нервових процесів» (швидкість зміни збудження гальмуванням і навпаки), «Врівноваженість нервової системи» (відношення між абсолютними величинами властивостей збудливого і гальмівного нервових процесів).

Динамічні характеристики активності як одна із головних ознак прояву темпераменту відображені шляхом посилення на статті «Динамічність нервової системи», «Умовний рефлекс», «Лабільність» (швидкість, з якою фізіологічна система реагує на подразнення і повертається в початковий стан), «Активация» (стан нервової системи, що характеризує рівень її збудження і реактивності), «Активованість» (безумовно-рефлекторний баланс нервових процесів).

Питання «Роль темпераменту в трудовій і учбовій діяльності» розглянуто у контексті статей «Праця», «Учбова діяльність», «Спільна діяльність», «Сумісність групова». Наголошується важливість урахування темпераменту відповідно суб'єкт-суб'єктних та суб'єкт-об'єктних вимог діяльності.

Загальна характеристика таких властивостей темпераменту (питання «Властивості темпераменту»), як реактивність (мимовільність реакції), активність (енергійність реакції), пластичність (здатність до пристосування), ригідність (негнучкість поведінки), резистентність (здатність до опору несприятливим діям), темп реакцій (швидкість здійснення відповіді на стимул) доповнюється статтями «Сензитивність», «Емоційність» (властивості людини, які характеризують зміст, якість і динаміку її емоцій і почуттів), «Ригідність» (нездатність коректувати програму діяльності відповідно до вимог ситуації), «Екстраверсія — інтроверсія» (переважна спрямованість або на зовнішні об'єкти, або на явища власного суб'єктивного світу).

У першому питанні «Поняття про характер» (тема «**Характер**») мова йде про стійкі психічні особливості людини (статті «Характер») і їх вивчення у психології (стаття «Характерологія»). Відзначається, що стійкі психічні особливості визначають типовий спосіб поведінки; що прояви

характеру є комплексними утвореннями; що становлення характеру відбувається у соціальних групах.

До змісту першого питання надано зміст статей «Виховання» (планомірний і цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку), «Самовиховання» (діяльність, направлена на можливо більш повну реалізацію людиною себе як особистості), «Ідеал моральний» (уявлення про зразкову людину, гідну наслідування), «Самоствердження» (прагнення до високої оцінки і самооцінки своєї особистості і викликана цим прагненням поведінка). Також наведені відомості про негативні моменти у процесі розвитку характеру (див. Капризи дітей, Негативізм, Негативізм дитячий).

У першому питанні схарактеризовано умови, які впливають на формування характеру (див. Оцінка суспільна, Контроль соціальний, Група, Взаємодії міжособистісні, Роль, Соціалізація).

Історія питання про сутність характеру відображена у змісті статей «Геофраст», «Ернст Кречмер», «Карл-Густав Юнг», «Геодроль Рібо», «Петро Францевич Лесгафт», «Вільям Штерн», «Людвіг Клагес», «Вільгельм Райх», «Олександр Федорович Лазурський», «Еріх Фромм». Відомості про акцентуації характеру наведено посиланнями на К. Леонгарда (акцентуація як надмірне вираження рис характеру), А.Є.Личка (акцентуація як надмірне посилення рис характеру підлітка).

Зміст другого питання «Структура характеру» утворено статтями «Ставлення особистості концепція» (психологічним осередком особистості є система її суб'єктивно оцінних, свідомо-вибіркових ставлень до дійсності), а також відомостями про структурні складові характеру: а) система ставлень до людей праці, речей, себе; б) вольові риси як основа управління своєю поведінкою. Також наголошується значення мотивації досягнення для становлення та розвитку характеру (див. «Досягнення мотив», «Досягнення мотивація», «Рівень домагань особистості», «Заздрість» (прояв мотивації досягнення, при якій переваги іншого сприймаються суб'єктом як загроза цінності «Я»).

У третьому питанні «Природа і прояв характеру» вказується на зв'язок темпераменту і характеру, наводяться зведення щодо понять «індивід», «індивідуальність» (див. відповідні статті), а також понять, в яких розкриваються деякі риси характеру (див. статті «Альтруїзм», «Гуманність», «Наполегливість», «Мужність», «Відповідальність», «Толерантність», «Працьовитість», «Спостережливість», «Упевненість у собі», «Честолюбство», «Авторитарність», «Імпульсивність», «Конформність», «Брехливість», «Псевдологія», «Нонконформізм», «Поленезалежність», «Тривожиливість», «Упертість», «Егоцентризм», «Егоїзм»).

На особливу увагу заслуговують відомості про поведінкові детермінанти характеру (див. статті «Вчинок», «Звичка», «Автоматизм», «Динамічний стереотип», «Вправа», «Наслідування»). Третє питання

містить також інформацію про психічні механізми, які тим чи іншим чином впливають на розвиток характеру (див. статті «Ідентифікація», «Референтність», «Відображена суб'єктність», «Засвоєння», «Установка соціальна»).

Питання «Поняття про здібності» (тема «**Здібності**») містить посилання на статті «Здібності». Відмічається, що здібності виявляються у динаміці придбання знань; показником здібностей є час оволодіння. Зміст статті «Научаємість» відтворює сутнісні характеристики здібностей.

Використання статей «Тест» (стандартизоване психологічне випробування), «Тестування» (виконання стандартизованих питань і завдань), «Тести здібностей (обдарованості)» (призначені для оцінки можливостей індивіда в оволодінні знаннями, уміннями і навичками), «Тести досягнень» (призначені для оцінки рівня оволодіння учбовими знаннями і навичками), «Тести інтелекту» (призначені для виявлення розумового потенціалу індивіда), «Тести креативності» (сукупність методик для вивчення і оцінки творчих здібностей), які доповнюються відомостями про тести дії, письмові та усні тести, покликане зобразити загальну картину прояву здібностей.

Ідея рівня прояву здібностей відображена у статтях «Талант», «Обдарованість», «Обдарованість загальна», «Обдаровані діти», «Геніальність. Якісні характеристики здібностей наведено у статтях «Здібності спеціальні», «Образотворчі здібності», «Музичні здібності». Традиційне для даної теми питання про співвідношення задатків і здібностей має посилання на зміст статей «Задатки», «Задатки здібностей», «Формування здібностей», «Інтерес».

Програмний довідник має перелік контрольних питань, перелік прізвищ цитованих авторів. В іменному покажчику наведено прізвища вчених, які згадуються у тому чи іншому контексті.

Довідник закінчується списками використаної та рекомендованої літератури.

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЇ

1. Розвиток уявлень про предмет психології

1. Наука про душу = Аристотель (384-322 р. до н.е.)

Аристотель (384-322 до н. е.) — давньогрецький філософ, творець психологічної системи, яка інтегрувала досягнення античної думки і стала на сторіччя основоположною для різних напрямів в розумінні душевної діяльності. Принципи і головні поняття цієї системи викладені в трактаті «Про душу», її важливі положення містяться в інших творах Аристотеля («Етика», «Риторика», «Метафізика», «Історія тварин»). На протипагу уявленням про душу як особливе начало Аристотель учив, що душу від живого тіла відокремити не можна, оскільки вона є його формою, способом його організації. Такій підхід додав психології Аристотеля біологічну орієнтацію. Будучи принципом життя і розвитку, душа не може ділитися на частини, але виявляється у вигляді декількох функцій (здатностей) або діяльностей, утворюючих особливий генетичний ряд. Вегетативна (та, «що живить») функція душі специфічна для рослин, функції, що відчують і рушійна, — для тварин, розумна — для людини. Вищі функції виникають на основі нижчих, тому функціями душі є рівні її еволюції. Аристотелю належить розділення органів чуття на п'ять розрядів. Разом з органами, що передають окремі чуттєві якості речей (зору, слуху і ін.), він виділяв «загальний осередок» чуття, який дозволяє сприймати єдині для багатьох об'єктів властивості (величину, число). Аристотель відмежував сферу уявлень («фантазії») від сприйняття, вважаючи її посередником між чуттєвим і раціональним знанням. Образи «фантазії» служать передумовою мислення. Пояснюючи процеси пам'яті, Аристотель розвинув поняття про асоціації за схожістю, суміжністю і контрастом і тілесний механізм цих асоціацій. Рушійною силою поведінки було визнано прагнення, що виражає внутрішню активність організму і зв'язане з почуттям задоволення і незадоволення. Дії, що призвели за собою задоволення, організм прагне знов відтворити, через що це почуття виступає як чинник научіння. Кожній ситуації відповідає певна (правильна) афективна реакція, що пов'язана з вчинком. Людина поступає погано, коли ця реакція є надмірною, або недостатньою. Оптимальний спосіб поведінки (і афективного реагування) необхідно виробляти досвідом, вивченням інших і самого себе. Завдяки вчинкам формується характер. При поясненні процесу пізнання Аристотель висунув поняття про особливу форму інтелектуальної активності людини, позначеної їм терміном «нус» (розум). Ця форма як творча активність, що веде до загальних понять, була протиставлена всім останнім і розтлумачена як те, що, будучи залежним від тіла, привноситься в психофізичну організацію людини ззовні у вигляді «божественного розуму». Аристотелю

належить розмежування двох видів розуму: теоретичного і практичного. Останній є особливим типом мислення, оскільки служить ефективній регуляції реальних дій, а не тільки придбанню знань. Аристотель застосовував генетичний і об'єктивний методи при вивченні специфічних психічних і етичних ознак поведінки. Ідеї Аристотеля стимулювали розвиток психологічної думки подальших епох [9, с. 25 – 26].

2. Наука про свідомість = Р. Декарт (1596 – 1650)

Рене Декарт (1596 – 1650) – французький філософ і природодослідник. Заклав основи детерміністської концепції поведінки і інтроспективної концепції свідомості. Перша отримала найбільш послідовне втілення в розумінні рефлексу як закономірної рухової відповіді організму на зовнішнє фізичне подразнення; у вченні про «пристрасті душі» як психічних станів, що відчуються тілесним органом душі (яким Декарт уважав одну із залоз головного мозку – епіфіз). Рефлекси і «пристрасті душі», за Декартом, становлять тілесну матеріальну субстанцію, підпорядковану тим же законам, що і вся фізична природа. Крім того, Декарт виділяв особливу, нематеріальну і непротяжну, субстанцію – свідомість – пряме і безпосереднє знання суб'єкта про те, що відбувається в ньому самому, коли він мислить. Цей дуалістичний погляд на душу, яка мислить, і тіло, яке тільки рухається, зіграло вирішальну роль у подоланні трактування організму, що панувало в колишні століття, як речі, керованою особливою суттю – душею. Згідно Декарту, тіло і душа знаходяться у взаємодії, яка забезпечується третьою субстанцією – Богом. При дії зовнішніх об'єктів виникають враження про них (сенсорні образи і образи пам'яті), що з'єднуються шляхом утворення асоціацій, але не дають дійсного знання. Таке знання спочатку закладене в душі у вигляді природжених ідей, прикладом яких можуть служити геометричні аксіоми, що не виводяться з досвіду. Такий же дуалістичний підхід відрізняв і пояснення Декартом спонукальних сил поведінки. Разом з рефлекторно виникаючими емоційними станами, які рухають «машину тіла» («Пристрасті душі», 1649), виділялися чисто духовні почуття і безтілесні вольові імпульси. Їх джерелом, на його думку, служить субстанція свідомості. Ці імпульси здатні контролювати пристрасті, фізіологічною основою яких є нервові, молекулярні процеси в організмі. Декарт вважав, що свідомість і воля локалізовані тільки в організмі людини. Організм тварин він відносив до розряду машин, що працюють автоматично. Декартом було експериментально розроблено вчення про зорове сприйняття, побудову образу на сітківці, роль у цьому процесі діяльності очних м'язів («Діоптрика», 1637). Під впливом Декарта розвивалася вся психологія нового часу, яка сприйняла, з одного боку, його вчення про свідомість як безпосереднє знання душі про саму себе, з іншого – його вчення про рефлекс як закономірне віддзеркалення зовнішніх імпульсів мозку до м'язів.

Найповніше система психофізіологічних поглядів Декарта викладена в трактаті «Людина» (1662) [9, с. 95 – 96].

3. Ідея поелементного розчленовування свідомості = В.Вундт (1832 – 1920)

Вільгельм Макс Вундт (1832-1920) – німецький психолог, фізіолог, філософ і мовознавець. Висунув план розробки фізіологічної психології як особливої науки, що використовує метод лабораторного експерименту для розчленовування свідомості на елементи і з'ясування закономірного зв'язку між ними («Засади фізіологічної психології», 1880 – 1881). Створена Вундтом у 1879 р. перша в світі психологічна лабораторія стала міжнародним центром експериментальної психології; у ній вивчалися відчуття, час реакції на різні подразники, асоціації, увага, прості почуття людини. Предметом психології Вундт вважав безпосередній досвід – доступні самоспостереженню явища або факти свідомості («Вступ до психології», 1912). Згідно Вундту, вищі психічні процеси (мовлення, мислення, воля) недоступні експерименту, і тому вони повинні вивчатися культурно-історичним методом. Вундт розділяв ідеї психофізіологічного паралелізму. В сфері свідомості, вважав він, діє особлива психічна причинність, а поведінка людини визначається апперцепцією (сприйняттям, що вимагає напруження волі). Досвід психологічного тлумачення міфу, релігії, мистецтва і інших явищ культури Вундт здійснив у «Психології народів» (1900 – 1920) [9, с. 70].

4. Гештальтпсихологія (образ) = М. Вертгаймер (1880 – 1943)

Макс Вертгаймер (1883 – 1943) – німецький психолог, представник гештальтпсихології. Виступав з критикою асоціативного напрямку в психології, експериментально довівши, що свідомість будується з цілісних образів (гештальтів), нерозкладних на окремі сенсорні елементи. Згідно Вертгаймеру, ці образи є первинними, мають особливі характеристики і підпорядковані законам, відмінним від встановлених для простих відчуттів. Властивості частин визначаються структурою, з якої вони можуть виокремлюватися тільки штучно. Критикуючи штучність колишньої картини свідомості і використовуюваного з метою її вивчення методу самоспостереження, вважав, що її слід замінити новою, створюваною за допомогою феноменологічного методу у поєднанні з експериментом, здатним уловити динаміку цілісних психічних утворень. Критику асоціанізму Вертгаймер поєднував з критикою фізіології, яка виходила з уявлень про окремі нервові елементи і шляхи, що зв'язують їх. Цій фізіології він протиставив трактування нервової діяльності як цілісної, динамічної структури, подібної «полю». Відношення між цією структурою і психічним

гешталтом мислилося за типом ізоморфізму (взаємнооднозначної відповідності елементів однієї системи (наприклад, географічної карти) елементам іншої (наприклад, місцевості). Вивчаючи зорове сприйняття, Вертгаймер виділяв ряд особливостей, що були розтлумачені як закони гешталта, надавши особливе значення прегнантності як тенденції сприйманого образу прийняти завершену і «хорошу» форму («хорошою» вважалася цілісна фігура, яку не можна зробити більш простою або більш впорядкованою). У роботах, присвячених мисленню («Продуктивне мислення», 1945), Вертгаймер виступив як проти асоціаністського, так і проти формально-логічного підходу до цього процесу, доводячи (у дослідях над дітьми і в інтерв'ю з Ейнштейном), що справжнє мислення передбачає інсайт як схоплення цілого (наприклад, принципу вирішення проблеми) і повинно бути описано в таких термінах, як «центрування», «реорганізація» і ін. [9, с. 51].

5. Біхевіоризм (психологія поведінки) = Дж. Уотсон (1878 – 1958)

Джон Бродес Уотсон (1878 – 1958) – американський психолог, основоположник біхевіоризму. Виступав проти поглядів на психологію як науку про суб'єктивні явища, що безпосередньо переживаються, запропонував програму побудови нової психології, предметом якої вважав поведінку, а не свідомість. Передумовою цього підходу було помилкове положення про те, що свідомість не може бути вивчена об'єктивно, оскільки вона нібито відкрита тільки для «внутрішнього зору» (інтроспекції). З теорії поведінки виключалися не тільки факти свідомості, але й нейрофізіологічні процеси, оскільки вони складають предмет іншої науки – нейрофізіології головного мозку. «Старі» поняття про образи, думки, ідеї, почуття Уотсон запропонував замінити поняттями про м'язові і секреторні реакції. Емоції ототожнювалися їм з реакціями внутрішніх органів, мислення людини – з роботою голосових м'язів. Навчання, згідно Уотсону, відбувається шляхом «обумовлення»: м'язова реакція в результаті повторних поєднань зв'язується з певним стимулом, який надалі починає її викликати. Уотсон використовував вчення І.П.Павлова про умовні рефлекси, проте тлумачив його надзвичайно односторонньо, ігноруючи роль процесів і механізмів вищої нервової діяльності в регуляції поведінки («Навчання тварин», 1903). За Уотсоном, закони набуття досвіду у тварин і людини одні і ті ж, а сам досвід – біологічне пристосування, позбавлене психологічного сенсу і змісту. Роботи Уотсона зіграли важливу роль в боротьбі проти ідеалістичної інтроспективної психології. Вони стимулювали розробку об'єктивних методів вивчення психіки, зокрема дитячої. Проте помилковість первинних методологічних посилок – заперечення свідомості як особливої форми регуляції поведінки, зведення поведінки до зовнішніх пристосувальних актів, ототожнення принципів життєдіяльності людини і тварин,

ігнорування нейромеханізмів і ін. – істотно обмежила позитивну цінність учення Уотсона і зумовила швидкий розпад біхевіоризму [9, с. 415 – 416].

6. Психологія = З. Фройд (1856 – 1939)

Зігмунд Фройд (1856 – 1939) австрійський психолог, творець психоаналізу. Почавши свої дослідження як фізіолог і лікар-невропатолог, прийшов до висновку, що джерелом багатьох захворювань є неусвідомлені хворими комплекси, які, будучи витисненими зі свідомості, викликають патологічні симптоми (розлади рухів, сприйняття, пам'яті, емоційної сфери і ін.). На цій підставі вирішальну роль в організації поведінки додавав несвідомому осередку психічного життя, що утворюється могутніми потягами, перш за все — сексуальними (лібідо). У роботах «Дослідження істерії» (1895, спільно з доктором Й. Брейером) і «Тлумачення сновидінь» (1900) висунув основні положення психоаналізу як концепції особистості і техніки лікування нервово-психічних розладів. Застосовуючи гіпноз, використовуючи методику розшифровки вільних асоціацій, сновидінь і трансферу, прийшов до висновку, що позбавлення від колись пережитих в дитинстві травм шляхом їх усвідомлення дає позитивний лікарський ефект. У психічному житті Фройд виділяв три рівні: несвідомий, перед-свідомий і свідомий. Несвідоме є джерелом інстинктивного заряду мотиваційної енергії. Передсвідоме містить психічні акти і явища, які без особливої напруги можуть бути усвідомлені суб'єктом. Свідоме не є пасивним віддзеркаленням того, що відбувається у сфері несвідомого, але знаходиться з ним у незмінному конфлікті, викликаному необхідністю пригнічувати сексуальні потяги. Спочатку ця схема застосовувалася до пояснення клінічних фактів, потім вона була перенесена на деякі звичайні прояви психічного життя — обмовки, жарти, описки, провали пам'яті і ін. («Психопатологія буденного життя», 1901). У всіх випадках передбачалося, що лібідо проривається крізь «цензуру» свідомості і шукає різні обхідні шляхи, розряджаючись у формах, що є зовні нейтральними і випадковими, проте такими, що мають для особи сенс значущого символу і симптому. Вважалося, що в період розвитку організму від дитинства до зрілого віку сексуальний інстинкт зазнає ряд метаморфоз або фаз (оральна, анальна, фалічна). Завдання убачалося у виявленні цих фаз, з тим щоб знайти джерело сексуальних порушень, що викликають у особи невроз у пізній період її життя. Особливе місце відводилося «Едіпову комплексу». Продовжуючи практику психотерапевта, Фройд звернувся від дослідження індивідуальної поведінки до історії людської культури, вважаючи, що і в ній (міфах, пам'ятниках літератури і мистецтва) втілені сексуальні комплекси («Тотем і табу», 1913; «Психологія мас і аналіз людського Я», 1921). У структурі особистості Фройд виділяв три компоненти, що взаємодіють: Воно, Я і ЗВЕРХ-Я, виступаючи проти теорій, що ототожнювали особистість з її

свідомістю і самосвідомістю або з її психофізіологічними особливостями. У пізній період творчості Фрейд зосередився на соціокультурних проблемах («Майбутнє однієї ілюзії», 1927, «Цивілізація і незадоволені нею», 1929, «Мойсей і монотеїзм», 1939) [9, с. 429 – 430].

7. Реактологія = К.М.Корнілов (1879 – 1957)

Костянтин Миколайович Корнілов (1879—1957) — радянський психолог. Розробляв концепцію реактології, яку як марксистську психологію намагався протиставити, з одного боку, рефлексології, а з іншого — ідеалістичній емпіричній психології. У 1931 р. в результаті так званої «реактологічної дискусії» Корнілов відмовився від цих поглядів на реактологію. Згодом вивчав проблеми волі і характеру [9, с. 177].

8. Психіка і середовище = М. Я. Басов (1892 – 1931)

Михайло Якович Басов (1892— 1931) — радянський психолог. Розробив методику психологічних спостережень за дітьми дошкільного віку. У полеміці з прихильниками рефлексології доводив важливість і можливість об'єктивного експериментального вивчення внутрішньопсихічних функцій («Воля як предмет функціональної психології», 1923). Басов увів у радянську психологію термін «діяльність», спираючись на марксистське пояснення ролі праці у формуванні особистості і її психічних функцій. Саму діяльність він розумів як особливу структуру і цілісність, первинну по відношенню до її окремих елементів (умовних рефлексів), що створюють її. Басов уважав людину активним «діячем у середовищі», наполягав на соціокультурній і історичній обумовленості індивідуальної поведінки, вважаючи, що її зміст опосередкований цінностями науки і культури. Зробив крупний внесок до педагогічної психології («Загальні основи педології», 1931) [9, с. 36].

9. Культурно-історична теорія = Л.С. Виготський (1896 – 1934)

Лев Семенович Виготський (1896—1934) — радянський психолог. Розробив, орієнтуючись на методологію марксизму, вчення про розвиток психічних функцій в процесі опосередкованого спілкуванням освоєння індивідом цінностей культури. Культурні знаки (перш за все знаки мови) служать свого роду знаряддями, оперуючи якими суб'єкт, впливаючи на іншого, формує власний внутрішній світ, основними одиницями якого є значення (узагальнення, когнітивні компоненти свідомості) і смисли (афективно-мотиваційні компоненти). Психічні функції, дані природою («натуральні»), перетворюються на функції вищого рівня розвитку («культурні»). Так, механічна пам'ять стає логічною, асоціативний перебіг уявлень — цілеспрямованим мисленням або творчою уявою, імпульсивна дія

— довільною тощо. Всі ці внутрішні процеси — продукт інтеріоризації. «Всяка функція в культурному розвитку дитини з'являється на сцену двічі, в двох планах, – спершу соціальному, потім — психологічному. Спершу між людьми як категорія інтерпсихічна, потім усередині дитини як категорія інтрапсихічна». Зароджуючись у прямих соціальних контактах дитини з дорослими, вищі функції потім «вращуються» в її свідомість («Історія розвитку вищих психічних функцій», 1931). На основі цієї ідеї Виготським був створений новий напрям у дитячій психології, що включає положення про «зону найближчого розвитку», яке значно вплинуло на сучасні вітчизняні і зарубіжні експериментальні дослідження розвитку поведінки дитини. Принцип розвитку поєднувався в концепції Виготського з принципом системності. Він розробив поняття про «психологічні системи», під якими розумілися цілісні утворення у вигляді різних форм міжфункціональних зв'язків (наприклад, зв'язків між мисленням і пам'яттю, мисленням і мовленням). У побудові цих систем головною роль була додана спочатку знаку, а потім — значенню як «клітинці», з якої розростається тканина людської психіки на відміну її від психіки тварин. Спільно з учнями Виготський експериментально прослідкував основні стадії перетворення значень в онтогенезі («Мислення і мовлення», 1934), запропонував адекватну принципу розвитку гіпотезу про локалізацію психічних функцій як структурних одиниць діяльності головного мозку. Ідеї Виготського з'явилися плідними не тільки для психології і її різних галузей, але також і для інших наук про людину (дефектологія, мовознавство, психіатрія, мистецтвознавство, етнографія і ін.) [9, с. 70 – 71].

10. Єдність свідомості і діяльності = С.Л. Рубінштейн (1889 – 1960)

Сергій Леонідович Рубінштейн (1889—1960) — радянський психолог і філософ. Розробив діяльнісний підхід у філософії, психології і педагогіці: людина і її психіка формуються і виявляються в спочатку практичній діяльності і тому повинні вивчатися через їх прояви в основних видах діяльності (у праці, пізнанні, учінні, грі і т. ін.) («Основи загальної психології», 1946). Основними особливостями діяльності Рубінштейн вважав: соціальність – діяльність здійснюється тільки суб'єктом (людством, групою людей, особою); діяльність як взаємодія суб'єкта з об'єктом є змістовною, предметною, а не чисто символічною і фіктивною; діяльність завжди творча і самостійна. Діяльність визначається своїм об'єктом, не прямо, а лише опосередковано через її внутрішні, специфічні закономірності (через цілі, мотиви і т. ін.). Це окремий прояв розробленого Рубінштейном загального принципу детермінізму: зовнішні причини діють тільки через внутрішні умови того, на кого або на що ці зовнішні дії виявляються («Буття і свідомість», 1957). З цих позицій Рубінштейном і його учнями створена теорія мислення як діяльності і як процесу (див. Психічне як процес). При поясненні будь-яких психічних явищ особистість виступає як

цілісна система внутрішніх умов, через які заломлюються всі зовнішні дії (педагогічні і т. ін.). В особистості є компоненти різної міри спільності і стійкості: наприклад, існують загальні для всіх людей властивості зору, обумовлені розповсюдженням сонячних променів на Землі, і, навпаки, є психічні властивості людей, які можуть змінюватися залежно від етапів соціально-економічного розвитку суспільства (мотивація і ін.). З урахуванням цього Рубінштейн розробив оригінальне розуміння предмету загальної, соціальної і історичної психології, що розкриває взаємозв'язок загальнолюдського і класового в психіці людей [9, с. 347 – 348].

11. Віддзеркалення = психіка, свідомість як віддзеркалення

Віддзеркалення — загальна властивість матерії, що полягає в здатності об'єктів відтворювати з різним ступенем адекватності ознаки, структурні характеристики і відношення інших об'єктів. Характер віддзеркалення залежить від рівня організації матерії, унаслідок чого воно якісно різне в неорганічній і органічній природі, у світі тварин і соціальному світі, в більш елементарних і високоорганізованих системах. На рівні організму віддзеркалення первинно виявляється в подразливості як здатності живої матерії відповідати на дію вибірковою реакцією, відповідною особливостям джерела, що виникає під впливом зовнішніх і внутрішніх стимулів. Таке допсихічне віддзеркалення в процесі розвитку органічного світу перетворюється на чутливість як здатність мати відчуття — первинні психічні образи середовища, що служать цілям орієнтації у ньому і регуляції дій, адекватних її екологічній своєрідності і потребам організму. Ці прості форми віддзеркалення служать передумовою розвитку більш складних форм, що включають як сенсорні, так і розумові образи реальності, які дозволяють відтворювати її просторово-часові і причинні зв'язки, додаючи поведінці все більш адаптивного (див. Адаптація) і активного характеру. Віддзеркалення стає таким, що випереджає пряму реакцію організму у відповідь на подразник, який безпосередньо діє. На рівні людини в результаті соціальної обумовленості її діяльності активність віддзеркалення не тільки зростає, але і стає якісно іншою. Вибірковий і цілеспрямований характер віддзеркалення визначається на цьому рівні потребою в перетворенні природи, в процесах спільної діяльності за допомогою знарядь праці. У цих процесах психічне віддзеркалення виступає як створення образів не тільки чуттєвого, але і логічного мислення (понять, гіпотез і ін.) і творчої фантазії, які одержують своє втілення в продуктах культури (включаючи знакові системи типу мови), що радикально змінює характер віддзеркалення, приводячи до появи ідеальних об'єктів. Адекватність віддзеркалення своєму джерелу передбачає певну подібність між матеріальними характеристиками цього

джерела, процесами переробки нервових імпульсів в мозку і тим, що представлене в психічних утвореннях суб'єкта [...] [8, с. 259].

12. Рефлекторність психіки = вища нервова діяльність

Вища нервова діяльність – нейрофізіологічні процеси, що протікають у корі головного мозку і найближчій до неї підкірці, що лежать в основі психічної діяльності людини і тварин. Процеси вищої нервової діяльності є основними нервовими механізмами, матеріальним субстратом психіки.

Основні поняття — тимчасовий зв'язок і умовний рефлекс. Діяльність всіх відділів центральної нервової системи є рефлекторною (див. Рефлекс, Умовний рефлекс, Безумовний рефлекс). За своєю функцією вища нервова діяльність є сигнальною; завдяки процесам вищої нервової діяльності організм реагує на умовні подразники, які сигналізують про появу безумовних подразників.

Вища нервова діяльність складається з двох нервових процесів — збудження і гальмування. Процес збудження лежить в основі утворення і функціонування нових тимчасових зв'язків і позитивних умовних рефлексів. Проте якщо умовний подразник не підкріплюється безумовним, то УР згасає. Уточнення і згасання умовних рефлексів відбувається на основі процесу гальмування (див. Внутрішнє гальмування).

Вища нервова діяльність – діяльність аналітико-синтетична. Великі півкулі головного мозку є нейроанатомічною основою диференціації і інтеграції подразників. Умовно-рефлекторні процеси вищої нервової діяльності складають нейрофізіологічну основу пізнавальної діяльності людини, віддзеркалення властивостей об'єктивної дійсності в системі їх зв'язків і відношень.

До основних законів вищої нервової діяльності відносяться: 1) утворення нових тимчасових зв'язків при підкріпленні нейтрального подразника безумовним; 2) згасання тимчасових зв'язків при не підкріпленні умовного подразника безумовним; 3) іррадіація і концентрація нервових процесів; 4) взаємна індукція нервових процесів; 5) формування складних динамічних систем рефлексів, так званих динамічних стереотипів.

Нейроанатомічним субстратом формування і згасання тимчасових зв'язків є кора великих півкуль головного мозку. У підкіркових відділах мозку знаходяться нервові центри найважливіших безумовних рефлексів, що складають основу формування умовних рефлексів. Підкіркові відділи забезпечують високий рівень активності нервових клітин кори головного мозку, створюючи тим самим необхідні умови для формування тимчасових зв'язків і їх диференціювання. Разом з тим функціонування підкіркових відділів мозку контролюється корою, яка стимулює і гальмує розвиток їхньої активності.

Якісна відмінність вищої нервової діяльності людини і тварин обумовлюється тим, що у людини відбулося ускладнення механізмів її психічної діяльності, тому що з'явився особливий подразник — слово (див. Сигнальні системи) [8, с. 64 – 65].

13. Етапи розвитку психології: 1) допарадигмальне полягання психологічних знань у *контексті філософської науки* (формулювання предмету, апробація методів дослідження, пошук універсального принципу пояснення психічних явищ); 2) класична раціональність у *контексті природознавства* (дискусії про предмет, методи дослідження, прагнення до точності, перманентна криза); 3) некласична раціональність – вплив теоретичної фізики; контекст вибраної методології; постулат об'єктивності світу; пошук універсальних законів; оволодіння власною поведінкою; об'єктивізм; контекст індустріального суспільства; прихильність дослідницьким парадигмам; перевірка істинності практикою; *подолання постулату безпосередності* психічного віддзеркалення і пошук ланки, що опосередковує, в роботах З.Фрейда (несвідоме), К.Левіна (поле), Л.С.Виготського (знак), О.Р.Лурії (нейропсихологія), М.О.Бернштейна (активність), Д.М.Узнадзе (установка), О.О.Ухтомського (міждисциплінарний підхід), О.М.Леонтєва (діяльнісний підхід), С.Л.Рубінштейна (суб'єктно-діяльнісний підхід); 4) постнекласична раціональність – *об'єднання науки про природу і науки про дух*; вплив культурології; вибір методології залежно від завдань і переваг; відкритість знання і толерантність; ідея соціального конструювання реальності; внутрішня логіка розвитку, феноменологія долі і покликання; захист людини від експансії влади і ідеології; культурна аналітика; контекст інформаційного суспільства і постмодерністської культури; критичне самоосмислення в змінних дослідницьких контекстах; синхронність ліній розвитку теорії і практики; міждисциплінарність психологічного знання (прагнення до взаємоузгодженості психологічних теорій); 5) постмодерністська раціональність – *звільнення від традиції* шляхом її переосмислення; зняття дихотомії внутрішньої і зовнішньої реальності; принцип множинності інтерпретацій; зв'язок з психотерапевтичною практикою; мережевий підхід до психіки, принцип «павутини концепцій»; 6) постпозитивізм – залежність наукової істини від перспективи, яка визначається системою *комунікацій і людських взаємовідносин*; соціальна обумовленість знання; звернення до діалогічних методів пізнання; зв'язок з психотерапевтичною практикою обслуговування індивідуальної людини в неповторному життєвому контексті повсякденності; 7) культурна психологія – постнекласичний *синтез досягнень психології і культурології*; комунікативність, діалогічність психологічних підходів, принцип додатковості, цілісна картина знання; взаємна додатковість практики, культури і психіки; методологічний плюралізм, його реалізація в

психологічній антропології; подолання ідеологічних установок, посилення інтеграційних тенденцій пізнання.

Стан сучасної психології – перегляд методологічних установок і перехід від: а) системної логіки дослідження до мережевої; б) позитивізму до герменевтики; в) класичної, некласичної раціональності до постнекласичної [3].

14. Періодизація загальної вітчизняної психології (А.В.Петровський, 1965; К.К.Платонов, 1984). I період – дорадянський: 1-й етап (XI ст. – 1862 р.) – досеченовський; 2-й етап (1863 – 1917) – побудова рефлексорної теорії психіки. II період – створення марксистської психології: 1-й етап (1918 – 1924) – боротьба із залишками ідеалістичної психології; 2-й етап (1928 – 1929) – боротьба з «механіцизмом»; 3-й етап (1930 – 1932) – кінець «поведінкової» психології; 4-й етап (1932 – 1940) – зміцнення діалектико-матеріалістичних основ психології; 5-й етап (1941 – 1945) – психологія в роки Великої Вітчизняної війни; 6-й етап (1946 – 1950) – акцентування педагогічної психології; 7-й етап (1951 – 1960) – перебудова психології на основі вчення І.П.Павлова; 8-й етап (з 1961 року) – боротьба з біологізацією і розвиток соціальної психології [6, с. 92].

2. Мозок і психіка

15. Рецептор = сприйняття зовнішнього середовища

Рецептори (від лат. *receptor* — той, що приймає) — спеціальні чутливі нервові утворення, що сприймають подразнення із зовнішнього або внутрішнього середовища організму і переробляють їх на нервові сигнали. За місцем свого розташування рецептори класифікуються на **екстероцептори**, розташовані на зовнішній поверхні тіла і в початкових відділах травної і дихальної системи і перетворюючи зовнішні подразнення (див. Екстероцептори); **інтероцептори**, що знаходяться усередині організму (у шлунку, кишечнику, легенях, серці, кровоносних судинах і ін.) і сприймають стан внутрішніх органів і зміну тиску або хімізму крові, лімфи тощо (див. Інтероцептори); **проприоцептори**, що розташовані в м'язах, сухожиллях і зв'язках і сприймають стан м'язів і рух організму в просторі. Залежно від характеру енергії адекватного подразника розрізняють **механо-**, **термо-**, **фото-**, **хемо-** і **електрорецептори**. Найобширнішу групу складають рецептори, які сприймають механічні подразнення. Сюди відносяться механорецептори шкіри, що сприймають легкий дотик і тиск; рецептори кортієва органу, внутрішнього вуха, що сприймають звукові подразнення; рецептори вестибулярного апарату, що реагують на прискорення і

уповільнення обертального і прямолінійного руху нашого тіла, і, нарешті, механорецептори судин і внутрішніх органів.

Зміна температури зовнішнього і внутрішнього середовища організму сприймається терморецепторами, розташованими на шкірній поверхні і у внутрішніх органах. Вони розділяються на холодові і теплові, такі, що мають свій оптимум чутливості: для перших він лежить у межах 28-38 °С, для других — у межах 35-43 °С. Холодових рецепторів у шкірі значно більше, ніж теплових, і залягають вони більш поверхнево. Щільність розподілу рецепторів неоднакова на різних ділянках тіла: найбільша вона на обличчі, найменша — на підозві ній. Спеціальні теплові рецептори, які реагують на підвищення температури крові і беруть участь у підтримці механізмів температурного гомеостазу, є в гіпоталамічній частині мозку.

Світлове подразнення сприймають фоторецептори, розташовані в сітківці ока (див. Фоторецептори). До хеморецепторів відносяться екстерорецептори смаку і нюху і численні інтерорецептори внутрішніх органів, чутливі до зміни концентрації вуглекислого газу, кисню і ін. Рецептори, чутливі до зміни вмісту в крові глюкози і солі, виявлені в гіпоталамічній частині мозку. В останні роки у риб були відкриті рецептори, чутливі до електричних полів; у дельфінів, кажанів і нічних метеликів — до ультразвуку; у деяких птахів — до магнітних полів.

Всі рецептори відрізняються високою чутливістю до адекватних подразнень, що характеризується величиною абсолютного порогу подразнення, або мінімальною силою стимулу, здатного привести рецептор у стан збудження. Чутливість рецепторів неоднакова. Так, палички більш чутливі, ніж колбочки; фазні механорецептори, що реагують тільки на активну деформацію, більш чутливі, ніж статичні, які реагують на постійну деформацію. Для збудження однієї групи терморецепторів достатня зміна температури на 0,2 °С, для ін. — 1-10 °С.

Під впливом адекватного подразнення в рецепторах виникає рецепторний потенціал, в основі якого лежить деполяризація мембрани. Рецепторний потенціал, досягаючи порогової величини, веде до виникнення нервових імпульсів у нервовому волокні, що відходить від рецептора [8, с. 321 – 322].

16. Ефектор = робота м'язів і залоз

Ефектор – орган, що реагує на дію подразника як виконавчу ланку рефлекторного акту [9, с. 472]. *Робота м'язів і залоз* управляється за допомогою нейрогуморальних механізмів [9, с. 472].

17. Нейрон = передача збудження

Нейрон – нервова клітина, що складається з тіла, відростків, аксона і виконує функцію збудження [9, с. 236]. *Передача збудження* – здатність нервових клітин передавати сигнали і бути носієм інформації про зовнішні

подразники. Збудження засноване на фізико-хімічних процесах, зв'язаних з біоелектричними явищами [9, с. 58].

18. Дендрит = деревовидний відросток

Дендрит – деревовидний відросток нейрона, який забезпечує зв'язок між нейронами.

19. Аксон = подовжений дендрит

Подовжений дендрит сполучає нейрон з тілами або відростками інших нейронів.

20. Мієлінова оболонка = спеціальна оболонка аксона

Мієлінова оболонка – спеціальна оболонка частини аксонів, яка забезпечує більш швидше проведення імпульсу по нерву.

21. Синапс = зв'язок між нейронами

Синапс – місце з'єднання одного нейрона з іншим.

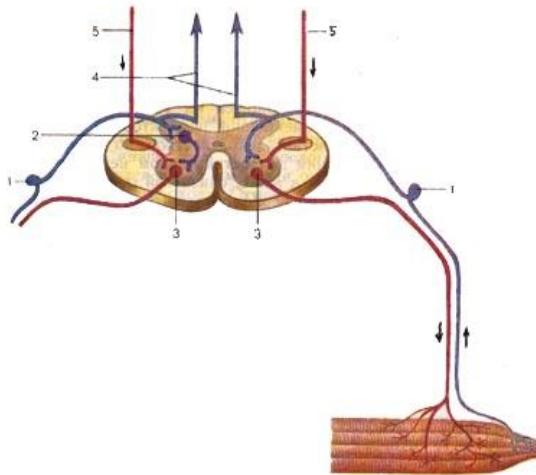
22. Нервове збудження = сигнал

Нервове збудження – активна відповідь збудливої тканини на подразнення, в основі якого лежать фізико-хімічні процеси і пов'язані з ними біоелектричні процеси як основна функція нервової системи [див. 9, с. 58]. *Сигнал* – процес або явище, що містить інформацію про подію, використовувану організмом для орієнтування щодо цієї події, – оптичну, акустичну, тактильну, термічну, електромагнітну, хімічну, біоритмічну [9, с. 360].

23. Перетворення сигналу = образ

Перетворення сигналу – перетворення послідовності нервових імпульсів, що містить інформацію про стан аналізатора у момент дії подразника, на суб'єктивне переживання у вигляді його психічного образу. *Образ* – результат психічного віддзеркалення об'єкту на рівні відчуття, сприйняття, уявлення, мислення, що бере участь у регуляції поведінки і здійснює функцію управління діями [12, с. 446].

Структурною одиницею нервової системи є нервова клітина з відростками – нейрон. Уся нервова система є сукупністю нейронів, які контактують один з одним за допомогою спеціальних апаратів – синапсів. Розрізняють три типи нейронів: 1) **рецепторні**, або чутливі; 2) **вставні**, замикальні (кондукторні); 3) **ефекторні**, рухові нейрони, від яких імпульс прямує до робочих органів (м'язи, залози).

1 - чутливий (аферентний) нейрон; 2 - вставний (кондукторний) нейрон; 3 - руховий (еферентний) нейрон; 4 - нервові волокна тонкого і клиновидного пучків; 5 - волокна кірково-спинномозкового шляху

24. Психічні процеси = характеристика зовнішніх об'єктів

Психічні процеси – активне динамічне відображення живою істотою об'єктивної реальності в процесі взаємодії з нею на основі перетворення біопсихічної енергії на образи предметів як необхідну умову пристосовності до умов існування [14, с. 529 – 530]. *Характеристика зовнішніх об'єктів* – репродуктивна модель зовнішнього середовища, пов'язана з візуалізацією феноменів простору і руху, і що забезпечує регуляцію поведінки залежно від змісту ситуації [14, с. 530 – 531].

Вищі психічні функції — складні психічні процеси, що формуються прижиттєво, соціальні за своїм походженням, опосередковані за психологічною будовою і довільні за способом свого здійснення. Вищі психічні функції — одне з основних понять сучасної психології, введене у вітчизняну психологічну науку Л.С.Виготським і далі розвинене О.Р.Лурією, О.М.Леонтьєвим, О.В.Запорожцем, Д.Б.Ельконіним, П.Я.Гальперіним і ін. [...].

[...] Л.С.Виготський виділяв два рівня психічних явищ («натуральні» і «культурні» психічні процеси), вважаючи, що перший детермінований переважно дією генетичного чинника, а другий —

формується на основі першого під впливом соціальних впливів. Соціальні впливи визначають способи формування вищих психічних функцій і тим самим їхню психологічну структуру. Найважливіша характеристика вищих психічних функцій — це їх опосередкованість різними «психологічними знаряддями» — знаковими системами, які є продуктом тривалого суспільно-історичного розвитку людства. Серед «психологічних знарядь» провідну роль грає мовлення; тому мовленнєве опосередковування вищих психічних функцій є найбільш універсальним способом їх формування.

Вищі психічні функції — складні системні утворення, якісно відмінні від інших психічних явищ. Вони є «психологічними системами», які створюються «шляхом надбудови нових утворень над старими, із збереженням старих утворень у вигляді підлеглих шарів усередині нового цілого» (Виготський Л.С., 1956, С. 488). Основні характеристики вищих психічних функцій — опосередкованість, усвідомленість, довільність — є системні якості, що характеризують вищі психічні функції як «психологічні системи». Вищі психічні функції як системи мають велику пластичність, взаємозамінюваність компонентів, які містяться в них. Незмінними (інваріантними) в них є початкове завдання (усвідомлена мета діяльності) і кінцевий результат; засоби ж, за допомогою яких реалізується завдання, вельми варіативні і різні на різних етапах онтогенезу і при різних способах і шляхах формування функцій.

Закономірністю формування вищих психічних функцій є те, що спочатку вони існують як форма семіотично опосередкованої взаємодії між людьми (тобто як інтерпсихологічний процес) в контексті різних видів спільної їх діяльності і лише пізніше — як повністю внутрішній (інтрапсихологічний) процес. Перетворення зовнішніх засобів здійснення функцій на внутрішні психологічні носить назву інтеріоризації. Інша найважливіша риса, що характеризує логіку розвитку вищих психічних функцій, — їх поступове «згортання», автоматизація. На перших етапах формування вищі психічні функції є розгорненою формою предметної діяльності, яка спирається на відносно елементарні сенсорні і моторні процеси; потім ці дії і процеси згущуються, набуваючи характеру автоматизованих розумових дій. Одночасно міняється і психологічна структура вищих психічних функцій.

Психофізіологічною основою вищих психічних функцій є складні функціональні системи, які містять велику кількість аферентних і еферентних ланок і мають вертикальну (кірково-підкіркову) і горизонтальну (кірково-кіркову) організацію. Частина ланок функціональної системи жорстко «закріплена» за певними ділянками мозку, останні — мають високу пластичність і можуть замінювати одна одну, що і лежить в основі механізму перебудови функціональних систем у цілому. Таким

чином, кожна вища психічна функція пов'язана з роботою не одного «мозкового центру» і не всього мозку як однорідного еквівалентного цілого, а є результатом системної діяльності мозку, в якій різні мозкові структури беруть диференційовану участь (див. Локалізація вищих психічних функцій).

Теорія вищих психічних функцій розробляється не тільки в руслі проблем загальної психології, але і при дослідженні питань прикладних напрямів сучасної психологічної науки.

Дитяча і педагогічна психологія (див.) використовують уявлення про вищі психічні функції як одного з основних при вивченні закономірностей розвитку психічних процесів в онтогенезі, механізмів їх управління і формування. Історична психологія на базі уявлень про соціальну обумовленість вищих психічних функцій аналізує відмінності в «культурних» процесах залежно від умов життя і трудової діяльності людей. У патопсихології (див.) аналіз особливостей порушень пізнавальної діяльності при різних психічних захворюваннях ґрунтується на положеннях про опосередкованість і системний характер будови вищих психічних функцій. У сучасній нейропсихології поняття вищих психічних функцій є центральним при аналізі мозкових механізмів різних порушень психічних процесів у хворих з локальними ураженнями головного мозку — при діагностуванні осередку ураження і визначенні шляхів і засобів відновлення вищих психічних функцій. Таким чином, різні сфери практичного застосування теорії вищих психічних функцій підтверджують її високу продуктивність і наукову значущість [8, с. 65 – 66].

3. Психіка і свідомість

25. Психіка = особлива властивість мозку

Психіка (від грецьк. *psychikos* — душевний) — системна властивість високоорганізованої матерії, що полягає в активному віддзеркаленні суб'єктом об'єктивного світу, в побудові суб'єктом невідчужуваної від нього картини цього світу і саморегуляції на цій основі своєї поведінки і діяльності. У психіці представлені і впорядковані події минулого, справжнього і можливого майбутнього. На рівні людини події минулого виступають у даних досвіду, уявленнях пам'яті; сьогодення — у сукупності образів, переживань, розумових актів; можливого майбутнього — в спонуках, намірах, цілях, а також у фантазіях, мареннях, сновидіннях тощо. У людини психіка носить як усвідомлений, так і неусвідомлений характер, але і неусвідомлена психіка в цьому випадку якісно відрізняється від психіки тварин. Завдяки активному і випереджаючому віддзеркаленню спеціальними тілесними пристроями (органами чуття і головним мозком) зовнішніх об'єктів у формі психіки стає можливим здійснення дій,

адекватних властивостям цих об'єктів, а тим самим — виживання організму, що відчуває в них потребу, його пошукова і понадситуативна активність. Звідси випливає, що визначальними ознаками психіки є: віддзеркалення, що дає образ предметного середовища, в якому діють живі істоти, їх орієнтація у цьому середовищі і задоволення потреби в контактах з ним. Ці контакти у свою чергу за принципом зворотного зв'язку контролюють правильність віддзеркалення. У людини контрольною інстанцією служить соціальна практика. Завдяки зворотному зв'язку проводиться зіставлення результату дії з образом, виникнення якого випереджає цей результат, передуючи йому як своєрідній моделі дійсності. Тим самим психіка виступає як єдина циклічна система, що має історію і є рефлекторною за своїм типом. Рефлекторність означає первинність об'єктивних умов життя організму і вторинність їх відтворення у психіці, закономірний перехід сприймаючих компонентів системи у виконавчі, доцільність рухових ефектів і їх «зворотний» вплив на образ. Таке розуміння рефлекторної природи психіки було вперше розроблене І.М.Сеченовим на противагу як ідеалістичному напрямку, що протягом століть уважав психіку особливою безтілесною суттю (див. Душа), рушійна сила якої прихована в ній самій, так і механістично-матеріалістичному напрямку, що заперечував активність психіки і зводив її до нервових процесів. Активність психіки виявляється і при відображенні реальності, оскільки вона передбачає перетворення фізико-хімічних подразників, що впливають на нервові апарати, на образи предметів, і у сфері спонук, що додають поведінці енергію і стрімкість, і при виконанні програми поведінки, що включає пошук і вибір варіантів. Виникаючи на певному рівні біологічної еволюції, психіка сама виступає в якості одного з її чинників, забезпечуючи пристосовність організмів, що зростає за складністю, до умов їх існування. З переходом до людини психіка набуває якісно нової структури, обумовленої суспільно-історичними закономірностями. Виникає свідомість як провідний рівень регуляції діяльності, формується особистість, яка служить джерелом вищих проявів активності психіки. Методологічною основою дослідження психіки у радянській психології є діалектико-матеріалістична філософія [...] [9, с. 299 – 300].

26. Свідомість = вищий рівень розвитку психіки

Свідомість — вищий рівень психічного віддзеркалення і саморегуляції, властивий тільки людині як суспільно-історичній істоті. Емпірично свідомість виступає як безперервна змінна сукупність чуттєвих і розумових образів, що безпосередньо постають перед суб'єктом в його «внутрішньому досвіді» і передбачають його практичну діяльність. Свідомість вивчається рядом наук – філософією (основне питання філософії — питання про відношення свідомості до буття), логікою, лінгвістикою,

нейрофізіологією, антропологією, соціологією, етнографією і ін. Психологія вивчає походження, структуру і функціонування свідомості індивіда. Свідомість характеризується: активністю; інтенційністю (спрямованістю на предмет: свідомість завжди — свідомість чого-небудь, див. Іntenція); здатністю до рефлексії, самоспостереження (усвідомлення самої свідомості), мотиваційно-ціннісним характером; різним ступенем (рівнями) ясності. Свідомість будь-якого індивіда унікальна, але не довільна — вона обумовлюється зовнішніми по відношенню до свідомості і незалежними від неї чинниками (перш за все структурами тієї соціальної системи, в якій існує індивід). Вивчення свідомості стикається з двома основними труднощами. По-перше, всі психологічні явища постають перед індивідом у тій мірі, в якій вони усвідомлюються (зокрема несвідоме, яке усвідомлюється або в результаті спеціальної процедури «доведення до свідомості», або побічно — у вигляді спотворень свідомості). За даними самоспостереження, свідомість позбавлена власної психологічної специфіки — її єдина ознака полягає в тому, що завдяки свідомості перед індивідом постають (з тою чи іншою мірою ясності) різні явища, що складають зміст конкретних психологічних функцій. Тому свідомість або розглядалася як загальна «безякісна» умова існування психіки і позначалася, по суті, метафорично («світло свідомості», «поле свідомості», «свідомість — загальний господар психічних функцій» і т. ін.), або так же неправомірно ототожнювалася з якою-небудь психічною функцією (найчастіше з увагою або мисленням). У першому випадку про конкретне (зокрема експериментальне) вивчення свідомості взагалі не могло бути мови, в другому — це питання підмінялося вивченням відповідної функції. Все це породжувало думку, що свідомість для наукової психології — взагалі фікція (У. Джеймс). Друга трудність впливає з першої: свідомість (як і окремі психічні функції) не локалізується в зовнішньому просторі, але на відміну від психічних функцій свідомість (із-за її «безякісності») не вдається «розчленувати» і в часі. Дослідники не змогли виявити характеристик свідомості, за якими її можна було б вивчати відомими психології методами (наприклад, вимірювати в певній одиниці часу, порівнювати свідомість за певні відрізки часу). Важливою для конструктивного аналізу свідомості з'явилась ідея, що сходить до І.Канта, про наявність сталих, інваріантних структур, схем свідомості, які накладаються на безперервно змінний потік сенсорної інформації, що поступає від органів чуття, і організують її певним чином. Впродовж століть проблема свідомості є ареною гострої ідейно-теоретичної боротьби, в якій природничо-науковий матеріалістичний підхід протистоїть релігійно-ідеалістичним концепціям. Вирішальне значення для вирішення проблеми свідомості зіграли положення класиків марксизму (що радикально переробили при цьому відповідні ідеї Гегеля) про те, що структури свідомості мають соціокультурний характер, сформувалися філогенетично (див. Філогенез) в ході історії людства, під впливом надіндивідуальних соціальних

структур (див. Надсвідоме), що склалися в процесі спільної діяльності (перш за все виробничо-практичній). Радянською психологією розроблено загальне уявлення про онтогенетичне формування свідомості. Структури свідомості індивіда формуються в ранньому онтогенезі завдяки привласненню (див. Інтеріоризація) людиною структур такої діяльності, як спілкування з дорослим. Принципова можливість подібного привласнення формується на базі розвитку філогенезу (історичного). Предметна діяльність і її атрибут – спілкування володіють наступними основними властивостями, відображеними в її структурі: соціальним походженням і будовою (це виражається в її соціальній регламентації, а також в опосередкованості знаряддями і знаками); роздільністю між двома суб'єктами; спрямованістю на об'єкт. Структура спільної діяльності породжує структуру свідомості, визначаючи відповідно наступні її основні властивості: соціальний характер (включаючи опосередкованість знаковими, зокрема вербальними, і символічними структурами); здатність до рефлексії і внутрішній діалогізм; предметність [9, с. 368 – 369].

27. Пізнавальна сторона свідомості = пізнавальні процеси

Пізнавальна сторона свідомості – функція свідомості, що полягає у віддзеркаленні об'єктивної дійсності в предметно-практичній, практичній, комунікативній діяльності. *Пізнавальні процеси* – психічні процеси, що забезпечують віддзеркалення об'єктивної дійсності: увага, відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, уява, мова.

28. Розрізнення суб'єкта і об'єкту = розрізнення «Я» і «Не-Я»

Розрізнення суб'єкта і об'єкту – функція свідомості, що полягає в здатності виділяти себе з навколишнього середовища як цілісного суб'єкта психофізіологічних станів, дій і процесів [9, с. 475]. *Розрізнення «Я» і «Не-Я»* – переживання своєї неідентичності іншим [9, с. 475].

29. Цілепокладання = цілі діяльності

Цілепокладання – процес породження нових цілей в активності людини під впливом мотивів, емоцій, співвідношення загальних і конкретних цілей [9, с. 440]; функція свідомості, що полягає в породженні цілей, що визначають напрям активності людини. *Мета* – усвідомлений образ результату, що передбачається; формальний опис кінцевих ситуацій, до досягнення якої прагне будь-яка саморегульована функціональна система [9, с. 440].

30. Ставлення = ставлення до середовища

Ставлення (О.Ф.Лазурський, В.М.М'ясищев) – система суб'єктивних оцінок людини, що визначає характер переживань і поведінкових реакцій на зовнішні впливи [див. 9, с. 258]; функція свідомості, що полягає у визначенні ступеня відповідності фактів об'єктивної дійсності системі суб'єктивних еталонів належного. *Ставлення до середовища* – процес оцінювання фактів дійсності на основі суб'єктивної шкали оцінок як ментальної характеристики суб'єктивно належного в об'єктивному світі.

31. Самосвідомість = вищий рівень розвитку свідомості

Самосвідомість — усвідомлене ставлення людини до своїх потреб і здібностей, потягів і мотивів поведінки, переживань і думок. Самосвідомість виражається також і в емоційно-смісловій оцінці своїх суб'єктивних можливостей, що виступає як основа доцільних дій і вчинків.

В основі самосвідомості — здатність людини відрізнити себе від своєї власної життєдіяльності, яка виникає в спілкуванні при формуванні первинних (фундаментальних) способів людської життєдіяльності (див. Мислення, Розуміння, Свідомість). Ставлення до свого усвідомленого буття, опосередковане спільною (здійснюваною у спілкуванні) діяльністю, сприяє формуванню певного уявлення про себе самого як про здатного на суспільно значущі вчинки і дії. Уявлення про себе (суб'єктивний образ свого «Я») складається під впливом оцінного ставлення інших людей при співвідношенні мотивів, цілей і результатів своїх вчинків і дій з канонами і соціальними нормами поведінки, прийнятими в суспільстві. «Образ Я» — неодмінна умова кожного акту цілепокладання. Уявлення про мету і шляхи її досягнення є одночасно і уявлення про свої майбутні дії, про свої здібності, які формуються в цих діях — про себе, що вже добився своєї мети, так або інакше змінився. При цьому людина може і завищувати, і занижувати свої можливості; у першому випадку вона ставить до себе як до такої, що вже володіє потрібними і престижними здібностями; у другому випадку вона відносить себе до такого типу людей, у якого таких здібностей немає.

У психологічній літературі про самосвідомість іноді мовиться як про вищу форму розвитку свідомості. Проте і свідомість людини (тобто її ставлення до світу із знанням) неможлива без відрізнення себе від своєї життєдіяльності, без емоційно-сміслові оцінки своїх можливостей — без ставлення до себе як до суб'єкта суспільно значущої діяльності, в процесі якої кожна людина може сама змінювати і розвивати свої здібності, саму себе. Тому самосвідомість — не тільки результат, але і передумова розвитку свідомості [8, с. 332].

32. Несвідоме = неусвідомлювані явища

Несвідоме – 1) сукупність психічних процесів, актів і станів, обумовлених явищами дійсності, у впливі яких суб'єкт не віддає собі звіту; 2) форма психічного віддзеркалення, в якій образ дійсності і ставлення до неї суб'єкта не виступають як предмет спеціальної рефлексії, складаючи нерозчленоване ціле. Несвідоме відрізняється від свідомості тим, що відображувана ним реальність зливається з переживаннями суб'єкта, його ставленням до світу, тому в несвідомому неможливі довільний контроль здійснюваних суб'єктом дій і оцінка їх результатів. У несвідомому дійсність переживається суб'єктом через такі форми уподібнення, ототожнення себе з іншими людьми і явищами, як безпосереднє емоційне вчування, ідентифікація, емоційне зараження, об'єднання різних явищ в один ряд через співпричетність, а не через виявлення логічних суперечностей і відмінностей між об'єктами за тими чи іншими істотними ознаками. У несвідомому часто минуле, сьогодення і майбутнє співіснують, об'єднуючись в якому-небудь одному психічному акті (наприклад, у сновидінні). Несвідоме знаходить свій вираз у ранніх формах пізнання дитиною дійсності і первісному мисленні, інтуїції, афектах, паніці, гіпнозі, сновидіннях, звичних діях, підпороговому сприйнятті (див. Субсенсорне сприйняття), мимовільному запам'ятовуванні і т. ін., а також у прагненнях, почуттях і вчинках, причини яких не усвідомлюються особою. Виділяються чотири класи проявів несвідомого: 1) надсвідомі явища (див. Надсвідоме); 2) неусвідомлювані спонукачі діяльності (неусвідомлювані мотиви і смислові установки), які обумовлюються бажаним майбутнім, що має особистісний смисл. Цей клас явищ був виявлений при дослідженні поведінки суб'єкта після виходу його з гіпнотичного стану, в якому йому нав'ювалася певна програма дій (наприклад, зайти в магазин і купити певну річ тощо). Виконуючи задану програму, людина не могла пояснити причини своєї поведінки. Намагаючись пояснити природу цих явищ з позицій психоаналізу, З. Фройд ввів термін «динамічне витискання несвідомого». Під несвідомим він розумів нереалізовані потяги, які із-за конфлікту з вимогами соціальних норм не допускалися в свідомість, відчувувалися за допомогою механізму витискання, виявляючи себе в обмовках, сновидіннях тощо. Особливість подібних проявів несвідомого полягає в тому, що усвідомлення суб'єктом причинного зв'язку нереалізованих потягів з психотравмуючими подіями не приводить до зникнення переживань, обумовлених цими потягами (наприклад, до зникнення страхів), оскільки усвідомлене сприймається суб'єктом як щось безособове, чуже, таке, що відбувається не з ним. Ефекти несвідомого в поведінці усуваються в тому випадку, якщо події, що викликали їх, живаються особою спільно з іншою людиною (наприклад, у психоаналітичному сеансі) або з іншими людьми (психотерапія групова). У зарубіжній психології, перш за все в психоаналізі З. Фрейда і його

послідовників, обмежене розуміння проявів несвідомого обумовлено одностороннім аналізом формальних динамічних аспектів несвідомого, ігноруванням суспільно-історичної обумовленості несвідомого, невинуватим виокремленням несвідомого з того реального процесу взаємодії людини зі світом, в контексті якого тільки і можуть бути розкриті суть несвідомого, його функції в поведінці особи. Ці обмеження долаються радянськими психологами в теорії установки і діяльнісному підході до вивчення психічних явищ, що випливають з діалектико-матеріалістичного розуміння психіки, природи і функції неусвідомлюваних мотивів, смислових установок і особистісних смислів у житті людини; 3) неусвідомлювані регулятори способів виконання діяльності (операційні установки і стереотипи автоматизованої поведінки), що забезпечують спрямований і стійкий характер її протікання. Вони лежать в основі регуляції автоматизованих і мимовільних дій (наприклад, процесу розв'язання задач) і обумовлюються образами подій, що не усвідомлено передбачаються, і способів дії, що спираються на минулий досвід поведінки в подібних ситуаціях. Вони можуть усвідомлюватися суб'єктом, якщо на шляху звичної автоматизованої поведінки зустрічається несподівана перешкода. Уявлення про психофізіологічні механізми неусвідомлюваної автоматизованої поведінки розроблене М. О. Бернштейном в концепції рівнів побудови руху (див. Фізіологія активності); 4) прояви субсенсорного сприйняття. Розвиток уявлень про природу несвідомого, специфіку його проявів, механізми і функції в регуляції поведінки людини є необхідною умовою створення цілісної об'єктивної картини психічного життя особи [9, с. 38 – 39].

ТЕМА 2. ЗАВДАННЯ І МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЇ

1. Сучасна психологія і її завдання

1. Психологія = філософія, методологія

Психологія (від грецьк. *psyche* — душа + *logos* — учення, наука) — наука про закономірності розвитку і функціонування психіки як особливої форми життєдіяльності. Взаємодія живих істот з навколишнім світом реалізується за допомогою якісно відмінних від фізіологічних, але невіддільних від них психічних процесів, актів, станів. Протягом сторіч явища, що вивчаються психологією, позначалися загальним терміном «душа» і вважалися предметом одного з розділів філософії, названого в XVI ст. психологією. Відомості про вказані явища накопичувалися і в багатьох інших напрямках досліджень, а також у різних сферах практики (особливо медичній і педагогічній). Своєрідність цих явищ, їх даність людині у формі безпосередніх, не відчужених від неї переживань, їх

особлива пізнаваність, обумовлена здатністю індивіда до самоспостереження і самозвіту про них, їх інтимно-особистісна цінність були розтлумачені релігійно-ідеалістичними вченнями як показник їх породжуваності особливою суттю. На протигагу цьому розвивалася матеріалістична традиція, орієнтована на союз психології з природознавством, яка укріплювала наукове знання про психіку, виходячи з досягнень у вивченні її матеріального субстрату (органів чуття і вищих нервових центрів).

Успіхи нейрофізіології і біології призвели до розвитку власного науково-категорійного апарату психології, яка завдяки експериментальній роботі, що широко розгорнулася, почала відособлятися і від філософії, і від фізіології, оскільки встановлені в лабораторіях закономірності психіки не співпадали з анатомо-фізіологічними. Було показано, що психічні процеси, будучи продуктом взаємодії індивіда із зовнішнім середовищем, самі є активним причинним чинником (детермінантою) поведінки. Якщо ідеалістичні концепції неправомірно пояснювали цю активність особливою психічною причинністю, що пізнається шляхом внутрішнього самоспостереження (інтроспекції), природничо-наукове дослідження генетично первинних форм поведінки і психіки (а також її патологічних проявів) утвердило пріоритет об'єктивних методів, які надалі стали визначальними для психології. Самоспостереження зберігає значення важливого, але допоміжного джерела інформації про людську психіку, сутнісною характеристикою якої є свідомість. Будучи породженням і функцією соціальних (надіндивідуальних) процесів, свідомість індивідуального суб'єкта має свою системну смислову організацію, яка додає різним проявам психіки (пізнавальним, мотиваційно-афективним, операційним, особистісним) властивості, що якісно відрізняють їх від психіки тварин. Можливість збагнення процесів свідомості незалежно від рефлексії (самозвіту) про них суб'єкта обумовлена тим, що вони виникають і розвиваються в об'єктивній системі його стосунків з іншими людьми, навколишнім світом. У цій же системі, «вдивляючись» в інших, суб'єкт набуває здатності міркувати про внутрішній план своєї поведінки (див. Я-концепція). Не всі компоненти цього плану перекладаються на мову свідомості, але і вони, утворюючи сферу несвідомого, служать предметом психології, яка виявляє характер відповідності дійсних мотивів, установок, орієнтацій особистості уявленням про них, що склалися у неї. Як усвідомлювані, так і неусвідомлювані психічні процеси здійснюються нейрогуморальними механізмами, що працюють за фізіологічними законами, але здійснюються не за цими законами, а за своїми власними, оскільки в психіці людини представлені дійсність природна і соціокультурна, і життя особи, яка діє. Діяльність, що розглядається сама по собі, не є предметом психології, як і людська діяльність у цілому, яка вивчається багатьма дисциплінами. Психологія досліджує лише один її

аспект. Залежність людської поведінки від біологічних і соціальних чинників визначає своєрідність її дослідження в психології, яка розвивається в «діалозі» між даними про природу і про культуру, інтегрованими в її власні поняття, що не зводяться до інших і у свою чергу використовуються іншими науками.

Діалектико-матеріалістичне вчення про свідомість як активне віддзеркалення реальності, обумовлене суспільно-історичною практикою, дозволило з нових методологічних позицій розробити основні проблеми наукової психології, серед яких виділяються психофізіологічна (про відношення психіки до її тілесного субстрату), психосоціальна (про залежність психіки від соціальних процесів і її активної ролі в їх реалізації конкретними індивідами і групами), психопраксична (про формування психіки в процесі реальної практичної діяльності і про залежність цієї діяльності від її психічних регуляторів — образів, операцій, мотивів, особистісних властивостей), психогностична (про відношення чуттєвих і розумових психічних образів до реальності, що відображається ними) і ін. Розробка цих проблем ведеться на основі принципів: детермінізму (розкриття обумовленості явищ дією чинників, що створюють їх), системності (трактування цих явищ як внутрішньо зв'язаних компонентів цілісної психічної організації), розвитку (визнання перетворення, зміни психічних процесів, їх переходу з одного рівня на інший, виникнення нових форм психічних процесів). У ході розробки основних проблем психології сформувався її категоріальний апарат, в якому виділяються категорії образу, мотиву, дії, особистості тощо. Дослідницька практика психології невіддільна від соціальної, від суспільних потреб, пов'язаних з вирішенням завдань навчання, виховання, відбору кадрів, використовуваних у матеріальному і духовному виробництві, стимулюванні діяльності особистості і колективу тощо. Категоріальний лад психології, відображаючи психічну реальність в її самотутніх характеристиках, служить основою, «стовбуром» всього різноманіття відгалужень сучасної психології, виступаючих у вигляді окремих галузей, багато хто з яких придбав нині самостійний статус (див. *Авіаційна психологія; Військова психологія; Вікова психологія; Диференційна психологія; Економічна психологія; Етнічна психологія; Етологія; Загальна психологія; Зоопсихологія; Інженерна психологія; Історична психологія; Космічна психологія; Медична психологія; Нейропсихологія; Патопсихологія; Педагогічна психологія; Порівняльна психологія; Психогенетика; Психогігієна; Психодіагностика; Психолінгвістика; Психометрія; Психосемантика; Психологія мистецтва; Психологія науки; Психологія пропаганді; Психологія спорту; Психологія творчості; Психологія праці; Психологія управління; Політична психологія; Психотерапія; Психофармакологія; Психофізика; Психофізіологія; Соціальна психологія; Спеціальна психологія; Юридична психологія*)

Диференціально-інтеграційні процеси, що перетворили психологію на «кущ» галузей, обумовлених запитами різних сфер практики, які зіштовхують психологію із специфічними для кожної з них проблемами. Ці проблеми, як правило, комплексні, і тому розробляються багатьма дисциплінами. Включення психології до складу міждисциплінарних досліджень і участь у них продуктивні лише тоді, коли вона збагачує їх властивими тільки їй поняттями, методами, пояснювальними принципами. Разом з тим у результаті контактів з іншими науками психологія сама збагачується новими ідеями і підходами, які розвивають її зміст і категоріальний апарат, що забезпечує її цілісність як самостійної науки.

Серйозний вплив на подальший розвиток психології здійснила передача електронним пристроям деяких функцій, що відбулася в умовах сучасної науково-технічної революції, які були раніше унікальним надбанням людського мозку, – функцій накопичення і переробки інформації, управління і контролю. Це дозволило широко використовувати у психології кібернетичні і теоретико-інформаційні поняття і моделі, що сприяло формалізації і математизації психології, впровадженню в неї кібернетичного стилю мислення з його перевагами, обумовленими застосуванням логіко-математичного апарату, комп'ютерів і інших засобів. Автоматизація і кібернетизація різко підвищили зацікавленість в оперативній діагностиці і прогностиці, ефективному використанні та культивуванні функцій людини, які не можуть бути передані електронним пристроям, перш за все творчих здібностей, що забезпечують подальший науково-технічний прогрес. Вивчення проблем «штучного інтелекту», з одного боку, творчості — з іншого, стають у сучасну епоху важливими напрямками психології. Разом з ними стрімко розвиваються соціальна психологія і психологія управління, які розв'язують задачі, що стосуються ролі «людського чинника» в розвитку суспільства, в процесах управління, а також дослідження, пов'язані з освоєнням космічного простору, демографічними, екологічними і іншими актуальними проблемами сучасності. Включеність психології у багатоплановий контекст взаємодії різних соціальних, природничих і технічних наук (на рівні як фундаментальних, так і прикладних досліджень) надає особливої гостроти методологічному аналізу її понятійних засобів, пояснювальних принципів, концепцій і методичних процедур з метою виявлення найбільш перспективних напрямів її подальшого розвитку. В рішенні цих проблем гостро виявляється боротьба протилежних світосприймань. Цим визначається важлива роль психології у сучасній боротьбі ідей, її безпосередній зв'язок з соціально-політичними процесами у сучасному світі (див. *Консультативна психологія; Політична психологія; Прикладна психологія; Психологічна служба; Психологія мистецтва; Психологія комп'ютеризації; Психологія сценічного мистецтва; Сексологія; Екологічна психологія* і ін.) [9, с. 311 – 313].

2. Психіка = необхідність орієнтуватися в навколишньому середовищі

Розвиток психіки — послідовні, прогресуючі (які хоча і містять окремі моменти регресу) і в цілому необоротні кількісні і якісні зміни психіки живих істот. Ці зміни обумовлюють перехід живих істот від нижчих (простіших) до вищих (складніших) форм взаємодії з навколишнім середовищем. Визначаючись біологічним, суспільно-історичним і онтогенетичним розвитком життя, зміни психіки включаються в цей процес взаємодії як один із важливих його чинників. Наукове вивчення виникнення і розвитку психіки — шлях пізнання її природи і суті, її життєвого значення.

В світлі сучасних наукових даних психіка в своїй зачатковій формі (чутливості, тобто здатності відчуття) виникла із подразливості живих істот як активне віддзеркалення ними життєво важливих для них змін навколишнього середовища, яке регулює їхню поведінку. Розвиток психіки супроводжувався еволюцією тварин у зв'язку з утворенням і розвитком їхньої нервової системи. Розвиток психіки характеризувався переходом від сенсорних до перцептивних і інтелектуальних (у вищих тварин) способів регуляції поведінки; змінами співвідношення інстинктивних і умовно-рефлекторних її механізмів у бік зростання ролі останніх і пристосуванням тварин до навколишнього середовища. Біологічна еволюція психіки з'явилася «передісторією людського духу» (Ф.Енгельс), становлення якого здійснювалося під визначальним впливом спільної трудової діяльності людей, в процесі виникнення і розвитку людського суспільств. Особливості психіки людини, її свідомість — продукт суспільно-історичного розвитку. В ній на перший план виступив спадкоємний соціальний зв'язок людських поколінь, передача, старшим поколінням молодшому результатів практичної, пізнавальної теоретичної і всякої іншої діяльності, що виникла на її основі, оволодіння молодшим поколінням цими результатами (знаряддями, мовою, знаннями, нормами поведінки і ін.), її роль у подальшому творенні матеріальних і духовних цінностей.

Історичний розвиток психіки людини здійснюється в ході її онтогенезу. Філогенез визначає онтогенез шляхом створення необхідних для нього природних передумов і соціальних умов. Людський індивід народжується з природними можливостями людського психічного розвитку (див. Філогенез), які реалізуються в суспільних умовах його життя за допомогою засобів, створених суспільством (див. Онтогенез). Психіка, свідомість розвивається в процесі взаємодії людини із суспільним середовищем, що оточує її, навчання і виховання, оволодіння суспільно виробленими способами дій з різними предметами, мовними засобами спілкування, досягненнями науки, техніки і мистецтва, включення в життя суспільства і його творчу діяльність. Поступово людина стає суб'єктом спілкування, навчання, пізнання і праці; формується як особистість з властивою їй системою психічних якостей, які внутрішньо обумовлюють

організованість і стійкість поведінки відповідно до її суспільного положення, свідомості і самосвідомості, що складаються у неї.

У цілому, розвиток психіки здійснюється поступово, але в ньому спостерігаються в деякі періоди скачки розвитку. Кількісні зміни готують якісні зміни психіки, які здійснюються шляхом диференціації цілого, виділення в ньому окремих функцій і нової їх інтеграції. Диференціація функцій приводить до виникнення нових дій (перцептивних, мнемічних, мисленневих тощо), інтеграція — до їх об'єднання, супідрядності, до утворення нових структур психічної діяльності. Нові структури виникають із старих шляхом їх реорганізації. Старе (вироблені раніше дії, операції, образи, поняття тощо) входить у новоутворені структури, зазнаючи при цьому ті чи інші зміни. Нова, більш складна структура готується старою, більш елементарною, що не володіє ознаками цілої нової структури, а тільки її елементами, які синтезуються в новій структурі. Разом з тим ускладнення форм психічної діяльності включає і процеси згортання окремих компонентів, що є необхідною умовою економного і ефективного їх функціонування.

Розвиток психіки людського індивіда — обумовлений і разом з тим активний саморегульований процес. Це — внутрішньо необхідний рух, «саморух» від нижчих до вищих рівнів життєдіяльності, в якому зовнішні обставини, навчання і виховання завжди діють через внутрішні умови; з віком поступово збільшується роль власної активності індивіда в його психічному розвитку, у формуванні його як особистості. Передбачаючи своє майбутнє, усвідомлюючи свої досягнення і недоліки, людина прагне до самовдосконалення за допомогою власної діяльності, навчання, гри, праці і спілкування з іншими людьми. У своєму прагненні до самовиховання і самоосвіти вона виступає як суб'єкт власного розвитку. Активно змінюючи обставини свого життя, людина формує себе як особистість, як суб'єкта діяльності.

Рушійними силами розвитку психіки людини як суб'єкта діяльності, як особистості є внутрішні суперечності, що виникають у процесі розвитку [...]. Суперечності, що виникають в житті людини, між цілями, завданнями і наявними для їх досягнення засобами, між прагненнями і можливостями для їх задоволення, між тенденціями до мінливості і до стереотипії, між старим і новим тощо вирішуються за допомогою діяльності особистості, поступаючись місцем новим суперечностям.

Онтогенез людської психіки носить стадіальний характер. Послідовність його стадій, періодів (дитинство, раннє, дошкільне дитинство, молодший, середній і старший шкільний віки) незворотна і передбачена. Разом з тим у кожному віковому періоді можна спостерігати значні індивідуальні відмінності у розвитку психіки. Процес розвитку психіки продовжується і в зрілому віці. Його основні чинники: самоосвіта,

професійна праця, суспільна робота, спортивна і інші види діяльності, сімейне життя, виховання своїх дітей [8, с. 306 – 307].

4. Природознавство = загальна біологія, фізіологія, неврологія, еволюційне вчення

Природознавство – наука, сфера діяльності, функцією якої є вироблення і теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність, що умовно підрозділяються на природні, суспільні, технічні [12, с. 403 – 404]. *Загальна біологія, фізіологія, неврологія, еволюційне вчення* – теоретична систематизація природничонаукових знань про психіку як багатоаспектний феномен.

5. Педагогіка = формування особистості

Педагогіка – наука про загальні закономірності навчання і виховання. *Формування особистості* – процес цілеспрямованого впливу на людину з метою надання їй соціально цінних якостей і передачі суспільно-історичного досвіду.

6. Пошук шляхів навчання і виховання як завдання педагогічної психології

Пошук шляхів навчання і виховання – виявлення умов, при яких навчання стає розвивальним. Визначення ефективних форм навчання. Виявлення оптимальних характеристик виховної системи, що забезпечує саморозвиток особистості.

Навчання і розвиток — проблема, що широко розробляється в психології, з'ясує взаємовідношення цих двох різних процесів (див. Учіня, Розвиток психіки).

У радянській психології ця проблема була вперше сформульована Л.С.Виготським на початку 1930-х рр. Він обґрунтував провідну роль навчання в розвитку, відзначивши, що навчання повинне йти попереду розвитку, бути джерелом нового в розвитку. Введене ним поняття «зона найближчого розвитку» розкриває це загальне теоретичне положення: дитина, навчаючись за допомогою дорослого, успішно починає виконувати те, чого вона до цього не могла виконати самостійно. Міра цієї допомоги (здатність її сприйняти) виступає як показник потенційних можливостей дитини до навчання. Те ж, чого дитина вже досягла до моменту навчання, характеризується Л.С.Виготським як «зона актуального розвитку».

Разом з тим він підкреслював, що розвиток впливає на навчання і має свої власні закономірності. Л.С.Виготський піддав критиці два протилежних напрями, представлених у 1930-х рр. у зарубіжній психології, що: 1) розглядає розвиток у відриві від навчання (Ж. Піаже) і 2) ототожнює розвиток з навчанням (Е. Торндайк).

Подальший розвиток ця проблема отримала в працях П.П.Блонського, який показав складне співвідношення між знанням і мисленням: оволодіння знаннями, з одного боку, є необхідною умовою розвитку мислення, а з іншого — поза розумовим процесом не може бути засвоєння знань. Інтенсивні дослідження радянських психологів у 1940-60-і рр. сприяли подальшій розробці проблеми навчання і розвитку, перш за все по лінії виявлення умов, за яких навчання стає розвивальним, визначення конкретних форм навчання, що забезпечує вищий розумовий розвиток учнів в умовах як індивідуальних, так і групових експериментів (із цілими класами). При цьому одні психологи надавали вирішальне значення зміні змісту освіти (Д.Б.Ельконін, В.В.Давидов), інші досягали розвивального ефекту навчання головним чином за допомогою удосконалення методів навчання (Л.В.Занков), треті намагалися засобами навчання змінити способи розумової діяльності учнів і тим самим підвищити ефективність засвоєння (Н.О.Менчинська, Д.М.Богоявленський, Є.М.Кабанова-Меллер і ін.).

У низці досліджень було встановлено, як впливає на інтелектуальний розвиток поетапне формування розумових дій (П.Я.Гальперін, Н.Ф.Тализіна), як впливають на нього різні методи навчання (Б.Г.Ананьєв, Г.О.Люблінська і ін.), яку роль в цьому розвитку грає проблемне навчання (Т.В.Кудрявцев, О.М.Матюшкін).

У роботах Г.С.Костюка і його співробітників спеціально розглядалися різні форми взаємозалежності навчання і розвитку.

Погляд, що визнає провідну роль навчання в розвитку (при всій складності їх співвідношення) і широко представлений в роботах психологів різних країн, протистоїть погляду Ж.Піаже і Б.Інельдер, які стверджують, що навчання лише пасивно слідує за психічним розвитком, пристосовуючись до його наявного рівня, що розвиток має закони, **незалежні** від навчання. Найбільш чітко ці різні позиції були представлені на XVIII Міжнародному психологічному конгресі (Москва, 1966).

Багато питань, які стосуються вирішення даної проблеми, ще вимагають розробки. Актуальні, зокрема, питання про стадії розвитку мислення в різних умовах навчання, про критерії розумового розвитку в процесі навчання. Особливу актуальність має питання про вплив різних форм навчання на розвиток особистості учнів, на становлення її світогляду, переконань [8, с. 226 – 227].

7. Формування здатності до самонавчання як завдання педагогічної психології

Формування здатності до самонавчання – свідомо потреба у підвищенні рівня освіченості і професійного розвитку, що реалізовується за допомогою ефективних способів пошуку і роботи з текстами, пошуковими і знаковими системами.

Самоосвіта, пише *І.А.Мещерякова*, є освіта, що має ознаки самостійності, незалежності від навчального закладу, від вчителя, від формальних аспектів учбової діяльності. Вона наводить імена блискучих автодидактів (Герніх Шліман, Едуард Тайлор, Ніко Піросмані, Жан-Жак Руссо), людей, основний вид діяльності яких не співпадає із їхньою формальною освітою (фізик за освітою Франц Боас – антрополог; психолог за освітою М.Мід – антрополог; юрист за освітою Л.С.Виготський – психолог).

Недоліками самоосвіти є відсутність керівництва, зворотного зв'язку, не систематичність. Конструктивним у самоосвіті є те, що вона сприяє продуктивній витраті сил, розвитку мотивації і свідомості учіння, свідомій постановці цілей, здатності до самостійного мислення, самоорганізації, самоконтролю, задовольняє потреби в пізнанні, особистісному зростанні, саморозвитку [більш докладно див. 2, с. 485].

8. Загальні закономірності розвитку психіки = саморух від нижчих форм до вищих

Загальні закономірності розвитку психіки – суб'єктивність віддзеркалення, саморегуляція поведінки і діяльності. *Саморух від нижчих форм до вищих* – пристосування до складних умов життя, ускладнення змісту свідомості, особистості, діяльності.

9. Механізми соціалізації = досвід + соціальні зв'язки + культура взаємовідносин

Соціалізація (від лат. *socialis* — суспільний) — процес засвоєння і активного відтворення індивідом соціального досвіду, системи соціальних зв'язків і відносин. В процесі і підсумку соціалізації людина набуває якостей, цінностей, переконань, суспільно схвалюваних форм поведінки, необхідних їй для нормальної життєдіяльності в суспільстві. Під соціалізацією слід розуміти весь багатогранний процес засвоєння досвіду суспільного життя і суспільних відносин.

Соціалізація відноситься до тих процесів, за допомогою яких люди навчаються жити спільно і ефективно взаємодіяти один з одним. Соціалізація передбачає активну участь самої людини в освоєнні культури людських стосунків, у формуванні певних соціальних норм, ролей і функцій, придбанні знань, умінь і навичок, необхідних для їх успішної реалізації. Соціалізація включає пізнання людиною соціальної дійсності, оволодіння нею навичками практичної індивідуальної і групової роботи. Поняття соціалізації стосується якостей, яких індивід набуває в процесі соціалізації, і психологічних механізмів, за допомогою яких досягаються бажані зміни. Вирішальне значення для процесів соціалізації має суспільне виховання.

Найбільш повно процеси соціалізації досліджені у дитячій і соціальній психології. Джерелами соціалізації індивіда виступають: а) передача культури через сімейний і інші соціальні інститути, і перш за все, через систему освіти, навчання і виховання); б) взаємний вплив людей в процесі спілкування і спільної діяльності; в) первинний досвід, пов'язаний з періодом раннього дитинства, з формуванням основних психічних функцій і елементарних форм суспільної поведінки; г) процеси саморегуляції, які співвідносяться з поступовою заміною зовнішнього контролю індивідуальної поведінки на внутрішній самоконтроль. На даному етапі соціалізації індивід активно засвоює соціальні норми. Система саморегуляції формується і розвивається у процесі інтеріоризації соціальних установок і цінностей.

На Заході проблематика соціалізації головним чином розроблялася у межах психоаналізу, що відбилося на її соціально-психологічній інтерпретації. У руслі психоаналітичних поглядів соціалізація розумілася як входження спочатку асоціально або антисоціально налаштованого індивіда у нормальне соціальне середовище, як «олюднення» первинно буцим то ворожої суспільству твариноподібної істоти.

У радянській соціальній і віковій психології проблема соціалізації розглядається у зв'язку з розвитком особистості у процесі взаємодії і взаємовпливу соціальних груп, колективів і особистості. Процес соціалізації з цих позицій можна охарактеризувати як поступове розширення сфери спілкування і діяльності у міру придбання індивідом соціального досвіду, як процес розвитку саморегуляції і становлення самосвідомості і активної життєвої позиції. Як інститути соціалізації розглядаються сім'я, дошкільні установи, школа, трудові і інші колективи. Особлива роль в соціалізації індивіда відводиться розвитку і множенню його контактів з іншими людьми і в умовах суспільно значущої спільної діяльності. За допомогою цих контактів індивід починає правильно сприймати і оцінювати себе і інших. В процесі соціалізації людина збагачується суспільним досвідом, і індивідуалізується, стає особистістю, набуває можливості і здатності бути не тільки об'єктом, але і суб'єктом соціальних дій, в діяльності здійснюючи значущі перетворення мотиваційної сфери інших людей, впливати на соціалізацію інших людей. Поняття соціалізації не підміняє і на замінює собою відомих у педагогіці та у педагогічній психології понять навчання і виховання [8, с. 350].

10. Механізми формування особистості = взаємодія індивіда з суспільством

Механізми формування особистості – сфера діяльності, система мотивів, усвідомлення ставлення до дійсності, відносини, установки, диспозиції, Я-концепція, самоповага, самовиховання. *Взаємодія з*

суспільством – вчинки і дії людини відповідно до вимог соціальної, внутрішньо групової, міжособистісної взаємодії.

11. Вікові і індивідуальні особливості = особливості психічних процесів, станів, властивостей

Вікові особливості – психологічно визначаються соціальною ситуацією розвитку, специфічними життєвими завданнями, а фізіологічно – особливостями фізичного «Я» людини. *Індивідуальні особливості* – перетворення анатомо-фізіологічних задатків у процесі навчання і виховання на якості особистості і інтелектуальної діяльності. *Психічні процеси*: відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, уява, увага, мова. *Психічні властивості*: темперамент, характер, задатки, здібності. *Психічні стани* – психічне відзеркалення ставлення і функціональної готовності людини.

Вікова психологія — галузь психологічної науки, що вивчає закономірності етапів психічного розвитку і формування особистості впродовж онтогенезу людини від народження до старості. Вікова психологія оформилася як самостійна галузь знання наприкінці XIX ст. Виникнувши як дитяча психологія, вікова психологія довго обмежувалася вивченням закономірностей психічного розвитку дитини, проте запити сучасного суспільства і логіка розвитку науки зробили очевидною необхідність цілісного аналізу онтогенетичних процесів і міждисциплінарних досліджень. У даний час розділами вікової психології є: дитяча психологія (див. Дитинство), психологія юності (див. Юність), психологія зрілого віку (див. Зрілість); геронтопсихологія (див. Старість). Вікова психологія прагне до розкриття психологічного змісту послідовних етапів онтогенезу, вивчає вікову динаміку психічних процесів, що неможливе без урахування впливу на індивідуальний розвиток людини культурно-історичних, етнічних і соціально-економічних умов. Для вікової психології вельми істотні диференціально-психологічні відмінності, до яких відносяться статевовікові і типологічні властивості індивіда. Значне число досліджень будується на основі методу вікових (поперечних) зрізів: шляхом порівняння властивостей вибірок, що відрізняються одна від одної за хронологічним віку. Певними перевагами перед порівняно-віковим методом володіють лонгітюдні (подовжні) дослідження, в яких розвиток тих чи інших психологічних властивостей простежується на одній і тій же вибірці впродовж більш менш тривалого періоду онтогенезу. Особливе місце в сучасній віковій психології займає група генетико-моделюючих методів, заснованих на каузально-генетичному методі Л.С. Виготського. Вивчення розвитку за допомогою методу активного формувального експерименту (П.Я.Гальперін) і інших навчальних методів ведеться в процесі направленої дії на певні властивості або сторони психічного розвитку суб'єкта. До найважливіших практичних завдань, що стоять перед віковою психологією, відноситься створення

методичної бази для контролю за ходом, повноцінністю змісту і умовами психічного розвитку дитини, організація оптимальних форм дитячої діяльності і спілкування, психологічної допомоги в періоди вікових криз, в зрілому віці і старості. Вікова психологія складає наукову основу педагогічної психології [9, с. 60 – 61].

12. Причини відхилень у психічному розвитку = біологічні і соціальні чинники

Причина – явище, дія якого спричиняє інше явище. *Психічний розвиток* залежить від єдності зовнішніх обставин і внутрішніх умов, визначається власною активністю, прагненням до самовдосконалення. *Біологічні чинники* – спадкові, придбані порушення нервово-психічного здоров'я. *Соціальні чинники* – низька якість життя в плані побуту, сімейних стосунків, учбової сфери, дозвілля.

Діти з відхиленнями в психічному розвитку. Відхилення в психічному розвитку дитини можуть бути викликані сенсорними порушеннями (глухота, туговухість, сліпота, слабобачення), поразками центральної нервової системи (розумова відсталість, затримка психічного розвитку, рухові порушення, важкі порушення мовлення). Відхилення в розвитку можуть також виступати в різних поєднаннях.

Відхилення в психічному розвитку виникають з моменту народження дитини, якщо поразка внутрішньоутробна, або з моменту виникнення дефекту, якщо поразка постнатальна. Первинне порушення — зниження слуху, зору, інтелекту і ін. — спричиняє собою вторинні відхилення в розвитку і відхилення третього порядку (Л.С.Виготський). При різній первинній причині багато вторинних відхилень у дитячому, ранньому і дошкільному віці мають схожі прояви. Вторинні відхилення носять, як правило, системний характер, міняють всю структуру психічного розвитку дитини.

При будь-якому характері первинного порушення спостерігаються відставання в термінах формування психічних функцій (процесів) і сповільнений темп їх розвитку, а також якісні відхилення в розвитку. Не формується своєчасно жоден вид дитячої діяльності — предметно-маніпулятивна, ігрова, продуктивна (див. Діяльність дитяча). Наприклад, предметно-маніпулятивна діяльність у глухих дітей і дітей, що слабо чують, стає провідною у 5 років, у розумово відсталих — на кінці дошкільного віку. Істотні відхилення спостерігаються в розвитку всіх пізнавальних процесів — сприйняття, наочного і словесно-логічного мислення. Порушується розвиток процесу спілкування; діти погано оволодівають засобами засвоєння суспільного досвіду — розумінням мовлення, змістовним наслідуванням, діями за зразком і за словесною інструкцією.

Дефекти мовленнєвого розвитку спостерігаються у всіх аномальних дітей. Мовлення може бути відсутнім зовсім (при глухоті, важкій

туговухості, алалії, розумовій відсталості, дитячому церебральному паралічі), може розвиватися із запізненням, мати істотні дефекти — аграматизми, порушення вимови, бідність лексики і семантики. У ряді випадків формально розвинене мовлення може бути беззмістовним, «порожнім».

Слід мати на увазі, що відхилення в психічному розвитку можуть бути викликані і вельми незначними порушеннями, які не впадають в очі. Так, зниження слуху на шепіт при збереженні сприйняття голосу нормальної розмовної гучності може привести до мовного недорозвинення. В результаті перенесених дитиною шкідливих впливів (родової травми, важкої інфекції і ін.) може виникнути затримка психічного розвитку, що перешкоджає нормальному навчанню дитини в школі тощо.

Разом з тим розвиток аномальної дитини має ті ж тенденції, підкоряється тим же закономірностям, що і розвиток нормальної дитини. Це є підставою для оптимістичного підходу до можливостей виховання і навчання дітей з відхиленнями у психічному розвитку. Але для того, щоб тенденції розвитку, що є у них, були реалізовані, а сам розвиток максимально (відповідно до характеру первинного порушення) був наближений до нормального, потрібні спеціальні педагогічні впливи, які мають коректувальну спрямованість і враховують специфіку даного дефекту.

Педагогічний вплив направлений в першу чергу на подолання і попередження вторинних дефектів. Останні, на відміну від первинних порушень, що мають органічний характер і вимагають медичної корекції, піддаються педагогічній корекції. За допомогою педагогічних засобів може бути також досягнута значна компенсація функцій — відновлення або заміщення – порушеної функції. В той же час, як показала радянська спеціальна психологія, спонтанної компенсації дефекту не існує: порушення слухового сприйняття не компенсується за рахунок більш інтенсивного розвитку зорової функції, а, навпроти, спричиняє собою недорозвинення зорового сприйняття; порушення зорової функції не веде до посиленого в порівнянні з нормальним розвитку тактильно-рухового сприйняття тощо.

Успішність попередження, корекції і компенсації відхилення в психічному розвитку безпосередньо залежить від термінів початку, змісту і методів коректувальної роботи. Звідси надзвичайно важливе значення мають раннє виявлення відхилень у розвитку і правильна діагностика первинного дефекту [8, с. 88 – 89].

2. Напрями у сучасній зарубіжній психології

13. Біхевіоризм = реакція на стимули зовнішнього середовища

Біхевіоризм (від англ. behaviour – поведінка) – напрям в американській психології ХХ ст., що заперечує свідомість як предмет наукового дослідження і зводить психіку до різних форм поведінки, яка розуміється як сукупність реакцій організму на стимули зовнішнього середовища. На рубежі ХХ – ХІХ ст. виявилася неспроможність інтроспективної «психології свідомості», що домінувала раніше (див. Інтроспективна психологія), особливо у вирішенні проблем мислення і мотивації. Експериментально було доведено, що існують не усвідомлювані людиною психічні процеси, які недоступні інтроспекції. Е.Торндайк, вивчаючи реакції тварин за допомогою лабіринтів, проблемних кліток, апаратів для дослідження здатності розрізнення і ін. (див. Методи зоопсихології), встановив, що вирішення проблеми досягається методом проб і помилок, що тлумачився як «сліпий» відбір проведених навмання рухів. Цей висновок був поширений на процес учіння у людини, причому якісна відмінність її поведінки від поведінки тварини заперечувалася. У той же період у Росії І.П.Павлов і В.М.Бехтерев, розвиваючи ідеї І.М.Сеченова, розробили експериментальні методи об'єктивного дослідження поведінки тварин і людини. Їх роботи зробили значний вплив на біхевіористів, але були розтлумачені у дусі крайнього механіцизму. У 1913 р. склалася перша програма біхевіоризму, сформульована американським психологом Дж.Уотсоном. Надалі до біхевіоризму увійшли «фізичний монізм» А.Вейса, «антропономія» У.Хантера, система поглядів К.Лешлі і ін. Біхевіоризм, виходячи з того, що свідомість ніби то недоступна для об'єктивного вивчення, відкидає її роль як реального регулятора людської діяльності. Всі психічні явища зводяться до реакцій організму, переважно рухових: мислення отожднюється з мовленнєвими руховими актами, емоції – із змінами усередині організму і т. ін. За одиницю поведінки береться зв'язок стимулу і реакції. Закони поведінки, згідно біхевіоризму, фіксують відношення між тим, що відбувається на «вході» (стимул) і «виході» (рухова відповідь) системи організму. Процеси усередині цієї системи (як психічні, так і фізіологічні) біхевіоризм, слідуючи позитивістській методології, вважає непіддатливими науковому аналізу, оскільки вони недоступні прямому спостереженню. Основний метод біхевіоризму – спостереження і експериментальне вивчення реакцій організму на впливи навколишнього середовища з метою виявлення доступних математичному опису кореляцій між цими змінними. Переважну частину експериментів прихильники біхевіоризму провели на тваринах (переважно на білих щурах), перенісши потім встановлені на цьому рівні закономірності на людину. Активність

організму і роль її психічної організації в перетворенні середовища, як і соціальна природа людини, ігноруються. Ідеї біхевіоризму вплинули на лінгвістику, антропологію, соціологію, семіотику і стали одним з витоків кібернетики. Біхевіористи зробили істотний внесок до розробки емпіричних і математичних методів вивчення поведінки, в постановку ряду психологічних проблем, що особливо стосуються навчання – придбання організмом нових форм поведінки. Основне значення біхевіоризму для розвитку категоріального апарату психології (див. Категоризація) полягає в розробці категорії дії, яка в колишніх концепціях розглядалася як внутрішній акт або процес, тоді як біхевіоризм розширив сферу психології, включивши в неї також зовнішні, тілесні реакції. Разом з тим унаслідок методологічних вад початкової концепції біхевіоризму вже у 20-х рр. ХХ ст. почався її розпад на ряд напрямів, що поєднують основну доктрину з елементами інших теорій (зокрема, гештальтпсихології, а потім психоаналізу). Виник необіхевіоризм. Еволюція біхевіоризму показала, що його початкові принципи не можуть стимулювати наукового знання про поведінку. Навіть психологи, виховані на цих принципах, приходять до висновку про їх недостатність, про необхідність включити до складу головних пояснювальних понять психології поняття образу, внутрішнього («ментального») плану поведінки і ін., а також звертатися до фізіологічних механізмів поведінки. В даний час лише небагато з американських психологів (найбільш послідовно і непримиренно – американський психолог Б.Скіннер і його школа) продовжують захищати постулати ортодоксального біхевіоризму [9, с. 42 – 43].

14. Генетична психологія = розвиток форм психічної діяльності

Женевська школа генетичної психології — сучасний напрям у дослідженні психічного розвитку дитини, створений Ж. Піаже. Предмет генетичної психології — вивчення походження і розвитку інтелекту у дитини; формування фундаментальних понять, таких, як об'єкт, простір, час, причинність і ін.; особливості дитячої логіки; схожість і відмінність психіки дитини і психіки дорослої людини. Проте головне завдання цієї науки — вивчення механізмів пізнавальної діяльності дитини, які приховані за зовнішньою картиною її поведінки. У Женевській школі генетичної психології вивчають, як відбувається перехід від одних форм розумової діяльності до інших, від простої структури розумової діяльності до більш складної, і які причини цих структурних перетворень.

Для виявлення цих механізмів у Женевській школі генетичної психології був розроблений новий метод психологічного дослідження — **метод клінічної бесіди**, коли вивчаються не симптоми, зовнішні ознаки явища, а процеси, які приводять до їх виникнення. За образним виразом Е.Клапареда, цей метод дозволяє дослідникові спрямовуватися за

думкою, що тікає, виявляти її, переслідувати до тих пір, поки не вдасться «її схопити, розкрити і наочно показати загадку її побудови».

Систематичне дослідження мислення і мовлення дитини за допомогою клінічного методу дозволило відкрити нові факти. Найважливіший з них — егоцентризм (див.) дитини — основна особливість її мислення, її розумова позиція. Як показали численні дослідження психологів Женевської школи генетичної психології (Ж.Піаже, Б.Інелдер, Е.Шемінський і ін.), розвиток на всіх рівнях еволюції інтелекту дитини є перехід від егоцентризму через децентрацію до більш об'єктивної розумової позиції. Такий перехід Піаже назвав основним законом психічного розвитку.

Психологи Женевської школи генетичної психології зв'язують якісну своєрідність розумового розвитку дитини з тими структурами інтелекту, які формуються за життя завдяки діям. Зовнішні матеріальні дії дитини до двох років, що спочатку виконуються розгорнено і послідовно, завдяки повторенню схематизуються і за допомогою символічних засобів (наслідування, гра, розумовий образ, малюнок, мовлення) у дошкільному віці переносяться у внутрішній план. Там вони скорочуються, координуються з іншими діями і вже в молодшому шкільному віці перетворюються на операції. У генетичній психології, створеній Піаже, операція розглядається як основна одиниця мислення. Аналог операцій на сенсомоторному рівні розвитку дитини, конкретні і формальні операції складають три фундаментальних структури інтелекту. Процес їх досягнення дозволяє розділити весь хід психічного розвитку на три великих періоди, і в кожному намічається ряд стадій. Відкриття стадій розвитку інтелекту — друге після егоцентризму, крупне досягнення психологів Женевської школи.

Разом з описом послідовності стадій розвитку женецьких психологів цікавить внутрішня логіка розвитку інтелекту. Вони намагаються осмислити факти дитячого розвитку в аспекті їх життєвого, біологічного значення і тому зв'язують розвиток дитячого мислення із загально біологічними способами життєдіяльності організму, асиміляцією акомодациєю, адаптацією (див.). У постійній взаємодії і суперечності процесів асиміляції і акомодациї, в постійній тенденції до урівноваження їх женецькі психологи бачать внутрішнє джерело безперервності психічного розвитку.

Загальну картину розвитку інтелекту в Женевській школі генетичної психології намагаються доповнити вивченням емоційних процесів, пам'яті, уяви, сприйняття, які розглядаються як такі, що цілком підпорядковуються інтелекту. Останнім часом женецькі психологи виявляють цікавість до процесу навчання, до дослідження розвитку дитини в різних культурах, до діагностики психічного розвитку, до питань вивчення патології мислення. Нові дослідження проводяться і в галузі психолінгвістики (див.). Всі ці дослідження здійснюються в межах концепції Піаже і підтверджують її основні принципи: завдяки навчанню можна прискорити засвоєння понять,

але величина і природа досягнень завжди залежать від початкового рівня розвитку; соціальні впливи підпорядковані схемам і структурам, з їх допомогою суб'єкт здатний сприйняти ці впливи; порядок формування фундаментальних структур мислення постійний, але терміни їх досягнення можуть варіювати в залежності від низки зовнішніх чинників; закони пізнавального розвитку універсальні; вони діють як у процесі розвитку мислення дитини, так і в ході наукового пізнання.

Генетична психологія як наука була створена для того, щоб на її основі можна було побудувати генетичну епістемологію (див.) — вчення про походження і розвиток наукового пізнання. Ж.Піаже, як засновник цієї концепції, був глибоко переконаний в тому, що для вивчення природи пізнання необхідно використовувати психологічні дані. За його словами, не можна реконструювати генезис людського мислення у доісторичної людини — ми нічого не знаємо про психологію неандертальця або кроманьйонця. Тому ми повинні звернутися до онтогенезу і саме на дітях вивчити розвиток логічного, математичного і фізичного знання.

Підхід Л.С.Виготського і його школи до проблем розвитку психіки протистоїть основоутворювальним принципам Женевської школи генетичної психології. У школі Л.С.Виготського розроблялось учення про соціально-історичне походження і розвиток психіки. Вищі психічні процеси не дані людині від народження, а лиш є задані як суспільні зразки. Психічний розвиток відбувається у формі засвоєння цих зразків. Він відбувається у процесі колективно розподіленої діяльності, у співпраці з дорослими і у шкільному віці набуває форми цілеспрямованості навчання. Аналізуючи концепцію генетичної психології, розроблену Ж.Піаже і його учнями, Л.С.Виготський і його послідовники підкреслюють, що не можна починати аналіз психічного розвитку з індивіда, тому що немає і не може бути незалежності дитини від суспільства. Тому, визнаючи факти, отримані в дослідженнях женевських психологів, Виготський і його послідовники виступають проти їх інтерпретації з позиції натуралістичного, біологізаторського розуміння джерела і рушійних сил розвитку [8, с. 102 – 104].

15. Гештальтпсихологія = цілісність (образ) як основна якість психіки

Гештальтпсихологія (від нім. Gestalt – образ, форма) – напрям у західній психології, що виник у Німеччині в першій третині ХХ ст. і висунув програму вивчення психіки з погляду цілісних структур (гештальтів), первинних по відношенню до своїх компонентів. Гештальтпсихологія виступила проти висунутого структурною психологією (В.Вундт, Е.Б.Тітченер і ін.) принципу розчленовування свідомості на елементи і побудови з них за законами асоціації і творчого синтезу складних психічних феноменів. Ідея про те, що внутрішня, системна організація

цілого визначає властивості і функції його частин, була застосована до експериментального вивчення сприйняття (переважно зорового). Це дозволило вивчити ряд його важливих особливостей: константність, структурність, залежність образу предмета («фігури») від його оточення («фону») і ін. При аналізі інтелектуальної поведінки було прослідковано роль сенсорного образу в організації рухових реакцій. Побудова цього образу пояснювалася особливим актом збагнення, миттєвого схоплювання відношень у сприйманому полі (див. Інсайт). Ці положення гештальтпсихологія протиставила біхевіоризму, який пояснював поведінку організму в проблемній ситуації перебором «сліпих» рухових проб, що випадково приводять до вдалого рішення. При дослідженні процесів людського мислення основний упор був зроблений на перетворення («реорганізацію», нову «центровку») пізнавальних структур, завдяки якому ці процеси набувають продуктивного характеру, що відрізняє їх від формально-логічних операцій, алгоритмів і тому подібне. Хоча ідеї гештальтпсихології і отримані нею факти сприяли розвитку знання про психічні процеси (перш за все розробці категорії психічного образу, а також затвердженню системного підходу), її ідеалістична методологія (вихідна до феноменології) перешкоджала детерміністському аналізу цих процесів. Психічні «гештальти» і їх перетворення трактувалися як властивості індивідуальної свідомості, залежність якої від предметного світу та діяльності нервової системи зображувалося за типом ізоморфізму (структурної подібності), що є варіантом психофізичного паралелізму. Головні представники – німецькі психологи М.Вертгаймер, В.Келер, К.Кофка. Близькі до неї загальнонаукові позиції займали К.Левін і його школа, що розповсюдили принцип системності і ідею пріоритету цілого в динаміці психічних утворень на мотивацію людської поведінки, К.Гольдштейн – прихильник «холізму» (цілісності) в патопсихології, Ф.Хайдер, що ввів поняття про гештальт у соціальну психологію з метою пояснення міжособистісного сприйняття, і ін. [9, с. 78 – 79].

16. Глибинна психологія = провідна роль несвідомого

Глибинна психологія — ряд напрямів західної психології, що надають вирішальне значення в організації людської поведінки ірраціональним спонукам, тенденціям, установкам, прихованим за «поверхнею» свідомості, в «глибинах» індивіда. Найбільш відомі напрями глибинної психології – фройдизм, індивідуальна психологія А.Адлера, аналітична психологія К.Юнга, «гормічна» концепція В. Мак-Даугалла, екзистенціальний аналіз Л.Бінсвангера, неофройдизм. Ідеї глибинної психології зробили вплив і на медицину. Відкинувши інтроспективне переконання, що отожднило психіку з її «явленістю» свідомості суб'єкта, глибинна психологія відстоювала версію про те, що головні причини дій людини спочатку закладені в її психічній динамічній будові, несвідомій за своєю суттю. Виходячи з марксистського

вчення, Л. С. Виготський протиставив як «поверхневій» психології (що вивчає феномени свідомості інтроспективним методом – методом самоспостереження), так і глибинній психології «вершинну», таку, що вивчає залежність системи психологічних функцій (включаючи афекти і волю) від історично мінливих форм культури (див. Культурно-історична теорія) [9, с. 81].

17. Гуманістична психологія = вчення про зрілу особистість, що самоактуалізується

Гуманістична психологія — напрям у західній (переважно американській) психології, що визнає своїм головним предметом особистість як унікальну цілісну систему, яка є не щось заздалегідь дане, а «відкрита можливість» самоактуалізації, властива тільки людині. Основні положення «гуманістичної психології»: людина повинна вивчатися в її цілісності; кожна людина унікальна, тому аналіз окремих випадків не менш виправданий, чим статистичні узагальнення; людина відкрита світу, переживання людиною світу і себе в світі є головною психологічною реальністю; людське життя повинне розглядатися як єдиний процес становлення і буття людини; людина наділена потенціями до безперервного розвитку і самореалізації, які є частиною її природи; людина володіє певною мірою свободи від зовнішньої детермінації завдяки смислам і цінностям, якими вона керується в своєму виборі; людина — це активна, інтенційна, творча істота. «Гуманістична психологія» протиставила себе як «третю силу біхевіоризму і фройдизму, що робить основний наголос на залежності особистості від її минулого, тоді як головне в ній, згідно «гуманістичної психології», спрямованість до майбутнього, до вільної реалізації своїх потенцій (Г.Олпорт), особливо творчих (А.Маслоу), до зміцнення віри в себе і можливість досягнення «ідеального Я» (К.Роджерс). Центральна роль відводиться при цьому мотивам, що забезпечують не пристосування до середовища, не конформну поведінку (див. Конформність), а зростання конструктивного начала людського Я, цілісність і силу переживання якого покликана підтримати особлива форма психотерапії. К. Роджерс назвав цю форму «терапією, що центрується на клієнті», що означало трактування індивіда, який звертається за допомогою до психотерапевта, не як пацієнта, а як «клієнта», який сам береться на себе відповідальність за вирішення життєвих проблем, що турбують його. Психотерапевт же виконує тільки функцію консультанта, що створює теплу емоційну атмосферу, в якій клієнті легко організувати свій внутрішній («феноменальний») світ і досягти цілісності власної особистості, зрозуміти сенс її існування («екзистенції»). [...] Одним з відгалужень «гуманістичної психології» вважається екзистенціальна психологія [9, с. 91]

18. Розуміюча психологія = розуміння цілісності душевного життя

Розуміюча психологія — напрям у німецькій психології кінця XIX — початку XX ст., що вважав головним завданням психологічного дослідження не причинне пояснення душевного життя людини, а його розуміння шляхом співвідношення його внутрішніх смислових утворень (переживань) зі світом культурно-історичних цінностей. Ідею розробки даного напрямку висунув німецький філософ В.Дільтей, який стверджував, що «природу ми пояснюємо, а душевне життя розуміємо». У основі цієї ідеї лежало протиставлення наук про природу наукам про суспільство і заперечення самої можливості вивчити соціально-історичну обумовленість психіки людини за допомогою об'єктивних, зокрема експериментальних, наукових методів. Виступ Дільтея проти експериментальної психології як науки, що нібито ігнорує найістотніші особливості людської свідомості, зустріло рішучі заперечення з боку ряду її представників, зокрема німецького психолога Г.Еббінгауза, який відзначав, що програма розуміючої психології зводиться до інтуїтивного збагнення психіки, що не має об'єктивних критеріїв і причинних підстав і тим самим неминуче випадає із загальної системи наукового знання про людину. Послідовник Дільтея німецький філософ Е.Шпрангер, який і ввів термін «розуміюча психологія», виділив шість типів людської поведінки по відношенню до різних сфер культури. Як ідеальна модель виступала людина (особа) — теоретична, економічна, естетична, соціальна, політична і релігійна. Надалі ця типологія була використана в роботах американського психолога Г.У.Олпорта і ін. для експериментального вивчення ціннісних орієнтацій особистості. Феноменологічний, описовий підхід, запропонований Дільтеєм на противагу причинно-аналітичному, зробив вплив на багатьох психологів — А. Пфендера, Ф. Крюгера і ін. [...] [9, с. 284 – 285].

19. Психоаналіз = інстинктивні потяги

Психоаналіз — напрям у західній психології, заснований австрійським психіатром і психологом З. Фройдом в кінці XIX — першій третині XX ст.

Психоаналіз спочатку виник як метод вивчення і лікування істеричних неврозів. Результати психотерапевтичної практики були інтерпретовані З.Фройдом у психоаналітичній теорії несвідомого. Психоаналіз був направлений проти інтелектуалізму асоціаністської психології. Вперше в єдиному теоретичному контексті були поставлені проблеми рушійних сил душевного життя людини, мотивів і потягів, смислової і енергетичної характеристик психіки, її структурної організації і психодинаміки.

Своє філософське завершення психоаналіз З.Фрейда отримав у містифікованій концепції розвитку суспільства, походження моралі, мистецтва, релігії.

Становлення поглядів З. Фрейда пройшли два основні етапи. На першому етапі була розроблена схема психіки, що включає уявлення про три її сфери, — свідомому, передсвідомому, близькому за своїми властивостями до свідомості, і несвідомому, відокремленому від перших двох особливою психічною інстанцією — цензурою. Цензура виконує дві функції: 1) витісняє у сферу несвідомого неприйнятні і засуджувані особою власні почуття, думки і бажання; 2) чинить опір активному несвідомому, прагнучому прорватися у свідомість.

Несвідоме, проте, обхідними шляхами виявляється в поведінці і психіці людини — в обмовках, описах, помилках пам'яті, сновидіннях, нещасних випадках, неврозгах. Відбувається також сублімація несвідомого — заміщення заборонених потягів соціальне прийнятними діями. Так З. Фрейд приходить до біологізаторської теорії створення культури суспільства: творчість людини — результат перетворення її енергії лібідо.

У 20-х рр. З. Фрейд висуває нову, структурну теорію особистості. Вона постулювала існування трьох психічних інстанцій: Воно (Id) — вмістище інстинктивних потягів, що підкоряються принципу задоволення, Его (Ego) — психологічна інстанція, що опосередковує зв'язок Воно із зовнішнім світом і з третьою інстанцією — Супер-его (Super-Ego), що включає соціальні заборони, норми і ідеали. Его, підкоряючись принципу реальності, виконує функцію узгодження протилежних сил, що діють в психіці людини.

Фрейд розробив специфічні, нерозривно пов'язані з його теорією методи виявлення несвідомого — методи вільних асоціацій, тлумачення сновидінь, аналіз невротичних симптомів і ін.

В ученні Фрейда виявлення незаперечних фактів несвідомого життя людини тісно сплетене з ненауковими, метафізичними поясненнями душевного життя і поведінки людини. Він абсолютизує відношення протилежності між свідомістю і несвідомим, ігноруючи їх відношення взаємодоповнення і синергії.

На відміну від наукової марксистської теорії людини як суспільного індивіда, виступаючої саме завдяки своїй свідомості як вільний і універсальний творець суспільних цінностей, З.Фрейд розробляв містифіковану теорію людини, керованої нібито несвідомими потягами, і такої, що знаходиться в стані постійної боротьби з суспільством. [...] [8, с. 288 – 289].

3. Принципи і методи психології

20. Принцип детермінізму = залежність психіки від способу життя

Детермінізм (від лат. *determino* – визначаю) – вчення про всеосяжну причинну матеріальну обумовленість природних, суспільних і психічних явищ.

У трактуванні детермінізму матеріалісти виходять з того, що всі форми зв'язків речей, у тому числі і причинно-наслідкові зв'язки, властиві і самій реальності, кожне явище якої має свою об'єктивну основу і матеріальну причину. Ідеалізм же або повністю заперечує детермінізм, протиставляючи йому телеологію і індетермінізм, або висуває псевдодетерміністичні концепції, згідно яким думка, що пізнає, вносить до явищ закономірний причинний зв'язок.

Філософія марксизму висунула діалектико-матеріалістичне вчення про детермінізм, розглядаючи взаємозв'язок предметів як їх універсальну взаємодію. Якщо для механістичного детермінізму характерне уявлення, ніби зовнішні причини безпосередньо і однозначно визначають ефект своєї дії, то, згідно діалектико-матеріалістичному детермінізму, зовнішні причини діють через опосередкування внутрішніх і зовнішніх умов.

Діалектико-матеріалістичний погляд на детермінізм виходить з визнання різноманіття типів причинних зв'язків. Історія науки і практика свідчать про наявність якісно нових форм і типів детермінації в органічній природі, психічній діяльності, суспільному житті. Успіхи наукової психології і фізіології, а також інших природничих наук показали строгу причинну залежність психіки (включаючи свідомість і волю) від матеріальних умов життєдіяльності. [...] [8, с. 87].

21. Принцип єдності свідомості і діяльності = свідомість розвивається в діяльності

Принцип єдності свідомості і діяльності, характеризується *О.Є.Соколовою* як основоположний принцип діяльнісного підходу в психології. Вона наводить формулювання С.Л. Рубінштейна «Формуючись у діяльності, психіка, свідомість у діяльності і виявляється. Діяльність і свідомість — не два в різні боки обернених аспекти. Вони утворюють органічне ціле — не тотожність, але єдність». Діяльність регулюється свідомістю і розкриває її. Свідомість може бути пізнана через діяльність суб'єкта, в процесі якої вона формується і розвивається. *О.М.Леонтьєв* запропонував інше розуміння проблеми, відповідно до якого свідомість «живе» в діяльності, яка складає її «субстанцію»; тобто свідомість не просто «виявляється і формується» в діяльності, а «вбудована» в діяльність.

В.П.Зінченко зауважує, що принцип єдності свідомості і діяльності є не цілком законне розширення результатів дослідження розвитку свідомості і діяльності в онтогенезі на все людське життя. Він відзначає ідеологічні причини такого розширення, а саме формулювання «буття визначає свідомість», «свідомість вторинна». Спираючись на думки Й.Г.Фіхте (діяльність намічається свідомістю), Л.С.Виготського (свідомість є джерелом вищих психічних функцій), Г.Г.Шпета (свідомість є частина дійсного буття), М.М.Бахтіна (свідомість і мислення участні в бутті), М.К.Мамардашвілі (існування єдиного континууму буття-свідомості).., *В.П.Зінченко* вказує, що трактування свідомості як продукту діяльності є спрощенням проблеми свідомості і діяльності [більш докладно див. 9, с. 154 – 155].

22. Принцип розвитку = психіка – продукт розвитку і результат діяльності

Принцип розвитку – психіка є результат розвитку як переходу від простіших до складніших форм взаємодії з навколишнім середовищем [8, с. 306]. *Розвиток психіки* – кількісні і якісні зміни психіки; процес саморуху від простіших до складніших форм віддзеркалення і активності [8, с. 306].

23. Інтроспекція = отримання даних про елементи свідомості через самоспостереження

Інтроспективна психологія (від лат. *introspecto* — дивлюся всередину, вдивляюся) — ряд напрямів у психології, що використовують як єдиний метод вивчення психіки спостереження суб'єкта за змістом і актами власної свідомості. Витоки інтроспективної психології сходять до вчення Р.Декарта — Дж. Локка про те, що свідомість людини пізнається принципово інакше, ніж світ зовнішній, а саме шляхом внутрішнього споглядання, або внутрішнього досвіду, об'єктом якого служать психічні образи, думки, переживання. В період формування психології як самостійної науки цей метод став керівним для німецького психолога В. Вундта і його школи, що з'єднали інтроспекцію (див. Самоспостереження), під якою малося на увазі внутрішнє сприйняття суб'єктом усвідомлюваних їм психічних процесів, з експериментальним методом (див. Експеримент). При цьому передбачалося, що ненадійність звичайного («ненаукового») самоспостереження може бути подолана шляхом спеціального тренування досліджуваних, у яких випрацьовується навичка самозвіту про те, що вони безпосередньо усвідомлюють у момент пред'явлення подразника. Відомості, про які вони повідомляли, оцінювалися як наукові факти лише в тому випадку, якщо при постійних зовнішніх подразниках виникали одні і ті ж суб'єктивні феномени. На цій підставі за структурні елементи психіки були прийняті відчуття, їх копії — образи пам'яті і прості відчуття. Ці

«атоми» чуттєвої «тканини» свідомості вивчалися з погляду на їх якість, інтенсивність і ін. Найбільш послідовно і прямолінійно відстоював такий підхід американський психолог Е.Б.Тічнер (див. Структурна психологія). Інший варіант інтроспективної психології представлений німецьким філософом Ф.Брентано і його послідовниками (К.Штумпф, Т. Ліппс, О. Кюльпе), які убачали завдання психології в тому, щоб неупереджено реконструювати те, що переживається індивідом, у всій повноті і конкретності. Ця установка вплинула на програму Вюрцбургської школи, яка, не обмежуючи інтроспекцію звітом про безпосередні подразники, з'єднала її з ретроспекцією, — подальшим відтворенням того, що раніше переживалося суб'єктом при розв'язанні ним інтелектуальних задач. Проти Вундта виступила також гештальтпсихологія, що піддала критиці «атомізм» його схеми і використала свідоцтва свідомості для доказу цілісності психічного образу. Інтроспективна психологія, висуваючи суб'єктивний метод як єдиний засіб вивчення психічної реальності (на відміну від фізичної), ототожнила цю реальність з даними самоспостереження, унаслідок чого свідомість виявилася протиставленою решті світу і за своєю суттю, і за пізнаваністю. Ідеалізм і суб'єктивізм інтроспективної психології привели її до кризи і позбавили наукового впливу [...] [9, с. 148-149].

24. Метод = науковий метод, спосіб емпіричного дослідження

Метод – спосіб побудови і обґрунтування системи знання; початковий пункт і умова подальших досліджень [12, с. 364]. *Сукупність прийомів* – теоретико-емпіричне відтворення пізнаваного об'єкту відповідно до його властивостей [12, с. 364].

Спеціально наукові методи – дослідницькі методи, які відтворюють і деталізують модель явища відповідно до теоретичного припущення про його суть, що конкретизується в завданнях дослідження. *Предмет наукової дисципліни* – аспект реальності, який відтворюється в системі наукових понять і визначає послідовність актуальних пізнавальних проблем і ситуацій.

25. Моделювання = використання моделей

Моделювання в психології — застосування методу моделювання в психологічних дослідженнях. Розвивається у двох напрямках: 1) знакова, або технічна, імітація механізмів, процесів і результатів психічної діяльності — м о д е л ю в а н н я п с и х і к и; 2) організація того чи іншого виду людської діяльності шляхом штучного конструювання середовища цієї діяльності – м о д е л ю в а н н я с и т у а ц і й, які зв'язують психічні

процеси, що вивчаються; останнє прийнято називати психологічним моделюванням (див.) .

Моделювання психіки — метод дослідження психічних станів, властивостей і процесів, який полягає у побудові моделей психічних явищ, у вивченні функціонування цих моделей і використанні отриманих результатів в якості зведень про закономірності функціонування психіки. За повнотою віддзеркалення об'єкту в моделі можна виділити наступні класи і підкласи моделей психіки: з н а к о в і (образні, вербальні, математичні), п р о г р а м н і (жорстко алгоритмічні, евристичні, блок-схемні), р е ч о в і (біонічні). Така послідовність моделей відображає поступовий перехід від описової імітації результатів і функцій психічної діяльності до речової імітації її структури і механізмів.

Моделювання психіки тісно пов'язане з проблемою штучного інтелекту і побудовою складних керівних інформаційних і обчислювальних машин і систем. Роботи з моделювання психіки ведуться не тільки в психології, але і в суміжних галузях — біоніці, кібернетиці, обчислювальній техніці. Перші успіхи в моделюванні психіки досягнуті в середині ХХ ст. на базі цифрової і аналогової обчислювальної техніки. [...]

Сучасний рівень знань про психічну діяльність дозволяє широко розвернути дослідження лише на перших ступенях наближення моделі до об'єкту, тому найбільш розроблені в даний час з н а к о в і (зокрема, математичні) і п р о г р а м н і (зокрема, евристичні) м о д е л і. З їх допомогою вдалося імітувати деякі аспекти таких процесів і властивостей психіки, як сприйняття, запам'ятання, навчаємість, логічне мислення і т. ін. Робляться перші спроби побудувати р е ч о в і — гіпотетичні і біонічні — моделі психічної діяльності (наприклад, перцептрон Ф.Розенבלата і ін.) [8, с. 194 – 195].

26. Типологізація = типологічний метод

Типологізація – виявлення подібності або відмінності в сукупності явищ за допомогою теоретичної моделі [5, с. 63]. *Типологічний метод* – виділення певних типів явищ. Наприклад, типологія індивідуальних відмінностей (Б.М.Теплов), типологія темпераментів (І.П.Павлов) [5, с. 63 – 64]. Метод типологізації використовується як засіб аналізу і тлумачення проведеного дослідження [5, с. 64 – 67].

27. Лабораторний експеримент = моделювання умов для виникнення психічних явищ

Лабораторний експеримент (у психології) є одним з різновидів моделювання тієї чи іншої діяльності людини-досліджуваного. Сенс його полягає в тому, що перед досліджуваним ставиться завдання у лабораторних умовах виконати певні дії, які за психологічною структурою якомога більше

відповідають діям реальної діяльності. Таке моделювання дозволяє в лабораторних умовах вивчити яку-небудь реальну діяльність і поведінку (наприклад, немовлят) з великою точністю реєстрації і вимірювань. Проте через штучність лабораторних умов отримані результати можуть відрізнятись від тих, які існують у реальних умовах діяльності людини [8, с. 174].

28. Психолого-педагогічний експеримент = констатувальний, формувальний експеримент

Експеримент формувальний — вживаний у віковій і педагогічній психології метод дослідження змін психіки дитини в процесі активного впливу дослідника на досліджуваного. Формувальний експеримент дозволяє не обмежуватися реєстрацією фактів, що виявляються, а через створення спеціальних ситуацій розкривати закономірності, механізми, динаміку, тенденції психічного розвитку, становлення особистості, визначаючи можливості оптимізації цього процесу. Саме тому формувальний експеримент широко використовується в радянській психології при вивченні умов, принципів, шляхів формування особистості дитини, забезпечуючи з'єднання психологічних досліджень з педагогічним пошуком і проектуванням найбільш ефективних форм учбово-виховного процесу (синоніми формувального експерименту: перетворювальний, творчий, виховальний, навчальний, генетико-моделюючий експеримент, метод активного формування психіки) [9, с. 458].

29. Спостереження = пояснення психічних явищ через їх зовнішній прояв

Спостереження – метод психологічного дослідження, що ґрунтується на систематичному цілеспрямованому сприйнятті психічних явищ, наукових уявленнях, теоретичній інтерпретації [5, с. 226]. *Пояснення психічних явищ через їх зовнішній прояв* – неструктуралізоване спостереження – відсутність формалізації процесу; структуралізоване спостереження – фіксація результатів на стандартизованих бланках; включене спостереження – спостереження в процесі безпосередньої взаємодії з учасниками експерименту; польове спостереження – спостереження в природних умовах; лабораторне спостереження – спостереження в процесі лабораторного експерименту; систематичне спостереження – спостереження впродовж певного часу; несистематичне спостереження – спостереження в незапланованих ситуаціях; об'єктивне спостереження – спостереження за зовнішньою стороною психічних процесів; суб'єктивне спостереження – процес споглядальної взаємодії з власним внутрішнім світом [5, с. 67 – 69].

Спостереження — навмисне і цілеспрямоване сприйняття, обумовлене завданням діяльності. [...]

Спостереження виступає як головний метод дослідження на ранніх етапах розвитку якої-небудь науки. З розвитком науки спостереження стає все більш складним і опосередкованим.

Основні вимоги до наукового спостереження — однозначність задуму, об'єктивність, тобто можливість контролю шляхом або повторення спостереження, або застосування інших, більш адекватних методів дослідження, перш за все експерименту (в той же час спостереження зазвичай є включеним як складова частина в процедуру експерименту). На перший план все більше виступає інтерпретація результатів спостереження, оскільки в сучасній науці узагальнення рідко робляться на рівні спостережуваних фактів, якими можуть виступати лише знаки явищ, що вивчаються (наприклад, крива на осцилографі, електроенцефалограма тощо).

Особливу трудність має спостереження в соціальних науках, де результати спостереження більшою мірою залежать від особи спостерігача, його установок і ставлення до спостережуваного. Залежно від положення спостерігача розрізняють просте (або звичайне) спостереження, коли події реєструються з боку, і побічне (або включене) спостереження, коли дослідник включається в певну соціальну ситуацію і аналізує події як би «зсередини». В психології вивченню піддається сам процес спостереження. Встановлено, що якість спостереження обумовлена в основному ставленням до завдання і глибиною його усвідомлення. Одним з психологічних методів є самоспостереження (див.), що є окремим випадком спостереження. [...] [8, с. 204 – 205].

30. Бесіда, інтерв'ю, анкетування = відповіді досліджуваного на систему питань

Бесіда – метод, заснований на отриманні психологічної інформації в словесній комунікації шляхом залучення досліджуваного до співпраці, перевірки робочої гіпотези [9, с. 37]. *Інтерв'ю* – отримання соціально-психологічної інформації за допомогою усного опиту. *Анкетування* – метод соціально-психологічного дослідження за допомогою анкет [5, с. 71 – 73]. *Відповіді досліджуваного на систему питань*: 1) вступ до експерименту – ознайомлення з характером експерименту, інструктаж про специфіку і послідовність дій; експериментальна бесіда – підведення підсумків самостійної частини експерименту; клінічна бесіда – індивідуальне консультування або бесіда в психотерапевтичній ситуації; 2) вільне інтерв'ю – не регламентовано темою і формою бесіди; стандартизоване інтерв'ю – система питань закритого типу; діагностичне інтерв'ю – отримання інформації про особу досліджуваного; клінічне інтерв'ю – метод психотерапевтичної бесіди; 3) анкета – розробляється на основі теоретичного уявлення про предмет дослідження, шкалу оцінок, типу і кількості питань [5, с. 71 – 74].

Бесіда (у психології) — метод отримання інформації на основі вербальної (словесної) комунікації. Широко застосовується в різних сферах психології (соціальної, медичній, дитячій і ін.), будучи основним способом введення досліджуваного в ситуацію психологічного експериментування – від строгої інструкції в психофізичному експерименті до вільного спілкування в психотерапії. Як специфічні види бесіди можна виділити наступні: «вступ до експерименту» — залучення до співпраці; «експериментальна бесіда», в ході якої перевіряються робочі гіпотези; інтерв'ю [9, с. 37 – 38].

31. Соціометрія = виявлення структури взаємин в групі

Соціометрія (від лат. *societas* — суспільство, *metreo* — вимірюю) — розроблена Дж. Морено психологічна теорія суспільства і одночасно соціально-психологічний тест, вживаний для оцінки міжособистісних емоційних зв'язків в групі. В основі теоретичної соціометрії лежить прагнення пояснити всі сторони соціального життя – економічні, політичні – станом емоційних взаємин між людьми, їхніми симпатіями і антипатіями по відношенню один до одного. Дж. Морено і його послідовники прийшли до висновку, що всі проблеми сучасного суспільства, незалежно від його класової структури, можуть бути вирішені шляхом перестановки людей відповідно до їхніх емоційних переваг, так, щоб «соціометрична» революція дозволила гармонізувати суспільні відносини, що є, на їх думку, системами взаємної принадливості або відрази людей. Одне з центральних понять цієї теорії «теле» – термін, що позначає просту одиницю почуттів, яка передається від одного індивіда до іншого, детермінує кількість і успішність міжособистісних стосунків, в які вони вступають. В результаті соціометричної процедури складаються соціометрична матриця, соціограма, обчислюються соціометричні коефіцієнти групової згуртованості, що розуміється як комунікативна спільність. Численні експериментальні дослідження, проведені в межах концепції діяльнісного опосередкування міжособистісних стосунків, показали, що соціометрія дозволяє проаналізувати тільки зовнішній емоційний шар групової активності і не дає можливості здійснювати аналіз міжособистісних стосунків людей на основі врахування соціальних чинників [9, с. 378].

Соціометрична методика — спосіб дослідження емоційно-безпосередніх взаємин усередині малої групи, розроблений Дж. Морено. При використанні соціометричної методики для вивчення взаємин в групі кожного з її членів в індивідуальному порядку просять назвати тих товаришів, з якими він вважав за краще б (або, навпаки, не захотів) брати участь у певній діяльності. Результати дослідження за соціометричною методикою можуть бути зображені у вигляді соціометричної матриці – таблиці, куди включені всі вибори або відхилення, зроблені або

передбачувані членами групи, у вигляді соціограми, що графічно зображає отримані результати, або у формі різноманітних чисельних індексів, що дають кількісне уявлення про стосунки в групі. Соціометрична методика, не доповнена іншими прийомами, направленими на глибший аналіз підстав міжособистісних переваг, охоплює лише зовнішню сторону групових стосунків. Для повнішої характеристики групи, необхідно виявити мотиви міжособистісних виборів, що здійснюються членами групи, а також звертати увагу на розвиненість специфічної системи взаємовідносин, що характеризують групу як колектив, І. П. Волковим, Я. Л. Коломінським і ін. розроблені варіанти соціометричної методики, що дозволяють отримувати інформацію про міжособистісні стосунки в учбових дитячих групах [8, с. 351].

32. Біографічний метод, вчування = вивчення людини в контексті історії індивідуальної життєдіяльності

Біографічні методи в психології (від грецьк. *bios* — життя, *grapho* — пишу) — способи дослідження, діагностики, корекції і проектування життєвого шляху особи. Біографічні методи почали розроблятися в першій чверті ХХ ст. (М.О.Рибніков, Ш.Бюлер). Спочатку вони обмежувалися ретроспективним описом минулих етапів життя людини або всього життєвого шляху історичних персонажів минулого. Надалі біографічні методи почали включати аналіз актуальних і передбачуваних у майбутньому подій (майбутня автобіографія, керована фантазія, графіки життя, каузометрія), а також дослідження кола спілкування (додаткові біографії, лінії стосунків суб'єкта). Сучасні біографічні методи, засновані на вивченні особи в контексті історії і перспектив розвитку її індивідуального буття і взаємин із значущими іншими, направлені на реконструкцію життєвих програм і сценаріїв розвитку особистості, просторово-часової організації її ділового, сімейного, духовного життя, природного і соціального середовища. Використання біографічних методів передбачає отримання інформації, джерелом якої є автобіографічні методики (опитувальники, інтерв'ю, тести, спонтанні і спровоковані автобіографії), свідoctва очевидців (опит близьких людей, спогади сучасників), вивчення продуктів діяльності (контент-аналіз щоденників і листів, побудова кривих продуктивності і діаграм життєвих вимірювань) [9, с. 40].

33. Генетико-моделювальний метод = періодичні виміри (зрізи)

Експериментально-генетичний метод дослідження психічного розвитку розроблений Л.С.Виготським і пов'язаний з його теорією розвитку вищих психічних функцій, яку він опрацював. Вперше був застосований Л.С.Виготським і О.М.Леонтьєвим при дослідженні формування вищих

опосередкованих форм уваги і пам'яті. Суть методу полягає в розробці штучних експериментальних умов, сприяючих створенню самого процесу виникнення вищих форм психічних функцій. В основі такого експериментального вивчення генезису психічних явищ лежали два основні положення: перше – специфічно людські психічні процеси — це процеси опосередковані, які використовують різноманітні, вироблені в ході історичного розвитку людської культури психологічні знаряддя-засоби — знаки, символи, мова, міри тощо; друге – всякий психічний процес виникає і функціонує в двох планах — соціальному і психологічному, або, як писав Виготський, спочатку як категорія інтерпсихічна, а потім як інтрапсихічна. Після смерті Виготського експериментально-генетичний метод дослідження психічного розвитку з успіхом застосовувався його співробітниками і послідовниками в численних дослідженнях (при формуванні звуковисотного слуху Леонтєвим, у дослідженні довільних рухів О.В.Запорожцем, при вивченні закономірностей розвитку сприйняття Л.А.Венгером і ін.). Істотний внесок зробив П.Я.Гальперін, який розробив методику і теорію поетапного формування розумових дій (див.), а потім цілеспрямованого формування психічних процесів із заздалегідь заданими властивостями (увага, симультанне сприйняття тощо). Л.С.Виготський застерігав від спрощеного розуміння отримуваних у таких штучних умовах фактів і прямого перенесення висновків на реальний процес розвитку. У 1960-х рр. окрім досліджень, що проводилися в лабораторних умовах, з'явилися численні дослідження, що ведуться у формі експериментального навчання цілих класів, в яких вивчається вплив навчання на психічний розвиток (П.Я.Гальперін, В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін і ін.) [8, с. 407]

34. Метод вивчення продуктів діяльності = продукт діяльності

Метод вивчення продуктів діяльності – система процедури збору, систематизації, аналізу і тлумачення продуктів діяльності людини [5, с. 84]. *Продукт діяльності* – реально-практичні або ідеальні формою прояви активності людини в об'єктивному або суб'єктивному плані: 1) особисті документи – листи, фотографії, щоденники, автобіографії; 2) офіційні матеріали – записи бесід, дискусій, статuti, накази, правила, закони; 3) продукти трудової діяльності – змістовні результати творчості, поведінки, роботи над собою, суспільної, професійної діяльності; 4) продукти змодельованої в експерименті діяльності [5, с. 84 – 86].

35. Метод вивчення історично-літературних джерел = текст

Метод вивчення історичних для літератури джерел – метод отримання даних про особистісні характеристики автора літературних

джерел і психологічної характеристики його епохи [5, с. 86]. *Текст* – відображення життєдіяльності автора у змісті проблем, що відображаються ним, в контексті його культурно-історичної епохи [5, с. 86].

36. Математичні методи = математичне моделювання, математична статистика

Математичні методи – методи формалізації і кількісної обробки емпіричних даних [5, с. 87]. *Математичне моделювання* – спосіб організації дослідження за допомогою створення моделей, алгоритмів у різних ситуаціях пізнавальної і трудової діяльності [5, с. 87]. *Статистичні методи* – використання методів математичної статистики при обробці даних, заснованих на імовірнісній логіці і імовірнісних моделях: 1) кореляційний аналіз – визначення статистичної взаємозалежності змінних; 2) регресійний аналіз (Ф.Гальтон) – визначення залежності середнього значення від варіацій іншої величини; 3) факторний аналіз – визначення прихованих чинників шляхом вивчення статистично залежних ознак [5, с. 87 – 89].

37. Лонгітюдний метод = генетичні зв'язки в розвитку

Лонгітюдне дослідження (від англ. *longitude* — довгота) — тривале і систематичне вивчення одних і тих же досліджуваних, що дозволяє визначати діапазон вікової і індивідуальної мінливості фаз життєвого циклу людини. Спочатку лонгітюдне дослідження (як метод «подовжніх зрізів») складалося в дитячій і віковій психології як альтернатива пануючим методам визначення станів або рівнів розвитку (методам «поперечних зрізів»). Самостійна цінність лонгітюдного дослідження зв'язувалася з можливістю прогнозу подальшого ходу психічного розвитку і встановлення генетичних зв'язків між його фазами. Організація лонгітюдного дослідження передбачає одночасне використання інших методів: спостереження, тестування, психографії, праксиметрії і ін. Останнім часом у дитячій і віковій психології у зв'язку з активною розробкою експериментальних програм навчання і виховання було з'ясовано обмежене значення лонгітюдного дослідження традиційного типу і встановлено, що воно може виявитися ефективним, якщо буде побудовано як дослідження різних варіантів розвитку [9, с. 197].

38. Тест = виявлення сформованості психічного явища

Тест — коротке, стандартизоване, зазвичай обмежене в часі психологічне випробування, призначене для встановлення в порівнюваних величинах міжіндивідуальних відмінностей.

Найбільш поширені тести інтелекту (див.), спеціальних здібностей (див.), технічного мислення, просторових уявлень,

психомоторики і т. ін. Разом з власне психологічними застосовуються тести досягнень (див.) — випробування шкільних знань, навичок, умінь, загальної і професійної підготовки.

Психологічні тести можна класифікувати за різними підставами — за метою застосування (професійний відбір, динаміка становлення професійної придатності тощо), за формами самої процедури тестування (індивідуальні, групові), за їх змістом (визначення рівня розвитку інтелекту в тих чи інших його проявах, а також здібностей). Тести підрозділяють на аналітичні і синтетичні; апаратурні і тести «олівець — папір»; вербальні і невербальні і ін. У патопсихологічних дослідженнях застосовують клінічні тести.

Тестологи приділяють багато уваги розробці вимог, яким повинні задовольняти тест, — стандартизованість, що забезпечує порівнянність результатів, отриманих у різний час і у різних місцях різними психологами, надійність (див.), валідність (див.).

Хоча тести мають довгу історію, але їх широке розповсюдження почалося після публікації французькими психологами А.Біне і його співробітником А.Симоном (див. Біне — Симона тест) у 1905 р. набору тестів для діагностики інтелекту дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, щоб виявити тих, хто не буде в змозі навчатися в масовій школі. Шкала Біне (друга редакція — 1908 р., третя — 1911 р.) отримала широку популярність в його країні і за її межами (у Німеччині, Росії, США і інших країнах).

Як методіку психологічної діагностики тест завжди створюють з використанням певного матеріалу: набору завдань, графічних зображень, малюнків. Цей матеріал так чи інакше відображає культуру деякої соціальної спільності (нації, класу). Тестів універсальних, рівно придатних для обстеження будь-яких соціальних спільнот, не існує [8, с. 370].

ТЕМА 3. ДІЯЛЬНІСТЬ

1. Поняття про діяльність

1. Діяльність = активність; суб'єктивна доцільність

Діяльність — активна взаємодія з навколишньою дійсністю, в ході якої жива істота виступає як суб'єкт, який цілеспрямовано впливає на об'єкт і задовольняє таким чином свої потреби. Унаслідок надзвичайної складності і безперервної мінливості зовнішніх умов вже на відносно ранніх стадіях філогенезу створюється життєва необхідність у виникненні психічних форм управління практичною взаємодією живої істоти з навколишнім середовищем. Особливе значення має розвиток орієнтувально-дослідницької

діяльності (див. Орієнтувальна діяльність), функція якої полягає в обстеженні оточення і у формуванні образу ситуації, на основі якого здійснюється орієнтація і регуляція рухової поведінки тварини відповідно до умов завдання, що стоїть перед нею (див. Психіка, Розвиток психіки).

В процесі еволюції тварин їх практична взаємодія з навколишньою дійсністю, а разом з тим їх орієнтувально-дослідницька діяльність стають все більш складними і різноманітними. Проте на всіх ступенях свого розвитку діяльність тварин зберігає в основному вузькоприспосовний інстинктивний характер, і вони здатні орієнтуватися лише на зовнішній, безпосередньо сприйманий (або такий, що наочно уявляється) бік навколишніх предметів і явищ (див. Інстинкти тварин).

Основним видом людської діяльності, що зіграв, відповідно вченню класиків марксизму-ленінізму, вирішальну роль у походженні і розвитку фізичних і духовних властивостей людини, є праця. З працею генетично зв'язані інші види людської діяльності (гра, учіння і т. ін.). На основі праці в ході соціально-історичного розвитку виникає праця розумова як особлива, суспільно необхідна теоретична діяльність.

Аналіз структури як матеріальної, так і духовної діяльності виявляє наступні основні елементи, які складають її приблизний зміст: мотиви, які спонукають суб'єкта до діяльності; цілі — образи результатів, на досягнення яких діяльність направлена; засоби, за допомогою яких діяльність здійснюється. Відповідно до цього в самому процесі взаємодії суб'єкта з дійсністю виділяються певним чином мотивована діяльність в цілому, цілеспрямовані дії, що входять до її складу, і, нарешті, автоматизовані компоненти цих дій — операції, що забезпечують використання наявних засобів і умов для досягнення необхідного результату.

Як показали дослідження радянських психологів (О.М.Леонтєва, С.Л.Рубінштейна, А.О.Смирнова, Б.М.Теплова і ін.), здійснення і розвиток різних психічних процесів істотно залежать від змісту і структури діяльності, від її мотивів, цілей і засобів здійснення.

Разом з тим проведені дослідження (П.Я.Гальперін, Д.Б.Ельконін і ін.) виявили, що на основі зовнішніх матеріальних дій шляхом їх послідовних змін і скорочень формуються внутрішні, ідеальні дії, що здійснюються в розумовому плані і забезпечують людині всебічне орієнтування у навколишньому світі.

В ході історичного розвитку змінюються зміст і технічні засоби діяльності людини, що визначає і формування її свідомості. Впродовж дитинства діяльність міняється у зв'язку із зростанням психофізіологічних можливостей дитини, розширенням її життєвого досвіду, необхідністю виконувати все більш складні вимоги навколишніх людей. На кожному ступені вікового розвитку певна діяльність (наприклад, гра в дошкільному віці, учіння — в шкільному) набуває провідного значення у формуванні нових психічних процесів і властивостей особистості індивіда [8, с. 91 – 92].

2. Праця = потреби; об'єктивна доцільність

Праця – доцільний інструментальний процес створення предметів задоволення потреб [12, с. 696]. *Потреби* – потреба в чому-небудь, необхідному для підтримки життєдіяльності організму, особи, соціальної групи, суспільства [12, с. 518]. *Об'єкт* – те, що протистоїть суб'єктові в його практичній і пізнавальній діяльності [12, с. 453]. *Об'єктивна доцільність* – відповідність процесу його об'єктивній моделі.

3. Задоволення потреб = цілеспрямована діяльність

Потреба — стан організму, людської особистості, соціальної групи, суспільства в цілому, що виражає залежність від об'єктивного змісту умов їх існування і розвитку.

Специфіка людських потреб визначається соціальною природою діяльності людини, перш за все працею. Початковим для аналізу людських потреб є суспільство як конкретно-історична система, що обумовлює формування і розвиток різноманітних потреб, зміст, способи і форми їх задоволення. Психологічною формою активності особистості, яка виражає потреби, є мотивація її поведінки.

Потреби — передумова і результат не тільки власне трудової діяльності людей, але і пізнавальних процесів. Тому вони виступають як такі стани особистості, за допомогою яких здійснюється регулювання поведінки, визначається спрямованість мислення, почуттів і волі людини.

Потреби людини опосередковані процесом її виховання в широкому сенсі, тобто процесом залучення до світу людської культури, представленої як предметно (матеріальні потреби), так і функціонально (духовні потреби). Відмінність цих форм людської культури (як і відмінність матеріальних і духовних потреб) відносна і породжується самим змістом розвитку виробництва.[...]

Потреби є джерелом активності особистості. У людини процес задоволення потреб виступає як цілеспрямована діяльність. Усвідомлюючи мету суб'єктивно — як потреби, людина переконується, що її задоволення можливе лише через досягнення мети. Динаміка потреб полягає в переході від усвідомлення мети (як передумови діяльності) до мобілізації засобів, за допомогою яких відбувається її досягнення. Потреби виявляються в мотивах, що спонукають до діяльності, і стають формою прояву потреб. Об'єкти потреб, заломлюючись через свідомість, виступають як мотиви (потяг, бажання і т. ін.), що припускають наявність більш менш усвідомленої мети діяльності. Якщо в потребах діяльність людини по суті залежна від її предметно-суспільного змісту, то в мотивах ця залежність виявляється у вигляді власної активності суб'єкта. Тому система мотивів, що відкривається в поведінці особи, багатше ознаками, чим потреба, яка складає її суть [8, с. 270].

4. Предметність діяльності = спрямованість на предмет; здійснення за допомогою предмету

Предметність діяльності – система доцільних дій з об'єктом з метою його перетворення на продукт, відповідний чинним стандартам. *Спрямованість на предмет* – дії направлені безпосередньо на предмет з метою його зміни. *Здійснення за допомогою предмету* – використання одного предмету як засобу зміни в іншому предметі.

5. Мотив = спонука до діяльності

Мотиви — те, що спонукає діяльність людини, ради чого вона здійснюється. У сучасній психології термін «мотив» застосовується для позначення самих різних явищ і станів, які викликають активність суб'єкта. В ролі мотивів можуть виступати потреби та інтереси, потяги і емоції, установки і ідеали.

[...] Біхевіористи розуміють під мотивами дію будь-яких стимулів, як зовнішніх, так і внутрішніх, здатних викликати або активізувати поведінку. У психоаналізі роль мотивів приписується закладеним в людині біологічним інстинктам і потягам, які під впливом соціальних умов частково пригнічуються і виступають в своїх непрямих, символічних формах (З.Фрейд і ін.). Певним внеском у розвиток учення про мотиви була розробка ідей про суб'єктивно-об'єктивну природу мотивів (зокрема, поняття про «спонукальну силу» речей К.Левіна), про незалежність мотивів людини від елементарних біологічних потреб (Г.Олпорт) і про «ідеаторний», усвідомлений характер мотивів, які виражають систему життєвих цінностей людини (Ж. Нютен).

У радянській психології проблема мотивів розробляється у зв'язку з дослідженням структури людської діяльності і свідомості, суспільно-історичних за своєю природою. Відповідно мотиви визначаються як те, що у відображуваній людиною реальності спонукає і направляє її діяльність. У мотивах конкретизуються, «опредметнюються» потреби, які не тільки визначають собою мотиви, але, у свою чергу, змінюються і збагачуються разом із зміною і розширенням кола об'єктів, які слугують їх задоволенню, і способи їх задоволення. Ще яскравіше роль мотивів у формуванні людських потреб виявляється при виникненні мотивів, що не мають аналогів у тварин і вперше виникають лише в суспільстві. Уявлення про предметну і соціальну природу мотивів протистоїть як теоріям, що ставлять людські мотиви в залежність від «глибинних» інстинктивних потягів, так і теоріям, що приписують спонукальну силу суб'єктивним емоційним переживанням, оскільки не емоції визначають сферу мотивів людини, а, навпаки, розвиток мотивів людської діяльності збагачує і перебудовує самі емоції і почуття.

Первинна форма існування мотивів – речові предмети, що відповідають простим матеріальним потребам людини. Згодом мотивами

стають також предмети ідеальні, які виступають у формі тих чи інших спонукальних уявлень або свідомих цілей («мотиви-цілі»). Діяльність людини спонукають зазвичай одночасно декілька мотивів, один з яких є основним, провідним, а інші – підпорядкованими, які іноді виконують лише функції додаткової стимуляції (наприклад, власне мотиви праці і її матеріальне стимулювання). Особливість провідних мотивів полягає в тому, що окрім функції спонуки і наряду діяльності вони додають діяльності, її об'єктам і умовам той чи інший суб'єктивний особистісний смисл. [...]

Мотиви можуть знаходитися в різних взаємозв'язках між собою і різними зовнішніми обставинами: підсилювати або ослаблювати один одного, вступати у взаємні суперечності і у суперечності з об'єктивними можливостями реалізації дії. Тому мотивація, процес спонуки людини до здійснення тих чи інших дій і вчинків часто є складним актом, який вимагає аналізу і оцінки альтернатив, вибору і ухвалення рішень. Цей процес психологічно ускладнюється також тим, що далеко не завжди реальні мотиви усвідомлюються суб'єктом актуально, тобто при підготовці і виконанні дій; нерідко вони виявляють себе лише після того, як відповідна дія вже здійснена. Від мотивів слід відрізнити м о т и в у в а н н я , тобто вислови, які реабілітують ту чи іншу дію шляхом вказівки на об'єктивні і суб'єктивні обставини, що спонукають її; мотивування можуть не співпадати з дійсними мотивами вчинку або навіть свідомо маскувати їх.

Розвиток мотивів знаходить свій вираз не тільки в їх збагаченні, але і у встановленні певної ієрархії мотивів — у виділенні головних життєвих мотивів особистості. При цьому мотиви, що відповідають елементарним потребам, підпорядковуються вищим соціальним і духовним мотивам, так що при певних умовах людина здатна жертвувати матеріальними благами і навіть самим життям в ім'я ідеальних спонук [8, с. 198 – 199].

6. Суспільний досвід = оволодіння предметами і приладами

Суспільний досвід – результат практичної і пізнавальної діяльності людей на даному етапі їх історичного розвитку, що об'єктивувався в предметній і мовній формах, у цінностях культури [12, с. 463]. *Оволодіння предметами і приладами* – розвиток предметних дій. *Предметна дія* – дія з предметом-знаряддям відповідно його функціональному призначенню. Ґрунтується на розвитку навички користування предметами. Є засобом оволодіння функціональними відношеннями предметного середовища, даними в процесі віддзеркалення.

7. Розвиток діяльності = взаємодія, спілкування

Розвиток – необоротна, направлена, закономірна зміна матеріальних і ідеальних об'єктів [12, с. 561]. *Діяльність* – згідна

особистісному смислу і мотиву цілеспрямована система предметних дій. *Взаємодія* – прояв суб'єктивних намірів у складних видах спільної діяльності, що вимагають взаємного узгодження і координації індивідуальних дій [5, с. 52]. *Спілкування* – багатоаспектні процеси встановлення і розвитку контактів, які породжуються потребою в спільній діяльності або обміні різною інформацією, залежать від ситуативних, особових чинників, мовного і соціального досвіду учасників [14, с. 410 – 411].

9. Єдність свідомості і діяльності = внутрішній план дій, об'єктивування свідомості

Єдність свідомості і діяльності – методологічний принцип радянської психології, який вказує на головну закономірність психіки і свідомості. *Внутрішній план дій* – сукупність інтеріоризованих схем розумових і предметних дій як основа передбачення (антиципації). *Антиципація* – здатність уявити спосіб дії, рішення до початку виконання [9, с. 23]. *Об'єктивування свідомості* – відтворення внутрішнього плану в зовнішніх діях [див. 9, с. 459].

10. Установка = взаємодія потреби і ситуації її задоволення

Установка – стійка схильність суб'єкта до певної форми реагування [8, с. 381]: а) особистісні установки – соціальні, концептуальні, поведінкові; б) діяльнісні установки – трудові, концептуальні, патернальні. *Потреби* – потреба в чому-небудь, необхідному для підтримки життєдіяльності організму, особи, соціальної групи, суспільства [12, с. 518]. *Ситуація* – сукупність обставин, що визначають особливості дій людини, необхідних для виходу з неї [6, с. 133]. *Взаємодія* – процес взаємної дії і зміни об'єктів, їх взаємна обумовленість [12, с. 81].

11. Структура діяльності = мотив, дія, мета (О.М.Леонтьєв); Я-концепція, особистісний смисл, мотив, мета, дії, об'єкт, результат, винагорода (Л.К.Велитченко)

Структура – сукупність стійких зв'язків в об'єкті, що забезпечує його цілісність [12, с. 657]. *Діяльність* – згідна особистісному смислу і мотиву цілеспрямована система предметних дій. *Структура діяльності* – сукупність стійких зв'язків у цілеспрямованій системі дій.

I. Мотив: а) спонука до діяльності, пов'язана із задоволенням потреб [14, с. 219]; б) усвідомлювана причина вибору дії; в) цінності, ідеали, інтереси [12, с. 373]. *Дія* – одиниця діяльності, що здійснюється опосередковано за допомогою знаків, ролей, цінностей, норм і що містить орієнтовну, виконавчу і контрольну частину [9, с. 94]. *Мета* – усвідомлений

образ результату, що передбачається; формальний опис кінцевих ситуацій, до досягнення якого прагне будь-яка само регульована функціональна система [14, с. 440]. *Мета* як усвідомлений образ результату [14, с. 440], що передбачається, відображає мотиваційні моделі, зміст підсумкових ситуацій [12, с. 735] їх ієрархічну короткострокову або довгострокову супідрядність в життєдіяльності людини (О.М.Леонт'єв).

II. Я-концепція – стійка система уявлень людини про саму себе, на підставі якої вона ставиться до себе і будує свої стосунки з іншими [9, с. 475]. *Особистісний смисл* (О.М.Леонт'єв) – віддзеркалення людиною її ставлення до явищ, які спонукають її до діяльності у вигляді мотивів, цінностей, установок, вчинків [14, с. 192]. *Мотив* – усвідомлювана причина вибору дії відповідно цінностей, ідеалів, інтересів. *Мета* як усвідомлений образ результату [14, с. 440], що передбачається, відображає мотиваційні моделі, зміст підсумкових ситуацій [12, с. 735]. *Дія* – одиниця діяльності, що здійснюється опосередковано за допомогою знаків, ролей, цінностей, норм, і що містить орієнтовну, виконавчу і контрольну частину [9, с. 94]. *Об'єкт* – те, що протистоїть суб'єктові в його практичний і пізнавальний діяльності [12, с. 453]. *Результат* – опредметнена мета як наслідок перетворювальних дій. *Винагорода* – оцінка міри відповідності результату існуючому стандарту, що впливає на розвиток Я-концепції (Л.К.Величченко).

2. Дія як цілеспрямований процес

12. Дія = виконання завдання

Дія (у психології) — одна з складових діяльності людини, спонукувана її мотивом і співвідношувана з певною метою. Дія завжди направлена на досягнення деякої мети. Один мотив може направляти людину до різних цілей і може, отже, привести до різних дій. В цьому випадку говорять, що дана діяльність здійснюється різними діями. З іншого боку, одна і та ж дія може спонукатися різними мотивами і здійснювати різні діяльності. В цьому випадку говорять про перехід дії з однієї діяльності в іншу.

Пошук і виділення цілей в межах цілісної діяльності виступає як специфічний процес апробації мети дією. У цьому процесі дія має форму проби, орієнтуючої суб'єкта в основах (предметі) діяльності, що здійснюється. Завдяки пробі створюється співвідношувана з метою орієнтовна основа дії, яка надалі стає передумовою формування і конкретизації підпорядкованого і адекватного меті дії.

Разом з інтенційним аспектом, визначеним тим, що повинне бути досягнуто, дія має операційний аспект, пов'язаний з умовами виконання дії (див. Операція). Єдність мети і умов її досягнення є задачею (див.), розв'язанням якої виступає дія. Цілісна дія (за теорією

П.Я.Гальперіна) складається з трьох частин: орієнтовної основи, процесу виконання і процесу контролю за ним. Вона має наступні параметри: рівень виконання (матеріальний або матеріалізований, в гучному мовленні, мовленні про себе, «в думці»), узагальненість, скороченість і ступінь засвоєння.

Людська діяльність не існує інакше, як у формі ланцюга дій. Кожен конкретний вид діяльності будується шляхом виконання певних дій (трудова діяльність спирається на особливі трудові дії, гра вимагає здійснення ігрових дій, учіння будується на основі специфічно учбових дій). Формування кожного конкретного виду дії пов'язане з розв'язанням суб'єктом певних задач, що містять адекватні цілі в певних умовах їх досягнення.

У своїй початковій основі предметні дії дитини раннього віку, ігрові дії дошкільника, учбові дії школяра мають соціально-історичне походження, культивуються суспільством у виховних цілях і бувають різними за змістом і будовою в різні історичні епохи. Оволодіння цими діями вимагає організованої спільної діяльності дитини з дорослими і іншими дітьми, у формі якої ці дії стають основою досягнення відповідних цілей [8, с. 84 – 85].

13. Задача = єдність мети і умов її досягнення

Задача — дана в певних умовах (наприклад, у проблемній ситуації) мета діяльності, яка повинна бути досягнута перетворенням цих умов згідно певній процедурі. Задача містить вимоги (мета), умови (відоме) і шукане (невідоме), що формулюється в питанні. Між цими елементами існують певні зв'язки і залежності, за рахунок яких здійснюються пошук і визначення невідомих елементів через відомі. Задача стає логіко-психологічною категорією, коли вона пред'являється іншому суб'єктові і приймається їм до розв'язання. Суб'єкт переформулює, довізначає задачу, шукає спосіб її розв'язання, що свідчить про включення процесу мислення. В зв'язку з цим мислення нерідко трактується як здатність розв'язувати задачу. Повний цикл продуктивного мислення включає постановку і формулювання задач самим суб'єктом, що відбувається при пред'явленні йому задач, умов яких мають проблемний характер (див. Проблема). У пізнавальній діяльності виділяють задачі перцептивні, мнемічні, мовленнєві, мислиннєві. Задачі можуть виникати в процесі практичної діяльності або створюватися навмисно (учбові, ігрові задачі). При розробці типології задач використовуються такі параметри, як число розв'язань, характеристика умов (повнота, неповнота, суперечність), вимог (ступінь їх визначеності), відношення задачі до суспільних і індивідуальних потреб. Ієрархічно організована послідовність задач утворює програму діяльності [9, с. 119 – 120].

14. Структура дії = орієнтовна основа, виконання, контроль

Орієнтовна основа дії (П.Я.Гальперін) – уявлення людини про мету, план і засоби здійснення дії, що забезпечує її безпомилкове виконання в конкретних умовах [9, с. 255]. *Виконання* – послідовність дій і операцій, відповідних суб'єктивній моделі результативної дії. *Контроль* – встановлення ступеня відповідності процесу або результату дії еталонному зразку.

Орієнтовна основа дії — система уявлень людини про мету, план і засоби здійснення майбутньої або виконуваної дії. Термін введений П.Я.Гальперіним (див. Поетапного формування розумових дій концепція). Зміст орієнтовної основи дії багато в чому зумовлює якість дії. Так, повна орієнтовна основа дії забезпечує систематично безпомилкове виконання дій в заданому діапазоні ситуацій. Орієнтовну основу дії слід відрізнити від схеми орієнтовної основи дії як сукупності орієнтирів і вказівок, що задається суб'єктові. Форма і спосіб завдання схеми орієнтовної основи дії диктуються цілями навчання, віковими і індивідуальними особливостями учнів. Виділяються три типи побудови схеми орієнтовної основи дії і відповідно три типи учіння. При першому типі суб'єкт має справу з принципово неповною системою умов і вимушений доповнювати її за допомогою методу проб і помилок; остаточна структура дії встановлюється поволі, осмислюється далеко не завжди і не повністю; великий розкид індивідуальних показників, а сформована дія украй чутлива до дій, що перешкоджають. При другому типі суб'єкт орієнтується на повну систему орієнтирів і враховує всю систему умов правильного виконання дії, що гарантує з самого початку його безпомилковість. При цьому схема орієнтовної основи дії або задається в готовому вигляді, або складається учнем спільно з учителем. Третій тип характеризується повною орієнтацією людини вже не на умови виконання конкретної дії, а на принципи будови матеріалу, що вивчається, на одиниці, з яких він складається, і закони їх поєднання. Орієнтовна основа дії такого роду забезпечує глибокий аналіз матеріалу, що вивчається, формування пізнавальної мотивації [9, с. 255].

15. Рух = елемент предметної дії

Рух – руховий акт як спосіб досягнення результату, що очікується, який передбачає свідоме орієнтування стосовно мети [9, с. 93]. *Предметна дія* – дія з предметом-зряддям відповідно його функціональному призначенню.

Рухи мимовільні і довільні — рухи людини, що відрізняються один від одного тим, що перші здійснюються несвідомо, автоматично, а другі — носять свідомий характер, виконуються відповідно до образу мети, що стоїть перед суб'єктом. Мимовільні рухи регулюються, як показав ще

І.М.Сеченов, відчуттями пропріорецептивними, що відображають особливості самих виконуваних рухів, а також екстерорецептивними, що сигналізують про ті зміни в навколишньому середовищі, які викликаються цими рухами.

В результаті багатократних повторень в одноманітних обставинах, у міру затухання орієнтовних реакцій, спочатку свідомо регульовані рухи починають виконуватися механічно, набуваючи характеру «вторинних автоматизмів».

Вирішальну роль у формуванні і здійсненні довільних рухів грає орієнтовна діяльність (див.), за допомогою якої проводиться обстеження ситуації і формується образ цієї ситуації і тих дій, які повинні бути в ній виконані. Залежно від того, як складеться орієнтовна основа довільних рухів, залежить швидкість їх утворення, досконалість виконання і широта перенесення в нові умови.

У тварин виявляються лише ті форми довільних рухів, які регулюються за допомогою перцептивних образів і в основі яких лежать нервові процеси, що відбуваються на рівні першої сигнальної системи.

Нового, більш високого ступеня розвитку довільні рухи досягають у людини у зв'язку з продуктивним характером її суспільно-трудової діяльності і виникненням мови. Специфічною особливістю людських довільних рухів є те, що в управлінні ними істотну роль грають різного роду словесні інструкції і самоінструкції.

Довільні рухи формуються на основі мимовільних рухів у результаті накопичення дитиною рухового досвіду і спеціального навчання — формування навичок і умінь. У міру оволодіння мовою у дітей з'являється словесна регуляція рухів. На ранніх генетичних стадіях, як показав Л.С.Виготський, ця регуляція носить міжіндивідуальний характер: дорослий дає словесну інструкцію, а дитина її виконує. На цій основі надалі виникає у дитини саморегуляція руху за допомогою мовлення, раніше зовнішньої, а потім і внутрішньої, що знаменує собою перехід на вищий, специфічно людський рівень розвитку довільних рухів, що виконуються відповідно до соціально поставленої мети [8, с. 81 – 82].

17. Сенсорний контроль = контроль руху через органи відчуттів

Сенсорний контроль – контроль, що здійснюється через сенсорні відчуття, які виникають у сенсорних системах відповідної модальності. *Контроль руху через органи відчуттів* – ґрунтується на функції елементів сенсорної системи, дія якої може бути описана за допомогою таких понять, як подразник, рецептор, аналізатор, відчуття, сприйняття, пам'ять, образ, уявлення, адаптація, сенсibiлізація [див. 6, с. 129].

Принцип сенсорних корекцій (М.О.Бернштейн), як зауважує А.Й.Назаров, виражається у використанні для регуляції рухів сенсорних сигналів з периферії рухового апарату у вигляді цілісних синтезів, що формуються і відкладаються в образі руху в ході багатократного повторення [більш докладно див. 2, с. 410].

18. Зворотний зв'язок = зворотна аферентація

Зворотний зв'язок – зворотна дія результату керованого процесу на орган, що управляє [12, с. 447]. **Аферентація** (від лат. afferens (afferentis) — те, що приносить) — постійний потік нервових імпульсів, що поступають в центральну нервову систему від органів чуття, який сприймає інформацію як від зовнішніх подразників (екстерорецепція), так і від внутрішніх органів (інтерорецепція). Аферентація знаходиться в прямій залежності від сили подразників і насиченості ними зовнішнього середовища, а також від стану (активності або пасивності) індивіда (див. Змінена аферентація) [9, с. 34].

19. Мета = образ майбутнього результату

Результат – організуюча основа функціональної системи (П.К.Анохін); наслідок перетворювальних дій з об'єктом. *Образ майбутнього результату* – віддзеркалення специфіки дій, їх якості, системності згідно мети, що передбачається.

Мета — усвідомлений образ результату, що передбачається, на досягнення якого направлена дія людини. У психології поняття мети також уживається в наступних значеннях: формальний опис кінцевих ситуацій, до досягнення яких прагне будь-яка саморегульована функціонуюча система; корисний результат, що передбачається, визначає цілісність і спрямованість поведінки організму. Уявлення про мету як корисний результат, що передбачається, використовуються при аналізі біологічної передісторії виникнення усвідомленої мети людини і дослідженні психофізіологічних механізмів регуляції цілеспрямованих поведінкових актів. Поняття про мету як усвідомлюваний образ результату, що передбачається, служить при вивченні довільних навмисних дій, що репрезентують специфічну рису людської діяльності. Основою формування мети у людини є її предметно-матеріальна, трудова діяльність, направлена на перетворення навколишнього світу. Як передумови філогенезу (див. Філогенез) виникнення усвідомлюваних цілей у людини виступають дві форми передбачення в життєдіяльності тварин: а) передбачення корисного результату, «потрібного майбутнього», досягнення якого дає прямий пристосувальний ефект; б) передбачення засобів, використання яких приведе до досягнення корисного результату (виникає на відносно високих рівнях еволюції). В онтогенезі формування мети йде в напрямі від постановки мети і утворення намірів в спільній діяльності з іншими людьми до постановки людиною мети перед

самою собою. У функціональному відношенні в дії виділяються процеси утворення мети, здійснення дії, емоційної і когнітивної (пізнавальної) оцінки ходу виконання дії і її остаточного результату. Образ результату, що передбачається, набуває спонукальної сили, стає метою, починає направляти дію і визначати вибір можливих способів здійснення, лише зв'язуючись з певним мотивом або системою мотивів. Цілеутворення, виникнення мети — центральний момент в процесі здійснення дії і головний механізм формування нових дій людини. Психофізіологічною основою мети є закодований в мозку «образ потрібного майбутнього» (М.О.Бернштейн), акцептор результатів дії (П.К.Анохін), який регулює програму фізіологічної реалізації дії за допомогою команд, що передбачаються і санкціонують (дають інформацію про відповідність досягнутого результату потрібному) [9, с. 440 – 441].

20. Мета = результат, що передбачається

Результат, що передбачається, – наслідок антиципації.

Антиципація (від лат. anticipo — передбачаю) — поняття, яке означає уявлення предмету, явища, результату дії тощо в свідомості людини ще до того, як вони будуть реально сприйняті або здійснені. Внутрішньо антиципація виражається у здатності центральної нервової системи людини передбачувати майбутнє, подальші події. Анатомо-фізіологічною основою антиципації є механізм акцептора дії, описаний відомим радянським фізіологом П.К.Анохіним. У психології мислення антиципація позначає уявлення у свідомості людини у схематичній формі відповіді на яку-небудь проблему ще до того, як вона буде вирішена [8, с. 20].

21. Програма дії = акцептор дії

Програма дії – суб'єктивне уявлення про послідовність і системне співвідношення елементів дії, що є характеристикою результату через процес його створення.

Акцептор результатів дії (від лат. asceptor – той, що приймає) – психологічний механізм передбачення і оцінки результатів дії у функціональних системах. Термін введений П.К.Анохіним у 1955 р. В інформаційному аспекті акцептором результату дії є «інформаційний еквівалент результату», що витягується з пам'яті в процесі ухвалення рішення, обумовлює організацію рухової активності організму в поведінковому акті і здійснює зв'язування результату з його «випереджаючим віддзеркаленням». У разі їх збігу функціональна схема розпадається, організм може переходити до іншої цілеспрямованої поведінки; у разі часткового неспівпадання вводяться поправки в програму дії; у разі повного неспівпадання розвивається дослідницька орієнтувальна поведінка [9, с. 17].

3. Походження внутрішньої психічної діяльності

22. Інтеріоризація = поетапний перехід від зовнішньої дії до внутрішньої

Інтеріоризація (від лат. interior — внутрішній) — термін, введений французькою соціологічною школою для позначення перенесення суспільних уявлень у свідомість окремої людини. На думку Ж.Піаже, інтеріоризація відбувається разом з формуванням мовлення (значення слів «знаходяться» в свідомості) і не потребує окремого пояснення. Л.С.Виготський розглядав утворення форм мовленнєвого спілкування з подальшим їх зверненням на себе і далі про себе, як процес формування вищих, специфічних суспільних, знаряддєвих опосередкованих психічних функцій. Походження вищих форм психічної діяльності в процесі мовленнєвого спілкування, що виявляється зовні, складає відмітну особливість теорії Л.С. Виготського. Цей процес відбувається в ході онтогенетичного розвитку дитини, між 5 і 11 —12 роками (що і було підтверджено в дослідях О. М. Леонтьєва).

Наявність інтеріоризації не підлягає сумніву, і питання лише в тому, як форми зовнішньої предметної діяльності, перенесені у внутрішній план, стають психічними процесами. Відповідь на це питання дає теорія поетапного формування розумових дій (див.). Психічне віддзеркалення предметної дії на завершальному етапі інтеріоризації набуває (у самоспостереженні!) характеру психічного процесу[8, с. 139].

Теорія поетапного формування розумових дій — вчення про процеси і умови, що визначають формування розумових дій, а на їх основі — уявлень і понять про їх об'єкти. Основні положення теорії: 1) виконання нової дії спочатку вимагає активного орієнтування суб'єкта в умовах дії; 2) серед них особливу роль грають засоби дії, які у людини виділяються в своєрідні знаряддя психічної діяльності (еталони, міри, знаки); 3) утворення дій сприйняття і мислення відбувається шляхом переходу зовнішніх предметних дій в план сприйняття або в розумовий план (див. Інтеріоризація).

У теорії поетапного формування розумових дій розрізняють чотири основних групи умов оволодіння новою розумовою дією: наявність необхідної мотивації, правильне виконання дії в її початковій зовнішній формі, планомірне придбання дією певних властивостей (узагальненості, розумності і ін.), повноцінне відтворення дії в розумовому плані. При формуванні нових дій в процесі навчання учню спочатку роз'яснюється їх орієнтовна основа, яка тут же у вигляді схеми записується на картці; за допомогою цієї схеми без попереднього заучування її змісту учні негайно приступають до розв'язування задач. Їх доцільний підбір забезпечує формування бажаних властивостей дії. Для більш повноцінного відтворення дія спочатку формується в зовнішньому мовленні, яка потім переходить у

внутрішнє мовлення і далі в «приховане мовлення». Від останнього в свідомості залишається лише своєрідне переживання, що отримало в психології назву «чистої думки». Таким чином, на основі предметної дії у результаті процесу інтеріоризації утворюється акт мислення.

Практичне значення застосування теорії поетапного формування розумових дій полягає в тому, що в процесі навчання формування нових дій, уявлень і понять відбувається без попереднього заучування нового матеріалу (він засвоюється шляхом мимовільного запам'ятовування у дії), без використання так званого прийому проб і помилок, при забезпеченні заданих показників; засвоєння нових знань і умінь відбувається набагато легше, швидше і стає доступним у набагато більш ранньому віці, ніж при використанні інших форм навчання [8, с. 368].

24. Екстеріоризація = перехід від розумових дій до зовнішніх

Екстеріоризація (від лат. exterior — зовнішній) — винесення зовні результатів розумових дій, здійснюваних у внутрішньому плані; втілення їх у матеріальному продукті. Наприклад, реалізація винахідником свого задуму в тій або іншій конструкції, вираженій предметно або графічно; відтворення художником у вигляді малюнка образів, які створюються спочатку «внутрішнім поглядом». Екстеріоризація здійснюється не тільки в процесі творчості як завершальний етап. При розв'язанні будь-якої учбової задачі також можна виявити тісний зв'язок і чергування внутрішнього і зовнішнього. Так, результати розумових дій, що здійснюються в процесі розв'язання задачі в думці, записуються словесно або зображуються у вигляді графічних схем, реалізуються в тих чи інших практичних діях.

Як напрям розумової діяльності екстеріоризація протилежна інтеріоризації, що характеризується переходом зовнішніх практичних дій в план операцій, здійснюваних у думці (див. Інтеріоризація). В ході психічного розвитку дитини удосконалюються обидва ці процеси [8, с. 409].

4. Розвиток діяльності

25. Розвиток дії = перетворення рухів на єдиний акт

Розвиток дії – процес зміни в якості і співвідношенні елементів дії. *Перетворення рухів на єдиний акт* – об'єднання рухів в елементи результативного динамічного стереотипу як ментальної схеми дії. *Динамічний стереотип* (І.П.Павлов) – інтегральна система звичних умовно-рефлекторних відповідей, відповідна характеристикам стимульного ряду [9, с. 107].

Рухові навички — цілеспрямовані рухові дії, компоненти яких в результаті вправ стали до певної міри автоматизованими. За визначенням

М.О.Бернштейна, рухова навичка — багаторівнева координаційна структура, що є освоєним умінням розв'язувати той чи інший вид рухової задачі. У структурі навички виділяють провідний і фонові рівні, провідні і допоміжні ланки, автоматизми і перешифровки різних рангів і т. ін. Більшість незнайомих рухів організуються спочатку як однорівневі акти під переважним контролем і корекціями провідного (сислового) рівня. Поступово при утворенні або знаходженні різнорівневих адекватних фонових корекцій їм передаються відповідні функції, що виконуються провідним рівнем. Передані функції фоновим рівням виконуються переважно автоматично, а діяльність провідного рівня зосереджується на здійсненні контролю і корекцій смислової, програмної сторони руху. За певних умов автоматизовані функції фонових рівнів можуть знов потрапляти в сферу смислового контролю і корекцій. Вироблення рухової навички розуміється як активна інтенсивна психомоторна діяльність [8, с. 80].

Динамічний стереотип — злагоджена інтегрована система умовно-рефлекторних процесів у корі великих півкуль, що формується в результаті багатократного застосування чіткого порядку проходження одних і тих же позитивних і гальмівних умовних подразників з постійними інтервалами часу між ними. Утворення динамічного стереотипу представляє значні труднощі для нервової системи, але, вироблений, він робить нервову діяльність економною і високоефективною, оскільки кожна попередня реакція в цьому випадку готує подальшу. Див. Автоматизація рухів, Вища нервова діяльність [8, с. 94].

26. Сенсорні синтези = сенсомоторна інформація

Сенсорні синтези – ментальні утворення, які виникають у процесі виконань дій, що повторюються, як результат утворення зорово-рухових координацій. Наприклад, окомір, відчуття матеріалу тощо. *Сенсомоторна інформація* – поступає від аналізаторів, здійснює запуск, регуляцію, контроль, корекцію рухів за схемою рефлекторного кільця [4, с. 355]. *Рефлекторне кільце* (П.К.Анохін, М.О.Бернштейн) – замикання рефлекторної дуги сенсорними корекціями і зворотною аферентацією [3, с. 124]. *Рефлекторна дуга* (І.П.Павлов) – сукупність нервових утворень, що забезпечують здійснення рефлексу: рецептор – аферентний нерв – центр – еферентний нерв – ефектор (м'яз, залоза) [6, с. 124].

Кінестезичні відчуття (від грецьк. *kineo* — рухаюся і *aisthesis* — відчуття) — відчуття руху, положення частин власного тіла і м'язових зусиль, що здійснюються. Кінестезичні відчуття неясно розрізняються свідомістю, виступаючи, за характеристикою І.М.Сеченова, у вигляді «темного м'язового відчуття», але при спеціальній увазі і тренуванні в правильному скороченні і розслабленні м'язів кінестезична чутливість стає помітною і використовується як свідомий контроль за рухами (їх силою, швидкістю, розмахом, ритмом і послідовністю).

Кінестезичні відчуття виникають в результаті подразнення пропріорецепторів — спеціальних рецепторних утворень, розташованих у м'язах, сухожиллях, суглобах і зв'язках. Найбільш вивчені м'язові рецептори — «м'язові веретена» і сухожилльні рецептори Гольджі. Встановлено, що м'язові веретена реєструють розслаблення і подовження м'язів, а рецептори сухожиль — напругу при скороченні і розтягуванні м'язів. Імпульси від пропріорецепторів по доцентрових шляхах поступають через задні корінці спинного мозку в підкіркові ядра (таламус) і потім у задню частину центральної звивини кори, яка створює кіркове ядро рухового аналізатора. В той же час частина пропріорецепторних імпульсів по колатералях передається в ретикулярну систему стовбура мозку і мозочок.

Нейрофізіологічними дослідженнями встановлено, що пропріорецептивні імпульси — могутній активатор ретикулярної системи, а через неї і кори мозку. В цьому відношенні пропріорецептивна чутливість, як і больова, перевершує зорову і слухову. З іншого боку, кора мозку за допомогою так званого гамма-еферентного механізму проводить «настроювання» пропріорецепторів на видачу кінестезичних імпульсів певної інтенсивності ще до виконання яких-небудь рухів. Таким чином, здійснюється вельми складна регуляція м'язового тонуусу і м'язових скорочень за принципом «зворотної аферентації» (П.К.Анохін) або «замкнутого кільця» (М.О.Бернштейн).

Кінестезична чутливість легко вступає в зв'язок з іншими видами чутливості — шкіряною, вестибулярною, слуховою і зоровою. При цьому імпульси різної модальності конвергуються кінестезичними не тільки на рівні ретикулярної системи стовбура мозку і таламуса, але і на рівні кори, в моторній зоні якої за сучасними нейрофізіологічними даними виявлені скупчення полісенсорних нейронів, що здійснюють зв'язок різних видів чутливості. Цим визначається величезна роль кінестезичної чутливості як бази формування міжсенсорних зв'язків (наприклад, зорово-рухових – в процесі просторового зору, шкіряно-кінестезичних – при дотику, слухових і рухових – при читанні і письмі і т. ін.). На цій же основі кінестезичні відчуття широко використовуються при компенсації порушених функцій зору (у сліпих) і слуху (у глухих), а також при відновленні мовлення при афазіях.

Роль кінестезичних відчуттів у психічній діяльності людини була підкреслена І. М. Сеченовим і І.П.Павловим. Згідно поглядом І.М.Сеченова, «м'язове відчуття» не тільки регулятор руху, але і психофізіологічна основа просторового бачення, сприйняття часу, предметних суджень і висновків, абстрактно-словесного мислення. Подальший розвиток цих поглядів І. П. Павловим привів до створення вчення про другу сигнальну систему, базальним компонентом якої він вважав мовленнєві рухові

подразнення (див. Базальний компонент мовлення, Внутрішнє мовлення) [8, с. 146 – 147].

27. Антиципація = передбачення серії дій

Антиципація – здатність передбачати результат розвитку подій [9, с. 23]. *Передбачення серії дій* – готовність виконувати дії відповідно до суб'єктивної інформаційної моделі результату.

28. Вправа = багатократне виконання, коректування

Вправа — повторне виконання дії з метою її засвоєння. В різних умовах навчання вправа є або єдиною процедурою, в межах якої здійснюються всі компоненти процесу учіння (научіння), — з'ясування змісту дії, його закріплення, узагальнення і автоматизація, – або однією з процедур разом з поясненням і заучуванням, які передують вправі і забезпечують первинне з'ясування змісту дії і його попереднє закріплення. Вправа в цьому випадку забезпечує завершення з'ясування і закріплення, а також узагальнення і автоматизацію, що у результаті приводить до повного оволодіння дією і перетворення її — залежно від досягнутої міри автоматизації — на уміння або навичку. Вправа може здійснюватися і відразу після пояснення, без попереднього заучування; при цьому закріплення повністю відбувається в процесі вправи [9, с. 416].

29. Крива научіння = графік формування навички

Крива научіння – вираз у формі графіка залежності зменшення числа помилок від часу тренувань [8, с. 171]. *Графік формування навички*: вісь абсцис – число вправ, вісь ординат – число помилок [8, с. 171].

Крива вправи — залежність успішності виконання засвоєваної дії від типу і числа тренувальних вправ; у формі графіка виражається послідовне зменшення числа помилок (або часу виконання) залежно від часу тренування (числа вправ). Найбільш типовою формою графіка кривої вправи є така, в якій на осі абсцис відкладено число тренувальних вправ, а на осі ординат — число помилок, що допускаються в процесі виконання завдань. Особливості кривої вправи визначаються психологічними закономірностями процесу формування навички, у тому числі типом (ступенем складності) засвоєваної дії і використовуваними в навчанні способами тренування. Найбільш важким, таким, що вимагає пояснення, є питання про психологічний механізм послідовного виключення помилок в процесі тренування. Одна з найбільш поширених гіпотез ґрунтується на теоретичному уявленні про механізм зворотного зв'язку (підкріпленні) як основний психологічний «регулятор», що забезпечує при кожному повторному виконанні вправи корекцію і послідовне закріплення необхідної правильної дії.

Криві вправи різні для різних типів дій. В процесі формування складних типів дій на кривій вправи спостерігаються такі періоди, коли в процесі подальшої вправи число помилок не зменшується. Такі періоди називаються «плато» і, очевидно, є спеціальними періодами переходу від одного типу психічної регуляції дії до істотно інших типів регуляції. Прогнозування періодів затримки в процесі формування дії має істотне значення при необхідності досягнення високих рівнів майстерності (у спорті, професійній діяльності, мистецтві і ін.), а також при розробці спеціальних програм для тренажерів (в авіації, космонавтиці і ін.). Ті чи інші типи дій — практичні, інтелектуальні, мовленнєві і ін. — характеризуються різними оптимальними умовами і виражаються у кривій вправи різноманітних типів [8, с. 171 – 172].

30. Негативне прискорення = пошук шляхом «проб і помилок»

Негативне прискорення – плавний підйом кривої, що відображає зростання успішності виконання в процесі тренування. *Пошук шляхом «проб і помилок»* – практичне виконання дії з орієнтацією на підсумковий результат без виразного виділення етапів виконуваної дії.

31. Позитивне прискорення = пошук шляхом міркувань

Позитивне прискорення – крутий підйом кривої, що відображає зростання успішності виконання в процесі тренування. *Пошук шляхом міркувань* – виконання дії після попереднього інструктажу (обговорення) її структури.

32. Навичка = автоматизована дія

Навичка – автоматизована дія, освоєна в процесі вправ, що повторюються, в контексті виконання завдань певного класу [14, с. 227]. *Навичка* – сформована дія, в структуру якої входять сенсомоторний образ ситуації, виконавчої дії, програма дії, контроль (когнітивний компонент) і моторні, коректувальні процеси (виконавчий компонент) [8, с. 205]. *Автоматизована дія* – дія, виконання якої регулюється її сформованим образом.

Навичка (рухова) — придбане в результаті навчання і повторення уміння виконувати трудове завдання, оперуючи знаряддями праці (ручний інструмент, органи управління) із заданою точністю і швидкістю. Навичка— це добре сформована дія, в динамічну структуру якої входять когнітивні компоненти: сенсомоторний образ робочого простору, образ виконавчого акту, програма дії і контроль (поточний і кінцевий) за її здійсненням, а також виконавчі (моторні) компоненти, включаючи

коректувальні процеси. Відношення між перерахованими компонентами рухливі. Між ними можливий «обмін» часу і функціями, що забезпечує точне і своєчасне виконання дії при достатньо широкому діапазоні зовнішніх обставин і внутрішніх умов її здійснення. При організації процесу навчання трудовим навичкам необхідно приділяти спеціальну увагу формуванню когнітивних компонентів, що запобігає здійсненню імпульсивних і реактивних актів і забезпечує виконання доцільних і розумних дій. Це досягається, зокрема, варіативністю умов, в яких формуються навички (див. також Перенесення, Інтерференція навичок) [8, с. 205].

Навичка — дія, що сформована шляхом повторення, характеризується високим ступенем освоєння і відсутністю поелементної свідомої регуляції і контролю. Розрізняють навички перцептивні, інтелектуальні, рухові. Перцептивна навичка — автоматизоване чуттєве віддзеркалення властивостей і характеристик добре знайомого предмету, що неодноразово сприймався раніше. Інтелектуальна навичка — автоматизований прийом, спосіб розв'язання задачі, що зустрічалася раніше. Рухова навичка — автоматизований вплив на зовнішній об'єкт в цілях його перетворення за допомогою рухів, що неодноразово здійснювалися раніше. Рухові навички містять перцептивні і інтелектуальні навички і регулюються ними на основі автоматизованого віддзеркалення предмету, умов і порядку здійснення актів дії, направленої на перетворення реальних об'єктів. Розрізняють також навички початково автоматизовані, такі, що формуються без усвідомлення їх компонентів, і навички повторно автоматизовані, які формуються з попереднім усвідомленням компонентів дії і при необхідності легше стають свідомо контрольованими, швидше удосконалюються і перебудовуються. Навички характеризуються і різним ступенем узагальненості: чим ширше клас об'єктів, по відношенню до яких навичка може бути здійснена, тим більше вона узагальнена і лабільна. Процес формування навички містить визначення її компонентів і таке оволодіння операцією, яке дозволяє досягти найвищих показників на основі вдосконалення і закріплення зв'язків між компонентами, їх автоматизації і високого рівня готовності дії до відтворення. На формування навички впливають наступні емпіричні чинники: а) мотивація, навчасність, прогрес в засвоєнні, вправа, підкріплення, формування в цілому або по частинах; б) для з'ясування змісту операції — рівень розвитку суб'єкта, наявність знань, умінь, спосіб пояснення змісту операції (пряме повідомлення, непряме наведення і ін.), зворотний зв'язок; в) для оволодіння операцією — повнота з'ясування її змісту, поступовість переходу (величина стрибків) від одного рівня оволодіння до іншого за певними показниками (автоматизованість, інтеріоризованість, швидкість і ін.) тощо. Різні поєднання відмічених чинників створюють різні картини процесу формування навички: швидкий прогрес на початку і сповільнений в кінці або навпаки; можливі і змішані варіанти. Теорії механізмів формування

навички, необхідних чинників і умов, без яких воно не може відбуватися, є окремим випадком теорії навчіння взагалі [9, с. 227 – 228].

33. Перший етап розвитку навички = ознайомлювальний етап

Перший етап розвитку навички – початок осмислення [6, с. 73].
Ознайомлювальний етап – виразне розуміння мети, але смутне розуміння способів її досягнення [6, с. 73].

34. Другий етап розвитку навички = аналітичний етап

Другий етап розвитку навички – свідоме, але невміле виконання [6, с. 73].
Аналітичний етап – виразне розуміння способу виконання, але погане застосування на практиці [6, с. 73].

35. Третій етап розвитку навички = синтетичний етап

Третій етап розвитку навички – автоматизація навички [6, с. 73].
Синтетичний етап – все більш якісне виконання, зниження довільної уваги, усунення зайвих рухів [6, с. 73].

Автоматизація рухів — один із способів формування реакції у відповідь оператора, характерний для останнього етапу навчання. На початковому етапі утворення навички здійснюється свідомо регуляція рухів при безпосередній участі процесів мислення і мовлення. У міру оволодіння навичкою регуляція окремих рухів переходить на неусвідомлюваний рівень, де провідну роль починають грати сприйняття і відчуття, особливо кінестезичні відчуття. При змінах умов діяльності, що викликають утруднення у виконанні рухів, відбувається деавтоматизація рухів, перехід регуляції рухів з неусвідомлюваного рівня на рівень їх свідомого регулювання (див. Психічна регуляція рухів). Фізіологічною основою автоматизації рухів є формування динамічних стереотипів [8, с. 7].

37. Перенесення навички = схожі умови

Перенесення навички – вплив сформованої дії на нову дію, що ґрунтується на виділенні в них спільних моментів [8, с. 271]. *Схожі умови* – спільні моменти в ситуації дії.

Перенесення — вплив раніше сформованої дії (навички) на оволодіння новою дією. Перенесення виявляється в тому, що оволодіння новою дією відбувається легше і швидше, ніж оволодіння попередньою дією. Механізм перенесення полягає у виділенні суб'єктом (не обов'язково усвідомлено) загальних моментів у структурі освоєної і освоюваної дій. Чим виразніше виділяються ці схожі моменти, тим легше і ширше перенесення. Можна сказати, що міра перенесення залежить від повноти орієнтування

суб'єкта на критерії і основи виконання дії (див. Орієнтовна основа дії). Перенесення незначне у разі орієнтування не на істотні, основоположні відношення, а на зовнішні, ситуативні. Перенесенню можуть піддаватися будь-які компоненти дії, а також тієї ситуації, в якій відбувається освоєння або застосування цієї дії [9, с. 271].

Інтерференція навичок полягає в тому, що один тип навчання може перешкоджати досягненню успіхів в іншому типі навчання. Інтерференція навичок — така ж суперечлива сфера дослідження, як і проблема їх перенесення. Дослідження інтерференції при навчанні сенсомоторним діям свідчать про те, що при переході від нормального до інвертованого співвідношення перцептивного і моторного полів когнітивні компоненти дії інтерферують настільки сильно, що маскують перенесення її виконавчих компонентів. При створенні засобів відображення і органів управління слід уникати ситуацій, в яких порушені звичні співвідношення перцептивного і моторного полів, тим більше ситуацій, в яких від оператора вимагається перехід від одного типу співвідношень до іншого [8, с. 139 – 140].

ТЕМА 4. СПІЛКУВАННЯ

1. Поняття про спілкування

1. Спілкування = міжособистісні стосунки

Спілкування — 1) складний, багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, який породжується потребами в спільній діяльності і містить обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини; 2) здійснювана знаковими засобами взаємодія суб'єктів, викликана потребами спільної діяльності і спрямована на значущу зміну в стані, поведінці і особистісно-сміслових утвореннях партнера. Зважаючи на складність і ємкість феномена спілкування тлумачення його як поняття залежить від вихідних теоретичних і критерійних засад. У найзагальнішому вигляді спілкування виступає як форма життєдіяльності. Соціальний сенс спілкування полягає в тому, що воно виступає засобом передачі форм культури і суспільного досвіду. Специфіка спілкування визначається тим, що в його процесі суб'єктивний мир однієї людини розкривається для іншої. У спілкуванні людина самовизначається і самопред'являється, виявляючи свої індивідуальні особливості. За формою здійснюваних дій можна розуміти комунікативні уміння і риси характеру людини, за специфікою організації мовленнєвого повідомлення — про загальну культуру і письменність. Спілкування поліфункціонально, що відображується в безлічі існуючих класифікацій функцій спілкування. Найчастіше в них описуються

комунікативні аспекти спілкування, при цьому допускається помилкове ототожнення понять комунікація і спілкування. У найбільш узагальнених класифікаціях виділяється три сторони спілкування.: комунікативна, інтерактивна і перцептивна (Г.М.Андрєєва). Близька класифікація пропонується в роботах Б.Ф.Ломова: інформаційно-комунікативна, що охоплює процеси прийому-передачі інформації; регуляційно-комунікативна, яка пов'язана із взаємним коректуванням дій при здійсненні спільної діяльності; афективно-комунікативна, що відноситься до емоційної сфери людини (див. Афект; Емоції) і відповідає потребам у зміні свого емоційного стану. А.А.Брудний виділяє як основну робочу функцію інструментальну функцію спілкування, необхідну для обміну інформацією в процесі управління і сумісної праці; синдикативну функцію, яка знаходить свій вираз в об'єднанні малих і великих груп; трансляцію, необхідну для навчання, передачі знань, способів діяльності, оцінних критеріїв; функцію самовираження, орієнтовану на пошук і досягнення взаємного розуміння. Ця функція особливо характерна для творчих осіб. За критерієм «мета спілкування» виділяється вісім функцій спілкування (Л.О.Карпенко): 1) контактна, мета якої — встановлення контакту як стану обопільної готовності до прийому і передачі повідомлення і підтримки взаємозв'язку у формі постійної взаємоорієнтованості; 2) інформаційна, мета якої — обмін повідомленнями, тобто прийом — передача яких-небудь відомостей у відповідь на запит, а також обмін думками, задумами, рішеннями і т. ін.; 3) спонукальна, мета якої — стимуляція активності партнера по спілкуванню, що направляє його на виконання тих чи інших дій; 4) координаційна, мета якої — взаємне орієнтування і узгодження дій при організації спільної діяльності; 5) розуміння, мета якої — не тільки адекватне сприйняття і розуміння сенсу повідомлення, але і розуміння партнерами один одного (їхніх намірів, установок, переживань, станів і т. ін.); 6) емотивна, мета якої — виклик у партнера потрібних емоційних переживань («обмін емоціями»), а також зміна з його допомогою власних переживань і станів; 7) встановлення взаємовідносин, мета якої — усвідомлення і фіксація свого місця в системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних і інших зв'язків співтовариства, в якому належить діяти індивідові; 8) здійснення впливу, мета якого — зміна стану, поведінки, особистісно-сміслових утворень партнера, зокрема його намірів, установок, думок, рішень, уявлень, потреб, дій, активності і т. ін. Радянська психологічна наука виходить з принципу нерозривної єдності спілкування і діяльності, тоді як у західних соціально-психологічних системах описується зазвичай яка-небудь одна сторона спілкування і контакт між людьми зводиться або до обміну інформацією, або до взаємодії, або до процесу міжособистісної перцепції (див. Сприйняття міжособистісне), причому зв'язок цих сторін із спільною діяльністю практично

не досліджується. Комунікативна сторона спілкування пов'язана з виявленням специфіки інформаційного процесу між людьми як активними суб'єктами, тобто з урахуванням стосунків між партнерами, їх установок, цілей, намірів, що приводить не просто до «руху» інформації, але до уточнення і збагачення тих знань, відомостей, думок, якими обмінюються люди. Засобами комунікативного процесу є різні знакові системи, перш за все мовлення а також оптико-кінетична система знаків (жести, міміка, пантоміміка), пара- і екстралінгвістична системи (інтонація, немовленнєві вкраплення в мовлення, наприклад, паузи), система організації простору і часу комунікації, нарешті, система «контакту очима». Важливою характеристикою комунікативного процесу є намір його учасників вплинути один на одного, впливати на поведінку іншого, забезпечити свою ідеальну представленість в іншому (персоналізацію), необхідною умовою чого виступає не просто використання єдиної мови, але і однакове розуміння ситуації, в якій відбувається спілкування. Інтерактивна сторона спілкування є побудовою загальної стратегії взаємодії. Розрізняють ряд типів взаємодії між людьми, перш за все кооперацію і конкуренцію. Проте абстрактна характеристика цих типів як простої «згоди» або «конфлікту» приводить до формального опису даного процесу, що характерно для західної соціальної психології. І хоча на цьому шляху досягнуті певні результати, наприклад, розрахунок і прогноз стратегій поведінки партнера із застосуванням елементів математичної теорії ігор, формальний характер опису досліджуваних стратегій і той факт, що аналізується взаємодія лише двох людей, перешкоджають застосуванню отриманих даних при аналізі різних видів взаємодії людей в реальному житті. Для марксистської соціальної психології характерний змістовний розгляд різних типів взаємодії, що випливає з інтерпретації її як певного способу об'єднання індивідуальних зусиль у конкретних формах спільної діяльності. Перцептивна сторона спілкування включає процес формування образу іншої людини, що досягається «прочитанням» за фізичними характеристиками людини її психологічних властивостей і особливостей її поведінки. Основними механізмами пізнання іншої людини є ідентифікація (уподібнення) і рефлексія (усвідомлення того, яким сприймають суб'єкта пізнання інші люди). В процесі міжособистісного сприйняття і пізнання виникає ряд «ефектів»: первинності, недавності (новизни), ореолу. Велику роль грають також явища стереотипизації і каузальної атрибуції (див. Атрибуція каузальна). Знання цих механізмів дозволяє виявити психологічний зміст процесу взаєморозуміння, що досягається в ході спілкування. Зв'язок спілкування з певним характером взаємин між людьми виявляється і при емоційній регуляції перцептивного процесу, зокрема в явищі атракції, тяжіння. Розгляд трьох сторін спілкування в єдності — важлива умова оптимізації спільної діяльності людей і їх взаємовідносин. Одним із завдань соціальної психології є розробка засобів коректування оптимізації спілкування, розвитку здібностей і навичок спілкування, особливо

необхідних тим категоріям людей, які професійно зв'язані процесом спілкування. (керівники, педагоги, лікарі і ін.). Серед різних форм навчання мистецтву спілкування значне місце посідає соціально-психологічний тренінг, тобто оволодіння різними формами спілкування за допомогою спеціальних систем завдань (програм) [9, с. 244 – 246].

2. Комунікативний бік спілкування = обмін інформацією

Комунікація (від лат. *communico* — роблю загальним, зв'язую, спілкуюся) — смисловий аспект соціальної взаємодії. Оскільки всяка індивідуальна дія здійснюється в умовах прямих або непрямих стосунків з іншими людьми, вона містить (разом з фізичним) комунікативний аспект. Дії, свідомо орієнтовані на смислове їх сприйняття іншими людьми, іноді називають комунікативними діями. Розрізняють процес комунікації і акти, що створюють його. Основні функції комунікаційного процесу полягають у досягненні соціальної спільності при збереженні індивідуальності кожного її елементу. В окремих актах комунікації реалізуються управлінська, інформативна, емотивна і фатична (пов'язана зі встановленням контактів) функції, перша з яких є генетично і структурно первинною. За співвідношенням цих функцій умовно виділяються повідомлення: спонукальні (переконання, навіювання, наказ, прохання); інформативні (передача реальних або вигаданих відомостей); експресивні (збудження емоційного переживання); фатичні (встановлення і підтримка контакту). Крім того, комунікаційні процеси і акти можна класифікувати і за іншими підставами. Так, за типом стосунків між учасниками розрізняються: міжособистісна, публічна, масова комунікація, за засобами комунікації: мовленнєва (письмова і усна), паралінгвістична (жест, міміка, мелодія), речово-знакова комунікація (продукти виробництва, образотворчого мистецтва і т. ін.). Різновидом речово-знакової комунікації є художня комунікація, що зв'язує між собою художника (або художній колектив) і глядача (аудиторію). Вплив художньої комунікації при цьому може бути не завжди адекватним задуму художника, породжуючи психологічні бар'єри замість духовного збагачення, байдужість, роздратування або агресію — замість естетичної насолоди. Причини цих ефектів криються в неспівпаданні «душевної організації» художника і реципієнта, і відмінності їх ціннісних орієнтацій, життєвого досвіду, рівня культури, інтелекту тощо [9, с. 168 – 169].

3. Інтерактивний бік спілкування = взаємодія партнерів

Взаємодія міжособистісна — 1) у широкому сенсі — випадковий або навмисний, приватний або публічний, тривалий або короткочасний, вербальний або невербальний особистий контакт двох і більш людей, що має наслідком взаємні зміни їх поведінки, діяльності, взаємин, установок; 2) у вузькому сенсі — система взаємнообумовлених індивідуальних дій, зв'язаних циклічною причинною залежністю, при якій поведінка кожного з учасників виступає одночасно і стимулом, і реакцією на поведінку останніх. Широке трактування використовується, як правило, для вказівки на безпосередній взаємозв'язок індивідів, що яким-небудь чином впливають один на одного (в результаті міжособистісної взаємодії вони щонайменше усвідомлюють взаємне існування); вузька — для позначення способу реалізації спільної діяльності, мета якої вимагає розділення і кооперації функцій, а отже, взаємного узгодження і координації індивідуальних дій. Основними ознаками міжособистісної взаємодії як форми спілкування є: 1) предметність — наявність зовнішньої по відношенню до індивідів, що взаємодіють, мети (об'єкту), здійснення якої з різних причин передбачає необхідність з'єднання зусиль; 2) експлікованість – доступність для стороннього спостереження і реєстрації; 3) ситуативність — достатньо жорстка регламентація конкретними умовами міжособистісної взаємодії тривалості, інтенсивності, норм і правил інтеракції, через що остання виявляється відносно нестабільним, мінливим від випадку до випадку феноменом; 4) багатозначність рефлексії — можливість для міжособистісної взаємодії бути як проявом усвідомлених суб'єктивних намірів, так і неусвідомлюваним або частково усвідомлюваним наслідком сумісної участі в складних видах колективної діяльності. Розрізняють два основні типи міжособистісної взаємодії — співпраця (кооперація), коли просування кожного з партнерів до своєї мети сприяє або, як мінімум, не перешкоджає реалізації цілей останніх, і суперництво, коли досягнення мети одним з індивідів, що взаємодіють, утрудняє або виключає здійснення цілей інших учасників сумісної дії [9, с. 52].

4. Перцептивний бік спілкування = сприйняття партнерами

Сприйняття людини людиною — процес психологічного пізнання людьми один одного в умовах безпосереднього спілкування. Цей процес приєднує всі рівні психічного віддзеркалення, починаючи від в і д ч у т т я і закінчуючи мисленням. У цьому сенсі процес сприйняття людини людиною підлягає загальним закономірностям психічного віддзеркалення, не зважаючи на своєрідність об'єкту сприйняття, яке визначається його особливою соціальною значущістю у ряді інших предметів навколишнього світу людини. Особлива соціальна значущість людини як об'єкту

сприйняття виводить її на перше місце в процесі пізнання серед інших об'єктів. При сприйнятті нової для себе людини головну увагу суб'єкт приділяє таким особливостям зовнішності, які є найбільш інформативними відносно психічних властивостей особистості, – експресії особистості і виразним рухам тіла. Домінуючими елементами людської особистості як комплексного подразника є волосся (зачіска) і очі. При пізнанні людей відмітною ознакою може виступити будь-який з компонентів зовнішності, який найяскравіше виділяє конкретну людину з ряду інших, тобто підкреслює її індивідуальність.

В процесі сприйняття людини людиною формуються уявлення людей один про одного, уміння визначати риси характеру, здібності, інтереси, емоційно-динамічні особливості, професії людей і . ін. Перше місце серед цих особливостей займає професійна характеристика особистості як найбільш значуща в соціальному відношенні. Усвідомлення професійної характеристики формує більш стійке ставлення до особи в порівнянні з першим враженням, яке складається на основі оцінки привабливості зовнішнього вигляду. Зв'язок зовнішності і особистісних характеристик є однією з головних проблем у вивченні сприйняття людини людиною. Сучасна радянська психологія розглядає її як проблему соціально-психологічної інтерпретації особи по зовнішності. Експериментально виявлено чотири основні способи інтерпретації: 1) аналітичний, коли кожен з елементів зовнішності зв'язується з конкретною психологічною властивістю особистості (щільно стислі губи — людина вольова); 2) емоційний — якості особистості приписуються людині залежно від естетичної привабливості її зовнішності; 3) перцептивно-асоціативний — людині приписуються якості іншої людини, зовні на неї схожої; 4) соціально-асоціативний — людині приписуються якості того соціального типу, до якого вона віднесена на основі сприйняття зовнішності.

Практичне значення сприйняття людини людиною визначається регуляторною роллю психічного образу-уявлення, яку він грає в процесі праці і спілкування [8, с. 59 – 60].

Сприйняття міжособистісне — сприйняття, розуміння і оцінка людини людиною. Специфіка міжособистісного сприйняття в порівнянні із сприйняттям неживих предметів полягає в більшій упередженості, що виявляється в злитості когнітивних (пізнавальних) і емоційних компонентів, у більш яскраво вираженому оцінному і ціннісному забарвленні, в прямішій залежності уявлення про іншу людину від мотиваційно-сислової структури діяльності суб'єкта, що сприймає. Значне число досліджень міжособистісного сприйняття присвячене вивченню формування першого враження про людину. У них з'ясовуються закономірності «добудовування» образу іншої людини на основі наявної, нерідко обмеженої інформації про неї і при виявленні актуальних потреб сприймаючого суб'єкта, фіксується дія механізмів, що приводять до

спотворення міжособистісного сприйняття (О.О.Бодальов) (див. Ефект недавності, Ефект ореолу і ін.). Важливою особливістю міжособистісного сприйняття є не стільки сприйняття якостей людини, скільки сприйняття її у взаєминах з іншими людьми (сприйняття переваг у групі, структури групи і т. ін.). Дослідження ролі спільної діяльності в міжособистісному сприйнятті, будучи однією з центральних теоретичних проблем у цій сфері соціально-психологічного знання, визначає експериментальну програму його вивчення. Найважливіші з вивчених механізмів міжособистісного сприйняття наступні: 1) ідентифікація – розуміння і інтерпретація іншої людини шляхом отоотожнення себе з нею; 2) соціально-психологічна рефлексія — розуміння іншого шляхом роздумування за нього; 3) емпатія — розуміння іншої людини шляхом емоційного вчування в його переживання; 4) стереотипізація — сприйняття і оцінка іншого шляхом розповсюдження на нього характеристик якої-небудь соціальної групи і ін. Робляться спроби вичленувати деякі більш універсальні механізми міжособистісного сприйняття, які забезпечують стабілізацію, категоризацію, відбір, обмеження і т. ін. інформації, що є необхідною умовою будь-якого перцептивного (див. Сприйняття) процесу, зокрема процесів міжособистісного сприйняття. На відкриття таких універсальних механізмів претендували теорія когнітивного дисонансу, імпліцитна теорія особистості. Проте жодна з них не дає задовільного вирішення проблеми (див. Атрибуція каузальна) [9, с. 68 – 69].

5. Соціальний досвід = засвоєння

Досвід – якість особистості, сформована в процесі діяльності, навчання і виховання, і що існує у вигляді знань, навичок, умінь і звичок [6, с. 82]. *Соціальний досвід* – знання, уміння, навички, що відображають особливості життєдіяльності людини. *Засвоєння* – придбання людиною суспільно-історичного досвіду в процесі оволодіння соціальними значеннями предметів, моральними основами поведінки і способами спілкування з іншими людьми [9, с. 418].

6. Особистість = формування, розвиток особистості

Особистість – сукупність психологічних якостей людини як суб'єкта соціальних відносин і діяльності, які виявляються в соціальній, соціально-психологічній і міжособистісній взаємодії. *Формування особистості* – процес цілеспрямованого впливу на людину з метою додання їй якостей, бажаних для соціуму. *Розвиток особистості* – розширення сфери власної активності під впливом стійкої системи мотивів і усвідомлення своїх ставлень до дійсності впливає на Я-концепцію і потребу бути особистістю.

7. Педагогічне спілкування = наслідування, запозичення

Педагогічне спілкування – основний комунікативний засіб організації і здійснення педагогічного процесу. *Наслідування* – наслідування зразку, що відображає: а) зовнішній бік поведінки; б) сенс ситуації; в) особливості ідентифікації; г) узагальнені стереотипи поведінки [9, с. 278 – 279].

Наслідування — відтворення одним суб'єктом рухів, дій, поведінки іншого суб'єкта. У розвитку дитини наслідування — один з шляхів засвоєння суспільного досвіду. Особливо велике значення має на ранніх етапах онтогенезу. Дитина раннього і дошкільного віку засвоює за наслідуванням предметні дії, навички самообслуговування, норми поведінки, оволодіває мовою.

Засвоєння за наслідуванням предметних дій, навичок передбачає достатньо високий рівень розвитку спілкування, сприйняття, моторики. Інакше наслідування перетворюється на зовнішнє, «тупикове» повторення рухів. Такий характер наслідування зустрічається у дітей з відхиленнями в психічному розвитку.

Порушення в розвитку наслідування ведуть до виникнення труднощів у засвоєнні суспільного досвіду, до порушень психічного розвитку в цілому.

Наслідування може здійснюватися мимоволі і довільно. Довільне наслідування використовується як один з провідних методів у навчанні дітей раннього і дошкільного віку. Воно удосконалюється з віком у процесі навчання дітей.

Наслідування грає істотну роль у житті і діяльності людини, зокрема, в оволодінні нею нормами поведінки, трудовими навичками і ін. [8, с. 261].

8. Засвоєння = почуття, форми поведінки

Засвоєння – основний шлях придбання людиною соціального досвіду (значень предметів матеріальної і духовної культури, етичних норм поведінки), який залежить від повноти орієнтовної основи дії [9, с. 418]. *Почуття* – форма переживання людиною стійкого ставлення до значущих явищ дійсності, що виявляється в етичних, інтелектуальних, практичних, естетичних почуттях [9, с. 445 – 446]. *Поведінка* – система дій, які здійснюють контакт із зовнішнім середовищем [14, с. 474 – 475]. *Схеми поведінки*: 1) самостійна/несамостійна конструктивна/неконструктивна поведінка (дихотомія соціальність – асоціальність); 2) самостійна/несамостійна соціальність, пасивна самостійність/несамостійність (дихотомія активність – пасивність); 3) соціально схвалювана самостійна/несамостійна поведінка; 4) пристосування

до вимог соціумної групи; 5) відособлення від вимог соціумної групи; 6) соціально несхвалювана самотійна/несамотійна поведінка (дихотомія конструктивність – неконструктивність). (за Л.К.Велитченком)

Засвоєння — процес відтворення індивідом історично сформованих, суспільно вироблених здатностей, способів поведінки, знань, умінь і навичок, процес їх перетворення на форми індивідуальної суб'єктивної діяльності. Процес засвоєння починається з моменту народження і різноманітними шляхами здійснюється протягом всього життя людини, будучи основою розвитку психіки і поведінки.

В даний час історично склалися наступні основні форми засвоєння — безпосередньо-емоційне спілкування, предметно-маніпулятивна, ігрова, учбова, суспільно корисна і власне трудова діяльність. Цій послідовності відповідають основні вікові періоди життя сучасної людини. Кожна форма засвоєння пов'язана з визначеним суспільно заданим змістом, суб'єктивне відтворення якого приводить до відповідного рівня психічного розвитку. Ці форми засвоєння взаємозв'язані і взаємодоповнюють одна одну. Наприклад, ігрова діяльність — головна форма засвоєння в дошкільному віці — в зміненому вигляді існує і в більш старших віках, поєднуючись з навчанням і працею.

Для засвоєння характерна наступна особливість: воно здійснюється в процесі власної діяльності індивіда з предметами матеріальної і духовної культури.

Засвоєння містить наступні основні компоненти: 1) предмети культури, що втілюють здатності, знання, уміння і навички людей (зміст засвоєння); 2) способи задавання цих предметів, відповідні певній формі їх засвоєння (наприклад, ігровій формі засвоєння взаємин людей відповідає їх задавання у вигляді ролей); 3) практична і пізнавальна діяльність, адекватна діяльності, втіленій в предметах культури. Результати засвоєння виражаються у вигляді, з одного боку, засвоєних людиною знань, умінь і навичок, з іншого — здатностей, що характеризують певний рівень психічного розвитку, який служить передумовою засвоєння більш складного змісту (наприклад, лише достатньо розвинена мотивація і здатність уяви дозволяють дитині перейти від ігрової до учбової діяльності).

Зміст засвоюваного, спосіб його пояснення, а також відповідні їм види діяльності спочатку виступають перед людиною як зовнішні зразки (предмети вжитку і прийоми користування ними; сюжет і ролі гри; правила орфографічних і математичних дій; манера поведінки тощо). Умови засвоєння завжди створюються для даних індивідів іншими людьми — батьками, вихователем, вчителем, колективом однолітків, які персоніфікують у собі суспільний досвід. Лише через спілкування індивід опиняється в ситуаціях, що вимагають від нього засвоєння деякого змісту у відповідній формі. Тому засвоєння завжди виступає як процес і н т е р і о р

и з а ц і і, тобто відтворення у формах суб'єктивної (внутрішньої) діяльності спочатку ззовні заданих зразків суспільного досвіду і засобів орієнтації в ньому. Різні сторони цієї загальної особливості засвоєння є об'єктом багатьох досліджень у психології (П.Жане, Л.С.Виготський, Ж.Піаже, О.М.Леонтьєв, П.Я.Гальперін і ін.).

На основі безпосередньо-емоційного спілкування з дорослими (комплекс пожвавлення тощо) у немовлят формуються початкові орієнтовні і сенсомоторні (маніпулятивні) дії. У співпраці з дорослими діти переддошкільного віку в процесі предметно-маніпулятивної діяльності засвоюють суспільно вироблені способи вживання речей, предметно-знаряддеві операції (у дітей складається «практичний», сенсомоторний інтелект). Для ігрової діяльності характерний ряд прийомів (прийняття дитиною на себе ролі дорослих людей, перенесення значення дії з одного предмету на інший тощо), завдяки яким діти дошкільного віку відтворюють взаємини дорослих. На цій основі відбувається засвоєння дитьми суспільного смислу дії, формується прагнення до суспільно значущої і суспільно оцінюваної діяльності (перш за все до навчання). Молодші школярі в процесі учбової діяльності засвоюють системи наукових знань, художніх образів, етичних цінностей і правових норм. У них формуються довільність психічних процесів, здатність до дій в розумовому плані, основи теоретичного мислення. У підлітковому віці провідною є суспільно корисна діяльність, в яку вплітаються різні види особистого спілкування. За допомогою їх підлітки відтворюють і засвоюють загальні взаємини дорослих, характерні для даного суспільства. Орієнтація на них дозволяє підліткам засвоювати відповідні норми і способи оцінки поведінки. В результаті у них формується особистісний сенс життя людини, свідомість, що служить передумовою для подальшої учбово-професійної і власне трудової діяльності. У праці людина не тільки використовує раніше придбані знання, уміння і навички, але і продовжує засвоювати як нові виробничі уміння, так і норми громадянської поведінки.

Кожній формі засвоєння властиві особливі закономірності. В даний час найдетальніше вивчені особливості засвоєння, що відбувається у формі шкільного навчання. Специфічним способом формування учбової діяльності служать тут учбові завдання, що спеціально направляють активність школярів на придбання необхідних теоретичних знань і практичних умінь (у відмінність, наприклад, від гри, де засвоєння виступає як її побічний продукт). Так, перед школярами прямо ставляться учбові завдання з оволодіння поняттям числа або деякого фізичного закону. При виконанні цих завдань у дітей за допомогою вчителя формується пізнавальна діяльність, адекватна тій, яка здійснювалася людьми при створенні понять. Ця діяльність будується за зовнішніми зразками і на дидактичному матеріалі, представленому наочно або через словесні описи. Учбова робота школяра полягає в практичному або уявному розчленовуванні матеріалу на

компоненти і в новому їх об'єднанні (аналіз і синтез), у виділенні істотних компонентів, у виявленні їх зв'язків із зовнішніми проявами об'єкту (абстракція і узагальнення). Відбувається цілеспрямоване уявне створення учнями об'єкту понять, що вивчаються. Усередині цієї діяльності здійснюється запам'ятовування його сторін, способів їх зв'язку, а також прийомів застосування в практичних ситуаціях. Основними ланками засвоєння, що протікає в умовах розв'язання учбової задачі, виступають предметна і уявна робота з дидактичним матеріалом, запам'ятовування (мимовільне і довільне) його змісту і подальше застосування знань на практиці [8, с. 379 – 380].

2. Спілкування як обмін інформацією

9. Інформація = передача, уточнення, обмін

Інформація – відомості про що-небудь у вигляді єдності синтаксичних, семантичних, прагматичних характеристик, що знімають невизначеність і використовуються в управлінні [12, с. 217]. *Передача інформації* – формулювання думок, адекватних ситуації. *Уточнення інформації* – формулювання додаткових текстових предикатів. *Обмін інформацією* – формулювання думок у відповідь на сформульовані думки.

10. Обмін інформацією = вплив на поведінку

Обмін інформацією – передача і прийом відомостей, що знімають невизначеність в ситуаціях актуальної або потенційної взаємодії. *Вплив* – цілеспрямована передача інформації (значення, смисли) від однієї людини до іншої. [9, с. 58]. *Поведінка* – форма прояву інтерактивних відносин людини з навколишнім середовищем, опосередкована знаковими системами (мовою) [9, с. 276]. *Вплив на поведінку* – передача тексту з метою внести зміни до значень і смислів адресата.

11. Тезаурус = спільна система значень

Тезаурус – система слів, зв'язаних ієрархією понять, що позначаються ними, і асоціаціями з ключовими словами [6, с. 147]. *Значення* – об'єктивний зміст словесного знаку, детермінований спілкуванням і узагальненням [8, с. 112]. *Спільна система значень* – відображає особливості спільного предметного і комунікативного середовища.

12. Комунікативний бар'єр = відсутність єдиного розуміння ситуації

Комунікативний бар'єр – перешкода в обміні інформацією, обумовлена соціально-психологічними причинами [8, с. 154]. *Відсутність*

єдиного розуміння ситуації – наслідок відмінності в системі особистісних смислів комунікантів, що створює перешкоду для їх взаємодії [див. 9, с. 36].

13. Фасцинація = посилення інформації

Посилення інформації – ефективне використання синтаксичних, семантичних, прагматичних засобів для зняття невизначеності і підвищення результативності управління.

Фасцинація (від англ. *fascination* — чарівність) — спеціально організована вербальна (словесна) дія, призначена для зменшення втрат семантично значущої інформації при сприйнятті повідомлення реципієнтами, за рахунок чого підвищується можливість її впливу на їх поведінку. Форми фасцинації можуть бути різними. Залежно від акустичної організації інтенсивність фасцинації може варіювати від мінімальної (монотонне дикторське мовлення) до максимальної (спеціально інтоноване мовлення, декламація, спів). Важливим чинником фасцинації виступає ритмічна організація повідомлення. Існує також семантична фасцинація, коли текст повідомлення за певних умов виявляється життєво значущим для реципієнтів, викликаючи різку зміну їх поведінки (наприклад, семантична фасцинація виявилася в «феномені 30 жовтня 1938 р.», коли радіоінсценування «Боротьби світів» Г. Уеллса викликало в США масову паніку, що охопила понад мільйон чоловік. Аналогічний ефект ця радіопостановка викликала в Еквадорі 15 років опісля). Ефект семантичної фасцинації мають також чутки [9, с. 426].

14. Спонукальна інформація = ініціація дії

Спонукальна інформація – інформація, використовувана для ініціації дії іншого і управління ним. *Ініціація дії* (спонука, заборона) – інструкція, переконання, навіювання, прохання, наказ.

Переконання [...] використований в *комунікації* метод впливу на свідомість особи через звернення до її власної критичної думки. Основу методу переконання складає відбір, логічне впорядкування фактів і висновків згідно єдиному функціональному завданню. [...] [9, с. 413].

Навіювання (або сугестія) (лат. *suggestio*) — процес впливу на психічну сферу людини, пов'язаний із зниженням свідомості і критичності при сприйнятті і реалізації змісту, що навіюється, з відсутністю цілеспрямованого активного його розуміння, розгорненого логічного аналізу і оцінки в співвідношенні з минулим досвідом і даним станом суб'єкта (К.І.Платонов, В.М.М'ясищев і ін.). Змісту свідомості, засвоєному за механізмом навіювання, надалі властивий нав'язливий характер; він з трудом піддається осмисленню і корекції, будучи сукупністю «вселених установок» (Д.М.Узнадзе, І.Т.Бжалава). Навіювання є компонентом звичайного людського спілкування, але може виступати і як спеціально організований вид комунікації, який передбачає некритичне сприйняття

інформації, що повідомляється, і протилежний переконанню (Б.Д.Паригін, Ю.О.Шерковін). Навіювання здійснюється у формі гетеросугестії (дії з боку) і автосугестії (самонавіяння). Об'єктом гетеросугестії (сугерендом) може бути як окрема людина, так і група, соціальний шар і т. ін. (феномен масового навіювання); джерелом навіювання (сугестором) — індивід, група, засоби масової інформації. Навіювання, вироблюване групою, є одним з чинників конформності. Автосугестія передбачає об'єднання в одній особі сугестора і сугеренда. Навіювання досягається вербальними (слова, інтонація) і невербальними (міміка, жести, дії іншої людини, навколишнє оточення) засобами. Механізм навіювання широко використовується релігією з метою впливу на віруючих. За методами реалізації навіювання підрозділяється на пряме (імперативне) і непряме, а також на навмисне і ненавмисне. Пряме навмисне навіювання полягає у використанні сугестором спеціальних «словесних формул», які впроваджуються в психічну сферу сугеренда і стають активними елементами його свідомості і поведінки. Зміст непрямого навіювання включений в інформацію, що повідомляється, в прихованому, замаскованому вигляді і характеризується неусвідомленістю, непомітністю, мимовільністю його засвоєння. Непряме навіювання може бути як навмисним, так і ненавмисним. За критерієм стану сугеренда розрізняють: навіювання в безсонному стані (див. Неспання), навіювання в гіпнозі, навіювання в природному сні, постгіпнотичне навіювання (реалізовується після виходу з гіпнозу). Ефективність навіювання визначається: 1) властивостями сугестора (соціальний статус, чарівливість, волюва, інтелектуальна, характерологічна перевага); 2) особливостями сугеренда (ступінь навіюваності); 3) стосунками, що складаються між ними (довіра, авторитетність, залежність); 4) способом конструювання повідомлення (рівень аргументованості, характер поєднання логічних і емоційних компонентів, підкріплення іншими діями). На навіюванні частково заснована дія деяких засобів масової комунікації, реклами, моди, звичаїв, формування віри. Навіювання широко застосовується в медицині для корекції психічного і соматичного стану хворого (психотерапія); у педагогіці робляться спроби використання навіювання в процесі навчання — так звана сугестопедія (Г.К.Лозанов); в експериментальній психології навіювання іноді служить прийомом для направленої зміни емоційного стану, мотивації, установок особистості [9, с. 57].

15. Констатуюча інформація = повідомлення

Констатуюча інформація – інформація, використовувана в породженні змісту повідомлення. *Повідомлення* – послідовність текстових предикатів, що співвідносяться з основною думкою вислову і створюють вербально-прагматичний простір комунікації.

16. Вербальна комунікація = зміст

Вербальна комунікація – обмін думками з приводу значущих подій з використанням спільного мовного коду. *Зміст* – віддзеркалення смислу події (ситуації) в послідовності думок комунікантів, утворюючих усний текст.

17. Невербальна комунікація = паралінгвістика, екстралінгвістика

Невербальна комунікація – використання різних «біля вербальних» (паралінгвістичних) і «позавербальних» (екстралінгвістичних) знаків для передачі або посилення інформації. *Паралінгвістика* – темп мовлення, паузи, якість голосу. *Екстралінгвістика* – міміка, пантоміміка, хронотопи. «*Контакт очей*» – показник довірчості спілкування.

Виразні рухи — прояв переживань людини, її прагнень, оцінок, ставлення до явищ життя тощо в міміці (усмішці, нахмуренні брів, зосередженості погляду), пантоміміці (русі тіла, поставі, ході, жестах), інтонації мовлення (голосовій міміці). Виразні рухи супроводжуються змінами в роботі внутрішніх органів, кровоносних судин, залоз внутрішньої секреції. Виразні рухи властиві і вищим тваринам — вираз люті, страху, прихильності до дитинчати і т. ін.

Ч.Дарвін вважав, що виразні рухи — рудименти (залишки) інстинктивних рухів, що виникли в діяльності живої істоти у зв'язку з боротьбою, нападом, захистом потомства тощо. Проте ця біологічна концепція не пояснює всього багатства виразних рухів людей, оскільки вони в процесі історичного розвитку людства зазнали значну еволюцію: збільшилася різноманітність відтінків і способів використання їх людьми.

В процесі розвитку спілкування між людьми виразні рухи все більш диференціюються і набувають властивості своєрідної «мови» для передачі відтінків почуттів, оцінок, бажань і устремлень, ставлення до подій життя.

Виразні рухи можуть отримати символічне значення, тому деякі види мистецтва, перетворюючи характер цих рухів, передають з їх допомогою свій ідейний задум, свої образи: у театральному мистецтві (пантоміма, балет), в скульптурі живопис (портрет), кіно.

Спочатку (у немовляти) виразні рухи недовільні. Крик, сльози, усмішка виявляються як безпосередня реакція на дії, що зачіпають немовляти емоційно. Коли дитина стає старше, вона починає враховувати вказівки дорослих (наприклад, не можна плакати з неістотного приводу, соромно виражати в такій-то формі страх і т. ін.). Вона прагне управляти виразними рухами — з'являється, наприклад, прихований страх, винувата усмішка, опущений погляд, стримувані сльози і т. ін.

В ході розвитку людської культури виникають достатньо гнучкі форми виразних рухів для передачі відтінків незадоволеності, схвалення,

похвали, гніву, презирства, прохання, благання, – вимог, які стають загальноприйнятими в певному соціальному середовищі.

Іноді у людей деяких соціальних груп виникає своя манера, свій «стиль» у використанні виразних рухів для передачі ставлення до різних явищ життя; розуміння такої «мови» виразних рухів вимагає знання умовностей, прийнятих у такій групі [8, с. 63 – 64].

3. Спілкування як міжособистісна взаємодія

18. Взаємодія = кооперація, конкуренція

Взаємодія – прояв суб'єктивних намірів у складних видах спільної діяльності, що вимагають взаємного узгодження і координації індивідуальних дій [9, с. 52]. *Кооперація* – форма взаємодії для досягнення мети, що характеризується диференціюванням функцій [14, с. 285]. *Кооперація* – форма організації міжособистісної взаємодії, яка заснована на об'єднанні зусиль у досягненні сумісної мети. Розрізняють типи кооперації: 1) автоматична – стихійна боротьба за виживання; 2) традиційна – норми, що історично склалися; 3) спонтанна – ситуативні умови приятельських взаємин; 4) директивна – групи недобровільної участі; 5) контрактна – формальні угоди [9, с. 177]. *Конкуренція* – форма міжособистісної взаємодії, що заснована на протиборстві і відрізняється сильним персональним залученням в боротьбу і частковою деперсоналізацією супротивника [9, с. 171].

19. Соціальні норми = елемент соціальної моралі

Норми соціальні — стандарти поведінки і діяльності, що історично склалися або встановлені, дотримання яких виступає для індивіда і групи необхідною умовою їх включення в певне соціальне ціле. В соціальних нормах фіксуються критерії функціонування цього цілого. По відношенню до соціальної активності індивіда соціальні норми виконують ряд функцій: регулятивну, вибірковою, систематизувальну, оцінювальну, стабілізуючу, фільтрувальну. Соціальні норми регламентують взаємини між людьми.

Більшість соціальних норм настільки міцно увійшли до життя, що ми не усвідомлюємо їх до тих пір, поки не виявиться якість їх порушення або нерозуміння.

Соціальні норми дозволяють людині оцінювати свої і чужі вчинки, ситуацію, партнерів з спілкування, співвідносити оцінювані явища з еталонами, відбирати, відсівати, формувати, направляти і регулювати діяльність і спілкування. Представлені в свідомості соціальні норми використовуються особою як еталони, масштаби, заходи, критерії, за якими ведеться порівняння своєї і чужої поведінки.

Формування соціальних норм робить особу відповідальною за вибрані варіанти і форми поведінки. Функціонування соціальних норм безпосередньо пов'язане з соціальним контролем за поведінкою індивідів. Будь-яка група, що існує достатньо тривалий час, виробляє для себе певну систему специфічних соціальних норм. Групові норми — це прийняті або очікувані від членів групи форми поведінки. Ознакою сформованості певних групових норм виступає однозначне реагування членів групи на поведінку її учасників. У більш абстрактному сенсі слова групові норми — це те, що, на думку членів групи, повинне бути зроблене або не зроблене в даній ситуації. Групові норми виражають собою систему вимог, що склалася в групі, і визначають дії її учасників. У них фіксуються основні моменти, що регулюють діяльність і спілкування, взаємні права і обов'язки, зразки поведінки і межі їх можливих варіацій, зміст і допустимі межі санкцій, вживаних до осіб, чия поведінка відхиляється від прийнятих норм.

Форми прояву групових норм виключно різноманітні і охоплюють широкий діапазон можливих типів поведінки: від зовнішніх ритуалів до морального і естетичного вибору.

Зрозуміти взаємини індивіда з групою можна тільки за умови виявлення того, які групові норми він приймає і відкидає і чому. Сукупність соціальних норм, що лежать в основі різних сумісних дій якої-небудь групи або колективу, може розглядатися як основа морально-психологічного клімату даної спільноти (див. також Контроль соціальний, Очікування соціальні) [8, с. 220 – 221].

20. Соціальний контроль = слідування зразкам

Соціальний контроль – сукупність зразків і обмежень (цінностей, моральні, правові норми, адміністративні розпорядження, звичаї, звички), що виконує функцію примушення до належної поведінки [12, с. 639]. *Слідування зразкам* – відтворення соціального досвіду, відбувається в процесі соціального навчіння, соціальної взаємодії, самоактуалізації, регуляції власної соціальної поведінки.

21. Роль = сукупність норм поведінки в групі

Роль (у соціальній психології) – нормативно схвалені форми поведінки, очікувані від індивіда, що займає певну позицію в системі суспільних або міжособистісних стосунків. У характеристику ролі входять також бажання і цілі, переконання і почуття, соціальні установки, цінності і дії, які очікуються або приписуються людині, що займає в суспільстві певне положення.

Ролі бувають різних типів. Інституціоналізовані ролі — це закріплені правовими актами і чітко сформульовані правила соціальної поведінки. Інші менш важливі ролі, що не зачіпають інтересів суспільства, визначені менш чітко. Їх іноді називають соціально-

психологічними. Одні ролі вимагають від індивідів, щоб відповідні їм форми поведінки виявлялися у всіх ситуаціях. Дія інших ролей обмежена специфічними соціальними умовами.

Окрім двох названих типів ролей виділяють м і ж о с о б и с т і с н і і к о н в е н ц і й н і . Перші характеризують положення і поведінку людини в системі внутрішньогрупових зв'язків на основі місця, займаного нею в сукупності неофіційних відносин, другі ґрунтуються на згоді людей щодо інтерпретації деякої конкретної соціальної ситуації і допустимих у ній норм поведінки. Конвенційну роль можна розглядати також як уявлення про форми поведінки, які очікуються і потрібні від людини в даній ситуації, якщо заздалегідь відоме те положення, яке вона займає в суспільстві. З сотень вчинків, що здійснюються протягом дня, більшість відповідає вимогам конвенційних ролей.

Ролі особистості вельми багатообразні. Їх діапазон визначається кількістю і різноманітністю соціальних груп, в які індивід включений, і його індивідуальними особливостями. У схожих обставинах, посадаючи, наприклад, однакові посади, різні люди можуть поводитися однаково, і навпаки: одні і ті ж люди в різних соціальних ситуаціях можуть проявляти себе по-різному. У ролі відбиваються соціально-типові аспекти поведінки.

Засновником теорії ролей в сучасній буржуазній соціальній психології є Дж. Мід. Одна з найбільш відомих сучасних теорій ролей — стимуляційна — стверджує, що чим вище і більш значущою є нагорода (підкріплення, стимул), яку людина отримує за виконання тієї чи іншої соціальної ролі, тим ретельніше і старанніше вона її виконуватиме.

У західній соціальній психології широкого поширення набула і так звана рольова теорія особистості. Її основний недолік полягає в тому, що рольові соціальні маски, за якими «ховається» особа, її ситуативно обумовлені форми поведінки видаються за дійсні внутрішні властивості особистості.

Для марксистської орієнтованої соціальної психології справжнє дослідження особистості не може бути обмежене описом виконуваних нею ролей. Воно вимагає уміння за зовні спостережуваними формами поведінки, виконуваними особою ролями бачити її дійсно глибокі соціально-психологічні властивості.

Рольова поведінка особистості, її дії в тій чи іншій конкретній ситуації можна зрозуміти тільки в межах аналізу закономірностей функціонування системи суспільних відносин. Ролі — це приписані суспільством в цілому, специфічною громадською організацією або конкретною групою права і обов'язки, які впливають з положення, яке займає особа в даній соціальній структурі [8, с. 329 – 330]

Роль (у соціальній психології (від франц. *role*) — соціальна функція особистості; відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людей

залежно від їхнього статусу або позиції в суспільстві, в системі міжособистісних стосунків. Поняття ролі ввів у соціальну психологію Дж.Мід (див. Інтераціоналізм). Індивідуальне виконання людиною ролі має певне «особистісне забарвлення», залежне перш за все від її знань і умінь знаходитися в даній ролі, від її значущості для неї, від прагнення більшою чи меншою мірою відповідати очікуванням оточуючих. Діапазон і кількість ролей визначаються різноманіттям соціальних груп, видів діяльності і взаємовідносин, в які включена особа, її потребами і інтересами. Розрізняють ролі соціальні, обумовлені місцем індивіда в системі об'єктивних соціальних відносин (ролі професійні, соціально-демографічні і ін.), і ролі міжособистісні, визначувані місцем індивіда в системі міжособистісних стосунків (лідер, знехтуваний і ін.). Виділяють також ролі активні, виконувані в даний момент, і латентні, такі, що не виявляються в даній ситуації. Крім того, розрізняють ролі інституціоналізовані (офіційні, конвенційні), пов'язані з офіційними вимогами організації, в яку входить суб'єкт, і стихійні, пов'язані із взаємовідносинами і видами діяльності, що виникають стихійно У західній соціології і психології набули поширення різні рольові концепції особистості, загальний методологічний недолік яких — ігнорування об'єктивних соціально-історичних умов, які в решті решт визначають вимоги і очікування до рольової поведінки людини. У цих концепціях особистість з'являється як набір не зв'язаних між собою розрізнених рольових масок, що визначають її зовнішню поведінку безвідносно до її внутрішнього світу, причому ігноруються своєрідність особи, її активне начало і цілісність [9, с. 346 – 347]

22. Рольові очікування = залежність поведінки від ролі

Рольові очікування – відображають взаємозалежність учасників соціальної взаємодії, засновану на уявленнях про права і обов'язки, які пов'язані зі змістом ролі [8, с. 230]. *Залежність поведінки від ролі* – власне уявлення про роль і знання того, як ця роль розуміється іншими, спонукає людину в поведінці слідувати цим уявленням.

23. Конфлікт = важко вирішувана суперечність

Конфлікт — важка вирішувана суперечність, пов'язана з гострими емоційними переживаннями. Виступає і вивчається в психології в декількох формах: 1. У формі внутрішньоособистісного конфлікту, що є зіткненням між приблизно рівними за силою, але протилежно спрямованими інтересами, потребами, потягами тощо. 2. У формі міжособистісного конфлікту, який визначається як ситуація, де дійові особи або переслідують несумісні цілі і реалізують суперечливі

цінності, або одночасно, в конкурентній боротьбі прагнуть до досягнення однієї і тієї ж мети, яка може бути досягнута лише однією із сторін. 3. У формі м і ж г р у п о в о г о конфлікту, коли конфліктуючими сторонами виступають соціальні угруповання, що переслідують несумісні цілі і перешкоджають один одному на шляху їх здійснення.

Перший тип конфлікту досліджений найширше у загальній психології, патопсихології і психоаналізі. Одне з перших його досліджень було здійснено О.Р. Лурією, який розробив ряд експериментальних ситуацій для вивчення внутрішньоособистісного конфлікту. Широку популярність здобула його зв'язана моторна методика. На Заході істотний внесок до вивчення внутрішньоособистісних конфліктів внесли К.Левін і Н.Міллер. К.Левін, спираючись на положення «теорії поля», розробив класифікацію внутрішньоособистісних конфліктів, що включає три основні типи: а) конфлікт «наближення-наближення». Цим поняттям позначається стан, коли індивідові доводиться вибирати між двома в рівній мірі привабливими альтернативами, але такими, що вимагають протилежних дій; б) конфлікт «наближення-віддалення». В даному випадку конфліктна ситуація виражається в тому, що одна і та ж мета виявляється для індивіда в рівній мірі привабливою і непривабливою (іноді такий конфлікт називають амбівалентним); в) конфлікт «віддалення-віддалення». Тут індивід вимушений вибирати між двома в рівній мірі непривабливими альтернативами. Особливим випадком внутрішньоособистісного конфлікту є так званий «конфлікт ролей» — ситуація, в якій від однієї і тієї ж людини очікується реалізація форм поведінки, що суперечать і несумісних одна з одною.

З 60-х рр. проблема конфлікту починає привертати увагу соціальних психологів, що цікавляться головним чином міжособистісними і міжгруповими конфліктними ситуаціями.

У західній соціальній психології розроблено дві соціально-психологічні концепції конфлікту: мотиваційна і когнітивна. Перша визначає конфлікт як усвідомлену несумісність індивідуальних намірів і інтересів протидорчих сторін і ставить акцент на ролі суб'єктивних, мотиваційних чинників у детермінації конфліктної внутрішньогрупової і міжгрупової взаємодії. Когнітивна концепція конфлікту вбачає його основи в несумісності когнітивних систем і пізнавальних стратегій протидорчих сторін. Тут стверджується, що конфлікт тільки тоді стає реальністю, коли він сприйнятий і усвідомлюється як такий (М.Дойч). Принципова теоретична установка прихильників мотиваційної концепції полягає в тому, що конфлікт як невід'ємний момент соціального буття особи і групи може виконувати дві функції: п о з и т и в н у (конструктивну) і н е г а т и в н у (деструктивну). Конструктивна роль конфлікту пов'язана з тим, що він запобігає застою індивідуальної і групової життєдіяльності, стимулює їх. Згідно Л. Коузєру, конфлікт у системі міжгрупових відносин

сприяє внутрішньогруповій солідарності і об'єднанню. Відмінна риса деструктивного конфлікту — тенденція до ескалації і блокування роботи групи [...] [8, с. 161 – 162].

Конфлікт (від лат. *conflictus* — зіткнення) — зіткнення протилежно направлених цілей, інтересів, позицій, думок або поглядів опонентів або суб'єктів взаємодії. В основі будь-якого конфлікту лежить ситуація, що включає або суперечливі позиції сторін з якого-небудь приводу, або протилежні цілі або засоби їх досягнення в даних обставинах, або неспівпадання інтересів, бажань, потягів опонентів тощо. Конфліктна ситуація, таким чином, містить суб'єктів можливого конфлікту і його об'єкт. Проте, щоб конфлікт почав розвиватися, необхідний інцидент, коли одна із сторін починає діяти, ущемляючи інтереси іншої сторони. Якщо протилежна сторона відповідає тим же, конфлікт з потенційного переходить в актуальний і далі може розвиватися як прямий або опосередкований, конструктивний стабілізуючий або неконструктивний (див. Конфлікт продуктивний; Типи конфліктів в організації). Суб'єктом взаємодії в конфлікті може виступати як окрема особа (внутрішньоособистісний конфлікт), так і дві або декілька осіб (міжособистісний конфлікт). У залежності від конфліктної ситуації виділяються міжособистісні конфлікти (див. Міжгрупова дискримінація), міжорганізаційні конфлікти (див. Організаційний конфлікт), класові конфлікти, міждержавні конфлікти. В особливу групу виділяються міжнаціональні конфлікти (див. Міжетнічні відносини). Внутрішньоособистісні конфлікти, як правило, бувають породженням амбівалентних прагнень суб'єкта (наприклад, в теорії психоаналізу З. Фрейда це суперечність між бажаннями Воно (Ід) і Зверх-Я (Супер-его). Неконструктивний міжособистісний конфлікт виникає тоді, коли один з опонентів удасться до морально засуджуваних методів боротьби, прагне психологічно подавити партнера, дискредитує і принижуючи його в очах оточуючих. Зазвичай це викликає лютий опір іншої сторони, діалог супроводжується взаємними образами, вирішення проблеми стає неможливим, руйнуються міжособистісні стосунки. Конструктивним міжособистісний конфлікт може бути лише тоді, коли опоненти не виходять за рамки ділових аргументів і відносин. При цьому можуть спостерігатися різні стратегії поведінки. Р.Блейк і Дж.Моутон виділяють: суперництво (протиборство), що супроводжується відкритою боротьбою за свої інтереси; співпраця, направлена на пошук рішення, що задовольняє інтереси всіх сторін; компроміс-врегулювання розбіжностей через взаємні поступки; уникнення, що полягає в прагненні вийти з конфліктної ситуації, не вирішуючи її, не поступаючись своїм, але і не наполягаючи на своєму; пристосування — тенденція згладжувати суперечності, поступаючись своїми інтересами. Узагальнений вираз цих стратегій поведінки характеризується як корпоративність і напористість. У міжгрупових конфліктах як суб'єкти

виступають групи, які переслідують цілі, несумісні з цілями групи, що протистоїть. Розвиток конфлікту зазвичай йде в наступній послідовності: а) поступове посилення учасників конфлікту за рахунок введення все більш активних сил, а також за рахунок накопичення досвіду боротьби; б) збільшення кількості проблемних ситуацій і поглиблення первинної проблемної ситуації; в) підвищення конфліктної активності учасників, зміна характеру конфлікту у бік його посилювання, залучення до конфлікту нових осіб; г) наростання емоційної напруженості, супроводжуючої конфліктні взаємодії, яка може надати як мобілізуючий, так і дезорганізуючий вплив на поведінку учасників конфлікту; д) зміна ставлення до проблемної ситуації і конфлікту в цілому [9, с. 175].

24. Міжособистісний конфлікт = несумісність інтересів і намірів

Міжособистісний конфлікт – порушення стосунків взаємозв'язку і взаємовпливу між людьми. *Конфлікт* – зіткнення протилежних цілей, інтересів, позицій, думок, поглядів учасників взаємодії [9, с. 174].

25. Смысловий бар'єр = відмінності в оцінці однієї і тієї ж події

Смысловий бар'єр — взаємне нерозуміння, що виникає між людьми, засноване на тому, що одна і та ж подія при однаковому значенні має для них різний сенс. Смысловий бар'єр часто спостерігається тоді, коли люди не розуміють мотивів поведінки один одного і діють або без урахування цих мотивів, або приписують партнераві по взаємодії помилкові мотиви. Для людини, в якій виник смысловий бар'єр, характерна підвищена афективність. Нерідко це ставлення розповсюджується на всю ситуацію спілкування.

Особливо часто смысловий бар'єр виникає між дітьми і дорослими, тому що, пред'являючи вимоги до дітей, дорослі нерідко ігнорують смысл, який ця подія має для дітей. Наприклад, вчитель ставить погану оцінку, не враховуючи міру зусиль, витрачених учнем на виконання роботи. Цим він хоче спонукати учня краще вчитися. Учень же сприймає оцінку як несправедливу, оскільки для нього головний смысл полягає в тому, що він старався. В цьому випадку оцінка втрачає свою спонукальну силу. В результаті виникнення смыслового бар'єру утруднюється процес виховання [8, с. 346].

26. Дружба = потреба усвідомити себе

Потреба усвідомити себе – період у розвитку самосвідомості, що характеризується психологічним розділенням функцій самосприйняття і

самопізнання, в якому друг виконує функцію об'єктивного «комунікативного засобу» самопізнання.

Дружба — стосунки між людьми, які засновані на взаємній прихильності, духовній близькості, спільності інтересів, симпатії і т. ін. Дружбі властиві особистісний характер (в протилежність, наприклад, діловим стосункам), добровільність і індивідуальна вибірковість (на відміну від спорідненості або солідарності, обумовленою приналежністю до однієї і тієї ж групи), внутрішня близькість, інтимність (на відміну від простого приятельства), стійкість.

Необхідно розрізнити дружбу як: 1) моральне почуття і 2) специфічний вид взаємин. Реальний зміст дружби мінявся в ході історії. Аристотель вперше вводить розуміння дружби як високо індивідуалізованого і в той же час вільного від еротичного компоненту ставлення.

Хоча дружба — інтимне, особистісне ставлення, його формування і розвиток залежать від ряду об'єктивних умов: частоти контактів, приналежності до однієї групи, спільної діяльності, спільності цілей і інтересів.

Зміст і функції дружби істотно міняються з віком. Дитячу дружбу характеризує емоційна прихильність, найчастіше заснована на спільній діяльності. Хоча ступінь вибірковості і стійкості дружби підвищується з віком дитини, справжня потреба в іншому «я» з'являється у тільки у підлітка у зв'язку з розвитком потреби усвідомити себе, співвіднести власні переживання з переживаннями іншого. Звідси напружені пошуки і часта ідеалізація дружби. «Сповідний» характер взаємовідносин дорослої людини більш диференційований, оскільки з'являється ряд нових форм спілкування (любов, сімейні і батьківські прихильності і т. ін.). [...] [8, с.100 - 101].

4. Спілкування як розуміння людини людиною

27. Соціальна перцепція = уявлення про іншу людину

Перцепція соціальна (від лат. perceptio — сприйняття і socialis — суспільний) — сприйняття, розуміння і оцінка людьми соціальних об'єктів (інших людей, самих себе, груп, соціальних спільнот тощо). Термін соціальна перцепція ввів американський психолог Дж. Брунер (1947) для позначення факту соціальної обумовленості сприйняття, його залежності не тільки від характеристик стимулу — об'єкту, але і минулого досвіду суб'єкта, його цілей, намірів, значущості ситуації і так далі. Пізніше під соціальною перцепцією почали розуміти цілісне сприйняття суб'єктом не тільки предметів матеріального світу, але і так званих соціальних об'єктів (інших людей, груп, класів, народностей і т. ін.), соціальних ситуацій тощо. Було встановлено, що сприйняття соціальних об'єктів володіє низкою

специфічних рис, що якісно відрізняють його від сприйняття неживих предметів. По-перше, соціальний об'єкт (індивід, група і т. ін.) не пасивний і не байдужий по відношенню до сприймаючого суб'єкта, як це має місце при сприйнятті неживих предметів. Впливаючи на суб'єкта сприйняття, сприймана людина прагне трансформувати уявлення про себе в сприятливий для своїх цілей бік. По-друге, увага суб'єкта соціальної перцепції зосереджена перш за все не на моментах породження образу як результату віддзеркалення сприйманої реальності, а на смислових і оцінних інтерпретаціях об'єкту сприйняття, зокрема причинних (див. Атрибуція каузальна). По-третє, сприйняття соціальних об'єктів характеризується більшою злитістю пізнавальних компонентів з емоційними (афективними) компонентами, більшою залежністю від мотиваційно-смислової структури діяльності сприймаючого суб'єкта. В зв'язку з цим термін «перцепція» набуває в соціальній психології розширювального тлумачення, що відрізняє його від схожого терміну в загальній психології. У структурі будь-якого перцептивного акту виділяються суб'єкт і об'єкт сприйняття, його процес і результат. І якщо в загальній психології основний акцент ставиться на дослідження процесів і механізмів породження сенсорних образів, то в соціальній психології вивчення соціальної перцепції почалося з уточнення характеристик суб'єкта і об'єкту сприйняття, а також ролі соціальної перцепції в регуляції поведінки і діяльності окремого індивіда і соціальних груп (див. Когнітивної відповідності теорії). Спершу (у 50-х рр. ХХ ст.) виділялися три класи соціальних об'єктів: інша людина, група і соціальна спільнота; як суб'єкт сприйняття виступав окремий індивід. Пізніше (у 70-х рр.) з'явилися дослідження, де суб'єктом сприйняття виступав не тільки індивід, але і група. Залежно від співвідношення суб'єкта і об'єкту сприйняття виділялися три відносно самостійних класи процесів соціальної перцепції: сприйняття міжособистісне, самосприйняття і сприйняття міжгрупове. У радянській соціальній психології перші дослідження в сфері соціальної перцепції були присвячені сприйняттю і оцінці людини людиною (О.О.Бодальов, 1965). Введення в дослідження соціальної перцепції принципу діяльності дозволило зобразити соціальну групу як суб'єкт діяльності і на цій підставі — як суб'єкт сприйняття (Г.М.Андреева, 1977). Було виділено вісім варіантів соціальної перцепції: сприйняття членами групи один одного і членів іншої групи, сприйняття людиною себе, своєї групи і «чужої» групи, сприйняття групою свого члена і члена іншої групи, сприйняття групою іншої групи (або груп). Тим самим в дослідження соціальної перцепції вводиться «груповий контекст» (приналежність до своєї або «чужої» групі), а також враховується принцип залежності міжособистісних стосунків від діяльності групи. Це допомогло розвернути дослідження специфіки перцептивних процесів в умовах спільної діяльності в групах різного рівня розвитку. До цих досліджень відносяться: формування нормативів і еталонів соціальної перцепції, структурна типологія міжособистісного і міжгрупового сприйняття,

сприйняття статусу індивіда в групі, точність і адекватність сприйняття людьми один одного, закономірності і ефекти міжгрупового сприйняття і т. ін. (див. Ефект первинності; Ефект недавності (новизни); Ефект ореолу) [9, с. 273 – 274].

28. Ідентифікація = ототожнення себе з іншим

Ідентифікація (від лат. *identifikatio* — ототожнюю) має декілька специфічних значень: 1) у психології пізнавальних процесів — пізнання, встановлення тотожності якого-небудь об'єкту; 2) у психоаналізі — процес, в результаті якого індивід несвідомо або частково несвідомо, завдяки емоційним зв'язкам поводить (або уявляє себе таким, що поводить) так, як якби він сам був тією людиною, з якою даний зв'язок існує; 3) у соціальній психології — ототожнення індивідом себе з іншою людиною, безпосереднє переживання суб'єктом того чи іншого ступеня своєї тотожності з об'єктом.

Результатом ідентифікації (у соціально-психологічному сенсі слова), є наслідування за допомогою спостереження за об'єктом і наслідування йому. При ідентифікації суб'єкт копіює зовнішні форми поведінки об'єкту, думки, почуття і дії іншої особи. В ході ідентифікації отримуються або засвоюються цінності, норми, ідеали, ролі і моральні якості іншої особи [8, с. 122].

Ідентифікація (від лат. *identificare* — ототожнювати) — пізнання чого-небудь, кого-небудь; уподібнення, ототожнення з ким-небудь, чим-небудь. У першому значенні термін «ідентифікація» використовується у психології пізнавальних процесів (див. Загальна психологія), а також в інженерній і юридичній психології, де ідентифікація розуміється як процес зіставлення, звірення одного об'єкту з іншим на підставі якої-небудь ознаки або властивості, внаслідок чого відбувається встановлення їх схожості або відмінності. Завдяки процесу ідентифікації відбувається розпізнавання образів, утворення узагальнень і їх класифікація, аналіз знакових систем і т. ін. У тому випадку, коли об'єктом ідентифікації є людина, ідентифікація виступає як процес пізнання тієї якості, на підставі якої особа може бути віднесена до якого-небудь класу, типу (наприклад, ідентифікація злочинця), або ж на підставі якого вона може бути визнана цілісною і ідентичною самій собі. У другому значенні ідентифікація в найзагальнішому вигляді це — емоційно-когнітивний процес неусвідомлюваного (див. Несвідоме) ототожнення суб'єктом себе з іншим суб'єктом, групою, зразком. Поняття «ідентифікація» було введено З.Фройдом спочатку для інтерпретації явищ патологічної депресії, пізніше — для аналізу сновидінь і деяких процесів, за допомогою яких маленька дитина засвоює зразки поведінки значущих інших, формує «Зверх-я», приймає жіночу або чоловічу роль тощо. Фройдом було виділене декілька типів ідентифікації.

У дитинстві виникає первинна ідентифікація, яка є примітивною формою емоційної прихильності дитини до матері. Згодом ця «тотальна захваченість об'єктом» поступається місцем вторинній ідентифікації, що грає роль захисного механізму (див. Захищеність психологічна), завдяки якому дитина справляється з неспокоєм, викликаним загрозливим авторитетом, шляхом включення деяких аспектів його поведінки у власні дії. Згідно Фрейда, ця форма ідентифікації є передісторією Едіпова комплексу, коли маленький хлопчик у всьому хоче зайняти місце батька і, боячись його покарання, копіює деякі особливості його поведінки. Ця парціальна ідентифікація носить амбівалентний характер і може виявлятися як відносно улюбленої особи, так і осіб, яких ненавидять або яким заздять (див. Заздрість). Особливого значення цей тип ідентифікації набуває при засвоєнні дитиною заборон батьків, при формуванні у неї стійкості до спокус, для розвитку совісті. Стосовно дорослого суб'єкта ідентифікація в концепції Фрейда зв'язувалася з невротичним симптомом, при якому у суб'єкта через бажання опинитися в положенні об'єкту виникають хворобливі явища, характерні для останнього. Для Фрейда механізм ідентифікації забезпечує взаємний зв'язок індивідів в соціальній групі, створює афективну спільність як особливе вживання, почування, набуваючи в деяких випадках властивості «психічної інфекції», такої характерної для натовпу. Для неортодоксального психоаналізу (Г.Фрейд, Д.Рапопорт) поняття ідентифікації виступило як центральний механізм формування здатності «Я»-суб'єкта до саморозвитку. При цьому між суб'єктом і відображуваним об'єктом відбувається встановлення певного емоційного зв'язку, змістом якого є переживання своєї тотожності з об'єктом. Поняття «ідентифікація» отримало широке розповсюдження за межами психоаналізу, зокрема в соціальній психології (А.Бандура, Т. Парсонс і ін.). Ідентифікація розглядається як найважливіший механізм соціалізації, що виявляється у прийнятті індивідом соціальної ролі при вході до групи, в усвідомленні ним групової приналежності, формуванні соціальних установок (див. Атитюд) і т. ін. (Ч. Кулі, Дж. Мід). У сучасній психології поняття «ідентифікація» охоплює три пересічні сфери психічної реальності. По-перше, ідентифікація — це процес об'єднання суб'єктом себе з іншим індивідом або групою на підставі сталого емоційного зв'язку, а також включення в свій внутрішній світ і ухвалення як власних норм, цінностей, зразків. Відкрите наслідування як дотримання зразку особливо яскраво виступає в дошкільному дитинстві. По-друге, ідентифікація — це уявлення, бачення суб'єктом іншої людини як продовження себе самого (див. Проекція), наділ її своїми рисами, почуттями, бажаннями (наприклад, батьки, які очікують від дитини здійснення власних честолюбних задумів). По-третє, ідентифікація — це механізм постановки суб'єктом себе на місце іншого, що виявляється у

вигляді занурення, перенесення індивідом себе в поле, простір, обставини іншої людини і приводить до засвоєння її особистісних смислів. Цей тип ідентифікації дозволяє моделювати смислове поле партнера з спілкування, забезпечує процес взаєморозуміння і викликає відповідну поведінку (див. Альтруїзм, Гуманність, Емпатія, Колективізм) [9, с. 129 – 131].

29. Емпатія = розуміння стану іншого

Емпатія (від англ. empathy — співчуття, співпереживання, уміння поставити себе на місце іншого) — здатність індивіда емоційно відгукуватися на переживання інших людей. Емпатія передбачає суб'єктивне сприйняття іншої людини, проникнення в її внутрішній світ, розуміння її переживань, думок і почуттів. Розрізняють два види емпатії: співпереживання — переживання суб'єктом тих же самих почуттів, які переживає інший, і співчуття — переживання суб'єктом інших в порівнянні з об'єктом сприйняття почуттів. Емпатія — це в основному пасивно-споглядалне ставлення до переживань іншого, співпереживання або співчуття без активного втручання з метою надання дієвої допомоги. Цим емпатія істотно відрізняється від феноменологічно близьких до неї, але більш глибоких явищ у системі міжособистісних стосунків у розвинених групах і колективах, наприклад, від дієвої групової емоційної ідентифікації (див.), яка передбачає активну цілеспрямовану спільну діяльність людей [8, с. 413].

Емпатія (від грецьк. empathia — співпереживання) — збагнення емоційного стану, проникнення-вчування у переживання іншої людини. Термін «емпатія» введений в психологію Е. Тітченером, який узагальнив ідеї, що розвивалися у філософській традиції, про симпатію з теоріями вчування Е.Кліффорда і Т.Ліппса. Розрізняють емоційну емпатію, засновану на механізмах проєкції і наслідування моторним і афективним реакціям іншої людини; когнітивну емпатію, що базується на інтелектуальних процесах (порівняння, аналогія тощо), і предикативну емпатію, що виявляється як здатність людини передбачати афективні реакції іншого в конкретних ситуаціях. Як особливі форми емпатії виділяють співпереживання — переживання суб'єктом тих же емоційних станів, які переживає інша людина, через ототожнення з нею, і співчуття — переживання власних емоційних станів з приводу почуттів іншого. Важливою характеристикою процесів емпатії, що відрізняє її від інших видів розуміння (ідентифікації, прийняття ролей, децентрації і т. ін.), є слабкий розвиток рефлексивного боку (див. Рефлексія), замкнутість в межах безпосереднього емоційного досвіду. Встановлено, що емпатична здатність індивідів зростає, як правило, із зростанням життєвого досвіду; емпатія легше реалізується у разі схожості поведінкових і емоційних реакцій суб'єктів [9, с. 463 – 464].

30. Рефлексія = погляд на себе з боку

Рефлексія (у соціальній психології) — усвідомлення індивідом, що діє, того, як він сприймається партнерами з спілкування. Традиція дослідження рефлексії в соціальній психології веде свій початок від Д. Холмса, Т. Н'юкома і Ч. Кулі (XIX ст.).

У рефлексії дано як мінімум шість осіб: індивід, який він є насправді; індивід, яким він сам бачить себе; індивід, яким він бачиться іншому, і ті ж три позиції з боку іншого.

Рефлексія — не просто знання або розуміння іншого, але знання того, як інший розуміє індивіда, що «рефлектує». Рефлексія — своєрідний подвоєний процес дзеркального відображення індивідами один одного, взаємовідображення, змістом якого є суб'єктивне відтворення внутрішнього світу партнера з взаємодії, причому на цьому внутрішньому світі, у свою чергу, відбивається внутрішній світ першого дослідника. Для глибшого розуміння рефлексії необхідно розглядати її не на діаді, а на моделі реальних груп і колективів, об'єднаних єдиною спільною діяльністю (Г.М. Андреева) [8, с. 320].

Рефлексія (від лат. reflexio – обертаюся назад) — процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів. Поняття рефлексії виникло у філософії і означало процес роздуму індивіда про те, що відбувається в його власній свідомості. Р. Декарт ототожнював рефлексію із здатністю індивіда зосередитися на утриманні своїх думок, абстрагувавшись від всього зовнішнього, тілесного. Дж. Локк розділив відчуття і рефлексію, трактуючи останню як особливе джерело знання (внутрішній досвід на відміну від зовнішнього, заснованого на свідощвах органів чуття). Це трактування рефлексії стало головною аксіомою інтроспективної психології. У цих уявленнях неадекватно заломилася реальна здатність людини до самозвіту про факти свідомості, що переживаються нею, самоаналізу власних психічних станів. Рефлексія в соціальній психології виступає у формі усвідомлення суб'єктом, що діє, — особою або спільнотою — того, як вони насправді сприймаються і оцінюються іншими індивідами або спільнотами. Рефлексія — це не просто знання або розуміння суб'єктом самого себе, але і з'ясування того, як інші знають і розуміють того, що «рефлектує», його особистісні відзнаки, емоційні реакції і когнітивні (пов'язані з пізнанням) уявлення. Коли змістом цих уявлень виступає предмет спільної діяльності, розвивається особлива форма рефлексії — предметно-рефлексивні відношення. У складному процесі рефлексії дані, як мінімум, шість позицій, що характеризують взаємне відображення суб'єктів: сам суб'єкт, який він є насправді; суб'єкт, яким він бачить самого себе; суб'єкт, яким він бачиться іншому, і ті ж самі три позиції, але з боку іншого суб'єкта. Рефлексія, таким чином, — це процес подвоєного, дзеркального взаємовідображення суб'єктами один одного, змістом якого виступають відтворення, зображення

особливостей один одного. Традиція досліджень рефлексії в західній соціальній психології сходить до робіт Д. Холмса, Т. Ньюкома і Ч. Кулі і пов'язана з експериментальним вивченням діад — пар суб'єктів, включених у процес взаємодії в штучних, лабораторних ситуаціях. Радянські дослідники (Г.М.Андрєєва і ін.) відзначають, що для більш глибокого розуміння рефлексії її необхідно розглядати не на діаді, а на більш складно організованих реальних соціальних групах, об'єднаних значущою спільною діяльністю [9, с. 340 – 341].

31. Каузальна атрибуція = приписування характеристик

Атрибуція (від англ. attribute — приписувати, наділяти) — приписування соціальним об'єктам (людині, групі, соціальній спільноті) характеристик, не представлених в полі сприйняття. Необхідність атрибуції обумовлена тим, що інформація, яку може дати людині спостереження, недостатня для адекватної взаємодії з соціальним оточенням і потребує «добудовування». Основним способом такого «добудовування» безпосередньо сприйманої інформації і є атрибуція. Вивчення проблеми було започатковано у роботі Ф. Хайдера (1958), до кінця 70-х рр. атрибуція перетворилася разом з атитюдями і групами а один з трьох переважних об'єктів соціально-психологічного дослідження. Спочатку атрибуція зводилася до каузальної атрибуції, (див. Атрибуція каузальна), локалізувалася в межах міжособистісного сприйняття і розумілася як виведення причин поведінки людини. Надалі розуміння атрибуції розширилося. Згідно сучасним уявленням, атрибуція, по-перше, не зводиться до виведення тільки причин поведінки, а містить приписування широкого класу психологічних характеристик; по-друге, не обмежена тільки характеристиками людини, розповсюджуючись і на інші соціальні об'єкти. Атрибуція розглядається як основний механізм соціального сприйняття, що дозволяє долучати сприймані об'єкти до смислової системи. Закономірності атрибуції розкриваються теоріями, розробленими Г.Келлі, Е.Джонсом і К.Девісом, Б.Вейнером, А.Кругланські. У зарубіжній соціальній психології атрибуція є основою для вивчення і пояснення широкого класу соціально-психологічних феноменів, на чому засновані надії на поступовий розвиток теорій атрибуції в загальну соціально-психологічну теорію. У радянській соціальній психології атрибуція вивчається з кінця 70-х рр. Вона розглядається як механізм багатьох соціальних процесів. Показана роль атрибуції в міжгруповій взаємодії, в регуляції подружніх стосунків, у виникненні виробничих конфліктів і т. ін. [9, с. 29 – 30].

Атрибуція каузальна (від лат. attribuo — додаю, наділяю) — в соціальній психології позначає сферу дослідження, яка містить теоретичні

побудови і фактичні дані, що стосуються причинно-наслідкової інтерпретації людьми поведінки один одного.

Дослідження каузальної атрибуції започатковано Ф. Хайдером, що дав систематичний опис різних схем, якими користується людина при причинному поясненні і інтерпретації поведінки і особистості іншого. Основна теза, на якій базуються дослідження каузальної атрибуції, наступна: пізнаючи один одного, люди, як правило, не обмежуються отриманням певних відомостей, але прагнуть до з'ясування причин поведінки. При цьому вони спираються на доступну інформацію, яку можуть отримати про спостережувану людину і її поведінку. Оскільки найчастіше ця інформація обмежена і для отримання надійних висновків її виявляється недостатньо, люди не з'ясовують, а приписують іншим причини їх поведінки. Найбільш сильно каузальна атрибуція виявляється при формуванні першого враження про іншу людину. У сучасній західній соціальній психології дослідження каузальної атрибуції представлені в основному роботами Г.Келлі, Л.Стрікленда і ін.

Загальна схема, що розкриває структуру процесу каузальної атрибуції, запропонована Е.Джонсом и К.Девісом. Згідно їхнім уявленням, індивід в приписуванні причин поведінки іншому йде від спостережуваних наслідків реальної поведінки до аналізу його внутрішніх детермінант, особистісних якостей, що лежать в його основі. Ланцюг причинно-наслідкових висновків має наступні ланки: наслідки — поведінка (дія) — знання і здібності — наміри — якості особистості. Саме у цій послідовності, на їх думку, відбувається пізнання однією людиною причин поведінки іншого. На кожному з етапів — ланок пізнання є можливості для каузальної атрибуції. Західні дослідники каузальної атрибуції виходять в основному з біхевіористських або когнітивістських схем. Остання покладена в основу однієї з найбільш відомих у даний час концепцій, розробленою американським соціальним психологом Г. Келлі. Він показав, як здійснюється приписування однією людиною причин поведінки іншої. Пошук причин поведінки, згідно Г. Келлі, починається з апіорі виникаючих уявлень і очікувань відносно найбільш вірогідних причинно-наслідкових зв'язків між рисами особистості, намірами, знаннями і здібностями, діями і їх результатами. Спостерігаючи за діями іншого, людина укладає їх в одну з властивих її свідомості причинно-наслідкових схем. Репертуар каузальних схем, якими володіє людина, досить широкий. Центральне питання досліджень каузальної атрибуції зводиться до з'ясування структури і динаміки атрибутивних каузальних схем і підстав їх вибору індивідом при інтерпретації причин поведінки іншого.

В рамках марксистської соціальної психології (Г.М.Андрєєва) проблема каузальної атрибуції розглядається з урахуванням тих реальних взаємовідносин, які складаються між суб'єктом і об'єктом сприйняття в умовах реальної, значущої спільної діяльності. У конкретних дослідженнях,

що проводяться радянськими психологами, каузальна атрибуція вивчається в контексті значущої спільної групової діяльності як явище персонального покладання або прийняття членами групи відповідальності в здійсненні цієї суспільно цінної і особистісно значущої діяльності [8, з . 26 – 27]

Атрибуція каузальна (від лат. *causa* — причина і *attribuo* — додаю, наділяю) — інтерпретація суб'єктом міжособистісного сприйняття причин і мотивів поведінки інших людей. Вивчення каузальної атрибуції виходить з наступних положень: 1) люди, пізнаючи один одного, не обмежуються отриманням зовні спостережуваних відомостей, але прагнуть до з'ясування причин поведінки і висновків, що стосуються відповідних особистісних якостей суб'єкта; 2) оскільки інформація про людину, що отримується в результаті спостереження, найчастіше недостатня для надійних висновків, спостерігач знаходить вірогідні причини поведінки і риси особистості і приписує їх спостережуваному суб'єктові; 3) ця причинна інтерпретація істотно впливає на поведінку спостерігача. Дослідження каузальної атрибуції, які спочатку відносилися тільки до соціальної психології, в даний час охоплюють і інші розділи психологічної науки: загальну, педагогічну, вікову психологію, психологію спорту. Основи вивчення каузальної атрибуції заклали Ф. Хайдер, який розробив її основні категорії і принципи. Основними сферами вивчення каузальної атрибуції є міжособистісне сприйняття, самосприйняття і сприйняття широкого класу інших соціальних об'єктів. Найбільш істотні результати експериментального дослідження каузальної атрибуції полягають у встановленні: 1) систематичних відмінностей в поясненні людиною своєї поведінки і поведінки інших людей; 2) відхилень процесу каузальної атрибуції від логічних норм під впливом суб'єктивних (мотиваційних і інформаційних) чинників; 3) стимулюючого впливу, що здійснюється на мотивацію і діяльність людини поясненням невдалих результатів цієї діяльності зовнішніми чинниками, а успішних — внутрішніми. На основі виявлених закономірностей розробляються прийоми практичного використання каузальної атрибуції в цілях впливу на емоції, установки, мотивацію і ефективність діяльності людини. Розробка даної проблематики в радянській соціальній психології здійснюється на основі методологічного принципу діяльнісного опосередкування процесу каузальної атрибуції (Г.М. Андрєєва). Каузальна атрибуція вивчається також як явище покладання або ухвалення членами групи персональної відповідальності за успіхи і невдачі в спільній діяльності. Показано, що в групах вищого рівня розвитку (колективах) це явище адекватне реальному внеску членів колективу в результат діяльності [9, с. 30 – 31].

32. Стереотипізація = узагальнення на основі обмеженої інформації

Стереотипізація (від грецьк. stereos — твердий і typos — відбиток) — сприйняття, класифікація і оцінка соціальних об'єктів (подій) на основі певних уявлень (стереотип соціальний). Стереотипізація є однією з найважливіших характеристик сприйняття міжгрупового і міжособистісного і відображає схематизованість, афективну забарвленість, властиву цій формі соціальної перцепції (див. Перцепція соціальна) в цілому. З психологічної точки зору стереотипізація є процесом приписування схожих характеристик всім членам якої-небудь соціальної групи або спільноти без достатнього усвідомлення можливих відмінностей між ними. Грунтуючись на елементарних загальнопсихологічних механізмах, пов'язаних з впорядковуванням і відбором інформації, стереотипізація зрештою виступає як складне соціально-психологічне явище, що виконує ряд функцій, найважливішими з яких є: підтримка ідентифікації особистості і групи, виправдання можливих негативних установок по відношенню до інших груп і т. ін. [9, с. 385].

Стереотип соціальний — схематизований, спрощений образ якогось-небудь явища соціальної дійсності, що фіксує в собі лише деякі, іноді неістотні його риси. Соціальний стереотип людини — її схематизований образ як представника певної соціальної (расової, національної, професійної, класової тощо) групи, що мало змінюється під впливом досвіду. Соціальним стереотипом є спрощене, часто одностороннє, спотворене знання про людей, що належать до тієї чи іншої соціально-демографічної групи. Соціальний стереотип іноді визначають як неточне, ірраціональне, надмірно загальне знання про риси особистості, установки, погляди, культуру поведінки людей, що належать до відповідної групи. Стереотипні поняття, оцінки, категорії, закріплені в суспільній свідомості, - це акумульовані згустки індивідуального досвіду, який відображає загальні властивості соціальних явищ, що повторюються в ньому. Соціальні стереотипи виникають, як правило, на основі вельми обмеженого, одностороннього досвіду. Формуванню і збереженню соціальних стереотипів сприяють деякі явища, що виникають у сфері міжособистісного спілкування і сприйняття, такі, як соціальна установка, імпліцитна теорія особистості, ефекти ореолу, первинності і новизни. Особливо поширеними в буденній психології є етнічні стереотипи. В їх основі лежать упередження, що сформувалися на базі обмеженої інформації про окремих представників якої-небудь національної групи. Виходячи з них, люди можуть будувати упереджені висновки і невірно поводитися по відношенню до представників даної етнічної спільноти. [...] Термін соціальний стереотип введений США У. Ліпманом в той час, коли для цієї країни особливо соціально гострою була расова проблема. Від інших видів знання соціальні стереотипи відрізняються тим, що інформація, на якій вони ґрунтуються, співвідноситься не з відповідним

об'єктом, а головним чином з іншими знаннями, які, у свою чергу, можуть виявитися помилковими. Центральна проблема в дослідженні соціальних стереотипів – це пояснення їх стійкості і поляризованості. Як і всяке психічне утворення, соціальний стереотип містить єдність двох начал, що взаємодіють: знання і ставлення, з яких найчастіше переважає ставлення. Ступінь істинності оцінок, які виводить індивід із стереотипізованих образів, прямо пропорційний його пізнанням у тій сфері, з якої узятий стереотип. Основу існування соціальних стереотипів складає дефіцит надійних, перевірених знань з відповідної області дійсності [8, с. 357].

Стереотип соціальний (від грецьк. stereos — твердий і typos — відбиток) — відносно стійкий і спрощений образ соціального об'єкту (групи, людини, події, явища тощо), який складається в умовах дефіциту інформації як результат узагальнення особистого досвіду індивіда і нерідко упереджених уявлень, прийнятих у суспільстві. Термін «соціальний стереотип» вперше введений американським журналістом У. Ліпманом. Наявність соціальних стереотипів, хоча він і не завжди відповідає вимозі точності і диференційованої сприйняття суб'єктом соціальної дійсності, грає істотну роль в оцінці людиною навколишнього світу, оскільки дозволяє різко скоротити час реагування на реальність, що змінюється, прискорити процес пізнання. Разом з тим, виникаючи в умовах обмеженої інформації про сприйманий об'єкт, соціальний стереотип може виявитися помилковим і виконувати консервативну, а іноді і реакційну роль, формуючи помилкове знання людей і серйозно деформуючи процес міжособистісної взаємодії. Визначення істинності або помилковості соціального стереотипу повинне будуватися на аналізі конкретної ситуації. Будь-який соціальний стереотип є істинним в одному випадку, в іншому може виявитися абсолютно помилковим або таким, що в меншій мірі відповідає об'єктивній дійсності і, отже, неефективним для вирішення завдань орієнтації особистості у навколишньому світі, оскільки його основа виступає як другорядна по відношенню до цілей і завдань нової класифікації. Змістовно соціальний стереотип є спорідненим деяким явищам, що існують у процесі міжособистісного сприйняття, — ефекти ореолу, первинності, новизни, феномен імпліцитної теорії особистості і т. ін.— і відображають певну тенденцію до сприйняття індивідом соціального об'єкту максимально однорідним і несуперечливим [9, с. 384 – 385].

33. Ефект новизни = сприйняття знайомої – незнайомої людини

Ефект новизни – збільшення вірогідності пригадування останніх елементів ряду або останнього повідомлення. *Сприйняття знайомої – незнайомої людини* – для сприйняття знайомої людини значуща остання інформація про неї, а незнайомої – первинна інформація [14, с. 758].

Ефект недавності — збільшення вірогідності пригадування останніх елементів розташованого в ряд матеріалу в порівнянні з

середніми елементами ряду (див. Ефект краю). Вивчається в контексті досліджень пам'яті, процесів наочності і соціальної перцепції (Перцепція соціальна). Встановлено, що ефект недавності залежить не від довжини ряду, що запам'ятовується, і темпу його пред'явлення, а від характеру діяльності, що виконується безпосередньо після пред'явлення ряду: якщо виконується завдання на виявлення сигналу, то ефект недавності зберігається (Д.Рейтман), якщо ж виконується вербальне (наприклад, арифметичне) завдання, то ефект недавності відсутній (Л. і М. Петерсон). Ефект недавності пов'язаний з добуванням інформації з короткочасної пам'яті (див. Пам'ять короткочасна). У разі відсутності ефекту недавності на вказану інформацію накладається інша схожа інформація, що поступає в сховище короткочасної пам'яті. Як і ефект краю, ефект недавності не має однозначної інтерпретації. У соціальній психології ефект недавності (відомий більше як ефект новизни) вивчається при сприйнятті людьми один одного і полягає в тому, що по відношенню до знайомої людини найбільш значущою виявляється остання, тобто більш нова, інформація про неї, тоді як по відношенню до незнайомої людини більш значуща перша інформація (див. Ефект первинності) (підкреслено нами – Л.В.) [9, с. 470].

34. Ефект ореолу = вплив первинного образу на сприйняття людини

Ефект ореолу — поширення в умовах дефіциту інформації про людину загального оцінного враження про неї на сприйняття її вчинків і особистісних якостей. При формуванні і розвитку першого враження про людину ефект ореолу може виступати у формі позитивної оцінної упередженості («позитивний ореол») і негативної оцінної упередженості («негативний ореол»). Так, якщо перше враження про людину в цілому сприятливе, то надалі вся її поведінка, риси і вчинки починають переоцінюватися у позитивний бік. У них виділяються і перебільшуються в основному лише позитивні моменти, а негативні як би недооцінюються або не помічаються. Якщо загальне перше враження про яку-небудь людину через обставини, що склалися, виявилось негативним, то навіть позитивні її якості і вчинки в подальшому або не помічаються зовсім, або недооцінюються на тлі гіпертрофованої уваги до недоліків. В основі ефекту ореолу, як і багатьох інших явищ соціальної перцепції (див. Перцепція соціальна), лежать механізми, що забезпечують при недоліку інформації про соціальні об'єкти, необхідної для успіху тієї чи іншої діяльності, її категоризацію, спрощення і відбір [9, с. 470 – 471].

35. Соціально-психологічний тренінг = створення комфортної групової атмосфери

Тренінг соціально-психологічний — напрям у прикладній соціальній психології, пов'язаний з вивченням теорії і практики групового впливу на особистість, міжособистісних стосунків і дослідженням закономірностей підвищення ефективності спільної роботи людей у малих групах.

Провідна роль у розробці теорії і основних форм практичної реалізації соціально-психологічного тренінгу належить американському психологові К.Роджерсу, який у свою чергу спирався на ідеї німецького психолога К.Левіна. Практичне впровадження соціально-психологічного тренінгу почалося в 1947 р. В основі ідей К. Роджерса лежить концепція так званої особистості, що самоактуалізується, і думка про те, що самовдосконалення особистості забезпечується за рахунок поліпшення міжособистісних, групових взаємовідносин, створення особливої групової атмосфери, в якій людина відчуває себе прийнятою, визнаною і правильно оціненою іншими.

Основні недоліки соціально-психологічного тренінгу в тих його формах, які склалися на Заході і набули там широкого розповсюдження, полягають у наступному: 1. Практика соціально-психологічного тренінгу, особливо «тренінгу сензитивності», відірвана від змісту реальної діяльності, що зв'язує людей. Вона переслідує, в основному, «косметичні» цілі, якщо мова йде про розвиток міжособистісних стосунків. По-справжньому розв'язати цю задачу можна тільки на основі аналізу значущої спільної діяльності, а не «вільного», позадіяльнісного спілкування. В зв'язку з цим практика групової терапії і ті форми групового трудового виховання, які знайшли теоретичне обґрунтування в роботах А.С.Макаренка, В.О.Сухомлинського і інших радянських педагогів, більш перспективні і глибокі, ніж Т-групи (див.) 2. Тренінг сензитивності спрямований виключно на розвиток індивідуальної особистості, на усвідомлення нею своїх власних, суто особистих потреб, інтересів, на формування інтимних взаємин з оточуючими безвідносно до змісту суспільно корисної діяльності, якою насправді зв'язані люди.

Для повноцінного розвитку особистості і колективу необхідне їх активне включення в спільну значущу діяльність [8, с. 375].

Тренінг соціально-психологічний — сфера практичної психології, що орієнтована на використання активних методів групової психологічної роботи з метою розвитку компетентності в спілкуванні (див. Соціально-психологічна компетентність). Базовими методами соціально-психологічного тренінгу є групова дискусія і рольова гра в різних модифікаціях і поєднаннях. Чисельність групи соціально-психологічного тренінгу зазвичай від 7 до 15 осіб; тривалість загального циклу занять від декількох днів до декількох місяців. Зустрічі учасників можуть бути щоденними або більш рідкими, наприклад, один — три рази на тиждень. Тривалість окремої зустрічі —

від півтори до трьох і більше годин. Можливі так звані групи-марафони, що проводяться за два-три дні безперервної роботи. Загальна мета соціально-психологічного тренінгу конкретизується в наступних завданнях: 1) оволодіння психологічними знаннями; 2) формування умінь і навичок у сфері спілкування; 3) корекція, формування і розвиток установок, необхідних для успішного спілкування; 4) розвиток здатності адекватного і повного пізнання себе і інших людей; 5) корекція і розвиток системи стосунків особи. Відмінність акцентів у конкретних завданнях, вихідних посилках і методичні модифікації приводять до різноманіття окремих форм соціально-психологічного тренінгу. Серед них найбільш відомі поведінковий тренінг, тренінг чутливості (див. Т — група), рольовий тренінг, відеотренінг і ін. Основний контингент учасників складають представники професій, діяльність яких передбачає інтенсивне спілкування (див. Тренінг ділового спілкування), а також люди, які зазнають труднощі у сфері людських контактів (див. Тренінг перцептивний). У групі соціально-психологічного тренінгу особливий акцент робиться на створенні клімату довіри, що дозволяє реалізувати велику в порівнянні з повсякденним спілкуванням інтенсивність відкритого зворотного зв'язку. В результаті учасники отримують можливість реально побачити себе з боку і зорієнтуватися у власному досвіді спілкування, яки склався, що є необхідною передумовою і складовою розвитку компетентності в спілкуванні. Створення клімату довіри в істотній мірі визначається особливою формою проведення занять, при якій ведучий не є викладачем у традиційному сенсі слова. Його рольова позиція направлена не на протиставлення себе групі, а на інтеграцію з нею, при цьому він виступає одним з учасників групової роботи (хоча і таким, який задає на перших етапах групові норми і моделі поведінки). Для досягнення цілей соціально-психологічного тренінгу ведучому необхідно створити умови для формування групи високого рівня розвитку (див. Рівень розвитку групи). Тут він спирається на ряд принципів в організації занять: 1) принцип активності учасників: в ході занять члени групи постійно залучаються до різних дій — обговорення і програвання рольових ситуацій, запропонованих самими учасниками, спостереження за заданими критеріями за поведінкою учасників рольових ігор, виконання спеціальних усних і письмових вправ і т. ін.; 2) принцип дослідницької позиції: в процесі роботи в групах соціально-психологічного тренінгу створюються такі ситуації, коли учасникам необхідно самим знайти вирішення проблеми, самостійно сформулювати вже відомі психології закономірності взаємодії і спілкування людей; 3) принцип об'єктивування поведінки: на початку занять поведінка учасників групи соціально-психологічного тренінгу перекладається з імпульсивного на рівень, що об'єктивувався, і підтримується на цьому рівні в ході їх проведення. Важливим засобом об'єктивування поведінки, який використовується у всіх видах тренінгу, є особливим чином організований

зворотний зв'язок, ефективність якого істотно підвищується при використанні відеозапису; 4) принцип партнерського спілкування: передбачає визнання цінності особистості іншої людини, її думок, інтересів, а також прийняття рішення з максимально можливим урахуванням інтересів всіх учасників спілкування, а не досягнення однієї із сторін своїх цілей за рахунок інтересів інших. Розвиток різних форм соціально-психологічного тренінгу зв'язаний, в основному, з провідними орієнтаціями сучасної психології. У західній традиції — це необіхевіоризм, сучасний психоаналіз, когнітивізм, екзистенціальна (див. Екзистенціалізм) і гуманістична психологія. З останньою пов'язано широке розповсюдження форм групової психологічної роботи і, зокрема, використання соціально-психологічного тренінгу [9, с. 410 – 411].

36. Точність самосприйняття = зближення власних і чужих уявлень про себе

Точність самосприйняття – ставлення до себе як до діяльного суб'єкта на основі оцінки своїх можливостей [див. 4, с. 332]. *Зближення власних і чужих уявлень про себе* – вплив оцінних думок інших людей на власну оцінку мотивів, цілей і результатів як відповідних соціальним нормам [8, с. 332].

Теорія самосприйняття, як пише *Б.Г.Мещеряков*, наголошує, що самопізнання, розвиток соціальних установок, Я-концепції (D.J.Vern, 1967, 1972) здійснюються шляхом спостереження за власною поведінкою і діяльністю за допомогою понять, які використовуються при аналізі спостережуваної поведінки інших людей [більш докладно див. 2, с. 545].

37. Атракція = вид соціальної установки на іншу людину

Атракція (від франц. attraction — потяг, залучення, тяжіння) — в соціальній психології позначає процес взаємного тяжіння людей один до одного, формування привабливості однієї людини для іншої, механізм формування прихильностей, дружніх почуттів, симпатій, любові. Атракція — особливий вид соціальної установки однієї людини на іншу, в якій представлено в основному емоційно-позитивне ставлення до неї. Дослідження атракції присвячені з'ясуванню ролі тих чинників і умов, які приводять до появи і збереження позитивних емоційних почуттів між людьми. Одна з найбільш поширених в західній соціальній психології теорій атракції називається теорією, заснованою на цінності підкріплення; вона стверджує, що деяким подобаються такі інші, досвід спілкування з якими пов'язаний з приємними спогадами і чия поведінка виступає як «підкріплення» для них [...] [8, с. 26].

Атракція (від лат. *attrahere* — привертати, притягати) — поняття, що позначає виникнення при сприйнятті людини людиною (див. Сприйняття міжособистісне) привабливості однієї з них для іншої. Формування прихильності виникає у суб'єкта як результат його специфічного емоційного ставлення, оцінка якого породжує різноманітну гамму почуттів (від неприязні до симпатії і навіть любові) і виявляється у вигляді особливої соціальної установки на іншу людину. В експериментальних дослідженнях вивчаються механізми формувань прихильностей і дружніх почуттів (див. Дружба; Любов) при сприйнятті іншої людини, причини появи позитивного емоційного ставлення, зокрема роль схожості характеристик суб'єкта і об'єкту сприйняття, а також тієї ситуації, в якій вони знаходяться (наприклад, вплив на формування атракції таких формально-динамічних характеристик, як близькість партнерів з спілкування, частота їх зустрічей, відстань між ними і т. ін.; вплив умов взаємодії: «допомагаюча поведінка», спільна діяльність і ін.). Пояснення феномена атракції в межах біхевіоризму (згідно якому атракція виникає в умовах «підкріплення») і когнітивного психології недооцінює роль соціальних, історичних і діяльнісних умов її розвитку [9, с. 31].

ТЕМА 5. КОЛЕКТИВ

1. Групи та їх класифікація

1. Група = включення в систему взаємин

Група (у соціальній психології) — соціально-психологічне поняття, що позначає певне число осіб, включених у типові для них види діяльності і зв'язаних системою стосунків, регульованих деякими загальними цінностями і нормами. Однією з основних ознак, які відрізняють групу від неорганізованого зібрання індивідів, випадкового об'єднання людей, є здатність учасників включатися в узгоджені дії, завдяки яким можуть бути задоволені їхні індивідуальні потреби.

Традиційно виділяють наступні ознаки групи: усвідомлення учасниками своєї приналежності до групи, встановлення певних взаємин між ними, внутрішня організація, що включає розподіл обов'язків, лідерство, ієрархію статусів тощо, дію так званого групового тиску, що спонукає учасників поводитися відповідно до прийнятих в групі очікувань і норм, наявність певних змін у поглядах і поведінці окремих учасників, обумовлених їх приналежністю до даної групи.

При соціально-психологічному аналізі групи виділяють дві сукупності її характеристик: структурно-формальні (організаційні) — величина, склад, канали комунікацій, розподіл ролей, система

супідрядності тощо і соціально-психологічні — міжособистісні стосунки, стиль лідерства (керівництва), групові цінності і норми, система заохочень і покарань і ін.

Група, як правило, має свої цілі, символи, гасла. Приналежність до однієї групи пов'язана зазвичай з реалізацією лише деяких потреб індивіда; тільки певна частина його життєвої активності виявляється в межах діяльності однієї соціальної групи. Кожна людина входить до складу декількох груп, і їх число приблизно відповідає об'єму її життєдіяльності, широті і різноманітності її інтересів і потреб. Зрозуміти розвиток психології індивіда як особистості можна тільки в світлі аналізу історії його участі в різних, значущих для нього груп.

У соціальній психології неодноразово робилися спроби класифікації груп. Одна з найбільш вдалих з них належить Г. М. Андреевій. Згідно цієї класифікації, групи діляться на умовні і реальні, лабораторні і природні, великі (див.) і малі (див.). Великі групи у свою чергу підрозділяються на організовані і неорганізовані, а малі — на первинні і вторинні, формальні і неформальні, такі, що зчиняються, і колективи. Часто додатково виділяють групи членства і референтні.

У м о в н о ю називають групу, в якій об'єднані індивіди, що насправді не знаходяться один з одним у безпосередніх контактах, і яка не є окремою реальною групою. Р е а л ь н а група — це дійсно існуюча спільність. Л а б о р а т о р н о ю називають групу, що штучно створюється для проведення того чи іншого експерименту, а п р и р о д н о ю — групу, яка склалася як спільнота без безпосереднього втручання експериментатора. Ф о р м а л ь н о ю вважають групу, структура і стосунки в якій встановлені і регулюються в адміністративно-правовому порядку. Н е ф о р м а л ь н о ю називають групу, структура і стосунки в якій виникають природним чином в процесі людського спілкування і законодавчо не регулюються. Як таку, щ о с т а є, позначають групу, яка знаходиться в процесі розвитку. К о л е к т и в виділяють як високо розвинуту спільноту, характерну для соціалістичних суспільних відносин. Г р у п а ч л е н с т в а — це така група, учасником якої індивід насправді є. Р е ф е р е н т н а — група, до якої індивід себе свідомо відносить, бажав би належати і у межах якої він черпає для себе цінності і норми поведінки. Запропоновані методи вивчення групи нерозривно пов'язані з певним розумінням предмету дослідження. [...] [8, с. 75 – 76].

Група — обмежена в розмірах спільнота людей, що виділяється з соціального цілого на основі певних ознак (характеру виконуваної діяльності, соціальної або класової приналежності, структури, композиції, рівня розвитку і т. ін.). Найбільш поширені класифікації групи за розміром: великі, малі, мікрогрупи (діади, тріади); за суспільним статусом: формальні (офіційні) і неформальні (неофіційні); за безпосередністю взаємозв'язків: реальні (контактні) і умовні; за рівнем розвитку: низького рівня розвитку (асоціації,

корпорації, дифузні групи) і високого рівня розвитку (колективи); за значущістю: референтні і групи членства і т. ін. Величина, структура і склад групи визначаються цілями і завданнями діяльності, в яку вона включена або ради якої створена. Зміст спільної діяльності членів групи опосередковує всі процеси внутрішньогрупової динаміки: розвиток міжособистісних стосунків, сприйняття партнерами один одного (див. Перцепція соціальна), формування групових норм і цінностей, форм співпраці і взаємної відповідальності. У свою чергу, взаємини, що сформувалися в групі, впливають на ефективність групової діяльності. Група традиційно виступає предметом соціально-психологічних досліджень. При цьому вивчаються як процеси, що розвиваються усередині групи, так і вона сама як цілісний суб'єкт діяльності, включений в процесі взаємодії з іншими групами в систему суспільних відносин [9, с. 84 – 85].

2. Умовна група = відсутність безпосередніх контактів

Група умовна — об'єднана за певною ознакою (характеру діяльності, статі, зросту, рівню освіти, національності і т. д.) спільність людей, що є об'єктом вивчення соціальної психології і вміщує суб'єктів, які не мають прямих або непрямих об'єктивних взаємин один з одним. Люди, які складають цю спільноту, можуть не тільки ніколи не зустрічатися, але і не знати нічого один про одного, хоча при цьому вони знаходяться у визначених, більш менш однакових взаємовідносинах з іншими членами своїх реальних груп. Наприклад, щоб вивчити психологію дошкільника, тобто умовної вікової групи (див. Група вікова), необхідно вивчити деяку сукупність дошкільників відповідного віку в їх реальних групах (див. Група реальна) [9, с. 87].

3. Реальна група = дійсна спільнота

Група реальна (у соціальній психології) — обмежена в розмірах спільність людей, яка існує в загальному просторі і часі і об'єднана реальними взаємовідносинами (наприклад, шкільний клас, робоча бригада, військовий підрозділ, сім'я і т. ін.). Найбільшою за величиною реальною групою є людство як історична і соціальна спільність людей, об'єднана економічними, політичними і іншими зв'язками між різними країнами і народами. Наступними за величиною реальними групами є класи, що розрізняються за їх місцем в системі суспільного виробництва, їх відношенню до засобів виробництва, способів отримання і привласнення частки суспільного багатства. Найменшою реальною групою є діада, тобто два індивіди, що взаємодіють [9, с. 86].

4. Лабораторна група = створена експериментатором спільнота

Лабораторна група – спільнота людей, члени якої об'єднані на підставі ознаки функціональності індивіда в умовах, що визначають змістовну частину експериментального дослідження. *Створена експериментатором спільнота* – учасники лабораторної групи набувають права на виконання ролей, передбачених планом експерименту.

5. Природна група = створена без стороннього втручання спільнота

Природна група – спільнота людей, члени якої об'єднані взаєминами, типовими для їх природної життєдіяльності. *Створена без стороннього втручання спільнота* – члени природної групи знаходяться у стосунках, які випливають з логіки сумісної життєдіяльності.

6. Формальна (офіційна) група = створена адміністративно спільнота

Група офіційна (формальна) — реальна або умовна соціальна спільнота (див. Група реальна; Група умовна), що має юридично фіксований статус, члени якої в умовах суспільного розподілу праці об'єднані соціально заданою діяльністю, що організує їх працю. Офіційні групи завжди мають визначену нормативно закріплену структуру, призначене або вибране керівництво, нормативно закріплені права і обов'язки її членів [...] [9, с. 86].

7. Неформальна група = виникає в процесі спілкування

Група неформальна (неофіційна) — реальна соціальна спільнота (див. Група реальна), що не має юридично фіксованого статусу, добровільно об'єднана на основі інтересів, дружби і симпатій або на основі прагматичної користі. Неформальні групи можуть виступати як ізольовані спільноти або складатися усередині офіційних груп. Їх інтереси можуть мати як професійну, так і позапрофесійну спрямованість (наприклад, різні гуртки технічної творчості, ансамблі самодіяльність, дружні компанії). Існують також умовні неформальні групи, що є об'єднаннями людей на основі спільних інтересів, які однак безпосередньо не спілкуються. Офіційні групи, зберігаючи всі свої характеристики, одночасно можуть володіти кращими властивостями неформальної групи (тісними дружніми контактами, доброзичливістю і взаємною симпатією, готовністю до сприяння і взаємодопомоги), що укріплює і збагачує їх функціонування [9, с. 85 – 86].

8. Велика група = відсутність безпосередніх контактів

Група велика — соціальна група, яка вміщує значну кількість, як правило, розподілених на великій території людей, що не обов'язково особисто знають один одного і не знаходяться один з одним в безпосередніх ділових і особистих контактах. До великих груп відносяться держави, нації, етнічні спільності, класи, професійні і вікові об'єднання, партії, суспільні рухи, аудиторії засобів масової інформації, колективи великих організацій, підприємств і установ. Специфічним регулятором поведінки і психології великих соціальних груп виступають суспільні відносини, що задають певні традиції, мораль, звичаї, які складають спосіб життя великої групи; цей регулятор включає також її інтереси, цінності, потреби, культуру, типові форми реагування на соціальні події і ситуації [...] [8, с. 76 – 77].

Група велика — 1) кількісно не обмежена умовна спільність людей, що виділяється на основі певних соціальних ознак (класової приналежності, статі, віку, національності тощо); 2) реальна, значна за розмірами і складно організована спільність людей, залучених в ту чи іншу суспільну діяльність (наприклад, колектив школи або вузу, підприємства або установи). У великій групі виробляються норми поведінки (див. Норми групові), суспільні і культурні цінності і традиції, громадська думка і масові рухи, які через посередність малих груп доводяться до свідомості кожного індивіда. Якщо в реальній великій групі з якої-небудь причини перестають діяти структурні утворення, що регулюють її діяльність, вона може перетворитися на спільноту, що діє стихійно (див. Натовп) [9, с. 85].

9. Мала група = безпосередні особисті контакти

Група мала — нечисленна за складом спільність людей, члени якої об'єднані єдиною діяльністю і знаходяться один з одним у безпосередньому особистому спілкуванні. Мала група є самостійною спільністю, далі нерозкладною на більш дрібні об'єднання людей.

Первинною зазвичай позначають таку малу групу, в якій безпосередні зв'язки між людьми спираються не тільки на особисті ділові контакти, але і на високу емоційну залученість кожного до групових справ, на високу ідентифікацію членів з групою і на сильно виражене у всіх почуття приналежності до неї — почуття «ми». В учасників первинних малих груп існують спільні секрети, інтимність взаємовідносин, свої особливі погляди на світ. Згідно іншому визначенню первинною малою групою називають таку, яка є початковою спільністю для надбудови більш складних соціальних структур або складає елементарну клітинку великих соціальних груп.

Особливий клас малих груп складають дифузні групи і колективи (див.). Д и ф у з н а мала група — це група, в якій визначальними є безпосередні взаємини і взаємодії людей. У ній відсутня особистісно і

соціально значуща спільна діяльність, що об'єднує учасників. Дифузна мала група є типовим об'єктом дослідження в західній соціальній психології.

Серед досліджень малої групи, що проводяться зарубіжними психологами, виділяється декілька різних за своїми теоретичними орієнтаціями напрямів: соціометричний (Дж. Морено), соціологічний (Е.Мейо), школа «групової динаміки» (К.Левін). Незалежно від тієї чи іншої теоретичної орієнтації в західній психології мала група розглядається як сукупність взаємодій і комунікативних актів, що носять переважно емоційно-безпосередній характер (симпатія, антипатія, атракція, відкидання, байдужість, ізоляція, опірність, податливість, активність, пасивність, підпорядкування, агресія і ін.) [...] [8, с. 77].

Група мала — відносно невелика кількість індивідів, що безпосередньо контактують, об'єднаних загальними цілями або завданнями. Структура малих груп, їх склад, згуртованість, стиль керівництва, міжособистісні стосунки, соціальна перцепція, комунікативні зв'язки, процеси, що в них відбуваються, і т. ін. експериментально досліджуються соціальною психологією, зокрема школою «групової динаміки». Особливістю, що відрізняє малу групу від складних і великих груп, є її відносна «структурна простота». Це означає, що в малій групі є, як правило, авторитетний лідер (якщо група неофіційна) або авторитетний керівник (якщо група офіційна), навколо якого об'єднана решта членів групи. При цьому розмір групи не має значення і може досягати декількох десятків чоловік (наприклад, згуртована група туристів). Якщо ж усередині зайнятої якою-небудь діяльністю малої групи з'являються інші лідери і частина її членів починає підтримувати їх і норми і цінності, що вводяться цими лідерами, то така мала група стає структурно складною і нерідко розпадається на дві або більше групи. Нові малі групи вступають між собою у міжгрупові відносини і можуть розвиватися незалежно одна від одної (наприклад, численні групи за інтересами всередині одного учбового підрозділу). Якщо мала група зайнята соціально цінною і значущою для всіх її членів спільною діяльністю, що опосередковує міжособистісні стосунки в ній, то вона може бути групою високого рівня розвитку (див. Колектив) [9, с. 85].

10. Дифузна група = об'єднання на випадковій основі

Група дифузна — один з видів групи соціальної (див.), порівняльно невелике, короткочасне об'єднання людей на випадковій основі, яке створюється для виконання того чи іншого окремого завдання, наприклад, проведення лабораторного соціально-психологічного експерименту. Індивіди, які складають дифузну групу, як правило, незнайомі один з одним, не мають достатнього досвіду спілкування, міжособистісні взаємини між ними носять поверхневий характер і не пов'язані із змістом діяльності, що зовні об'єднала їх в групу. Психологічну атмосферу дифузної групи визначають безпосередні взаємодії і взаємини (див. Група) [8, с. 77].

Група дифузна (від лат. diffusio — розлиття, розсіювання) — спільність, в якій відсутня згуртованість як ціннісно-орієнтаційна єдність, немає сумісної діяльності, здатної опосередковувати взаємини її учасників. В американській соціальній психології незалежно від приналежності до тієї чи іншої теоретичної орієнтації (необіхевіористської, когнітивістської, психоаналітичної, інтеракціоністської) дослідження в сфері малих груп (див. Група мала) звернені часто до лабораторних аналогів дифузної групи — осіб, випадково об'єднаних для участі в психологічному експерименті. Висновки, отримані в результаті експерименту в дифузній групі, неправомірно екстраполюються на характеристику малих груп взагалі незалежно від рівня їх розвитку (див. Рівень групового розвитку). У дослідженнях радянських психологів показано, що соціально-психологічні закономірності, отримані в результаті вивчення дифузної групи, не можуть бути справедливими для груп високого рівня розвитку (див. Колектив) [9, с. 85].

11. Асоціація = об'єднання на основі групового спілкування

Асоціація – група, заснована в першу чергу на міжособистісних стосунках в груповому спілкуванні [9, с. 29]. *Об'єднання на основі групового спілкування* – регуляторами життєдіяльності асоціації є комунікативні ціннісні орієнтації членів групи, що побічно відносяться до спільної діяльності [9, с. 29].

12. Колектив = об'єднання на основі спільної діяльності

Колектив (у соціальній психології) — особливого роду спільнота людей, що властива соціалістичному способу життя і яка одержує в ньому найбільший розвиток. Колектив як об'єднання існує для діяльності, корисної соціалістичному суспільству. Його цілі признаються, схвалюються і підтримуються суспільством як соціально значущі, сприяючі його функціонуванню і розвитку.

Колектив — це соціальна група високого рівня розвитку, де міжособистісні взаємодії і міжособистісні взаємини опосередковані суспільно, цінним і особистісно значущим змістом спільної діяльності. У колективі як визначають виступають взаємодії і взаємини людей, пов'язані з цілями, завданнями і цінностями спільної діяльності, тобто з її реальним, суспільно значущим змістом. Провідними в групових процесах, характерних для колективу, є ставлення індивідів до змісту колективної діяльності, її мотивація, соціальний сенс, норми, що діють в групі, і цінності, що виявляється в актах власне міжособистісних стосунків.

Обов'язкові характеристики колективу: 1) об'єднання людей в ім'я досягнення певної, соціально схвалюваної мети; 2) добровільність

об'єднання; 3) згуртованість і цілісність; 4) наявність колективістських взаємин, що забезпечують ефективність його суспільно корисної діяльності; 5) створення умов для всебічного, гармонійного розвитку особистості.

Якісні відмінності колективу від дифузної групи виявляються в особливих взаєминах, які в дифузній групі або відсутні, або слабо в ній представлені. Такими взаєминами є колективістська ідентифікація (див.), колективістське самовизначення (див.), ціннісно-орієнтаційна єдність (див.), соціально цінний характер мотиваційного ядра міжособистісних виборів, референтність, об'єктивне покладання і прийняття відповідальності.

У колективі феномени міжособистісних стосунків і закономірностей, яким вони підпорядковані, не просто інші в порівнянні з дифузною групою, а якісно відмінні. Групові процеси в колективі ієрархізовані і утворюють багаторівневу структуру, в якій можна виділити декілька страт взаємин. Вихідним для сучасної соціально-психологічної теорії колективу служить його загальне визначення, запропоноване А.С.Макаренком, і ряд ідей, сформульованих і розвинених у працях Н. К.Крупської, С.Т.Шацького, В.О.Сухомлинського. [...]

Колективність (бути колективом) — особлива якість групи. Вона є продукт соціально-психологічного розвитку. Як розвинений колектив може бути розглянута тільки така група, в якій сформувалися певні психологічні особливості, в першу чергу система взаємин, опосередкованих змістом діяльності. Соціально-психологічне дослідження колективу передбачає його розгляд з метою встановлення саме психологічних характеристик цих взаємин. В процесі такого дослідження виявляються ті риси колективу, які виступають як ознаки його психологічної спільності і суспільної спрямованості. Соціально-психологічний аналіз передбачає розгляд рівнів розвитку діяльності колективу і ролі спільної діяльності у формуванні психології спільності, опосередковування його групових процесів.

Діяльність колективу слід оцінювати з урахуванням результатів виконання ним своєї основної суспільної функції, за його відповідністю соціальним нормам [...], за здатністю забезпечити кожному членові колективу можливості для повноцінного, гармонійного розвитку особистості [...] [8, с. 152 – 153].

Колектив (від лат. *collectivus* — збірний) — група об'єднаних загальними цілями і завданнями людей, що досягла в процесі соціальної цінної спільної діяльності високого рівня розвитку (див. Рівень розвитку групи). У колективі формується особливий тип міжособистісних стосунків, які характеризуються високою згуртованістю як ціннісно-орієнтаційною єдністю (див. Згуртованість групова), колективістським самовизначенням (на протизагу конформності — *нонконформності*, що виявляються в групах низького рівня розвитку), колективістською ідентифікацією, соціально цінним характером мотивації міжособистісних

виборів, високою референтністю членів колективу по відношенню один до одного, об'єктивністю в покладанні і ухваленні відповідальності за результати спільної діяльності (див. Діяльнісного опосередкування міжособистісних стосунків концепція). Подібні взаємовідносини в колективі сприяють вихованню колективістських якостей, створюють умови для всебічного і гармонійного розвитку кожного члена колективу, сприяють появі колективізму як особливої якості розвитку групи. У колективі виявляється ряд соціально-психологічних закономірностей, що якісно відрізняються від закономірностей в групах низького рівня розвитку. Так, із збільшенням колективу не зменшується внесок, що робиться його членами в загальну справу, не знижується рівень дієвої групової емоційної ідентифікації (див. Ідентифікація колективістська), не слабшає мотивація спільної діяльності, відсутні різкі суперечності між індивідуальними і груповими інтересами (див. Колективістське самовизначення), є позитивний зв'язок між ефективністю спільної діяльності і сприятливим психологічним кліматом, створюються якнайкращі можливості для процесів інтеграції і персоналізації. У випадкових спільнотах вірогідність надання допомоги потерпілому зменшується із збільшенням кількості очевидців (Б.Латейн), а в колективі вказаний ефект відсутній. Групові процеси в колективі ієрархізовані і утворюють багаторівневу (стратометричну) структуру, осередком якої є спільна діяльність, обумовлена соціально значущими цілями. Перший рівень (страта) структури колективу утворюють ставлення його членів до змісту і цінностей колективної діяльності, що забезпечують його згуртованість як ціннісно-орієнтаційну єдність. Другий рівень — міжособистісні стосунки, опосередковані спільною діяльністю (колективістське самовизначення, колективістська ідентифікація і т. ін.). Третій рівень — міжособистісні стосунки, опосередковані ціннісними орієнтаціями, не пов'язаними із спільною діяльністю. Закономірності, що діють на третьому рівні структури колективу, не проявляють себе на другому, і навпаки, і тому оцінки, що відносяться, наприклад, до фактів, експериментально отриманих в межах третього рівня, не можуть бути перенесені на характеристику другого рівня і колективу в цілому. Це орієнтує психолога, що здійснює діагностику розвиненості колективу, на звернення до параметрів, що виявляють його сутнісні, а не випадкові (поверхневі) якості (див. Групоутворення) [9, с. 166 – 167].

Колективоутворення — процес перетворення групи в таку спільність, якою властиві соціально-психологічні характеристики розвиненого колективу. Головною детермінантою колективоутворення виступає суспільно значуща, сумісна діяльність людей. На основі розгортання цієї діяльності в групі складаються специфічні взаємини, що перетворюють її на колектив. Колектив як спільність виступає як підсумок розвитку групи і результату колективоутворення .

Колективоутворення — процес все більшого об'єднання групи, орієнтованого на перетворення її на суб'єкта діяльності, все більшого включення індивідів у здійснення цілей суспільно значущої, сумісної діяльності, прийняття пов'язаних з нею цінностей, норм, установок і ін., формування ціннісно-орієнтаційної єдності і інших форм колективістських взаємин.

Характеристика колективоутворення і груповим процесам, що лежать в його основі, може бути дана глобально, з виділенням окремих етапів і основних стадій, які у своєму розвитку, перетворюючись на колектив, проходить група. Початковою точкою колективоутворення виступає дифузна група, кінцевим пунктом — спільнота, що відповідає вимогам справжньої колективності. Допускається і більш дробовий аналіз процесу, коли окремо досліджується розвиток групових норм, цінностей, системи міжособистісних стосунків тощо.

При становленні і перетворенні на колектив реальна група проходить декілька стадій, пов'язаних з відособленням і диференціацією внутрішніх підсистем взаємин. На кожній з них вона характеризується певним рівнем розвитку, який, у свою чергу, оцінюється за критеріями суспільної значущості групової діяльності і за ступенем опосередкованості взаємин змістом діяльності.

Колективоутворення слід відрізнити від процесу групоутворення, тобто формування соціальної групи. Цілком достатніми передумовами для оформлення соціальної групи є наявність в індивідів прагнення відокремитися і увійти до складу однієї групи, безпосередніх міжособистісних контактів або комунікацій, цілі сумісних дій, взаємне пристосування один до одного. Ознаками сформованості групи є диференціація ролей, вироблення загальних правил і норм поведінки, створення специфічного психологічного клімату, розвиток навичок кооперації, автономізації групи, її відділення від інших спільнот (формування почуття «ми» і «вони»).

Для характеристики колективоутворення цих ознак недостатньо. Необхідно також, щоб групові цілі набували суспільної значущості, як такі були прийняті учасниками і включені в зміст спільної діяльності. Необхідно, крім того, щоб взаємини учасників були опосередковані змістом відповідної діяльності [...] [8, с. 153 – 154].

Колективоутворення (від лат. *collectivus* — збірний) — стадія групоутворення, що означає перехід групи в процесі сумісної соціально цінної діяльності від низького до вищого рівня розвитку і зрештою до колективу. Процеси колективоутворення при цьому супроводжуються поряд соціально-психологічних феноменів: підвищенням згуртованості і єдності колективу (див. Ціннісно-орієнтаційна єдність; Предметно-ціннісна єдність), формуванням колективістських норм поведінки і взаємин, проявом колективістської ідентифікації і одночасно колективістського самовизначення

тощо (див. Колектив). Процеси колективоутворення можна спостерігати в учбових групах, де використовуються колективоутворювальні форми навчання (наприклад, при навчанні іноземним мовам інтенсивним методом або при навчанні в групах соціально-психологічного тренінгу). Ці форми навчання спираються на особливі колективоутворювальні ефекти, що викликають активізуючий вплив групи на своїх членів (див. Фасилітація соціальна), що стимулює розвиток колективістських якостей у членів групи (див. Колективізм). Дослідження показали, що причина активізуючого впливу групи на своїх членів в умовах спільної колективоутворювальної діяльності полягає в «русі мотиву» (як предметно направленої активності певної сили) від одного суб'єкта до іншого (Л. О. Карпенко). У процесах взаємодії або спілкування один суб'єкт як би «транлює» свою активність іншому, визиваючи його зустрічну активність, при цьому другий може перетворити смисловий і (або) емоційно-оцінний аспект сприйнятого мотиву і «транлювати» його третьому суб'єктові (або повернути першому, якщо це діалоги). Ідея руху мотиву в групі, що спільно діє, дозволяє зрозуміти механізм засвоєння індивідом соціокультурного досвіду, тобто механізм інтеріоризації-екстеріоризації. Якщо при навчанні створені умови для руху мотиву, то колективоутворення і засвоєння соціального досвіду відбуваються максимально ефективно [9, с. 168].

2. Колектив як вища форма розвитку групи

13. Міжособистісні стосунки = суспільно цінна, особистісно значуща діяльність

Міжособистісні стосунки – характер і спосіб впливів, що ґрунтуються на системі установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів, які виникають під впливом організації спільної діяльності [9, с. 206]. *Суспільно цінна, особистісно значуща діяльність* – основа формування і розвитку особистісного механізму взаємних зобов'язань [14, с. 268].

Рівень групового розвитку — характеристика сформованості міжособистісних стосунків, що виражається в групоутворенні. На відміну від зарубіжної психології, де параметрами групоутворення є час існування групи, наявність взаємовідносин влади і підпорядкування, що склалися, число групових комунікацій, кількість взаємних соціометричних виборів (див. Соціометрія) тощо, радянська соціальна психологія для виявлення рівня групового розвитку враховує поєднання двох чинників — ступені опосередкованості міжособистісних стосунків змістом (цільми, цінностями, організацією) спільної діяльності і соціального характеру цих членів і цінностей (що відповідають суспільно-історичному процесу або перешкоджають йому). Виходячи з цього, до вищого рівню групового розвитку можуть бути віднесені колективи і групи, що наближаються до них за типом своєї структури і

соціально-психологічними характеристиками, до нижчого — групи, засновані на асоціальних чинниках (всякого роду асоціальні асоціації), і групи дифузні, в яких відсутні загальні цілі і цінності [9, с. 417].

Спільна діяльність (у соціальній психології) — організована система активності індивідів, що взаємодіють, спрямована на доцільне виробництво (відтворення) об'єктів матеріальної і духовної культури. Відмітними ознаками спільної діяльності є: 1) просторова і часова співприсутність учасників, яка створює можливість безпосереднього особистого контакту між ними, зокрема обміну діями, обміну інформацією, а також взаємної перцепції; 2) наявність єдиної мети — результату спільної діяльності, що передбачається, який відповідає спільним інтересам і сприяє реалізації потреб кожного з включених у спільну діяльність індивідів. Як прообраз результату спільної діяльності і разом з тим її початковий момент мета є конституюючою ознакою спільної діяльності; 3) наявність органів організації і керівництва, які втілені в особі одного з учасників, наділеного особливими повноваженнями, або розподілені між ними; 4) розділення процесу спільної діяльності між учасниками, обумовлене характером мети, засобів і умов її досягнення, складом і рівнем кваліфікації виконавців. Це передбачає взаємозалежність індивідів, що виявляється або в кінцевому продукті спільної діяльності, або в самому процесі його виробництва. Якщо в першому випадку індивідуальні операції здійснюються паралельно і не залежать від послідовності дій оточуючих, то в другому вони взаємообумовлені (спеціалізовані і ієрархізовані), оскільки повинні реалізовуватися одночасно як функціонально різні компоненти комплексної операції або ж у строгій послідовності, коли підсумок однієї операції служить умовою початку іншої. Прикладом високоспеціалізованої спільної діяльності є колективна наукова діяльність, що передбачає розгалужену систему соціальних ролей її учасників (див. Колектив науковий); 5) виникнення в процесі спільної діяльності міжособистісних стосунків, що утворюються на основі предметних заданих функціонально-рольових взаємодій і набувають з часом відносно самостійний характер. Будучи спочатку обумовлені змістом спільної діяльності, міжособистісні стосунки в свою чергу впливають на її процес і результати. У марксистській соціальній психології спільна діяльність розглядається як головна умова соціально-психологічної інтеграції (див. Інтеграція групова) включених в неї індивідів, як першооснова формування і розвитку міжіндивідуальних зв'язків. Будучи необхідним моментом здійснення спільної діяльності, ці зв'язки не можуть повністю зрозумілі у відриві від її змістовних і структурно-функціональних характеристик. Цілісна система активності взаємодіючих індивідів виступає як спосіб реалізації спільної діяльності, а сама група — як сукупний суб'єкт певного виду спільної діяльності в контексті історично конкретних суспільних відносин. Соціально обумовлені закономірності здійснення і

відтворення спільної діяльності і приводять до виникнення групи як соціально-психологічної спільності. Соціально-діяльнісна природа процесу групоутворення особливо виразно виявляється при аналізі колективної трудової діяльності, що є генетично початковою формою всякої спільної діяльності. Спільна трудова діяльність має суспільний характер у всіх своїх проявах. Носієм потреби, яка породжує її, є не стільки сукупність індивідів, що реалізує цю діяльність, скільки інтереси розвитку більш широкої соціальної спільноти. Предмет спільної трудової діяльності, що направляє активність окремих індивідів, стає для них спонукальною силою не в результаті екстеріоризації їхніх власних актуальних потреб, а внаслідок інтеріоризації суспільної значущості, що міститься в ній. Це зумовлює зміну психологічної будови індивідуальної діяльності, а саме розділення її мети і мотиву, зв'язок між якими починає виступати у формі спільної діяльності і усвідомлюватися її учасниками через їхні взаємини. Спільна діяльність об'єктивно має багатозільбовий характер, що обумовлено її внутрішніми і міжсистемними зв'язками. Той факт, що акти індивідуальної діяльності є умовою існування і відтворення як самого індивіда, так і процесів групової активності в цілому, свідчить про взаємопроникнення і взаємозбагачення індивідуальної і сумісної діяльності, про взаємодію індивідуально-мотиваційних і соціально-нормативних умов спільної діяльності [9, с. 367 – 368].

14. Колективістська ідентифікація = ототожнення себе з колективом

Ідентифікація колективістська — виникаюча в спільній діяльності форма гуманних взаємовідносин (див. Гуманність), при якій переживання одного з групи дані іншим як мотиви поведінки, організуючі їх власну діяльність, направлену одночасно на здійснення групової мети і на усунення фруструючих дій (див. Фрустрація). Функціонування феномена колективістської ідентифікації в групі виражається у визнанні за іншим, як і за самим собою, рівних прав і обов'язків, у сприянні і підтримки, а також у вимогливому відношенні до себе, так само як і до товаришів по групі. Психологічною основою колективістської ідентифікації є певна готовність суб'єкта почувати, переживати, діяти відносно іншого, що складається в спільній діяльності, так, як якби цим іншим був він сам. Феномен колективістської ідентифікації переважає в колективі як у групі високого рівня розвитку і не може бути зведений до індивідуальних переваг вхідних в групу людей. Прояви колективістської ідентифікації, опосередковані ціннісними характеристиками спільної діяльності і гуманними смисловими установками, стають стійкою характеристикою кожного члена колективу, перестають визначатися як особистими симпатіями-антипатіями, так і зовнішніми чинниками. Колективістська ідентифікація в онтогенезі виникає на рубежі дошкільного і молодшого шкільного віків у процесі

співпраці дітей, що вимагає емоційно насиченого спілкування. У дитячій групі колективістська ідентифікація виступає як у формі дієвого співчуття невдачам, так і у формі активного співпереживання успіхам однолітка. Змістовна спільна діяльність і морально-емоційне спілкування між дітьми є основою формування проявів колективістської ідентифікації в дитячій групі [9, с. 131].

15. Колективістське самовизначення = вибіркоче ставлення до впливів групи

Колективістське самовизначення — особлива форма самовизначення особистості; вибіркоче ставлення індивіда до дій конкретної групи, що виражається в прийнятті ним одних і відхиленні інших групових дій залежно від чинників, що опосередковують, — оцінок, переконань, ідеалів, групових норм, цінностей тощо. Колективістське самовизначення є альтернативою як конформній, так і нонконформній поведінці (див. Негативізм). Колективістське самовизначення відображає характерну для особи в розвиненому колективі позицію, засновану на усвідомленні індивідом необхідності діяти відповідно до своїх ціннісних орієнтацій і стосунків, що склалися в групі в процесі спільної діяльності. Експериментальне дослідження колективістського самовизначення передбачає: 1) виявлення осіб, що виражають згоду з думкою групи; 2) здійснення на них псевдореального, спеціально організованого експериментатором групового тиску, що йде врозріз з дійсною думкою групи, тобто не відповідної прийнятим в ній нормам і цінностям. У цих умовах вдається виділити індивідів, яким властиве колективістське самовизначення, і конформних індивідів. У справжньому колективі на відміну від дифузної групи колективістське самовизначення є переважаючим способом реагування особи на груповий тиск і тому виступає як формоутворювальна ознака [9, с. 167].

16. Ціннісно-орієнтаційна єдність = збіг оцінок стосовно головних питань

Ціннісно-орієнтаційна єдність — один з основних показників згуртованості групи, що фіксує ступінь збігу позицій і оцінок її членів по відношенню до цілей діяльності і цінностей, найбільш значущих для групи в цілому. Показником ціннісно-орієнтаційної єдності служить частота збігів позицій членів групи відносно значущих для неї об'єктів оцінювання (В.В.Шпалінський). Високий ступінь ціннісно-орієнтаційної єдності виступає важливим джерелом інтенсифікації внутрішньогрупового спілкування і підвищення ефективності спільної діяльності. Ціннісно-орієнтаційна єдність не приводить до нівелювання особи в групі, оскільки не перешкоджає різноманітності смаків, інтересів, звичок тощо членів групи.

Вона не передбачає також обов'язкового збігу в розумінні способів досягнення спільних для всіх членів групи цілей. Ціннісно-орієнтаційна єдність в колективі як групи високого рівня розвитку — це зближення підходів до цілей і завдань спільної діяльності, орієнтоване на морально виправдані цінності. У межах стратометричної концепції розроблені методики отримання емпіричних показників ціннісно-орієнтаційної єдності, які дозволяють порівнювати різні групи за цим параметром [9, с. 441].

17. Мала група в зарубіжній психології = емоційно-безпосередня комунікація

Мала група в зарубіжній психології — як об'єкт вивчення вона має ознаки дифузної групи і розглядається як сукупність взаємодій і комунікативних актів [9, с. 77]. *Емоційно-безпосередня комунікація* — вплив на групові процеси безпосередніх емоційних явищ — симпатія, атракція, активність, агресія, підпорядкування, ізоляція [9, с. 77].

3. Диференціація в групах і колективах

18. Групова диференціація = процес утворення структури групи

Групова диференціація — процес розшарування однорідного співтовариства на систему статусних позицій відповідно до індивідуально-психологічних особливостей кожного. *Процес утворення структури групи* — стихійний соціально-психологічний процес прийняття функцій і ролей відповідно до індивідуальних можливостей, що санкціонуються групою.

Групова динаміка (від грецьк. *dynamis* — сила) — сукупність внутрішньогрупових соціально-психологічних процесів і явищ, що характеризують весь цикл життєдіяльності малої групи і його етапи: утворення, функціонування, розвиток, стагнацію, регрес, розпад. До процесів групової динаміки відносяться керівництво і лідерство; ухвалення групових рішень; нормоутворення, тобто вироблення групових думок, правил і цінностей; формування функціонально-рольової структури групи; об'єднання; конфлікти; груповий тиск і інші способи регуляції індивідуальної поведінки, тобто всі ті процеси, які фіксують і забезпечують психологічні зміни, що відбуваються в групі за час її існування. Ці зміни обумовлені як зовнішніми обставинами групової життєдіяльності, так і її внутрішніми суперечностями, продиктованими взаємодією двох тенденцій групової активності, які передбачають і одночасно заперечують одна одну, — інтеграції і диференціації. Перша націлена на зміцнення психологічної єдності членів групи, стабілізацію і впорядкування міжособистісних стосунків і взаємодій, і є необхідною передумовою збереження і відносно стійкого і

постійного відтворення групи як соціально-психологічної спільності. Друга виявляється в неминуче супутніх будь-якій колективній життєдіяльності спеціалізації і ієрархізації ділових і емоційних взаємозв'язків членів групи і відповідній відмінності їх функціональних ролей і психологічних статусів, що є стимулом і результатом розвитку групи, але в той же час може привести до порушення гармонії у взаєминах людей, які створюють групу. Співіснування названих тенденцій обумовлює нерівномірність і пульсуючий характер процесу розвитку малої групи, що передбачає ряд якісно своєрідних рівнів (етапів) і має можливість як послідовного сходження групи на вищий рівень розвитку, так і зворотного руху. В окремих випадках термін «групова динаміка» використовується для позначення напряму соціально-психологічних досліджень малих груп, що сформувався в середині 40-х рр. в США завдяки роботам К.Левіна і його колег (див. Згуртованість групова) [9, с. 87 – 88].

19. Структура групи = лідер, осереддя, ведені, «знехтувані»

Структура – сукупність стійких зв'язків явища, що забезпечують його цілісність [12, с. 657]. *Структура групи* – сукупність стійких інтерперсональних зв'язків, які забезпечують її цілісність. *Лідер* – член групи, що володіє стихійно визнаним правом ухвалювати рішення в значущих ситуаціях [9, с. 189]. *Осереддя групи* – члени групи, що проявляють активність у процесі ухвалення рішення в значущих ситуаціях і що активно підтримують лідера. *Ведені* – члени групи, що не проявляють достатньої активності в процесі ухвалення рішення в значущих ситуаціях. *«Знехтувані»* – члени групи, що ігноруються в процесі ухвалення рішення в значущих ситуаціях.

20. Соціометрична методика = дослідження міжособистісних стосунків

Соціометрична методика (Дж.Морено, Я.Л.Коломінський) – соціально-психологічний тест для оцінки зовнішньої сторони міжособистісних переваг (емоційних взаємин) в групі [8, с. 351]. *Міжособистісні стосунки* – характер і спосіб впливів, які ґрунтуються на системі установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів, що виникають під впливом організації спільної діяльності [9, с. 206]. *Дослідження міжособистісних стосунків* – дослідження динаміки міжособистісних переваг з урахуванням впливів установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів членів групи.

Соціометрія — див. с. 63.

21. Мотивація міжособистісних виборів = мотиви контакту з членами групи

Мотивація міжособистісних виборів — система мотивів міжособистісного вибору, що виявляється при соціально-психологічному дослідженні міжособистісних взаємодій і взаємин в групі (див. *Взаємини міжособистісні*) і лежить в основі соціометричних або референтометричних позитивних або негативних виборів. Звернення до мотивації міжособистісного вибору акцентує увагу дослідника не на самому факті вибору, а на його мотиві. Аналіз мотивів міжособистісних виборів дозволяє розглядати їх як основу тих міжособистісних стосунків, які складаються між індивідами в процесі спілкування. Мотивація міжособистісних виборів дає більш змістовну характеристику структури взаємодій і взаємин в групі, чим опис самої по собі мережі інтеріндивідуальних соціально-психологічних зв'язків (виборів, переваг тощо) [8, с. 198].

22. Референтометрія = виявлення значущих для людини осіб

Референтометричний метод (або референтометрія) (від лат. *referens* — той, що повідомляє і грецьк. *metreo* — вимірюю) — спосіб виявлення референтності членів групи для кожного вхідного в неї індивіда. Референтометричний метод має дві процедури. На попередній (допоміжній) за допомогою опитного листа виявляються позиції (думки, оцінки, ставлення) кожного члена групи з приводу значущого об'єкту, події або людини. Друга процедура виявляє осіб, позиція яких, відображена в опитувальному листку, має найбільший інтерес для інших досліджуваних. Все це вимушує досліджуваного проявляти високу вибірковість відносно тих осіб в групі, чия позиція для нього в даний момент найбільш актуальна. Важливою стороною референтометричного методу є глибока вмотивованість поведінки досліджуваного, поглиненого можливістю ознайомитися з позицією, висловленою референтною для нього особою з приводу значущого об'єкту. Тому референтометричний метод дозволяє виявити мотиви міжособистісних виборів, переваг у групі. Разом з тим міра референтності (переваги) суб'єкта визначається тут побічно, через прояв досліджуваним інтересу до позиції цього суб'єкта з приводу значущого об'єкту. Дані, отримані за допомогою референтометричного методу, обробляються математично і можуть бути виражені графічно [9, с. 340].

23. Лідерство = стосунки домінування і підпорядкування

Лідерство — стосунки домінування і підпорядкування, впливів і слідування в системі міжособистісних стосунків в групі. В ході досліджень

лідерства виділені різні стилі лідерства, розроблений ряд концепцій лідерства. Теорія лідерських ролей (Р.Бейлс) розглядає ролі «професіонала» — лідера, орієнтованого на рішення ділових проблем, і «соціально-емоційного фахівця», який вирішує проблеми людських взаємовідносин. Прихильники теорії рис лідерства вважають передумовою визнання людини лідером володіння специфічними «лідерськими» рисами і здібностями. Дослідження, проведені в руслі цієї теорії, концентрувалися на виявленні якостей, специфічних для лідерів. Варіантом такого підходу є харизматична концепція лідерства, згідно якої лідерство послане окремим видатним особам як якась благодать («харизма»). Прихильники інтерактивної теорії вважають, що лідером може стати будь-яка людина, яка займає відповідне місце в системі міжособистісних взаємодій. Питання про те, хто конкретно візьме на себе лідерство, повинне вирішуватися з урахуванням індивідуальних особливостей кандидата в лідери, особистісних характеристик інших членів групи і її структури, ситуації, що склалася, і виконуваного завдання. Ситуаційна теорія лідерства (або груподинамічний підхід) стверджує, що лідерство — це перш за все продукт ситуації (Ф. Фідлер), яка склалася в групі, і що в ситуаціях, дуже сприятливих або ж, навпаки, край несприятливих для групи, лідер, орієнтований на завдання, добивається більших результатів, ніж лідер, орієнтований на людей. При помірно сприятливій ситуації успішнішим виявляється лідер, орієнтований на людей. Синтетична (або комплексна) теорія ставить акцент на взаємозв'язку основних складових процесу організації міжособистісних стосунків: лідерів, послідовників (або ведених) і ситуацій, в умовах яких здійснюється лідерство [...] [9, с. 190].

24. Лідер = той, хто впливає на поведінку членів групи

Вплив на поведінку – передача тексту з метою внести зміни до значень і смислів адресата. *Той, хто впливає на поведінку членів групи* – формулювання рішення в значущих ситуаціях, яке впливає на систему значень і смислів членів групи.

Лідер (від англ. leader — той, хто веде) — член групи, за яким вона визнає право ухвалювати відповідальні рішення в значущих для неї ситуаціях, тобто найбільш авторитетна особа, що реально грає центральну роль в організації спільної діяльності і регулюванні взаємин у групі. У психології прийняті різні класифікації лідерів: 1) за змістом діяльності (лідер-нахненник і лідер-виконавець); 2) за характером діяльності (універсальний лідер і ситуативний лідер); 3) за спрямованістю діяльності (емоційний лідер і діловий лідер) і т. ін. Лідер може бути одночасно і керівником групи, а може їм і не бути. На відміну від керівника, якого іноді цілеспрямовано обирають, а частіше призначають і який, будучи відповідним за положення справ в очолюваному ним колективі, має в

своєму розпорядженні офіційне право заохочення і покарання учасників спільної діяльності, лідер висувається стихійно. Він не володіє ніякими владними повноваженнями, що визнаються поза групою, і на нього не покладені ніякі офіційні обов'язки. Якщо керівник групи і її лідер не є однією і тією ж особою, то взаємини між ними можуть сприяти ефективності спільної діяльності і гармонізації життя групи або ж, навпаки, набувати конфліктного характеру, що в решті решт визначається рівнем групового розвитку [9, с. 189 – 190].

4. Інтеграція в групах і колективах

25. Групова згуртованість = ступінь єднання членів групи

Згуртованість групова — характеристика ступеня зв'язаності, єднання членів групи. Детермінантами групової згуртованості виступають наступні основні класи змінних: 1) мотиваційна основа тяжіння суб'єктів до групи, що містить сукупність їх потреб і цінностей; 2) спонукальні властивості групи, відбиті в її цілях, програмах, характеристиках її членів, способі дії і інших властивостях, важливих з погляду мотиваційної основи тяжіння до групи; 3) очікування членів групи або суб'єктивна вірогідність того, що членство в даній групі матиме для них сприятливі або негативні наслідки; 4) досвід участі в інших групах.

Певні характеристики групи мають спонукальну цінність для суб'єкта лише в тому випадку, якщо вони відповідають належним потребам, що входять в його мотиваційну основу тяжіння до групи.

Зростання згуртованості сприяє посиленню взаємодії між членами групи, інтенсифікує процеси соціального впливу в групах, підвищує задоволеність членів групи.

Причини і наслідки згуртованості тісно зв'язані між собою, виявляючи постійні взаємопереходи. Чинники, які сприяють збільшенню згуртованості, ведуть до наслідків, що у свою чергу підвищують її. Наприклад, схожість у поглядах або цінностях сприяє розвитку міжособистісної привабливості членів групи, а згуртованість, що виникає в результаті цього, підсилює вплив групи на своїх членів у напрямі подальшого підвищення схожості у поглядах. [...] [8, с. 352 – 353].

Згуртованість групова — один з процесів групової динаміки, що характеризує ступінь прихильності до групи її членів. Як конкретні показники групової згуртованості, як правило, розглядаються: 1) рівень взаємної симпатії в міжособистісних стосунках — чим більша кількість членів групи подобається один одному, тим вище її згуртованість; 2) ступінь привабливості (корисності) групи для її членів — чим більше число тих людей, хто задоволений своїм перебуванням в групі, тобто тих, для кого

суб'єктивна цінність переваг, що набувають завдяки групі, перевершує значущість зусиль, що витрачаються, тим вище сила її тяжіння, а, отже, і згуртованість. Згідно уявленням родоначальників концепції групової згуртованості — американських психологів К.Левіна, Л.Фестінгера, Д.Картрайта, А.Зандера і їх численних послідовників, групова згуртованість є свого роду «результуючою» тих сил, які утримують людей в групі. При цьому вважається, що група задовольняє людину в тій мірі і до тих пір, поки вона вважає, що «вигоди» від членства в ній не просто превалюють над «витратами», але превалюють більшою мірою, чим це могло б бути в якій-небудь іншій групі або взагалі поза нею. З цієї точки зору сили об'єднання визначені «балансом» ступенів привабливості власної і інших доступних груп. До основних чинників групової згуртованості найчастіше відносять: схожість базових ціннісних орієнтацій членів групи, ясність і визначеність групової мети, демократичний стиль лідерства (керівництва), кооперативну взаємозалежність членів групи в процесі спільної діяльності, відносно невеликий об'єм групи, її престиж. Методичний апарат вимірювання групової згуртованості представлений в основному соціометричною технікою в різних модифікаціях, а також іншими різновидами процедури опиту [...] [9, с. 380 – 381].

26. Групова сумісність = безпосередня залежність міжособистісних стосунків

Сумісність групова — соціально-психологічний показник згуртованості групи, що відображає можливість безконфліктного спілкування і узгодженості дій її членів в умовах спільної діяльності. У колективі групова сумісність утворює ієрархію рівнів. Нижній рівень групової сумісності складають психофізіологічна сумісність темпераментів і характерів членів групи, сенсомоторна узгодженість при виконанні ними сумісних дій, згуртованість, що виражається в інтенсивності комунікативних внутрішньогрупових зв'язків і у взаємності соціометричних виборів. На більш високому рівні групова сумісність виступає як узгодженість функціонально-рольових очікувань — уявлень членів групи про те, що саме, з ким і в якій послідовності повинен робити кожен при реалізації суспільно-значущої і загальної для всіх мети. Вищий рівень групової сумісності, характерний тільки для колективу, знаходить своє віддзеркалення в предметно-цільовій і ціннісно-орієнтаційній єдності, колективістській ідентифікації, адекватності покладання і ухвалення відповідальності за успіхи і невдачі один одного, у взаємній референтності членів групи [9, с. 366 – 367].

Сумісність міжособистісна — взаємне прийняття партнерів з спілкування і спільної діяльності, засноване на оптимальному поєднанні (схожості або взаємному доповненні) ціннісних орієнтацій, соціальних установок, інтересів, мотивів, потреб, характерів, темпераментів, темпу і

ритму психофізіологічних реакцій і інших значущих для міжособистісної взаємодії індивідуально-психологічних характеристик. Критерієм міжособистісної сумісності є висока безпосередня задоволеність партнерів результатом і, головне, процесом взаємодії, коли кожен з них опинився на висоті вимог іншого і не було потрібно спеціальних зусиль на встановлення взаєморозуміння. Міжособистісна сумісність, як правило, супроводжується виникненням взаємної симпатії, пошани, впевненості в сприятливому результаті майбутніх контактів. Особливого значення міжособистісна сумісність набуває в складних умовах сумісної життєдіяльності (космічному польоті, експедиції, альпіністському поході і т. ін.), тобто тоді, коли досягнення спільної мети відбувається при дефіциті засобів, часу, простору, кількості учасників, необхідних для її реалізації [9, с. 367].

27. Перший шар міжособистісних стосунків = ділові стосунки в спільній діяльності

Перший шар міжособистісних стосунків – реалізація мотиваційних основ спільної діяльності [8, с. 91]. *Ділові стосунки в спільній діяльності* – вплив на групові процеси ставлення членів колективу до цілей, завдань, цінностей спільної діяльності [8, с. 91].

28. Другий шар міжособистісних стосунків = товариські стосунки в спільній діяльності

Другий шар міжособистісних стосунків – реалізація міжособистісних стосунків, опосередкованих змістом спільної діяльності [8, с. 91]. *Товариські стосунки в спільній діяльності* – вплив на групові процеси кооперативних ставлень членів колективу до інших учасників спільної діяльності.

29. Третій шар міжособистісних стосунків = емоційні чинники

Третій шар міжособистісних стосунків – домінування безпосередніх емоційних стосунків [8, с. 91]. *Емоційні чинники* – вплив на групові процеси безпосередніх емоційних явищ – симпатія, атракція, активність, агресія, підпорядкування, ізоляція.

Діяльнісного опосередковування міжособистісних стосунків теорія — соціально-психологічна теорія колективу, розроблена А.В.Петровським. У теорії діяльнісного опосередковування міжособистісних стосунків принцип діяльності, який створює центральну ланку марксистського загальнопсихологічного розуміння людини, поширений на сферу соціально-психологічних явищ. Основні ідеї теорії діяльнісного

опосередкування міжособистісних стосунків були сформульовані між 1969 — 1977 рр.

В основі теорії діяльнісного опосередкування міжособистісних стосунків лежить уявлення про те, що в будь-якій реальній розвиненій (не дифузній) групі міжособистісні стосунки опосередковуються змістом, цілями і завданнями соціально значущої діяльності цієї групи. Група, здійснюючи свою мету в конкретному предметі, тим самим змінює себе, свою структуру і внутрішні взаємовідносини. Характер і напрям цих перетворень залежать від ступеня опосередкування їх змістом діяльності і соціальної цінності самої спільної діяльності.

Теорія діяльнісного опосередкування міжособистісних стосунків вводить у науковий ужиток вивчення соціально-психологічних феноменів колективу: колективістське самовизначення (див.), ціннісно-орієнтаційна єдність (див.), мотиваційне ядро міжособистісних виборів, дієва групова емоційна ідентифікація (див.), референтність (див.) і ін. Діяльнісне опосередкування виступає як системостворювальна ознака колективу, що визначає його структуру. Ця структура в межах теорії діяльнісного опосередкування міжособистісних стосунків розглядається з позицій стратометричної концепції. Вона є особливим підходом до аналізу міжособистісних стосунків, який передбачає можливість розгляду багаторівневої структури групових процесів (характеристика страт інтрагрупової активності) і здійснення відповідних вимірювальних процедур у цих стратах з метою виявлення принципових відмінностей груп високого рівня розвитку, зокрема колективу, від інших типів менш розвинених спільнот, наприклад, дифузної групи.

Багаторівнева структура взаємин у розвиненому колективі утворює декілька страт — якісно своєрідних підсистем взаємовідносин. Центральну ланку групової структури колективу, над якою надбудовуються всі страти, утворює сама групова діяльність з її змістовною, суспільно-економічною і соціально-політичною характеристикою. Перша страта колективу фіксує ставлення членів до цілей, завдань, цінностей спільної діяльності. Тут реалізуються мотиваційні основи групової діяльності, її соціальний сенс для кожного учасника. У другій страті локалізуються міжособистісні стосунки, опосередковані змістом спільної діяльності. Третя, поверхнева страта фіксує міжособистісні зв'язки, в яких домінують емоційно-безпосередні стосунки, де колективні цілі і цінності не виступають як чинник, що опосередковує особисті зв'язки членів групи. Показники розвиненості цього шару не відображають власні характеристики колективу. До останніх відносяться параметри другого і першого шарів інтрагрупової активності. [...] [8, с. 90 – 91].

ТЕМА 7. ОСОБИСТІТЬ

1. Поняття про особистість в психології

1. Особистість = система рис

Особистість — термін, що позначає: 1) людського індивіда як суб'єкта взаємовідносин і свідомої діяльності або 2) стійку систему соціально значущих рис, що характеризують індивіда як людину того чи іншого суспільства або спільності. Особистість з'являється тільки з виникненням свідомості і самосвідомості.

Для давньогрецької філософії особистість поза общиною або полісом так само нереальна, як біологічний орган, відірваний від цілого організму. Якщо в античній філософії особистість розглядалася переважно як відношення, то в середні віки вона тлумачилася як особлива суть, «індивідуальна субстанція» раціонального характеру (Боецій), синонім нематеріальної душі. У філософії нового часу, починаючи з Р.Декарта, розповсюджується дуалістичне розуміння особистості: на перший план висувається проблема самосвідомості як ставлення людини до самої себе, поняття особистості практично зливається з поняттям «Я». Дж.Локк убачає тотожність особистості в її свідомості. За І. Кантом, людина стає особистістю завдяки самосвідомості, яка відрізняє її від тварин і дозволяє їй вільно підпорядковувати своє «Я» моральному закону.[...].

[...] Формування особистості як у філо-, так і в онтогенезі завжди передбачає взаємодію людини і суспільно-виробничої діяльності з іншими людьми.

У загальній психології під особистістю найчастіше мається на увазі деяке осереддя, інтегруюча начало, що зв'язує воедино різні психічні процеси індивіда і надає його поведінці необхідну послідовність і стійкість.

Згідно Л.С.Виготському і його послідовникам, процеси людської психіки складаються на основі інтерпсихологічних, міжособистісних процесів. Індивід формує свій внутрішній світ шляхом освоєння, інтеріоризації форм і видів соціальної діяльності, що історично склалися, і, у свою чергу, виражає, екстеріоризує свої психічні процеси (О.М.Леонтьєв).

У соціальній психології переважає інтеріндивідуальний підхід, при якому структура особистості виводиться із структури взаємодії індивіда з іншими людьми і соціальним цілим, до якого вона належить. У віковій і диференціальній психології частіше вивчають інтраіндивідуальну структуру. Структура особистості не рідко отожднюється то із структурою її мотивів, то із структурою її діяльності (поведінки). На роль інтегруючого особистісного начала претендують різні поняття (у радянській

психології це, наприклад, «установка» Д.М.Узнадзе і його школи, «спрямованість особистості», «ставлення» В.М.М'ясищева і т. ін.). Психологи зазвичай звужують своє завдання і бачать осереддя особистості як суб'єкта свідомої діяльності в мотиваційній сфері, виділяючи в її складі потреби, інтереси і спрямованість (С.Л.Рубінштейн). Важливе значення для нормального функціонування особистості мають також такі внутрішні регулятивні механізми особистості, як самосвідомість, включаючи образи власного «Я», самооцінка і самоповага, від яких залежать рівень домагань (див.) і реальна поведінка людини [8, с. 178 – 179].

Особистість — 1) індивід як суб'єкт соціальних відносин і свідомої діяльності; 2) визначувана включеністю в суспільні відносини системна якість індивіда, що формується в спільній діяльності і спілкуванні. Ідеалістична психологія розглядає особистість як особливу незмінну духовну суть, як «цілком психічну істоту». У «гормічній психології» (У. Мак-Даггалл), у психоаналізі (З.Фройд, А.Адлер) особистість трактувалася як ансамбль ірраціональних несвідомих потягів. Біхевіоризм фактично знімав проблему особистості, якій не залишалось місця в механістичній схемі «С — Р» («стимул — реакція»). Вельми продуктивні в плані конкретних методичних вирішень концепції К.Левіна, А.Маслоу, Г.Олпорта, К.Роджерса виявляють певну обмеженість, яка виявляється у фізикалізмі, перенесенні законів механіки на аналіз проявів особистості. (К.Левін), в індетермінізмі в «гуманістичній психології» і екзистенціалізмі. Помітні успіхи західної емпіричної психології в галузі психотерапії особистості, тренінгу спілкування і т. ін. [...] Людину як особистість характеризує система обумовлених життям у суспільстві відносин, суб'єктом яких вона є. В процесі віддзеркалення об'єктивного світу особистість, що активно діє, виступає як ціле, в якому пізнання того, що оточує, здійснюється в єдності з переживанням. Особистість розглядається в єдності (але не тотожності) чуттєвої суті її носія — індивіда і умов соціального середовища (Б.Г.Ананьєв, О.М.Леонтьєв). Природні властивості і особливості індивіда виступають в особистості як соціально обумовлені її елементи. Так, наприклад, мозкова патологія обумовлена біологічно, але породжувані нею риси характеру стають властивостями особистості через соціальну детермінацію. Особистість є опосередковуючою ланкою, через яку зовнішню дію пов'язано зі своїм ефектом у психіці індивіда (С.Л.Рубінштейн). Виникнення особистості як системної якості обумовлено тим, що індивід у спільній діяльності з іншими індивідами змінює світ і за допомогою цієї зміни перетворює і себе, стаючи особистістю (О.М.Леонтьєв). Особистість характеризується активністю, тобто прагненням суб'єкта виходити за власні межі, розширювати сферу своєї діяльності, діяти за межами вимог ситуації і рольових приписів (мотивація досягнення, ризик тощо). Особистість характеризується спрямованістю — стійкою домінуючою системою мотивів — інтересів, переконань, ідеалів, смаків і т. ін., в яких проявляють себе потреби

людини; глибинними смисловими структурами («динамічними смисловими системами», за Л.С.Виготським), що обумовлюють її свідомість і поведінку, відносно стійкими до вербальних дій і такими, що перетворюються в спільній діяльності груп і колективів [принцип діяльнісного опосередковування], ступенем усвідомленості своїх ставлень до дійсності: ставлення (за В.М.М'ясищевим), установки (за Д.М.Узнадзе, О.С.Прангішвілі, Ш.О.Надірашвілі), диспозиції (за В.О.Ядовим) тощо. Розвинена особистість володіє розвинутою самосвідомістю, що не виключає неусвідомлюваної психічної регуляції деяких важливих сторін активності особистості. Суб'єктивно для індивіда особистість виступає як його «Я» (образ - «Я», «Я» - концепція), система уявлень про себе, що конструюється індивідом у процесах діяльності і спілкування, забезпечує єдність і тотожність його особистості і виявляє себе в самооцінках, у почутті самоповаги, рівні домагань і т. ін. Образ «Я» є тим, яким індивід бачить себе в сьогодні, в майбутньому, яким він хотів би бути, якби зумів, і т. ін. Співвідношення образу «Я» з реальними обставинами життя індивіда дозволяє особистості змінювати свою поведінку і здійснювати цілі самовиховання. Апеляція до самооцінки і самоповаги особистості є важливим чинником направленої дії на особу в процесі виховання. Особистість як суб'єкт міжособистісних стосунків виявляє себе в трьох репрезентаціях, утворюючих єдність: 1) особистість як відносно стійка сукупність інтраіндивідуальних її якостей: симптомокомплекси психічних властивостей, створюючих її індивідуальність, мотиви, спрямованість особистості (Л.І.Божович); структура характеру особистості, особливості темпераменту, здібності (роботи Б.М.Теплова, В.Д.Небиліцина, В.С.Мерліна і т. ін.); 2) особистість як включеність індивіда в простір міжіндивідуальних зв'язків, де взаємини і взаємодії, що виникають в групі, можуть трактуватися як носії особистості їх учасників. Тим самим долається, наприклад, помилкова альтернатива в розумінні міжособистісних взаємин або як феноменів групи, або як феноменів особистості — особистісне виступає як групове, групове — як особистісне (А.В.Петровський); 3) особистість як «ідеальна представленість» індивіда в життєдіяльності інших людей, у тому числі і за межами їх наявної взаємодії, як результат активних здійснених людиною смислових перетворень інтелектуальної і афективно-потребнісної сфер особи інших людей (В.А.Петровський). Індивід у своєму розвитку має соціально детерміновану «потребу бути особистістю», тобто вважати себе в життєдіяльності інших людей, продовжуючи своє існування в них, і виявляє «здатність бути особистістю», що реалізується в соціально значущій діяльності. Наявність і особливості «здатності бути особистістю» можуть виявлятися за допомогою методу відображеної суб'єктивності (див. Відображеної суб'єктивності метод). Розвиток особистості здійснюється в умовах соціалізації індивіда і його виховання (див. Розвиток особистості) [9, с. 193 – 194].

2. Взаємодія із суспільством = суспільні відносини

Взаємодія із суспільством – розширення сфери власної активності під впливом стійкої системи мотивів і усвідомлення своїх ставлень до дійсності формує Я-концепцію і потребу бути особистістю. *Суспільні відносини* – багатообразні зв'язки між соціальними групами і усередині них у процесі їх життєдіяльності, конкретної і специфічної для кожної суспільно-економічної формації [12, с. 450].

3. Діяльність = об'єктивування

Діяльність: а) втілення в об'єкті психічного образу [9, с. 101]; б) вплив на об'єкт з метою задоволення потреби [8, с. 91]; в) модель взаємодії з реальністю [14, с. 135]. *Діяльність* – відповідна особистісному смислу і мотиву цілеспрямована система предметних дій. *Об'єктивування* – процес перетворення суб'єктивного образу результату, відповідного потребі біологічного або соціального плану, на заданий продукт.

4. Соціальний досвід = засвоєння

Досвід – якість особистості, яка сформована в процесі діяльності, навчання і виховання. Існує у вигляді знань, навичок, умінь, звичок [3, с. 82]. *Соціальний досвід* – знання, навички, уміння, звички. Відображають особливості соціумного буття людини. *Засвоєння* – придбання людиною суспільно-історичного досвіду в процесі оволодіння соціальними значеннями предметів, етичними основами поведінки і способами спілкування з іншими людьми [9, с. 418].

5. Ставлення = життєва позиція

Ставлення – суб'єктивно-оцінне переживання сприйманої дійсності, що впливає на функціональні можливості і поведінку людини [див. 9, с. 258]. *Життєва позиція* – система особистісних смислів, які декларуються і здійснюються в поведінці, спілкуванні і діяльності. *Особистісний смисл* (О.М.Леонтьєв) – віддзеркалення людиною її ставлення до явищ, які спонукають її до діяльності у вигляді мотивів, цінностей, установок, вчинків [9, с. 192].

6. Міжособистісні стосунки = соціальні ролі

Міжособистісні стосунки – характер і спосіб впливів, що ґрунтуються на системі установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів, які виникають під впливом організації спільної діяльності [9, с. 206]. *Роль* – спосіб поведінки людини, визначуваний статусом у соціальних (інституціоналізовані ролі), внутрішньо групових (соціально-психологічні ролі), міжособистісних (неофіційні ролі) відносинах [9, с. 346; 8, с. 329].

7. Індивід = популяція

Індивід (від лат. *individuum* — неділиме) — 1) Людина як одинична природна істота, представник виду *Homo sapiens*, продукт філогенетичного і онтогенетичного розвитку, єдність природженого і придбаного (див. Генотип; Фенотип), носій індивідуально своєрідних рис (завдатки, потяги і т. ін.). 2) Окремий представник людської спільноти; соціальна істота, яка виходить за рамки своєї природної (біологічної) обмеженості, використовує знаряддя, знаки і через них оволодіває власною поведінкою і психічними процесами (див. Вищі психічні функції; Свідомість). Обидва значення терміну «індивід» взаємозв'язані і описують людину в аспекті її окремоті і відособленості. Найбільш загальні характеристики індивіда: цілісність психофізіологічної організації; стійкість у взаємодії з навколишнім світом; активність. Ознака цілісності указує на системний характер зв'язків між багатообразними функціями і механізмами, що реалізують життєві відносини індивіда. Стійкість визначає собою збереження основних відносин індивіда до дійсності, припускаючи разом з тим існування моментів пластичності, гнучкості, варіативності. Активність індивіда, забезпечуючи його здатність до самозміни, діалектично поєднує залежність від ситуації з подоланням її безпосередніх впливів [9, з. 135 – 136].

8. Індивідуальність = психологічні особливості

Індивідуальність — людина, що характеризується з боку своїх соціально значущих відмінностей від інших людей; своєрідність психіки і особистості індивіда, її неповторність. Індивідуальність виявляється в рисах темпераменту, характеру, в специфіці інтересів, якостей перцептивних процесів (див. Сприйняття) і інтелекту, потреб і здібностей індивіда. Передумовою формування людської індивідуальності служить анатомо-фізіологічні задатки, які перетворюються в процесі виховання, що має суспільно обумовлений характер, породжує широку варіативність проявів індивідуальності [9, з. 136 – 137].

2. Теорії особистості в українській психології¹

Петро Петрович Вікторов: особистість = вираження організму і його існування. («Учіння про особистість як нервово-психічний організм», 1887): особистість є вираженням організму і його існування у зовнішньому середовищі, що змінюються; єдність органічного і психічного в особистості.

¹ Цит. за [10].

Микола Якович Грот: (1852 – 1899): **особистість = носій моральної поведінки.** (Статті «Ще про зміни у свідомості особистості», 1886, «Основи морального обов'язку», 1892): особистість як носій моральної поведінки, моральної діяльності. Моральна особистість – результат вирішення протиріччя між тваринним життям як необхідною умовою існування живого індивідуума і вищою ідеальною природою людини у процесі моральної діяльності.

Олександр Федорович Лазурський (1874 – 1917): **особистість = єдність ендопсихічного і екзопсихічного.** (Стаття «Програма дослідження особистості», 1904): особистість як єдність ендопсихічного (темперамент, характер, розумова обдарованість тощо) і екзопсихічного (ставлення до зовнішніх обставин – звичка до праці, ставлення до власності, світогляд тощо).

Василь Васильович Зеньківський (1881 – 1962): **особистість = єдність духа, душі і тіла.** Особистість як єдність духа (духовність жива серцевина людини, «реальне я», «джерело самобачення», духовні пошуки, «соціальна чуйність»), усвідомлення своєї індивідуальності, вродання у Церкву як соборне благодатне середовище, яке втілює прагнення до зростання особистості), душі і тіла; зв'язок, спілкування з понадіндивідуальною системою цінностей, «соціальною традицією», залежність від вищого принципу (образ Божій, Абсолютна Особистість), усвідомлення свого протиставлення всьому, що не є «Я» (відсвіт Абсолюта).

Олександр Шумило фон Кульчицький (1895 – 1980): **особистість = ендотимна підвалина + персональна надбудова.** Розгляд особи в онтологічному (буття як здійснення цілей), аксіологічному (вартості буття), культурологічному (реалізація загальнолюдських вартостей, культуро творчі вартості) плані. Структура особистості (принципи цілісності, шаровості, смугоподібності, інтегративного зв'язку): ендотимна підвалина (сприймання, нижчі почуття, гонові намагання), персональна надбудова (мислення, вищі почуття, хотіння). Систематизована характеристика української особистості: 1) расові чинники (динарська раса – наповнення життя переживаннями, чуттєва ефективність драматично-ліричної людини; остійська раса – опікування, турбота про інших, спокійно-сумовите забарвлення ідилічно-легкої людини); 2) геопсихічні чинники (рівний настрій, сумовитість – українські північні низовини; почуття обачності, підозрілості, очікування, терплячості – сполучення лісової гущі із трясовиною; життєрадісність, оптимізм, довірливість, релігійна вдячність – лісостепові височини;

періодичні зміни самопочуття і настрою, психічні стани від байдужості до резигнації, протилежні почуття самолюбства і недостатності, полярні настанови ентузіазму і нігілізму – степова смуга); 3) історичні чинники (екзистенційна психіка протилежних настанов «vita heroica» (козацький ідеал) та «vita minima» (насторожене ставлення до оточення, інтровертованість, забарвлення фатального песимізму) – розташування України на перехресті історичних шляхів); 4) соціопсихічні чинники (перевага селянської верстви – відбиток селянськості, близькість до землі, конкретності, органічності; особисті контакти за «сусідства», ставлення з огляду особистої прихильності, недостатність зацікавлення широкими організаційними формами, здатність до товарищкості, інтроспекції); 5) культуроморфні чинники (геокультурна периферійність –ослаблення та запізнення ідей католицизму (соціальна організація, міжлюдські стосунки, внутрішня дисципліна, стиль мислення, критична думка), ренесансу («відкриття світу людини»), просвітництва (математично-природничі здобутки); 6) глибинно-психічні чинники («комплекс меншовартості» як елемент «колективного підсвідомого» поневоленого народу, «інтровертність», тенденція до «надолуження», «надкомпенсації», піднесення «ореолу терпіння», ворожість до спричинників комплексу; архетип «magna mater» – добра земля, мати-природа, дух землі).

Григорій Силович Костюк (1899 – 1982): особистість = складна, ієрархічна біосоціальна система. Цілісне розуміння особистості як складної біосоціальної системи; єдність об'єктивної соціальної суті (людські «сутнісні сили», матеріальні і духовні цінності) і суб'єктивних психічних засобів (індивідуальна своєрідність); залежність перебігу психічної діяльності, її динаміки та формування (психічні процеси, властивості) від нейрофізіологічних механізмів (біохімічні, біофізичні системи); вивід структури особистості (якості особистості) з аналізу її діяльності (змстовний, мотиваційний, операційний аспекти); ієрархічність будови особистості (структури різної онтогенетичної давності): підструктури спрямованості, характеру, освіченості, свідомості та самосвідомості, розумових якостей, темпераменту; розвиток особистості як саморух під впливом внутрішніх суперечностей.

Володимир Андрійович Роменець (1926 – 1998): історико-психологічний аналіз світової персонології. 1. *Особистість в епоху Відродження і Бароко:* Ібн Халдун (1332 – 1406) – особистість і знання як вищий рівень буття; Леонардо да Вінчі, Жоашен дю Белле (1522 – 1560) – особистість і творчість; Т.Гоббс (1588 – 1679) - особистість і суспільні відносини; Б.Грасіан (1601 – 1658) – особистість і правила поведінки; Дж. Локк (1632 – 1704) – особистість і свідомість як основа тотожності собі. 2.

Особистість в епоху Просвітництва: Феофан Прокопович (1681 – 1736) – особистість і красномовство, любов, мотиви, вчинок; Д. Дідро (1713 – 1784) – особистість і створення маски, діалектика мотиву і дії; Я.П.Козельський (1729 – 1895) – особистість і суспільне, відчуття, характерологічні риси, обов'язок, вчинок; Й.В.Гете (1749 – 1832) – особистість і творча індивідуальність з погляду на засвоєння знань, талант, почуття, творчу продуктивність, любов як смисл буття, самопізнання, зрілість.

3. Особистість у період сциєнтизму (XIX – початок XX ст.): Ехнатон – перша особистість в історії людства; особистість як героїчна індивідуальність (за Д.Г.Брестедом); А.Шопенгауер (1788 – 1860) – заперечення індивідуальної сутності особистості; Г.Штейнталь, М.Лацарус, В.Вундт, Ф.Боас, Л.Леві-Брюль, В.Гумбольдт, О.Потебня – особистість як цілісний, інтегративний механізм, що постає на ґрунті індивідуальності; М.М.Ланге (1858 – 1921) – особистість як творча особистість, як продукт життєвого шляху, долі; У.Джемс (1842 – 1910) – особистість як єдність емпіричного «Я» (що пізнається; сума того, що людина може назвати своїм; соціальна особистість) і чистого «Я» (елемент свідомості, що пізнає); Т.Рібо (1839 – 1916) – індивідуальність як поєднання спадкового (має більше влади; психічна спадковість є окремим випадком біологічної спадковості) та індивідуального досвіду (відображає особливості тіла, численні впливи середовища); проблема волі (надання переваги після порівняння мотивів), характеру (внутрішня сутність особистості), творчості, творчої уяви; К.Д.Ушинський (1824 – 1870) – психологічний такт (спогади про власне пережите) як головний осередок дослідження й вияв психічного; виявляється у діяльності, визначає характер і особистість людини; П.Ю.Юркевич (1826 – 1874) – гідність як вихідний мотив існування особистості; І.І.Мечников (1845 – 1916) – повний природний цикл життя (ортобіоз – здійснюваний принцип психологічної життєдіяльності), його досягнення за умов удосконалення суспільної організації; Ф.М.Достоевський (1821 – 1881) – залежність форм поведінки людини від її стану, буття в світі, які забезпечують її максималістську екзистенцію; пошук відповідних форм особистісної поведінки як головний мотив життєіснування; М.О.Бердяєв (1874 – 1948) – особистість як вільна особистість (убирає в себе світове буття, поєднується з буттям безконечним) і як засіб (ошукування людей державою, приховування сенсу життя культурою, безособові сили, духовне плебейство); особистий характер творчості; власне свідоме існування як головна проблема людини; творчий акт як звільнення від влади об'єктивованого світу в одкровенні творчості; Г.Ібсен (1828 – 1906) – піднесення власної особистості щодо особистості іншої людини (ідея надлюдини); Ф.Ніцше (1844 – 1900) – особистість як стратегія поведінки (воля до влади); типи особистості – аполонівський (бачення істини у повністю розкритому вигляді), діонісійський (пошук відповіді на екзистенційні питання); Ч.Ламброзо (1836 – 1909) –

дослідження проявів незвичайної особистості як єдності «геніальності і божевілля» на основі автобіографії; П.І.Ковалевський (1849 – 1923) – проблема особистості в її граничних, надто загострених виявах (становлення і поведінка параноїка, її динаміка); С.Кіркегор (1813 – 1855) – особистість як загальнолюдське й виняток; самовипробування, самовдосконалення; вибір між добром і злом, етика як уособлення загальнолюдського, поєднання соціального і громадського «Я», минулого, сучасного, майбутнього; О.Ф.Лазурський (1874 – 1917) – особистість як єдність ендопсихічного (особливості психофізіологічної організації людини) та екзопсихічного (зі людини до довколишньої дійсності); І.О.Сікорський – особистість як продукт протистояння людини нівелюючому впливу суспільного середовища, внутрішніх життєвих настанов і зовнішнього вираження людини; фізіогноміка особистісних рис; фізіогноміка як довільне/недовільне відображення внутрішнього стану особистості; Д.М.Овсянко-Куликовський – особистість як синтез почуття та розуму; мораль як творча сила, моральний закон «людина людині на засіб, а мета»; вчинок як особистісна форма поведінки; В.В.Зеньківський (1881 – 1962) – особистість (виявляється зовні) і християнська антропологія; суб'єктивне корелює з тілесними процесами; особистісна поведінка, творчість як причинність, що творить себе, свої зовнішні умови; самоствореність детермінізму в активності (ситуація, вибір, прийняття рішення); І.Я.Франко (1856 – 1916) – зображення людини в художніх творах (почуття, характер, особистість); О.М.Веселовський (1836 – 1906) – особистість як творча особистість; перехід від колективної творчості до особистісної; поняття «колективне Я», його проекція на події особистісного життя; І.І.Лапшин (1870 – 1955) – історія психології як творчий процес самих психологів; здатність ставати на різні точки зору (поліперсоналізм) – ставати іншим, залишаючись самим собою; творча особистість (інтуїція, фантазія, мислення, натхнення.); інсайт, емоційне узагальнення, інтенція, базовий образ; С.Л.Франк (1877 – 1950) – вчення про цінності, природжені оцінки і явища; іманентність самовизначення; духовне «Я» як основа особистості (живе знання); проблема особистості і творчості як розгортання імпліцитно наявного змісту; М.М.Рубінштейн (1880 – 1953) – людина як вираження космічного принципу; сенс життя як важлива характеристика особистості; дія як основа втілення сенсу; самодіяльність і боротьба як умова створення особистості.

Олександр Миколайович Ткаченко (1939 – 1985): трирівнева характеристика детермінації психіки (організм, індивід, особистість); організм (підсистема біологічної системи; пристосовча життєдіяльність; визрівання, наuczіння; вплив на природне середовище), індивід (підсистема соціальної системи; присвоєння, репродукція зразків суспільного досвіду; вплив на соціальне оточення), особистість (вищий

рівень прояву активності суб'єкта; підсистема культурно-історичних утворень; творення суспільно значимих продуктів, способів діяльності; вплив на культурно-історичне середовище; спрямованість у майбутнє; творче ставлення до виконуваної ролі; діалектичний «ланцюг» учинків, який досліджується біографічним методом як основним методом дослідження особистості); центральні категорії психології особистості – самооцінка (знання про себе і зовнішній світ), свобода вибору (саморегуляція, самоконтроль), творча мотивація; одиниця аналізу особистості – вчинок (самоусвідомленість, творча позиція, свобода вибору, утвердження ідеалів).

Микола Михайлович Амосов (1913 – 2002): особистість як сукупність природжених і набутих якостей інтелекту, що надають людині індивідуальність; *модель особистості* – становище (вік, стать, освіта, кваліфікація, сімейний стан, суспільне становище, соціальна група, професія і її престижність, матеріальне становище сім'ї, рівень тренуваності чи здоров'я), характер (здатність до напруження, стійкість, наполегливість, оптимізм/песимізм, емоційність, здатність бачити близько і далеко, рішучість), потреби (шлюбна поведінка, почуття до малят, захисту/нападу, власності, комунікативні, симпатія/антипатія, самовираження, справедливість, авторитет, співпереживання, інформація, відпочинок, ігри, почуття гумору), переконання (ідеї релігія/матеріалізм, труд/розваги, альтруїзм/егоїзм, приналежності, табу, обов'язок, совість, честь).

Олександр Костянтинівич Дусавицький (народився 5.05. 1928): особистість як система, що розвивається; функціонально-структурний підхід; основні сфери людської поведінки у структурі особистості – мотиваційно-потребова, свідомості, поведінки; *ядро особистості* – на перетині інтересу (всезагальне ставлення до світу як вияв цілісності індивіда; особистісний смисл як відображення інтересу; діяльнісна, пізнавальна, моральна природа інтересу; включення індивіда у соціальні відношення за умов забезпечення ними реалізації його «Я»), ідеалу (усвідомлений інтерес; відображення образу належного світу; визначає процес цілепокладання; образ життя, спосіб конструювання, рефлексія побудови ідеалу, моральний аспект реалізації ідеалу; оціночне відображення; цінності як вихідна основа ідеалу), характеру (ідеал, втілений в дії; предметне втілення, визначеність, моральні способи самоствердження; вчинок як «одиниця особистості» (С.Л.Рубінштейн), ситуація вибору, усвідомлення і генералізація рис характеру).

Валентин Олексійович Моляко (народився 24.06.1937): концепція виховання творчої особистості людини, яка самостійно обирає свої дії і рішення, досягає суттєвого рівня розумового розвитку і

професійної майстерності; провідні тенденції у розвитку людства, підготовка людини до творчої праці; форми здійснення творчого виховання – систематичне виконання творчих завдань, максимальна естетизація всіх форм життєдіяльності вихованців, постійна участь у колективній діяльності.

Володимир Федорович Моргун (народився 23.03.1947): абстрактний номотетичний та конкретний ідеографічний напрями як полюси єдиного наукового підходу до особистості (*сходження від абстрактного до конкретного*); три етапи сходження від абстрактного до конкретного (I – категорія «діяльна особистість»; діяльність як система людської життєдіяльності; II – принципи онтологізації структури особистості (просторово-часова орієнтація, потребнісно-вольові естетичні переживання, змістовна спрямованість діяльності, рівні опанування діяльності, форми реалізації діяльності), встановлення зв'язків у структурі (жмуток, вузол векторів просторово-часової орієнтації, потребнісно-вольових естетичних переживань, змістовної спрямованості діяльності, рівнів опанування діяльності, форм реалізації діяльності), детермінації розвитку особистості (суперечність між обмеженістю людини як природно-біологічної істоти та універсальністю родового в людині); III – психологічна концептуалізація структури зв'язків (просторово-часова орієнтація – співвідношення локалізації особистості у минулому, сучасному, майбутньому; суперечність між буттям і небуттям матеріальних і духовних носіїв особистості; потребнісно-вольові естетичні переживання – потреби, мотиви, особистісні смисли, цілі, настанови; суперечність між задоволенням потреб і блокуванням обміну речовин, енергії та інформації із середовищем; змістовна спрямованість діяльності – перетворення природи (праця), інших людей (спілкування), способів власної активності (гра, ритуал), самого себе («самодіяльність»); протиріччя між індивідом як споживачем і суб'єктом як виробником продуктів (знаряддя, кооперація із суспільством); рівні опанування діяльності – навчання, відтворення діяльності, творчість; суперечність між інтеріоризацією і екстеріоризацією; форми реалізації діяльності – моторна, перцептивна, мовна, розумова (рефлексивна); суперечність між підсвідомістю і свідомістю людини.

Методи дослідження особистості: просторово-часова перспектива – біографічний метод (минуле), метод зрізів (сьогодення), лонгітюдний (майбутнє); потребнісно-вольова естетична перспектива – прямі, проєктивні, природні; змістовна перспектива – метод експерименту, опитування, спостереження, самоспостереження; рівнева перспектива (опанування діяльності) – констатувальний, формувальний методи; перспектива форм реалізації діяльності – інструментальні, демонстраційні, вербальні, нейропсихологічні методи.

Борис Йосипович Цуканов (1946 – 2007): фундаментальні психічні властивості (чутливість, реактивність); свідомість як основа особистості (знання про світ, себе, дії, вчинки, свою унікальність); співвідношення спадкового і набутого; часова організація психіки індивіда та особистості (власна одиниця переживання часу – тривалість «дійсного теперішнього», що складається з цілого числа власних одиниць часу; темпераментально зумовлена організація властивостей, темпераментальні психогенетичні диспозиції, закон циклоїдного характеру життєдіяльності та розвитку індивіда та особистості тощо).

Іван Андрійович Зязюн (народився 3. 03. 1938 року): культурологічний підхід – вплив типу культури (традиції, знакові, символічні системи, думки, погляди, рішення) на організацію, спрямованість, темп, якість діяльності людини; культурний розвиток особистості (цінності, зразки, стереотипи, норми, традиції); субкультура (професійна, молодіжна, наукова, релігійна, національна тощо) і її складники (об'єкт інтересів, способи регуляції та оцінки взаємодії); субкультура як засіб соціалізації особистості, формування світогляду; особистість як представник духовної еліти (духовність, продуктивна інтелектуальна діяльність); характеристика психосоціального типу українського інтелігента (усвідомлення себе як особистості; наявність етичних принципів і їх строге дотримання; істинна демократичність; схильність до самоіронії і іронії як реакції на офіціоз; самовідчуження від побутової рутини, буденного егоїзму, здатність до критичного мислення); структура особистості (тілесне начало, EGO як ціннісна орієнтація, мета EGO як здатність народжувати нетривіальні фільтри в критичних ситуаціях, баготовимірне розкриття особистості, глибина міжособистісних відношень, трансцендентуючих у гіперособистість).

Іван Дмитрович Бех (народився 9. 10. 1940): особистісні цінності (ставлення до світу) як внутрішній стрижень особистості, регулятор життєдіяльності та прагнення до внутрішньої інтеграції, духовного освоєння навколишнього і власного внутрішнього світу; теоретичне визначення поняття особистості (людина як автор вільної дії, вчинку): 1) часові плани (минуле, теперішнє, майбутнє); 2) пояснювальний принцип розвитку; 3) фіксація розвиненої форми; 4) поведінковий спосіб існування.

Сергій Дмитрович Максименко (народився 15. 12. 1941): *особистість* як форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції, та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ; *ключові ознаки особистості* – цілісність (інтеграція біологічного,

соціального, духовного), унікальність (своєрідність взаємодії біологічного, соціального, духовного; індивідуальний візерунок особистісних проявів як основа саморуку, саморозвитку), активність (власні цілі і мотиви, довільність, постдовільність (Л.І.Божович) поведінки), здатність до вираження власного внутрішнього змісту (принципова творча сутність внутрішнього світу людини), відкритість, незавершеність (становлення, що не завершується ніколи), здатність до саморегуляції (перебудова смислових утворень на основі усвідомленості; базальна емоційна, вольова, смислова, ціннісна саморегуляція); *генетико-моделюючий метод* (пов'язаний з експериментально-моделюючим в культурно-історичній теорії) – принципи: 1) аналізу за одиницями (нужда; біосоціальна нужда; втілення природного і культурного досвіду; готовність стати особистістю; створює цілісну особистість в онтогенезі; відгалуження потреби; утворення специфічних міжфункціональних систем, що спеціалізуються, як частини і носії цілісності; диференціація інтегрованої єдності особистості); 2) єдності біологічного і соціального (нужда як соціобіологічне енергетичне підґрунтя особистості людини; становлення здатності до саморозвитку вихідної біосоціальної єдності); 3) креативності (цілепокладання і розвиток власних унікальних засобів досягнення цілей; вираження свого внутрішнього світу; багатозначність, неочікуваність, непередбачуваність особистості); 4) рефлексивного релятивізму (обмеженість схематизування і моделювання особистості); 5) єдності генетичного і соціального розвитку (формування вищої психічної функції у природних умовах шляхом створення різноманітних, але фіксованих можливостей для самомоделювання).

Ольга Павлівна Саннікова (народилась 21. 06. 1948): особистість як складне динамічне утворення формується і існує у діяльності (регулює, контролює, оцінює, перетворює діяльність і себе); *модель особистості професіонала* – формально-динамічний рівень (властивості, що виражають перебіг психічних явищ), змістовно-особистісний рівень (спрямованість, потребово-мотиваційна сфера тощо), соціально-імперативний рівень (уявлення про суспільство, мораль, норми, культуру тощо); емоційність як системотвірна властивість особистості.

Георгій Олексійович Балл (народився 24. 05. 1936): особистість як автономний суб'єкт культури, сформований на природній основі людського організму; *істотні характеристики особистості* – особистісна свобода (готовність до розвиненої суб'єктної активності), особистісна надійність (готовність до надійного виконання соціальних функцій), психологічна стійкість (психофізіологічні характеристики), відповідальність (характеристика зрілої особистості).

Валентин Васильович Рибалка (народився 1. 01. 1947): особистість (ідеальна, психологічна якість, властивість людини, особи; соціальність; єдність соціального і індивідуального) як результат триєдиного культуротворчого процесу (соціогенезу, психогенезу, індивідогенезу) розглядається у контексті понять «людина» (антропологічні, соціальні властивості, належність до людського роду), «особа» (конкретна людина, соціо-психолого-індивідуальні особливості), «суб'єкт» (людина, особа як активний діяч у соціальній поведінці, особистісній діяльності, індивідуальній життєдіяльності), «розвиток» (рівень соціогенезу – привласнення соціальних, суспільних цінностей; рівень психогенезу особистості – творення зовнішніх і внутрішніх цінностей; рівень індивіду – дозрівання психофізіологічних систем), «культура» (родова ознака особистості).

Леонід Кирилович Велитченко (народився 5. 12. 1947): *особистість* як «психічний інструмент» суб'єктності людини в інтерактивних суб'єкт-суб'єктних та суб'єкт-об'єктних відношеннях життєдіяльності; тотожність *структури діяльності* та *особистості* як психічних інструментів суб'єктності людини (принципи суб'єктності, інструментальності, інтерактивності, проактивної конкретизації і ретроактивного узагальнення структурних елементів): Я-концепція – особистісний смисл – мотив – мета – об'єкт – дії – результат – винагорода; *особистість* в об'єктивній раціональності містить патерни поведінки (система «суб'єкт – інший суб'єкт»), у суб'єктивній раціональності – самовіддзеркалення, самосприйняття (система «суб'єкт – Я-концепція»; аутокомунікативність внутрішніх діалогів з приводу предметного (рівень і якість задоволення матеріальних, вітальних, духовних потреб), предметно-знакового (самоствердження і самореалізація в професії і діяльності), соціального середовища (прийняття заданих соціумом статусу і ролі, боротьба за визнання соціумом бажаного статусу і ролі).

3. Зарубіжні теорії особистості

9. Е.Кречмер (психобіологічні теорії) = біологічні чинники впливають на психічні процеси

Ернст Кречмер (1888 – 1964) - німецький психолог і психіатр. Основоположник теорій, що співвідносять психічні властивості людини з конституцією її організму («Будова тіла і характер», 1921). Запропонував концепцію, згідно якої існує три основних типу тілесної організації – пікнічна, астенична і атлетична. На думку Кречмера, особи, яким притаманний перший тип конституціональної статури, схильні до маніакально-депресивного психозу, ті, що відносяться до другого і до

третього типів, схильні до шизофренії. Гіпотеза Кречмера не отримала підтвердження, проте поставлена ним проблема зв'язку між соматичною будовою і психічним складом особистості дала поштовх новим дослідженням [9, с. 180].

10. Г.У.Олпорт (біосоціальні теорії) = біологічне і соціальне співіснують

Гордон Олпорт (1897 – 1967) – американський психолог. Ініціатор розробки системного підходу до вивчення особистості. Згідно теорії Олпорта, особистість є психофізіологічною системою, що розвивається і є відкрита, осереддя якої складає людське Я («Особистість: психологічна інтерпретація» (1937). Особливістю цієї системи є прагнення особистості до реалізації свого життєвого потенціалу, до самоактуалізації. Олпорт вважав, що системний підхід в психології дозволить подолати обмеженість як механічного погляду на людину, властиву біхевіоризму і кібернетиці, так і теорій, що пояснюють специфіку поведінки особистості прихованими в глибинах її внутрішнього світу безтілесними актами. Вважав, що особистість у своїх проявах більшою мірою слідує соціальним, ніж біологічним мотивам, і на цій підставі піддав експериментальному вивченню ієрархію культурних цінностей, на які орієнтуються різні типи людей. Висунув положення про те, що мотиви, які виникають на біологічному ґрунті, надалі можуть стати незалежними від нього і функціонувати самостійно (принцип функціональної автономії) [9, с. 249].

11. А.Адлер (психосоціальні теорії) = психічне первинне, соціальне вторинне

Альфред Адлер (1870 – 1937) – австрійський психолог, представник психоаналітичного напрямку в психології. Створив наукову школу «індивідуальної психології». У своєму вченні Адлер відстоював принцип внутрішньої єдності психічного життя особистості, відзначав відсутність жорсткої межі і антагонізмів між свідомістю і несвідомим. У поясненні людської поведінки спирався на розуміння кінцевої мети, до якої прагне людина, підпорядковувавши всі свої психічні прояви. Згідно Адлеру, основними рушійними силами розвитку особистості виступають універсальне прагнення до переваги, успіху, досконалості і почуття спільності, що виражає готовність співробітничати з іншими людьми для досягнення спільних цілей. З недорозвиненням почуття спільності зв'язуються різні форми психопатології і соціальних відхилень. Адлер зробив внесок до розробки проблеми життєвого стилю, в теорію сновидінь, в дослідження неврозів; він вивчав питання взаємин різновікових дітей в родині, впливи різних стилів виховання на формування особисто дитини і ін. [9, с. 12].

12. Р. Кеттелл (психостатистичні теорії) = сукупність автономних психологічних характеристик

Реймонд Бернард Кеттелл (1905 – 1998). Навчався у Королівському коледжі Лондонського університету. Доктор філософії (Лондонський університет, 1929 р.). У 1932 – 1937 рр. працював директором психологічної клініки в Англії. У 1938 році починає працювати на факультеті Університету Кларка (США). У 1941 році посідає посаду лектора психології в Гарварді. У 1945 році Кеттелл перейшов в Університет Ілінойса, де і залишався протягом майже 30 років на посаді директора лабораторії особистості і групового аналізу. У 1973 році Кеттелл залишив свою посаду в Університеті Ілінойса і переїхав в Боулдер, штат Колорадо, де заснував Інститут з дослідження основ моралі і самореалізації. З 1977 року він стає консультуючим професором при Гавайському університеті, а також почесним професором в Ілінойсі. Кеттелл опублікував за свою кар'єру близько 35 книг і 400 дослідницьких статей. Найбільш гідні уваги наступні його книги: «Опис і вимірювання особистості» (1946); «Особистість: системне теоретичне і фактичне дослідження» (1950); «Науковий аналіз особистості» (1965); «Спадкоємство особистості і здібностей» (1982) і «Бейондизм: релігія від науки» (1987) [більш докладно див. 13, с. 305 – 313].

4. Структура особистості у радянській психології¹

С.Л. Рубіншейн (1889 – 1960), **структура особистості:** *спрямованість* (потреби, інтереси, переконання, домінуючі мотиви діяльності і поведінки, світогляд); *знання, уміння, навички* (отримуються в процесі життя і пізнавальної діяльності); *індивідуально-типологічні особливості* (темперамент, характер, здібності).

В.С. Мерлін, теорія інтегральної індивідуальності: *система індивідуальних властивостей організму* (біохімічні, загальносоматичні, нейродинамічні); *система індивідуальних психічних властивостей* (властивості темпераменту, психічні властивості); *система соціально-психологічних індивідуальних властивостей* (соціальні ролі у групі, колективі, суспільстві).

Б.Г. Ананьєв (1907 – 1972), **системна модель особистості:** *єдність біологічного і індивідуального – єдність макрочарактеристик «індивід», «суб'єкт» (внутрішнє, психічне життя), «індивідуальність».*

¹ Цит. за [1, 2, 11].

Борис Герасимович Ананьєв (1907 – 1972) – радянський психолог. Слідуючи традиціям В.М.Бехтерева, виступив з ідеєю створення єдиної концепції людинознавства як комплексної дисципліни, що синтезує досягнення широкого кола наук про людину («Людина як предмет пізнання», 1969), які групуються в чотири розділи: 1) людина як біологічний вид; 2) онтогенез і життєвий шлях людини як індивіда; 3) вивчення людини як особистості); 4) проблема людства. Ананьєв виділяв ієрархічно супідрядні рівні організації людини: індивід, особистість, індивідуальність. Він вважав, що індивідуальність складається на основі взаємозв'язку особливостей людини як особистості і як суб'єкта діяльності, які обумовлені природними властивостями людини як індивіда. Інтерес представляють дослідження Ананьєва у галузі сенсорних і перцептивних процесів («Психологія чуттєвого пізнання», 1960), а також педагогічної психології («Психологія педагогічної оцінки», 1935) і ін. [9, с. 21].

В.О.Ядов, диспозиційна структура особистості: *диспозиції* (усвідомлена готовність до оцінок ситуації і поведінки, яка обумовлена минулим досвідом): 1) *елементарні* фіксовані установки; 2) *соціальні* фіксовані установки; 3) *базові соціальні* установки як загальна спрямованість на певну сферу соціальної активності; 4) *ціннісні орієнтації*.

В.А.Петровський, концепція персоналізації: *інтраіндивідна* (індивідуальність), *інтеріндивідна* (представленість в міжособистісних стосунках), *метаіндивідна підсистеми* (представленість в інших людях).

Н.І. Рейнвальд, психічний склад особистості: *психічні домінантні стани; риси характеру; системна якість у системі «людина – суспільство».*

К.К.Платонов, ієрархічна структура особистості: *основні підструктури* як рівні особистості, на які накладаються характер і здібності.

1. Спрямованість – переконання, світогляд, ідеали, схильності, інтереси, бажання. Біологічного майже немає. Ставлення до відображуваного на основі досвіду. В основному містить усвідомлення майбутнього. З потребами пов'язана через віддзеркалення соціальної потреби. З активністю пов'язана через переконання. Формується у вихованні. Рівень аналізу – соціально-психологічний.

2. Досвід – звички, уміння, навички, знання. Значно більше соціального. Є змістом форм віддзеркалення. Пов'язаний з необхідністю усвідомлення минулого. З потребами пов'язаний через звички. З активністю

пов'язаний через вольові навички. Формується в навчанні. Рівень аналізу – психолого-педагогічний.

3. Психічні процеси – воля, почуття, сприйняття, відчуття, емоції, пам'ять. Частіше більше соціального. Є формами психічного віддзеркалення. Характеризуються усвідомленням сьогодення. З потребами пов'язані через нужду особистості. З активністю пов'язані через волю. Формуються через вправу. Рівень аналізу – індивідуально-психологічний.

4. Біопсихічні властивості – темперамент, статеві, вікові, патологічні властивості. Соціального майже немає. Є механізмами психічного віддзеркалення. Характеризують тільки стиль усвідомлення. З потребами зв'язані через біологічну нужду. З активністю зв'язані через силу і рухливість нервових процесів. Формуються в тренуванні. Рівень аналізу – психофізіологічний, нейропсихологічний.

Характер – це загальна якість особистості в цілому, сукупність низки її рис, в яких найвиразніше виражена її своєрідність; це каркас особистості. Всі риси характеру – це властивості особистості; але властивості особистості тільки тоді стають рисами характеру, коли вони виражені виразніше за інші, тісно взаємозв'язані, визначають одна одну і властивий даній людині стиль дій і ставлення до того, що оточує.

Здібності – це сукупність таких властивостей особистості, які визначають успішність навчання якої-небудь діяльності і вдосконалення в ній [7].

5. Уявлення про структуру особистості у зарубіжній психології¹

З.Фройд (1856 – 1939), **психодинамічна теорія особистості**: **Ід** – є природжене, присутнє при народженні; включає інстинкти; пов'язано з тілесними процесами; відображає світ суб'єктивних переживань; діє відповідно до принципу редукації напруги; існує у вигляді *рефлекторних дій* (знімають відносно прості форми збудження), *первинних процесів* (вивільнення енергії через створення образу об'єкту), *вторинних процесів* (реалістичне мислення, план задоволення потреб, перевірка реальністю). **Его** – виконавчий орган особистості; слідує цілям **Ід** і залежить від нього; посередник між інстинктивними запитами організму і умовами середовища; підтримує життя і відтворення організму. **Супер-его** – моральна сила особистості; служить для вдосконалення; містить *совість* (карає людину, примушує відчувати провину) і *его-ідеал* (контролює і блокує інстинкти, нагороджує, наповнює гордістю).

¹ Цит. за [1].

К.Г. Юнг (1875 – 1961), аналітична теорія особистості: Его – свідомий розум; будується із спогадів, думок, почуттів; забезпечує переживання власної ідентичності і безперервності власного буття; є центром свідомості. **Особисте несвідоме** – витиснені, пригнічені, забуті, слабкі переживання; примикає до Его. **Колективне (трансперсональне) несвідоме** – універсальне, природжене; сховище прихованих спогадів, успадковане від людських, «долюдських» і тваринних предків. **Архетип** – компонент колективного несвідомого; універсальна розумова форма (ідея); містить емоційний елемент; створює образи, відповідні значущим аспектам реальної усвідомлюваної ситуації. Структура особистості виражається в архетипах *Персона, Аніма, Анімус, Тінь*. **Персона** – архетип конформності; домінуючі соціальні ролі, індивідуальний стиль самовираження; захищає Его від негативного впливу різних соціальних сил. **Аніма** – фемінінний архетип у чоловіку. **Анімус** – маскулітний архетип у жінці. Як колективні образи вони мотивують представників кожної статі до розуміння представників іншої і певної відповіді. **Тінь** – центр особистого несвідомого; тенденції, бажання, спогади, переживання, які заперечуються людиною як такі, що несумісні з її *персоною* і соціальними стандартами. **Самість** – центр особистості; забезпечує єдність всіх систем в особистості, їх рівновагу і стабільність; мета, до якої людина прагне, але рідко її досягає; заснована на тривалому процесі індивідуалізації.

А. Адлер (1880 – 1937), індивідуальна теорія особистості: неподільність цілісної особистості; цілеспрямованість поведінки; значущість соціального контексту. Ключові пункти теорії: почуття меншовартості і компенсація; прагнення до переваги; стиль життя; соціальний інтерес; творче «Я»; порядок народження; очікування відносно майбутнього.

Е. Еріксон (1902 – 1994), психосоціальна теорія особистості: Его – основа поведінки і функціонування людини; виконує функцію соціальної адаптації; взаємодіє з реальністю; пов'язане з особливостями соціальних приписів і системою цінностей; охоплює весь життєвий простір людини.

Е.Фромм (1900 – 1980), соціально-психологічна психоаналітична теорія особистості: екзистенціальні потреби: 1) піклуватися про кого-небудь; 2) в переживанні власної значущості; 3) бути частиною світу як основа стабільності і міцності; 4) в досягненні справжньої ідентичності; 5) в системі орієнтацій і сенсі життя.

К.Хорні (1885 – 1952), соціокультурна теорія особистості: базальна тривога як «відчуття самоти і безпорадності перед лицем потенційного ворожого світу»; потреба в задоволенні і потреба в безпеці; стратегії компенсації базальної тривоги відображають невротичну потребу в: 1) любові і схваленні; 2) «партнерові-опікунові»; 3) вузькому обмеженні життя; 4) силі; 5) експлуатації інших; 6) значущості; 7) тому, щоб бути об'єктом захоплення; 8) особистих досягненнях; 8) самодостатності і незалежності; 9) досконалості і бездоганності.

Г.У.Олпорт (1897 – 1967), теорія рис: риса особистості – узагальнена якість; важливий елемент поведінки; встановлюється емпірично; існує в контексті особистості. *Риси особистості* (персональні диспозиції) – кардинальні, центральні, вторинні. *Пропріум* (Ego, Self) – відчуття тілесного «Я», відчуття безперервної ідентичності, ставлення до навколишнього світу, образ себе, раціональне «Я», інтенції, довготривалі цілі, «Я» як дослідник себе.

Р.Кеттелл (1905), структурна теорія рис особистості: риса особистості – виявляється в поведінці; обумовлює схильність поступати одноманітно в різних обставинах. *Риси особистості* – поверхневі/початкові; конституціональні/сформовані навколишнім середовищем; здібність, темперамент/динамічні риси; загальні риси/унікальні риси.

Г.Ю.Айзенк (1916-1997), теорія типів особистості: типи особистості визначаються за параметрами – *інтроверсія/екстраверсія; нейротизм/стабільність; психотизм/сила суперего*. **Ієрархічна модель структури особистості:** 1) *суперрис* (екстраверсія); 2) *складені риси* (товариськість, жвавість, активність, наполегливість, прагнення до успіху); 3) *звичні реакції*; 4) *специфічні реакції*.

Б.Ф. Скіннер (1904 – 1990), теорія оперантного наочіння: типи поведінки: 1) *респондентна поведінка* (відповідь на знайомий стимул); 2) *оперантна поведінка* (визначається і контролюється результатом).

А. Бандура (1925), теорія соціального наочіння: наочіння через спостереження регулюється чотирма взаємозв'язаними чинниками: 1) процесами уваги (стежить за поведінкою); 2) процесами збереження (пам'ятає поведінку іншого); 3) процесами рухового відтворення (переводить спогад у поведінку); 4) мотиваційними процесами (позитивне підкріплення).

Альберт Бандура (1925) — американський психолог польського

походження, автор теорії соціального наuczіння. У 1949 р. закінчив університет у Ванкувері (Британська Колумбія). Навчався в університеті Айови. Доктор філософії (Університет Айови, 1952 р.). Працював у Стенфордському університеті (професор психології, професор соціальних наук у психології). Він є автор книг «Підліткова агресія» (1959), «Соціальне наuczіння і розвиток особистості» (1963) (у співавторстві), «Принципи модифікації поведінки» (1969), «Агресія: аналіз з позиції соціального наuczіння» (1973), «Теорія соціального наuczіння (1971), «Соціальна теорія наuczіння» (1977), «Соціальні основи мислення і поведінки» (1986) [більш докладно див. 13, с. 374 – 409].

А. Маслоу (1908 – 1970), гуманістична теорія особистості: ієрархічна система природжених потреб (фізіологічні, потреби в безпеці і захисті, приналежності і любові, самоповазі, самоактуалізації).

К. Роджерс (1902 – 1987), феноменологічна теорія особистості: *відкритість до переживання* (здатність слухати себе), *екзистенціальний спосіб життя* (тенденція жити повно і насичено), *організмична довіра* («Я роблю правильно»), *емпірична свобода* (відчуття особистої влади), *креативність* (творчо пристосовуватися до життя).

Дж. Келлі (1905 – 1967), когнітивна теорія особистості: особистісний конструкт – ідея, думка, яку людина використовує для пояснення або *прогнозу* свого досвіду. Особистісні конструкти *біполярні і дихотомічні*.

Джордж Александер Келлі (Kelly, 1905-1967) — американський психолог. Автор концепції «особистісних конструктів», згідно якої організація психічних процесів особистості визначається тим, як вона передбачає («конструює») майбутні події («Психологія особистісних конструктів», 1955). Людина трактувалася Келлі як дослідник, яка постійно будує свій образ реальності за допомогою індивідуальної системи категоріальних шкал, – особистісних конструктів – і яка висуває, виходячи з цього образу, гіпотези про майбутні події. Непідтвердження цих гіпотез веде до більшої або меншої перебудови системи конструктів, що дозволяє підвищити адекватність подальших прогнозів. Келлі розробив методичний принцип «репертуарних ґрат», за допомогою якого були створені методики діагностики особливостей індивідуального конструювання реальності, що знайшли застосування в різних галузях психології [9, с. 161].

6. Активність особистості

15. Потреби = стан організму, залежність від умов

Потреби – стани людини, що має потребу в чому-небудь, які утворюють основу регуляції поведінки і спрямованості особистості [9, с. 287]. *Стан організму, залежність від умов* – указують на об'єкти, отримання яких є засобом відновлення порушеної рівноваги в процесі взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем або засобом саморозвитку.

16. Задоволення потреб = цілеспрямована діяльність

Задоволення потреб – процес активної взаємодії суб'єкта з елементами ситуації, в ході якого створюється шуканий продукт, відповідний виниклій потребі. *Цілеспрямована діяльність* – система впливів на об'єкт, відповідних імпліцитній програмі досягнення результату, що передбачається.

17. Усвідомлення мети = потяг, бажання

Усвідомлення мети – процес вербалізації ідеї про результат, що передбачається, або формальний опис кінцевої ситуації.

Потяг (англ. drive) — первинний емоційний прояв потреби людини в чому-небудь, спонука, яка ще не опосередкована свідомим цілепокладанням. У психологічній літературі найчастіше зустрічаються два трактування. Одне з них робить акцент на його недостатній усвідомленості. Інше ставить потяг в невідмінний зв'язок з органічними потребами. Обидва ці погляди мають під собою певну об'єктивну основу, але в цілому є дуже односторонніми. Насправді потяг може бути і погано, і добре усвідомленим. Недостатня усвідомленість потягу буває зв'язана не стільки з відсутністю уявлення про його об'єкт, скільки з нерозумінням суті потреби в ньому. Людина зазвичай в тій чи іншій мірі знає, до чого саме її вабить, але дуже часто не може віддати собі звіту про причину цього потягу. Так же неправомірно зводити потяг до прояву одних лише органічних потреб. Суть потягу можна зрозуміти тільки при врахуванні принципової відмінності мотивації поведінки людини від мотивації поведінки тварин. В останніх актуалізована, відображена в емоційному переживанні потреба мотивує їх активність *б е з п о с е р е д н ь о*. Якщо ж у тварини виникає відразу декілька спонук, то верх бере просто найсильніша з них. Дії тварин не довільні. Для дорослої нормальної людини, навпаки, типова довільна активність, першою умовою якої є здатність до рефлексії, до усвідомлення своїх власних потягів. [...] Виникнення потягу [...] утворює початковий етап мотиваційного процесу. На зміну цьому етапу приходять етап «хотіння», що виникає в результаті свідомого рішення послідувати тій чи іншій спонукі [8, с. 47 - 48].

Бажання — особлива форма активності людини, прагнучої задовольнити усвідомлену нею потребу за допомогою певного предмету. Бажання завжди емоційно забарвлене. В його основі лежить яка-небудь потреба. Проте бажання виникає лише на певному етапі її розвитку. Спочатку потреба звернена до деякого недиференційованого об'єкту свого задоволення. Коли ж цей об'єкт конкретизується, то виникає нова форма потреби — бажання. У разі неможливості досягти бажаного виникає стан фрустрації (див.). У процесі вікового розвитку бажання все більш втрачає свій безпосередній характер. Виникають бажання, пов'язані з усвідомленням певної мети і завдань, що впливають з прийнятих людиною намірів. Правильне формування бажань дитини забезпечується залученням її уваги до таких предметів задоволення потреб, які відповідають завданням виховання [8, с. 102].

Інтенція (від лат. *intentio* — увага, прагнення) — іманентна спрямованість свідомості на свій предмет безвідносно до того, чи є він реальним або тільки уявним. Історія поняття інтенції сходить до схоластики, що розрізняє реальне і інтенційне (розумове) існування об'єкту. У XIX ст. поняття інтенції було знов введене у філософію німецьким філософом Ф.Брентано, в системі якого інтенція (інтенційність) є основною властивістю психічних феноменів, яка виступає як їх даність у свідомості і спрямованість свідомості на них. Поняття інтенції розроблялося в «теорії предметності» А.Мейнонга і у феноменології Е.Гуссерля, де намічається тенденція до онтологізації інтенційної структури свідомості. У сучасній буржуазній філософії поняття інтенції грає істотну роль у неореалізмі, неотомізмі і екзистенціалізмі, які розглядають внутрішній світ суб'єкта як головний предмет філософського аналізу. Поняття інтенції було сприйняте на початку XX ст. психологією. У роботах вюрцбургської школи (О. Кюльпе, О.Зельц, Н.Ах, А.Майер і ін.) інтенція виступає як основна властивість «безобразного мислення», як його надчуттєвий зміст, обумовлений не завжди усвідомлюваними «тенденціями, що детермінують» і установками особистості відносно поставленого завдання. Філософські системи Ф.Брентано і Е.Гуссерля зробили значний вплив на так званий «цілісний підхід» в психології (гештальтпсихологія, цілісна психологія, персоналізм тощо) [8, с. 137].

18. Мотиви = спонука до діяльності

Мотив (від лат. *movere* — приводити в рух, штовхати) — 1) спонука до діяльності, пов'язані із задоволенням потреб суб'єкта; сукупність зовнішніх або внутрішніх умов, що викликають активність суб'єкта і визначають її спрямованість (див. Мотивація); 2) предмет (матеріальний або ідеальний), який спонукає і визначає вибір спрямованості діяльності, ради якого вона здійснюється; 3) усвідомлювана причина, яка лежить в основі вибору дій і вчинків особи. У зарубіжній психології виділений ряд

особливостей природи і функцій мотивів у регуляції поведінки суб'єкта; спонукальна і напрямна функції мотиву (психоаналіз, біхевіоризм, динамічна психологія, теорія «поля» К.Левіна (див. Топологічна психологія) етологія), детермінація поведінки людини неусвідомлюваними мотивами (психоаналіз), ієрархія мотивів (психоаналіз, «гуманістична психологія» і ін.), прагнення до рівноваги і напруги як механізми динаміки мотивів. Недоліком цих досліджень є відрив від контексту діяльності людини і її свідомості. У радянській психології як загальний механізм виникнення мотивів розглядається реалізація потреб у ході пошукової активності і тим самим перетворення її об'єктів на мотиви, «предмети потреб» (О.М.Леонтьєв). Звідси випливає центральна закономірність: розвиток мотивів відбувається через зміну і розширення кола діяльності, яка перетворює предметну дійсність. У тварин діапазон об'єктів, виступаючих як мотиви, даний від природи і жорстко обмежений специфічним для кожного біологічного виду докола пристосувальних інстинктивних форм діяльності. У людини ж джерелом розвитку мотивів є процес суспільного виробництва матеріальних і духовних цінностей, що не має меж. Такими потенційними мотивами в онтогенезі виступають властиві даному суспільству об'єктивні цінності, інтереси і ідеали, які у разі їх інтеріоризації особою можуть придбати спонукальну силу і стати мотивами, що реально діють. Ці мотиви виконують функцію смислоутворення, тобто додають відображуваний в індивідуальній свідомості дійсності особистісний смисл. Функція смислоутворення пов'язана з контролем загальної спрямованості діяльності особи. Функція контролю здійснюється мотивами не безпосередньо, а через механізм «емоційної корекції» поведінки (О.В.Запорожець): емоції оцінюють особистісний смисл подій, що відбуваються, і у разі невідповідності цього смислу мотиви змінюють загальну спрямованість діяльності особи. Динаміка мотивів у конкретних ситуаціях обумовлена активністю надситуативною, що приводить до постановки особою надзадач і появи нових мотивів діяльності. Вивчення мотиваційно-смислової сфери складає центральну проблему психології особистості, її історичного і онтогенетичного розвитку [9, с. 219].

7. Активність особистості в психоаналізі і гуманістичній психології

19. «Втеча від свободи» = Е.Фромм (1900 – 1980), німецький психолог

Еріх Фромм (1900—1980) — німецько-американський психолог, один з представників неофрейдизма. Основну проблему людського існування вбачав в екзистенціальній суперечності, яка полягає в порушенні природного, гармонійного зв'язку людини з природою і на цій основі з іншою людиною

і з самою собою. Тотальне відчуження як характеристика людського буття існує з моменту розриву цього природного зв'язку. Вся активність людини підпорядкована вирішенню вказаної базової проблеми — отриманню єдності зі світом і самою собою. Єдино адекватною відповіддю на проблему людського існування є, згідно Фромму, любов — форма людських стосунків, що дозволяє людині знайти справжнє «Я» («Мистецтво любові», 1964). Шлях до оздоровлення сучасного суспільства, несумісного з гуманістичними вимогами людської природи, лежить через моральне оновлення, духовне очищення людини [9, с. 433].

20. Почуття меншовартості = А.Адлер (1870 – 1937), австрійський психолог

Комплекс меншовартості — комплекс переваги — зв'язані поняття «індивідуальної психології» А. Адлера, які позначають протилежні за характером, стійко неадекватні способи подолання «почуття меншовартості», властивого всім людям, що стикаються з життєвими труднощами. Замість реального подолання труднощів і розвитку своїх умінь і здібностей невротики, наприклад, прагнуть уникнути самих переживань почуття меншовартості. Переконаючи себе і інших у своїй нікчемності, неспроможності, нездатності тощо, вони постійно йдуть від подолання труднощів, що створює стан хронічної пасивності, млявості, приниженості. Це — комплекс меншовартості.

В інших випадках, переконуючи себе і інших у своїй перевазі над людьми і «дрібницями життя», невротики також усуваються від реального подолання труднощів, «негідних їх уваги». Це — комплекс переваги, за якою приховано почуття меншовартості. А.Адлер пояснює комплекс меншовартості – комплекс переваги «втратою соціального інтересу» і дисгармонією людини з суспільством. У радянській психології ці поняття не вживаються. Але феномени, позначені як комплекс меншовартості – комплекс переваги, досліджуються як прояви ефекту неадекватності, як занижена або завищена самооцінка і ін. [8, с. 155].

Альфред Адлер (1870 – 1937) – австрійський психолог, представник психоаналітичного напрямку в психології. Створив наукову школу «індивідуальної психології». У своєму вченні Адлер відстоював принцип внутрішньої єдності психічного життя особистості, відзначав відсутність жорсткої межі і антагонізмів між свідомістю і несвідомим. У поясненні людської поведінки спирався на розуміння кінцевої мети, до якої прагне людина, підпорядковуювавши всі свої психічні прояви. Згідно Адлеру, основними рушійними силами розвитку особистості виступають універсальне прагнення до переваги, успіху, досконалості і почуття спільності, що виражає готовність співробітничати з іншими людьми для досягнення спільних цілей. З недорозвиненням почуття спільності зв'язуються різні форми психопатології і соціальних відхилень. Адлер

зробив внесок до розробки проблеми життєвого стилю, в теорію сновидінь, в дослідження неврозів; він вивчав питання взаємин різновікових дітей в родині, впливи різних стилів виховання на формування особисто дитини і ін. [9, с. 12].

21. Психосексуальний розвиток = З.Фройд (1856 – 1939)

Психосексуальний розвиток – енергія несвідомих психосексуальних потягів, конфлікт між свідомим і несвідомими потягами вважається основним рушійним чинником психіки, які піддаються сублимації [12, с. 748 – 749].

Зігмунд Фройд (1856 – 1939) австрійський психолог, творець психоаналізу. Почавши свої дослідження як фізіолог і лікар-невропатолог, прийшов до висновку, що джерелом багатьох захворювань є неусвідомлювані хворими комплекси, які, будучи витисненими зі свідомості, викликають патологічні симптоми (розлади рухів, сприйняття, пам'яті, емоційної сфери і ін.). На цій підставі вирішальну роль в організації поведінки додавав несвідомому осереддю психічного життя, що утворюється могутніми потягами, перш за все — сексуальними (лібідо). У роботах «Дослідження істерії» (1895, спільно з доктором Й. Брейером) і «Тлумачення сновидінь» (1900) висунув основні положення психоаналізу як концепції особистості і техніки лікування нервово-психічних розладів. Застосовуючи гіпноз, використовуючи методику розшифровки вільних асоціацій, сновидінь і трансферу, прийшов до висновку, що позбавлення від колись пережитих в дитинстві травм шляхом їх усвідомлення дає позитивний лікарський ефект. У психічному житті Фройд виділяв три рівні: несвідомий, перед-свідомий і свідомий. Несвідоме є джерелом інстинктивного заряду мотиваційної енергії. Передсвідоме містить психічні акти і явища, які без особливої напруги можуть бути усвідомлені суб'єктом. Свідоме не є пасивним віддзеркаленням того, що відбувається у сфері несвідомого, але знаходиться з ним у незмінному конфлікті, викликаному необхідністю пригнічувати сексуальні потяги. Спочатку ця схема застосовувалася до пояснення клінічних фактів, потім вона була перенесена на деякі звичайні прояви психічного життя — обмовки, жарти, описки, провали пам'яті і ін. («Психопатологія буденного життя», 1901). У всіх випадках передбачалося, що лібідо проривається крізь «цензуру» свідомості і шукає різні обхідні шляхи, розряджаючись у формах, що є зовні нейтральними і випадковими, проте такими, що мають для особи сенс значущого символу і симптому. Вважалося, що в період розвитку організму від дитинства до зрілого віку сексуальний інстинкт зазнає ряд метаморфоз або фаз (оральна, анальна, фалічна). Завдання убачалося у виявленні цих фаз, з тим щоб знайти

джерело сексуальних порушень, що викликають у особи невроз у пізній період її життя. Особливе місце відводилося «Едіпову комплексу». Продовжуючи практику психотерапевта, Фройд звернувся від дослідження індивідуальної поведінки до історії людської культури, вважаючи, що і в ній (міфах, пам'ятниках літератури і мистецтва) втілені сексуальні комплекси («Тотем і табу», 1913; «Психологія мас і аналіз людського Я», 1921). У структурі особистості Фройд виділяв три компоненти, що взаємодіють: Воно, Я і ЗВЕРХ-Я, виступаючи проти теорій, що ототожнювали особистість з її свідомістю і самосвідомістю або з її психофізіологічними особливостями. У пізній період творчості Фройд зосередився на соціокультурних проблемах («Майбутнє однієї ілюзії», 1927, «Цивілізація і незадоволені нею», 1929, «Мойсей і монотеїзм», 1939) [9, с. 429 – 430].

22. Самоактуалізація = А.Маслоу (1908 – 1970)

Самоактуалізація – прагнення людини до можливо повнішого виявлення і розвитку своїх можливостей [9, с. 349].

Абрахам Гарольд Маслоу (1908—1970) — американський психолог. Висунув концепцію цілісного підходу до людини і аналізу її вищих сутнісних проявів — любові, творчості, духовних цінностей тощо. Згідно Маслоу, ці особливості, що існують у вигляді природжених потенцій, актуалізуються під впливом соціальних умов. Маслоу створив ієрархічну модель мотивації («Мотивація і особистість», 1954), відповідно до якої стверджував, що вищі потреби можуть направляти поведінку індивіда лише в тій мірі, в якій задоволені його більш нижчі потреби. Порядок при цьому такий: 1) фізіологічні потреби; 2) потреба в безпеці; 3) потреби в любові і прихильності; 4) потреби у визнанні і оцінці; 5) потреба в самоактуалізації — реалізації потенцій, здібностей і талантів людини. Самоактуалізація як здатність може бути присутньою у більшості людей, але лише у невеликій меншини вона є такою, що якоюсь мірою відбулася. Такі люди — особи, що самоактуалізуються, — будучи прикладом нормального розвитку, максимально повно втілюють людську суть [9, с. 201 – 202].

23. Реалізація майбутніх можливостей = Г.У.Олпорт (1897 – 1967)

Гордон Олпорт (1897 – 1967) – американський психолог. Ініціатор розробки системного підходу до вивчення особистості. Згідно теорії Олпорта, особистість є психофізіологічною системою, що розвивається і є відкрита, осереддя якої складає людське Я («Особистість: психологічна інтерпретація» (1937). Особливістю цієї системи є прагнення особистості до реалізації свого життєвого потенціалу, до самоактуалізації. Олпорт вважав, що системний підхід в психології дозволить подолати обмеженість як механічного погляду на людину, властиву біхевіоризму і кібернетиці, так і

теорій, що пояснюють специфіку поведінки особистості прихованими в глибинах її внутрішнього світу безтілесними актами. Вважав, що особистість у своїх проявах більшою мірою слідує соціальним, ніж біологічним мотивам, і на цій підставі піддав експериментальному вивченню ієрархію культурних цінностей, на які орієнтуються різні типи людей. Висунув положення про те, що мотиви, які виникають на біологічному ґрунті, надалі можуть стати незалежними від нього і функціонувати самостійно (принцип функціональної автономії) [9, с. 249].

24. Сприйняття себе і своїх можливостей = К.Р.Роджерс (1902-1987)

Карл Ренсом Роджерс (1902 — 1987) — американський психолог, один з лідерів гуманістичної психології. Фундаментальним компонентом структури особистості вважав Я-концепцію, що формується в процесі взаємодії суб'єкта з навколишнім (перш за все соціальним) середовищем і є інтегральним механізмом саморегуляції його поведінки. Розузгодження між Я-концепцією і уявленням про ideale «Я», а також порушення відповідності між безпосереднім, реальним досвідом і Я-концепцією (зокрема, фрустрація властивої особистості потреби в позитивному ставленні до себе і самоповазі) викликають спроби охорони Я-концепції від загрози дезорганізації шляхом введення в дію механізмів психологічного захисту, що виявляється у вигляді або перцептивного спотворення (або селективності сприйняття) досвіду, або його ігнорування, що, проте, не забезпечує повної гармонізації особистості, а у ряді випадків приводить до її серйозної психологічної дезадаптації. Найважливіша характеристика психологічно зрілої, особистості, яка «повністю функціонує», — її відкритість для досвіду, відповідність якого Я-концепції забезпечується гнучкістю, безперервною зміною, вдосконаленням людського Я. Розроблена Роджерсом система психотерапії, яка отримала назву індерективної, такої, що центрується на клієнті, покликана забезпечити усунення дисонансу між реальним досвідом і Я-концепцією, сприяючи досягненню їх відповідності. Довірча обстановка бесіди з психотерапевтом, емпатія і щирий вираз позитивного ставлення до клієнта ослабляють, а надалі нівелюють захисні механізми, що відгороджують особу від реальності. Тим самим досягається можливість формування у клієнта «внутрішнього локуса оцінки», що лежить в основі самостійного осмислення і реконструкції ним власної Я-концепції відповідно до реального життєвого досвіду («Центрована на клієнті терапія», 1954) [9, с. 345 – 346].

Самодетермінації теорія (Е.Десі, Р.Райан), як пише *О.Є.Дергачова*, належить до напрямку позитивної психології, спрямованому на виконання тих завдань, які не вдалося виконати гуманістичній психології.

Вона вказує на природжену здатність людини відчувати і реалізовувати у поведінці свободу вибору незалежно від зовнішнього оточення. Самодермінація має наступні стадії: 1) зовнішня регуляція; 2) інтродекція (внутрішня регуляція, яка ще не включена в особистість людини); 3) ідентифікація (отождоження людини з цінностями); 4) інтеграція (регуляторні процеси асимільовані в особистість людини цілком). Самодетермінація пов'язана з волею (здатність до вибору на основі інформації), емоціями і внутрішньою мотивацією (спонука до активності за відсутності зовнішнього підкріплення). Розвиток мотивації має наступні типи локусу каузальності (те, на що орієнтується людина, коли поводить певним чином): 1) власний автономний вибір (внутрішній локус); 2) зовнішні вимоги або очікувана нагорода (зовнішній локус); 3) неможливість досягнення бажаного результату (безособистісний локус). Поєднання мотиваційних, когнітивних, афективних характеристик (каузальна орієнтація) може бути: 1) внутрішнім (інтернальним); 2) зовнішнім (екстернальним); 3) безособистісним [більш докладно див. 2, с. 483 - 484].

8. Спрямованість особистості

Спрямованість особистості, вказує *Б.Г.Мещеряков*, є поняття вітчизняної психології (*С.Л.Рубінштейн*, 1940, 1946), в якому вбачають стійку орієнтованість думок, почуттів, бажань, фантазій, вчинків як наслідок домінування провідних мотивацій (*Л.І.Божович*). Спрямованість особистості є проекцією на свідомість і поведінку прихованих від зовнішнього спостереження мотивів, потреб. Називають наступні види спрямованості особистості (*Л.І.Божович*, *М.С.Неймарк*): 1) колективістська; 2) ділова; 3) особистісна; 4) змішана спрямованість [більш докладно див. 2, с. 323].

25. Інтереси = пізнавальна потреба

Інтерес — потребнісне ставлення людини до світу, яке реалізується в пізнавальній діяльності із засвоєння навколишнього предметного змісту, що розгортається переважно у внутрішньому плані. В умовах пізнавальної діяльності, що формується, зміст інтересу може все більш збагачуватися, включаючи нові зв'язки предметного світу. Емоційний і вольовий моменти інтересу виступають специфічно — як інтелектуальна емоція і посилення, пов'язане з подоланням інтелектуальних труднощів. Інтерес тісно пов'язаний з власне людським рівнем освоєння дійсності у формі знань. Інтерес (особливо учбовий) є традиційним предметом дослідження в психології і педагогіці.

Інтереси класифікуються за змістом, тобто за їх предметною віднесеністю; за широтою предметного змісту; за глибиною, тобто за їх укоріненістю в системі потребнісних зв'язків особистості; за стійкістю; за

силою; за тривалістю. Інтерес займає проміжне положення в ряду потребнісних ставлень людини, що ускладнюється, до світу: він виникає на основі пізнавального потягу (бажання) до тієї чи іншої сфери дійсності і в процесі свого розвитку може перерости в стійку особистісну потребу в активному, діяльному ставленні до свого предмету, в схильність [8, с. 138 – 139].

26. Переконавання = спонука до вчинків

Переконавання — уявлення, знання, ідеї, що стали мотивами поведінки людини, і які визначають її ставлення до дійсності. Наявність переконань пов'язана з визнанням і безпосереднім переживанням їх істинності і з потребою реалізувати їх в житті. Переконавання можуть відноситися до різних сфер дійсності. З цього кута зору можна говорити про моральні, наукові і інші переконавання людини.

Формуванню переконань сприяє наявність широких і глибоких знань у відповідній сфері. Проте знання автоматично не переходять у переконавання. Останні виробляються на основі особистого досвіду людини в результаті її діяльності, в практиці суспільної поведінки. Саме особистий досвід породжує у людини певні почуття і переживання, ставлення до того, що оточує. Виробленню переконань сприяє боротьба з тим, що їм протистоїть.

Передумови для формування стійких переконань складаються в ранньому дитинстві. Найбільше значення в цьому віці мають устрій життя і традиції сім'ї, характер взаємин з оточуючими. Справжні переконавання починають формуватися в підлітковому і старшому шкільному віці. Це пов'язано з придбанням відносно широких і глибоких знань, виникненням розвинених форм мислення, появою свідомого критичного ставлення до дійсності, формуванням активної життєвої позиції і світогляду [8, с. 375 – 376].

27. Світогляд = система поглядів

Світогляд — система поглядів на об'єктивний світ і місце в ньому людини, на ставлення людини до дійсності, що оточує її, і самого себе, а також обумовлені цими поглядами основні життєві позиції людей, їхні переконавання, ідеали, принципи пізнання і діяльності, ціннісні орієнтації. Як суб'єкт світогляду реально виступають соціальна група і особа. Світогляд є осередком суспільної і індивідуальної свідомості. Вироблення світогляду — істотний показник зрілості не тільки особистості, але і певної соціальної групи, суспільного класу і його партії. Світогляд є віддзеркалення, загальне розуміння світу, людини, суспільства і ціннісне ставлення до них, що визначає соціально-політичну, філософську, атеїстичну або релігійну, моральну, естетичну, науково-теоретичну орієнтацію людини. Будучи способом усвідомлення дійсності, світогляд містить і принципи життя, що обумовлюють характер діяльності людей. Найважливіший компонент світогляду — ідеали

як вирішальні життєві цілі. Зміст свідомості перетворюється на світогляд тоді, коли він набуває характеру переконань. Світогляд має величезний практичний життєвий сенс. Він впливає на норми поведінки, на ставлення людини до праці, до інших людей, на характер її життєвих прагнень, на її побут, смаки, інтереси. Світогляд формується як у результаті узагальнення природничо-наукових, соціально-історичних, технічних і філософських знань, так і під впливом безпосередніх умов життя, передаючись з покоління в покоління з досвідом людей у формі здорового глузду, стихійних, несистематизованих, традиційних уявлень про світ [...] [9, с. 215].

28. Прагнення = потреба в умовах існування

Прагнення — збірний термін для позначення актуалізованих мотиваційних утворень (потягів, бажань, намірів, інтересів, пристрастей, ідеалів, схильностей, покликання тощо), суттю яких є потребнісне ставлення людини до світу. Під прагненням мають на увазі або таке потребове ставлення, в якому предметний зміст ще в значній мірі згорнутий, або таке, в якому динамічна сторона особливо яскраво виражена [8, с. 359].

29. Намір = усвідомлення способів досягнення

Намір – свідоме прагнення завершити дію згідно наміченої мети і плану досягнення [9, с. 229 – 230]. *Усвідомлення способів досягнення* – рефлексивне передбачення послідовності дій як діяльнісна характеристика майбутнього результату.

30. Мрія = образ бажаного

Мрія, як зазначає *А.Г.Маклаков*, характеризується створенням об'єктів прагнення в бажаному майбутньому [4, с. 287]. *Образ* – суб'єктивна картина об'єктивного світу або його частин, що включає самого суб'єкта, просторові і часові характеристики подій [9, с. 240]. *Образ бажаного* – суб'єктивна картина, в якій суб'єкт знаходиться в ситуації, відповідній потребі, що переживається ним.

31. Пристрасть = настійна потреба

Пристрасть – домінуюче відчуття-спонука, що характеризується дієвістю, злиттям емоційних і вольових процесів [5; 386]. *Настійна потреба* – гостре переживання потреби в чому-небудь як імперативу поведінки.

32. Соціальна установка = готовність діяти

Соціальна установка – суб'єктивна орієнтація членів групи на цінності, які приписують людині певні способи поведінки [9, с. 419]. *Особистісна установка* – суб'єктивна орієнтація на способи поведінки і

діяльності, що забезпечують можливості самоствердження відповідно до Я-концепції. *Готовність діяти* – програмування дій на основі минулого досвіду, соціальних і особистісних критеріїв [14, с. 715].

Установка соціальна — соціально-психологічне поняття, що позначає схильність індивіда або групи певним чином реагувати на ті чи інші явища соціальної дійсності. Соціальна установка — це відносно стійка в часі система поглядів, уявлень про об'єкт або подію, сукупність зв'язаних з ним емоційних станів, що привертають до певних дій.

Поняття соціальної установки введено У.Томасом і Ф.Знанецьким у 1918 р. (Американський дослідник Г.Олпорт вважає засновником дослідження соціальної установки Г.Спенсера, оскільки це слово вперше з'явилося в 1862 р. в його книзі «Перші принципи».) Інтенсивне вивчення соціальної установки в західній соціальній психології почалося з 50-х рр.

Соціальна установка – складне психічне утворення, що має у своїй структурі три компоненти: когнітивний, емоційний і поведінковий. Когнітивний компонент складають знання про об'єкт, оцінні думки і переконання. Емоційний компонент містить систему почуттів, зв'язаних у людини з відповідним об'єктом або подією. Поведінковий компонент соціальної установки — це схильність до реальних, позитивних або негативних дій відносно об'єкту. Кожен з цих компонентів може бути зміряний незалежно від останніх за допомогою спеціальних вимірювальних шкал, опитувальників і оцінених в результаті спостереження за діями людини в певній ситуації.

За час активного дослідження соціальної установки було запропоновано безліч методів їх вимірювання. Найбільш відомі з них наступні: 1) метод кумулятивного шкалування (Л.Гутман). Вимірювальні одиниці упорядковуються так, щоб досліджуваний, який позитивно реагує на будь-яку з них, також позитивно відповідав на всі одиниці меншого рангу; 2) метод рівних інтервалів (Л.Терстоун). На основі попереднього опиту компетентних осіб відбирають судження, які фіксують приблизно рівні зміни соціальної установки від край вираженої до повністю відсутньої. З цих суджень потім складається оцінна шкала; 3) метод соціальної дистанції (Е.Богардус). Шкала складається з деякої кількості одиничних думок, що виражають «соціальну дистанцію» — ступінь близькості відносин, в які опитуваний згоден вступити з об'єктом соціальної установки; 4) метод підсумованої оцінки (Р.Лайкерт). Досліджуваним пропонують набір суджень і просять оцінити їх за п'ятибальною шкалою. По кожному судженню обчислюється середній бал, і в остаточному варіанті шкали залишаються тільки ті, які виявилися найбільш чутливими до різних нюансів і проявів соціальної установки, що вивчалася.

Виявлено, що на зміну соціальної установки можуть здійснювати вплив такі чинники, як новизна інформації, яка виходить з довірчого джерела, індивідуальні особливості суб'єкта соціальної установки, порядок надходження інформації, система соціальних установок, що вже є у індивіда, тощо.

Дослідження соціальної установки за кордоном пройшло декілька періодів. Перший (1918—1940) відмічений дискусіями про зміст самого поняття соціальної установки і прагненням можливо точніше визначити його. В цей час була почата розробка техніки вимірювання соціальної установки. Другий період (1940—1950) пов'язаний з відносним спадом інтересу до вивчення соціальної установки. Запропоновано ділення соціальної установки на три компоненти. Третій період (середина 50-х – 60-і рр.) — новий і найбільш значний підйом інтересу до досліджень. Четвертий (70-і — початок 80-х рр.) — новий спад, зростання і посилення критичних настроїв, розчарувань і невиправданих надій [...] [8, с. 382 – 383].

33. Потяг = неусвідомлювана потреба

Потяг – психічний стан, зв'язаний з неусвідомленою або недостатньо усвідомленою потребою [9, с. 52]. *Неусвідомлювані явища* – психічні явища, що характеризуються невиразністю і смутністю переживання людиною, – ще або вже не усвідомлювані психічні явища: автоматизми, імпульсні дії [6, с. 76]. *Потреби* – стани людини, що має потребу в чому-небудь, які лежать в основі регуляції поведінки і спрямованості особистості [9, с. 287]. *Неусвідомлювана потреба* – невиразна потреба в чому-небудь як факт переживання, що ще не усвідомлюється як об'єкт потреби.

9. Самосвідомість особистості

34. Самосвідомість = усвідомлення себе і свого буття

Самосвідомість — усвідомлене ставлення людини до своїх потреб і здібностей, потягів і мотивів поведінки, переживань і думок. Самосвідомість виражається також і в емоційно-смісловій оцінці своїх суб'єктивних можливостей, що виступає як основа доцільних дій і вчинків.

В основі самосвідомості — здатність людини відрізнити себе від своєї власної життєдіяльності, яка виникає в спілкуванні при формуванні первинних (фундаментальних) способів людської життєдіяльності (див. Мислення, Розуміння, Свідомість). Ставлення до свого усвідомленого буття, опосередковане спільною (здійснюваною у спілкуванні) діяльністю, сприяє формуванню певного уявлення про себе самого як про здатного на суспільно значущі вчинки і дії. Уявлення про себе (суб'єктивний образ свого «Я») складається під впливом оцінного ставлення інших людей при

співвідношенні мотивів, цілей і результатів своїх вчинків і дій з канонами і соціальними нормами поведінки, прийнятими в суспільстві. «Образ Я» — неодмінна умова кожного акту цілепокладання. Уявлення про мету і шляхи її досягнення є одночасно і уявлення про свої майбутні дії, про свої здібності, які формуються в цих діях — про себе, що вже добився своєї мети, так або інакше змінився. При цьому людина може і завишувати, і занижувати свої можливості; у першому випадку вона ставиться до себе як до такої, що вже володіє потрібними і престижними здібностями; у другому випадку вона відносить себе до такого типу людей, у якого таких здібностей немає.

У психологічній літературі про самосвідомість іноді мовиться як про вищу форму розвитку свідомості. Проте і свідомість людини (тобто її ставлення до світу із знанням) неможлива без відрізнення себе від своєї життєдіяльності, без емоційно-сислової оцінки своїх можливостей — без ставлення до себе як до суб'єкта суспільно значущої діяльності, в процесі якої кожна людина може сама змінювати і розвивати свої здібності, саму себе. Тому самосвідомість — не тільки результат, але і передумова розвитку свідомості [8, с. 332].

35. Самопізнання = самоаналіз

Пізнання – вища форма віддзеркалення дійсності, що ґрунтується на єдності віддзеркалення, предметно-практичної діяльності і комунікації [12, с. 506]. *Самопізнання* – вища форма самовіддзеркалення. ґрунтується на єдності пізнавальних дій людини, направлених на себе як на діяльного суб'єкта в соціальному оточенні, і переживанні себе як живої істоти. *Аналіз* – процес розкладання цілого на частини на основі операції поняттями [9, с. 19]. *Самоаналіз* – розкладання власної поведінки на факти і їх вербалізація відповідно до оцінки міри довільності, суб'єктності, нормативності.

36. Самооцінка = оцінка самого себе

Самооцінка – оцінка людиною свого «Я», можливостей, здібностей, свого місця в міжособистісних, соціально-психологічних, соціальних відносинах [14, с. 625]. *Оцінка* – думка про певний феномен, про його кількість або якість. В останньому випадку встановлюється зв'язок між ним і ціннісними орієнтаціями оцінювача [6, с. 87]. *Оцінка самого себе* – думка про ступінь своєї відповідності як особистості еталону належного в цілому або в його окремих аспектах.

Самооцінка — компонент самосвідомості, що включає разом із знаннями про себе оцінку людиною самої себе, своїх здібностей, моральних якостей і вчинків.

Самооцінка може бути адекватною і неадекватною. А д е к в а т н а самооцінка дозволяє суб'єктові поставитися до себе критично, правильно співвіднести свої сили із завданнями різної трудності і з вимогами

оточуючих. Неадекватна (завищена або занижена) самооцінка перешкоджає виконанню вказаних функцій. З цього випливає, що адекватна самооцінка є необхідною умовою формування особистості. Розрізняють неадекватну завищену самооцінку — переоцінку себе суб'єктом і неадекватну занижену самооцінку — недооцінку себе. Самооцінка виникає під впливом оцінок оточуючих і на основі оцінки людиною результатів своєї діяльності. На ранніх ступенях розвитку дитини виключно велику роль у формуванні самооцінки грають оцінки оточуючих, оскільки аналіз власної діяльності їй ще малодоступний. Позитивні оцінки з боку дорослих є важливою умовою збереження дитиною емоційного благополуччя. Надалі, у міру накопичення досвіду, все більшого значення в поведінці людини починає набувати оцінка результатів власної діяльності. Стійка самооцінка, що постійно формується, певною мірою емансипується від оцінок оточуючих, стає самостійним регулятором поведінки дитини. Іноді виникає розбіжність між самооцінкою і оцінками з боку оточуючих. Якщо ці оцінки вищі за самооцінку, то розбіжність між ними може стати чинником, стимулюючим розвиток особистості, коли людина прагне досягти рівня оцінки оточуючих. За деяких умов розбіжності між самооцінкою і оцінками оточуючих приводять до гострого внутрішньоособистісного конфлікту і афекту неадекватності (див.) [8, с. 332].

37. Саморегуляція = управління своєю поведінкою

Саморегуляція – елемент самосвідомості, який здійснює функцію управління власною поведінкою відповідно до отриманої актуальної моделі своєї взаємодії в прагматичній ситуації. *Управління своєю поведінкою* – процес підготовки і ухвалення рішення, організації виконання, контролю, підведення підсумків в інтерактивних відносинах людини з навколишнім середовищем.

Саморегуляція (від лат. *regulare* — упорядковувати, налагоджувати) — доцільне функціонування живих систем різних рівнів організації і складності. Психічна саморегуляція є одним з рівнів регуляції активності цих систем, що виражає специфіку психічних засобів віддзеркалення і моделювання дійсності, зокрема рефлексії суб'єкта, що реалізують її. Психічна саморегуляція здійснюється в єдності її енергетичних, динамічних і змістовно-сміслових аспектів. При всій різноманітності видів проявів саморегуляція має наступну структуру: прийнята суб'єктом мета його довільної активності, модель значущих умов діяльності, програма власне виконавських дій, система критеріїв успішності діяльності, інформація про реально досягнуті результати, оцінка відповідності реальних результатів критеріям успіху, рішення про необхідність і характер корекцій діяльності. Саморегуляція є замкнутим контуром регулювання і інформаційним процесом, носіями якого виступають різні психічні форми

віддзеркалення дійсності. Залежно від виду діяльності і умов її здійснення саморегуляція може реалізуватися різними психічними засобами (чуттєві конкретні образи, уявлення, поняття і ін.). Прийнята суб'єктом мета не визначає однозначно умов, необхідних при побудові програми виконавських дій; при схожих моделях значущих умов діяльності можливі різні способи досягнення одного і того ж результату і т. ін. Загальні закономірності саморегуляції реалізуються в індивідуальній формі, залежній від конкретних умов, а також від характеристик нервової діяльності, від особистісних якостей суб'єкта і його звичок в організації своїх дій, що формується в процесі виховання [9, с. 352].

38. Образ «Я» = уявлення про свою індивідуальність

Образ «Я» – система уявлень людини про саму себе, на підставі якої вона будує взаємодію з іншими людьми [9, с. 475]. *Уявлення про свою індивідуальність* – результат континуального переживання своєї буттєвості і рефлексивного самосприйняття в системі соціальних відносин і міжособистісних взаємин.

Я-концепція, інформує *А. М. Прихожан*, є сукупність: 1) уявлень людини про себе (усвідомлення своїх властивостей, самооцінка, сприйняття зовнішніх чинників, що впливають на особистість); 2) сукупність установок, направлених на себе (уявлення про себе, ставлення до себе, прояви когнітивного і оцінного компонентів у поведінці). Теорія Я-концепції як фундаментального чинника поведінки і розвитку особистості, наголошує *А. М. Прихожан*, сходиться до праць У.Джеймса, Ч.Кулі, Дж. Міда, А.Маслоу, К.Роджерса. За Р.Бернсом, Я-концепція є ієрархічною структурою установок особи на себе (реальне, ідеальне, дзеркальне Я) щодо фізичного, соціального, розумового, емоційного Я.

Розходження між ідеальним і реальним «Я», пише далі *А. М. Прихожан*, є джерелом не тільки розвитку особистості, але й внутрішньо особистісних конфліктів. Найважливішою функцією Я-концепції, що формується під впливом життєвого досвіду, є забезпечення внутрішньої узгодженості особистості [більш докладно див. 2, с. 636].

39. Реальне «Я» = я тепер

Реальне «Я» – уявлення про себе у теперішньому часі. [9, с. 475]. *Я тепер* – переживання своєї буттєвості з урахуванням обставин життя і інтерактивних відносин з соціальним оточенням, що склалися на даний момент.

40. Динамічне «Я» = яким я прагну стати

Динамічне «Я» – уявлення про себе з урахуванням наміру змінитися [9, с. 475]. *Яким я прагну стати* – проекція програми зміненої поведінки на

майбутні обставини життя і інтерактивних відносин з соціальним оточенням.

41. Фантастичне «Я» = яким я хотів би бути

Фантастичне «Я» – уявлення про себе з урахуванням змін, якби такі виявилися можливими [9, с. 475]. *Яким я хотів би бути* – проекція свого практично нездійсненого образу як віддзеркалення прихованого змісту і динаміки інтерактивних відносин людини з соціумом.

42. Ідеальне «Я» = яким я повинен бути

Ідеальне «Я» – уявлення про себе під впливом моральних норм [9, с. 475]. *Яким я повинен бути* – уявлення про себе як про людину, яка орієнтована на практичне підтвердження засвоєних моральних норм в актуальних і потенційних вчинках.

43. Уявлюване «Я» = маска

Уявлюване «Я» – уявлення про себе під впливом необхідності приховувати справжні переживання [8, с. 419]. *Маска* – форма поведінки, за допомогою елементів якої демонструється наявність відсутньої, але бажаної якості в інтерактивних відносинах з навколишнім середовищем.

44. Розвиток образу «Я» = набуття соціального досвіду

Розвиток образу «Я» – незворотна, направлена, закономірна зміна в системі уявлень людини про саму себе. *Досвід* – єдність умінь і знань, залежна від результатів практичної і пізнавальної діяльності [12, с. 462.]. *Досвід взаємин* – відображений і зафіксований континуум комунікативних і інтерактивних взаємних впливів як особистісно значущих подій в групі. *Набуття соціального досвіду* – участь в континуумі комунікацій і взаємодій, що формує знання і уміння, необхідні для результативної практичної і пізнавальної діяльності.

45. Рівень домагань = прагнення до досягнення

Рівень домагань (К.Левін) – прагнення до виконання завдань відповідного ступеня складності як результат впливу самооцінки унаслідок пережитого почуття успіху [8, с. 378; 9, с. 417]. *Прагнення до досягнення* – ставлення людини до отримання результату як до засобу демонстрації своєї особистісної значущості.

Рівень домагань — характеризує: 1) рівень труднощі, досягнення якого є загальною метою серії майбутніх дій (ідеальна мета); 2) вибір суб'єктом мети чергової дії, що формується в результаті переживання успіху або неуспіху ряду минулих дій (рівень домагань у даний момент); 3)

бажаний рівень самооцінки особистості (рівень Я). Прагнення до підвищення самооцінки в умовах, коли людина вільна у виборі ступеня труднощі чергової дії, приводить до конфлікту двох тенденцій – тенденції підвищити домагання, щоб досягти максимального успіху, і тенденції понизити їх, щоб уникнути невдачі. Переживання успіху (або неуспіху), що виникає унаслідок досягнення (або недосягнення) рівня домагань, спричиняє собою зсув рівня домагань у сферу більш важких завдань (або більш легких). Зниження труднощі обираної мети після успіху або її підвищення після невдачі (атипова зміна рівня домагань) говорять про нереалістичний рівень домагань або неадекватну самооцінку. Люди, що володіють реалістичним рівнем домагань, відрізняються упевненістю в своїх силах, наполегливістю в досягненні мети, більшою продуктивністю, критичністю в оцінці досягнутого. Неадекватність самооцінки може привести до край нереалістичних (завищених або занижених) домагань. У поведінці це виявляється у виборі дуже важких або дуже легких цілей, у підвищеній тривожності, невпевненості в своїх силах, тенденції уникати ситуацій змагання, некритичності в оцінці досягнутого, помилковості прогнозу тощо [9, с. 417].

46. Окремий рівень домагань = самооцінка в певній діяльності

Окремий рівень домагань – прагнення до досягнень у певному виді діяльності на основі самооцінки, сформованої під впливом відповідних йому досягнень [8, с. 378]. *Самооцінка в певній діяльності* – оцінка людиною своїх здібностей і можливостей для отримання результатів відповідної якості і рівня складності.

47. Загальний рівень домагань = оцінка себе як особистості

Загальний рівень домагань – прагнення до досягнень в багатьох видах діяльності, в яких виявляються розумові і моральні якості особистості [8, с. 378]. *Оцінка себе як особистості* – судження про себе як про суб'єкта соціальних відносин і діяльності відповідно до власної системи цінностей.

48. Мотив досягнення = стійке прагнення до успіхів

Мотив досягнення – прагнення до якнайкращого виконання завдання в ситуаціях досягнення в соціально значущих діяльностях відповідно до чинного стандарту якості [8, с. 198]. *Стійке прагнення до успіхів* – потребнісне ставлення людини до переживання стану, викликаного фактом отримання результату відповідно до чинного стандарту якості.

Досягнення мотив (мотивація) — внутрішньо відносно стійке прагнення людини до успіхів у різних видах діяльності. Є одним з найважливіших серед сукупності чинників, що визначають мотивацію досягнення — поведінку людини, направлену на досягнення успіхів в житті.

Мотив досягнення пояснює внутрішньо- і міжіндивідуальні відмінності в орієнтаціях, інтенсивності і послідовності поведінкових актів, пов'язаних з досягненням успіхів.

Дослідження мотиву досягнення початі з появи теорії мотивації досягнення, розробленою американським дослідником Д. Мак-Клелландом і ін. (1953). Подальший розвиток вона отримала в роботах Дж.Аткінсона, який запропонував формулу для оцінки мотивації досягнення (1958), і Г.Хекхаузена (1963). Згідно Д.Мак-Клелланду і ін., мотив досягнення формується прижиттєво в досвіді раннього дитинства під впливом виховання дитини в сім'ї. Його внутрішню, спонукальну основу складають афективно забарвлені емоційні асоціації, пов'язані з успіхами і підкріплені відповідними діями з боку батьків. Якщо їх підкріплення асоціюються з успіхами, а покарання з невдачами в діях, направлених на досягнення певного результату в роботі і грі, то у дитини виникає і розвивається мотив досягнення. Для його кількісної оцінки Д.Мак-Клелланд і його колеги на основі Тематичного апперцептивного тесту ТАТ Г.Мюррея розробили проективну методику, згодом вдосконалену Хекхаузенем. Пізніше (1961) Д.Мак-Клелландом була зроблена спроба пояснити на основі запропонованої ним теорії мотивації досягнення соціально-економічний розвиток різних країн і народів [...] [8, с. 99].

49. Фрустрація = переживання стану не виправданих очікувань

Фрустрація (від лат. frustratio — обман, марне очікування) — психічний стан, який характеризується наявністю стимульованої потреби, яка не знайшла свого задоволення. Стан фрустрації супроводжується різними негативними переживаннями: розчаруванням, роздратуванням, тривогою, відчаєм і ін. Фрустрації виникають у ситуаціях конфлікту, коли, наприклад, задоволення потреби натрапляє на непереборні або важко переборні перешкоди. Високий рівень фрустрації приводить до дезорганізації діяльності і зниження її ефективності.

Виникнення фрустрації обумовлено не тільки об'єктивною ситуацією, але залежить і від властивостей особистості.

Фрустрація у дітей виникає у вигляді того, що переживається «почуття краху», коли цілеспрямована дія натрапляє на перешкоду. Причиною фрустрації може служити невдача в оволодінні предметом, несподівана заборона з боку дорослого і ін. Часті фрустрації ведуть до формування негативних рис поведінки, агресивності, підвищеної збудливості [8, с. 394 – 395].

50. Психологічний захист = механізми психологічного захисту

Психологічний захист – регулятивна система захисту свідомості від травмуючих переживань і усунення психологічного дискомфорту, що приводить до певних трансформацій свідомості [14, с. 176]. *Механізми психологічного захисту* – заперечення, моделювання, ідентифікація, придушення, проєкція, ізоляція, раціоналізація [14, с. 176]; витискання, заперечення, проєкція, ідентифікація, регресія, ізоляція, раціоналізація, конверсія [9, с. 121].

Захист психологічний — спеціальна регулятивна система стабілізації особистості, що спрямована на усунення або зведення до мінімуму почуття тривоги, пов'язаного з усвідомленням конфлікту. Функцією психологічного захисту є «охорона» сфери свідомості від негативних переживань, що травмують особу. В широкому сенсі термін «психологічний захист» уживається для позначення будь-якої поведінки, що знімає психологічний дискомфорт, в результаті якої можуть сформуватися такі риси особистості, як негативізм, з'явитися «помилкові» (підміні) діяльності (Б.В.Зейгарник, Б.С.Братусь), змінитися система міжособистісних стосунків. Психологічний захист, що розуміється у вузькому сенсі, веде до специфічної зміни змісту свідомості як результату функціонування ряду захисних механізмів: витискання, заперечення, проєкції, ідентифікації, регресії, ізоляції, раціоналізації, конверсії і ін. Неодноразово описаний в художній літературі (Ф.М.Достоевський, Л.М.Толстой і ін.) психологічний захист як особливе психологічне явище був спочатку вивчений у фрейдизмі, що тлумачить його виходячи з примату несвідомого, інстинктивного (головним чином сексуального) начала, який в результаті зіткнення з «захисними механізмами» свідомого Я (внутрішньою «цензурою») піддається різним перетворенням (витіснення, сублімація тощо). Питання про змістовні характеристики «мішеней» психологічного захисту по-різному вирішується представниками різних шкіл в психології. Так, неофрейдизм визнає необхідність реалізації психологічного захисту при виникненні у суб'єкта почуття власної меншовартості, загрози цінності і значущості особистості. Теорії (персоналізм) персоналістів вважають психологічний захист наслідком суперечностей в структурі Я, кінцева мета захисного процесу є досягнення узгодження між реальним змістом свідомості і Я-концепцією тощо.[...] Прийнято підрозділяти психологічний захист на успішний і неуспішний. Результатом успішного психологічного захисту є припинення імпульсів, які провають тривогу, неуспішний психологічний захист є не в змозі зробити це і тому викликає їх постійне повторення. Конкретне віднесення захисних механізмів у категорію успішних або неуспішних неоднакове у різних авторів [9, с. 121 – 122].

ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ

ТЕМА 7. УВАГА

1. Поняття про увагу

1. Увага = спрямованість свідомості

Спрямованість свідомості – виділення свідомістю об'єкту, на який спрямована активність людини в актуальній або уявлюваній ситуації.

Увага — зосередженість діяльності суб'єкта в даний момент часу на якому-небудь реальному або ідеальному об'єкті (предметі, події, образі, міркуванні і т. ін.). Увага характеризує також узгодженість різних ланок функціональної структури дії, яка визначає успішність її виконання (наприклад, швидкість і точність розв'язання задачі). Коло проблем вивчення уваги виділилося в результаті диференціації більш широкого філософського поняття апперцепції (Г. Лейбніц, І. Кант, І. Герbart). У роботах В. Вундта це поняття було віднесене до процесів, за допомогою яких здійснюється виразне усвідомлення змісту сприйманого і його інтеграція до цілісної структури минулого досвіду («творчий синтез»). Значний внесок у розвиток уявлень про увагу був зроблений російським психологом М.М.Ланге який розробив теорію вольової уваги. Подібно до французького психолога Т.Рібо, він пов'язував увагу з регуляцією ідеомоторних рухів (див. Ідеомоторний акт), які здійснюються при сприйнятті і уявленні об'єктів. У сучасній психології дослідження уваги входять разом із загальною психологією в інженерну психологію і психологію праці, нейропсихологію і медичну психологію, вікову і педагогічну психологію. Виділяють три види уваги. Найбільш простою і генетично початковою є мимовільна увага. Вона має пасивний характер, оскільки нав'язується суб'єктові подіями, зовнішніми по відношенню до цілей його діяльності. Фізіологічним проявом цього виду уваги служить орієнтовна реакція. Якщо діяльність здійснюється в руслі свідомих намірів суб'єкта і вимагає з його боку вольових зусиль, то говорять про довільну увагу. Вона відрізняється активним характером, складною структурою, опосередкованою соціально виробленими способами організації поведінки і комунікації, і за своїм походженням пов'язана з трудовою діяльністю. У міру розвитку операційно-технічного боку діяльності у зв'язку з її автоматизацією і переходом дій в операції, а також у результаті змін мотивації (наприклад, зрушення мотиву на мету) можлива поява так званої постдовільної уваги. При цьому зберігається відповідність спрямованості діяльності свідомо прийнятим цілям, але її виконання вже не вимагає спеціальних розумових зусиль і обмежено в часі лише стомленням і виснаженням ресурсів організму (М.Ф.Добринін). До характеристик уваги,

визначуваних шляхом експериментальних досліджень, відносяться вибірковість, об'єм, стійкість, можливість розподілу і переключаємість. Вибірковість уваги пов'язана з можливістю успішного настроювання (за наявності перешкод) на сприйняття інформації, яка відноситься до свідомої мети. Кількість одночасно виразно усвідомлюваних об'єктів береться за величину об'єму уваги, який практично не відрізняється від об'єму безпосереднього запам'ятовування, або короткочасної пам'яті (див. Пам'ять короткочасна). Цей показник багато в чому залежить від організації матеріалу, що запам'ятовується, і його характеру і зазвичай вважається рівним 5 – 7 об'єктам. Оцінка об'єму уваги здійснюється за допомогою тахістоскопичного пред'явлення (див. Тахістоскоп) багатьох об'єктів (літер, слів, фігур, кольорів і т. ін.). Для визначення переключаємості і стійкості уваги застосовуються методики, які дозволяють описати динаміку виконання пізнавальних і виконавчих дій в часі, зокрема при зміні цілей. Розподіл уваги досліджується в умовах одночасного виконання двох і більшого числа дій, які не допускають можливості їх виконання шляхом швидкого послідовного переключення уваги. У радянській психології розроблена теорія уваги як функції внутрішнього контролю за відповідністю розумових дій програмам їх здійснення (П.Я.Гальперін). Розвиток подібного контролю покращує результативність будь-якої діяльності, зокрема її планомірне формування (див. Поетапного формування розумових дій концепція), дозволяє подолати деякі дефекти уваги, наприклад неухважність [9, с. 54 – 55].

Увага — довільна або мимовільна спрямованість і зосередженість психічної діяльності. Увага може бути мимовільною, або пасивною, і довільною, або активною.

Увага є особливою динамічною характеристикою діяльності, її необхідною стороною. Окремі об'єкти, на які спрямована свідомість (наприклад, слова, фрази, цілі сторінки тощо), можуть мінятися, а увага зберігається, якщо, наприклад, читання продовжується. Увага пов'язана із спрямованістю особистості в даний момент і за даних умов. Д о в і л ь н а увага дитини є результат впливу на неї дорослих, результат виховання, а згодом і самовиховання. Свідомо ставлячи перед собою яку-небудь мету, людина спрямовує свою діяльність за допомогою зусиль волі. Але можливий і такий випадок, коли навмисна або довільна увага зберігається, а зусиль волі для її збереження вже не потребується. Це буває, якщо людина захоплена роботою. Така увага називається п і с л я д о в і л ь н о ю . Стійкість уваги підтримується або зусиллям волі; або інтересом до даної діяльності. Навіть у віці 9—11 років увага може бути стійкою протягом не менше 40 хвилин.

Вивчення р о з п о д і л у уваги показує, що можливе виконання двох робіт одночасно, якщо одна з них повністю або частково автоматизована, а інша не вимагає повного поглинання свідомості.

Під переключенням уваги розуміється можливість більш менш легкого переходу від одного виду діяльності до іншого. Часте переключення уваги викликає стомлення, особливо коли види діяльності сильно розрізняються між собою. Проте, якщо людина тривалий час зайнята якоюсь роботою, для неї переключення уваги на іншу діяльність може бути відпочинком.

Відхилення уваги — це мимовільний перехід від даної діяльності до іншої, хоча перша ще повинна продовжуватися. Увага особливо легко відволікається при появі несподіваних дій.

Під неуважністю іноді розуміють два протилежні явища: а) таке поглиблення уваги в роботу, яка виключає з поля зору людини все останнє; це неуважність, що здається, в результаті зосередженості уваги на якому-небудь об'єкті; б) стан, коли людина ні на чому не може достатньо довго зосередитися і переключається з одного об'єкту на інший, що заважає йому виконувати поставлене перед ним завдання.

Виховання уваги пов'язане із загальним вихованням особистості, з формуванням її потреб, інтересів, прагнень і переконань. Важливе значення має виховання довільної і післядовільної уваги, що досягається шляхом управління у процесі діяльності [8, с. 48].

2. Види уваги

2. Мимовільна увага = відсутність мети, вольового зусилля, наявність інтересу

Мимовільна увага — генетично початковий вид уваги, що має пасивний характер. Над'язуваний суб'єктові зовнішніми обставинами [9, с. 54].

Мета — усвідомлений образ результату, що передбачається, на досягнення якого направлена дія людини. У психології поняття мети також уживається в наступних значеннях: формальний опис кінцевих ситуацій, до досягнення яких прагне будь-яка саморегульована функціонуюча система; передбачуваний корисний результат, що визначає цілісність і спрямованість поведінки організму. Уявлення про мету як корисний результат, що передбачається, використовуються при аналізі біологічної передісторії виникнення усвідомлюваної мети людини і дослідженні психофізіологічних механізмів регуляції цілеспрямованих поведінкових актів. Поняття про мету як усвідомлюваний образ результату, що передбачається, служить при вивченні довільних навмисних дій, що становлять специфічну рису людської діяльності. Основою формування мети у людини є його предметно-матеріальна, трудова діяльність, спрямована на перетворення навколишнього світу. Як передумови філогенезу (див. Філогенез) виникнення усвідомлюваних

цілей у людини виступають дві форми передбачення в життєдіяльності тварин: а) передбачення корисного результату, «потрібного майбутнього», досягнення якого дає прямий пристосовний ефект; б) передбачення засобів, використання яких приведе до досягнення корисного результату (виникає на відносно високих рівнях еволюції). В онтогенезі формування мети йде в напрямі від постановки мети і утворення намірів у спільній діяльності з іншими людьми до постановки людиною мети перед самою собою. У функціональному відношенні в дії виділяються процеси утворення мети, здійснення дії, емоційної і когнітивної (пізнавальної) оцінки ходу виконання дії і її остаточного результату. Образ результату, що передбачається, набуває спонукальної сили, стає метою, починає направляти дію і визначати вибір можливих способів здійснення, лише зв'язуючись з певним мотивом або системою мотивів. Цілеутворення, виникнення мети — центральний момент у процесі здійснення дії і головний механізм формування нових дій людини. Психофізіологічною основою мети є закодований в мозку «образ потрібного майбутнього» (М.О.Бернштейн), акцептор результатів дії (П.К.Анохін), який регулює програму фізіологічної реалізації дії за допомогою команд, що передбачаються і санкціонують (дають інформацію про відповідність досягнутого результату потрібному) [9, с. 440].

Воля — здатність людини, що виявляється в самодетермінації і саморегуляції нею своєї діяльності і різних психічних процесів. Основними функціями волі вважають: вибір мотивів і цілей, регуляцію спонуки до дій при недостатній або надмірній їх мотивації, організацію психічних процесів в адекватну виконуваний людиною діяльності систему, мобілізацію фізичних і психічних можливостей в ситуації подолання перешкод при досягненні поставлених цілей. [...] Вольова регуляція поведінки і дій є довільною регуляцією активності людини. Вона формується і розвивається під впливом контролю за її поведінкою з боку суспільства, а потім самоконтролю особистості. Вольова регуляція виявляється як особистісний рівень довільної регуляції, що відрізняється тим, що рішення про вольову регуляцію виходить від особи і при регуляції використовуються особистісні засоби. Одним з таких засобів особистісної регуляції є зміна смислу дій. Навмисна зміна смислу дії, що приводить до зміни спонуки, може досягатися через переоцінку значущості мотиву, через залучення додаткових мотивів, через передбачення і переживання наслідків дії, через актуалізацію мотивів за допомогою уявної ситуації і т. ін. Розвиток вольової регуляції зв'язаний, перш за все, з формуванням багатой мотиваційно-сислової сфери, стійкого світогляду і переконань людини, а також здатності до вольових зусиль в особливих ситуаціях дії. Розвиток цієї здатності пов'язаний з переходом від зовнішніх способів зміни смислу дії до внутрішніх [9, с. 62 – 63].

Интерес — потребове ставлення людини до світу, яке реалізується в пізнавальній діяльності із засвоєння навколишнього предметного змісту, що розгортається переважно у внутрішньому плані. В

умовах пізнавальної діяльності, що формується, зміст інтересу може все більш збагачуватися, включаючи нові зв'язки предметного світу. Емоційний і вольовий моменти інтересу виступають специфічно — як інтелектуальна емоція і посилення, пов'язане з подоланням інтелектуальних труднощів. Інтерес тісно пов'язаний з власне людським рівнем освоєння дійсності у формі знань. Інтерес (особливо учбовий) є традиційним предметом дослідження в психології і педагогіці.

Інтереси класифікуються за змістом, тобто за їх предметною віднесеністю; за широтою предметного змісту; за глибиною, тобто за їх укоріненістю в системі потребних зв'язків особистості; за стійкістю; за силою; за тривалістю. Інтерес займає проміжне положення в ряду потребних ставлень людини, що ускладнюється, до світу: він виникає на основі пізнавального потягу (бажання) до тієї чи іншої сфери дійсності і в процесі свого розвитку може перерости в стійку особистісну потребу в активному, діяльному ставленні до свого предмету, в схильність [8, с. 138 – 139].

3. Довільна увага = наявність мети, вольового зусилля, відсутність інтересу

Довільна увага – генетично пов'язаний з трудовою діяльністю вид уваги, що здійснюється в руслі свідомих намірів людини [8, с. 54]. *Мета* – усвідомлений образ результату, що передбачається [12, с. 440]. *Вольове зусилля* – переживання зусилля, що є обов'язковим суб'єктивним компонентом вольової дії [6, с. 22]. *Інтерес* – форма прояву пізнавальної потреби, що полягає в спрямованості суб'єкта на мету і орієнтування в умовах її досягнення [9, с. 146].

4. Післядовільна увага = наявність мети, інтересу, відсутність вольового зусилля

Післядовільна увага – вид уваги, зв'язаний свідомо прийнятими цілями, але що не вимагає вольових зусиль [8, с. 54]. *Мета* – усвідомлений образ результату, що передбачається [12, с. 440]. *Вольове зусилля* – переживання зусилля, що є обов'язковим суб'єктивним компонентом вольової дії [6, с. 22]. *Інтерес* – форма прояву пізнавальної потреби, що полягає в спрямованості суб'єкта на мету і орієнтування в умовах її досягнення [9, с. 146].

5. Розвиток довільної уваги = наказ, самонаказ, зовнішні опори, розумова дія

Розвиток довільної уваги – результат впливу дорослих на дитину, виховання, самовиховання, що забезпечує напрям власній діяльності за допомогою зусиль волі [8, с. 48]. *Наказ* – вербальний вплив на поведінку

іншої людини. В ньому в імперативній формі указується на мету, що підлягає досягненню. *Самонаказ* – уявне обмеження ступеня свободи актів власної поведінки, що не відносяться до поставленої мети.

3. Фізіологічні основи уваги

Уваги фізіологічні механізми. Стан уваги пов'язаний з вибіркоким підвищенням збудливості мозкових структур, що беруть участь в тій чи іншій діяльності. Підвищення збудливості виражається в домінуванні високих частот на електроенцефалограмі, в пониженні порогів різних реакцій, в збільшенні амплітуд і укороченні латентних періодів в к л и к а н и х п о т е н ц і а л і в. Оскільки високий рівень збудливості створює якнайкращі умови для здійснення мозкових функцій, стан уваги максимальний сприятливо для продуктивної діяльності. На тлі підвищеної збудливості збільшується частота розрядів нейронів, що приводить, зокрема, до виразнішого виділення об'єктів, на які направлена увага, з навколишнього фону, до швидшого і енергійнішого здійснення поведінкових актів; на тлі підвищеної збудливості найшвидше замикаються тимчасові нервові зв'язки і виробляється д и ф е р е н ц і ю в а н н я.

Через особливості морфологічної організації ц. н. с. підвищення збудливості яких-небудь мозкових структур викликає, як правило, гальмування в інших її ділянках (див. Індукція нервових процесів, Домінанта). Тому збудження, що приходять до них, блокуються і не викликають поведінкових ефектів або навіть переводяться на інші шляхи і ще більше підсилюють вогнища підвищеної збудливості, що раніше склалися. Звідси неминує при увазі відвернення від сторонніх подразників і неможливість одночасного виконання різних діяльностей, кожна з яких вимагає достатньо інтенсивної уваги. Гальмівна взаємодія нервових структур лежить також в основі ослаблення уваги до кожного з декількох об'єктів, у міру того як число об'єктів, на які спрямована увага, збільшується. Оскільки декілька вогнищ підвищеної збудливості повністю пригнічують один одного, об'єм уваги обмежений.

У ц. н. с. є підкіркові структури, що володіють сильно вираженою здатністю підвищувати збудливість інших зон мозку. Вони збуджуються при дії сильних, нових і несподіваних подразників (див. Орієнтовний рефлекс), а створюване за їхньою допомогою значне підвищення збудливості аналізаторів лежить в основі мимовільної уваги до відповідних подразників.

Всі підкіркові активуючі системи знаходяться під постійним контролем кори великих півкуль, зокрема її лобових відділів. Це забезпечує широкі можливості регуляції спрямованості уваги і переключення уваги на

найбільш важливі об'єкти і види діяльності (з урахуванням змін навколишнього оточення і завдань діяльності) [8, с. 49].

6. Орієнтовний рефлекс = створення умов для кращого сприйняття подразника

Орієнтовний рефлекс — складна реакція тварин і людини на новизну стимулу, названа І.П.Павловим рефлексом «що таке?». Біологічний сенс орієнтовного рефлексу — створення умов для кращого сприйняття подразника. Це досягається за рахунок появи комплексу соматичних, вегетативних реакцій і зміни рівня активації центральної нервової системи при загальному гальмуванні або порушенні поточної діяльності організму. Виділяють три основні групи компонентів орієнтовного рефлексу: 1) рухові; 2) вегетативні; 3) зміна рівня активації центральної нервової системи. До рухових компонентів орієнтовного рефлексу відносяться: 1) реакції, що забезпечують поворот очей у напрямі зорового подразника, насторожування вух, принохування; 2) реакції, що забезпечують підтримку пози і наближення до стимулу. До вегетативних компонентів орієнтовного рефлексу відносяться судинні реакції у вигляді звуження судин кінцівок і розширення судин голови, що забезпечують збільшення кровопостачання мозку, шкіряно-гальванічну реакцію (ШГР) (див. далі), зміну частоти серцебиття і дихання. Як збудники орієнтовного рефлексу крім новизни стимулу виділяють такі його властивості, як зміну стимулу, його складність, двозначність, дивовижність. У тому випадку, коли стимул і слід, залишений раніше пред'явленими подразниками (див. Нервова модель стимулу), співпадають, орієнтовний рефлекс не виникає. У міру повторення нового стимулу, що викликає орієнтовний рефлекс, відбувається його ослаблення, згасання. Залежно від широти розповсюдження збудження в нервовій системі розрізняють генералізовану і локальні форми орієнтовного рефлексу. Залежно від тривалості виділяють тонічний (довго триває) і фазичний (швидко завершується) орієнтовний рефлекс. В процесі згасання генералізований орієнтовний рефлекс міняється на локальний, тонічний — на фазичний орієнтовний рефлекс [9, с. 255].

Орієнтовний рефлекс — компоненти реакції організму людини і тварин, що викликаються новизною подразника. Тому орієнтовний рефлекс називають також дослідницьким рефлексом. У комплекс компонентів реакції орієнтовного рефлексу входять: рух голови і очей у напрямі джерела подразнення, розширення судин мозку при одночасному звуженні периферичних судин, зміна дихання і електричного опору шкіри, зростання тону м'язів, а також підвищення фізіологічної активності кори великих півкуль головного мозку, що виявляється у формі зменшення амплітуди альфа-ритму — так званої депресії електроенцефалограми (ЕЕГ). Сенсорним компонентом реакції орієнтовного рефлексу є підвищення чутливості аналізаторів і зростання ритмічної частоти злиття відчуттів.

Реакція орієнтовного рефлексу виникає на новизну подразника. Спочатку при пред'явленні нового подразника з'являються всі компоненти орієнтовного рефлексу, утворюючи так званий генералізований орієнтовний рефлекс. При цьому депресія альфа-ритму ЕЕГ реєструється в багатьох ділянках кори великих півкуль головного мозку. Через 15—20 пред'явлень нового подразника частина компонентів реакції орієнтовного рефлексу згасає. Депресія альфа-ритму ЕЕГ реєструється тільки в кірковій проекції відповідного аналізатора. Це явище називається локальним орієнтовним рефлексом. При подальшому пред'явленні подразника відбувається згасання локального орієнтовного рефлексу; подразник, переставши бути новим для організму, вже не викликає появи компонентів зовнішньої реакції орієнтовного рефлексу. Проте дія подразника на ц. н. с. виявляється у вигляді так званих викликаних потенціалів кори великих півкуль головного мозку; нервові імпульси, викликані дією подразника, досягають кори і після згасання орієнтовного рефлексу. Відмітна особливість згасання орієнтовного рефлексу — селективність по відношенню до подразника. Зміна характеристики стимулу після досягнутого згасання приводить до появи орієнтовної реакції як відповіді на новизну. Змінюючи різні параметри стимулу, можна показати, що вибірковість згасання орієнтовного рефлексу виявляється в інтенсивності, якості, тривалості дії подразника і використовуваних інтервалів. У кожному випадку орієнтовний рефлекс є результатом сигналів розузгодження, що виникають при неспівпаданні стимулу і його нервової моделі, яка сформувалася в ході багатократних повторень подразника, використовуваного при згасанні. Після пред'явлення нового подразника тимчасово відновлюється орієнтовний рефлекс на звичний подразник: відбувається розгальмування орієнтовного рефлексу. Схожість згасання орієнтовного рефлексу із згасанням умовного рефлексу дала підставу І.П.Павлову вважати, що обидва процеси пов'язано з розвитком внутрішнього гальмування. Розглядаючи згасання орієнтовного рефлексу як вироблення гальмівних умовно-рефлекторних зв'язків, можна зробити висновок, що воно є негативним наuczінням.

Вивчення нейронних механізмів орієнтовного рефлексу показало, що з ним пов'язані нейрони, розташовані поза основними сенсорними шляхами в ретикулярній формації і гіпокампі. На відміну від специфічних аферентних нейронів, що характеризуються стійкими реакціями навіть впродовж багатогодинної стимуляції, нейрони, пов'язані з орієнтовним рефлексом, є своєрідними детекторами новизни. Це мультисенсорні нейрони, що відповідають тільки на нові подразники. Згасання реакцій детекторів новизни повторює на нейронному рівні основні закономірності орієнтовного рефлексу і характеризується високим ступенем вибірковості [8, с. 239 – 240].

7. Загальна активація = підвищення збудливості мозкових структур

Активація (від лат. *activus* — діяльний) — стан нервової системи, що характеризує рівень її збудження і реактивності. За своїм фізіологічним механізмом активація гетерогенна. Вона визначається модулюючими впливами, що виходять з частини нервової системи, яка охоплює лімбічну систему і активізуючі і інактивуючі структури неспецифічної (ретикулярної) системи мозку. Із зміною балансу цих впливів міняються інтенсивність і якісна своєрідність активації, що фіксуються у вегетативних показниках (частоті серцебиття, шкірному опорі, артеріальному тиску, зміні дихання) і ін. Активація буває тривалою (тонічною) і короткою (фазичною). Слід відрізнити активацію нервової системи в цілому як її загальну характеристику від активації окремих структур мозку. Поняття оптимального рівня активації означає максимальну відповідність стану нервової системи поведінковому акту, внаслідок чого досягається висока ефективність його виконання. Під індивідуальним рівнем активації розуміється звичний для кожної людини рівень активації, на тлі якого переважно і реалізується її діяльність. Індивідуальний рівень активації — природна детермінанта індивідуальності [9, с. 13–14].

8. Ретикулярна формація = збудливість кіркових кліток

Ретикулярна формація (від лат. *reticulum* — мережа, *formatio* — утворення) — сукупність дифузних і ядерних нейронних структур, розташованих у спинному мозку, стовбурі головного мозку (довгастому мозку, варолієвому мосту, середньому мозку), а також у проміжному мозку. Терміном «ретикулярна формація» найчастіше позначаються ретикулярні структури стовбура головного мозку.

Морфологічним критерієм для виділення структур ретикулярної формації можуть служити особливості конфігурації утворюючих їх нейронів. Для нейронів ретикулярної формації характерні нечисленні довгі і мало розгалужені дендрити з рідкісними подовженими бічними придатками (шипиками); аксони нервових клітин ретикулярної формації відходять на велику відстань від нейронів і утворюють значне число бічних гілок (колатералей), що дозволяє віднести ці нейрони до 1-го типу кліток Гольджі (довгоаксонні нейрони). Клітки, утворюючі ретикулярну формацію, часто розташовані дифузно серед нервових волокон, що і послужило підставою для позначення побудованих таким чином мозкових структур терміном «ретикулярні», тобто сітчасті. До утворень ретикулярної формації йдуть колатералі волокон всіх сенсорних систем, а також волокна з кори головного мозку і мозочка. У свою чергу волокна кліток ретикулярної

формації мозкового стовбура йдуть в низхідному напрямі в мозочок і спинний мозок.

Ретикулярна формація виконує складні інтеграційні функції, надає вплив на електричну активність і функціональний стан кори головного мозку, підкіркових центрів, мозочка і спинного мозку, а також має безпосереднє відношення до регуляції дихальної, судинорухових і інших вегетативних функцій. Ретикулярні нейрони, що надають генералізований і тонізуючий вплив на кору головного мозку, утворюють так звану висхідну ретикулярну активізуючу систему. Подразнення ретикулярної формації викликає зміни електроенцефалограми (ЕЕГ), характерні для стану неспання (реакція пробудження ЕЕГ). Ці дифузні зміни спостерігаються по всій корі великих півкуль і полягають в тому, що синхронні високовольтні коливання, характерні для сну, замінялися низкоамплітудною високочастотною активністю; поведінковим корелятом таких змін ЕЕГ є реакція пробудження. Руйнування ретикулярної формації мозкового стовбура викликає стан тривалого сну у поєднанні з низькочастотною ЕЕГ великої амплітуди. Виявлені не тільки дифузні, але і локальні впливи деяких ядер ретикулярної формації на електричну активність кори великих півкуль. Висхідна ретикулярна активуюча система функціонує як сенсорна система другого типу (неспецифічна), що існує паралельно класичній, специфічній сенсорній системі. Імпульси з різних сенсорних систем по колатералях волокон специфічних шляхів поступають на нейрони ретикулярної формації, значна частина яких є мультимодальними і реагує на стимули різних сенсорних модальностей (світло, звук, подразнення шкіри і т. ін.). З ядер ретикулярної формації збудження за системою висхідних зв'язків ретикулярної формації прямує до нейронів неспецифічних ядер таламуса і далі в кору головного мозку. Висхідна ретикулярна активізуюча система грає важливу роль в механізмах регуляції сну і неспання, підтримці активної уваги, в механізмах формування умовно-рефлекторних реакцій організму (див. Умовний рефлекс). Кора головного мозку, у свою чергу, впливає на ретикулярну формацію через системи кортикорекулярних зв'язків. Вся система ретикулярної формації може розглядатися як сенсорна система із зворотним зв'язком, в якому вищі центри можуть здійснювати регуляцію і контроль сенсорного входу.

Вплив ретикулярної формації на спинний мозок здійснюється різними ретикулярно-спинальними системами, одна з яких робить гальмуючий вплив на моторні реакції, а інша викликає полегшення цих реакцій. Низхідні ретикулоспинальні системи мають безпосереднє відношення до регуляції м'язового тону і контролю рефлекторної діяльності спинного мозку.

Ретикулярна формація володіє високою чутливістю до різних гуморальних подразників (адреналін, ацетилхолін, вуглекислота і ін.), які грають значну роль в підтримці активності ретикулярної формації. Разом з

тим ретикулярна формація є місцем вибіркової дії великого числа лікарських препаратів, особливо психофармакологічних засобів, що здійснюють специфічний вплив на функціональний стан ц.н.с. [8, с. 316 – 317].

9. Закон індукції нервових процесів = збудження в одній ділянці кори – гальмування в іншій

Індукція нервових процесів — один із загальних законів фізіології нервової системи і вищої нервової діяльності; полягає в тому, що нервовий процес або стан **о д н о г о з н а к у** викликає в інших ділянках нервової системи (одночасна індукція нервових процесів) або в тій же ділянці після припинення своєї дії (послідовна індукція нервових процесів) протилежний нервовий процес або стан.

Говорять про позитивну індукцію нервових процесів (гальмування індукує збудження або стан підвищеної збудливості) і про негативну індукцію нервових процесів (збудження індукує гальмування або стан зниженої збудливості).

До негативної індукції нервових процесів можна віднести феномени, що описуються в сучасній нейрофізіології як латеральне (бічне) і аферентне гальмування (див. Гальмування). Вони полягають в тому, що локальне вогнище збудження, яке виникає в аналізаторі під впливом аферентних імпульсів, гальмує активність навколишніх нейронів, і тим більшою мірою, чим вони ближче анатомічно або функціонально знаходяться до початкового вогнища. Цей вид індукції нервових процесів грає важливу роль у сприйнятті, оскільки сприяє концентрації і фокусуванню збуджень і тим самим чіткішому виділенню об'єкту з навколишнього фону.

Розрізняють загальну і системну індукцію нервових процесів. При загальній індукції нервових процесів сильне і стійке вогнище підвищеної збудливості робить нервову систему несприйнятливою (або малосприйнятливою) до всіх інших подразників.

Системна індукція нервових процесів носить більш вибіркового характеру і існує між нервовими центрами або нейронами, пов'язаними з протилежними діями або функціями. В індукційних відношеннях знаходяться мотонейрони м'язів-антагоністів у спинному мозку. Збудження мотонейронів-згинателів гальмує мотонейрони-розгиначі і навпаки. Індукційні відношення існують між центром і периферією сітківки (між паличками і колбочками), між системами нейронів, що відповідають на світло і темноту тощо. Такого роду вибірково негативні-індукційні відношення в нервовій системі називаються реципрокними, а гальмування, що виникає при цьому, — реципрокним гальмуванням. Останнє є необхідною умовою здійснення будь-якого координованого рухового акту і всіх вибіркового нервових процесів [8, с. 133].

10. Домінанта = функціональне об'єднання нервових центрів

Домінанта (у фізіології) (від лат. *dominans* — пануючий) — тимчасово пануюче вогнище збудження в центральній нервовій системі. Для домінуючого нервового центру характерна здатність накопичувати в собі збудження, що приходять у центральну нервову систему, і гальмувати роботу інших нервових центрів. У нормі домінанта є функціональним об'єднанням нервових центрів, що складається з відносно рухомого кіркового компоненту, а також субкортикальних, вегетативних і гуморальних компонентів, які включаються в це об'єднання. Домінанта, що склалася, — є констеляція центрів, що синхронно працює, з оптимальним для даної реакції стаціонарним збудженням в різних відділах головного і спинного мозку. Основні риси домінанти — підвищена збудливість, здатність стійко утримувати збудження, підсумовувати в собі збудження від нервових імпульсів, що послідовно приходять. Домінанта, на думку О.О.Ухтомського, який запропонував цей термін, визначає спрямованість поведінки і мислення, складає фізіологічну основу уваги [8, с. 98].

Домінанта (від лат. *dominans* — пануючий) — тимчасово пануюча рефлекторна система, що обумовлює роботу нервових центрів у даний момент і тим самим додає поведінці певної спрямованості. Учення про домінанту було створено О.О.Ухтомським. Термін і уявлення про домінанту як загальний принцип роботи нервових центрів були введені ним в 1923 р. як пануюче вогнище збудження. Домінанта підсумовує і накопичує імпульси, що приходять у центральну нервову систему, одночасно пригнічуючи активність інших центрів. Цим пояснюється системний характер і цілеспрямованість поведінки організму, яка, будучи рефлекторним за типом, є активною, а не реактивною. Вважаючи домінанту особливим органом, Ухтомський затвердив розуміння органу як функціональної системи, а не морфологічно незмінного утворення. Вирішальне значення було надане ним принципу «історії системи», ритм функціонування якої відтворює ритм зовнішніх дій. Завдяки цим діям нервові ресурси тканини в оптимальних умовах зростають, а не виснажуються. Загальний напрям розвитку нервової системи йде у бік терміновості сигналізації і управління. Нервова система відображає предмети зовнішнього середовища в їх просторово-часовій єдності завдяки нероздільності просторово-часових параметрів її діяльності (концепція хронотопа, що склалася в Ухтомського під впливом теорії відносності Ейнштейна). Особливою домінантою, властивою людині, є «домінанта на обличчя іншого», яку Ухтомський протиставив індивідуалістичному світогляду [9, с. 110].

11. Фізіологічна основа довільної уваги = представництво мовлення в корі головного мозку

Фізіологічна основа довільної уваги – нейрофізіологічні процеси, здійснення яких забезпечує вольову саморегуляцію актів психічної діяльності. *Представництво мовлення в корі головного мозку* – лобовий, задній лобовий (центр Брока), тім'яний, скроневий центри мовлення (центр Верніке) [8, с. 167].

Брока центр (за прізвиськом французького антрополога і хірурга П.Брока) — ділянка кори головного мозку, що розташована в задньонижній частині третьої лобової звивини лівої півкулі (у правшій), забезпечує моторну організацію мовлення. При поразці центру Брока виникає так звана афазія Брока або еферентна моторна афазія за класифікацією О.Р.Лурії (див. Афазія) — неможливість вимови окремих звуків мовлення, складів або слів із-за дефектів об'єднання окремих мовленнєвих рухів в єдиний мовленнєвий акт. У здійсненні моторної функції мовлення крім центру Брока беруть участь і інші зони кори мозку: нижні відділи центральної для постцентральної ділянки лівої півкулі, премоторні і префронтальні відділи кори [8, с. 39 – 40].

Верніке центр (за прізвиськом німецького невропатолога і психіатра К.Верніке) — ділянка кори головного мозку, що розташована в задньому відділі верхньої скроневої звивини лівої півкулі (у правшій), забезпечує звуковий фонемний аналіз усного мовлення. При поразці центру Верніке виникає так звана афазія Верніке, або сенсорна афазія (див. Афазія), — порушення розуміння усного мовлення із-за дефектів фонемного або мовленнєвого слуху. Сенсорні функції мовлення крім скроневої кори забезпечують та інші її ділянки: тім'яні, скронево-тім'яно-потиличні, потиличні [8, с. 43 – 44].

4. Властивості уваги

12. Стійкість = тривалість інтенсивної уваги

Стійкість – властивість уваги, визначається тривалістю відсутності зниження її інтенсивності [6, с. 159]. *Тривалість інтенсивної уваги* – визначається часом її зосередження до першого відвернення.

13. Коливання = зміна ступеня інтенсивності

Коливання – властивість уваги, що виявляється в поперемінному зниженні її інтенсивності щодо об'єкту. *Зміна ступеню інтенсивності* – виявляється унаслідок стомлення аналізатора.

14. Переключення = швидкий перехід від одного об'єкту до іншого

Переключення – властивість уваги, що характеризується її перенесенням з одних об'єктів на інші [6, с. 91].

15. Відвернення = швидкий перехід від одного об'єкту до іншого

Відвернення – властивість уваги, що характеризується її мимовільним перемиканням з основного об'єкту на другорядні [6, с. 85].

16. Розподіл = одночасне зосередження уваги на декількох об'єктах

Розподіл – властивість уваги, що характеризується здатністю людини одночасно виконувати декілька дій [6, с. 121].

17. Об'єм = кількість об'єктів при одночасному утриманні

Об'єм – властивість уваги, визначувана числом одночасно сприйманих об'єктів [6, с. 80].

18. Неуважність = зосередженість, відволікаємість

Неуважність – властивість уваги, що виражається у функціональному порушенні здатності до зосередження і цілеспрямованої діяльності [9, с. 335]. *Зосередженість* – інтенсивність уваги тільки по відношенню до одного об'єкту. *Відволікаємість* – мимовільне відхилення уваги під впливом сторонніх подразників.

Неуважність — функціональне або органічне порушення здатності до зосередженої, цілеспрямованої діяльності. Іноді неуважність виникає при напруженій розумовій роботі як результат односторонньої зосередженості. Як дефект довільної уваги неуважність може бути обумовлена різноманітними чинниками: від стомлення і відсутності відповідної мотивації до тих або інших клінічних розладів, часто пов'язаних з порушеннями мислення [6, с. 335].

ТЕМА 8. ВІДЧУТТЯ І СПРИЙНЯТТЯ

1. Поняття про відчуття і сприйняття

1. Відчуття = віддзеркалення окремих властивостей

Відчуття — віддзеркалення властивостей предметів об'єктивного світу, що виникає при їх безпосередньому впливі на органи чуття (див. Органи чуття, Аналізатор).

Спершу вчення про відчуття виникло і розвивалося у філософії як частина теорії пізнання. Згідно традиції, що склалася, у філософії термін відчуття трактується широко, охоплюючи всі явища чуттєвого віддзеркалення, включаючи і сприйняття. Вже у V ст. до н.е. Геракліт і Протагор розглядали відчуття як джерело людського пізнання. У XVIII ст. відчуття стає центральною темою дискусій представників емпіричної філософії. Механістичне розуміння відчуттів як елементарних «цеглин» психічного набуло особливого поширення в асоціативній психології. Так, В.Вундт розрізняв відчуття і сприйняття, при цьому сприйняття розумілося як комплекс асоціативно зв'язаних відчуттів. Суб'єктивно-ідеалістичне трактування відчуття знайшло свій вираз у законі специфічних енергій органів чуття Й.Мюллера, а також у спробах звести теорію пізнання до «аналізу відчуттів» (Е.Мах, Р.Авенаріус). [...]

Природничо-науковою основою діалектико-матеріалістичного уявлення про відчуття послужила рефлекторна концепція І.М.Сеченова і І.П.Павлова, в межах якої були проведені дослідження, які показали, що за своїми фізіологічними механізмами відчуття є цілісним рефлексом, об'єднуючим прямими і зворотними зв'язками периферичні і центральні відділи аналізатора. У роботах радянських психологів утвердилось уявлення про активну дієву природу процесів віддзеркалення навіть окремих властивостей предметів. У перебігу цих процесів відбувається «уподібнення» динаміки руху органів чуття властивостям сприйманих предметів (див. Перцептивні дії). Велике значення для подолання наївно-асоціативних поглядів на відчуття мали роботи представників гештальтпсихології, що справедливо відкидали існування ізольованих відчуттів, з яких в результаті асоціації будується сприйняття. Дослідження гештальтпсихологів, зокрема, показали неспроможність постулату константності, тобто припущення незмінності зв'язку між проксимальним подразником і відповідним відчуттям. Наразі проблематика відчуття інтенсивно розробляється в психофізиці сенсорних процесів і різних розділах психології.

Різноманіття відчуттів відображає якісне різноманіття навколишнього світу. [...] Класифікація відчуттів може мати різні основи. Широко поширено розділення відчуттів за модальністю, у зв'язку з яким

виділяють зорові, слухові, дотикові і інші відчуття. Усередині окремих модальностей можлива більш дрібна класифікація за якістю або субмодальністю, наприклад, просторові і колірні зорові відчуття. Певні труднощі для подібної класифікації створює існування інтермодальних відчуттів або синестезій. Англійським фізіологом Ч.Шеррінгтоном (1906) була запропонована класифікація відчуттів на основі анатомічного розташування рецепторів і функції, що виконується ними Він виділив три основні класи відчуттів: 1) екстерорецептивні, що виникають при дії зовнішніх подразників на рецептори, які розташовані на поверхні тіла; 2) пропріорецептивні (кінестезичні), що відображають рух і відносне положення частин тіла завдяки роботі рецепторів, розташованих у м'язах, сухожиллях і суглобових сумках; 3) інтєрорецептивні (органічні), що сигналізують за допомогою спеціальних рецепторів про протікання обмінних процесів у внутрішньому середовищі організму. Нюхові відчуття займають проміжне положення між цими підкласами екстерорецепції. Дана класифікація не враховує відому незалежність функції відчуття від морфологічної локалізації рецепторів. Зокрема, зорові відчуття можуть нести важливу пропріорецептивну функцію (М. О. Бернштейн, Дж. Гібсон). Спробу створення генетичної класифікації відчуттів зробив англійський невролог Х.Хед (1918), який виділив більш стару протопатичну і молодшу емпіричну чутливість.

Згідно уявленням, розробленим у радянській психології, відчуття виникає у філогенезі на базі елементарної подразливості як чутливість до подразників, які не мають прямого екологічного значення, відображаючи тим самим об'єктивний зв'язок між біотичними і абіотичними чинниками середовища. На відміну від відчуттів тварин, відчуття людини опосередковані її практичною діяльністю, всім процесом історичного розвитку суспільства [...] [8, с. 242 – 244].

Відчуття — віддзеркалення властивостей предметів об'єктивного світу, що виникає при їх безпосередній дії на рецептори. Згідно діалектико-матеріалістичної теорії віддзеркалення, відчуття «є дійсно безпосередній зв'язок свідомості із зовнішнім світом, є перетворення енергії зовнішнього подразнення на факт свідомості» (В.І.Ленін. Повне зібрання творів, т. 18, с. 46). В межах рефлексорної концепції І.М.Сеченова і І.П.Павлова були проведені дослідження, які показали, що за своїми фізіологічними механізмами відчуття є цілісним рефлексом, який об'єднує прямими і зворотними зв'язками периферичні і центральні відділи аналізатора. Наразі проблематика відчуття інтенсивно розробляється в психофізиці сенсорних процесів і різних розділах фізіології. Різноманіття відчуттів відображає якісне різноманіття навколишнього світу. Виділяючи віддзеркалення якості як головний момент у відчутті, В. І. Ленін писав: «Найпершим і самим первинним є відчуття, а в ньому неминуче і якість...» (там же, т. 29, с. 301). Класифікація відчуттів може здійснюватися за різними

підставами. Широко поширено розділення відчуття за модальністю, у зв'язку з чим виділяють відчуття зорові, слухові, дотикові і ін. Усередині окремих модальностей можлива більш дробова класифікація (наприклад, просторові і колірні зорові відчуття). Певні труднощі для подібної класифікації утворює існування інтермодальних відчуттів, або синестезій. Англійський фізіолог Ч.Шеррінгтон виділив три основні класи відчуттів: 1) екстероцептивні, такі, що виникають при дії зовнішніх подразників на рецептори, розташовані на поверхні тіла; 2) пропріорецептивні (кінестетичні), такі, що відображають рух і відносне положення частин тіла завдяки роботі рецепторів, розташованих у м'язах, сухожиллях і суглобових сумках; 3) інтероцептивні (органічні), такі, що сигналізують за допомогою спеціалізованих рецепторів про перебіг обмінних процесів у внутрішньому середовищі організму. У свою чергу, екстероцептивні відчуття діляться на два підкласи: дистантні (зорові, слухові) і контактні (дотикові, смакові). Нюхові відчуття займають проміжне положення між цими підкласами. Дана класифікація не враховує, проте, певну незалежність функції відчуттів від морфологічної локалізації рецепторів. Так, зорові відчуття можуть виконувати важливу пропріорецептивну функцію. Спробу створення генетичної класифікації відчуттів зробив англійський невролог Х.Хед, який виділив більш стародавню, — протопатичну і молодшу — епікритичну чутливість. Протопатичні відчуття, на відміну від епікритичних, не дають точної локалізації джерела подразнення ні в зовнішньому просторі, ні в просторі тіла, характеризуються постійною афективною забарвленістю і відображають швидше суб'єктивні стани, ніж об'єктивні процеси. Згідно уявленням, розробленим у радянській психології, відчуття виникає у філогенезі на базі елементарної подразливості як чутливість до подразників, які не мають прямого екологічного значення, відображаючи тим самим об'єктивний зв'язок між біотичними і абіотичними чинниками середовища. На відміну від відчуттів тварин, відчуття людини опосередковані її практичною діяльністю, всім процесом історичного розвитку суспільства. На користь історичного розуміння відчуття як продукту розвитку всієї всесвітньої історії (К.Маркс) говорять численні дані про можливість широких перебудов чутливості під впливом предметної трудової діяльності, а також про залежність сприйняття окремих властивостей об'єктів від соціально вироблених систем сенсорних якостей, таких, як система фонем рідної мови, шкала музичних звуків або основних тонів колірної спектру [9, с. 261 – 262].

2. Сприйняття = віддзеркалення предметів і явищ

Сприйняття — цілісне віддзеркалення предметів, ситуацій і подій, що виникає при безпосередній дії фізичних подразників на рецепторні поверхні (див. Рецептор) органів чуття. Разом з процесами відчуття сприйняття забезпечує безпосередньо-чуттєве орієнтування у навколишньому світі. Будучи необхідним етапом пізнання, воно завжди більшою чи меншою мірою

пов'язане з мисленням, пам'яттю, увагою, спрямовується мотивацією і має певне афективно-емоційне забарвлення (див. Емоції). Слід розрізняти сприйняття, адекватне реальності, і ілюзії. Вирішальне значення для перевірки і корекції перцептивного образу (від лат. *perceptio* — сприйняття) є включеність сприйняття в процеси практичної діяльності, спілкування і наукового дослідження. Виникнення перших гіпотез про природу сприйняття відноситься до античності. Значний внесок у розвиток наукових уявлень про сприйняття був зроблений філософами, фізиками, фізіологами, діячами мистецтва. У другій половині XIX ст. уявлення про сприйняття стали однією з важливих складових частин системи психологічного знання. В цілому ранні теорії сприйняття відповідали положенням традиційної асоціативної психології. Вирішальний крок у подоланні асоціанізму в трактуванні сприйняття був зроблений, з одного боку, завдяки розвитку І.М.Сеченовим рефлекторної концепції психіки, а з іншого — завдяки роботам представників гештальтпсихології, що показали обумовленість найбільш важливих феноменів сприйняття (таких, як константність) незмінними відношеннями між компонентами перцептивного образу. Вивчення рефлекторної будови сприйняття привело до створення теоретичних моделей сприйняття, в яких важлива роль відводиться еферентним (відцентровим), зокрема руховим, процесам, що підстроюють роботу перцептивної системи до характеристик об'єкту (О.В.Запорожець, О.М.Леонтьєв). Прикладами можуть служити рухи руки, що обмацує предмет, рухи очей, що простежують видимий контур, напругу м'язів гортані, що відтворюють чутний звук. Сучасні дослідження раннього онтогенезу сприйняття людини підтверджують існування ряду його форм, жорстко обумовлених особливостями постійних поєднань стимулів. Проте розвинені процеси сприйняття знаходяться під контролем цілей, що стоять перед суб'єктом. Іntenційний (див. Іntenція), спрямований характер цих процесів дає можливість розглядати їх як перцептивні дії (В.П.Зінченко), які дозволяють виділити інформативний зміст ситуації, по якому суб'єкт може звернути сприймані об'єкти з колишніми їх відображеннями і описами, що зберігаються в його пам'яті, і пізнавати ці об'єкти, тобто відносити їх до того чи іншого семантичного класу (категорії). Динаміка процесу пізнання в більшості випадків адекватно описується так званим «законом перцепції» (М.М.Ланге): спочатку виділяється лише загальне і дифузне уявлення про предмет, яке потім змінюється більш певним і детальним сприйняттям. Пізнання, що відбувається на основі виділення узагальнених, іноді соціально фіксованих, систем ознак, здійснюється за значно більш короткий час (у межах долей секунди), ніж процеси первинного перцептивного научіння, на які в окремих випадках можуть йти місяці і роки (наприклад, формування навичок читання). Категоризація предметів, подій і ситуацій, здійснювана при пізнанні завдяки взаємодії сприйняття і пам'яті, близька, а іноді ідентична понятійній категоризації. З процесами мислення сприйняття зближує також можливість

трансформації образу з метою приведення його до вигляду, придатного для ухвалення рішення. Подібні перетворення, що часто не усвідомлюються, можуть сприяти виконанню завдань, які стоять перед суб'єктом. Таким чином, сприйняття — не пасивне копіювання миттєвої дії, а живий, творчий процес пізнання. Наразі вивчення сприйняття інтенсивно ведеться представниками психології, фізіології, кібернетики і інших наукових дисциплін. У цих дослідженнях широко використовуються спостереження і експеримент, поєднуються методи емпіричного аналізу і моделювання. Дані про функцію, розвиток і структуру сприйняття мають як загальнонаукове, так і прикладне значення. Вони використовуються при створенні систем відображення інформації, в технічній естетиці і художньому конструюванні, в педагогіці, спорті тощо [9, с. 66 – 67].

Сприйняття: 1) суб'єктивний образ предмету, явища або процесу, що безпосередньо впливає на аналізатор або систему аналізаторів (уживаються також терміни «образ сприйняття», «перцептивний образ»); 2) процес формування цього образу (вживаються також терміни «перцепція», «перцептивний процес»). Іноді терміном сприйняття позначається також система дій, направлених на ознайомлення з предметом, що впливає на органи чуття, тобто чуттєво-дослідницька діяльність спостереження (див. Перцептивна дія, Спостереження).

Як образ сприйняття є безпосереднє віддзеркалення предмету (явища, процесу) в сукупності його властивостей, в його об'єктивній цілісності. Це відрізняє сприйняття від відчуття (див.), яке також є безпосереднім чуттєвим віддзеркаленням, але лише окремих властивостей предметів і явищ, що впливають на аналізатори.

При розгляді гносеологічних питань (у філософії) значення термінів «сприйняття», і «відчуття» співпадають. Для психології зазначена їх відмінність є принципово важливою. В деяких ідеалістичних напрямках психології, наприклад, гештальтпсихології (див.), сприйняття розглядається як початкова форма чуттєвого пізнання (і пізнання взагалі), а відчуття — як абстракція, як результат «препарування» сприйняття свідомістю. Матеріалістична психологія розглядає відчуття як початкову форму пізнання, а сприйняття — як синтез відчуттів, що формується в процесі активного віддзеркалення об'єктивно існуючого цілісного предмету. У філогенезі перехід від відчуття до сприйняття був обумовлений переходом живих істот від життя в гомогенному, речовому (предметно) неоформленому середовищі до життя в середовищі, оформленому в речовому відношенні (О.М.Леонтьєв).

Оскільки будь-який предмет як подразник (стимул) є складним, володіє рядом властивостей, то у формуванні його образу беруть участь зазвичай декілька аналізаторів; таким чином, сприйняття формується на основі відчуттів різних модальностей (див. Модальність відчуття).

Залежно від того, який з аналізаторів є провідним у даному акті сприйняття, розрізняють зорове, слухове, дотикове, смакове і нюхове сприйняття. Важливу роль у всіх видах сприйняття грають рухові (кінестезичні) відчуття, хоча останні і не завжди виразно усвідомлюються людиною. Так, зорове сприйняття крім власне зорових відчуттів (кольору, світла і т. ін.) містить також кінестезичні відчуття, що виникають при переміщенні ока (акомодація, конвергенція і дивергенція; переведення ока з одного положення в інше; див. також Рухи очей). Особливо велика роль кінестезичних відчуттів в дотиковому сприйнятті. Велику роль у смаковому сприйнятті грають рухи язика, а в нюховому — рухи органів дихання. В процесі слухового сприйняття активну участь можуть брати слабкі рухи апарату артикуляції. Рухи, включені в акт сприйняття, мають значення в процесах аналізу подразників, що впливають, уточненні відчуттів, їх синтезі в цілісний образ предмету і його просторово-часовій локалізації.

У людини, що володіє мовою, остання опосередковує сприйняття, забезпечуючи його усвідомленість. Участь мови в сприйнятті створює можливість абстракції і узагальнення властивостей предметів і явищ шляхом їх словесного позначення (називання).

Основними властивостями сприйняття є предметність (див.), цілісність (див.), константність (див.) і категоріальність (див.).

Важливою особливістю сприйняття є його залежність від минулого досвіду, знань, змісту і завдань виконуваної діяльності, індивідуально-психологічних відмінностей людей (потреб, схильностей, інтересів, мотивів, емоційного стану і т. ін.). Під впливом цих чинників створюється характерна для кожної людини апперцепція (див.), що обумовлює значні відмінності при сприйнятті одних і тих же предметів різними людьми або ж однією і тією ж людиною в різний час.

Формування перцептивного образу є процес, який містить ряд фаз (переходів): від нерозчленованого сприйняття («щось промайнуло», «щось торкнулося шкірної поверхні», «з'явився якийсь звук», «чимось пахне» і т. ін.) до формування диференційованого цілісного предмету (або явища), адекватного оригіналу.

Динаміка формування перцептивного образу визначається, просторово-часовими умовами процесу сприйняття. Це виразно виявляється при зміні часу дії стимулів (подразників) на аналізатор, їх дистанції і положення в сенсорному полі. Сприйняття може бути на в м и с н и м і н е н а в м и с н и м . Перше на відміну від другого пов'язано з постановкою певного завдання; воно характеризується цілеспрямованістю, плановістю і систематичністю. В цьому випадку сприйняття виступає як пізнавальна перцептивна діяльність (спостереження). Ненавмисне сприйняття виступає як компонент якої-небудь іншої діяльності. Навмисне сприйняття є більш ефективне, ніж ненавмисне.

У поведінці і діяльності людини сприйняття є необхідною умовою орієнтування в навколишньому середовищі. Перцептивний образ виконує функцію регулятора дій. Разом з тим діяльність є основною умовою розвитку сприйняття. Що і як сприймає людина, залежить від того, що і як вона робить. У практичній діяльності сприйняття стає активним, цілеспрямованим процесом пізнання дійсності. Рефлекторна діяльність є основою сприйняття. Рефлекторна теорія сприйняття була висунута в психофізіологічних роботах І. М. Сеченова («Рефлекси головного мозку», «Предметна думка і дійсність» і ін.). Відзначаючи складний склад сприйняття, І. М. Сеченов характеризував його як «асоційовану чуттєву групу», яка виникає в результаті того, що «відчуття зі всіх сфер, відчуттів можуть поєднуватися між собою найрізноманітнішим чином, але завжди шляхом послідовних рефлексів», взаємодією яких і визначається чуттєвий образ всякого предмету. Рефлекторна теорія сприйняття отримала розвиток і експериментальний доказ в дослідженнях І. П. Павлова і його співробітників, а також в роботах радянських психологів (Б. Г. Ананьєва, С. Л. Рубінштейна, Є. М. Соколова і ін.). За І. П. Павловим, всі подразники, що діють, як об'єкти сприйняття можуть бути розділені на елементарні і складні (комплексні).

Елементарні подразники — це окремі компоненти (частини), що входять до складу складного подразника. Такі, наприклад, окремі світлові подразники, якщо вони беруться у відриві від інших зорових подразнень, або окремі музичні звуки, якщо вони розглядаються поза мелодією. Але оскільки в більшості випадків об'єкти сприйняття володіють сукупністю властивостей, вони діють як одночасні або як послідовні комплексні подразники, що характеризуються певною силою і порядком проходження своїх компонентів. При цьому слабкі компоненти (наприклад, слабкі світлові або звукові подразники) легко загальмовуються більш сильними компонентами комплексу (яскравим світлом, сильними звуками тощо), як би маскуються ними і тому не завжди виділяються при сприйнятті. У таких випадках потрібне спеціальне виділення слабких компонентів із загального комплексу, після чого вони починають помічатися і можуть придбати сигнальне значення всього комплексу в цілому.

Важливе значення в процесі сприйняття має також утворення умовних рефлексів на відношення подразників. В процесі дії комплексних подразників відбувається їх широке узагальнення (генералізація) на основі відношень подразників один до одного і пізнання предметів за їх відносними ознаками. Так, наприклад, ми впізнаємо фігуру квадрата за співвідношенням його сторін, незалежно від абсолютної величини їх; форму кулі — незалежно від величини радіусу, мелодію — за співвідношенням музичних тонів, незалежно від регістра і тембру і т. ін.

Фізіологічною основою впливу минулого досвіду на сприйняття є включення наявних дій в систему раніше утворених тимчасових зв'язків.

У виразній формі дія раніше вироблених систем тимчасових зв'язків в процесі сприйняття виявляється, наприклад, при пізнаванні слів за першими і останніми літерами в процесі читання. Можливі також випадки помилкового включення наявних подразників в раніше вироблені системи тимчасових зв'язків. Тоді виникають помилки сприйняття [8, с. 55 – 57].

3. Теорія віддзеркалення = віддзеркалення об'єктивної дійсності

Теорія віддзеркалення — матеріалістичне вчення про пізнання дійсності людиною, про процеси віддзеркалення в живій природі і передумови цього віддзеркалення в неживій природі. Матеріалістична теорія віддзеркалення окрім проблем теорії пізнання, яка вивчає шляхи і засоби збагнення людиною дійсного знання, загальні логічні форми (категорії) і закономірності пізнання, розглядає і питання, пов'язані з дослідженням природничо-наукових основ пізнавальної діяльності, з походженням і суттю свідомості людини, а також питання про суть властивості віддзеркалення неживої природи в свідомості людини. У зв'язку з розробкою проблем кібернетики великого значення набуло питання про застосування цієї властивості в техніці зв'язку, автоматиці і телемеханіці. Послідовно реалізувати матеріалістичний підхід у вирішенні складних проблем пізнання стало можливим завдяки розповсюдженню положень матеріалістичної діалектики на сферу пізнавальної діяльності. Матеріалістична діалектика в марксистській філософії є разом з тим теорією пізнання і діалектичною логікою. Терміни «теорія віддзеркалення» і «теорія пізнання» в марксистській літературі уживаються як синоніми, коли мається на увазі їх суть або коло питань, що відносяться до специфіки людського пізнання [8, с. 367 – 368].

4. Суб'єктивний ідеалізм = дійсність – сукупність відчуттів

Суб'єктивний ідеалізм – заперечує наявність якої-небудь реальності поза свідомістю людини або розглядає її як похідне від її активності [12, с. 662].

Джордж Берклі (1685 – 1753); *«Досвід нової теорії зору»*. Згідно Берклі, поняття матерії неможливе із-за неможливості відвернення від окремих властивостей речей. Сприйняття кожної речі розкладається на сприйняття суми окремих відчуттів. Буття речі визначається здатністю бути сприйнятою [12, с. 50 – 51].

Ернст Мах (1838 – 1916): відносно категорій простору, часу, руху, сили і т. ін. стверджував, що вони суб'єктивні за своїм походженням. Вважав, що світ є «комплексом відчуттів» [більш докладно див. 12, с. 355].

Ріхард Авенаріус (1843— 1896), швейцарський філософ-ідеаліст, один з основоположників емпіріокритицизму. Центральне поняття філософії Авенаріуса — досвід, в якому він прагне розчинити протилежність матерії і духу, фізичного і психічного, тлумачивши їх лише як зміст зовнішнього і внутрішнього досвіду. Вчення Авенаріуса про «принципову координацію» («без суб'єкта немає об'єкту і без об'єкту немає суб'єкта») відкидає об'єктивну реальність, що існує зовні і незалежно від свідомості. Об'єктивній істині Авенаріус протиставляє біологічну цінність пізнання за принципом найменшої витрати сил [...] [12, с. 9].

5. Закон специфічної енергії відчуттів = перекодування подразника на «мову» органу чуття

Закон специфічних енергій — сформульований Й. Мюллером (1827) загальний принцип сенсорної психофізики. Згідно закону специфічних енергій, кожному органу чуття властивий специфічний вид відчуттів, не залежний від характеру подразника, що діє. На підставі цього безперечного положення нерідко робилися агностицистичні висновки, що знайшли вираз, наприклад, у висловах Э. Мах. Помилковість подібного трактування закону специфічних енергій полягає в ігноруванні рефлекторного принципу організації процесів сприйняття, а також спеціалізації органів чуття, що склалася в ході історичного розвитку, на переробці інформації про екологічно важливі, адекватні подразники [8, с. 108].

Специфічної енергії органів чуття концепція (від лат. *specificus* — особливий) — уявлення про те, що якість відчуття залежить від того, який орган чуття збуджений. Одна і та ж зовнішня причина, впливаючи на різні органи чуття, викликає різні відчуття: наприклад, електричний струм, прикладений до ока, викликає зорове відчуття, до вуха — слухове і т. ін. В той же час характерне для даного органу чуття відчуття може бути викликане багатьма різними діями: наприклад, при збудженні ока, викликаному світлом, механічним ударом або електричним струмом, виникає зорове відчуття. Ці явища інтерпретувалися німецьким фізіологом Й. Мюллером як «закон специфічної енергії органів чуття». З правильно помічених фактів їм був зроблений агностичний висновок про те, що відчуття нібито не дають нам правильного уявлення про зовнішній світ. Адекватність відчуття реальному подразненню забезпечується наступним: еволюційно органи чуття сформовані так, що допускають до певних нервових закінчень лише певні види зовнішніх сигналів [9, с. 379].

Йоганн Мюллер (1801 — 1858) — німецький фізіолог. Автор концепції про специфічну енергію органів чуття. Зробив спробу пояснення психічних процесів (сприйняття, пам'яті, мислення, сновидінь, темпераменту)

діяльністю головного мозку. У трактуванні просторових відчуттів виходив з положення про те, що вони є природженими, закладеними у властивостях сітчастої оболонки ока. Це учення було назване нативізмом, що протистоїть емпіризму, який відводить головну роль індивідуальному досвіду [9, с. 226].

6. Еволюція = спеціалізація органів чуття

Еволюція (від лат. *evolutio* — розгортання), в широкому сенсі — синонім розвитку; процеси зміни (переважно необоротної), що протікають в живій і неживій природі, а також в соціальних системах. Еволюція може вести до ускладнення, диференціації, підвищення рівня організації системи (прогресивна еволюція, прогрес) або ж, навпаки, до пониження цього рівня (регрес); можлива також еволюція при збереженні загального рівня або висоти організації (еволюція геологічних систем, мов). Термін «еволюція» найчастіше застосовується для позначення багатоаспектного розвитку біологічних об'єктів, регульованого природним відбором. У застосуванні до соціальних систем еволюція розглядається як аспект історії, пов'язаний з виділенням тих чи інших цілісних соціальних комплексів (еволюція суспільних інститутів, ідеології, культури і т. ін. як частина загальної історії). У вузькому сенсі в поняття еволюції включають лише поступові кількісні зміни, протиставляючи його розвитку як якісному зрушенню, тобто революції. У реальних процесах розвитку революція і еволюція (у вузькому сенсі «плавного накопичення змін») служать в рівній мірі необхідними компонентами і утворюють суперечливу єдність [...] [12, с. 786].

7. Специфічність властивостей = специфічність органів чуття

Специфічність властивостей — специфічні ознаки предметів, що обумовлюють їх біотичну відмінність: оптичні, акустичні, тактильні, термічні, електромагнітні, хімічні, біоритмічні [4, с. 360]. *Специфічність органів чуття* — спеціалізація аналізаторів в процесі орієнтування, що забезпечує здатність реагувати на строго певні подразники, і відтворювати їх строго певним способом [див. 9, с. 379].

8. Рефлекторний характер відчуття = реакція на подразник

Рефлекторний характер відчуття — закономірна нервово-психічна відповідь організму на сигнальний подразник у вигляді відчуття, взаємодії аналізатора і відповідних м'язів, що виникає в результаті [див. 4, с. 360]. *Реакція* — будь-яка відповідь організму на зміну в зовнішньому або

внутрішньому середовищі [9, с. 337]. *Подразник* – будь-який матеріальний агент, що є умовою подальших змін стану організму [9, с. 334]. *Реакція на подразник* – відповідь організму на матеріальний агент.

9. Аналізатор = подразник

Аналізатор — нервовий апарат, що здійснює функцію аналізу і синтезу подразників, що надходять із зовнішнього і внутрішнього середовища організму. Поняття аналізатор введено І. П. Павловим. Аналізатор складається з трьох частин: 1) периферичний відділ — рецептори, що перетворюють певний вид енергії на нервовий процес; 2) провідні шляхи — аферентні, по яких збудження, що виникло в рецепторі, передається до вище розміщених центрів нервової системи, і еферентні, по яких імпульси з вище розміщених центрів, особливо з кори великих півкуль головного мозку, передаються до нижніх рівнів аналізатора, зокрема до рецепторів, і регулюють їх активність; 3) кіркові проекційні зони. Кожен аналізатор виділяє певний вид подразників, забезпечуючи його подальше розділення на окремі елементи. Так, зоровий аналізатор, виділяючи певну ділянку електромагнітних коливань, дозволяє диференціювати яскравість, колір, форму, віддалення і інші ознаки об'єктів. Разом з тим аналізатор відображає зв'язки між цими елементарними діями у просторі та часі. Залежно від виду чутливості розрізняють зоровий, слуховий, нюховий, смаковий, шкірний, руховий аналізатор і ін. В процесі філогенезу під впливом навколишнього середовища аналізатори спеціалізувалися і удосконалювалися шляхом безперервного ускладнення центральних і рецепторних систем. Поява і диференціювання кори великих півкуль головного мозку забезпечили розвиток вищого аналізу і синтезу. Завдяки спеціалізації рецепторів здійснюється перший етап аналізу сенсорних дій, коли з маси подразників даний аналізатор виділяє стимули тільки певного виду. В світлі наявних даних про нейронні механізми аналізатор можна визначити як сукупність рецепторів і пов'язаних з ними детекторів, які ієрархічно організовані: детектори складних властивостей будуються з детекторів більш елементарного рівня. При цьому з обмеженого набору рецепторів будується ряд паралельно працюючих детекторних систем. Аналізатор є частиною рефлекторного апарату, в який входять також виконавчий механізм, що є сукупністю командних нейронів, мотонейронів і рухових одиниць, і спеціальні нейрони — модулятори, що міняють ступінь збудження інших нейронів [9, с. 19 – 20].

Подразник — будь-який матеріальний агент, зовнішній або внутрішній, усвідомлюваний або неусвідомлюваний, що виступає умовою подальших змін стану організму. Поняття «подразник» є родовим по відношенню до понять «стимул» і «сигнал». За наявності фіксованого причинно-наслідкового зв'язку між даною подією і подальшими змінами в стані організму подразник виступає як стимул, а відповідна зміна — як реакція. Розрізняють подразники безпосередньо біологічно значущі

(біогенні), опосередковано біологічно значущі (абіогенні) і з не виявленою (невизначеною) біологічною значущістю. Абіогенні подразники (за умови чутливості до них організму) виступають як сигнали, оскільки орієнтують організм по відношенню до біогенних і невизначено значущих подразників. Подразниками виступають матеріальні агенти різної природи (фізичної, хімічної, фізико-хімічної), які сприймаються або спеціальними нервовими закінченнями різних аналізаторів, або безпосередньо клітинами деяких органів і тканин. За інтенсивністю подразники міняються від мінімальних (достатніх для виникнення відчуття) до максимальних (при яких ще зберігається відчуття даної якості), виступаючи як пороги: нижній і верхній абсолютні пороги (див. Поріг відчуття). Подразниками можуть виступати як адекватні (генетично співвіднесені з відповідними аналізаторами) і неадекватні (не співвіднесені, але такі, що викликають специфічні для даного аналізатора відчуття). Так, сітківка обумовлює виникнення зорових відчуттів як при дії світла, так і при механічних і електричних впливах на око [9, с. 334].

10. Структура аналізатора = рецептор, провідні шляхи, кіркова частина

Рецептор (від лат. *resipere* — отримувати) — периферична спеціалізована частина *аналізатора*, за допомогою якої тільки певний вид енергії трансформується в процес нервового *збудження*. Рецептори широко варіюють за ступенем складності структури і за рівнем пристосованості до своєї функції. Залежно від енергії відповідного подразнення рецептори діляться на механорецептори і хеморецептори. Механорецептори виявлені в усіх, вестибулярному апараті, м'язах, суглобах, в шкірі і внутрішніх органах. Хеморецептори обслуговують нюхову і смакову чутливість; багато хто з них знаходиться в мозку, реагуючи на зміни хімічного складу рідкого середовища організму. Зорові рецептори також, по суті, є хеморецепторами. Залежно від положення в організмі і виконуваної функції рецептори діляться на екстероцептори, інтероцептори і пропріоцептори. До екстероцепторів відносяться дистантні рецептори, що одержують інформацію на деякій відстані від джерела подразнення (нюхові, слухові, зорові, смакові); інтероцептори сигналізують про подразники внутрішнього середовища, а пропріоцептори — про стан рухової системи організму. Окремі рецептори анатомічно зв'язані один з одним і утворюють рецептивні поля, здатні перекриватися [9, с. 341].

Рецептори (від лат. *receptor* — той, що приймає) — спеціальні чутливі нервові утворення, які сприймають подразнення із зовнішнього або внутрішнього середовища організму і переробляють їх на нервові сигнали. За місцем свого розташування рецептори класифікуються на екстероцептори, які розташовані на зовнішній поверхні тіла і в

початкових відділах травної і дихальної системи, і які сприймають зовнішні подразнення; інтерорецептори, що знаходяться усередині організму (у шлунку, кишечнику, легенях, серці, кровоносних судинах і ін.) і сприймають стан внутрішніх органів і зміну тиску або хімізму крові, лімфи тощо; пропріорецептори, які розташовані в м'язах, сухожиллях і зв'язках, і які сприймають стан м'язів і рух організму в просторі. Залежно від характеру подразника розрізняють механо-, термо-, фото-, хемо- і електрорецептори. Найбільш численну групу складають рецептори, що сприймають механічні подразнення. Сюди відносяться механорецептори шкіри, що сприймають легкий дотик і тиск; рецептори кортієва органу, внутрішнього вуха, що сприймають звукові подразнення; рецептори вестибулярного апарату, що реагують на прискорення і уповільнення обертального і прямолінійного руху нашого тіла, і, нарешті, механорецептори судин і внутрішніх органів.

Зміна температури зовнішнього і внутрішнього середовища організму сприймається терморецепторами, розташованими на шкірній поверхні і у внутрішніх органах. Вони розділяються на холодові і теплові, які мають свій оптимум чутливості: для перших він лежить у межах 28—38°, для других — у межах 35 — 43°. Холодових рецепторів в шкірі значно більше, чим теплових, і залягають вони більш поверхнево. Щільність розподілу рецепторів неоднакова на різних ділянках тіла: найбільша вона на обличчі, найменша — на підшві ніг. Спеціальні теплові рецептори, які реагують на підвищення температури крові і беруть участь в механізмах підтримки температурного гомеостазу, є в гіпоталамічній зоні мозку.

Світлове подразнення сприймають фоторецептори, розташовані в сітківці ока (див. Фоторецептори). До хеморецепторів відносяться екстерорецепції смаку і нюху і численні інтерорецептори внутрішніх органів, чутливі до зміни концентрації вуглекислого газу, кисню і ін. Рецептори, чутливі до зміни вмісту в крові глюкози і солі, виявлені в гіпоталамічній зоні мозку. Останніми роками у риб були відкриті рецептори, чутливі до електричних полів; у дельфінів, кажанів і нічних метеликів — до ультразвука; у деяких птахів — до магнітних полів.

Всі рецептори відрізняються високою чутливістю до адекватних подразнень, що характеризується величиною абсолютного порогу подразнення, або мінімальною силою стимулу, здатного привести рецептори в стан збудження. Чутливість рецепторів неоднакова. Так, палички більш чутливі, ніж колби; фазні механорецептори, що реагують тільки на активну деформацію, більш чутливі, ніж статичні, які реагують на постійну деформацію. Для збудження однієї групи терморецепторів достатня зміна температури на 0,2°, для іншої — 1—10°.

Під впливом адекватного подразнення в рецепторах виникає рецепторний потенціал, в основі якого лежить деполаризація мембрани.

Рецепторний потенціал, досягаючи порогової величини, веде до виникнення нервових імпульсів у нервовому волокні, що відходить від рецепторів [8, с. 321 – 322].

Рецепція (сенсорна) (від лат. *gescrio* — приймаю, сприймаю) — процес сприйняття і трансформації механічної, термічної, електромагнітної і хімічної енергії у нервові сигнали. Механізм рецепції вивчений недостатньо. Він включає первинні процеси взаємодії рецептора з подразником і подальше виникнення процесів електрогенезу.

Взаємодія подразника з рецептором викликає в ньому специфічні трансформаційні процеси, в результаті яких відбуваються зміни проникності поверхневої мембрани рецепторної клітки і виникає іонний струм, про який судять по розвитку місцевого потенціалу, що носить назву рецепторного потенціалу. При цьому зміна проникності мембрани рецептора, що викликається специфічним подразником, спостерігається лише в зоні власної мембрани клітки, що рецептує. Ця зона характеризується незначною електричною збудливістю, і іонний струм, що виникає тут, здійснює деполаризуючий вплив на електрично збудливі ділянки рецептора, в яких досягши певної величини деполаризуючої дії виникає ритмічний розряд імпульсів, що розповсюджується по аферентному волокну в ц. н. с.

Трансформаційні процеси в рецепторах є специфічними для кожного роду рецепторів; саме завдяки цим процесам рецептори виявляються пристосованими до сприйняття того чи іншого виду подразнень. Процеси ж, пов'язані з генерацією електричних потенціалів, не є специфічними, вони властиві рецепторам різної модальності.

Природа трансформаційних процесів, що відбуваються в рецепторах, тільки починає розкриватися останніми роками завдяки успіхам молекулярної біології. Так, рецепція світла забезпечується завдяки фотохімічним перетворенням зорових пігментів, що є комплексом мембранного білка опсина і пов'язаного з ним хромофора, — ретиналя. Найбільш істотною реакцією в рецепції світла є реакція, що приводить до порушення зв'язку хромофора з білком і подальшого перетворення похідних родопсину, в ході якого і виникає рецепторний потенціал. Смакова рецепція, і зокрема сприйняття солодких речовин, пов'язана з наявністю в мембрані рецепторної клітки макромолекул білкової природи; сприйняття гірких речовин, мабуть, пов'язане з ліпідними молекулами мембрани, при цьому велика участь в сприйнятті гіркої смаку приймає фермент фосфодіестераза, що розщеплює циклічні нуклеотиди. Про природу трансформаційних процесів інших видів рецепції мало що відомо.

Рецепція подразнень, що поступають із зовнішнього середовища організму, носить назву екстерорецепції, з внутрішнього середовища — інтерорецепції, з м'язів і суглобів — пропріорецепції. Пороги рецепції, як, правило, нижче за пороги відчуття. Так, для збудження окремого

фоторецептора достатньо одного кванта світла, тоді як відчуття світла виникає у відповідь на дію 7 квантів.

Крім рецепції сенсорної в сучасній науці утвердилось поняття рецепції фармакологічної, яка виникає в результаті взаємодії різних хімічних і біологічно активних речовин (медіаторів, гормонів і ін.) з надмолекулярними утвореннями кліток, що приводить до фізіологічних реакцій органів і тканин. Прикладами таких рецепторів можуть бути холодоорецептори, адренорецептори і т. ін.

У забезпеченні фізіологічних ефектів вказаних рецепторів велика роль належить вбудованому в мембрану клітки ферменту аденілатциклази, що забезпечує зв'язок біологічно активних речовин з внутріклітинним метаболізмом [8, с. 322 – 323].

Рецепція (від лат. *resertio* — прийняття, прийом) — трансформація енергії зовнішнього світу в нервовий процес збудження, який розповсюджується і несе нервовим центрам інформацію про дію відповідного подразника. Психофізична залежність, що описується законом Вебера — Фехнера (див. Вебера — Фехнера закон), виникає вже в сенсорних (таких, що сприймають) системах в найпершій ланці, на рецепторному рівні. Функція рецепторів знаходиться під регулюючим контролем з боку центральної нервової системи, здійснюваним через еферентні волокна у складі сенсорних нервів (див. Мозок) [9, с. 341 – 342].

Мозок — центральний відділ нервової системи людини і тварин, головний орган психіки. У хребетних тварин і людини анатомічно розрізняють спинний мозок (знаходиться в хребетному каналі) і головний мозок (у черепній коробці). Мозок покритий трьома оболонками — твердою, павутинною, судинною. Тканина мозку складається з сірої (скупчення нервових клітин) і білої (скупчення головним чином відростків нервових клітин) речовини. Спинний мозок ділиться на 4 відділи: шийний, грудний, поперековий і крижовий, а також на сегменти (всього налічується 31—33 сегменти). Продовженням спинного мозку в порожнині черепа є довгастий мозок. Головний мозок складається із стовбура і великого (кінцевого) мозку. Останній розділяється подовжною щілиною на дві півкулі: праве і ліве. Основну масу півкуль великого мозку складають підкіркові (або базальні) ядра, а також підкіркова біла речовина. Півкулі великого мозку покриті шаром сірої речовини — кора головного мозку. З погляду психології не можна говорити про «локалізацію» окремої психологічної функції в тій чи іншій ділянці мозку. Психологічними функціями є функціональні системи, що реалізуються спільною роботою ансамблю мозкових зон. При цьому в головному мозку людини виділяється три основні блоки: 1) блок тонузу кори (енергетичний блок мозку), джерелами тонузу є як притока інформації із зовнішнього світу, так і імпульси з внутрішнього середовища; 2) блок прийому, переробки і зберігання інформації (тут і

далі підкреслено нами, – Л.В.) включає в свій склад апарати, розташовані в задніх відділах кори головного мозку, і, на відміну від апаратів першого блоку, має модально-специфічний характер (зорова, слухова або тактильна інформація); кожна зона кори, що входить до складу цього блоку, побудована ієрархічно, включає три рівні: первинні зони здійснюють функцію роздроблення (аналізу) інформації, що поступає; вторинні зони несуть функцію об'єднання (синтезу) або складної переробки інформації, що доходить до суб'єкта; третинні зони служать для об'єднання інформації, що поступає від окремих аналізаторів; 3) блок програмування, регуляції і контролю діяльності включає апарати, розташовані в передніх відділах великих півкуль, що веде місце в ній займають лобові відділи великого мозку. Цей блок також побудований ієрархічно: первинні рухові поля несуть імпульси до певних груп м'язів; вторинні (премоторна зона) готують пуск рухових імпульсів і забезпечують виконання складних рухових (кінетичних) «мелодій» (рухових навичок); третинні відділи лобової кори (добре розвинені тільки у людини) грають вирішальну роль в створенні намірів, формуванні програми дій, які здійснюють ці наміри, і контролі діяльності (див. також Асиметрія функціональна головного мозку) [9, с. 217 – 218].

11. Орган чуття = поєднання сенсорного і моторного компонентів

Орган чуття — широко поширений в розмовній мові і спеціальній літературі термін, що зазвичай вживається замість понять «аналізатор», «сенсорна система».

У роботах кінця минулого — почала ХХ ст. через недиференційованість понять «аналізатор» і «рецептор» термін орган чуття уживався як в тому, так і в іншому значенні. Цей термін є також і лінгвістично недостатньо точним, оскільки в сучасній російській мові слово «почуття» зв'язується зі сферою емоцій, а не відчуттів. Поступово термін орган чуття поступається місцем вказаним вище більш точним поняттям, які і вживаються в сучасній науковій літературі.

Відповідні поняття в інших мовах (Sinnesorgan — нім.; sense organ — англ.; organe des sens — фр.), де слова Sinn, sense, sens можуть залежно від контексту означати почуття, відчуття або сенс, підкреслюють відому близькість сфери почуттів і сфери відчуттів. При перекладі російською мовою вказані поняття слід було б передавати не терміном орган чуття, а терміном «орган відчуттів», як це іноді має місце (С.Л.Рубінштейн).

Згідно традиційному вживанню в мові терміну орган чуття виділяють п'ять різних органів чуття, відповідного п'яти «відчуттям», або, кажучи сучасною мовою, модальностям відчуття: око (зір), вухо (слух), язик (смак), ніс (нюх), шкіра (дотик). Таке ділення наразі застаріло. Замість п'яти

традиційних «відчуттів» тепер прийнято виділяти більше число морфологічно і функціонально відносно незалежних сенсорних систем [8, с. 237].

Органи чуття — нервові пристрої, що слугують приймачами сигналів, які інформують про зміни в оточуючому суб'єкта середовищі (екстерорецепція) і в його організмі (інтерорецепція) (див. Відчуття). Прийнято розрізняти п'ять зовнішніх чуттєвих систем — зір, слух, нюх, смак, шкірну чутливість. Фактично ж є значно більше їх число (так, тільки дія на шкіру викликає відчуття тиску, болю, холоду, тепла тощо). Органи чуття складаються з рецепторів, нервових провідників і центрів. Кожен орган чуття дає тільки властиве йому відчуття (див. Специфічної енергії органів чуття концепція). Спеціалізовані органи чуття людини і вищих тварин — результат еволюції простих і недиференційованих органів чуття нижчих тварин. У процесі еволюції зберігалася відповідність між органами відчуттів і ефекторним (перш за все м'язово-руховим) апаратом: органи чуття забезпечують доставку саме тієї інформації, яка необхідна для організації дій ефекторного апарату. Робота органів чуття включена в діяльність суб'єкта, забезпечує її необхідною інформацією і разом з тим підпорядкована діяльності: з величезного потоку падаючих на суб'єкта сигналів органи чуття виділяють саме ті, які необхідні для здійснення поточної діяльності. Виділення тих чи інших сигналів із загального потоку залежить від їх значущості для суб'єкта (див. Особистісний смисл) і його очікування (див. Імовірнісне прогнозування). Цим забезпечується активність сприйняття [9, с. 254].

12. Екстероцептивні відчуття = властивості предметів зовнішнього середовища

Екстероцептивні відчуття (Ч.С.Шеррінгтон, 1906) – дії зовнішніх подразників на рецептори, розташовані на поверхні тіла [8, с. 243]. *Властивості предметів зовнішнього середовища* – об'єктивні властивості предметів, явищ, процесів, що сигналізують живій істоті про яку-небудь подію і орієнтують її в умовах цієї події [див. 9, с. 360].

Екстеро(ре) центори (екстероцептори) (від лат. *exter* — зовнішній, *receptor* — той, що приймає) — рецептори зору, слуху, смаку, нюх, тактильний тощо, які одержують подразнення із зовнішнього світу, на відміну від інтеро- і пропріорецепторів, які реагують на зміни, що відбуваються усередині організму [9, с. 409]

13. Інтероцептивні відчуття = органічні відчуття

Інтероцептивні відчуття (Ч.С.Шеррінгтон, 1906) – здійснення обмінних процесів у внутрішньому середовищі організму [8, с. 243]. *Органічні відчуття* – зміни у внутрішньому середовищі організму (голод, спрага, насичення, больові відчуття, статеве відчуття), що викликають

первинні потреби і стимулюють активність у поведінці, направлену на задоволення потреби у відновленні енергетичних і речових ресурсів організму, в збереженні гомеостазу [8, с. 244].

Інтеро(ре) центри (від лат. *interior* — внутрішній і *receptor* — той, що приймає) — спеціалізовані закінчення доцентрових нервів у внутрішніх органах і тканинах організму. Інтерорецептори класифікують за анатомічним і функціональним принципами. За анатомічним принципом інтерорецептори розрізняються за тими тканинами і органами, в яких вони представлені: судинні, тканинні, внутрішніх органів, скелетних м'язів, сухожиль і зв'язок. Інтерорецептори скелетних м'язів, сухожиль і зв'язок виділяють в особливу групу так званих пропріорецепторів.

За функціональним принципом розрізняють наступні інтерорецептори: **механорецептори** (звані також барорецепторами), що реагують на розтягування, деформацію тканин; **хеморецептори** (хіміорецептори), що реагують на будь-які зміни хімізму навколишнього середовища; **терморецептори**, що реагують на зміни температури навколишнього середовища; **осморецептори**, що реагують на зміни осмотичного тиску; **ноцирецептори**, що реагують на больові подразнення внутрішніх органів.

Інтерорецептори грають важливу роль в підтримці постійності внутрішнього середовища організму (гомеостазу), рефлекторної регуляції діяльності внутрішніх органів і систем, а також скелетної мускулатури [8, с. 139].

14. Пропріорецептивні відчуття = рух і положення тіла

Пропріорецептивні відчуття (Ч.С.Шеррінгтон, 1906) — дія рецепторів в м'язах, сухожиллях, суглобових сумках [9, с. 243]. *Рух і положення тіла* — «відчуття самого себе» (Ч.С.Шеррінгтон), «м'язове відчуття» (І.М.Сеченов), кінестезичні відчуття [6, с. 104].

Пропріо(ре)рецептори (від лат. *proprius* — власний, *receptor* — той, що приймає) — чутливі апарати (рецептори) м'язів, сухожиль, шкіри, суглобів, внутрішнього вуха. Пропріорецептори передають по нервах сигнали в спинний і головний мозок про власні реакції організму — про скорочення м'язів і зміни положення тіла в просторі. Порушення роботи пропріорецепторів, що настає в результаті поразки шкіряно-кінестезичного аналізатора, може приводити до деаферентації рухів і істотного порушення їх координації [8, с. 282].

15. Кінестезія = чутливість

Кінестезія — активність рухової іннервації аналізаторів відповідної модальності, що забезпечує пристосування до зовнішніх умов для

підвищення ефективності віддзеркалення. *Чутливість* – загальна здатність до відчуття, підвищення якого характеризується зниженням порогу відчуття [9, с. 446]. *Поріг відчуття* – величина подразника, що викликає або міняє відчуття [9, с. 285].

2. Властивості відчуттів

16. Якість = відмінність від інших видів відчуттів

Якість, філософська категорія, що виражає невіддільну від буття об'єкту його істотну визначеність, завдяки якій він є саме цим, а не іншим об'єктом. Якість відображає стійке взаємовідношення складових елементів об'єкту, яке характеризує його специфіку, що дає можливість відрізнити один об'єкт від інших. Саме завдяки якості кожен об'єкт існує і мислиться як щось відмежоване від інших об'єктів. Разом з тим якість виражає і те загальне, що характеризує весь клас однорідних об'єктів.

Категорія якості вперше була проаналізована Аристотелем, який визначав її як видову відмінність суті. Аристотель відзначав текучість якості як станів речей, їх здатність перетворюватися на протилежне. Середньовічна схоластика тлумачила так звані приховані якості як вічні і незмінні «форми». На ґрунті механістичного світогляду і філософії нового часу склалося ділення на первинні і вторинні якості. Гегель визначив якість як логічну категорію, що становить початковий ступінь пізнання речей і становлення світу, як безпосередню характеристику буття об'єкту.

Діалектичний матеріалізм виходить з визнання об'єктивності і загальності якостей, визначеності речей. Якість об'єкту виявляється в сукупності його властивостей. При цьому об'єкт не складається з властивостей, не є свого роду «пучком властивостей», а володіє ними: «...існують не якості, а тільки речі, я к і в о л о д і ю т ь я к о с т я м и, і притому нескінченно багатьма якостями» (Енгельс Ф., див. Маркс К. і Енгельс Ф., Твори., т. 20, с. 547). Під властивістю розуміється спосіб прояву певної сторони якості об'єкту по відношенню до інших об'єктів, з якими він вступає у взаємодію. Категорія якості об'єкту не зводиться до окремих його властивостей. Вона виражає цілісну характеристику функціональної єдності істотних властивостей об'єкту, його внутрішню і зовнішню визначеність, відносну стійкість, його відмінність від інших об'єктів або схожість з ними.[...] [12, с. 252 – 253].

17. Інтенсивність = сила подразника і стан рецептора

Інтенсивність відчуття — кількісна характеристика відчуття. Інтенсивність відчуття визначається інтенсивністю подразника, який впливає на аналізатор. Визначення конкретного виду функціональної

залежності інтенсивності відчуття від інтенсивності подразника здійснюється в психофізиці за допомогою спеціальних процедур шкалування. Найбільш відомими видами такої залежності є логарифмічна залежність Г. Фехнера (див. Фехнера закон) і степенева залежність С.Стівенса (див. Стівенса закон). Інтенсивність відчуття залежить також від дії цілого ряду інших чинників, зокрема від функціонального стану аналізатора (див. Адаптація сенсорна) [8, с. 137].

18. Тривалість = від кінця латентного періоду до кінця післядії

Тривалість відчуття, пише А.Г.Маклаков, вказує на інтервал часу, протягом якого виникає, розвивається і зникає відчуття. Оскільки відчуття виникає через деякий інтервал часу після початку дії і зникає також через деякий час після припинення дії, остільки тривалість відчуття не співпадає з тривалістю дії подразника [більш докладно див. 4, с. 98].

Послідовний образ — зорове відчуття, яке виникає після припинення дії подразника, «слід» подразнення. Наприклад, якщо подивитися на яскраве джерело світла, а потім заплющити очі, то ще якийсь час спостерігатиметься яскравий послідовний образ (позитивний послідовний образ). Якщо потім перевести погляд на білу стіну, то послідовний образ цього джерела світла буде видний вже темніше, ніж решта стіни (негативний послідовний образ). При точнішому самоспостереженні з'ясується, що процес загасання послідовного образу складніший, ніж це може показатися на перший погляд. На подразненому місці виникає швидка зміна повітлінь і потемнінь, що замінялася потім повільнішою їх зміною при поступовому загасанні всіх явищ. Якщо джерело первинного подразнення яскраве, то тривалість послідовного образу може досягати десятка хвилин. Послідовний образ впливає на яскравість і кольоровість видимих нами предметів. Явище послідовного контрасту може виникнути за наявності певних умов (див. Ілюзії сприйняття) [8, с. 268].

19. Просторова локалізація = розташування подразника

Просторова локалізація – властивість відчуття, що характеризується здатністю визначати місцезнаходження подразника. *Розташування подразника* – переживання відчуття як єдності суб'єкта і об'єкту в контексті ситуації, що породила це відчуття.

20. Чутливість = здатність реагувати на подразнення

Чутливість — 1) загальна здатність до відчуття; чутливість з'являється у філогенезі, коли живі організми починають реагувати на чинники навколишнього середовища, які виконують сигнальну функцію по

відношенню до дій, що мають пряме біологічне значення; 2) у диференціальній психології і характерології — підвищена готовність до афективних реакцій; 3) у психофізиці — величина, обернено пропорційна порогу відчуття. Відповідно розрізняють абсолютну і диференціальну (різницеву) чутливість. Класифікація видів чутливості співпадає з існуючими класифікаціями відчуттів. Так, виділяють види чутливості, що відрізняються за ступенем детальності сенсорного аналізу, що проводиться. Враховуючи характер подразника, можна говорити про чутливість до дії механічних, оптичних, хімічних, температурних і інших стимулів. Чутливість організму може бути оцінена не тільки на основі відчуттів, але і за зміною перебігу різних психофізіологічних процесів. У результаті, як правило, отримують декілька різні показники. Наприклад, зорова чутливість, визначувана за реакцією зміни інтегральних ритмів мозку, виявляється вищою за чутливість, яка оцінюється на підставі словесного звіту досліджуваного. Останніми роками завдяки використанню нових теоретичних уявлень (теорія виявлення сигналу) в психофізиці з'явилися більш узагальнені визначення чутливості, незалежні від поняття «порог відчуття» [9, с. 446 – 447].

21. Пороги відчуттів = абсолютний, диференційний

Пороги відчуттів — основні характеристики будь-якого аналізатора. Розрізняють: абсолютний, диференційний і оперативний поріг відчуттів. Абсолютний нижній поріг відчуттів — мінімальна величина подразника, що викликає ледве помітне відчуття. Абсолютний верхній поріг відчуттів — максимально допустима величина зовнішнього подразника. Диференційний поріг відчуттів — мінімальна відмінність між двома подразниками або між двома станами одного подразника, яка викликає ледве помітну відмінність відчуттів. Оперативний поріг відчуттів — найменша величина відмінності між сигналами, при якій точність і швидкість розрізнення досягають максимуму [8, с. 267].

Поріг відчуття — величина подразника, що викликає або міняє відчуття. Мінімальна величина подразника, яка вперше починає викликати відчуття, називається нижнім абсолютним порогом відчуття. Верхнім абсолютним порогом відчуття називають величину подразника, при якій відчуття або зникає, або якісно міняється, наприклад перетворюється на больове, як це має місце при збільшенні гучності звуку або яскравості світла. Мінімальний приріст величини подразника, що супроводжується ледве помітною зміною відчуття, називається різницеvim (або диференційним) порогом відчуття. Вимірювання абсолютних і диференційних порогів відчуття привели наразі до уявлення про існування більш менш широкій «порогової зони», усередині якої вірогідність реакції у відповідь міняється від 0 до 1. Значення всіх виділених видів порогів відчуття міняються в процесах адаптації і схильні до впливу великого числа чинників — від просторово-часових умов подразнення до індивідуальних особливостей функціонального

стану спостерігача. Поріг відчуття обернено пропорційний кількісному показнику відповідного виду чутливості [9, с. 285 – 286].

22. Закон Бугера – Вебера = фундаментальний закон психофізики, фізіології органів чуття

Бугера — Вебера закон (іноді — закон Вебера) — встановлена для випадку розрізнення одновимірних сенсорних подразників прямо пропорційна залежність різницевого порогу (див. Поріг відчуття) ΔI від величини подразника I , до якої адаптована (див. Адаптація сенсорна) дана сенсорна система:

$$\frac{\Delta I}{I} = K (\text{const}).$$
 Коефіцієнт K , що отримав назву відношення Вебера, різний

для різних сенсорних подразників: 0,003 — для висоти звуку; 0,02 — для видимої яскравості; 0,09 — для гучності звуків і т. ін. Він фіксує величину, на яку повинен бути збільшений або зменшений подразник, щоб можна було отримати ледве помітну зміну відчуття. Дана залежність була встановлена в XVIII ст. французьким ученим П. Бугером і детально вивчена згодом німецьким фізіологом Е.Г.Вебером. Подальшим розвитком і частково інтерпретацією закону Бугера – Вебера є закон Фехнера (див. Вебера — Фехнера закон) [9, с. 45].

23. Закон Вебера – Фехнера = варіант основного психофізичного закону

Вебера — Фехнера закон — логарифмічна залежність сили відчуття (E) від фізичної інтенсивності подразника (P): $E = k \log P + c$, де k і c — деякі постійні, визначувані даною сенсорною системою. Ця залежність була виведена німецьким психологом і фізіологом Г.Т.Фехнером на основі закону Вебера (див. Бугера — Вебера закон) і додаткового припущення про суб'єктивну рівність ледь помітних відмінностей відчуттів. Емпіричні дослідження підтверджують дану залежність лише для середньої ділянки діапазону сприйманих значень подразника. Закону Вебера – Фехнера зазвичай протиставляється закон Стівенса (див. Стівенса закон), згідно якому ця залежність носить степеневий, а не логарифмічний характер. Узагальнення обох формул дане Ю. М. Забродіним [9, с. 48].

24. Адаптація = зміна чутливості

Адаптація (від лат. *adapto* — пристосовую) — пристосування будови і функцій організму, його органів і кліток до умов середовища. Процеси адаптації спрямовані на збереження гомеостазу. Поняття адаптації — одне з центральних понять біології, разом з тим воно широко застосовується як теоретичне поняття в тих психологічних концепціях, які,

подібно гештальтпсихології і теорії інтелектуального розвитку швейцарського психолога Ж. Піаже, трактують взаємини індивіда і його оточення як процеси гомеостатичного урівноваження.

Велике значення для вирішення прикладних проблем психофізіології, медичної психології, ергономіки і інших розділів психології має вивчення фізіологічних регуляторних механізмів адаптації, оскільки вони підвищують стійкість організму до перепадів температури, недолику кисню, зміни барометричного тиску і інших несприятливих чинників. Адаптаційні реакції організму на несприятливі дії значної інтенсивності мають ряд загальних неспецифічних рис і називаються адаптаційним синдромом (див.). Іноді виділяють різні фази процесів адаптації до незвичайних екстремальних умов, наприклад, фазу первинної декомпенсації і подальші фази часткової, а потім і повної компенсації. Зрушення, супроводжуючі адаптацію, зачіпають всі рівні організму: від молекулярного до рівнів психологічної регуляції діяльності. Вирішальну роль в успішності адаптації до екстремальних умов грають процеси тренування, функціональний, психічний і моральний стан індивіда.

Одним з найбільш важливих класів адаптаційних процесів є адаптація сенсорна (див.). Процеси адаптації до зміщеного і інвертованого зору називають перцептивною або сенсомоторною адаптацією. Останню назву відображає те значення, яке має рухова активність суб'єкта для відновлення адекватності сприйняття в даних умовах [8, с. 11].

25. Сенсibiлізація = підвищення чутливості

Сенсibiлізація (від лат. sensibilis — чутливий) — підвищення чутливості нервових центрів під впливом дії подразника. При застосуванні сенсорних подразників сенсibiлізація зазвичай маскується процесом сенсорної адаптації, що одночасно розвивається. Співвідношення процесів сенсibiлізації і адаптації може бути оцінене паралельним вимірюванням чутливості до електричного подразника і сенсорного. Так, при освітленні ока разом із зниженням світлової чутливості (адаптацією) спостерігається підвищення електричної чутливості (сенсibiлізація). У темноті розвивається оборотне відношення. Електричне подразнення адресується до нервових елементів аналізатора, які лежать вище за рецепторні утворення, і є прямим способом вимірювання сенсibiлізації [9, с. 357].

Сенсibiлізація — підвищення чутливості органів чуття при дії на них адекватних і неадекватних подразників. Сенсibiлізацію слід відрізнити від адаптації, яка може полягати як в підвищенні, так і пониженні чутливості.

Явище сенсibiлізації вперше описане С.В.Кравковим і Е.Н.Семеновською*. Ними були отримані сенсibiлізуючі ефекти у вигляді підвищення світлової чутливості очей при дії адекватних подразників: після

попередньої темної адаптації освітлювання одного ока приводило до підвищення чутливості іншого; чутливість підвищувалася також під впливом короткочасного освітлювання обох очей. Пізніше подібні ефекти сенсibilізації при дії адекватних подразників були відмічені цілим рядом дослідників. Сенсibilізація виникає і під дією побічних, неадекватних подразнень. Описані явища сенсibilізації світлової чутливості під впливом слухових, нюхових, смакових, пропріорецептивних подразників вестибулярного апарату.

Загально визнано, що сенсibilізація виникає унаслідок підвищення рівня збудливості центральних відділів аналізаторів. С.В.Кравков вважає, що сенсibilізація при дії неадекватних подразнень забезпечується не тільки нервовими зв'язками на різних рівнях ц. н. с, але і гуморальними впливами, впливами через вегетативну нервову систему. У пізніших дослідженнях ефекти сенсibilізації прямо зв'язувалися з впливами з боку неспецифічної системи проведення збудження, з виникненням орієнтовної реакції, що викликає тонічні підвищення рівня збудливості центральних ланок аналізатора [8, с. 334 – 335].

26. Синестезія = взаємозв'язок систем аналізаторів

Синестезія – сенсорне явище, яке характеризується тим, що подразник, специфічний для одного аналізатора, викликає відчуття іншої модальності [6, с. 130]. *Взаємозв'язок систем аналізаторів* – наприклад, кольоровий слух К.І. Скрябіна, М.А. Римського-Корсакова [6, с. 130].

3. Властивості сприйняття

27. Предметність = віднесеність сприйняття до предмету

Предметні сприйняття — віднесеність всіх отримуваних за допомогою органів чуття відомостей про зовнішній світ до самих предметів, а, наприклад, не до подразнених рецепторних поверхонь або структур мозку, що беруть участь в обробці сенсорної інформації. Результати сучасних експериментальних досліджень свідчать про те, що немовлята самого раннього віку сприймають предмети не як постійно змінні стани своїх органів чуття, а як щось, що незалежно від них існує і протистоїть їм у зовнішньому оточенні. Формування предметності сприйняття в онтогенезі пов'язане з першими практичними діями дитини, які мають предметний характер, направлені на зовнішні об'єкти і пристосовані до їх особливостей, місцеположення і форми. Надалі, коли сприйняття виділяється у відносно самостійну систему перцептивних дій, практична діяльність продовжує ставити перед нею ті чи інші перцептивні завдання і неминуче вимагає адекватного, отже, предметного віддзеркалення дійсності [8, с. 272].

28. Цілісність = образ предмету, ситуації

Цілісність сприйняття — властивість сприйняття, яка полягає в тому, що всякий об'єкт, а тим більше просторова предметна ситуація сприймаються як стійке системне ціле, навіть якщо деякі частини цього цілого в даний момент не можуть бути спостережувані (наприклад, тильна частина предмету).

Проблема цілісності сприйняття вперше була виразно сформульована і експериментально досліджена представниками гештальтпсихології — М.Вертхаймером, В.Келером і ін. Проте в гештальтпсихології цілісність сприйняття виступила як початкова властивість, визначувана іманентними законами свідомості.

Радянська психологія розглядає цілісність сприйняття як віддзеркалення цілісності, властивої сприйманому світу об'єктивно. Образ, що формується у людини в процесі віддзеркалення дійсності, володіє високою надмірністю ознак. Це означає, що деяка сукупність компонентів образу містить інформацію не тільки про саму себе, але і про інші компоненти, а також образ у цілому. Так, людина, яка за умовами сприйняття могла спостерігати голову і плечі перехожого, сприймає положення рук, тулубу, ніг перехожого і навіть характер його ходи. Ступінь виразності цього аmodalного сприйняття залежить від вірогідності передбачення відсутніх у даний момент частин об'єкту, що визначається в процесі формування образу [8, с. 399].

29. Структурність = послідовність; система елементів в образі

Структурність, як наголошує *А.Г.Маклаков*, характеризується здатністю того, хто сприймає, відображати відношення між окремими частинами того, що сприймається [більш докладно див. 4, с. 208]. *Образ* – суб'єктивний феномен як результат предметно-практичної, сенсорно-перцептивної, розумової діяльності, в якому одночасно представлені основні перцептивні категорії, а також його предметний зміст в контексті вирішуваного суб'єктом завдання [8, с. 223].

30. Константність = коректування сприйняття

Константність сприйняття — відносна постійність деяких сприйманих властивостей предметів при порівняно широкому діапазоні зміни умов сприйняття.

У звичайних умовах людина не помічає властивості константності сприйняття, оскільки в окремих випадках предметом її сприйняття є окремі властивості об'єктів: величина, форма, колір, положення в просторі і т. ін. властивості, при сприйнятті яких має місце явище константності.

Предметно-функціональна значущість сприйманих об'єктів, комплексні властивості одного об'єкту в нерозривному зв'язку з властивостями інших об'єктів утворюють потрібне відношення, необхідне для даної діяльності людини; природно, що при цьому сприйняття окремих властивостей при умовах, що нескінченно змінюються, залишається тим більше непомітним. Наприклад, величина об'єкту, що віддаляється або наближається, сприймається разом з відстанню між об'єктом і суб'єктом; тому сприйняття його величини нерозривно зв'язане зі сприйняттям віддаленості або навпаки. Крім того, властивість константності залишається непомітною ще і з тієї причини, що звичайне сприйняття навіть окремої властивості відбувається у вигляді глобальної оцінки (не метричної), що, природно, не дозволяє виявити мінливість або постійність певних кількісних відношень, коли ці відношення в різних умовах дають різні результати. Наприклад, людина виразно бачить, що предмет, який йде у далину, різко зменшується у міру віддалення, але при близьких відстанях незначне зменшення величини предмету, що віддаляється, не впливає на сприйняття її щодо постійної.

Визначити відносну постійність сприйманої величини можна тільки при кількісному порівнянні зменшення при дальніх і близьких відстанях або при порівнянні з іншими явищами, що мають відношення до цього процесу, такими, як величина зображення на сітківці ока, закони геометричної оптики, закони перспективи. Тому не випадково, що саме Евклідом, який пояснював природу простору на основі геометрії, було відмічено невідповідність результатів сприйняття величин законам геометричної перспективи.

Становлення фізіологічної оптики приводить до виявлення невідповідності між величиною зображення на сітківці і уявною величиною предмету при різних відстанях, а також невідповідності між формою зображення на сітківці і формою уявного предмету при різних положеннях його в просторі (Р. Декарт). Так вперше було дано опис явища константності сприйняття величини і форми.

Перше експериментальне дослідження константності було проведене у 1889 р. Мартіусом за дорученням В. Вундта. Це дослідження повинне було довести «відносно незначний вплив точки зору на уявлення величини найближчих предметів» (В. Вундт). В. Вундт на основі уявлення про константність як про явище невідповідності між зображенням на сітківці, що змінюється при видаленні об'єкту за законом кута зору, і відносно постійним результатом сприйняття в близькій зоні спостереження формулює проблему константності як психологічну проблему вивчення відношення між законом кута зору і сприйняттям. Так утворюється класичне уявлення про явище константності, проблему і методи його експериментального вивчення.

Перші експериментальні дослідження константності форми проводилися Таулессом і Е. Брунсвіком, константності кольору —

Гельбом і Катцем. В основі цих досліджень також лежить розуміння константності як невідповідності між фізичною дією і результатом сприйняття.

У радянській психології експериментальне дослідження константності проводилося А. О. Смирновим, П. О. Шеварьовим; Е.С.Бейн у лабораторії С. Л. Рубінштейна; М. М. Волковим, Р.Г.Натадзе; Б.Г.Ананьєвим, Б. Ф.Ломовим, А. І. Міракяном.

У матеріалістичній філософії і психології константність сприйняття розглядається як результат функціональної необхідної взаємодії людини і вищих тварин з об'єктами і вважається, що невідповідність сприйняття і даних зображення на сітківці не є вирішальною, оскільки константність сприйняття доводить основну відповідність між об'єктами і сприйняттям. Що стосується невідповідності між зображенням на сітківці і сприйняттям у конкретному аспекті сприйняття, то, спираючись на природничо-наукові дані природодослідники доводять, що дані зображення на сітківці коригуються численними фізіологічними механізмами. У різних психологічних школах експериментальне вивчення константності сприйняття і відшукування коригувальних механізмів обумовлюються вихідними положеннями даної школи. В результаті цього експериментально були виявлені численні чинники, які впливають на константність сприйняття. У радянській психології такими чинниками вважаються предметність, фіксована установка і інші чинники, що визначають відповідність між об'єктивними і сприйнятими властивостями предметів [8, с. 158 – 159].

31. Усвідомленість = структурно-логічна схема осмислення

Категоріальність сприйняття — властива вищим формам сприйняття розчленованість і узагальненість. Прикладом може служити мовленнєвий слух, заснований, зокрема, на виділенні фонемних ознак звуків і їх віднесенні до тих чи інших фонемних категорій (див. Фонема). Характерно, що розрізнення звуків усередині однієї фонемі утруднене в порівнянні з розрізненням звуків, які належать до різних фонем, навіть якщо елементарні акустичні відмінності в першому випадку більші, ніж у другому. Межі між перцептивними категоріями нечіткі і, головне, вельми лабільні, що пов'язане з мінливістю перцептивних завдань, які встають перед суб'єктом. Так, сприйняття одних і тих же звуків може мати або не мати властивого мовленнєвому слуху категоріального характеру залежно від того, чи ставиться слухач до них як до звуків мовлення чи ні (див. Перцептивні дії) [8, с. 146].

32. Апперцепція = залежність сприйняття від минулого досвіду

Апперцепція (від лат. ad — до і percipio — сприймаю) — властивість психіки людини, що виражає залежність сприйняття предметів і явищ від попереднього досвіду даного суб'єкта; від загального змісту, спрямованості і інших особистісних властивостей його психічної діяльності.

Термін апперцепція ввів у науку Г.Лейбніц. Він вперше розділив перцепцію і апперцепцію, розуміючи під першою ступінь примітивної, смутної презентації якого-небудь змісту («багато чого в єдиному»), а під апперцепцією — ступінь ясного і виразного, усвідомленого бачення душею цього сприйнятого нею змісту і оволодіння останнім. Апперцепція, за Лейбніцем, містить пам'ять і увагу і є необхідною умовою вищого пізнання і самосвідомості. Після Г.Лейбніца поняття апперцепції розвивалося в основному в руслі німецької ідеалістичної філософії (І.Кант, Й.Герbart, В.Вундт і ін.). При всіх відмінностях у розумінні апперцепції представники ідеалістичної філософії і психології вважають її проявом внутрішньої спонтанної активності душі, що іманентно розвивається, і джерелом єдиного потоку свідомості. І.Кант, не обмежуючи апперцепцію, подібно Г.Лейбніцу, вищим ступенем пізнання, вважав, що апперцепція обумовлює поєднання уявлень, і розрізняв емпіричну і трансцендентальну апперцепцію. Й.Герbart ввів поняття апперцепції в педагогіку, розтлумачивши її як усвідомлення сприйманого суб'єктами нового матеріалу під впливом запасу уявлень — попередніх знань і досвіду, названих їм апперцептивною масою.

В.Вундт, який перетворив апперцепцію на універсальний пояснювальний принцип, вважав, що вона є началом всього психічного життя людини, «особливою психічною причинністю, внутрішньою психічною силою», що детермінує поведінку особи.

Представники гештальтпсихології зводили апперцепцію до структурної цілісності сприйняття, залежної від первинних структур, які виникають і змінюються за своїми внутрішніми закономірностями.

Дослідження радянських психологів підтвердили залежність сприйняття від реального життєвого шляху особи, від минулого досвіду суб'єкта, від завдань, що стоять перед ним, мотивів його діяльності, переконань і інтересів, емоційних станів; вони показали, що сприйняття — це не пасивне зняття копій, зліпків з дійсності, а активний процес побудови психічних моделей дійсності, детермінований всіма особливостями особистості, що склалися [8, с. 21].

33. Характер діяльності = об'єкт, фон сприйняття

Діяльність: а) втілення в об'єкті психічного образу [9, с. 101]; б) вплив на об'єкт з метою задоволення потреби [8, с. 91]; в) модель взаємодії з реальністю [14, с. 135]. *Діяльність* – відповідна особистісному смислу і

мотиву цілеспрямована система предметних дій. *Характер діяльності* – система предметних дій, відповідних предмету праці. *Об'єкт сприйняття* – елемент феноменального поля, що має речовий характер предмету праці [див. 9, с. 427]. *Фон сприйняття* – сукупність фактів ситуації, що не мають безпосереднього відношення до предмету праці. *Фігура і фон (Е.Рубін)* – частина феноменального поля (фігура), що привертає увагу, і те, що оточує фігуру (фон) [9, с. 427].

4. Сприйняття як дія

34. Віддзеркалення об'єкту = створення подібності

Віддзеркалення – загальна властивість матерії відтворювати відображуваний об'єкт, яка залежить від рівня її організації і виявляється в чутливості, сприйнятті, свідомості, самосвідомості [12, с. 470]. *Об'єкт* – те, що протистоїть суб'єктові в його практичній і пізнавальній діяльності [12, с. 453]. *Віддзеркалення об'єкту* – відтворення сприйманого як предмету діяльності і пізнання з виділенням істотних інформативних ознак. *Створення подібності* – аналітико-синтетичний процес побудови суб'єктивної моделі об'єкту сприйняття відповідно до особливостей розуміння його суті.

35. Моторні процеси сприйняття = кінестезія

Руки очей служать для того, щоб перевести зображення об'єкту, який з'явився на периферії поля зору, в центр поля, де гострота зору якнайкраща, для того, щоб пізнати і ідентифікувати об'єкт, або для того, щоб стежити за предметами, які переміщуються в просторі. Всі ці рухи здійснюються трьома парами зовнішніх м'язів ока, які іннервуються III, IV і VI парами черепно-мозкових нервів. Переведення погляду на предмет і подальший його розгляд здійснюються за допомогою двох видів рухів: швидких саккадичних рухів ока (рефлекс фіксації) конвергенційно-дивергенційних рухів. Під час фіксації нерухомого об'єкту, навіть малих розмірів, око не залишається нерухомим. При цьому спостерігаються три основні види рухів, що носять мимовільний характер: т р е м о р — дрібні коливання ока з амплітудою 5—15 кут. хв. і частотою від 20 до 150 Гц. Тремор у зорових сприйняттях не має істотного значення; д р е й ф — порівняно повільні рухи з швидкістю близько 6 кут. хв./с і амплітудою від 3 до 30 кут. хв. Дрейф бере участь в процесі утримання зображення в оптимальній зоні сітківки і перешкоджає в той же час утворенню так званого порожнього поля, тобто зникненню в сприйнятті об'єкту, зображення якого строго фіксоване на сітківці («стабілізоване зображення»); ф л і к и — швидкі рухи з амплітудою 2—10 кут. хв., що виникають з інтервалом від 100 мс до декількох секунд; фліки, як і дрейф,

перешкоджають розвитку локальної адаптації, яка приводить до виникнення «порожного поля».

Мінімальна швидкість простежувальних рухів близько 5 кут. хв/с, що приблизно відповідає пороговій величині сприйняття руху. Максимальна швидкість їх біля 30—40 град/с.

Згідно поширеній точці зору, рухи очей грають активну роль в зоровому сприйнятті простору, беручи участь у вимірюванні і аналізі таких просторових властивостей, як форма, положення, величина об'єктів, їх віддаленість і ін.

Зустрічаються, проте, і заперечення проти цієї точки зору, яка спирається на те, що просторові відношення можуть оцінюватися з достатньою точністю ще до початку рухів очей (наприклад, при спалаху блискавки). Це вірно, проте повне і досконале зорове сприйняття просторових відношень об'єктів зовнішнього світу можливе тільки на підставі фіксаційних і простежувальних рухів очей, як правило, неодноразових [8, с. 81].

Дивергенція (від лат. *divergentio* — розбіжність) — один з видів **вергентних рухів очей**. Дивергенція виникає при фіксації точки, яка знаходиться далі попередньої точки фіксації, і полягає в розведенні зорових осей (див. Конвергенція очей) [8, с. 94].

Конвергенція очей (від лат. *converge* — зближуюся, сходжуся) — зведення зорових осей обох очей. Конвергенція очей необхідна для того, щоб зображення даного об'єкту проектувалося на відповідні (такі, що кореспондують) місця сітківки в обох очах і видимий предмет не двоївся [8, с. 156].

36. Саккадичні рухи = швидкі скачки очей

Саккадичні рухи — швидкі, стрибкоподібні **версійні рухи** очей, що спостерігаються при зоровому пошуку об'єктів, читанні, розгляді зображень, а також на тій стадії сну, яка, мабуть, пов'язана з виникненням сновидінь. Амплітуда саккадичних рухів визначається локалізацією об'єкту і завданням, що стоїть перед суб'єктом. Мінімальна їх величина рівна десяткам кутових хвилин, а максимальна — 40—60 кутовим градусам. Зазвичай такі великі саккадичні рухи виникають як частина **орієнтовної реакції** на появу в периферичному зорі нового об'єкту і супроводжуються рухами голови і корпусу. Швидкість саккадичних рухів збільшується при збільшенні їх амплітуди і може досягати 800 кутових градусів/с. Латентний період саккадичних рухів складає близько 200 мс. Параметри саккадичних рухів визначаються приблизно за 50 мс до початку стрибка, тому зміна положення цілі усередині цього тимчасового інтервалу приводить до того, що стрибок спочатку здійснюється на старе і лише потім на нове місце цілі.

Незадовго до початку і під час саккадичних рухів відбувається підвищення зорових порогів. Цей феномен, названий саккадичним гальмуванням, свідчить про те, що прийом зорової інформації здійснюється головним чином у проміжках між саккадичними рухами, коли очі фіксують ту чи іншу деталь об'єкту [8, с. 330].

37. Вікарні дії = рухові дії зорової системи

Вікарні дії – іманентні перцептивно-рухові дії оптико-зорової системи, направлені на прочитування інформації із сліду на сітківці ока або з візуалізованого образу [14, с. 70]. *Рухові дії зорової системи* – малофлуктуаційні рухи очей, що впливають на вибірккову зміну сенситивності окремих ділянок сітківки [14, с. 71].

38. Сукцесивність сприйняття = послідовність перцептивних дій

Сукцесивність сприйняття – ланцюжок окремих актів сприйняття, що забезпечує послідовне перцептивне обстеження об'єкту. *Послідовність перцептивних дій* – свідоме виділення того чи іншого аспекту в сприйманій ситуації, а також перетворення сенсорної інформації, використовуваної в побудові адекватного перцептивного образу [див. 9, с. 272 – 273].

39. Симультанність = миттєве пізнання

Симультанність – одночасність перцептивних дій в єдиному акті психічного віддзеркалення. *Миттєве пізнання* – переживання предметності об'єкту безпосередньо у момент сприйняття.

40. Перцептивні дії = формування образу

Перцептивні дії — структурні одиниці процесу сприйняття у людини. Перцептивні дії забезпечують свідоме виділення того чи іншого аспекту чуттєво заданої ситуації, а також перетворення сенсорної інформації, яка приводить до побудови образу, адекватного предметному світу і завданням діяльності. Вперше поняття перцептивних дій було висунуте в радянській психології (О. В. Запорожець, 1941). Близькі погляди розвивали зарубіжні психологи. Генетичний зв'язок перцептивних дій з практичними діями виявляється в їх розгорненому зовнішньоруховому характері. В рухах руки, яка обмацує предмет, в рухах гортані, яка відтворює чутний звук, в рухах очей, які простежують видимий контур, відбувається безперервне порівняння сприйняття з оригіналом, перевірка і корекція образу (Ю.Б.Гіппенрейтер). Розвиток перцептивних дій супроводжується значним скороченням моторних компонентів, і процес сприйняття зовні набуває форми одномоментного акту «розуміння». Ці зміни

обумовлені формуванням у дитини розгалужених систем сенсорних еталонів і оперативних одиниць сприйняття, які дозволяють перетворити сприйняття з процесу побудови образу у відносно більш елементарний процес пізнання. Сенсорні еталони відповідають таким суспільно виробленим системам сенсорних якостей, як шкала музичних звуків, система фонем рідної мови або основних геометричних форм. Засвоюючи сенсорні еталони, дитина починає користуватися ними як своєрідними плотськими мірками. В результаті зростає як точність, так і довільність сенсорно-перцептивних процесів [9, с. 272 – 273].

Перцептивні дії — основні структурні одиниці процесу сприйняття у людини. Перцептивні дії пов'язані зі свідомим виділенням тієї або іншої сторони чуттєво заданої ситуації, а також різного роду перетвореннями сенсорної інформації, що приводять до створення адекватного завданням діяльності і предметному світу образу. Вперше поняття перцептивної дії було висунуте О. В. Запорожцем (1941), в школі якого вони і були найповніше вивчені. В даний час розуміння сприйняття як системи перцептивних дій широко поширено в радянській психології. Близькі положення висловлюються такими видними зарубіжними психологами, як Ж. Піаже, Дж. Гібсон, Р. Хелд.

Дослідження онтогенетического (див. Онтогенез) розвитку процесів сприйняття показують, що спочатку вони бувають включені в зовнішні практичні дії дитини. У міру ускладнення діяльності і тих вимог, які вона пред'являє до предметного віддзеркалення ситуації, відбувається виділення власне перцептивних дій, здійснюваних в плані чуттєвого образу. Генетичний зв'язок перцептивних дій з практичними діями виявляється в їх розгорненому, зовнішньоруховому характері. У рухах руки, що обмацує предмет, в рухах очей, що простежують видимий контур, в рухах гортані, відтворюючих чутний звук, відбувається безперервне порівняння образу з оригіналом, здійснюється його перевірка і корекція.

Подальший розвиток діяльності супроводжується значним скороченням моторних компонентів перцептивних дій, внаслідок чого процес сприйняття зовні набуває форми одномоментного акту «розсуду». Ці зміни обумовлюються виробленням у дитини цілої системи оперативних одиниць сприйняття і сенсорних еталонів, що опосередковують сприйняття і перетворюють його з процесу побудови образу на більш елементарний процес пізнання. Важливо відзначити, що сенсорні еталони відповідають таким суспільно виробленим системам сенсорних якостей, як загальноприйнята звуковисотна шкала музичних звуків, «решітка» фонем рідної мови або система геометричних форм. Засвоюючи впродовж дитинства системи сенсорних еталонів, дитина навчається користуватися ними як своєрідними чуттєвими мірками для систематизації властивостей навколишньої дійсності. Всяка перцептивна дія може реалізуватися за допомогою значного числа різних перцептивних операцій.

Велике практичне значення має дослідження операційно-технічного боку специфічно-перцептивних видів трудової діяльності операторів станцій радіолокацій, дешифровщиків слідів елементарних частинок і аерофотознімків. У їх складі були виділені і вивчені такі перцептивні дії, як виявлення сигналу, виділення інформаційних ознак і ознайомлення з ними, ідентифікація, пізнання і категоризація, тобто віднесення сприйнятого об'єкту до того чи іншого класу. Порівняно мало вивчені процеси координації різних перцептивних дій і складових їх операцій в мікро- і макроінтервалах часу (див. Мікроструктурного аналізу метод). Актуальним постає також дослідження смислових відношень, які пов'язують перцептивні дії з діяльністю, в контексті якої вони здійснюються.

Розв'язання цих задач дозволить наблизитися до розуміння психологічних механізмів естетичного сприйняття і візуального мислення [8, с. 256 – 257].

5. Сприйняття простору

41. Простір = форма, величина, віддаленість, напрямок

Простір і час, загальні форми буття матерії, її найважливіші атрибути. В світі немає матерії, що не володіє просторово-часовими властивостями, як не існує простору і часу самих по собі, поза матерією або незалежно від неї. Простір є форма буття матерії, яка характеризує її протяжність, структурність, співіснування і взаємодію елементів у всіх матеріальних системах. Час — форма буття матерії, що виражає тривалість її існування, послідовність зміни станів в зміні і розвитку всіх матеріальних систем. Простір і час нерозривно зв'язані між собою, їх єдність виявляється в русі і розвитку матерії [...].

[...] До загальних властивостей простору і часу відносяться: об'єктивність і незалежність від свідомості людини; абсолютність як атрибутів матерії; нерозривний зв'язок один з одним і з рухом матерії; залежність від структурних відношень і процесів розвитку в матеріальних системах; єдність переривчастого і безперервного в їх структурі; кількісна і якісна нескінченність. Розрізняють метричні (тобто пов'язані з вимірюваннями) і топологічні (наприклад, зв'язність, симетрія простору і безперервність, одновимірність, безповоротність часу) властивості простору і часу. Пізнання загальних властивостей простору і часу є результатом тривалого історичного розвитку науки, виділення в процесі узагальнення і абстрагування таких інваріантних характеристик багатообразних просторово-часових відношень, які виявляються на всіх структурних рівнях матерії.

Разом з єдиними характеристиками, які в рівній мірі властиві як простору, так і часу, їм властиві деякі особливості, що характеризують їх як різні, хоча і тісно зв'язані між собою, атрибути матерії. До загальних властивостей простору відносяться, перш за все, протяжність, яка означає рядоположеність і співіснування різних елементів (точок, відрізків, об'ємів тощо), можливість додавання до кожного даного елемента деякого наступного елемента або можливість зменшення числа елементів. Протяжною можна вважати будь-яку систему, в якій можливі зміни характеру зв'язків і взаємодій утворюючих її елементів, їх числа, взаємного розташування і якостей, особливостей. Це означає, що протяжність тісно пов'язана із структурністю матеріальних систем, що має атрибутивний характер. Непротяжні об'єкти не володіли б структурою, внутрішніми зв'язками, здатністю до змін. Простору властива також зв'язність і безперервність, що виявляється як в характері переміщення тіл від точки до точки, так і в розповсюдженні фізичних дій через різні поля (електромагнітне, гравітаційне, ядерне) у вигляді близькодії в передачі матерії і енергії. Зв'язність означає відсутність яких-небудь «розривів» в просторі і порушення близькодії в розповсюдженні матеріальних дій в полях. Разом з тим простору властива відносна переривчастість, що виявляється в роздільному існуванні матеріальних об'єктів і систем, які мають певні розміри і межі, в існуванні різноманіття структурних рівнів матерії з різними просторовими відношеннями. Загальною властивістю простору, що виявляється на всіх відомих структурних рівнях, є тривимірність, яка органічно пов'язана із структурністю систем і їх рухом. Всі матеріальні процеси і взаємодії реалізуються лише в просторі трьох вимірювань. В одновимірному або двовимірному просторі (лінія, площина) не могли б відбуватися взаємодії речовини і поля. Абстрактні (концептуальні) багатовимірні простори в сучасній математиці і фізиці утворюються шляхом додавання до трьох просторових координат часу і інших параметрів, урахування взаємного зв'язку і зміни яких необхідні для більш повного опису процесів. Проте не слід ототожнювати ці концептуальні простори, що вводяться як спосіб опису систем, з реальним простором, який завжди тривимірний і характеризує протяжність і структурність матерії, співіснування і взаємодію елементів в різних системах. З протяжністю простору нерозривно пов'язані його метричні властивості, що виражають особливості зв'язку просторів, елементів, порядок і кількісні закони цих зв'язків. У природі відмінність метричних властивостей простору визначається неоднорідністю структурних відношень у системах, зокрема розподілом тяжіючих мас і величиною гравітаційних потенціалів, що визначають «викривлення» простору.

До специфічних (локальних) властивостей простору матеріальних систем відносяться симетрія і асиметрія, конкретна форма і розміри, місцеположення, відстань між тілами, просторовий розподіл речовини і поля, межі, що відокремлюють різні системи. Всі ці властивості залежать від структури і зовнішніх зв'язків тіл, швидкості їх руху, характеру взаємодій із зовнішніми полями. Простір кожної матеріальної системи принципово незамкнутий, безперервно переходить у простір іншої системи, який може відрізнятися за метричними і іншими локальними властивостями. Звідси виникає багатозв'язковість реального простору, його невичерпність у кількісних і якісних відношеннях.

До загальних властивостей часу (або часових відношень в матеріальних системах) відносяться: об'єктивність; нерозривний зв'язок з матерією, а також з простором, рухом і іншими атрибутами матерії; тривалість, що виражає послідовність існування і зміни станів тіл. Тривалість утворюється за моментів, які виникають один за іншим, або інтервалів часу, які складають у сукупності весь період існування тіла від його виникнення до переходу в якісно інші форми. Виступаючи як своєрідна «протяжність» часу, тривалість обумовлена загальним збереженням матерії і руху при їх перетвореннях з одних форм на інші. Час існування кожного конкретного об'єкту кінцевий і переривчастий, оскільки будь-який об'єкт має початок і кінець існування. Проте матерія, яка утворює тіло, при цьому не виникає ні з чого і не знищується, а тільки міняє форми свого буття. Завдяки загальній збереженості матерії і руху час її існування безперервний, і ця безперервність абсолютна, тоді як переривчастість відносна. Безперервності часу відповідає його зв'язність, відсутність «розривів» між його моментами інтервалами.

Час одновимірний, асиметричний, необоротний і спрямований завжди від минулого до майбутнього. Конкретними фізичними чинниками, що характеризують безповоротність часу, виступають зростання ентропії в різних системах, зміна з часом кількісних законів руху тіл.

Специфічними властивостями часу є конкретні періоди існування тіл від виникнення до переходу в якісно інші форми, одночасність подій, яка завжди відносна, ритм процесів, швидкість зміни станів, темпи розвитку, часові відношення між різними циклами в структурі систем [...] [12, с.541 – 542].

42. Сприйняття простору = взаємодія аналізаторів

Вестибулярна система — одна з найважливіших систем сприйняття і аналізу просторової інформації. Розвинулася, доповнившись апаратом півкруглих каналів, з системи розпізнавання напрямку сили

гравітації, що є у більшості безхребетних, в систему, яка інформує про положення голови і тіла і напрям руху тіла у хребетних і людини [8, с. 44].

Бінокулярний зір (від лат. *binī* — два і *oculus* — око) — зір двома очима; у доконаному виді — це зір при двох розплющених очах, що характеризується стійкою фузією, тобто злиттям воедино зображень одного і того ж предмету, що проєктуються на сітківки обох очей, і дійсним стереоскопічним сприйняттям рельєфу предмету.

Бінокулярний зір філогенетично відносно молода функція зору; сформувалася вона лише на тому рівні розвитку сприйняття, коли обидва ока виявилися розташованими на фронтальній площині голови і основна частина поля зору в результаті стала спільною для них. Морфологічний субстрат бінокулярного зору у людини майже зовсім розвинений до моменту народження: це анатомічна симетрія обох половин зорового аналізатора, починаючи з сітківки і кінчаючи зоровою корою, а також конвергенція монокулярної зорової інформації від лівого і правого ока на одних і тих же нейронах кори (у людини головним чином нейронів 18-го поля потиличної кори за Бродманом). Але бінокулярного зору у новонароджених ще немає. Очі новонароджених звертаються до яскравого світла, проте рухи їх ще роз'єднані; лише у віці 3 — 4 тижнів у дитини з'являються узгоджені рухи обох очей. Декілька пізніше дитина вже може простежувати обома очима рухи дрібних предметів. Але тільки у віці 6 місяців ці рухи дослідження стають цілком точними. Бінокулярний зір продовжує удосконалюватися і далі.

Злиття зображень, що отримуються від предметів на обох сітківках, в єдиний образ можливо лише в тому випадку, якщо вони потрапляють на так звані кореспондуючі (відповідні) точки сітківки. Відомо, що все, що ми фіксуємо, тобто те, що проєктується в центральній ямці сітківки, сприймається нами в одиночному вигляді. Центральні ямки сітківки тому повинні вважатися в першу чергу відповідними точками сітківки. Одиночно сприймаються також всі об'єкти, що проєктуються на сітківки обох очей однаково по відношенню до центральних ямок; ці точки також називаються такими, що кореспондують. Геометричне місце всіх точок простору, що проєктуються на кореспондуючі точки сітківки, називається гороптером. Якщо зображення предмету в обох очах падає на невідповідні (диспаратні) місця сітківки, то це приводить, залежно від ступеня диспаратності (бінокулярного парралакса), до стереоефекту або диплопії (двоїнню зображень). Остання може виявлятися, наприклад, при паралічі одного із зовнішніх м'язів ока (див. Глибинний зір, зорове сприйняття, Панума зона) [8, с. 33 – 34].

Панума зона (за іменем німецького фізіолога П.Панума) — межі диспаратності, в яких можливе сингулярне бачення і патентний стереопсис. Під патентним стереопсисом розуміють стереопсис, при якому можливі

кількісні оцінки відносної віддаленості (глибини). Сингулярне бачення — бачення без двійниа зображення. Зона Панума збільшується при русі від фовеа до периферії [8, с. 250].

Стереопсис — сенсорний процес, що виникає при бінокулярному зорі як психофізична реакція на сітківчату горизонтальну диспаратність. У результаті стереопсису суб'єкт переживає специфічне відчуття глибини. Іноді в поняття стереопсису включають і сам результат — особливе враження просторовості, що не зводиться до монокулярних відчуттів .

Стереопсис забезпечує сприйняття відносної віддаленості, тобто віддаленості об'єкту відносно ядерної площини — фронтальної площини, що проходить через точку бінокулярної фіксації перетину головних зорових осей. Стимулом для стереопсису є відносна диспаратність. У першому наближенні залежність між видимою відсною віддаленістю (глибиною) і величиною відносної диспаратності виражається таким чином: чим більше диспаратність, тим більше видима глибина за інших рівних умов. Для здійснення стереопсису не вимагається наявності яких-небудь монокулярних зорових ознак. Так, в дослідіах американського дослідника Б.Юлеза використовувалися випадково-точкові стереограми, які при монокулярному розгляді виглядали хаотичним нагромадженням крапок. Проте при стереоскопічному розгляді ці стереограми створювали враження глибини. Вивчення стереопсису ведеться в лабораторних умовах і, як правило, за допомогою спеціального приладу — стереоскопу [8, с. 356].

Глибинний зір — важливий елемент зорового сприйняття простору; у ньому слід розрізнати сприйняття глибинної різниці в положенні видимих предметів, тобто їх відносну віддаленість, і сприйняття віддаленості предметів від спостерігача, тобто їх абсолютну віддаленість. Точність глибинного зору визначається чинниками бінокулярними (стереопсис), значною мірою залежними від природженої організації зорового апарату (див. Бінокулярний зір), і чинниками монокулярними, в основі своїй залежними від минулого досвіду (монокулярний паралакс — рух зображень уперек сітківки, лінійна і повітряна перспектива, часткове «накладення» довколишніх предметів на більш віддалені і ін.) [8, с. 73].

Сприянняття простору — чуттєво-наочне віддзеркалення просторових властивостей речей (їх величини і форми), їх просторових відношень (розташування відносно один одного і сприймаючого суб'єкта і в площині, і в глибину) і рухів. У сприйнятті простору беруть участь всі органи чуття людини. Провідна роль у сприйнятті простору належить спільній діяльності зорового, рухового, шкірного і вестибулярного аналізаторів.

Сприянняття простору засноване на рефлекторно здійснюваних органами зовнішніх відчуттів і рухами мускулатури вимірюваннях відстаней і кутів в просторі, що оточує людину (Г. Гельмгольц, І.М. Сеченов). Необхідною для чуттєвого розрізнення напрямів вгору і вниз, вперед і

назад, направо і наліво є асиметрія людського тіла. З асиметрією пов'язана парність роботи великих півкуль головного мозку при функціональній їх відмінності. Функціональна асиметрія і симетрія органів чуття і людського тіла взагалі складають одну з обов'язкових умов сприйняття простору (Б. Г. Ананьєв).

При сприйнятті простору людина виходить з нормального положення свого тіла, коли його вертикальна вісь перпендикулярна площині землі. Відчуття, що поступають від апарату рівноваги, допомагаючи підтримувати це положення, забезпечують сприйняття напрямку вгору-вниз.

Найбільшу інформацію про простір (до 95%, Ф. Клікс) людині дає зір. Просторовий зір починається з перетворення площинного сприйняття на глибинне. До двох сприйманих вимірювань — у висоту і завширшки — додається третє — у дальину. В просторовому зорі на площині значна роль належить акомодатції і конвергенції ока, а при сприйнятті глибини до них приєднуються функції, які виконуються кореспондуючими і диспаратними точками сітківки. В процесі просторового зору здійснюється зорова локалізація предметів. Рухи очей обов'язкові для просторового зору [8, с. 57 – 58].

43. Акомодатція = зміна кривизни кришталика

Акомодатція (від лат. *accomodatio* — пристосування) — зміна форми кришталика, завдяки якому на сітківці можуть добре фокусуватися зображення предметів, що знаходяться на різній відстані від ока. Збільшення кривизни поверхні кришталика, що приводить до фокусування на сітківці зображень від близьких предметів, називається акомодатцією на близьку відстань; зменшення кривизни його поверхні приводить до фокусування на сітківці зображень від далеких предметів і називається акомодатцією на далеку відстань. Зміна форми кришталика здійснюється спеціальним війковим м'язом [8, с. 13].

44. Конвергенція = зведення зорових осей на предметі

Конвергенція очей (від лат. *converge* — зближуюся, сходжуся) — зведення зорових осей обох очей. Конвергенція очей необхідна для того, щоб зображення даного об'єкту проектувалося на відповідні (такі, що кореспондують) місця сітківки в обох очах і видимий предмет не двоївся [8, с. 156].

6. Сприйняття часу

45. Сприйняття часу = віддзеркалення тривалості явищ.

Час, атрибут, загальна форма буття матерії, що виражає тривалість буття і послідовність зміни станів всіх матеріальних систем і процесів у світі. Час не існує сам по собі, поза матеріальними змінами; так само неможливе існування матеріальних систем і процесів, що не володіють тривалістю, не змінюються від минулого до майбутнього.

У домарксистській філософії час переважно розглядався як зовнішня умова буття матерії, як потік тривалості, що тече рівномірно і незалежно від яких-небудь процесів у світі. Так, наприклад, Ньютон розрізняв абсолютний час як зовнішню умову буття і відносний час, що виражає тривалість конкретних станів і процесів і вимірюване за допомогою різних періодичних процесів (цикли обертання Землі навколо Сонця або навколо своєї осі, коливання маятника годинника і ін.). Подібне тлумачення часу панувало в природознавстві і натурфілософії 17—19 ст. Йому протистояло розуміння часу як тривалості процесів і міри загальної зміни тіл (Декарт, Лейбніц, Ломоносов, Гольбах, Дідро, Чернишевський). У теології і різних системах об'єктивного ідеалізму час розглядався як скороминуща і кінцева форма прояву вічності, властивої богові або абсолютному духу (Платон, Августин, Хома Аквінський, Гегель, неотомізм). У суб'єктивно-ідеалістичних концепціях час тлумачився як форма впорядкування комплексів відчуттів або даних досвіду (Берклі, Юм, емпіріокритицизм); як апіорна форма відчуттів, споглядання (Кант); як форма суб'єктивного існування людини, що зникає разом із смертю особистого «Я» (екзистенціалізм).

Діалектико-матеріалістична концепція часу як форми буття матерії була розроблена класиками марксизму-ленінізму і знайшла численні підтвердження в сучасній науці. Основні властивості часу тісно пов'язані з іншими атрибутами матерії і визначаються ними. Час об'єктивний і незалежний від людської свідомості, здатності людини сприймати попередні і наступні події. Час виявляється як загальна і форма буття матерії, що завжди зберігається на всіх її структурних рівнях. Існування світу вічне, що обумовлене абсолютністю матерії як субстанціальної основи всіх явищ. Вічність властива лише всій природі в цілому, тоді як всяка конкретна форма матерії обмежена і скороминуща в часі. Всім часовим відношенням у світі властива певна тривалість, яка є послідовністю і рядоположеністю моментів, що змінюють один одного, і станів. Універсальність тривалості обумовлена наявністю в кожній зміні етапів, що послідовно реалізуються, скінченністю швидкості розповсюдження матеріальних дій. Тривалість часу існування всіх конкретних тіл виступає як єдність переривчастого і безперервного. Зберігаємість матерії і безперервна послідовність її змін, що відбуваються у вигляді близькодії в

причинному зв'язку, обумовлюють загальну безперервність і зв'язність часу, відсутність в ньому розривів. Разом з тим час як форма буття матерії складається з безлічі послідовностей і тривалості існування конкретних об'єктів, кожен з яких має свій початок і кінець. Через це часу властива певна переривчастість, що виражає періоди існування конкретних якостей, станів. Проте ця переривчастість завжди відносна, оскільки при зміні якостей, станів матерія, що складає тіло, не знищується, а лише переходить в інші форми, продовжуючи безперервно існувати.

Час одновимірний, асиметричний і необоротний, всі зміни в світі походять від минулого до майбутнього. Однонаправленість часу обумовлена асиметрією причинно-наслідкових відношень, загальною необоротністю процесу розвитку матеріальних систем, неможливістю абсолютно повного повторення пройдених станів і циклів зміни систем. Сучасна фізика довела, що час різних процесів у тілах відносно сповільнюється у міру наближення швидкості їх руху до швидкості світла. Уповільнення часових процесів у системах можливе також під впливом могутніх гравітаційних полів.

Будь-яка матеріальна система існує і розвивається за своїм власним часом, який залежить від характеру циклічних змін в її структурі і зовнішньому середовищі, швидкості руху, потужності гравітаційного поля. Власний час системи знаходиться також у певній відповідності із зовнішнім часом існування великих за розмірами матеріальних систем (Сонячна система, галактики, метagalaktiki і ін.). Наприклад, у живих організмах існують біоритми різних функціональних підсистем, органів і кліток, залежні від зміни дня і ночі, пори року, циклів сонячної активності і інших зовнішніх чинників. Біосфера і людське суспільство розвиваються в часі існування Землі і Сонячної системи. Разом з тим суспільство має власні часові відношення і темпи розвитку, які прискорюються у міру розвитку продуктивних сил і науки.

Дослідження часових аспектів зміни і розвитку матеріальних систем — одне з найважливіших завдань сучасної науки. Діалектико-матеріалістичне вчення про час, будучи узагальненням досягнень наукового пізнання, розкриває універсальні властивості часу, виявляє загальні закономірності їх пізнання і зміни наукових теорій. Див. Простір і час. Вічність. Матерія [12, с. 94 – 95].

Час (у психології) – предмет числених теоретичних і експериментальних досліджень, основними аспектами якого є: психофізичний – пошук механізмів психічного віддзеркалення топологічних (послідовність, одночасність) і метричних (тривалість) характеристик «фізичного» часу; психофізіологічний – дослідження впливу різнорівневих біологічних ритмів і закономірностей організації «біологічного» часу на динаміку психічних процесів; соціально-психологічний – розгляд особливостей віддзеркалення людиною «соціального» часу, специфіки цього віддзеркалення у різних спільнотах, культурно-історичних умовах; особистісно-психологічний – вивчення часової організації індивідуального

життєвого шляху, структури психологічного часу особи. Разом з указаними аспектами виділяють три масштаби дослідження часу: ситуативний, біографічний, історичний. У ситуативному масштабі здійснюється безпосереднє сприйняття і переживання коротких часових інтервалів, несумірних з тривалістю людського життя в цілому. На основі узагальнення цих сприйнять і переживань формуються індивідуальні концепції часу в біографічному масштабі, який обмежений народженням і смертю. Розрізняються концепції часу дорослого і дитини, представників різних соціальних груп. Дослідження часу в історичному масштабі направлені на з'ясування закономірностей усвідомлення особою історичного минулого і майбутнього. Традиційними формами такого усвідомлення є засвоєння історії суспільства і знання генеалогічної спадкоємності свого роду. В результаті цього історичне минуле і майбутнє може з'явитися в свідомості людини як її власне минуле і майбутнє, як можливість подолання обмеженості індивідуального життя (див. також Психологічний час) [9, с. 69].

Психологічний час — віддзеркалення в психіці людини системи часових відношень між подіями її життєвого шляху. Психологічний час містить: оцінки одночасності, послідовності, тривалості, швидкості перебігу різних подій життя, їх приналежності до сьогодення, віддаленості в минуле і майбутнє, переживання стислості і розтягнутості, переривчастості і безперервності, обмеженості і безмежності часу, усвідомлення віку, вікових етапів (дитинства, молодості, зрілості, старості), уявлення про вірогідну тривалість життя, про смерть і безсмертя, про історичний зв'язок власного життя з життям попередніх і подальших поколінь сім'ї, суспільства, людства в цілому. Багатий матеріал для дослідження психологічного часу міститься в художній і філософській літературі. В психології можна виділити декілька підходів до пояснення і експериментального вивчення психологічного часу. Згідно «квантової» концепції існують різномасштабні суб'єктивні «кванти часу» (від мілісекунд до десятиліть), які і обумовлюють різні переживання часу (наприклад, оцінки одночасності, виділення психологічного сьогодення). З погляду подієвої концепції особливості психологічного часу залежать від числа і інтенсивності подій, що відбуваються (змін у внутрішньому і зовнішньому середовищі, в діяльності людини). В межах «квантового» і подієвого підходів не вирішений ряд фундаментальних проблем: можливість оборотності і багатовимірності психологічного часу, нелінійної послідовності психологічного минулого, сьогодення і майбутнього, одиниці вікової категоризації. Ці труднощі долаються причинно-цільовою концепцією, згідно якої психологічний час відображає не просто хронологічні інтервали і події самі по собі, а складну систему взаємообумовлених міжподієвих зв'язків типу «причина — наслідок», «мета — засіб» [Головаха Є.І., Кронік О.О.] [9, с. 310 – 311].

Сприйняття часу — віддзеркалення об'єктивної тривалості, швидкості і послідовності явищ дійсності. В основі сприйняття часу лежить ритмічна зміна збудження і гальмування у великих півкулях головного мозку. У сприйнятті часу беруть участь різні аналізатори; найбільш точно диференціювання проміжків часу дають кінестезичні і слухові відчуття. І.М.Сеченов називав слух вимірником часу, а слухову пам'ять — пам'яттю часу. Суб'єктивне сприйняття тривалих періодів часу в значній мірі визначається характером переживань, якими вони були заповнені, і емоційним станом суб'єкта [8, с. 57].

46. Основа сприйняття часу = ритмічна зміна збудження і гальмування

Основа сприйняття часу – нейрофізіологічні передумови переживання людиною відрізків своєї буттєвості в їх окремоті і сукупності.

Збудження — властивість живих організмів, активна відповідь збудливої тканини на подразнення. Для нервової системи збудження — основна функція. Клітки, що створюють нервову систему, володіють властивістю проведення збудження з тієї ділянки, де воно виникло, в інші ділянки і на сусідні клітки. Завдяки цьому нервові клітини придбали здатність передавати сигнали від одних структур організму до інших. Тим самим збудження стало носієм інформації про властивості подразнень, що поступають ззовні, і разом з гальмуванням — регулятором активності всіх органів і систем організму. Процес збудження виникає лише при певній інтенсивності зовнішнього стимулу, що перевищує абсолютний поріг збудження (див. Поріг відчуття), властивий даному органу. В основі збудження лежать фізико-хімічні процеси, з якими зв'язані і біоелектричні явища, супроводжуючі збудження і такі, що піддаються реєстрації як на клітинному рівні, так і з поверхні тіла тварини і людини. Способи розповсюдження збудження залежать від форми нервової системи: у найпримітивнішій (дифузній) нервовій системі активність проводиться рівномірно в різних напрямках, поступово затухаючи. В ході еволюції разом з ускладненням нервової системи удосконалювалися і способи передачі збудження, при яких цей процес розповсюджується до кінця шляху без якогось ослаблення, що і дозволяє збудженню здійснювати регулюючу функцію в цілісному організмі. Процес збудження разом з гальмуванням утворює основу вищої нервової діяльності. Їх динаміка накладає відбиток на всі акти поведінки, аж до найскладніших, а їх індивідуальні особливості визначають тип вищої нервової діяльності [9, с. 58].

Збудження — у фізіології нервової системи перехід нервової клітини або нервового волокна від стану спокою до стану активності, що виявляється в генерації нервових імпульсів або в збільшенні їх частоти. Суть мембранної теорії збудження в тому, що нервові волокна, які є провідниками електричного струму, відокремлені від зовнішньої провідної рідини

поверхневим шаром (мембраною) з питомим опором, в мільйони разів більшим, ніж опір зовнішнього або внутрішнього середовища, оскільки такі волокна мають кабельну структуру. Мембрани електрично заряджені, причому потенціал внутрішньої частини волокна — потенціал спокою негативний по відношенню до зовнішньої частини — 60—90 мв. В стані спокою проникність мембрани не рівна для різних іонів: вона у багато разів більше для іонів калія і хлора, чим для іонів натрію. При зменшенні різниці потенціалів (деполяризації) до певного порогового рівня мембрана стає вибірково проникною для іонів натрію. Початковою причиною деполяризації є дія на мембрану спеціального хімічного передавача, що виділяється в місці контакту мембрани даної клітки із закінченнями волокна іншої клітки. Виділення передавача відбувається під впливом приходу нервового імпульсу до кінцевих розгалужень цього волокна. В результаті деполяризації мембрана перезаряджається; внутрішня її частина стає позитивною по відношенню до зовнішнього розчину. Виникла різниця потенціалів між збудженою і не збудженою ділянками волокна викликає електричні струми, які деполяризують інші не збуджені ділянки, що приводить до генерації і розповсюдження нервового імпульсу.

Генерація нервового імпульсу супроводжується перенесенням іонів через мембрану проти їх концентраційних градієнтів. Джерелом енергії для цього перенесення служить, мабуть, гідроліз з'єднань, що містять лабільну фосфатну групу.

У загально біологічному і поведінковому сенсі термін збудження означає перехід від стану спокою до стану активності або збільшення активності органів і систем організму. В електроенцефалографії під збудженням розуміють перехід від високовольтних, повільних (синхронних) ритмів, характерних для стану спокою і сну, до низьковольтної швидкої ритміки, властивої стану неспання (реакція активації). Треба мати на увазі, що реакція активації в ЕЕГ пов'язана із збудженням одних груп нервових клітин і з гальмуванням інших [8, с. 52 – 53].

Гальмування — активний, нерозривно пов'язаний із збудженням процес, що приводить до затримки діяльності нервових центрів або робочих органів. У першому випадку гальмування називається центральним, в другому — периферичним. Периферичне гальмування було виявлене в 1840 р. братами Ер. і Ед. Вебер, що отримали затримку серцевих скорочень при ритмічному подразненні блукаючого нерва. Центральне гальмування відкрите І.М.Сеченовим (1863). Це відкриття сильно вплинуло на вивчення не тільки нейродинамики, але і регуляції психічних процесів. Природа гальмування тривалий час залишалася неясною. Спочатку фізіологи ототожнювали його з пасивним станом або виснаженням відповідних кліток. Наразі виявлено два різні способи гальмування клітинної активності: гальмування може або бути результатом активації особливих гальмівних

структур, або виникати як наслідок попереднього збудження клітки [9, с. 403].

Гальмування — нервовий процес, протилежний збудженню; виявляється в ослабленні або припиненні діяльності, специфічної для даної системи організму. Гальмування на відміну від стомлення — активний процес, обумовлений дією спеціальних гальмівних механізмів. Гальмування грає істотну роль в координаційних і поведінкових актах цілісного організму.

Стосовно структур ц. н. с. гальмування — це ослаблення, придушення або повне виключення діяльності під впливом різного роду дій. Гальмування може охоплювати одночасно багато нервових структур (глобальне, дифузне гальмування), але може бути і строго локальним, вибіркоким, зосередженим в обмежених ділянках ц. н. с.

У фізіології нервових клітин під гальмуванням розуміють ряд специфічних змін в їх діяльності, які приводять до зменшення або повного припинення частоти їх розрядів, як спонтанних, так і таких, що викликаються дією певних подразників. Це може відбуватися під впливом імпульсів збудження, що приходять, коли вони адресуються до гальмуючих синапсів нейрона (постсинаптичне гальмування). При цьому відбувається виділення із закінчень нервових волокон на клітці спеціальної хімічної речовини — гальмівного медіатора, зокрема гамма-аміномасляної кислоти (ГАМК). У нервових клітинах ссавців (зокрема, в мотонейронах спинного мозку) виділення гальмівного медіатора приводить до збільшення різниці потенціалів на клітинній мембрані (гіперполяризація), що обумовлює припинення генерації нервових імпульсів. Разом з постсинаптичним гальмуванням у спинному мозку і в ядрах перемикачів різних аналізаторів існує так зване пресинаптичне гальмування, що полягає в блокуванні проведення збудження до нервової клітини, також приводить до припинення її розрядів.

Припинення розрядів нервової клітини може бути обумовлене також розвитком так званої катодичної депресії, при якій нейрон перестає генерувати імпульси, не дивлячись на те, що збудження перевищує пороговий для розряду рівень. Теорія катодичного гальмування була в значній мірі розвинена працями російського фізіолога М. Є. Введенського, який показав, що утворення, які володіють зниженою функціональною рухливістю (нервово-м'язові з'єднання, нервові центри і ін.), під впливом великої частоти або сили імпульсів переходять у гальмівні стани, названі їм відповідно песимумом частоти або песимумом сили.

Для ряду відділів ц. н. с. (спинний мозок, мозочок, гіпокамп) доведено, а для інших відділів постульовано існування спеціальних кліток (гальмівні нейрони), що здійснюють виключно гальмівний вплив на інші клітки. Є велика кількість фізіологічних даних, які свідчать про існування спеціальних гальмівних синапсів.

За характером зв'язків між нервовими клітинами, що обумовлюють розвиток гальмування, воно підрозділяється на поворотне, таке, що реалізовується за принципом негативного зворотного зв'язку (колатераль аксона нейрона, що розряджається, А порушує гальмівний нейрон Б, який у свою чергу гальмує клітку А), і паралельне (аферентне — колатеральне), таке, що виникає незалежно від збудження даної клітки (волокно, що приходить у дану структуру, активізує нейрон А і нейрон Б, який є гальмівним для А).

У тому випадку, коли збудження нервової клітини (або нервових клітин) пригнічує діяльність сусідньої (або сусідніх), говорять про латеральне гальмування.

Існують відділи мозку, що здійснюють переважно гальмуючий вплив на інші макроструктури. Серед них виділяють передню таламокортикальну гальмівну систему, гальмуючий відділ ретикулярної формації нижньої частини мозкового стовбура, що здійснює гальмівний вплив гіпокампу на деякі ділянки ретикулярної формації, хвостате ядро, що володіє гальмуючою дією на ряд зон мозкової кори, і тому подібне.

Використання терміну гальмування у вищій нервовій діяльності зазвичай пов'язують із зменшенням і придушенням умовно-рефлекторної активності. Зовнішнє гальмування полягає в придушенні умовних рефлексів яким-небудь несподівано виниклим подразником. Внутрішнє гальмування виявляється в припиненні умовно-рефлекторних реакцій при не підкріпленні умовного стимулу, тобто при втраті ним сигнального значення. В основі кіркового гальмування лежать складні процеси взаємодії збудження і гальмування окремих нервових клітин і клітинних ансамблів [8, с. 373 – 374].

47. Точне диференціювання проміжків часу = руховий, слуховий аналізатори

Точне диференціювання проміжків часу – процес кількісної оцінки тривалості тієї або іншої події. *Руховий аналізатор* – нейрофізіологічна система, що здійснює переробку сигналів, які виникають в рухових органах, і моделювання відповідних рухів [8, с. 80 – 81]. *Слуховий аналізатор* – сукупність нервових структур, що забезпечують складні форми аналізу і синтезу звукової інформації [8 с. 343 – 344].

48. Руховий аналізатор = сприйняття ритму

Руховий аналізатор – нейрофізіологічна система, пов'язана з дією інших систем аналізаторів, функція яких передбачає обов'язкову активність їх периферичної частини відповідно до логіки стимулу. *Ритм* – серія груп стимулів, наступних в строго певній послідовності. *Сприйняття ритму* – виявлення закономірності чергування елементів в послідовності стимулів.

49. Негативні емоції = повільний перебіг часу

Емоції – психічні стани як віддзеркалення значущості явищ і ситуацій для життєдіяльності індивіда [8, с. 411]. *Негативні емоції* – викликаються шкідливими діями, спонукають суб'єкта до їх уникнення [8, с. 412]. *Повільний перебіг часу* – висока інформативність навколишнього середовища з установкою на її уникнення, в якій усунена причина зв'язана з великими енергетичними витратами.

50. Позитивні емоції = швидкий перебіг часу

Позитивні емоції – викликаються корисними діями, спонукають суб'єкта до їх збереження [8, с. 412]. *Швидкий перебіг часу* – висока інформативність навколишнього середовища з установкою на її привласнення, в якій задоволена потреба є джерелом все нових потреб, що задовольняються.

51. Сенсорна ізоляція = надзвичайно повільний перебіг часу

Сенсорна депривація (від лат. *sensus* — почуття, відчуття і *deprivatio* — позбавлення) — тривале, більш менш повне позбавлення людини сенсорних вражень, здійснюване з експериментальними цілями (див. Екстремальна психологія). Вплив сенсорної депривації на людину вивчається шляхом її занурення у воду в спеціальному устаткуванні (сурдокамері, боксі і ін.). В умовах сенсорної депривації у людини актуалізується потреба у відчуттях і афективних переживаннях, що усвідомлюється у формі сенсорного і емоційного голоду. У відповідь на недостатність аферентації активізуються процеси уяви, які певним чином впливають на образну пам'ять. Виникають яскраві ейдетичні уявлення, спроектовані зовні, які оцінюються як захисні (компенсаторні) реакції. У міру збільшення часу перебування в умовах сенсорної депривації на етапі нестійкої психічної діяльності у людей з'являється емоційна лабільність із зрушенням у бік зниженого настрою (загальмованість, депресія, апатія), які на короткий час змінюються ейфорією, дратівливістю. Спостерігаються порушення пам'яті, що знаходяться в прямій залежності від циклічності емоційних станів. Порушується ритм сну і неспання, розвиваються гіпнотичні стани з появою гіпнагогічних уявлень, які на відміну від просоночних станів, що мають місце в звичайних умовах, затягуються на відносно тривалий час, проєктуються зовні і супроводжуються ілюзією мимовільності. Чим жорсткіші умови сенсорної депривації, тим швидше порушуються процеси мислення, що виявляється в неможливості на чому-небудь зосередитися, послідовно обдумати проблеми. Відмічається також зниження функції екстраполяції і продуктивності при виконанні нескладних розумових дій. При збільшенні часу дії сенсорної депривації ейдетичні уявлення можуть виходити з-під контролю актуального

«Я» і виявлятися у формі галюцинацій. У генезі даного процесу чітко простежуються астенизація нервової системи і розвиток гіпнотичних фаз у корі півкуль головного мозку [9, с. 358].

ТЕМА 9. ПАМ'ЯТЬ

1. Поняття про пам'ять

1. Пам'ять = відображення, збереження, відтворення

Пам'ять — форма психічного віддзеркалення дійсності, як полягає в закріпленні, збереженні і подальшому відтворенні людиною свого досвіду. Пам'ять забезпечує накопичення вражень про навколишній світ, служить основою придбання знань, навичок і умінь і їх наступного використання. Збереження досвіду створює можливість для навчання людини і розвитку її психіки (сприйняття, мислення, мовлення і т. ін.). Пам'ять служить необхідною умовою єдності психічного життя людини, єдності її особистості.

Фізіологічною основою пам'яті є утворення тимчасових нервових зв'язків, здатних відновлюватися, актуалізуватися надалі під впливом різних подразників (І.П.Павлов). Дослідження останніх років, що проводилися на нейрофізіологічному і біохімічному рівнях, дозволяють виділити дві фази в торуванні зв'язків. У першій — лабільній — фазі утримання сліду відбувається завдяки реверберації нервових імпульсів. В ході другої — стабільної — фази збереження сліду здійснюється за рахунок структурних змін, що виникають на основі першої фази; згідно з різними даними, такими змінами є або зростання протоплазматичних нервових відростків, або зміни в синаптичних закінченнях, у властивостях клітинних мембран або у складі рибонуклеїнових кислот клітки.

Розрізняють основні процеси пам'яті: запам'ятовування, збереження, забування і відновлення. Головний серед них — запам'ятовування, яке визначає повноту і точність відтворення матеріалу, міцність і тривалість його збереження. Основні умови продуктивності запам'ятовування пов'язані з тим, чи протікає воно у формі мимовільного або довільного процесу. Використання людиною придбаного досвіду здійснюється за допомогою відновлення раніше засвоєних знань, умінь і навичок. Найбільш простою його формою є упізнавання, здійснюване в умовах повторного сприйняття об'єктів, що закріпилися раніше в пам'яті. Складнішим є відтворення таких об'єктів минулого досвіду, які в даний момент не сприймаються нами. Впізнавання і відтворення також може бути довільним і мимовільним. Забування виявляється по-різному — від окремих помилок у пригадуванні і

впізнаванні до неможливості не тільки пригадати, але і впізнати раніше сприйняте. Забування може бути стійким, тривалим і тимчасовим.

Існують різні види пам'яті, що функціонують у кожної людини, і разом з тим найбільш характерний для тої або іншої людини тип пам'яті.

З давніх часів пам'яті надавалося велике значення, проте перші спроби об'єктивного дослідження пам'яті були зроблені лише в кінці XIX ст. Відповідно до асоціаністської концепції пам'яті весь механізм запам'ятовування зводиться до утворення асоціацій між враженнями, які безпосередньо слідуєть один за одним (Г.Еббінгауз, Г.Мюллер, Ф.Шуман, А.Пільцекер і ін.). Експериментальні дослідження асоціаністів виявили ряд важливих закономірностей в сфері пам'яті. Проте внаслідок того, що асоціаністи вивчали тільки кількісно-часові чинники пам'яті (зміни кількості елементів, що запам'ятовуються, при різному числі повторень пред'явленого ряду і залежно від розподілу їх в часі; залежність збереження елементів ряду від часу між заучуванням і відтворенням і т. ін.), вони ігнорували такі важливі проблеми, як залежність пам'яті від спрямованості і змісту діяльності суб'єкта, зв'язок пам'яті із сприйняттям, мисленням, мовленням і особистістю в цілому.

Представники гештальтистської концепції (В.Келер, К.Кофка, М.Вертгаймер) підкреслювали значення структуризації матеріалу при запам'ятовуванні. К.Левін, на відміну від інших представників гештальтпсихології, підкреслював роль потреб і намірів суб'єкта в процесах пам'яті, але трактував цю роль ідеалістично — як засіб зміни напруженості в силовому полі, в якому утворюється гештальт.

Згідно уявленням А. Бергсона, існують два види пам'яті: пам'ять-звичка, пам'ять тіла, в основі якої лежать фізіологічні механізми мозку, і пам'ять-спогад, пам'ять духу, не пов'язана безпосередньо з мозком. Ця теорія двох видів пам'яті служила згодом у ряду авторів основою різкого зіставлення механічної і смислової пам'яті.

Концепція пам'яті біхевіористів близька до асоціаністської. Е.Торндайк, К.Халл, Б.Скіннер підкреслювали роль підкріплення при виникненні реакції на стимул, проте ігнорували залежність цього підкріплення у людини від її свідомої діяльності і властивостей особистості. Виходячи з визнання спільності в поведінці тварин і людини, біхевіористи досліджували питання засвоєння і научіння головним чином на тваринах і вже тому не могли дати змістовної характеристики процесів пам'яті у людини.

Залежність явищ пам'яті від особистості людини була відмічена З.Фройдом, але отримала украй одностороннє трактування в рамках його психоаналітичної теорії. За Фройдом, з пам'яті витісняється все, що не відповідає підсвідомим потягам людини, і, навпаки, зберігається все приємне для нього. Ця залежність не отримала експериментального підтвердження.

Абсолютно неправомірне положення Фрейда про першорядну роль підсвідомого в діяльності пам'яті.

Суб'єктивно-ідеалістичне трактування залежності пам'яті від особистості містилося і в персоналістичній концепції В. Штерна, який уважав пам'ять не віддзеркаленням об'єктивної дійсності, а її спотворенням під впливом індивідуалістичних прагнень особистості (гордості, пихатості, честолюбства).

П.Жане розглядав пам'ять як дію, що поступово ускладнюється і змінюється за своїм змістом в ході історичного розвитку. Він підкреслював соціальну обумовленість розвитку пам'яті людини і показав її залежність від діяльності людей. Ф. Бартлетт підкреслював соціальний аспект пам'яті людини, але розумів цю проблему обмежено, пояснюючи за допомогою соціальних зв'язків спотворення матеріалу, що запам'ятовується, які виникають лише при відтворенні.

Соціальна природа розвитку пам'яті вивчалася радянським психологом Л.С.Виготським. Надаючи особливу роль у культурному розвитку людства винаходу і застосуванню знаків і вважаючи, що з їх допомогою відбувається перетворення психічних процесів, що протікають безпосередньо, на опосередковані, Л.С.Виготський бачив суть пам'яті в активному запам'ятовуванні за допомогою знаків. Великий внесок до вивчення пам'яті зробили радянські психологи П.І.Зінченко і А.О.Смирнов.

Наразі дослідження пам'яті за рубежом проводяться в основному представниками так званої когнітивної психології (Р. Аткінсон, А. Бедделі і ін.). Одним з основних принципів цього напрямку є ідея про нерозривний зв'язок всіх психічних процесів, які є єдиною когнітивною (пізнавальною) сферою людини. Відповідно і пам'ять розглядається як один з аспектів загального процесу переробки інформації у людини. При цьому когнітивна психологія, як і вся психологічна наука в цілому, не уникнула впливу технічного (кібернетичного) підходу до дослідження її проблем. У результаті з'явилася так звана блокова модель переробки інформації, відповідно до якої когнітивна сфера є набором інформаційних сховищ (блоків), де здійснюється обробка матеріалу, що поступив, відповідна типу блоку. Слід пам'яті проходить послідовно через всі блоки, поки не поступає на постійне зберігання в блок довготривалої пам'яті. Популярна в кінці 60-х рр. блокова модель втратила останніми роками свою привабливість, зіткнувшись з утрудненнями при інтерпретації деяких нових експериментально отриманих результатів.

Одним з напрямів когнітивної психології є дослідження структури довготривалої пам'яті. Представники даного напрямку (П.Ліндсей, Д.Норман, Д.Румельхарт) розглядають пам'ять як набір когнітивних одиниць, асоціативно зв'язаних між собою. Цей неасоціаністський напрям послужив психологічною підставою для створення нових машинних програм і бази даних ЕОМ.

У радянській психології досліджуються проблеми оперативної пам'яті, структури мнемічної дії, кодування інформації, об'єму пам'яті, пізнання і т. ін. Здійснюється розробка філософських проблем теорії пам'яті (М.С.Роговін). Великий внесок зробили радянські вчені у дослідження нейропсихологічних (О.Р.Лурія) і психофізіологічних (Н.П.Бехтерева) проблем пам'яті. [3, с. 247 – 249].

Пам'ять — процеси організації і збереження минулого досвіду, які роблять можливим його повторне використання в діяльності або повернення в сферу свідомості. Пам'ять зв'язує минуле суб'єкта з його сьогоденням і майбутнім і є найважливішою пізнавальною функцією, що лежить в основі розвитку і навчання. Дослідження пам'яті мають міждисциплінарний характер, оскільки в різних формах вона зустрічається на всіх рівнях життя («загально органічна функція пам'яті» — Е.Герінг, Р.Земон) і включає не тільки процеси збереження індивідуального досвіду, але і механізми передачі спадкової інформації. Останнім часом фронт цих досліджень розширився у зв'язку з появою машинних засобів накопичення і пошуку даних. Експериментальне вивчення пам'яті започатковане в кінці минулого століття роботами німецького психолога Г.Еббінгауза, який в досліджах на собі намітив кількісні закони заучування, утримання і відтворення послідовностей, що склалися з безглузких складів. Цей підхід був продовжений потім у біхевіористських дослідженнях «вербального навчіння» (див. Біхевіоризм). Майже одночасно почалося вивчення пам'яті на складний осмислений матеріал. На початку ХХ ст. французький філософ А. Бергсон протиставив «пам'яті звичці», яка формується в результаті механічного повторення, «пам'ять духу», що фіксує осмислені одиничні події біографії суб'єкта. Роль організації матеріалу при запам'ятовуванні підкреслювалася гештальтпсихологією. У психоаналізі була зроблена спроба пояснення явищ забування «витісненням» неприємних, таких, що травмують, вражень з сфери свідомості. Англійський психолог Ф.Бартлетт показав складний реконструктивний характер процесу пригадування розповідей і залежність його від культурних норм, що існують у даному середовищі. Значення соціокультурних чинників у формуванні вищих форм пам'яті людини підкреслювали французький психолог П.Жане і французький соціолог М.Хальбвакс. Радянськими психологами на основі методології діалектичного матеріалізму було розроблено уявлення про пам'ять як про «дію у власному сенсі слова», яка має свідому мету і спирається на використання суспільно вироблених знакових засобів (див. Культурно-історична теорія; Знак). Разом із запам'ятовуванням довільним вивчалися також процеси запам'ятовування мимовільного. Так, П.І.Зінченко і А.О.Смирнов досліджували залежність успішності процесів запам'ятовування від їх місця в структурі діяльності. В ході онтогенетичного розвитку (див. Онтогенез) відбувається зміна способів запам'ятовування, зростає роль процесів виділення в матеріалі осмислених, семантичних зв'язків. Різні види пам'яті — моторна, емоційна, образна,

словесно-логічна — іноді описуються як етапи такого розвитку (П.П.Блонський, Дж.Брунер, Ж.Піаже). Аналіз порушень пам'яті і сприйняття в клініці локальних уражень мозку (О.Р.Лурія, Х.Л.Тойбер, Р.Сперрі) дозволив встановити факт переважного зв'язку процесів у лівій півкулі головного мозку (у правшій) із словесно-логічними способами запам'ятовування, а в правій півкулі — з наочно-образними. У основі явищ пам'яті лежать зміни активності окремих нейронів і їх популяцій, а також більш постійні зміни на біохімічному рівні (у молекулах РНК і ДНК). Ці процеси зазвичай вважаються субстратом двох форм пам'яті — пам'яті короткочасної і пам'яті довготривалої, що підтверджується експериментально-психологічними даними про відмінності об'єму, способів збереження і витягання матеріалу при його відтворенні. Помітний вплив на постановку проблеми пам'яті зробила відома аналогія між етапами переробки інформації людиною і структурними блоками обчислювальних пристроїв (див. Моделювання в психології). Проте функціональна структура пам'яті виявляє значно більшу гнучкість. Зокрема, про відсутність жорсткого зв'язку довготривалого запам'ятовування з процесами словесного повторення в короткочасній пам'яті свідчать дані про можливість успішного впізнання величезних масивів (до 1000 і більше слайдів) складного предметно організованого зорового матеріалу (обличчя, міські і сільські ландшафти і т. ін.). Про можливості образної пам'яті (див. Образ) говорять описані в літературі випадки видатної пам'яті, перш за все так званого «ейдетизма». При психологічному аналізі пам'яті важливо враховувати, що вона входить у цілісну структуру людської особистості. У міру розвитку мотиваційно-потребової сфери людини може змінюватися її ставлення до свого минулого, унаслідок чого одне і те ж знання може по-різному зберігатися в пам'яті особи [9, с. 264 – 265].

2. Асоціативна психологія = асоціація як з'єднання вражень

Асоціативна психологія — психологічні напрями, які використовують поняття про асоціацію як головний пояснювальний принцип. Ідея про те, що психічні явища з'єднуються за суміжністю, схожістю і контрастом, а цей зв'язок обумовлений процесами, які відбуваються в організмі, була висловлена ще Аристотелем. Проте лише з розвитком матеріалістичних ідей ця думка стає науковою доктриною, яка започаткувала асоціативну психологію.

Перші спроби намітити таку доктрину містяться в роботах Р.Декарта (у його фізіологічних творах), Б. Спінози і особливо Т.Гоббса. Згідно Гоббсу, зв'язок між психічними явищами закономірно породжується взаємодією фізичних тіл. Лінію Гоббса продовжив найбільший представник асоціативної психології XVIII ст. Д.Гартлі, який виводив всі психічні прояви, включаючи абстрактне мислення і волю, із загальних законів

асоціації, що мають своєю підставою дія матеріальних процесів на нервову систему.

На противагу цьому природничо-науковому напрямку виникла суб'єктивно-ідеалістична асоціативна психологія Д.Берклі, Д.Юма, Т.Брауна, які стверджували, що зв'язок між психічними елементами вже спочатку закладений в самій свідомості і не вимагає тілесної основи для свого виникнення.

Властивий асоціативній психології погляд на складні процеси свідомості як на ефект з'єднання окремих елементів, (відчуттів, уявлень) привів на початку XIX ст. до виникнення механістичної концепції Дж.С.Мілля, згідно якої вся будівля психічного життя складена з «цегли» — відчуттів і «цементу», що зв'язує їх, — асоціацій. Прагнучи пом'якшити крайнощі цієї концепції, Дж.С.Міллер і А.Бен її модернізували, визнавши, що з відчуттів можуть виникати якісно нові психічні одиниці. З виникненням психології як самостійної науки ідеї і принципи вчення про асоціації лягли в основу психологічних досліджень, як теоретичних, так і експериментальних. Виходячи з цих ідей, розробляються нові методи вивчення і пояснення пам'яті як механічної (Г. Еббінгауз), так і образної (Ф.Гальтон), емоцій (Ч. Дарвін), мотивації (З. Фройд, К. Юнг).

Відбувається переорієнтація асоціативної психології. Замість застарілих механістичних пояснень висувуються біологічні (Г.Спенсер).

У рефлекторній теорії І. М. Сеченова розкриваються психофізіологічні основи асоціацій. Принципи асоціативної психології отримують обґрунтування у вченні про умовні рефлекси [...]. [8, с. 24].

Асоціація (від лат. associatio — з'єднання) — зв'язок між психічними явищами, при якому актуалізація (сприйняття, уявлення) одного з них спричиняє за собою появу іншого. Поняття про асоціацію склалося у філософських ученнях стародавнього світу. Від констатації факту асоціації (наприклад, сприйняття предмету викликає образ його власника) психологічна думка перейшла до його пояснення процесами всередині організму. Це додало поняттю про асоціацію детерміністський сенс (див. Детермінізм у психології): виникнення в свідомості образу без зовнішнього подразника, що зазвичай викликає його, відносилось за рахунок зв'язку, що закріпився в минулому досвіді, тілесних процесів, які, згідно Аристотелю, можуть зближуватися і утворювати міцні з'єднання через їх суміжність, схожість або контраст. Коли один з членів поєднання виникає в душі, він «автоматично» викликає приховані в організмі останні. Термін «асоціація ідей» ввів Дж. Локк, який протиставив асоціацію зв'язкам на основі розуму. Поняття про асоціацію стало ключовим для багатьох психологічних систем XVIII—XIX ст. (див. Асоціанізм). Психофізіологічною основою асоціації є умовний рефлекс [9, с. 28 – 29].

3. Гештальтпсихологія = ізоморфізм матеріалу і слідів в пам'яті

Гештальтпсихологія – напрям в німецькій психології, який вважає основними елементами психіки гештальти (образи) як прагнення свідомості утворювати «хороші» фігури [8, с. 69 – 70]. *Ізоморфізм матеріалу і слідів в пам'яті* – гештальти ізоморфні фізичним гештальтам. Утворюються електричними процесами в ділянках мозку, які зазнають відповідних впливів [8, с. 70].

4. Біхевіоризм = підкріплення реакції на стимул

Біхевіоризм – напрям в американській психології, що вважає психічні явища тотожними поведінковим реакціям організму, одиницею яких є зв'язок стимулу і реакції [9, с. 42]. *Підкріплення* – поєднання індиферентного стимулу з безумовним подразником, що викликає біологічно значущу реакцію. *Реакція* – будь-яка відповідь організму на зміну в зовнішньому або внутрішньому середовищі [9, с. 337]. *Стимул* – вплив, що обумовлює динаміку психічних станів індивіда і відноситься до них як причина до наслідку [9, с. 385 – 386].

5. Фізіологічні теорії механізмів пам'яті = утворення умовних тимчасових зв'язків

Фізіологічні теорії механізмів пам'яті – дослідження процесів утворення тимчасових нервових зв'язків, здатних актуалізуватися під впливом різних подразників [8, с. 247]. *Утворення умовних тимчасових зв'язків* – реверберація електроактивності в замкнених ланцюгах нейронних ансамблів (КП), морфологічні трансформації синаптичної провідності (ДП) при багатократному проходженні нервових імпульсів через одні і ті ж синаптичні структури [14, с. 452 – 453].

Пам'яті фізіологічні механізми. Найбільш поширеною гіпотезою про фізіологічні процеси, що лежать в основі запам'ятовування, була гіпотеза Д.О.Хебба (1949) про два процеси пам'яті — короточасний і довготривалий. Передбачалося, що механізмом короточасного процесу пам'яті є реверберація електричної імпульсної активності в замкнених ланцюгах нейронів, а довготривале зберігання засноване на стійких морфофункціональних змінах синаптичної провідності. Слід пам'яті переходить з короточасної форми в довготривалу за допомогою процесу консолідації, який розвивається при багатократному проходженні нервових імпульсів через одні і ті ж синапси. Таким чином, короточасний процес, що продовжується не менше декількох десятків секунд реверберації, вважається необхідним для довгострокового зберігання. Відомі гіпотези, що допускають декілька

інший часовий і функціональний взаємозв'язок короткочасного і довготривалого процесів пам'яті.

Перевірка цих гіпотез базується на використанні методу експериментальних амнезій. Як амнестичні агенти застосовуються фармакологічні препарати, наднизькі і надвисокі температури, газові суміші, гіпоксія. Найбільшого поширення набуло застосування електросудорожного шоку. Амнестичні агенти повинні були б переривати реверберацію електричної активності, фізично руйнуючи слід, і тим самим запобігати його консолідації. Дійсна взаємодія амнестичного агента до або після навчання приводить до порушення пам'яті у формі антероградної або ретроградної амнезії. Максимальний інтервал часу від моменту завершення навчання до застосування амнестичного агента, ще здатного викликати порушення пам'яті, називається амнестичним градієнтом. Згідно гіпотезі консолідації, за межами амнестичного градієнта фіксований слід пам'яті стає невразливим для дії руйнуючих стимулів. Проте результати експериментів, в яких визначалася тривалість критичного для отримання ретроградної амнезії часу, не дозволили знайти певне значення. Амнестичний градієнт виявився величиною, залежною від безлічі чинників. Його тривалість варіювала від доль секунди до декількох діб. Була також показана можливість отримання ретроградної амнезії для старих реактивованих слідів пам'яті, які, поза сумнівом, давно консолідувалися. Наразі знайдені способи відновлення пам'яті, що піддалася дії амнестичних агентів. Не дивлячись на те, що остаточна інтерпретація отриманих результатів ще не знайдена, загальні уявлення про фізіологічні механізми пам'яті швидко міняються.

З розвитком мікроелектродної техніки з'явилася можливість вивчення електрофізіологічних процесів, лежачих в основі пам'яті на нейронному рівні. Найбільш ефективним виявився метод внутріклітинного відведення електричної активності окремого нейрона, який дозволяє аналізувати роль синаптичних явищ у пластичних перетвореннях нейронної активності. З найбільшою повнотою вивчені нейронні механізми простої форми навчання — звикання. Показано, що звикання пов'язане із зміною ефективності постсинаптичних потенціалів. Виділення в дузі безумовного рефлексу сенсорного, моторного і проміжного компонентів і послідовний аналіз їх ролі в розвитку декременту реакції нейрона дозволили локалізувати звикання в проміжній ланці — інтернейронах. Як можливі механізми цього ефекту розглядаються пресинаптичне гальмування, депресія, що самогенерується, і локалізація сформованого під час звикання сліду пам'яті безпосередньо в сомі певних нейронів. В експериментах, виконаних методом внутріклітинної реєстрації в ситуації замикання умовно-рефлекторного зв'язку, виявлено явище гетеросинаптичної фасилітації, яке полягає в поліпшенні проведення

сигналів по певному синаптичному входу. Можна припустити, що гетеросинаптична фасилітація лежить в основі деяких форм навчання. Метод внутріклітинної реєстрації дозволив виявити новий вигляд електричної активності нейронів — ендогенну пейсмерну, активність. Показана участь пейсмерних потенціалів у пластичних змінах активності нейронів — звиканні і фасилітації. Експерименти показують, що пластичність нейронів заснована не тільки на пластичності синаптичних потенціалів. Певні перетворення з'являються і в пейсмерній активності. Так, повторні ін'єкції аніонів або катіонів через електрод, введений в сому нейрона, приводять до змін, повністю аналогічних тим, які виникають при дійсному звиканні.

Поширеним при вивченні нейронних основ пам'яті є пошук структур, нейрони яких виявляють пластичні зміни при навчанні. Досягненням цього напрямку є нейроанатомічна локалізація сліду пам'яті поведінки пасивного уникнення. Показано, що гіпокамп, мигдалина і хвостате ядро містять нейрони, які здійснюють поведінку даного виду. В роботах із застосуванням методу екстраклітинної реєстрації електричної активності окремих нейронів показано, що в різних ситуаціях навчання пластичність виявляють нейрони гіпокампу, ретикулярної формації і рухової кори.

Існують припущення про роль гліальних елементів в пам'яті. Р.Галамбос (1961) вважає, що довготривала пам'ять пов'язана саме з функцією гліальних елементів. В інших роботах показано, що глія, а саме олігодендроцити беруть участь у замиканні умовного рефлексу. Проте, певних даних про роль глії в процесах пам'яті поки не було отримано. Г.Хіденом (1964, 1967) висунута гіпотеза про роль РНК в процесах пам'яті. Передбачається, що пам'ять пов'язана із зміною послідовності основи в молекулі РНК. Показані якісні і кількісні зміни змісту РНК в процесі навчання. Певна роль відводиться і білкам. Проте експерименти, виконані із застосуванням фармакологічних препаратів, що впливають на синтез протеїнів, РНК і ін., поки не дали яких-небудь переконливих підтверджень цих уявлень [8, с. 246 – 247].

6. Фізична теорія пам'яті = електричні і механічні зміни синапсів

Фізична теорія пам'яті, як повідомляє *А.Г.Маклаков*, вказує на те, що електрична природа нервового імпульсу є основою пояснення електричної активності мозку, у тому числі і при запам'ятовуванні [більш докладно див. 4, с. 253 – 254]. *А.Г.Маклаков* зазначає, що електричний імпульс від активованого нейрона проходить через аксони і синапси до наступної клітки і так далі по нейронному ланцюгу. Багатократна електрична активність в них викликає хімічні або структурні зміни в самих нейронах (консолідація сліду) [більш докладно див. 4, с. 253 – 255].

7. Біохімічні теорії пам'яті = перегрупування білкових молекул нейронів

Перегрупування білкових молекул нейронів – трансформація активності окремих нейронних ансамблів і їх інтеграцій на біологічному рівні [14, с. 447].

Біохімічні основи пам'яті. У 1950 р. Кац і Хальстед вперше висловили припущення про те, що пам'ять може бути закодована в макромолекулах нервових клітин. Зі всіх відомих біологічних макромолекул тільки білки і нуклеїнові кислоти можуть закодувати достатньо великий об'єм інформації.

Одна з нуклеїнових кислот — дезоксирибонуклеїнова кислота (ДНК) представлена стабільними молекулами, кількість яких у клітці не міняється за весь час її існування

Другий тип нуклеїнової кислоти – рибонуклеїнова кислота (РНК) — за всіма властивостями більше підходить як носій інформації. Вона легко синтезується, хоча і менш стабільна, ніж ДНК. Проте в клітці існують механізми, які можуть стабілізувати молекулу РНК.

З віком в клітинах нервової тканини відбувається накопичення РНК. Під час збудження тварини, а також при виробленні умовних рефлексів кількість РНК в клітинах головного мозку збільшується. Більш того, міняється і її склад.

Введення в мозок ферменту, що специфічно руйнує РНК, — РНкази — приводить до загальмовування або знищення раніше вироблених умовних зв'язків, тоді як безумовні рефлекси зберігаються. Аналогічний ефект викликає антибіотик пуроміцин. Він порушує синтез білка, приєднуючись до пептидного ланцюга і припиняючи тим самим його подальше зростання. Проте в той же час опосередкована дія пуроміцина направлена на блокування синтезу нової специфічної РНК, яка утворюється тільки в процесі навчання. Введення РНкази або пуроміцина до вироблення умовних рефлексів веде до різкого зниження швидкості їх утворення і зміцнення. Є підстави вважати, що РНК, яка специфічно утворюється під час навчання, синтезується вже відомим у біохімії механізмом — на матриці ДНК. Це положення підтверджують досліді з дією актиноміцину (інгібітору синтезу РНК на матриці ДНК), який, так само як і ДНКаза (фермент, що специфічно руйнує ДНК), утрудняє вироблення умовних рефлексів.

Штучна зміна складу РНК приводить до того, що навчені тварини в досліді починають робити велике число помилок.

Чи мають відношення білки до слідових явищ в ц. н. с.? Це питання залишається відкритим, хоча описано декілька дослідів, в яких блокування тим чи іншим способом синтезу білка різко утрудняє навчання і відтворення слідів минулого досвіду [8, с. 35 – 36].

2. Слідові процеси пам'яті

8. Слідові процеси = фази утворення зв'язків

Слідові процеси – зміни активності окремих нейронів і їх популяцій, а також більш постійні зміни в молекулах РНК і ДНК [див. 9, с. 264 – 265]. *Фази утворення зв'язків*: 1) лабільна фаза – утримання сліду на основі реверберації нервових імпульсів; 2) стабільна фаза – збереження сліду на основі структурних змін (зростання протоплазматичних відростків, зміни в синаптичних закінченнях, у властивостях клітинних мембран, в складі РНК клітки) [8, с. 247].

9. Послідовні образи = «слід» подразнення

Послідовний образ — зорові відчуття, що зберігаються протягом деякого, зазвичай нетривалого, часу після припинення дії оптичного подразника. Розрізняються позитивний і негативний послідовний образ. Перший забарвлений так само, як подразник, і буває дуже короткочасним. Негативний послідовний образ зберігається протягом більш тривалого часу і забарвлений в додатковий колір по відношенню до кольору подразника. Так, у відповідь на пред'явлення червоного кольору виникає зелений негативний послідовний образ. При тривалій або інтенсивній дії подразника можна спостерігати декілька змін позитивних і негативних послідовних образів, які продовжуються протягом десятків секунд або навіть хвилин (див. Уявлення; Ейдети́зм) [9, с. 286].

Пам'ять сенсорна (від лат. *sensus* — відчуття, почуття) — гіпотетична підсистема *пам'яті*, що забезпечує утримання протягом дуже короткого часу (зазвичай менш однієї секунди) продуктів сенсорної переробки інформації, що поступає в органи чуття. Залежно від виду стимулів розрізняють пам'ять іконічну (зір), пам'ять ехоїчну (слух) і інші види сенсорної пам'яті. Передбачається, що в сенсорній пам'яті утримуються фізичні ознаки інформації; це відрізняє її від *пам'яті короткочасної* і *пам'яті довготривалої*, для яких типові відповідно вербально-акустичне і семантичне кодування (Дж. Сперлінг, Р. Аткинсон). Дана відмінність має умовний характер, оскільки збереження фізичних (перцептивних) ознак може бути довготривалим, а виділення семантичних характеристик можливе вже на відносно ранніх етапах обробки матеріалу (Б. М. Величковський) [9, с. 266].

Пам'ять сенсорна — периферична, модальностно-специфічна, дуже короткочасна пам'ять (не більше 2 с) з великим об'ємом інформації, що зберігається. Передбачається, що в сенсорній пам'яті відображаються фізичні характеристики стимулів [8, с. 249].

10. Ейдетичні образи = «бачення» предмету в його відсутність

Ейдетизм (від грецьк. *eidos* — вид, образ) — здатність деяких індивідів (ейдетиків) до збереження і відтворення надзвичайно живого і детального образу сприйнятих раніше предметів і сцен. Перші систематичні спостереження ейдетизму були проведені на початку нашого, століття В.Урбанчиком у пацієнтів з втратою слуху. Вивчення ейдетизма стало центральною темою робіт представників Марбургської психологічної школи (Е. Р. Йенш, О. Кро і ін.), які дійшли висновку, що в дошкільному і молодшому шкільному віці ейдетизм є звичайне, більш того, закономірне явище. Дані, отримані головним чином в результаті масових опитів дітей, вважалися доказом того, що ейдетичні образи здатні детально відтворювати наочні сцени, переживаються подібно до справжніх сприйнятих і т. ін. До середини 30-х рр. публікації співробітників Марбургського психологічного інституту набули відверто псевдонаукового характеру, а класифікація видів ейдетизму була покладена в основу фашистської типології особистості. Результати досліджень, проведених останніми роками, не підтверджують висновок про широке розповсюдження ейдетизму. Можна говорити лише про відносно невелике число випадків достовірно встановленої наявності ейдетичних образів, наприклад, у деяких (але зовсім не у всіх) видатних мнемоністів, художників, музикантів. У цих випадках ейдетизм часто поєднується з синестезією [9, с. 455].

11. Образи уявлення = узагальнені образи

Уявлення — образи предметів, сцен і подій, що виникають на основі їх пригадування або ж продуктивної уяви. На відміну від сприйняття, уявлення можуть носити узагальнений характер. Якщо сприйняття відносяться тільки до сьогодення, то уявлення відносяться до минулого і можливого майбутнього. Уявлення відрізняються від сприйняття значно меншим ступенем ясності і виразності. Проте, чуттєво-наочний характер уявлень дозволяє класифікувати їх за модальністю (уявлення зорові, слухові, нюхові, тактильні і ін.). Опора на уявлення добре знайомих сцен або місць служить одним з найбільш ефективних мнемонічних засобів (див. Мнемоніка). Перетворення уявлень грають важливу роль у виконанні розумових завдань, особливо тих, які вимагають нового «бачення» ситуації [...] [9, с. 290].

Уявлення (у психології) — наочний образ предмету або явища (події), що виникає на основі минулого досвіду (даних відчуттів і сприйнятих) шляхом його відтворення в пам'яті або в уяві. У зв'язку з цим розрізняють уявлення пам'яті (див. Пам'ять) і уявлення уяви (див. Уява).

Оскільки уявлення виникають у відсутність об'єктів, що відносяться до них, вони зазвичай менш яскраві і менш детальні, чим сприйняття, але в той же час більш схематизовані і узагальнені: у них

відображуються найбільш характерні наочні особливості, властиві цілому класу схожих об'єктів. Проте ступінь узагальненості в уявленнях може бути різною; у зв'язку з цим розрізняють одиничні і загальні уявлення: одиничні уявлення більш індивідуальні і конкретні за своєю наочністю, ніж загальні, але в одиничних уявленнях міститься певне узагальнення, оскільки вони є підсумованими образами багатьох сприйнятих окремих об'єктів. У цьому полягає важлива пізнавальна роль уявлення як перехідного ступеню від сприйняття до абстрактно-логічного мислення. В той же час уявлення відрізняються від абстрактних понять своєю наочністю, в них ще не виділені внутрішні, приховані від безпосереднього сприйняття закономірні зв'язки і відношення, як це має місце в абстрактних поняттях. Довільне оперування уявленнями в процесах пам'яті, яви і мислення можливе завдяки їх регуляції з боку мовленнєвої системи. Разом з тим за допомогою мови відбувається подальша переробка уявлень на абстрактні поняття (див. також Просторові уявлення) [8, с. 272].

Уявлення пам'яті — відтворені образи сприйнятих раніше предметів і явищ. Фізіологічна основа уявлень пам'яті — повторне збудження в головному мозку тих систем тимчасових зв'язків (нервових «слідів» або «моделей»), які виникли при сприйнятті яких-небудь об'єктів і актуалізуються знов під впливом не самих цих об'єктів, а інших подразників, пов'язаних з ними в минулому досвіді, або ж під впливом окремих елементів тих же самих об'єктів.

В процесі свого збереження і відтворення уявлення пам'яті піддаються значним змінам, що виражаються в згладжуванні особливостей сприйнятого раніше об'єкту і його уподібненні іншим схожим з ним об'єктам або, навпаки, в посиленні своєрідності даного об'єкту, в підкресленні його специфічних ознак. Такі зміни в уявленнях пам'яті здійснюються як мимоволі, через взаємодію образів, так і під впливом довільної діяльності — при уявному аналізі і синтезі з виділенням в образах загальних і специфічних особливостей предметів. Переконструювання образів може приводити до виникнення нових образів — уявлень яви (див. Уява).

Уявлення пам'яті розрізняються за видами домінуючих в них аналізаторів (зорові, слухові, дотикові, нюхові і ін.), а також за їх змістом (математичні, географічні, технічні, музичні тощо) і ступенем узагальненості (окремі, загальні, схемні, типові). Існують значні індивідуальні відмінності в яскравості, стійкості і точності уявлень пам'яті і їх ролі в пізнавальній і творчій діяльності окремих людей.

Особливий вид уявлень пам'яті — образи, що персеверують, які характеризуються нав'язливістю, мимовільністю і винятковою яскравістю. Вони виникають після тривалого і напруженого сприйняття однорідних

об'єктів, причому часто опісля навіть якогось часу після цього сприйняття, особливо в подальшому дрімотному стані [8, с. 272 – 273].

12. Одиничні уявлення = конкретність, наочність

Одиничні уявлення – образи одиничних предметів, ситуацій і подій, що мали місце в досвіді людини, і складових зміст його внутрішнього світу. *Конкретність* – характеристика уявлення, в якому відтворюються властивості цілком конкретного одиничного предмету. *Наочність* – характеристика уявлення, в якому відтворюються перцептивні властивості конкретного одиничного предмету.

13. Загальні уявлення = підсумовуванні образи

Загальні уявлення – збірні образи предметів, ситуацій і подій, що мали місце в досвіді людини. Складають основу її здатності до осмисленого сприйняття зовнішнього світу. *Підсумовуванні образи* – суб'єктивні копії, що схематизували сукупності аналогічних оригіналів як результат узагальнювальної функції мислення в процесі віддзеркалення континууму ситуацій і подій.

3. Види пам'яті

14. Рухова пам'ять = пам'ять на рухи

Рухові навички — цілеспрямовані рухові дії, компоненти яких в результаті вправ стали до певної міри автоматизованими. За визначенням М.О.Бернштейна, рухова навичка — багаторівнева координаційна структура, що є освоєним умінням виконувати той чи інший вид рухового завдання. У структурі навички виділяють провідний і фоновий рівні, провідні і допоміжні ланки, автоматизми і перешифровки різних рангів і т. ін. Більшість незнайомих рухів організуються спочатку як однорівневі акти під переважним контролем і корекціями провідного (сислового) рівня. Поступово при утворенні або знаходженні різнорівневих адекватних фонових корекцій їм передаються відповідні функції, що виконуються провідним рівнем. Передані функції фоновим рівням виконуються переважно автоматично, а діяльність провідного рівня зосереджується на здійсненні контролю і корекцій смислової, програмної сторони руху. За певних умов автоматизовані функції фонових рівнів можуть знов потрапляти в сферу смислового контролю і корекцій. Вироблення рухової навички розуміється як активна інтенсивна психомоторна діяльність [8, с. 80].

Динамічний стереотип — злагоджена інтегрована система умовно-рефлекторних процесів в корі великих півкуль, що формується в результаті багатократного застосування постійного порядку проходження одних і тих же позитивних і гальмівних умовних подразників з постійними

інтервалами часу між ними. Утворення динамічного стереотипу викликає значні труднощі для нервової системи, але, вироблений, він робить нервову діяльність економною і високоефективною, оскільки кожна попередня реакція в цьому випадку готує подальшу [8, с. 94].

15. Емоційна пам'ять = пам'ять на почуття

Емоційна пам'ять – вид пам'яті, що є основою збереження фактів емоційного досвіду в континуумі значущих життєвих явищ.

Почуття — стійкі емоційні ставлення людини до явищ дійсності, що відображають значення цих явищ у зв'язку з її потребами і мотивами (див.); вищий продукт розвитку емоційних процесів в суспільних умовах. Породжувані світом об'єктивних явищ, тобто такі, що мають строго причинно обумовлену природу, почуття так чи інакше суб'єктивні, оскільки одні і ті ж явища для різних людей можуть мати різне значення.

На відміну від власне емоцій (див.) і афектів (див.), пов'язаних з конкретними ситуаціями, почуття виділяють в сприйманій і уявній дійсності явища, що мають для людини стабільну потребово-мотиваційну значущість. Почуття носять виразно виражений предметний характер, тобто неодмінно пов'язані з деяким конкретним об'єктом (предметом, людиною, подією життя тощо).

Одне і те ж почуття може реалізуватися в різних емоціях. Це обумовлено складністю явищ, багатогранністю і множинністю їх зв'язків один з одним. Наприклад, почуття любові нерідко включає емоції радості, гніву, печалі. В одному і тому ж відчутті нерідко зливаються, об'єднуються, переходять один в одного різні за знаком (позитивні і негативні) емоції. Цим пояснюється така властивість почуття, як подвійність (амбівалентність).

Історично почуття формуються в процесі суспільного розвитку людини і змінюються залежно від конкретних соціальних умов. В онтогенезі почуття виявляються пізніше, ніж власне емоції; вони формуються у міру розвитку індивідуальної свідомості під впливом виховних дій сім'ї, школи, мистецтва. Виникаючи як результат узагальнення окремих емоцій, почуття, що сформувалися, стають утвореннями емоційної сфери людини, які визначають динаміку і зміст ситуативних емоційних реакцій.

В процесі формування особистості почуття організуються в ієрархічну систему, в якій одні з них займають провідне положення, відповідне мотивам, що актуально діють, інші ж залишаються потенційними, нереалізованими. У змісті домінуючих почуттів людини виражаються її світоглядні установки, спрямованість, тобто найважливіші характеристики її особистості, її спрямованості. Почуття виняткової сили стійкості, тривалості, що виражається в спрямованості помислів і сил на єдину мету, називається п р и с т р а с т ю. Найбільш поширена класифікація почуттів виділяє окремі їх підвиди відповідно до конкретних

сфер діяльності і соціальних явищ, що стають об'єктами почуття: моральні, естетичні, інтелектуальні, практичні, батьківські і інші почуття. За ступенем узагальненості предметного змісту почуття підрозділяються на конкретні (наприклад, до дитини, витвору мистецтва), узагальнені (до дітей, до музики) і абстрактні (почуття справедливості, трагічного тощо). Відсутність вичерпної класифікації почуттів пояснюється великою їх різноманітністю, а також їх історичною мінливістю [8, с. 402 – 403].

16. Образна пам'ять = пам'ять на уявлення

Образна пам'ять – вид пам'яті, що є основою полімодального образу світу на основі результатів зорових, слухових, дотикових, нюхових, смакових сприйняття і відчуттів.

Образ — суб'єктивний феномен, що виникає в результаті предметно-практичної, сенсорно-перцептивної, розумової діяльності, є цілісним інтегральним віддзеркаленням дійсності, в якому одночасно представлені основні перцептивні категорії (простір, рух, колір, форма, фактура і т. ін.).

В інформаційному відношенні образ є незвичною формою репрезентації навколишньої дійсності. Образи багатовимірні, багатокатегоріальні і полімодальні. В образах відображаються не тільки фундаментальні перцептивні категорії, але і відношення між ними як в межах однієї модальності, так і інтермодальні відношення.

Особливо велика інформаційна сміність зорових образів. У порівнянні із слуховими і руховими вони характеризуються суб'єктивною симультанністю, що дозволяє миттєво схоплювати відношення між реальною і уявною ситуацією, що забезпечується використанням в якості перцептивних одиниць сприйняття багатовимірних кодів (поєднань кольорів, форми, конфігурації і ін.).

Зорові образи містять афективні і оперативні елементи, пов'язані з їх дієвим походженням. Це дозволяє образам трансформуватися в перцептивно-моторні схеми і виконувати функцію регуляції поведінки з урахуванням зовнішніх обставин, а також мотиваційних і цільових аспектів діяльності.

В образі усвідомлюється в першу чергу предметний зміст, відповідний смислової стороні завдання, що стоїть перед суб'єктом. Фонові координатні, що реалізуються на нижчих рівнях, не представлені у фокальній області свідомості, навіть якщо мова йде про такі процеси, як віддзеркалення характеристик яскравості і руху предмету [8, с. 223].

17. Словесно-логічна пам'ять = пам'ять на думки

Думка — основна одиниця, «клітинка» мислення. У думці знаходить вираз процес розуміння навколишнього світу, інших людей і самого себе. В основі думки лежить віддзеркалення таких фундаментальних

ознак явищ, як їх схожість і суміжність в часі і просторі. Згідно І.М.Сеченову, людська думка має початковою точкою порівняння двох явищ і є рефлексом із загальмованим кінцем. З погляду радикальної психології, думка орієнтована на пошук зв'язків; думка містить співвідношення фактів за ознаками «відмінність — схожість», «причина — наслідок», «дійсне — можливе». Логічний підхід до одиниць мислення приписує їм предикативність як обов'язкову рису. Мовленнєвий вираз думки в текстах має форму речення. В той же час думка не відноситься до психічних феноменів, що породжуються виключно лівопівкульовим субстратом. Думка може виникати у відповідь на емоційні імпульси і виражати зв'язок будь-яких образів, що мають когнітивне значення, відповідно її може породити і права півкуля кори головного мозку. Диференціація субстрату думки є предметом психофізіологічних досліджень, її зміст і структура вивчаються в процесі експериментального аналізу розуміння [9, с. 222 – 223].

18. Мимовільна пам'ять = відсутність мети запам'ятати

Мимовільна пам'ять відзначається відсутністю спеціального мнемічного завдання і вольового зусилля. *Завдання* – мета діяльності, що підлягає досягненню на основі процедури перетворення наявних умов [9, с. 119]. *Вольове зусилля* – переживання зусилля, що є обов'язковим суб'єктивним компонентом вольової дії [6, с. 22]. *Мета* – усвідомлений образ результату, що передбачається; формальний опис кінцевих ситуацій, до досягнення якого прагне будь-яка саморегульована функціональна система [9, с. 440].

19. Довільна пам'ять = наявність мети запам'ятати

Довільна пам'ять характеризується наявністю спеціального мнемічного завдання і вольового зусилля. *Завдання* – мета діяльності, що підлягає досягненню на основі процедури перетворення наявних умов [9, с. 119]. *Вольове зусилля* – переживання зусилля, що є обов'язковим суб'єктивним компонентом вольової дії [6, с. 22]. *Мета* – усвідомлений образ результату, що передбачається; формальний опис кінцевих ситуацій, до досягнення якого прагне будь-яка саморегульована функціональна система [9, с. 440].

20. Оперативна пам'ять = «обслуговування» однієї дії

«Обслуговування» однієї дії – запам'ятовування елементів складної дії і її проміжних результатів, необхідних для досягнення шуканої початкової мети.

Пам'ять первинна — одне з сховищ у моделях перетворення інформації. На відміну від вторинної пам'яті, первинна має малий об'єм (2—3

слова або склади). Одиниці матеріалу, що знов поступають, витісняють з неї те, що містилося в первинній пам'яті раніше. Збереження тестового матеріалу первинною пам'яттю забезпечується повторенням. Збереження 2—3 слів у первинній пам'яті протягом короткого часу робить можливим встановлення смислового зв'язку між ними. Поняття первинної пам'яті і вторинної пам'яті придатні для аналізу процесів запам'ятовування і відтворення довгих рядів слів і чисел, що пред'являються у випадковому порядку [8, с. 249].

21. Короткочасна пам'ять = в межах часу консолідації сліду

Пам'ять короткочасна — підсистема пам'яті, що забезпечує оперативне утримання і перетворення даних, що поступають від органів чуття, і з пам'яті довготривалої. Необхідною умовою переводу матеріалу з пам'яті сенсорної в короткочасну пам'ять вважається звернення на нього уваги. Центральну роль при короткочасному утриманні даних грають процеси внутрішньої назви і активного повторення матеріалу, що здійснюються зазвичай у формі прихованого промовляння. Виділяють два види повторення. У першому випадку воно носить відносно механічний (акустико-артикуляційний) характер і не приводить до яких-небудь помітних перетворень матеріалу. Цей вид повторення дозволяє утримувати інформацію на рівні короткочасної пам'яті, хоча недостатній для її переводу у довготривалу пам'ять. Довготривале запам'ятовування стає можливим тільки при другому виді повторення, що супроводжується включенням утримуваного матеріалу в систему асоціативних зв'язків (наприклад, укрупненням одиниць інформації — переходом від розрізаних букв до слів, від слів до речень тощо). На відміну від довготривалої пам'яті, в короткочасній пам'яті може зберігатися лише дуже обмежена кількість інформації — не більше 7 ± 2 одиниць матеріалу. Сучасні дослідження показують, проте, що обмеження короткочасної пам'яті не служать перешкодою при запам'ятовуванні великих об'ємів осмисленого перцептивного матеріалу (пейзажі, обличчя, витвори образотворчого мистецтва тощо). Синоніми короткочасної пам'яті — «оперативна» пам'ять і «робоча» пам'ять [9, с. 265 – 266].

Пам'ять буферна — короткочасна пам'ять, що забезпечує зберігання інформації в ході якогось циклічного процесу (наприклад, повторення інформації, що запам'ятовується, сканування). У деяких моделях перетворень інформації буферна пам'ять розглядається як частина короткочасної пам'яті (див. Пам'ять первинна) [8, с. 249].

22. Довготривала пам'ять = знання, уміння, навички, досвід

Пам'ять довготривала — підсистема пам'яті, яка забезпечує тривале (години, роки, іноді десятиліття) утримання знань, а також збереження умінь і навичок і характеризується величезним об'ємом інформації, що зберігається. Основним механізмом введення даних у довготривалу пам'ять і їх фіксації зазвичай вважається повторення, яке здійснюється на рівні пам'яті короткочасної. Проте чисте механічне повторення не приводить до стійкого довготривалого запам'ятовування. Крім того, повторення служить необхідною умовою фіксації даних у довготривалій пам'яті лише у разі вербальної інформації, або такої, що легко вербалізується. Вирішальне значення має осмислена інтерпретація нового матеріалу, встановлення зв'язків між ним і тим, що вже відоме суб'єктові. При цьому може втрачатися зовнішня, поверхнева форма повідомлення (наприклад, точна послідовність слів у фразі), що запам'ятовується, та зате сенс його утримується на тривалий час. Враховуючи величезний об'єм відомостей, що зберігаються в довготривалій пам'яті, легко зрозуміти, що успішний пошук інформації можливий тут лише за умови високого ступеня її організації. Судячи за експериментальними даними, в довготривалій пам'яті одночасно функціонує декілька форм організації знань. Однією з них є організація семантичної інформації в ієрархічні структури за принципом виділення більш абстрактних, родових і більш специфічних, видових понять. Іншою формою організації, характерної для життєвих категорій, є угруповання окремих понять навколо одного або декількох типових представників категорії — прототипів. Так, «стіл» може швидше служити прототипом категорії «меблі», чим «секретер» або «софа». Семантична інформація в довготривалій пам'яті містить як понятійні, так і емоційно-оцінні моменти, що відображають різне особистісне ставлення суб'єкта до тих чи інших відомостей (див. Значення, Особистісний смисл). Дослідження організації інформації в довготривалій пам'яті є тому важливим засобом діагностики пізнавальної сфери і особистості (див. Психодіагностика, Психосемантика) [9, с. 265].

4. Процеси пам'яті. Запам'ятовування

23. Запам'ятовування = закріплення нового, пов'язання із старим

Запам'ятовування — один з процесів пам'яті, за допомогою якого здійснюється введення інформації в пам'ять. В процесі запам'ятовування включення елементів, що знов поступають, в структуру пам'яті відбувається шляхом їх введення в систему асоціативних зв'язків.

Залежно від способу і характеру здійснення процесів пам'яті розрізняють довільне і мимовільне запам'ятовування; далі —

запам'ятовування механічне і смислове, а також опосередковане і безпосереднє. Мимовільне запам'ятовування відбувається без спеціально поставленої мети — запам'ятати, за відсутності вольових зусиль, без попереднього вибору матеріалу, що підлягає закріпленню, і застосування яких-небудь прийомів запам'ятовування. Повнота, точність і міцність мимовільного запам'ятовування залежать від цілей і мотивів виконуваної людиною діяльності і від способів її здійснення. Дослідження радянських психологів (П.І.Зінченко, А.О.Смирнов) показали, що запам'ятовування більш продуктивно, якщо матеріал, що запам'ятовується, входить у зміст основної мети діяльності. Продуктивність мимовільного запам'ятовування в значній мірі залежить від розумової активності, самостійності в роботі: матеріал, що не вимагає розумових зусиль, запам'ятовується нерідко значно гірше і менш міцно.

При довільному запам'ятовуванні людина, спонукувана певними мотивами, ставить перед собою мету — запам'ятати те, що вона сама собі намітила або їй пропонується. Таким чином, довільне запам'ятовування є спеціальною мнемічною дією. Успішність довільного запам'ятовування залежить від особливостей мнемічних цілей. Ті чи інші мнемічні завдання (запам'ятати повно, точно, надовго тощо) викликають різне орієнтування в змісті матеріалу, визначають вибір і активацію певних способів запам'ятовування, а тим самим в істотній мірі впливають і на його результати (А.О.Смирнов, Л.В.Занков і ін.). Вирішальною умовою продуктивності довільного запам'ятовування є застосування наступних прийомів: складання плану матеріалу, що запам'ятовується (смислове угруповання і виділення смислових опорних пунктів); співвідношення нового із старим, добре відомим; класифікація, систематизація матеріалу; асоціювання його за схожістю і контрастом тощо. Довільне запам'ятовування за інших рівних умов помітно більш продуктивно мимовільного: воно забезпечує велику систематичність, усвідомленість, міцність засвоєння знань. Проте мимовільне запам'ятовування, що є продуктом змістовної, активної розумової роботи, може бути більш продуктивним, ніж довільне запам'ятовування, якщо останнє здійснене поза вказаними вище умовами.

Зіставлення механічного і смислового запам'ятовування ґрунтується на його розгляді у зв'язку з процесами розуміння. Механічним прийнято називати запам'ятовування точної послідовності тих чи інших об'єктів, яке здійснюється без встановлення логічного зв'язку між частинами матеріалу, що запам'ятовується. Осмислене ж запам'ятовування здійснюється при розкритті різних логічних, істотних (зокрема, причинно-наслідкових) зв'язків у матеріалі, що запам'ятовується, при виділенні в ньому головного і другорядного, що припускає уявну переробку матеріалу, що запам'ятовується, і робить

сміслові запам'ятовування набагато продуктивнішим, ніж механічне. Практично, проте, сміслові і механічні запам'ятовування тісно зв'язані між собою і зазвичай беруть участь в актах мнемічної діяльності.

В протилежність безпосередньому запам'ятовуванню, що припускає відображення сприйнятого як воно є, без всякої додаткової переробки, опосередковане запам'ятовування характеризується свідомим використанням різних допоміжних засобів для запам'ятовування, що виконують потім роль «ключів» при відтворенні. Опосередковування майже завжди має місце в процесах осмисленого запам'ятовування. Дослідження О.М.Леонтьєва показали, що безпосереднє запам'ятовування є лише першим етапом розвитку пам'яті, тоді як вищий етап її розвитку складає вживання внутрішніх елементів, що опосередковують.

Можна виділити декілька чинників, що впливають на запам'ятовування. Це, по-перше, особливості самого матеріалу, що підлягає запам'ятовуванню: чим більш осмисленою і значущою для суб'єкта є інформація, тим краще вона запам'ятовується. Іншою важливою детермінантою запам'ятовування є контекст, в якому знаходиться матеріал, що запам'ятовується: експериментальні дослідження показали, що запам'ятовування здійснюється краще, якщо при відновленні елементи матеріалу знаходяться в тому ж контексті, що і під час його заучування. Вказані факти, у свою чергу, є наслідком специфічності структури пам'яті, що є віддзеркаленням діяльності людини. Оскільки не існує двох індивідів, діяльність яких була б у всьому тотожна, пам'ять кожної конкретної людини також має свої особливості. Відносно розглянутих вище чинників це означає, що один і той же елемент, що запам'ятовується, має для кожної людини свій смисл і значення. Аналогічним чином контекст викликає більше або менше полегшення запам'ятовування.

Важливу роль в процесі запам'ятовування грає повторення, яке дозволяє збільшувати час обробки матеріалу, що поступає в пам'ять. Існує два види повторення. В одному випадку інформація утримується на рівні свідомості у вигляді окремих елементів, які добре відновлюються при безпосередньому відтворенні. Проте таке запам'ятовування не дозволяє відтворювати інформацію, якщо з моменту її пред'явлення пройшло багато часу. Довготривале запам'ятовування стає можливим, тільки якщо здійснюється повторення другого типу, коли елементи, що запам'ятовуються, включаються в систему асоціативних зв'язків, що створюють пам'ять. Встановлення зв'язків між елементами інформації, що запам'ятовується, і елементами, вже наявними в пам'яті (кодування), є необхідною умовою точного довготривалого запам'ятовування [8, с. 109 – 111].

Запам'ятовування — узагальнена назва процесів, що забезпечують утримання матеріалу в пам'яті. Запам'ятовування — найважливіша умова подальшого відновлення знов придбаних знань. Успішність запам'ятовування визначається в першу чергу можливістю

включення нового матеріалу в систему осмислених зв'язків. Залежно від місця процесів запам'ятовування в структурі діяльності розрізняють довільне і мимовільне запам'ятовування. У разі мимовільного запам'ятовування людина не ставить перед собою завдання запам'ятати той чи інший матеріал. Пов'язані з пам'яттю процеси виконують тут операції, обслуговуючі інші дії. В результаті запам'ятовування носить відносно безпосередній характер і здійснюється без спеціальних вольових зусиль, попереднього відбору матеріалу і свідомого застосування яких-небудь мнемонічних прийомів (див. Мнемоніка). Разом з тим залежність запам'ятовування від цілей і мотивів діяльності зберігається і в цьому випадку. Як показали дослідження радянських психологів (П. І. Зінченко, А.О.Смирнов), мимовільне запам'ятовування виявляється значно успішнішим, коли матеріал, що запам'ятовується, входить в зміст мети виконуваної дії. Важливу роль грає і специфіка виконуваного завдання. Орієнтування на смислові, семантичні зв'язки веде до глибшої обробки матеріалу і тривалішого мимовільного запам'ятовування. Довільне запам'ятовування є спеціальною дією, конкретне завдання якої — запам'ятати точно, на максимально тривалий термін, з метою подальшого відтворення або просто пізнання — визначає вибір способів і засобів запам'ятовування, а тим самим впливає і на його результати. Типовою для цього виду запам'ятовування є складна опосередкована будова. До звичайно використовуваних способів довільного запам'ятовування належать: складання попереднього плану, виділення смислових опорних пунктів, семантичне і просторове угруповання матеріалу, представлення матеріалу у формі наочного зорового образу, співвідношення його з вже наявними знаннями. За інших рівних умов довільне запам'ятовування більш продуктивне мимовільного, забезпечує велику систематичність, усвідомленість засвоєння нових знань і керуваність цим процесом (див. Научасність). Важливу роль серед механізмів запам'ятовування грає повторення. Продовжуючи ефективну тривалість дії інформації, воно служить засобом розвитку вищих соціалізованих форм пам'яті, перш за все довільного запам'ятовування. Разом з тим дослідження показують, що повторення не є, безумовно, необхідним для довготривалого запам'ятовування, зокрема його роль істотно знижується при запам'ятовуванні життєво важливого матеріалу і відомостей, що несуть для індивіда велике смислове навантаження [9, с. 120 – 121].

24. Запам'ятовування і дія = мотиви, цілі, способи діяльності

Запам'ятовування і дія – запам'ятовування (мимовільне) є успішнішим, якщо матеріал, що запам'ятовується, входить в зміст мети виконуваної дії [9, с. 120]. *Мотиви:* а) спонука до діяльності, пов'язана із задоволенням потреб [9, с. 219]; б) усвідомлювана причина вибору дії; в)

цінності, ідеали, інтереси [12, с. 390]. *Мета* – усвідомлений образ результату, що передбачається; формальний опис кінцевих ситуацій, до досягнення якого прагне будь-яка саморегульована функціональна система [9, с. 440]. *Способи діяльності* – схеми результативних дій в минулому досвіді людини.

25. Мимовільне запам'ятовування = продукт пізнавальних, практичних дій

Мимовільне запам'ятовування – процес пам'яті, що характеризується відсутністю завдання на запам'ятовування і спеціальних вольових зусиль, попереднього відбору матеріалу і свідомого застосування мнемонічних прийомів [9, с. 120]. *Продукт пізнавальних, практичних дій* – орієнтування на смислові, семантичні зв'язки сприяє глибшій обробці матеріалу і тривалішому мимовільному запам'ятовуванню [9, с. 120].

26. Довільне запам'ятовування = продукт мнемічних дій

Довільне запам'ятовування – процес пам'яті, що характеризується наявністю завдання на запам'ятовування спеціальних вольових зусиль, попереднього відбору матеріалу і свідомого застосування мнемонічних прийомів [4, с. 120]. *Продукт мнемічних дій* – складання попереднього плану, виділення смислових опорних пунктів, семантичне і просторове угруповання матеріалу, представлення матеріалу у вигляді наочного зорового образу, співвідношення його з вже наявними знаннями [9, с. 120].

27. Довільність = розуміння

Довільність – властивість психічних явищ, в структуру яких входить воля [6, с. 104]. *Розуміння* – проникнення в суть феномена шляхом встановлення зв'язків між його елементами, відображуваних системою понять [6, с. 96], яке приводить до ясного бачення причинно-наслідкових зв'язків, коли раніше розрізнені факти об'єднуються в єдину логічну систему [9, с. 284].

28. Складання плану = розбивка, опорні пункти, об'єднання

Складання плану – процес виділення смислових відрізків тексту і позначення кожного з них за допомогою узагальнювальної думки. *Розбивка* – виділення в матеріалі структурної смислової єдності. *Опорні пункти* – основне поняття структурної смислової єдності. *Об'єднання* – використання основних понять матеріалу для формулювання думки про зміст основного текстового суб'єкта, сформульованого в назві тексту.

29. Порівняння = підкреслення відмінностей

Порівняння – процес зрівняння двох або більш об'єктів пізнання з метою визначення спільності або відмінності їх властивостей [6, с. 141; 9, с. 382]. *Підкреслення відмінностей* – процес виявлення відмітних ознак на тлі виявлених загальних властивостей.

30. Класифікація = систематизація матеріалу

Класифікація – процес диференціації об'єктів пізнання відповідно до встановлених принципів. *Систематизація матеріалу* – уявне розташування матеріалу відповідно до виробленої структурно-логічної схеми.

31. Образні зв'язки = осмислення матеріалу

Образні зв'язки – використання системи наочних образів для відтворення цілісної картини матеріалу, що запам'ятовується. *Осмислення матеріалу* – процес «сходження від абстрактного до конкретного», за допомогою якого здійснюється зв'язок матеріалу, що запам'ятовується, з актуальним і минулим досвідом індивіда.

32. Відтворення = «переклад на свою мову»

Відтворення – процес пам'яті, що характеризується: 1) актуалізацією відомих по минулому досвіду думок, образів, відчуттів, рухів [8, с. 60]; 2) відновленням і реконструкцією актуалізованого змісту [9, с. 69]. «*Переклад на свою мову*» – відновлення і реконструкція матеріалу з використанням індивідуальної лексико-семантичної і, отже, понятійної системи.

33. Структура мнемічної дії = орієнтування, виділення груп, встановлення зв'язків між ними

Мнемічна дія – дія, що забезпечує введення інформації в систему асоціативних зв'язків. *Структура* – сукупність стійких зв'язків об'єкту, що забезпечує його цілісність і тотожність самому собі [12, с. 657]. *Дія* – одиниця діяльності, що містить орієнтовну, виконавчу і контрольну частину [9, с. 94]. *Структура мнемічної дії* – сукупність стійких зв'язків (орієнтування, старання, контрольна) в процесі введення інформації. *Орієнтування* – обстеження матеріалу, який підлягає запам'ятовуванню, і планування дій з його запам'ятовування. *Виділення груп* – виявлення смислових єдностей, які в своїй сукупності створюють зміст матеріалу. *Встановлення зв'язків між смисловими групами* – виявлення логічних відношень, що визначають суть матеріалу, який підлягає запам'ятовуванню.

5. Процеси пам'яті. Відтворення

34. Відтворення = репродуктивна задача

Відтворення — один з процесів пам'яті, при якому актуалізуються відомі із минулого досвіду думки, образи, почуття, рухи. На відміну від упізнання відтворення здійснюється у відсутність об'єктів, що викликали колись відповідні сліди пам'яті.

Розрізняється відтворення мимовільне і довільне. У першому випадку минулі враження згадуються без спеціального завдання на їх актуалізацію. Вони спливають у пам'яті зазвичай за асоціацією з наявними думками, образами, переживаннями і діями. Довільне відтворення відбувається у зв'язку зі свідомою установкою на актуалізацію певних слідів пам'яті.

Відтворення може здійснюватися прямим і непрямим способами. При першому способі відтворення відбувається як безпосередня відповідь на виникле мнемічне завдання без ланок, що опосередковують. Мимовільним відтворенням є більш менш розгорнений процес, який містить різні проміжні ланки. Якщо в процесі такого відтворення зустрічаються утруднення, то воно може перейти в пригадування, що здійснюється як активний вольовий і розумовий процес, виступаючий у вигляді розгорненої розумової діяльності, в ході якої людина свідомо відшукує необхідні проміжні ланки, проводить їх оцінку і відбір, міркує і робить висновок.

Істотною особливістю відтворення є його вибірковий характер. Це виявляється вже в процесі мимовільного відтворення, оскільки воно здійснюється у зв'язку з потребами людини, напрямом її діяльності, наявними переживаннями. Особливо чіткою вибірковістю характеризується довільне відтворення. Залежно від завдання людина не тільки визначає те, що потрібно пригадати, але і прагне відтворити потрібне більш повно або, навпаки, вибірково, в колишній або іншій послідовності.

Відтворення майже ніколи не є фотографічно точною передачею сприйнятого. Воно зазвичай пов'язане з більшою або меншою перебудовою останнього, яка залежить від того, які завдання діяльності, як людина розуміє, пам'ятає і переживає відтворне.

Великий інтерес має питання про готовність пам'яті до відтворення, яка виражається в здатності до швидкої і точної актуалізації слідів пам'яті, що потребують завдання діяльності. Ступінь готовності до відтворення залежить значною мірою від того, як здійснюється запам'ятовування. Важливе значення має спеціальна установка на своєчасне відтворення.

Безпосереднє відтворення (відтворення відразу після сприйняття матеріалу, що запам'ятовується) не завжди виявляється більш продуктивним за відстрочене відтворення. У ряді випадків відмічається явище так званої

ремінісценції (відтворення матеріалу, який суб'єкт не міг відтворити раніше). Однією з умов, що утрудняють відтворення, є інтерференція слідів пам'яті.

Існують численні експериментальні методи дослідження пам'яті, в основі яких лежить відтворення. Великий внесок в розробку цих методів зробив німецький психолог кінця XIX ст. Г.Еббінгауз. Їм запропоновані такі способи дослідження пам'яті, як метод заучування (метод послідовних відтворень), метод антиципації, метод заощадження. Наразі окрім перерахованих поширеними є такі методи, як вільне відтворення, впорядковане відтворення, метод Броуна — Петерсона (відтворення декількох елементів матеріалу після відстрочення, заповненим завданням, що інтерферує) і деякі інші [8, с. 60 – 61].

35. Актуалізація = перевід в оперативну пам'ять

Актуалізація (від лат. actualis — діяльний) — дія, що полягає у добуванні засвоєного матеріалу з довготривалої або короткочасної пам'яті з метою подальшого використання його при пізнаванні, пригадуванні, спогаді або безпосередньому відтворенні. Актуалізація характеризується різним ступенем труднощі або легкості залежно від рівня збереження або забування матеріалу, що здобувається (див. Забування; Запам'ятовування) [9, с. 15].

Актуалізація зв'язків — відтворення знань, що є у людини, умінь, навичок, різних форм поведінки і емоційного стану, а також окремих психічних процесів (уявлень, думок, рухів, почуттів і т. ін.), перевід їх з латентного, потенційного стану в актуальну дію. Актуалізація зв'язків ґрунтується на збудженні раніше утворених систем часових зв'язків (асоціацій), їх «слідів» в ц. н. с. поживлених дією наявних предметних і словесних подразників. Актуалізація зв'язків може бути навмисною (довільною) і ненавмисною (мимовільною), повною і неповною, узагальненою і вибірковою, залежно від міцності вироблених нервових зв'язків і загальної структури і стану функціональної системи, в яку вони включаються в даний момент (див. Відтворення) [8, с. 14].

36. Пізнавання = повторне сприйняття

Пізнавання — пізнання сприйманого об'єкту як вже відомого з минулого досвіду. Пізнавання засноване на операції звірення наявного враження з відповідними слідами пам'яті. Ці сліди виступають в процесі звірення як еталони пізнавальних ознак сприйманого предмету або явища. Розрізняється пізнавання індивідуальне і родове. В процесі індивідуального пізнавання пізнається який-небудь одиничний об'єкт. У результаті він фіксується як саме той самий, який зустрічався раніше. Родове пізнавання — це пізнання варіативного предмету або явища, наприклад, деякої геометричної фігури. Впізнати варіативний об'єкт — означає

віднести його до якого-небудь відомого класу об'єктів. Пізнання може бути сукцесивним і симультанним. Сукцесивне (послідовне) упізнання характеризується стадійністю. Воно пов'язане з висуненням і перебором гіпотез. При цьому спочатку виникає лише почуття знайомості, яке потім переходить на рівень повного пізнання предмету або явища. Симультанне (миттєве) впізнання має місце тоді, коли об'єкт добре знайомий і умови його сприйняття не утруднені. Особливим явищем є складне впізнання, коли людина переживає як знайомі вперше сприймані об'єкти (феномен вже пережитого) [8, с. 376].

37. Спогад = факт внутрішнього світу

Спогад — добування з довготривалої пам'яті (див. Пам'ять довготривала) образів минулого, що в думках локалізуються в часі і просторі. Спогад може бути довільним (пригадування) і мимовільним, коли образи спонтанно виникають у свідомості (див. Персеверація). При довільному спогаді якої-небудь події свідомо відновлюється ставлення до нього, що може супроводжуватися супутніми цьому епізоду емоціями. Реконструкція, або відновлення, минулого досвіду ніколи не буває буквальною. Ступінь неспівпадання спогаду і минулої події залежить від динаміки розвитку особистості (її установок, мотивів, цілей), від давності пригаданої події, а також від значущості її для суб'єкта. Продуктивність спогаду залежить від мнемічних засобів (див. Мнемотехніка), а також від умов, в яких запам'ятовувався епізод [9, с. 66].

38. Пригадування = активне викликання образів, асоціацій

Пригадування — розумові дії, пов'язані з пошуком, відновленням і добуванням з довготривалої пам'яті (див. Пам'ять довготривала) необхідної інформації. Пригадування виступає як довільна форма спогаду [9, с. 292].

6. Процеси пам'яті. Забування і збереження

39. Забування = рідке включення в діяльність

Забування — процес, що приводить до втрати чіткості і зменшення об'єму закріпленого в пам'яті матеріалу, неможливості відтворити, а в крайніх випадках навіть і дізнатися про те, що було відоме з минулого досвіду. Забувається, як правило, те, що не придбало або втратило життєве значення для людини і надалі не грає ролі в його діяльності.

Забування особливо інтенсивно відбувається спочатку після заучування. Ця закономірність є загальною, хоча змістовний зоровий або вербальний матеріал забувається більш поволі, ніж, наприклад, послідовності цифр або безглузких складів. Наявність інтересу до матеріалу, що

запам'ятовується, веде до тривалішого його збереження. Матеріал, пов'язаний з потребами, з цілями дій людини, забувається повільніше (див. Зейгарник ефект), а багато що з того, що має для даного суб'єкта особливе значення, не забувається зовсім. Забування не зводиться тільки до кількісного зменшення об'єму завченого матеріалу, що зазнає в процесі збереження і відтворення якісних змін. Найповніше і міцно зберігається основний зміст матеріалу; другорядні деталі забуваються швидше. Матеріал, що у зв'язку з цим зберігається в пам'яті, набуває з часом все більш узагальненого, схематичного характеру. Найбільш поширені пояснення забування пов'язані з двома гіпотезами, вперше сформульованими німецькими психологами Г.Е.Мюллером і А.Пільцекером у 1900 р. Згідно однієї з гіпотез, забування відбувається тому, що процеси запам'ятовування якого-небудь нового матеріалу і навіть взагалі будь-яка психічна активність взаємодіють (інтерферують) з вже наявними в пам'яті асоціаціями і можуть їх зруйнувати (див. Інтерференція). Гіпотеза ж про слабкість сліду припускає просте ослаблення асоціацій (енграми) з часом. Ця гіпотеза має відносно мало прихильників і підтверджується лише при дослідженні сенсорної пам'яті. Своєрідне тлумачення забування було запропоноване в психоаналізі, де воно розглядається як результат роботи специфічних захисних механізмів, які витісняють зі свідомості і надалі не пускають у нього афектогенні враження, що травмують (див. Афекти, Фройдизм).

Численні спостереження і експерименти показують, що забування далеко не завжди буває абсолютним. Зміна функціонального стану, відновлення умов, в яких відбувалося запам'ятовування, застосування ефективнішої стратегії відтворення і пошуку в пам'яті часто виявляються достатніми для відновлення, здавалося б, втраченої інформації (див. Ремінісценція). Велике значення для запобігання забуванню (наприклад, у практиці навчання) мають активне повторення і особливо організація матеріалу, що здійснюється шляхом його включення в системи все більш і більш багатих семантичних зв'язків (див. Семантика). Як писав К.Д.Ушинський, «вихователь, який розуміє природу пам'яті, безупинно удаватиметься до повторень не для того, щоб полагодити те, що розвалюється, але для того, щоб укріпити і вивести на ньому новий поверх» [Зібрання творів, т. 10, с. 425] [8, с. 104 – 105].

Забування — процес, який характеризується поступовим зменшенням можливості пригадування і відтворення завченого матеріалу. Забування вперше досліджувалося Г.Еббінгаузом (1885), який експериментально встановив часову залежність збереження в пам'яті безглузкого вербального матеріалу. Подальші дослідження показали, що темп забування залежить: від об'єму матеріалу, що запам'ятовується, від його змісту і ступеня його усвідомленості, від схожості матеріалу, що запам'ятовується і інтерферує (див. Інтерференція), від ступеня значущості

матеріалу, що запам'ятовується, і включеності його в діяльність суб'єкта і т. ін. Неможливість пригадати який-небудь матеріал не означає, що він абсолютно забутий: забувається конкретна форма матеріалу, але його значущий для суб'єкта зміст піддається якісним змінам і включається в досвід суб'єкта. Згідно інтерференційним теоріям (Б.Андервуд, 1964; Д.Серасо, 1967), забування є наслідком стирання сліду пам'яті під впливом проактивної і ретроактивної інтерференції. За Р.Аткінсоном (1968), довготривала пам'ять вічна, а забування відбувається таким чином: ключем для пригадування є вибір пробної (такої, що підказує) інформації, завдяки якому активізуються відповідні пошукові набори в сховищі довготривалої пам'яті (див. Пам'ять довготривала); неадекватний же вибір пробної інформації і подальше невдале відтворення (оскільки завдання пригадати великий об'єм матеріалу породжує великі пошукові набори) і приводять до ефекту забування. Але і ця теорія уразлива, оскільки не пояснює всіх феноменів забування (див. Ефект краю). У радянській психології перспектива створення психологічної теорії пам'яті, що пояснює феномени забування, пов'язана не з традиційною доктриною слідів, а з уявленням про пам'ять як дію у власному сенсі слова (див. Пам'ять; Запам'ятовування) [9, с. 118].

Інтерференція (від лат. *inter* — між, *ferens* (*ferentis*) — те, що несе) — погіршення збереження матеріалу, що запам'ятовується, в результаті дії (накладення) іншого матеріалу, з яким оперує суб'єкт. Інтерференція вивчається в контексті досліджень пам'яті, процесів навчання (у зв'язку з проблемою навички). Залежно від послідовності заучуваного матеріалу, що інтерферує, розрізняють ретроактивну інтерференцію і проактивну інтерференцію. Залежно від характеру матеріалу, що інтерферує, виділяють вербальну інтерференцію, моторно-акустичну інтерференцію, зорову інтерференцію і т. ін. В експериментах вплив одного матеріалу, що інтерферує, на інший виявляється або в зменшенні об'єму і погіршенні якості відтворного матеріалу, або в збільшенні часу, необхідного для виконання завдання, як це має місце при селективній інтерференції. Поняття про інтерференцію лежить в основі ряду психологічних теорій забування. Найбільш поширена точка зору пояснює інтерференцію виходячи з рефлексорної теорії І.П.Павлова. Згідно французькому психологові М.Фуко (1928), вплив матеріалу, що інтерферує, на відповіді викликається прогресивним (для проектної інтерференції) або регресивним (для ретроактивної інтерференції) внутрішнім гальмуванням [9, с. 147].

Інтерференція проактивна (від лат. *pro* — раніше, *activus* — те, що діє) — явище мнемічної діяльності, що полягає в погіршенні збереження заучуваного матеріалу під впливом заздалегідь завченого (того, що інтерферує) матеріалу (див. Інтерференція). Проактивна інтерференція збільшується при зростанні ступеня заучування матеріалу, що інтерферує, і збільшенні його об'єму, а також у міру наростання ступеня схожості

заучуваного матеріалу, що інтерферує. Експериментально проактивна інтерференція виявляється при порівнянні результатів відтворення (або повторного заучування) контрольної і експериментальної груп [9, с. 147].

Інтерференція ретроактивна (від лат. *retro* — назад, *activus* — те, що діє) — погіршення збереження завченого матеріалу, викликане заучуванням або операцією з подальшим (тим, що інтерферує) матеріалом (див. Інтерференція). Встановлено, що відносна величина ретроактивної інтерференції зменшується у міру досягнення стійкого критерію засвоєння первинного матеріалу. Ретроактивна інтерференція зростає у міру збільшення схожості завченого матеріалу, що інтерферує, і досягає максимуму при їх збігу. Із зростанням об'єму матеріалу, що запам'ятовується, при незмінному об'ємі подальшого ретроактивна інтерференція поступово зменшується, а при незмінному об'ємі матеріалу, що запам'ятовується, і зростанні об'єму подальшого ретроактивна інтерференція збільшується. Визначення ретроактивної інтерференції здійснюється так само, як і у разі проактивної інтерференції: порівнюються результати відтворення (або повторного заучування) в експериментальних і контрольних групах [9, с. 147 – 148].

40. Негативна індукція = вплив сильних сторонніх подразників

Індукція нервових процесів — один із загальних законів фізіології нервової системи і вищої нервової діяльності; полягає в тому, що нервовий процес або стан **о д н о г о з н а к у** викликає в інших ділянках нервової системи (одночасна індукція нервових процесів) або в тій же ділянці після припинення своєї дії (послідовна індукція нервових процесів) протилежний нервовий процес або стан.

Говорять про позитивну індукцію нервових процесів (гальмування індукує збудження або стан підвищеної збудливості) і про негативну індукцію нервових процесів (збудження індукує гальмування або стан зниженої збудливості).

До негативної індукції нервових процесів можна віднести феномени, що описуються в сучасній нейрофізіології як латеральне (бічне) і аферентне гальмування (див. Гальмування). Вони полягають в тому, що локальне вогнище збудження, яке виникає в аналізаторі під дією аферентних імпульсів, гальмує активність навколишніх нейронів, і тим більшою мірою, чим вони ближче анатомічно або функціонально знаходяться до початкового вогнища. Цей вид індукції нервових процесів грає важливу роль в сприйнятті, оскільки сприяє концентрації і фокусуванню збуджень і тим самим чіткішому виділенню об'єкту з навколишнього фону.

Розрізняють загальну і системну індукцію нервових процесів. При загальній індукції нервових процесів сильне і стійке вогнище підвищеної збудливості робить нервову систему несприйнятливою (або малосприйнятливою) до всіх інших подразників.

Системна індукція нервових процесів носить більш вибіркового характеру і існує між нервовими центрами або нейронами, пов'язаними з протилежними діями або функціями. В індукційних відношеннях знаходяться мотонейрони м'язів-антагоністів у спинному мозку. Збудження мотонейронів-згинателів гальмує мотонейрони-розгиначі і навпаки. Індукційні відношення існують між центром і периферією сітківки (між паличками і колбами), між системами нейронів, що відповідають на світло і темноту, тощо. Такого роду вибірково негативні-індукційні відношення в нервовій системі називаються реципрокними, а гальмування, що виникає при цьому, — реципрокним гальмуванням. Останнє є необхідною умовою здійснення будь-якого координованого рухового акту і всіх вибіркового нервових процесів [8, с. 133].

41. Проактивне гальмування = забування наступного елементу

Гальмування проактивне (від лат. pro — раніше, activus — те, що діє) — інтегральний нервовий процес, який уповільнює наслідки того, що відповідає, які відносяться до попередніх елементів матеріалу, гальмують відповіді, які відносяться до подальших його елементів. Термін запропонований французьким психологом М. Фуко (1928), який спирався на введене І. П. Павловим поняття внутрішнього (умовного) гальмування, виділене їм разом із зовнішнім гальмуванням (гальмуванням якої-небудь діяльності орієнтовним рефлексом на сторонній подразник) і охоронним гальмуванням (таким, що оберігає нервові центри від перевтоми). Внутрішнє гальмування спостерігається при згасанні умовних рефлексів, а також їх диференціюванні при утворенні слідових умовних рефлексів і таких, що запізнюються. Вплив проактивного гальмування на відповідь тим сильніше, чим більший об'єм матеріалу завчений до даного відтворного елементу і чим більше складною і схожою на актуальну була попередня діяльність. Як синонім проактивного гальмування іноді використовується термін прогресивне (внутрішнє) гальмування [9, с. 404].

42. Ретроактивне гальмування = забування попереднього елементу

Гальмування ретроактивне (від лат. retro — назад, activus — те, що діє) — інтегральний нервовий процес, який уповільнює наслідки в результаті того, що відповідає на подальші елементи матеріалу, що запам'ятовується, здійснюють гальмуючий вплив на відповіді, що відносяться до попередніх елементів, тобто відбувається забування раніше отриманого матеріалу під впливом подальшого заучування. Термін «ретроактивне гальмування» був запропонований Фуко (1928). Численними дослідженнями встановлено, що вплив ретроактивного гальмування на

відповідь тим сильніше, чим більше число елементів було завчене після елементу, який підлягає відтворенню, і чи більше складною і схожою з відтворною була подальша діяльність. Як синонім ретроактивному гальмуванню іноді використовується термін «регресивне (внутрішнє) гальмування [9, с. 404].

43. Поза межне гальмування = перенапруження відділів мозку

Поза межне гальмування – охоронне гальмування, що виникає при дії стимулів, що перевищують межу працездатності відповідних кіркових структур, необхідне для їх збереження і відновлення [9, с. 403 – 404]. *Перенапруження відділів мозку* – специфічні зміни в діяльності нервових клітин, що приводять до блокування проведення збудження до нервової клітини або припинення її розрядів [8, с. 373].

44. Ремінісценція = поліпшення при відстроченому відтворенні

Ремінісценція (у психології) (від лат. *geminiscentia* — пригадування) — більш повне і точне відтворення збереженого в пам'яті матеріалу в порівнянні із спочатку відображеним (заученим). Термін ремінісценція був запропонований сербським ученим В. Урбанчиком у 1907 р. Ремінісценція може спостерігатися при запам'ятовуванні самого різного вербального і наочного матеріалу, а також при закріпленні сенсомоторних навичок. Особливо часто ремінісценція виявляється при роботі з великим об'ємом логічно або предметно зв'язаного матеріалу, який здійснює на людину емоційний вплив. Ремінісценція більш виражена в дитячому віці. Для пояснення явища ремінісценції запропонований ряд гіпотез. Згідно однієї з них, стомлення під час заучування матеріалу приводить до погіршення безпосереднього його відтворення. Відстрочення дозволяє відновити оптимальний функціональний стан і тим самим покращує відтворення матеріалу. Інша гіпотеза заснована на припущенні про існування процесів прихованого повторення матеріалу, які продовжуються після припинення його явного заучування і приводять до кращого його відтворення після відстрочення. Ремінісценція може бути пояснена також тим, що після відстрочення зменшується інтерференція в пам'яті інформації, що зберігається. Поки жодна з гіпотез не може претендувати на вичерпне пояснення всіх випадків ремінісценції [9, с. 338].

45. Збереження = дозування матеріалу

Збереження — одна з складових цілісного акту пам'яті, що традиційно виділяються. Під збереженням розуміється здатність утримувати

матеріал в пам'яті протягом більш менш тривалого періоду часу, аж до моменту його актуалізації при згадці.

Збереження тісно пов'язане із забуванням (див.). По суті справи, це дві сторони єдиного процесу (наприклад, при неповному збереженні говорять про часткове забування, і навпаки). Тому факти, закономірності і гіпотези, які використовуються для характеристики забування, з повним правом можуть бути віднесені і до збереження. Теорії забування іноді називають теоріями збереження.

Можливі дві точки зору на збереження. Перша — вузька і хронологічно більш рання — розглядає збереження як достатньо пасивний процес зберігання сліду, враження.

Друга трактує збереження ширше — як складний, динамічний і активний процес, що включає разом з власне зберіганням багатообразні операції з переробки матеріалу: його класифікацію, систематизацію, узагальнення, укрупнення і т. ін. В даному випадку збереження за своїм операційним складом практично прирівнюється до запам'ятовування (див.). Між ними може бути проведена лише часова межа. Запам'ятовування відбувається при пред'явленні матеріалу, тобто при його наявності в полі актуального сприйняття. Збереження — подальший в часі процес, обмежений появою сигналу до відтворення, пізнання або іншого способу згадки матеріалу [8, с. 349 – 350].

Збереження — фаза пам'яті, що характеризує довготривале утримання сприйнятої інформації в прихованому стані. Про збереження можна судити тільки на підставі спостережень за іншими мнемічними процесами, що передбачають його: відтворенням, пізнанням, повторним заучуванням. Збереження матеріалу в істотній мірі залежить від організації мнемічних засобів (див. Мнемоніка) і від засобів, які попереджують забування (див. Запам'ятовування, Повторення). Розрізняють активне і пасивне збереження. У першому випадку утримуваний матеріал піддається внутрішнім перетворенням, від простого циклічного повторення до включення в системи нових семантичних зв'язків, що різко збільшує вірогідність його подальшого відтворення, але у другому випадку подібних активних перетворень виявити не вдається [9, с. 372 – 373].

7. Типи пам'яті. Властивості пам'яті

46. Наочно-образний тип = переважання першої сигнальної системи

Сигнальні системи — перша сигнальна система (I сигнальні системи) і друга сигнальна система (II сигнальні системи) — терміни,

введені І. П. Павловим для позначення двох якісно різних рівнів еволюційного розвитку вищої нервової діяльності.

У тварин сигналами пристосовних умовно-рефлекторних реакцій є безпосередні подразники — зорові, слухові, тактильні і т. ін. Сукупність безпосередніх умовних подразників, збуджень в аналізаторах, що викликаються ними, і умовно-рефлекторних процесів І.П.Павлов назвав І сигнальною системою.

Сукупність словесних сигналів, нервових процесів, що викликаються ними, і систему тимчасових нервових зв'язків І. П. Павлов, що виникають на цій основі, відніс до спеціально людської ІІ сигнальної системи. Оскільки слово є знаряддям відвернення і узагальнення, ІІ сигнальна система забезпечує більш високий рівень віддзеркалення, чим І сигнальна система. Першосигнальні нервові процеси лежать в основі безпосереднього чуттєвого віддзеркалення дійсності у формі відчуттів і сприйнять, а другосигнальні забезпечують понятійний рівень віддзеркалення. ІІ сигнальна система складає механізм відвернутого абстрактного мислення людини; завдяки слову стає можливим пізнання загального, загального і необхідного.

Незважаючи на принципову відмінність першосигнальних і другосигнальних процесів, в нормі завжди має місце взаємодія І і ІІ сигнальних систем, яка забезпечує єдність чуттєвого і абстрактного в пізнанні і адекватне здійснення всіх видів діяльності людини.

На основі відносного переважання у людини І або ІІ сигнальної системи визначаються виділені І.П.Павловим специфічно людські типи вищої нервової діяльності — художній (переважання І сигнальної системи), мислиннєвий (переважання ІІ сигнальної системи) і середній (відносно однакова роль І і ІІ сигнальної системи).

ІІ сигнальну систему пов'язано з функціями специфічно людських мовленнєвих ділянок у корі великих півкуль. Це дві передні мовленнєві ділянки в лобових відділах кори і задня мовленнєва ділянка, яка включає верхнєзадню частину скроневої і прилегли до неї ділянки тім'яної кори [...]. Мовленнєві зони локалізовані в лівій півкулі (див. Асиметрія півкуль мозку). Тільки у випадках її великих поразок у ранньому дитинстві мовленнєві ділянки складаються у відповідних відділах правої півкулі.

ІІ сигнальна система — вищий регулятор нервової діяльності і поведінки людини. Це означає, що поведінка людини детермінується не стільки безпосередніми чуттєвими впливами дійсності, скільки її опосередкованим віддзеркаленням у формі складних систем словесних зв'язків і завдяки цьому чуттєво не сприйнятими, загальними і загальними властивостями об'єктивної дійсності. Разом з цим ІІ сигнальна система людини часто змінює і підпорядковує собі здійснення нервових процесів, що викликаються безпосередніми подразниками І сигнальної системи.

Мовленнєві сигнали можуть як сприяти виробленню часових зв'язків в І сигнальній системі, так і гальмувати їх.

Найважливішим механізмом II сигнальної системи є мовленнєві кінестезії, «базальний компонент» II сигнальної системи, за І. П. Павловим. Приховані мовленнєві кінестезії, як показали спеціальні дослідження, виявляються при всіх більш менш складних актах цілеспрямованого сприйняття, довільного запам'ятовування і мислення, зокрема наочного. Вони забезпечують цілеспрямований відбір сенсорної і понятійної інформації [8, с. 337].

47. Словесно-абстрактний тип = переважання другої сигнальної системи

Словесно-абстрактний тип – тип пам'яті, що характеризується запам'ятовуванням вербального матеріалу при переважній орієнтації на запам'ятовування смислу. *Друга сигнальна система* – сукупність тимчасових нервових зв'язків, що виникають на основі сукупності словесних сигналів і створюють механізм відвернутого абстрактного мислення [8, с. 337].

48. Швидкість запам'ятовування = число повторень

Швидкість запам'ятовування – час, необхідний для консолідації сліду. *Число повторень* – кількісна характеристика процесу запам'ятовування.

49. Міцність запам'ятовування = швидкість забування

Міцність запам'ятовування – стійкість процесів слідів, що забезпечують якісне збереження матеріалу. *Швидкість забування* – час, необхідний для руйнування консолідованого сліду.

50. Готовність пам'яті = легкість пригадування

Готовність пам'яті – елемент загальної продуктивності пам'яті, що характеризується легкістю відтворення в кожному випадку [6, с. 28]. *Легкість пригадування* – характеризується відсутністю спеціальних зусиль при пригадуванні і відтворенні.

ТЕМА 10. МИСЛЕННЯ

1. Поняття про мислення

1. Мислення = опосередковане, узагальнене віддзеркалення

Мислення, вища форма активного віддзеркалення об'єктивної реальності, яка полягає в цілеспрямованому, опосередкованому і узагальненому пізнанні суб'єктом істотних зв'язків і відношень предметів і явищ, у творчому творенні нових ідей, в прогнозуванні подій і дій. Виникає і реалізується в процесі постановки і вирішення практичних і теоретичних проблем.

Біологічним субстратом мислення є високий рівень розвитку головного мозку людини, що історично сформувався в процесі становлення людського суспільства, матеріальної і духовної культури. Мислення людини здійснюється в різних формах і структурах (поняттях, категоріях, теоріях), в яких закріплений і узагальнений пізнавальний і соціально-історичний досвід людства. Відправляючись від чуттєвого досвіду, мислення перетворює його, дає можливість отримувати знання про такі властивості і відношення об'єктів, які недоступні безпосередньому емпіричному пізнанню. Мислення невимірно розширює пізнавальні можливості людини, дозволяє проникнути в закономірності природи, суспільства і самого мислення. Знаряддям мислення є мова, а також інші системи знаків (як абстрактних — наприклад, математичних, так і конкретно-образних — наприклад, «мова мистецтва»). Елементи цих систем використовуються для основних операцій мислення — абстрагування, узагальнення, опосередкування тощо.

Будучи складним соціально-історичним феноменом, мислення вивчається багатьма науками: теорією пізнання (у плані аналізу співвідношення суб'єктивного і об'єктивного в мисленні, чуттєвого і раціонального, емпіричного і теоретичного тощо); логікою (наукою про форми, правила і операції мислення); кібернетикою (у зв'язку із завданнями технічного моделювання розумових операцій у формі «штучного інтелекту»); психологією (що вивчає мислення як актуальну діяльність суб'єкта, мотивовану потребами і спрямовану на цілі, які мають особистісну значущість); мовознавством (у плані співвідношення мислення і мови); естетикою (що аналізує мислення в процесі творення і сприйняття художніх цінностей); наукознавством (що вивчає історію, теорію і практику наукового пізнання); нейрофізіологією (що має справу з мозковим субстратом і фізіологічними механізмами мислення); психопатологією (що розкриває різні види порушень

нормальних функцій мислення); етологією (що розглядає передумови і особливості розвитку мислення у тваринному світі).

Значення проблеми мислення для філософії визначається питанням про відношення мислення до буття — основним питанням філософії.

Знання про мислення як особливу форму пізнавальної активності людини зародилося в межах філософії і привело до виокремлення мислення із загальної сукупності психічних процесів. У давньогрецькій філософії відбувається відділення мислення від чуттєвого пізнання, причому давньогрецькі мислителі (Парменід, Геракліт) розрізняли в результатах мислення «думку» (як вираз буденної свідомості) і «істину» (як незалежне від суб'єктивності людини збагнення загальних законів всесвіту). Демокрит стверджував, що справжню атомарну будова речей можна осягнути тільки за допомогою мислення. Софісти перенесли акцент на аналіз мовленнєвих і логічних засобів мислення, розуміючи їх як похідні від особливостей людини (Протагор, Горгій). Розглядаючи ці засоби поза зв'язком з об'єктивним змістом мислення, вони прийшли до релятивізму. Сократ висунув девіз «пізнай самого себе», який передбачає «очищення» мислення від смутних і невизначених уявлень з метою досягнення міцного, надійного знання. Вважаючи, що істина отримується в діалозі між людьми, Сократ встановив безпосередній зв'язок мислення із спілкуванням. Платон виокремив як головну ознаку мислення ідеальність (світ «ідей») як особливу форму реальності, яка складає зміст мислення. Аристотель створив вчення про форми і структури мислення, яке започаткувало формальну логіку, і розкрив діалектику переходу від відчуття до думки (вчення про «фантазії» — образи уявлень).

Вже в епоху античності на протигагу ідеалізму виникли матеріалістичні вчення, які розглядали ідеальний зміст мислення (ідеї, поняття) як обумовлене матерією, як відображення зовнішніх дій (Епікур, Лукрецій).

У філософії нового часу проблема мислення розроблялася як з позицій емпіризму (Ф.Бекон, Локк), так і раціоналізму (Декарт, Спіноза). Німецька класична філософія, яка розвивала ідеалістичне розуміння мислення, висунула плідну ідею активності суб'єкта в мисленні, що здійснила вплив на формування марксистської концепції мислення. Позитивізм, який виник у 19 ст. (Спенсер, Конт), заперечуючи загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення, зводив функцію теоретичного мислення до встановлення фактів і емпірично спостережуваних зв'язків між ними.

У буржуазній філософії 20 ст. домінує позитивістський підхід до проблеми мислення. Неопозитивізм і інші течії аналітичної філософії висувають на перший план аналіз формально-логічних аспектів

мислення, ігноруючи дослідження змістовних моментів теоретичної діяльності людини. Цим течіям протистоять різні інтуїтивістські, феноменологічні і екзистенціалістичні концепції мислення, які або тлумачать мислення як споглядання ідеальної суті (феноменологія), або заперечують здатність людини до раціонального збагнення об'єктивного світу (інтуїтивізм, екзистенціалізм) [12, с. 391 – 392].

Мислення — психічний процес віддзеркалення дійсності, вища форма творчої активності людини. Мислення остільки є процес віддзеркалення об'єктів, оскільки воно є творче перетворення їх суб'єктивних образів у свідомості людини, їх значення і сенсу для вирішення реальних протиріч в обставинах життєдіяльності людей, для утворення її нових цілей, відкриття нових засобів і планів їх досягнення, що розкривають суть об'єктивних сил природи і суспільства.

Мислення – це цілеспрямоване використання, розвиток і приріст знань, можливий лише в тому випадку, якщо воно направлене на вирішення протиріч, об'єктивно властивих реальному предмету думки. У генезі мислення найважливішу роль грає р о з у м і н н я: розуміння людьми один одного, засобів і предметів їх спільної діяльності.

Починаючи з XVII ст. і аж до XX ст. проблеми мислення усвідомлювалися в логіці емпіричних уявлень про людину і властиві їй способи відносин із зовнішнім світом. Згідно цій логіці, яка здатна відтворити лише просторові взаємодії «готових систем», незмінні, як би що навіки даровані людині богом або природою її пізнавальні здібності протистоять таким же незмінним властивостям об'єктів. До родових пізнавальних здібностей відносили: с п о г л я д а н н я (здатність сенсорної системи здійснювати у контакті з об'єктами їх образно-чуттєве віддзеркалення), м и с л е н н я і р е ф л е к с і ю (здатність суб'єкта оцінювати свої природжені форми психічної активності і співвідносити з ними факти перцепції і висновки думки). Мисленню залишалася роль реєстратора і класифікатора чуттєвих (у спостереженні, у досвіді, в експерименті отриманих) даних. Тут мислення — це перш за все процес у з а г а л ь н е н н я їх, здійснюваний нібито шляхом абстрагування від їх неістотних особливостей за допомогою таких розумових операцій, як аналіз і синтез, порівняння і класифікація. Розуміння пізнання як споглядання перш за все (що знайшло своє віддзеркалення в головному принципі сенсуалізму: *Nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu* — немає нічого в розумі, чого не було б у відчуттях) спочатку прирікало розум і його здатність до мислення на неподоланий відрив від самої суті об'єктів: лише суб'єктивні відчуття, образи сприйняття і уявлень виявлялися кінцевим предметом мислячого розуму.

На цій основі розвивалися концепції мислення в емпіричній, зокрема в асоціативній, психології (Д.Гартлі, Дж.Прістлі, І.А.Тен, Г.Еббінгауз, В.Вундт). Формально-логічні, тобто відвернуті від змісту, операційно-

машинні дії суб'єкта із знаками і іншими засобами спілкування повністю вичерпували психологічне розуміння мислення, тобто змістовна сторона мислення – сам його предмет — залишалася на чуттєво-образному, перцептивному рівні. Психології, що будує себе на емпіричній концепції пізнання, не залишалося нічого іншого, як прийняти як психічні реалії, що створюють мислення, те, що у формальній логіці розумілося під «поняттям», «судженням» і «умовиводом». В результаті поняття виявлялося зв'язком (асоціацією) і мені із збереженими в чуттєвому образі уявленнями про загальні якості деякої множини об'єктів. Судження визначалося як асоціативна операція, що зв'язує твердження або запереченням значення імен, а умовивід — як висновок, формально неминучий наслідок з ряду подібних асоціацій. У психології мислення зводилося до процесу асоціативних зв'язків слідів минулого і наявного сенсорного досвіду, замикаючись у колі чисто суб'єктивних переживань, остаточно відриваючись від свого дійсного предмету і позбавляючись своєї головної здатності: творчого синтезу знань. Асоціаністам тому доводилося «доповнювати» здатність мислення здібностями, що уможливно вводилися, людської психіки до «активних операцій», «до творчого синтезу» тощо. Як реакція на неусувні суперечності асоціативного тлумачення мислення, проте на тих же логічних посилках натуралістичного емпіризму народжувалося «атомістичне» його тлумачення в біхевіоризмі (Е.Л.Торндайк, Дж.Б.Уотсон). Згідно цієї концепції, в життєдіяльності тварин і людини, яка відбувається за принципом «стимул — реакція», виникає внутрішня взаємодія навичок мовлення, позбавленої його зовнішньої, сигнально-звукової реактивності, що якраз і утворює психічний процес, який іменується мисленням.

З філософією інтуїтивізму (оборотною стороною натуралістичного емпіризму) зближувалася інтерпретація мислення, дана представниками гештальтпсихології (М.Вертгаймер, В.Келер, К.Кофка, К.Левін і ін.). Із їхнього кута зору, внутрішній світ людини є ієрархією цілісних психічних форм, відтворюючих не просто сукупність зовнішніх умов і об'єктів (як це уявлялося емпірикам), а саме цілісність ситуацій, що утворюються життєдіяльністю людини. Тоді мислення — це розсуд (збагнення) у відображених формах реальних тенденцій і можливостей відображуваного, які визначаються саме цілісністю ситуації. Такий розсуд можливий завдяки здатності суб'єкта до перекомбінації ситуативних чинників, яка зберігає, проте, вихідну цілісність ситуації.

Так само і більш пізні спроби натуралістичного або інтуїтивістичного тлумачення мислення (наприклад, інтерпретація мислення як процесу розкодування бітів інформації, яку несуть нейрофізіологічні процеси) зберігали початкову для споглядальної теорії пізнання установку на відділення і повне протиставлення мислення об'єктивному предмету думки.

Тільки на основі розробленого класиками марксизму розуміння людської життєдіяльності як суспільно-історичного процесу предметної діяльності, що розвиває свої основні суспільні форми (форми спілкування людей), було, нарешті, подолано абсолютне зіставлення суб'єкта і об'єкту пізнання. Реальний процес життя людей, їх праця як власне доцільна діяльність, як їх усвідомлене буття не можуть бути спочатку протиставлені своєму власному предметному змісту — об'єктивному світу природи. Породження людини в цьому історичному процесі як доцільно діючого суб'єкта є одночасно і породження предмету його діяльності, який, за визначенням К.Маркса, береться вже «не тільки у формі *об'єкту*, або у формі *споглядання...*», а суб'єктивно, «як *людська чуттєва діяльність, практика*» [Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 1].

У логіці марксизму, відтворюючій систему історико-культурного становлення людини і предметного світу її буття, що органічно розвивається, мислення не протистоїть цьому світу як щось спочатку від нього відірване; тільки суб'єктивне. Мислення розвивається як жива діяльна здатність людини до доцільного перетворення буття, його об'єктивних умов і обставин. На цій новій для психології методологічній основі з 20-х рр. нашого століття розвивається радянська психологія (Л.С.Виготський і його школа).

Мислення — це процес ціле - і планоутворення, тобто і д е а л ь н о г о перетворення способів предметно-чуттєвої діяльності, способів доцільного ставлення до об'єктивної реальності, процес, що відбувається як під час, так і до практичної зміни цих способів, своєї історичної суті. Мислення є не що інше, як суб'єктивна сторона тієї цілеутворюючої і доцільної діяльності, яка практично змінює об'єктивні умови, засоби і предмети людського життя і тим самим формує самого суб'єкта і всі його психічні здібності.

Але через історичні традиції як психічний процес розглядається зазвичай тільки «мовленнєве мислення», на відміну від духовно-практичного і наочно-образного. Але мовленнєве мислення — тільки особлива форма мислення, яка виділилася в загальній структурі усвідомленої, доцільної діяльності і стала особливим відносно самостійним виразом її початкової і сутнісної цілісності завдяки бурхливому розвитку власне комунікативних засобів і самої мовленнєвої діяльності. Безпосереднім предметом мовленнєвої діяльності є свідомість (тобто усвідомлене буття) іншої людини: мотиви її вчинків, її увага, розуміння, знання, емоції, воля тощо. Проте у цивілізованій людини, філо- і онтогенез якої пройшов через всі ступені, всі історичні стадії виділення і відособлення різних видів діяльності, єдино в с е з а г а л ь н и м засобом, тобто засобом, таким, що ототожнює її свідомість зі свідомістю будь-якої іншої людини і при цьому взаємно її змінює, виявилася м о в а . Навіть такі універсальні способи і засоби ототожнення і взаємозмінення психіки індивідів, як «мова» художньої

пластики, музики і всі інші засоби духовно-практичної діяльності, не піднімаються до того рівня загальності, яка характерна для мови народу. І мова, будучи дійсно загальним засобом спілкування, а тому і найважливішим чинником формування індивідуальної свідомості, несе в собі, в кожному своєму «елементі» (у лексичних значеннях слів, часток, окремих фонем тощо) загальне для всіх, хто володіє даною мовою, спільне для них значення самих реальних предметів діяльності. Разом з цим значенням люди пред'являють один одному, а тому і самі собі об'єктивний зміст предметного світу, розкритий практикою спільної діяльності попередніх поколінь, що створили цю мову. Звідси випливає найважливіший для розуміння не тільки мовного, але і мислення взагалі висновок: у спільно-розділеній життєдіяльності людей (у їхньому предметно-діяльнісному спілкуванні) звернення до іншого (і до самого себе) за допомогою всезагально значущих засобів спілкування і діяльності є співдія з цим іншим (або з «іншим» у собі), є ставлення до нього як до того, хто розуміє або здатний зрозуміти мотиви, які спонукали до даної спільної дії. Більш того, це звернення є і співдія, і співчуття, і співзнання, тобто дія, почуття і суб'єктивні образи дійсності, підняті на надіндивідуальний (родовий, загальнолюдський) рівень завдяки тому, що посередником співдії є не більш і не менше, як культурно-історична всезагальність предметного світу, розгорнена перед кожним з учасників в його значеннях і засобах. Безперервний, цілісний, соціально оформлений процес доцільної співдії людей виявляється тому і мірою кожної власної дії кожного індивіда, підставою для його рефлексії на свою власну життєдіяльність. Початкова рефлексивність співдії з іншими людьми (і лише тому — з самим собою) створює і послідовно, від однієї культури до іншої, розвиває свою неодмінну і строгу форму — діалогічне мислення.

Мислення — ця завжди діалог, який розкриває різні, а тому такі, що суперечать одна одній сторони дійсності. Звідси випливає, що і моральні, і естетичні, і інтелектуальні визначення психіки людини мають своє начало в акті рефлексії спільно-розділеної предметної діяльності, саме він є системотвірний чинник або «субстанція» мислення. Проте її реалізацією в кожному окремому розумовому процесі служить перетворення загально значущих форм, способів і засобів культури спілкування на внутрішні, тільки даному індивідові тут і тепер властиві мотиви і цілі подальшої дії. При цьому окремі, дискретні значення кожного зі всіх тут необхідних слів, знаків, образів тощо зливаються в особливий зміст предметної ситуації. Усвідомленість дії, усвідомленість її цілей і мотивів народжується, таким чином, з одного боку, як наслідок «переводу» неповторно суб'єктивного стану індивіда на рівень родового, загальнолюдського, всезагального значення тих способів і засобів, за допомогою яких цей стан

виник, але, з іншого боку, тільки безперервність і цілісність розвитку культури народу, яка ожила і була збережена, розвинена, продовжена неповторністю особистої біографії індивіда, перетворює їх понадіндивідуальні, об'єктивно-дискретні значення на усвідомлений смисл мотивів і цілей дії (поведінки).

С м и с л о м, самим процесом осмислення об'єктивно суперечливих обставин життя мотивуються і дії, і поведінка, і вся життєдіяльність людини. Співдія з іншими (і з самим собою) на рівні смислу і є внутрішній, суб'єктивно-особистісний, власне психічний процес діалогу або діалогічного мислення. Осмислення суперечностей предметного світу є умова його доцільної зміни, і лише історія його зміни є змістовна сторона, як психічного процесу [...] [8, с. 200 – 202].

Мислення – процес пізнавальної діяльності індивіда, який характеризується узагальненням і опосередкованим відзеркаленням дійсності. Мислення є предметом комплексних, міждисциплінарних досліджень. У філософії вивчається співвідношення матерії і мислення, можливості і шляхи пізнання світу за допомогою мислення. Основні форми мислення (поняття, судження, умовивід) розглядаються формальною логікою. Соціологічний аспект досліджень мислення характеризується аналізом процесу його історичного розвитку залежно від соціальної структури різних суспільств. Фізіологія вивчає мозкові механізми, за допомогою яких реалізуються акти мислення. Кібернетика розглядає мислення як інформаційний процес, фіксуючи загальне і різне в роботі ЕОМ і в розумовій діяльності людини. Психологія вивчає мислення як пізнавальну діяльність, диференціюючи її на види залежно від рівнів узагальнення і характеру використовуваних засобів, їх новизни для суб'єкта, ступеня його активності, адекватності мислення дійсності. Розрізняють наступні види мислення: словесно-логічне, наочно-образне, наочно-дієве. Виділяють також мислення теоретичне і практичне, теоретичне і емпіричне, логічне (аналітичне) і інтуїтивне, реалістичне і аутистичне (пов'язане з відходом від дійсності у внутрішні переживання), продуктивне і репродуктивне, мимовільне і довільне. Мислення, як і інші психічні явища, вивчається в психології об'єктивними методами. При цьому широко застосовуються всі основні методи збору емпіричного матеріалу: спостереження, експеримент, бесіда, вивчення продуктів діяльності. Мислення часто розгортається як процес розв'язання задачі, в якій виділяються умови і вимоги. Задача повинна бути не тільки зрозуміла суб'єктом, але і прийнята ним, тобто співвіднесена з потребово-мотиваційною сферою особистості. Розумова діяльність спонукається мотивами, які є не тільки умовами її розгортання, але і чинниками, що впливають на її продуктивність. Мислення людини характеризується єдністю усвідомленого і неусвідомленого. Велику роль в розумовій діяльності грають емоції, що забезпечують управління пошуком розв'язання задачі. Продуктом мислення можуть бути цілі подальших дій.

Дослідження цілеутворення складають важливий розділ психології мислення і особистості. Вивчаються перетворення отриманої ззовні вимоги на реальну мету, вибір однієї з наявних вимог, співвідношення довільного і мимовільного цілеутворення, часова динаміка цілеутворення, перетворення неусвідомлених передбачень на усвідомлені цілі, виділення проміжних цілей. У контексті проблематики спільної діяльності і спілкування мислення вивчається в структурі міжособистісних стосунків. Мислення виступає як інтерпретація реакцій і рухів іншої людини, як трактування результатів предметних дій людини і діяльності в цілому, як розуміння мовленнєвої продукції (усної і письмової) іншої людини. Міжособистісне пізнання містить формування уявлень про образ думок іншої людини, стиль її мислення, про те, що вона думає про суб'єкта мислення, і про те, що він думає з приводу того, що суб'єкт думає про нього самого, і т. ін. (див. Рефлексія). Мислення включене і в структуру впливу на іншу людину як в умовах кооперації, так і в умовах конфлікту. В ході спілкування результати розумової діяльності однієї людини (знання) передаються іншій. Знання (узагальнення) можуть відноситися до предметного світу або до самого процесу розв'язання задач (загальні методи розв'язання). Сама розумова діяльність може виступати як сумісна, колективна. Спілкування необхідно передбачає узагальнення. Мислення є складовою частиною і особливим об'єктом самосвідомості особистості, в структуру якої входить розуміння себе як суб'єкта мислення, диференціація «своїх» і «чужих» думок, усвідомлення ще не розв'язаної проблеми як саме своєї, усвідомлення свого ставлення до проблеми. Розвиток мислення вивчається у філогенетичному, історичному, онтогенетичному і функціональному аспектах. Елементарне мислення виникає вже у тварин і забезпечує динамічну, або оперативну, адаптацію організму до вимог навколишнього середовища, що виникають при розв'язанні твариною конкретної задачі. У складній поведінці виділяється особлива ланка — пошук об'єкту потреби. Тип пошукової поведінки визначається ступенем спеціалізованості пошуку (обмеженості його визначеним колом об'єктів, на які направлений цей пошук), способами, використовуваними при організації пошуку. Активність живої істоти, що виражається в пошуку об'єкту потреби, який відсутній в наявній ситуації, — найбільш загальна передумова філогенезу розвиненого мислення. Найбільш складні прояви мислення у вищих тварин пов'язані з виготовленням «зрарядь», тобто предметів, використовуваних як засоби для досягнення біологічно значущих результатів. В історичному плані розвиток мислення вивчається в контексті становлення праці як специфічно людської діяльності і виникнення мови. При появі суспільного розподілу праці на розумову і фізичну мислення набуває форми самостійної діяльності зі своїми мотивами, цілями, операціями. Широкого поширення набув метод

порівняння розумової діяльності людей, які живуть у суспільствах, що знаходяться на різних етапах суспільно-історичного розвитку. Наразі визнається доведеним, що словесно-логічне мислення є найбільш пізнім продуктом історичного розвитку мислення і що перехід від наочного до абстрактного мислення складає одну з ліній цього розвитку. Онтогенетичний розвиток мислення дитини здійснюється в ході її практичної діяльності і спілкування, освоєння суспільного досвіду. Особливу роль грають цілеспрямовані впливи дорослого у формі навчання і виховання. Наочно-дієве, наочно-образне і словесно-логічне мислення — послідовні стадії онтогенетичного розвитку мислення [9, с. 223 – 224].

2. Соціальна природа мислення = спадкоємність знань

Соціальна природа мислення – полягає в тому, що мислення – це історичне явище, яке передбачає спадкоємність знань, що набувають від покоління до покоління, які закріплені у відповідних наукових категоріях [12, с. 392]. *Спадкоємність знань* – здійснюється в процесі навчання. *Навчання* – цілеспрямована передача суспільно-історичного досвіду в процесі організованого формування знань, умінь, навичок [9, с. 243]. *Знання* – соціальний феномен, що фіксований в мові, характеризується осмисленням фактів в системі наукових понять [12, с. 192].

3. Особистість і мислення = потреба в пізнавальній діяльності

Особистість – сукупність психологічних якостей людини як суб'єкта соціальних відносин і діяльності, які виявляються в соціальній, соціально-психологічній і міжособистісній взаємодії. *Мислення* – психічний процес, що характеризується узагальненням і опосередкованим віддзеркаленням дійсності [9, с. 223]. *Потреби* – стани людини, що має потребу в чому-небудь, які лежать в основі регуляції поведінки і спрямованості особистості [9, с. 287]; стан суб'єкта, що виражає залежність від об'єктивного змісту умов існування і розвитку [6, с. 270]. *Пізнання* – вища форма віддзеркалення дійсності, що ґрунтується на єдності віддзеркалення, предметно-практичної діяльності і комунікації [12, с. 506]. *Пізнавальна потреба* – стан людини, що виражає переживання нею своєї залежності від проникнення в суть відображуваних явищ. *Діяльність* – згідна особистісному смислу і мотиву цілеспрямована система дій.

4. Специфічні пізнавальні мотиви мислення = пізнавальні інтереси і потреби

Мотиви: а) спонука до діяльності, пов'язана із задоволенням потреб [9, с. 219]; б) усвідомлювана причина вибору дії; в) цінності, ідеали, інтереси [14, с. 373]. *Специфічні пізнавальні мотиви мислення* – мотиви мислення, що виявляються в умовах окремих пізнавальних завдань. *Інтерес* – форма прояву пізнавальної потреби, що суб'єктивно виявляється в емоційному тоні, який набуває процесу пізнання [9, с. 146]. *Пізнавальна потреба* – стан людини, що виражає переживання нею своїй залежності від проникнення в суть відображуваних явищ.

5. Неспецифічні мотиви мислення = об'єктивні обставини

Мотиви: а) спонука до діяльності, пов'язана із задоволенням потреб [9, с. 219]; б) усвідомлювана причина вибору дії; в) цінності, ідеали, інтереси [14, с. 373]. *Неспецифічні пізнавальні мотиви мислення* – мотиви мислення, що виявляються в умовах незвичної буттєвої ситуації. *Об'єктивні обставини* – об'єктивні умови ситуацій в предметному, предметно-знаковому, соціальному середовищі, які утворюють зміст життєдіяльності людини.

6. Детермінація мислення = прояв в ході розв'язання задачі

Детермінація – причинність, причина. *Причина* – явище, дія якого спричиняє за собою інше явище, зване наслідком [12, с. 531]. *Мислення* – вища форма активного віддзеркалення дійсності, що полягає в цілеспрямованому, опосередкованому, узагальненому пізнанні людиною істотних зв'язків і відношень предметів і явищ, створенні нових ідей, в прогнозуванні подій і дій [12, с. 391]. *Завдання* – мета діяльності, що підлягає досягненню на основі процедури перетворення наявних умов [9, с. 119].

7. Аналіз через синтез = включення об'єкту у все нові зв'язки

Аналіз – процес розчленовування цілого на частини, включений у всі акти практичної і пізнавальної взаємодії з середовищем [9, с. 19]. *Синтез* – процес практичного або уявного возз'єднання цілого з частин [9, с. 363]. *Аналіз через синтез* – форма аналізу, що виражається у визначенні складників предмету або явища шляхом їх з'єднання з іншими предметами або явищами [див. 9, с. 18]. *Включення об'єкту у все нові зв'язки* – створення нових ситуацій, в яких створюються відношення причини і наслідку як

універсальної основи виявлення стійких, необхідних зв'язків предмету пізнання і, отже, його властивостей [див. 12, с. 598]. *Властивість* – сторона предмету, яка обумовлює його відмінність або спільність з іншими предметами і виявляється в його відношенні до них [12, с. 598].

8. Чуттєве пізнання = безпосереднє, цілісне віддзеркалення

Чуттєве пізнання – процес отримання інформації про об'єкт при його безпосередній дії на органи чуття на підставі його виявлення в сприйманому полі, розрізнення в ньому окремих ознак і їх синтез, а також за допомогою системи маніпуляцій, направлених на виділення в об'єкті його інформативного змісту [див. 12, с. 92 – 93]. *Безпосереднє віддзеркалення* – процес прямої взаємодії суб'єкта і об'єкту, в якому властивості об'єкту дані у вигляді фактів відчуттів і сприйнять. *Цілісне віддзеркалення* – нерозчленоване уявлення про ціле, передування розчленовуванню цілого на частини, що завершується відтворенням об'єкту в мисленні у формі конкретного цілого [див. 12, с. 768].

9. Раціональне пізнання = опосередковане, аналітичне віддзеркалення

Раціональне – те, що відноситься до розуму, встановлене їм, таке, що походить з нього, доступне його розумінню [12, с. 569]. *Пізнання* – вища форма віддзеркалення дійсності, що ґрунтується на єдності віддзеркалення, предметно-практичної діяльності і комунікації [12, с. 506]. *Опосередковування* – характеристика пізнавального процесу, в структуру якого входить опосередковане знання, отримане за допомогою пояснення, обґрунтування, доказу [12, с. 459]. *Аналіз* – процедура уявного розчленовування предмету, властивості, відношень між предметами на частини (ознаки, властивості, відношення) [12, с. 23].

10. Логіка = продукти мислення

Логіка – наука про загальнозначущі форми і засоби думки, необхідні для раціонального пізнання в будь-якій галузі знання [12, с. 316]. *Продукти мислення* – поняття (загальна структура поняття, визначення поняття, структура відношень між поняттями), судження (модальність, оцінювальність), умовивід (правила логічного виводу).

11. Психологія = розумовий процес

Психологія – наука про закономірності, механізми і факти психічного життя [12, с. 549]. *Розумовий процес* – послідовність стадій мислення в часі в ході взаємодії індивіда із зовнішнім світом, узагальнення

умов, вимог, способів вирішуваних завдань, утворення розумових операцій [див. 9, с. 301].

2. Форми мислення

12. Поняття = загальні і істотні ознаки

Поняття — одна з логічних форм мислення, вищий рівень узагальнення, характерний для мислення словесно-логічного. Поняття може бути конкретним і абстрактним. Найбільш абстрактні поняття називають категоріями. Психологія вивчає розвиток понять у людини. Проводиться відмінність між засвоєнням понять, вироблених іншими людьми, і самостійним виробленням нових понять. В емпіричних дослідженнях мислення широко використовуються методики визначення понять, порівняння понять, класифікації понять, утворення штучних понять (див. Узагальнення). Вивчається ступінь систематизованості понять (семантичні мережі). Спеціальні галузі в психології утворюють дослідження формування понять про предметний світ, про інших людей, про самого себе. Проводиться відмінність між життєвими і науковими поняттями, між стихійним і керованим розвитком понять. Доведена можливість більш раннього формування понятійних структур у дитини в умовах спеціального навчання в порівнянні з їх стихійним формуванням (В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін) [9, с. 285].

Поняття — форма знання, яка відображає одиничне і особливе, таке, що є одночасно і всезагальним. Поняття одночасно виступає і як форма віддзеркалення матеріального об'єкту, і як засіб його уявного відтворення, побудови, тобто як особлива розумова дія. Перший момент є пасивною, споглядалною, залежною від об'єктивного змісту передумовою діяльності. Разом з тим існує внутрішній зв'язок справжнього змісту поняття із способом його конструювання, ідеалізації (абстракції і узагальнення). Поняття служить способом реалізації змістовного узагальнення, способом переходу від суті до явищ. Воно фіксує в собі умови і засоби такого переходу і виведення окремого із всезагального. За кожним поняттям прихована особлива предметна дія (або їх система), яка відтворює предмет пізнання. Поняття, що історично склалися в суспільстві, об'єктивно існують у формах діяльності людини і в її результатах — предметах, створених відповідно меті. Індивід засвоює їх раніше, ніж навчається діяти з окремими проявами. Засвоєне загальне — прообраз, міра, масштаб для оцінки речей, що емпірично зустрічаються. Поняття залежно від типу абстракції і узагальнення, що лежать в основі його пізнання, виступає як емпіричне або теоретичне. Емпіричне поняття фіксує щось однакове в кожному окремому предметі класу на основі порівняння. Специфічним змістом теоретичного поняття виступає об'єктивний зв'язок всезагального і одиничного (цілісного і відмінного); воно

відображає перехід, ототожнення різного в єдиному, такого, що відбувається в самій дійсності, відтворює розвиток, становлення системи цілісності конкретного і лише усередині цього розкриває особливості і взаємозв'язок одиничних предметів [8, с. 265].

13. Судження = відзеркалення зв'язків між предметами, явищами, властивостями

Судження — загальнозначуща словесна форма, завдяки якій чуттєвому досвіду додається абстрактна всезагальність. Судження містить предмет у визначенні одиничності і у визначенні всезагальності. Судження складаються у людей як перетворена і словесно виражена форма перцептивної діяльності, яка виконує плануючу і регулюючу роль в сукупному процесі праці. Судження може бути побудоване на основі словесних позначень загальних уявлень, які в початковий період пізнання можуть спостерігатися і констатуватися безпосередньо в сприйнятті, а потім оформлятися в різних знакових і символічних системах. Ряд окремих суджень про предмети може замінюватися новим словом-найменуванням, змістом якого буде згорнуте уявлення про предмети судження. За допомогою загальних уявлень і вироблюваних на їх основі суджень людина може робити досить складні умовиводи. Судження — це прями́й дериват наочно-чуттєвої діяльності людей. Узагальнення в судженнях засноване на принципі формальної, абстрактної тотожності і є особливістю емпіричного мислення. Але пізнання усупільненого людства із самого початку придбало раціональну форму, тому чуттєві дані виступають у процесі пізнання у формі суджень, а окрема людина, керуючись суспільними потребами, відносно безкорисливо виділяє об'єктивні властивості предметів, а також зважає на думки і судження інших людей [8, с. 360 – 361].

Судження — одна з логічних форм мислення (див. також Поняття, Умовивід). Судження є зв'язок між двома поняттями (суб'єктом і предикатом). У логіці розробляються класифікації суджень. Психологія вивчає розвиток судження як форми абстрактного, логічного мислення, а також порушення логічного мислення. У психологічній літературі даються інтерпретації тих психологічних механізмів, які лежать в основі зв'язку понять між собою [9, с. 390].

Судження, 1) те ж, що вислів. 2) розумовий акт, що виражає ставлення мовця до змісту висловлюваної думки за допомогою ствердження модальності сказаного і зв'язаного зазвичай з психологічними станами сумніву, переконаності або віри; судження в цьому сенсі, на відміну від вислову, завжди модальне і носить оцінний характер. Якщо сказане оцінюється тільки за істиннісним значенням (модус твердження: «А — істинне» або «А — помилкове»), судження називається *а с с е р т о р и ч н и м*. Якщо стверджується можливість (істинності) сказаного [модус твердження: «А — можливе

(істинне)» або «можливо, що А (істинне)»], судження називається проблематичним. Коли ж стверджується необхідність (істинності) сказаного [модус твердження: «А необхідне (істинне)» або «необхідно, що А (істинне)»], судження називається а п о д и к т и ч н и м [...] [1 2 , с . 6 6 3] .

14. Умовивід = добування з декількох суджень нового судження

Умовивід — одна з логічних форм мислення (див. також Поняття і Судження). Умовивід характеризується виводом на основі правил логіки висновку з декількох суджень (посилок). У логіці розробляються класифікації висновків. Психологія розглядає умови розвитку умовиводного (дискурсивного) мислення і форми його порушення (спотворення). Прикладом досліджень умовиводного мислення в психології може бути дослідження довіри до посилки силогізму і висновку з них [9, с. 414 – 415].

Умовивід — загальнозначуща словесна форма, завдяки якій непрямим шляхом, а не на основі спостережень можуть бути виділені і позначені предмети і їх відношення. Необхідною умовою правильності всякого умовиводу є виконання вимоги: якщо підстави, посилки умовиводу істинні, то повинний бути істинним і висновок. Виконання цієї вимоги досягається побудовою умовиводу відповідно логічним законам і правилам. На основі умовиводів людина отримує нові уявлення в категоріях наявного буття про більш загальні або менш загальні властивості предметів залежно від форми умовиводу (індуктивний, дедуктивний). Умовивід як форма отримання знання можливий тому, що класи предметів, які виділяються органами чуття, і самі способи перцептивної діяльності отримують стійкі словесні найменування, які стають засобом організації діяльності органів чуття. Організація перцептивної діяльності відбувається за допомогою мовлення і речових еталонів, застосування яких дозволяє спиратися на уявлення про предмети праці не тільки в процесі праці, але і в спілкуванні — переробка уявлень може стати самостійним видом діяльності. Для перевірки правильності умовиводу досить уважно вивчити предмет, порівняти уявлення з фактом, із загальним у фактах. Проте, для того, щоб визначити, чи належить це загальне (або окреме) речам з необхідністю, закладеною в їх природі, або не належить, необхідне не пасивне споглядання, а практична діяльність, яка активно змінює річ [8, с. 377].

Умовивід, розумова дія, що зв'язує в ряд посилки і наслідки думки різного змісту; умовивід реалізує в плані «внутрішнього мовлення» властиві індивідуальній (або суспільній) свідомості норми і типи такого зв'язку, які і є у кожному окремому випадку психологічною основою умовиводу. Якщо ці норми і типи співпадають, відповідно, з

правилами і законами логіки (див. Логічний закон), умовивід за своїм результатом рівносильний логічному виводу, хоча, взагалі кажучи, логічний вивід і умовивід — якісно різні. На відміну від умовиводу, логічний вивід будується з опорою на «зовнішні засоби» шляхом словесного (знаковою) запису думок або ж їх формалізації — кодифікування (відображенні) думок і їх зв'язків в якій-небудь формальній (формалізованій) мові, логічному численні тощо — з метою звести до мінімуму «підсвідомі» елементи виводу, перекласти абстрактний або «згорнутий» хід думки на мову «образів». Крім того, норми, що визначають «законність» умовиводу, не обов'язково повинні бути логічними. Наприклад, неповна індукція — це саме умовивід, а не логічний вивід, оскільки зв'язок посилок і висновків в індукції має фактичну і психологічну основу (у вигляді певних норм генералізації), але не має логічної основи — формальних правил, що визначають хід думки від окремого до загального. Умовивід відмінний і від міркування: останнє — завжди свідоме і довільна дія мислення, а висновок, принаймні, в його основі, може бути і підсвідомим, і мимовільним актом [12, с. 701].

Аналогія [...], 1) схожість предметів (явищ, процесів і т. ін.) в яких-небудь властивостях. При умовиводі за аналогією знання, отримане з розгляду якого-небудь об'єкту («моделі»), переноситься на інший, менш вивчений (менш доступний для дослідження, менш наочний тощо) в якому-небудь сенсі об'єкт. По відношенню до конкретних об'єктів висновки, що отримуються за аналогією, носять, як правило, лише правдоподібний характер; вони є одним з джерел наукових гіпотез, індуктивних міркувань (див. Індукція) і грають важливу роль у наукових відкриттях. Якщо ж виводи за аналогією відносяться до абстрактних об'єктів, то вони за певних умов (зокрема, при встановленні між ними відношень ізоморфізму або гомоморфізму; див. Ізоморфізм і гомоморфізм) можуть давати і достовірні висновки. Див. також Моделювання [...] [12, с. 24].

Дедукція (від лат. *deductio* — виведення), перехід від загального до окремого; у більш спеціальному сенсі термін «дедукція» позначає процес логічного виводу, тобто переходу за тими чи іншими правилами логіки від деяких даних речень-посилок до їх висновків. Термін «дедукція» вживається і для позначення конкретних виводів висновків з посилок (тобто як синонім, терміну «вивід» в одному з його значень), і як родове найменування загальної теорії побудов правильних висновків (умовиводів). Науки, речення яких переважно отримуються як наслідок деяких загальних принципів, постулатів, аксіом, прийнято називати дедуктивними (математика, теоретична механіка, деякі розділи фізики і ін.), а аксіоматичний метод, за допомогою якого здійснюються виводи цих окремих речень, часто називають аксіоматико-дедуктивним.

Вивчення дедукції складає головне завдання логіки; іноді формальну логіку навіть визначають як теорію дедукції, хоча логіка далеко не єдина наука, яка вивчає методи дедукції: психологія вивчає реалізацію дедукції в процесі реального індивідуального мислення, а теорія пізнання — як один з основних (разом з іншими, зокрема різними формами індукції) методів наукового пізнання.

Хоча термін «дедукція» вперше вжитий, мабуть, Боецієм, поняття дедукції — як доказ якого-небудь речення за допомогою силогізму — фігурує вже у Аристотеля («Перша Аналітика»). У філософії і логіці середніх століть і нового часу існували різні погляди на роль дедукції у ряді інших методів пізнання. Так, Декарт протиставляв дедукцію інтуїції, за допомогою якої, на його думку, людський розум «безпосередньо вбачає» істину, тоді як дедукція доставляє розуму лише «опосередковане» (отримане шляхом міркування) знання. Ф.Бекон, а пізніше і інші англійські логіки-«індуктивісти» (У.Уевелл, Дж.С.Мілль, А.Бен і ін.) вважали дедукцію «другорядним» методом, тоді як справжнє знання, на їхню думку, дає тільки індукція. Лейбніц і Вольф, виходячи з того, що дедукція не дає «нових фактів», саме на цій підставі приходили до прямо протилежного висновку: отримані шляхом дедукції знання є «істинними у всіх можливих світах».

Діалектичний взаємозв'язок дедукції і індукції був розкритий Ф.Енгельсом, який писав, що «індукція і дедукція зв'язані між собою таким же необхідним чином, як синтез і аналіз. Замість того щоб односторонньо звеличати одну з них до небес за рахунок іншої, треба прагнути застосовувати кожна з них на своєму місці, а цього можна добитися лише в тому випадку, якщо не випускати з уваги їх зв'язок між собою, їх взаємне доповнення один одного» (Маркс К. і Енгельс Ф., Твори., т. 20, с. 542—43).

У формальній логіці до системи логічних правил і до їх застосувань в будь-якій галузі відноситься наступне положення: все, що міститься в будь-якій отриманій за допомогою дедуктивного умовиводу логічній істині, міститься вже в посилках, з яких вона виведена. Кожне застосування правила полягає в тому, що загальне положення відноситься (застосовується) до деякої конкретної (окремої) ситуації. Деякі правила логічного виводу підпадають під таку характеристику і зовсім явним чином. Так, наприклад, різні модифікації так званого правила підстановки свідчать, що властивість довідності (або виводимості з даної системи посилок) зберігається при будь-якій заміні елементів довільної формули даної формальної теорії конкретними виразами того ж виду. Те ж відноситься до поширеного способу завдання аксіоматичних систем за допомогою так званих схем аксіом, тобто виразів, що перетворюються на конкретні аксіоми після підстановки замість вхідних в них загальних позначень конкретних формул даної теорії.

Під дедукцією часто розуміють і сам процес логічного слідування. Це обумовлює тісний зв'язок поняття дедукції з поняттями виводу і наслідку, що знаходить своє віддзеркалення і в логічній термінології. Так, «теоремою про дедукцію» прийнято називати одне з важливих співвідношень між логічною зв'язкою імплікації (що формалізує словесний вираз «якщо..., то...») і відношенням логічного слідування (виводимості): якщо з посилки A виводиться наслідок B , то імплікація $A \supset B$ («якщо $A...$, то $B...$ ») доказова (тобто виводиться вже без всяких посилок, з одних тільки аксіом). Аналогічний характер носять і інші пов'язані з поняттям дедукції логічні терміни. Так, дедуктивно еквівалентними називаються речення, які виводяться одне з одного; дедуктивна повнота системи (стосовно якої-небудь властивості) полягає в тому, що всі вирази даної системи, які володіють цією властивістю (наприклад, істинністю при деякій інтерпретації), доказові в ній.

Властивості дедукції розкривалися переважно в ході побудови конкретних логічних формальних систем (числень) і загальної теорії таких систем (так звані теорії доказу). Див. Логіка [12, с. 139 – 140].

Індукція (від лат. *inductio* — наведення), вид узагальнення, пов'язаний з передбаченням результатів спостережень і експериментів на основі даних досвіду. В індукції дані досвіду «наводять» на загальне, або індують загальне, тому індуктивні узагальнення зазвичай розглядають як досвідні істини або емпіричні закони. По відношенню до нескінченності охоплюваних законом явищ фактичний досвід завжди незакінчений і неповний. Ця особливість досвіду входить у зміст індукції, роблячи її проблематичною: не можна з достовірністю говорити про істинність індуктивного узагальнення або про його логічну обґрунтованість, оскільки ніяке кінцеве число підтверджуючих спостережень «... само по собі ніколи не може довести достатнім чином необхідність» (Енгельс Ф., див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 544). У цьому сенсі індукція є передбачення підстави (*retitio principii*), на яку йдуть ради узагальнень, приймаючи індукцію як джерело гаданих думок — гіпотез, які потім перевіряються або обґрунтовуються в системі більш «надійних» принципів.

Об'єктивною основою індукції служать закономірності природи і суспільства; суб'єктивною — пізнаваність цих закономірностей за допомогою логічних або статистичних схем «індуктивних умовиводів». Логічні схеми застосовуються в припущенні, що явища (результати спостережень або експериментів) не є випадковими; статистичні, навпаки, ґрунтуються на припущенні про «випадковість явищ». Статистичні гіпотези — це припущення про теоретичні закони розподілу випадкових ознак або оцінки параметрів, що визначають передбачувані розподіли в множинах, що вивчаються. Завданням статистичної індукції є оцінка індуктивних гіпотез як функцій вибіркової характеристик і ухвалення або відхилення гіпотез на підставі цих характеристик.

Історично першою схемою логічної індукції є перелічувальна (популярна) індукція. Вона виникає, коли в окремих випадках убачається яка-небудь регулярність (наприклад, повторюваність властивостей, відношень тощо), що дозволяє побудувати достатньо показний ланцюг одиничних суджень, який констатує цю регулярність. За відсутності прикладів, що суперечать, такий ланцюг стає формальною підставою для загального висновку (індуктивної гіпотези): те, що вірно в n випадках, що спостерігалися, вірно в наступному або у всіх випадках, схожих з ними. Коли число всіх схожих випадків співпадає з числом розглянутих, індуктивне узагальнення є вичерпним звітом про факти. Таку індукцію називають повною, або досконалою, оскільки вона виражає схемою дедуктивного виводу. Якщо ж число схожих випадків звичайно-неозоро або нескінченно, говорять про неповну індукцію. Неповну індукцію називають науковою, якщо, окрім формальної, дається і реальна підстава індукції шляхом доказу не випадковості спостережуваної регулярності, наприклад, шляхом вказівки причинно-наслідкових відношень (динамічних закономірностей), що породжують цю регулярність. Схеми умовиводів, пропоновані логікою індукції, для «уловлювання» причинно-наслідкових відношень називають індуктивними методами Бекона — Мілля; застосування цих схем передбачає, у свою чергу, достатньо сильні абстракції, обґрунтування яких рівносильно обґрунтуванню неповної індукції.

Загальноприйнятих способів обґрунтування логічної індукції поки немає, як немає їх і для статистичних схем, які можна виправдати тільки тим, що вони рідко дають помилкові результати. Оскільки індукція порівнянна з прийняттям рішення в умовах невизначеності, імовірнісні критерії грають помітну роль в структурі так званої індуктивної поведінки. Наприклад, індуктивну гіпотезу приймають, якщо відомий факт, що індукує її з великою вірогідністю, і відхиляють, якщо такий факт маловірогідний. Але імовірнісні критерії не є єдиними. Статистикою підтверджуючих прикладів не можна, наприклад, виправдати ухвалення природничо-наукових законів, отриманих шляхом індукції, апріорна вірогідність яких дуже мала. Це, проте, не суперечить імовірнісному підходу до індукції, а тільки підтверджує його правило: чим менше апріорна вірогідність «працюючої» гіпотези, тим більше шансів за її «невипадковість», за те, що вона адекватно відображає стан природи. Особливо переконує в цьому можливість включити індуктивний закон у певну систему знання, довести його сумісність з цією системою або його виводимість у ній. Іноді вдається і більше — абстрактним міркуванням показати, що, хоча узагальнення зроблене на окремих прикладах, істинність його від цих і аналогічних прикладів не залежить, якщо тільки вірні деякі інші

міркування. Останні можуть мати велику силу переконливості або навіть бути загальнозначущими, що веде вже до чисто логічного обґрунтування індукції. Саме так йде справа, наприклад, у математиці, де неповна індукція перевіряється або обґрунтовується методом математичної індукції [12, с. 207 – 208].

15. Силогізм = вид дедуктивного умовиводу

Силогізм [...], форма дедуктивного умовиводу, в якій з двох висловів (посилок) суб'єктно-предикативної структури виникає новий вислів (висновок) тієї ж логічної структури. Зазвичай силогізмом називають категоричний силогізм, що складається з трьох термінів, попарно зв'язаних у висловах силогізму за допомогою одного з наступних чотирьох логічних відношень: «Всяке... є...», «Жодне... не є...», «Деяке... є...», «Деяке... не є...» (що позначаються відповідно літерами *A, E, I, O*). Напр.: «Жоден кит (*M*) не є риба (*P*), всякий кит (*M*) має рибоподібну форму (*S*); отже, що деякі, які мають рибоподібну форму (*S*), не є риби (*P*)». Вислови, що містять термін, який не входить у висновок силогізму (середній термін, *M*), складають посилки силогізму. Посилка, що містить предикат висновку (більший термін, *P*), називається більшою посилкою. Посилка, що містить суб'єкт висновку (менший термін, *S*), називається меншою посилкою. За положенням середнього терміну в посилках (залежно від того, чи є він суб'єктом або предикатом) силогізми підрозділяють на чотири фігури. Залежно від логічних відношень, що зв'язують терміни у висловах силогізму, виділяють різні модуси. Див. також Силогістика [12, с. 606].

Силогістика [...], теорія дедуктивного виводу, що оперує висловами суб'єктно-предикативної структури: $S \in P$ (де *S* — логічний підмет, або суб'єкт, *P* — логічний присудок, або предикат). У силогістиці з'ясовуються загальні умови, за яких з одного, двох або більше висловів — посилки вказаної структури — з необхідністю слідує деякий новий вислів — висновок, а також умови, за яких таке слідування не має місця. У разі слідування висновку лише з однієї посилки присутній безпосередній силогістичний вивід; у разі слідування висновку з двох посилки — власне силогізм; у разі слідування висновку з багатьох посилки — полісилогізм, або сорит. Традиційно одне з основних завдань силогістики полягало в з'ясуванні того, які модуси кожної з чотирьох фігур силогізму є правильними умовиводами, а які неправильними. У зв'язку з цим були сформульовані як загальні правила силогізму, так і спеціальні правила фігур, а також запропоновані графічні інтерпретації силогістичних умовиводів, які служать засобом наочного їх обґрунтування або спростування.

Силогістика була розроблена Аристотелем і з'явилася історично першою логічною теорією дедуктивного міркування. Вона послужила

відправним пунктом для розробки формальної логіки. У школі перипатетиків, в роботах римських, візантійських і арабських мислителів, в середньовічній схоластичній логіці, а потім і в новий час силогістика деталізувалася і уточнювалася, залишаючись разом з тим у цілому в межах, обкреслених Аристотелем в його «Органоні». Аж до 17 ст. силогістика вважалася досконалою в своїй закінченості і мало не єдино можливою логічною теорією, і в численних шкільних посібниках дійшла і до нашого часу, складаючи традиційний логічний елемент гуманітарної освіти [...] [12, с. 606 – 607].

3. Розумові операції

16. Аналіз = уявне розчленовування на елементи

Аналіз — розгляд, вивчення чого-небудь, засноване на розчленовуванні (уявному, а також часто і реальному) предмету, явища на складові частини, визначенні елементів, що входять у ціле, розборі властивостей якого-небудь предмету або явища. Процедурою, зворотною аналізу, є синтез (див.), з яким аналіз часто поєднується в практичній або пізнавальній діяльності. Синтез полягає в тому, що знання про предмет отримують шляхом з'єднання його елементів і вивчення їх зв'язку.

Аналітичні методи настільки поширені наразі в науці, що термін аналіз почав уживатися як синонім дослідження взагалі. Процедури аналізу входять у всяке наукове дослідження і зазвичай утворюють першу його стадію. Але і на інших ступенях пізнання аналіз зберігає своє значення. Аналітичні процедури є одними з головних не тільки в науковому мисленні, але і у всякій діяльності, оскільки вона пов'язана з розв'язанням пізнавальних задач. У психології аналіз розглядається як пізнавальний процес, який здійснюється на різних рівнях віддзеркалення дійсності в мозку людини і тварин.

Аналіз присутній вже на чуттєвому рівні пізнання і, зокрема, включається в процеси відчуття і сприйняття; у своїх простіших формах він властивий тваринам. Проте аналітико-синтетична діяльність навіть вищих істот безпосередньо включена в їхні зовнішні дії. У людини до чуттєво-наочних форм аналізу приєднується вища форма аналізу — мисленнєвий, або абстрактно-логічний, аналіз. Ця форма аналізу виникла разом з розвитком навичок матеріально-практичного розчленовування предметів у процесі праці; у міру ускладнення праці людина оволодівала здатністю здійснювати процеси аналізу і синтезу, не проводячи розчленовування і з'єднання реального, замінюючи останнє абстракціями і умовиводами, що спираються на минулий досвід і знання. На відміну від чуттєво-наочного мисленнєвий аналіз здійснюється за допомогою понять і суджень, що виражаються в природних або штучних мовах [8, с. 18].

17. Синтез = уявне з'єднання елементів

Синтез (від грецьк. synthesis – з'єднання, поєднання, зіставлення) – з'єднання різних елементів, сторін об'єкту в єдине ціле (систему), яке здійснюється як у практичній діяльності, так і в процесі пізнання. У цьому значенні термін синтез протиставляється аналізу (див.), з яким він нерозривно зв'язаний; синтез і аналіз доповнюють один одного, кожен з них здійснюється за допомогою і підтримкою іншого.

Аналіз і синтез лежать не тільки в основі всіх видів людської діяльності, але в своїх елементарних формах — в основі поведінки вищих тварин.

Синтез як розумова операція похідний від предметного з'єднання частин об'єктів у ціле і історично формується в процесі суспільно-виробничої діяльності людей [8, с. 341 – 342].

18. Абстрагування = уявне вичленення елементу окремої властивості предмету, явища

Абстракція (від лат. abstractio — відвернення) — одна з основних операцій мислення, яка полягає в тому, що суб'єкт, виокремлюючи якінебудь ознаки об'єкту, що вивчається, відволікається від останніх. Результатом цього процесу є побудова розумового продукту (поняття, моделі, теорії, класифікації і ін.), який також позначається терміном «абстракція». Первинно абстракція виступає при безпосередньому чуттєво-образному віддзеркаленні навколишнього середовища, коли одні властивості останнього стають орієнтирами для сприйняття і дії, а інші ігноруються. Абстракція є необхідною умовою категоризації. За допомогою абстракції формуються узагальнені образи реальності, що дозволяють виділити в ній значущі для діяльності зв'язки і відношення об'єктів, відмежувавши їх від інших. Коли ж відкидаються істотні ознаки, абстракція набуває малозмістовного, поверхневого характеру. В цьому випадку абстрактними називають порожні, відірвані від реальності міркування і поняття. Відповідна дійсності абстракція полягає в такому спрощенні нерозчленованого різноманіття явищ, яке робить думку більш ємною завдяки її зосередженості на істотному для даної пізнавальної ситуації. Критерієм істинності і продуктивності абстракції є практика [9, с. 6 – 7].

19. Конкретизація = уявне відновлення об'єктивної цілісності предмету

Конкретизація — процес відновлення в мисленні об'єктивної цілісності, що існує через зв'язки одиничних речей (див. Мислення) [8, с. 158].

20. Порівняння = уявне співвідношення об'єктів

Порівняння — одна з логічних операцій мислення. Завдання на порівняння предметів, зображень, понять широко використовуються при психологічних дослідженнях розвитку мислення і його порушень. Аналізуються підстави для порівняння, які використовує людина, легкість переходу від одного з них до іншого і т. ін. [9, с. 382].

21. Узагальнення = уявна фіксація стійких ознак

Узагальнення — продукт розумової діяльності, форма віддзеркалення загальних ознак і якостей явищ дійсності. Види узагальнення відповідають видам мислення. Найбільш вивчені узагальнення у формі значень слів. Узагальнення виступає також як засіб розумової діяльності. Прості узагальнення полягають в об'єднанні, групуванні об'єктів на основі окремої, випадкової ознаки (синкретичні об'єднання). Більш складним є комплексне узагальнення, при якому група об'єктів об'єднується в єдине ціле за різними підставами. Найбільш складним є таке узагальнення, при якому чітко диференціюються видові і родові ознаки, об'єкт включається в деяку систему понять. Комплексні узагальнення (як і синкретичні) представлені на будь-якому рівні складності інтелектуальної діяльності. При дослідженні формування нових узагальнень в психології використовується методика утворення «штучних понять», коли аналізуються типові для даної людини способи групування об'єктів (синкретичне, комплексне, власне понятійне). Одне і те ж узагальнення може бути сформоване в результаті різної організації дослідницьких дій людини (узагальнення, побудоване на основі мінімальних необхідних даних, і те ж саме узагальнення, побудоване на основі надмірних даних). Суб'єктивне нове узагальнення (знання) індивіда буває різним за походженням: отриманим (засвоєним) в ході спілкування з іншими людьми або виробленим самостійно. У другому випадку це узагальнення може виявитися відсутнім у суспільному досвіді. При дослідженні узагальнення в психології використовуються методики визначення понять, їх порівняння і класифікації. Широкого поширення набули дослідження з цілеспрямованого управління процесом засвоєння узагальнень. З одним словом зв'язано зазвичай декілька узагальнень (В.В.Давидов). Актуальне використання одного з них залежить від контексту ситуації, вислову, від мотивів і цілей суб'єкта мовленнєвої діяльності. Формування узагальнень, що збагачують суспільний досвід, є внесок і в історичний розвиток мислення [9, с. 240].

Узагальнення — одна з основних характеристик пізнавальних процесів, яка полягає у виділенні і фіксації відносно стійких, інваріантних властивостей предметів і їх відношень. Найбільш простий вид узагальнення, виконаний в плані безпосереднього сприйняття, дозволяє людині відображати властивості і відношення предметів незалежно від окремих і

випадкових умов їх спостереження. Разом з цим людині властиві два типи опосередкованого узагальнення, в процесі якого особливу роль грають порівняння, аналіз і синтез, які містять застосування засобів мови.

В основі першого типу опосередкованого узагальнення лежить дія порівняння. Порівнюючи з певної точки зору предмети деякої групи, людина знаходить, виділяє і позначає словом їх зовні однакові, спільні властивості, які можуть стати змістом поняття про цю групу або клас предметів. Такі узагальнення і поняття називаються емпіричними. Відділення загальних властивостей від окремих і позначення їх словом дозволяють людині в скороченому, стислому вигляді охоплювати чуттєве різноманіття предметів, зводити їх у певні класи, а потім оперувати поняттями без безпосереднього звернення до окремих предметів (див. Абстракція). Один і той же реальний предмет може бути включений як у вузькі, так і широкі за об'ємом класи. Це дозволяє намітити шкалу спільності ознак (за принципом родо-видових відношень). Функція емпіричного узагальнення полягає у впорядкуванні різноманіття предметів, в їх класифікації. За допомогою класифікаційних схем кожен новий предмет можна впізнати як такий, що відноситься до певної групи. Емпіричне узагальнення характерне для початкових етапів пізнання.

Другий тип опосередкованого узагальнення здійснюється шляхом аналізу емпіричних даних про який-небудь об'єкт з метою виділення істотних внутрішніх зв'язків, що визначають цей об'єкт як цілісну систему. Таке узагальнення і відповідне йому поняття називається теоретичним. Це поняття спочатку фіксує внутрішні зв'язки абстрактно, лише як генетично початковий пункт цілісної системи. Потім, оперуючи теоретичним поняттям, людина співвідносить в єдине ціле окремі особливості об'єкту. Знання про нього стає все більш деталізованим і повним, конкретним. При такому сходженні від абстрактного до конкретного відбувається уявне відтворення об'єкту. Цей тип узагальнення відповідає розвиненому стану науки, її теоретичному етапу.

У дитячій і педагогічній психології прийнято вважати, що здатність до емпіричних узагальнень починає складатися в дошкільному віці і особливо інтенсивно розвивається у молодших школярів. Узагальнення теоретичного характеру є типовим для підліткового віку і особливо для юнацького віку. Існує також погляд, згідно якому вказані вище вікові етапи і відповідні їм пізнавальні можливості можуть бути значно зрушені у бік більш раннього віку [8, с. 221 – 222].

22. Емпіричні узагальнення = порівняння предметів, явищ

Емпіричні узагальнення – операція мислення, за допомогою якої відбувається впорядкування різноманіття предметів в їх класифікації, що забезпечують пізнання кожного окремого предмету як такого, що

відноситься до певної групи [3, с. 221]. *Порівняння предметів, явищ* – континуальний процес виділення тих чи інших властивостей об'єктів в практичній діяльності і розділення їх на істотні і неістотні.

23. Теоретичні узагальнення = виділення істотних внутрішніх зв'язків

Теоретичні узагальнення – операція мислення, за допомогою якої відбувається фіксація внутрішніх зв'язків як початковий пункт цілісної системи, що характеризує об'єкт як єдине ціле [8, с. 221]. *Виділення істотних внутрішніх зв'язків* – виявлення причинно-наслідкових зв'язків в структурі об'єкту, що вивчається.

24. Сходження від абстрактного до конкретного = уявне відтворення об'єкту

Сходження від абстрактного до конкретного, метод наукового дослідження, що полягає в русі теоретичної думки до все більш повного, всебічного і цілісного відтворення предмету. Абстрактне в діалектичній традиції розуміється в широкому сенсі як «бідність», однобічність знання, а конкретне — як його повнота, змістовність. У цьому сенсі принцип сходження від абстрактного до конкретного характеризує спрямованість науково-пізнавального процесу в цілому — рух від менш змістовного до більш змістовного знання.

Вперше поняття «абстрактне» і «конкретне» для характеристики відмінності змістовності, розвиненості думки були застосовані Гегелем. При цьому конкретне зв'язувалося Гегелем з розумним мисленням, а абстрактне — з розсудливістю мислення (див. Розсуд і розум). Сходження від абстрактного до конкретного розумілося Гегелем як розвиток мислення, джерелом якого виступали суперечності, що виявляються і долаються шляхом формування нового, більш конкретного змісту. Проте Гегель містифікував цю найважливішу закономірність розвитку думки, інтерпретуючи її як саморозвиток поняття.

Істинно наукове філософсько-методологічне розуміння і застосування принцип сходження від абстрактного до конкретного отримав у К. Маркса. Гегелівській ідеї породження конкретного думкою Маркс протиставив матеріалістичну ідею відтворення, віддзеркалення конкретного в думці. «Конкретне тому конкретно, що воно є синтез багатьох визначень, отже, єдність багатообразного. У мисленні воно тому виступає як процес синтезу, як результат, а не як початковий пункт, хоча воно є дійсним початковим пунктом і, внаслідок цього, також початковим пунктом споглядання і уявлення... Гегель тому впав в ілюзію, розуміючи реальне як результат мислення, що себе в собі синтезує, в себе заглиблюється і з самого себе розвивається,

тоді як метод сходження від абстрактного до конкретного є лише спосіб, за допомогою якого мислення засвоює собі конкретне, відтворює його як духовно конкретне. Проте це у жодному випадку не є процес виникнення самого конкретного» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 1, с. 37—38) [...] [12, с. 93 – 94].

4. Мислення і мовлення

25. Мовлення = користування мовою

Мовлення — опосередкована мовою форма спілкування, що склалася історично в процесі матеріальної перетворюючої діяльності людей. Мовлення включає процеси породження і сприйняття повідомлень для цілей спілкування або (в окремому випадку) для цілей регуляції і контролю власної діяльності (мовлення внутрішнє, мовлення егоцентричне). Для психології представляє інтерес перш за все місце мовлення в системі вищих психічних функцій людини — в його взаємовідношенні з мисленням, свідомістю, пам'яттю, емоціями і т. ін.; при цьому особливо важливі ті його особливості, які відображають структуру особистості і діяльності. Більшість радянських психологів розглядає мовлення як мовленнєву діяльність, яка виступає або у вигляді цілісного акту діяльності (якщо воно має специфічну мотивацію, що не реалізується іншими видами діяльності), або у вигляді мовленнєвих дій, включених в немовленнєву діяльність. Структура мовленнєвої діяльності або мовленнєвої дії в принципі співпадає із структурою будь-якої дії, тобто включає фази орієнтування, планування (у формі «внутрішнього програмування»), реалізації і контролю. Мовлення може бути активним, конструйованим кожного разу наново, і реактивним, таким, що є ланцюжком динамічних мовленнєвих стереотипів. В умовах спонтанного усного мовлення (див. Мовлення усне) свідомий вибір і оцінка використовуваних в ньому мовленнєвих засобів зведені до мінімуму, тоді як у письмовому мовленні (див. Мовлення письмове) і в підготовленому усному мовленні займають значне місце. Різні види і форми мовлення будуються за специфічними закономірностями (наприклад, розмовне мовлення допускає значні відхилення від граматичної системи мови, особливе місце займає логічна і тим більше художня мова). Мовлення вивчається не тільки психологією мовлення, але і психолінгвістикою, фізіологією мовлення, лінгвістикою, семіотикою і іншими науками [9, с. 342].

26. Мова = система знаків, значень

Мова — система знаків, що служить засобом людського спілкування, розумової діяльності (див. Мислення), способом виразу самосвідомості особистості, передачі від покоління до покоління і зберігання інформації. Історично основою виникнення мови служить праця, спільна

діяльність людей. «Мова так само давня, як і свідомість; мова є практична, така, що існує і для інших людей і лише тим самим існує також і для мене самого, дійсна свідомість, і, подібно до свідомості, мова виникає лише з потреби, з настійної необхідності спілкування з іншими людьми» (Маркс К., Енгельс Ф. Фейєрбах. Протилежність матеріалістичного і ідеалістичного переконань. М., 1966, с. 39). Мовлення існує і реалізується через мову [9, с. 475].

Знак — предмет (явище), що служить представником іншого предмету, явища, процесу. Наука про знаки — семіотика, що виникла в другій половині XIX — початку XX ст., яка пов'язана з іменами Ч.Пірса, Ч.Моріса, Ф. де Соссюра, Г.Фреге, Р.Карнапа і ін. і традиційно підрозділяється на прагматику (вивчає відношення знаку до людини), семантику (досліджує відношення знаку до значення) і синтаксис (розглядає відношення знаку до знаку на абстрактному рівні), безпосередньо пов'язана з логікою, лінгвістикою, культурологією, соціологією і ін. Психологічний аналіз знаку прийнято відносити до прагматики. Психологи вивчають знаки спілкування, перш за все природні (на відміну від штучних — математичних, астрономічних і т. ін.) знаки, зокрема мову. Виділяється декілька видів знаків. Згідно швейцарському мовознавцеві Ф. де Соссюру, знак є ціле, яке має структуру і складається з того, що означається, і того, що означає, зв'язок між якими фіксується суспільством і не залежить від «речовини» і форми знаку і предмету. У різних психологічних теоріях запропоновані різні інтерпретації знаку: знак — *стимул* у схемі «стимул — реакція» — у біхевіористів; знак — *символ*, носій несвідомих потягів, — у психоаналізі; знак — *сигнал*, носій соціальних відносин — у символічному інтеракціонізмі. Особливо велика і багатозначна смислова роль знаку в когнітивній психології у зв'язку з вихідною для неї комп'ютерною метафорою, тобто аналогією між будовою психіки людини і інформаційно-логічними і обчислювальними пристроями, створеними з метою отримання, зберігання, переробки і передачі знакової інформації. У радянській психології поняття знаку грає велику роль у культурно-історичній теорії розвитку психіки [9, с. 123 – 124].

Значення — узагальнена форма віддзеркалення суб'єктом суспільно-історичного досвіду, що придбана в процесі спільної діяльності і спілкування і існує у вигляді понять, які опредмечені в схемах дії, соціальних ролях, нормах і цінностях. За допомогою системи значень свідомості суб'єкта з'являється образ світу, інших людей, самого себе. Індивідуальна система значень, виступаючи у вигляді інтеріоризованих (див. Інтеріоризація) еталонів, обумовлює пізнавальні процеси (сприйняття, мислення, пам'ять і т. ін.) і акти соціальної поведінки. За допомогою системи значень здійснюється управління процесами індивідуальної діяльності суб'єкта. Носіями значень разом із структурами природної мови виступають такі знакові системи, як схеми, карти, формули і креслення, системи символічних образів, «мова» мистецтва (живопису і архітектури, танцю і пантоміми і т. ін.). Значення

розкривається як зміст знаків, образів, дій в їх стійкому для індивідів даної культури соціально-нормованому сенсі. Представлення знання в соціально-нормованій формі веде до його усвідомлення. Виражаючи з метою спілкування індивідуальний досвід (сприйняття, мислення, емоційного переживання тощо) у значеннях, суб'єкт тим самим усвідомлює його. Значення в єдності з особистісним смислом і чуттєвою тканиною утворює структуру індивідуальної свідомості (О.М.Леонтьєв). Індивідуальна система значень розвивається в ході онтогенезу. Виділені генетично більш ранні форми значення, що передують найбільш розвиненій його формі — поняттю (Л.С.Виготський). У них узагальнення здійснюється, наприклад, на основі схожості емоційного тону об'єктів (див. Емоції); до них відносяться також «життєві поняття», які є узагальненням індивідуального досвіду і не входять у системні зв'язки з іншими поняттями. Узагальнення, використовувані у формах значень у дитини, можуть не співпадати із загальноприйнятими. Проте для соціальної взаємодії, спілкування і взаєморозуміння необхідний збіг у предметному відношенні індивідуальних значень, що формуються, з соціально-прийнятими формами. У функціональному плані значення слова виступає як єдність узагальнення і спілкування, інтелектуальної і комунікативної функцій суб'єкта. Значення — складне, ієрархічно організоване утворення, що складається з більш дрібних компонентів (іноді званих «семами», «семантичними ознаками», «атомами сенсу» і ін.). Їх виділення і з'ясування відношень між ними, тобто смисловий, семантичний аналіз значення, — завдання експериментальної психосемантики [9, с. 124].

Особистісний смисл — індивідуалізоване віддзеркалення дійсного ставлення особистості до тих об'єктів, ради яких розгортається її діяльність, усвідомлюване як «значення-для-мене» засвоєваних суб'єктом безособових знань про світ, які містять поняття, уміння, дії і вчинки, що здійснюються людьми, соціальні норми, ролі, цінності і ідеали. Поняття особистісного смислу історично пов'язане з уявленнями Л. С.Виготського про динамічні смислові системи індивідуальної свідомості особистості, що виражають єдність афективних і інтелектуальних процесів. Введення поняття особистісного смислу як одиниці свідомості (О.М.Леонтьєв) зіграло важливу роль у подоланні чисто інтелектуалістського трактування свідомості як «со-знання» (спів-знання, сумісного, спільного знання – Л.В.) (суми знань про світ), а також для вирішення проблеми співвідношення індивідуальної і суспільної свідомості в житті особистості. Поняття особистісного смислу використовується в різних галузях психології, які вивчають ставлення людини до світу залежно від її місця в суспільстві, її мотивів, установок, емоцій і т. ін. Виділяється низка складових смислових систем: смислостворювальні мотиви, що спонукають людину до діяльності; ставлення людини до дійсності, що реалізується діяльністю, яка придбала для неї суб'єктивну цінність (значущість); смислові установки, що виражають

особистісний смисл; регульовані смисловими установками вчинки і діяння особистості. Особистісний смисл володіє низкою важливих особливостей, пов'язаних з аналізом будови особистості в цілому. Центральна з цих особливостей — похідність особистісного смислу від місця людини в системі суспільних відносин і від її соціальної позиції. Обумовленість особистісного смислу соціальною позицією визначає і інші особливості психологічної природи особистісного смислу: опосередкованість зміни особистісного смислу зміною діяльності, що лежить в його основі, недостатність усвідомлення особистісного смислу для його зміни тощо. Оскільки зміна соціальної позиції людини в світі спричиняє за собою переосмислення її ставлення до дійсності, у деяких випадках це може привести до глибоких перебудов всієї сукупності особистісних смислів, що деколи драматично виявляється в таких явищах, як «втрата себе» і втрата сенсу існування. Вказані перебудови слід відрізняти від суб'єктивних переживань (симпатій, антипатій, бажань, хотінь тощо), що існують на поверхні свідомості, які змінюються безпосередньо під впливом мовленнєвих впливів. Подібні суб'єктивні переживання (як і емоції) виконують функцію оцінки особистісного смислу, сприяючи усвідомленню суб'єктом його ставлень до дійсності, їх «значущості» для нього. При неспівпаданні суб'єктивних переживань і особистісного смислу змінюється спрямованість суб'єктивних переживань, а не особистісного смислу. Психологічний аналіз закономірностей становлення і функціонування особистісного смислу і — ширше — динамічних смислових систем є центральною проблемою при вивченні шляхів розвитку і виховання особи як індивідуальності (О.Г.Асмолов) [9, с. 192 – 193].

27. Думка = здійснюється в мовленні

Думка — основна одиниця, «клітинка» мислення. У думці знаходить вираз процес розуміння навколишнього світу, інших людей і самого себе. В основі думки лежить віддзеркалення таких фундаментальних ознак явищ, як їх схожість і суміжність в часі і просторі. Згідно І.М.Сеченову, людська думка має початковою точкою порівняння двох явищ і є рефлексом із загальмованим кінцем. З погляду радикальної психології, думка орієнтована на пошук зв'язків; думка містить співвідношення фактів за ознаками «відмінність — схожість», «причина — наслідок», «дійсне — можливе». Логічний підхід до одиниць мислення приписує їм предикативність як обов'язкову рису. Мовленнєвий вираз думки в текстах має форму речення. В той же час думка не відноситься до психічних феноменів, що породжуються виключно лівопівкульовим субстратом. Думка може виникати у відповідь на емоційні імпульси і виражати зв'язок будь-яких образів, що мають когнітивне значення, відповідно її може породити і права півкуля кори головного мозку. Диференціація субстрату думки є

предметом психофізіологічних досліджень, її зміст і структура виявляються в процесі експериментального аналізу розуміння [9, с. 222 – 223].

28. Єдність мовлення і мислення = виявляється в понятті

Мовлення – мовленнєва діяльність, що опосередкована мовою, виконує функції засобу спілкування і мислення [12, с. 582]. *Мислення* – психічний процес, який передбачає спадкоємність знань, що набувають від покоління до покоління, і можливість їх фіксації засобами мови [12, с. 392]. *Єдність мовлення і мислення* – мовлення є засобом мислення, мислення визначає зміст мовлення. *Поняття* – форма мислення, за допомогою якої відбиваються в узагальненій формі предмети і явища і зв'язки між ними на основі фіксації спільних і специфічних ознак. Характеризують властивості предметів і явищ і відношення між ними [12, с. 513].

29. Друга сигнальна система = виявляється в понятті

Друга сигнальна система – сукупність тимчасових нервових зв'язків, що виникають на основі сукупності словесних сигналів і утворюють механізм відвернутого абстрактного мислення [8, с. 337]. *Поняття* – форма мислення, за допомогою якої відбиваються в узагальненій формі предмети і явища і зв'язки між ними на основі фіксації в слові спільних і специфічних ознак, які виступають як властивості предметів і явищ і відношення між ними [12, с. 513].

30. Мовленнєві кінестезії = базальний компонент другої сигнальної системи

Мовленнєві кінестезії – активність рухової іннервації мовленнєвого аналізатора, що забезпечує його пристосування до умов розумової діяльності для підвищення її ефективності. *Базальний компонент другої сигнальної системи* – єдність акустичних, моторних і семантичних ознак в образі слова.

Базальний компонент мовлення (від грецьк. basis — основа) — термін, введений І. П. Павловим для позначення кінестетичних подразнень, які йдуть від мовленнєвих органів у кору головного мозку і є фізіологічною основою (базисом) другої сигнальної системи. Мовленнєві рухові подразнення мають вельми важливе значення в процесі розвитку мовлення [8, с. 31].

Кінестезії мовленнєві – аферентні імпульси, які йдуть від мовленнєвих органів у кору мозку і які є, за І. П. Павловим, базальним компонентом другої сигнальної системи; виконують функцію одного з мозкових механізмів мовлення.

Мовленнєві кінестезії виникають у процесі виконання розумових дій, супроводжуються підвищенням загального тону мовленнєвої мускулатури (тонічна реакція) або короткочасними спалахами мовленнєвої рухової імпульсації, що виникає у момент прихованого промовляння слів (фазична реакція). Мовленнєві кінестезії фіксуються за допомогою електроміографа з губ, язика, гортані. Їх кількість і сила збільшуються при виконанні важких, нових завдань і зменшуються (навіть зовсім зникають) при автоматизації розумових операцій. При порушенні мовленнєвих кінестезій у хворих з аферентною моторною афазією (див.), при їх механічному обмеженні (у дітей) виникають помилки в письмі, читанні, розв'язанні задач, розумінні мовлення при зверненні і т. ін. [8, с. 146].

31. Внутрішнє мовлення = механізм усвідомлення і розуміння

Мовлення внутрішнє — різні види використання мови (точніше, мовних значень) поза процесом реальної комунікації. Виділяють три основні типи внутрішнього мовлення: а) внутрішнє промовляння — «мовлення про себе», що зберігає структуру зовнішнього мовлення, але позбавлена фонації, тобто вимовляння звуків, і типова для розв'язання розумових задач в утруднених умовах; б) власне внутрішнє мовлення, коли воно виступає як засіб мислення, користується специфічними одиницями (код образів і схем, предметний код, предметні значення) і має специфічну структуру, відмінну від структури зовнішнього мовлення; в) внутрішнє програмування, тобто формування і закріплення в специфічних одиницях задуму (типу, програми) мовленнєвого вислову, цілого тексту і його змістовних частин (О.М.Соколов, М.І.Жінкин і ін.). В онтогенезі внутрішнє мовлення формується в процесі інтеріоризації зовнішнього мовлення [9, с. 342].

32. Розв'язання задач = важкі, легкі задачі

Розв'язання — експлікація істотних ознак проблеми і перевід їх у площину моделювання відношень за допомогою відповідних понять. *Задача* — мета діяльності, що підлягає досягненню на основі процедури перетворення наявних умов [9, с. 119]. *Важкі задачі* — збільшення мовленнєвої рухової імпульсації. *Легкі задачі* — зменшення мовленнєвої рухової імпульсації.

33. Об'єктивне існування понять = форми, результати діяльності

Об'єктивне існування понять — закономірності об'єктивної дійсності (предметне, предметно-знакове, соціальне середовище) як об'єкт практичної і пізнавальної діяльності. *Форми, результати діяльності* — матеріальна,

цілеутворювальна діяльність людини, що має своїм змістом освоєння і перетворення природних і соціальних об'єктів [див. 12, с. 522].

34. Оволодіння діяльністю = мовленнєве спілкування

Оволодіння діяльністю – привласнення інструментально-прагматичних вимог і обставин праці відповідно до існуючих технологічних приписів і стандартів. *Мовлення* – процес породження і сприйняття повідомлень з використанням мовного коду, виступаючий як цілісний акт діяльності або як мовленнєві дії, включені в не мовленнєву діяльність [9, с. 342]. *Спілкування* – багатоаспектні процеси встановлення і розвитку контактів, які породжуються потребою в спільній діяльності або обміні різною інформацією. Залежать від ситуативних, особистісних чинників, мовленнєвого і соціального досвіду учасників [14, с. 410 – 411]. *Мовленнєве спілкування в діяльності* – процес породження і сприйняття повідомлень у контексті спільної діяльності, в ході якого відбувається засвоєння мовленнєвого, соціального, діяльнісного досвіду інших учасників комунікації.

35. Оволодіння поняттям = оволодіння визначенням

Оволодіння поняттям – процес осмислення істотних ознак, що входять в зміст того чи іншого поняття, заснований на їх включенні у відповідний контекст. *Оволодіння визначенням* – процес осмислення і запам'ятовування змісту дефініцій.

36. Визначення поняття = найближчий рід + видова відмінність

Визначення поняття – логічний прийом, який дозволяє формулювати критерії відмінності об'єкту, що вивчається, від інших об'єктів і їх використання в явній і стислій формі [12, с. 460]. *Дефініції*: 1) явні (правила введення і видалення) і неявні (аксіоматичні); 2) номінальні (вводяться нові знакові вирази) і реальні (специфікація об'єктів, що вивчаються); 3) класифікаційні (указується коло предметів, відповідне родовій ознаці) і генетичні (указуються специфічні властивості для утворення того, що визначається); 4) синтаксичні (явні визначення, по відношенню до яких застосовні правила взаємозамінимості) і семантичні (знаковий вираз застосовується для позначення об'єкту) [12, с. 460 – 461]. *Рід і вид* – вираз відношень між класами: з двох класів той, що містить в собі інший, називається родом, а той, що міститься, – видом [12, с. 82]. *Найближчий рід + видова відмінність* – аналітичне визначення, в якому дотримуються правила відповідності понять [12, с. 461].

5. Мислення як діяльність

37. Діяльність = активна взаємодія з дійсністю

Діяльність: а) втілення в об'єкті психічного образу [9, с. 101]; б) вплив на об'єкт з метою задоволення потреби [8, с. 91]; в) модель взаємодії з реальністю [14, с. 135]. *Діяльність* – згідна особистісному смислу і мотиву цілеспрямована система дій. *Взаємодія* – прояв суб'єктивних намірів в складних видах спільної діяльності, що вимагають взаємного узгодження і координації індивідуальних дій [9, с. 52].

38. Проблемна ситуація = суб'єктивний аспект мислення

Проблемна ситуація – психологічна модель розумової стимуляції мислення людини, що пізнає, здійснює пошук відповіді на питання про нове знання [9, с. 293]. *Суб'єктивний аспект мислення* – переживання суб'єктом, що пізнає, себе як активного діяча в процесі проникнення в суть відображуваних явищ.

39. Задача = об'єктивний аспект мислення

Задача (проблема) – мета діяльності, що дана в певних умовах і вимагає для свого досягнення використання адекватних цим умовам засобів. Пошук, мобілізація і застосування цих засобів (способів, дій, операцій) створюють процес розв'язання задачі.

Залежно від характеру кінцевої мети розрізняють задачі *п р а к т и ч н і* і *т е о р е т и ч н і*. Практичні задачі спрямовані на безпосереднє перетворення дійсності, теоретичні — на пізнання її. У реальній людській діяльності практичні і пізнавальні задачі утворюють ієрархію, міняючи свої функції як цілі і засоби: розв'язання більш окремих задач стає засобом розв'язання більш загальних. Поняття «пізнавальна задача» використовується, коли процес пізнання набуває відносно самостійної мети. У пізнавальній діяльності взаємодіють різні види задач: перцептивні, мнемічні, мовленнєві і власне мислиннєві. Визначальна роль мислення в пізнанні надала поняттю задача більш вузького значення. Зазвичай під задачею розуміють об'єкт розумової діяльності, що містить вимогу деякого практичного перетворення або відповіді на теоретичне питання за допомогою пошуку умов, які виявляють відношення між відомими і невідомими елементами проблемної ситуації, зв'язаними загальними законами і категоріями.

Терміни «задача» і «проблемна ситуація» можуть використовуватися в двоякому сенсі, характеризуючи об'єктивний і суб'єктивний аспекти мислення. Аналогічно цьому говорять про логічну і психологічну структуру розв'язання: у сенсі об'єктивно необхідних і реально

здійснюваних операцій. За своєю об'єктивно-логічною структурою розрізняються задачі інтерполяційні і екстраполяційні або частіше — задачі з визначеною і невизначеною умовою. Психологічна структура розв'язання крім складу належних до неї логічних процедур характеризується творчими процесами висунення гіпотез (логічно усвідомлених і інтуїтивних), побудови планів і стратегій [8, с. 106 – 107].

Задача — див. с. 74.

40. Мислення як діяльність = залучення особистості до розумового процесу

Мислення як діяльність – згідна особистісну смислу і мотиву цілеспрямована система розумових дій в цілеспрямованому, опосередкованому, узагальненому пізнанні людиною істотних зв'язків і відношень предметів і явищ, створенні нових ідей, в прогнозуванні подій і дій [див. 12, с. 391]. *Залучення особистості до розумового процесу* – позиція особистості як суб'єкта соціальних відносин і діяльності в соціальній, соціально-психологічній і міжособистісній взаємодії впливає на вибір розумової задачі, особливості і якість її розв'язання.

41. Розв'язання задачі = послідовність етапів

Розв'язання задачі – процедура перетворення наявних умов з метою отримання шуканої відповіді. *Послідовність етапів* – 1) усвідомлення проблемної ситуації; 2) віднесення проблеми до деякої галузі знань; 3) відбір правил, прийомів; 4) вибір варіанту розв'язання; 5) перевірка розв'язання; 6) думка з питання завдання.

Гіпотеза — компонент процесу мислення, що направляє пошук розв'язання задачі за допомогою гаданого доповнення (екстраполяції) інформації, що суб'єктивно бракує, без якої результат розв'язання не може бути отриманий; гіпотези можуть відноситися до самого цього результату або ж до умов, від яких він залежить. Важливою складовою частиною розв'язання задачі є гіпотези стосовно принципу («ідеї») розв'язання.

Використання гіпотези в мисленні забезпечує його вибірковість (селективність) у протилежність повному логічному перебору варіантів на кожному відрізку розв'язання. Чим більш творчий характер носить розв'язання задачі (визначуваний ступенем її новизни для суб'єкта і нестандартністю способу розв'язання), тим більше місце в ньому займають гіпотези. Для деяких задач, розв'язання яких не містить послідовних логічних перетворень, висунення і верифікація гіпотез (перевірка їх на істинність) є єдиною формою розв'язання.

Відмінність психологічного поняття гіпотези від логічного полягає в тому, що в логіці гіпотези розглядаються з точки зору їх помилковості або істинності при обґрунтуванні тієї чи іншої наукової теорії, з точки зору

результату мислення і способів його отримання (способів доказу і спростування), а в психології гіпотеза досліджується як механізм цього процесу, як сам рух думки.

Центральна психологічна проблема, що поставлена в перших дослідженнях гіпотези і не втратила своєї актуальності, – як здійснюється процес «генерування», виникнення тих чи інших гіпотез. Не менш істотним є питання про «силу» гіпотез — суб'єктивну вірогідність їх істинності, не співпадаючої, як правило, з об'єктивною вірогідністю (що впливає з об'єктивної інформації, на основі якої будується гіпотеза).

Сучасні дослідження процесу формування гіпотези в ході розв'язання показують, що незалежно від повноти умов завдання, якщо її розв'язання суб'єктові невідоме, сфера пошуку є для нього на початку розв'язання невизначеною. Тому він будує максимально широкі, загальні гіпотези відносно тієї сфери, в якій слід шукати розв'язання, щоб встановити для себе напрям пошуку. Функції таких гіпотез не обов'язково виконують категоріальні поняття, «загальні судження». «Представником» загальної гіпотези може бути конкретна, окрема гіпотеза, але у разі її непридатності суб'єкт різко міняє напрям пошуку і не висуває однорідних гіпотез. У разі підтвердження гіпотези щодо сфери пошуку на зміну загальним гіпотезам людина висуває більш окремі, такі, що не виходять за межі цієї сфери, а потім конкретні. Проте цей процес не носить характеру послідовного судження про об'єм гіпотез: у розв'язанні задачі спостерігається безперервне чергування більш загальних і більш окремих гіпотез, і чим складніше задача, тим складніше їх ієрархія.

Процеси операції гіпотезами залежать від досвіду і знань людини, пов'язаних із завданням, суб'єктивних установок особистості, якості саморегуляції мислення, зокрема його гнучкості або інертності.

В операції гіпотезами взаємодіють інтуїтивні і дискурсивні процеси мислення; процес висунення гіпотези може здійснюватися інтуїтивно, без усвідомлення її логічних підстав (див. Інтуїція), а її верифікація відбувається у формі логічного дискурсивного аналізу. Можливо і зворотнє: сама гіпотеза є раціональним компонентом розв'язання, а її верифікація спирається на інтуїтивний висновок, що гіпотеза правильна або помилкова. На початкових стадіях розв'язання складної задачі зазвичай висуваються інтуїтивні гіпотези, що дозволяють обкреслити сферу пошуку, а при подальшому звуженні сфери пошуку, на завершальних стадіях розв'язання, підвищується роль логічно обґрунтованих і контрольованих гіпотез. Таким чином, у розв'язанні задачі здійснюється перехід від правдоподібних міркувань до доказових; без доказу задача не може вважатися остаточно вирішеною [8, с. 71 – 72].

42. Евристичне навчання = серія навідних питань і прикладів

Евристика – спеціальні методи розв'язання задач (евристичні методи), які зазвичай протиставляються формальним методам розв'язання, що спираються на точні математичні моделі. Використання евристичних методів (евристик) скорочує час розв'язання задачі в порівнянні з методом повного не спрямованого перебору можливих альтернатив; отримувати розв'язання не є, як правило, якнайкращими, а відносяться лише до безлічі допустимих розв'язань; застосування евристичних методів не завжди забезпечує досягнення поставленої мети. Іноді в психологічній і кібернетичній літературі евристичні методи розуміються як будь-які методи, направлені на скорочення перебору, або як індуктивні методи розв'язання задач. 2) Організація процесу продуктивного творчого мислення (евристична діяльність). У цьому сенсі евристика розуміється як сукупність властивих людині механізмів, за допомогою яких породжуються процедури, спрямовані на розв'язання творчих задач (наприклад, механізми встановлення ситуативних відношень у проблемній ситуації, відсікання неперспективних гілок у дереві варіантів, формування спростувань за допомогою контрприкладів тощо). 3) Наука, що вивчає евристичну діяльність; спеціальний розділ науки про мислення. Її основний об'єкт — творча діяльність; найважливіші проблеми — задачі, пов'язані з моделями прийняття рішень (в умовах нестандартних проблемних ситуацій), пошуку нової для суб'єкта або суспільства структуризації описів зовнішнього світу (на основі класифікацій типу періодичної системи або систематики К.Ліннея). Евристика як наука розвивається на стику психології, теорії «штучного інтелекту», структурної лінгвістики, теорії інформації. 4) Спеціальний метод навчання (Сократичні бесіди) або колективного вирішення проблем. Евристичне навчання, історично висхідне до Сократа, полягає у постановці перед тими, хто навчається, серії навідних питань і прикладів. Колективний метод вирішення важких проблем (що отримав назву «мозковий штурм») заснований на тому, що учасники колективу задають авторові ідеї рішення, навідні питання, приклади, контрприкладів [12, с. 786 – 787].

Інтуїція — евристичний процес, що полягає в знаходженні розв'язання задачі на основі орієнтирів пошуку, не зв'язаних логічно або недостатніх для отримання логічного висновку. Для інтуїції характерна швидкість (іноді ментальність) формулювання гіпотез і прийняття рішення, а також недостатня усвідомленість його логічних підстав.

Інтуїція виявляється в умовах суб'єктивно або об'єктивно неповної інформації і органічно входить у властиву мисленню людини здатність екстраполяції (поповнення інформації, що є, і передбачення тієї, що ще

невідомі). Тому настільки велика роль інтуїції в творчій діяльності, де людина відкриває нові сфери знання, можливості перетворення дійсності. При високій достовірності інтуїтивно сформульованих гіпотез інтуїція складає цінну якість інтелекту, звану «хорошою інтуїцією».

Терміном інтуїція можуть позначатися різні психічні явища, в яких на перший план виступають різні ознаки інтуїтивних рішень: їх наочна, предметна регуляція і недостатня раціональність (особливо в мисленні дитини); безпосередність бачення розв'язання до виконання логічних операцій, характерна, зокрема, для візуальних форм діяльності, на відміну від словесного міркування; відомий елемент мимовільності, випадковості виникнення інтуїтивного розв'язання, типовий для наукових відкриттів, і ін. Всі ці ознаки характеризують не механізми інтуїції, її суть, а лише окремі сторони її прояву. В основі інтуїції лежать особливі форми переробки інформації людиною, які можуть бути як образними, так і вербальними і здійснюватися довільно або мимоволі залежно від характеру діяльності. Невірно протиставляти інтуїцію логіці: в процесі розв'язання задач ці сторони інтелекту утворюють єдине ціле.

Механізми інтуїції полягають у симультанному об'єднанні декількох інформативних ознак різних модальностей в комплексні орієнтири, що направляють пошук розв'язання. У такому одночасному врахуванні різної за своєю якістю інформації полягає відмінність інтуїтивних процесів від дискурсивних, в яких в одному розумовому акті (логічному «кроці») може враховуватися тільки якась одна модифікація ознак задачі, що зв'язуються між собою. Структура інтуїтивного акту індивідуальна і динамічна, вона містить достатнє число степенів свободи у використанні початкових даних задачі. Успішність інтуїтивного вирішення залежить не від виділення якоїсь однієї інформативної ознаки, а від мозаїки ознак, що склалася в ході пошуку, в якій дана необхідна ознака може займати різне місце. Від цього залежить також можливість її усвідомлення як основи розв'язання.

Орієнтири пошуку в інтуїтивних і дискурсивних процесах не мають принципової відмінності за складом інформації, що входить в них. Логічні ознаки, зокрема формальні, включаються в інтуїтивно формований інформативний комплекс і, будучи самі по собі недостатніми для отримання рішення, у поєднанні з іншими інформаційними зв'язками визначають напрям пошуку. Основну роль в інтуїції грають семантичні узагальнення, що відносяться до даної сфери задач. Така інтуїція лікаря або вченого, всесторонньо орієнтованих у сфері своїх задач, або геометрична інтуїція, також заснована на наявності досвіду, пов'язаного з орієнтуванням у геометричному просторі. Індивідуальна структура інтуїтивного акту робить його особливо чутливим до таких особистісних феноменів, як інтелектуальні установки, емоційний настрій, здатність до неупереджених рішень і т. ін. Безперечна участь в інтуїтивних рішеннях естетичної

інформації, сприйняття якої у різних людей вельми різне. Тому розвиток інтуїції пов'язаний не тільки з набуттям конкретного досвіду, але і із загальним рівнем розвитку особистості [8, с. 140 – 141].

6. Види мислення. Індивідуальні особливості мислення

43. Наочно-дієве мислення = цілеспрямовані предметні дії

Мислення наочно-дієве — один з видів мислення, який характеризується тим, що розв'язання задачі здійснюється за допомогою реального, фізичного перетворення ситуації, випробування властивостей об'єктів. Елементарні форми наочно-дієвого мислення, спостережувані у вищих тварин, вивчалися І.П.Павловим, В.Келером, Н.М.Ладигіною-Котс і іншими вченими. У дитини наочно-дієве мислення утворює перший ступінь розвитку мислення. У дорослої людини наочно-дієве мислення співіснує з наочно-образним і словесно-логічним мисленням [9, с. 225].

Доопераційне мислення — стадія розвитку інтелекту дитини від 2 до 7 років. До 2 років у дитини починає формуватися символічна функція, тобто виникає розрізнення того, що позначається, і того, що позначає. Засоби позначення, використовувані дитиною, мають форму відстроченої імітації, ігрового символу, малюнка, розумового образу і, нарешті, мовлення. Завдяки символічній функції починає формуватися внутрішній план діяльності — план уявлення. Тепер дитина може не тільки безпосередньо виконати дію, але уявити її собі, виконану нею у минулому або в іншій ситуації, може в думках розчленувати об'єкт або скласти його з частин. Для нових завдань вже недостатньо засобів сенсомоторного інтелекту, а нових знарядь інтелектуальної діяльності у дитини ще немає.

У віці від 2 до 7 років, як правило, відсутні оборотні операції і поняття про збереження. Дитина вважає, що при переливанні рідини з однієї судини в судину іншої форми кількість її збільшується або зменшується залежно від форми судини. У всіх ситуаціях, де потрібна кількісна оцінка величин, можна спостерігати конфлікт між сприйняттям і логікою, що є наслідком відсутності оборотності розумових дій.

У цей період розвитку створюються умови для виникнення операцій. Це, по-перше, їх перехід у розумовий план (інтеріоризація дій) і, по-друге, їх скорочення і симультанізація. Тільки у внутрішньому плані можна одночасно симультанно уявити пряму і зворотну дію, і тоді як у зовні матеріальному плані пряму і зворотну йому дію можна виконати тільки послідовно.

Трудність переходу дитини до операцій і тривалість цього процесу пов'язані з подоланням нею власного егоцентризму або центрації на зовнішніх, яскравих, але не істотних властивостях речей [8, с. 99].

44. Наочно-образне мислення = внутрішні дії з образами

Мислення наочно-образне — один з видів мислення. Пов'язано з уявленням ситуацій і змін в них. За допомогою наочно-образного мислення найповніше відтворюється все різноманіття різних фактичних характеристик предмету. В образі може бути зафіксовано одночасно бачення предмету з декількох точок зору. Важливою особливістю наочно-образного мислення є встановлення незвичних, «неймовірних» поєднань предметів і їх властивостей. У цієї своїй якості наочно-образне мислення практично невідрізнено з уявою. Наочно-образне мислення — один з етапів онтогенетичного (див. Онтогенез) розвитку мислення [9, с. 225].

Образне мислення — один з основних видів мислення, що виділяється разом з наочно-дієвим і словесно-логічним мисленням. Образи-уявлення (див.) виступають як важливий продукт образного мислення і як один із засобів його функціонування. Прикладом проявів образного мислення у дитини може служити розв'язання задачі, яка вимагає дістати іграшку за допомогою важелів за умови, що дитина має справу не з реальними важелями, а з їх зображеннями (див. Наочно-образне мислення).

Образне мислення носить як мимовільний, так і довільний характер. Прикладом першого є сновидіння, марення. Друге широко представлене в творчій діяльності людини.

Функції образного мислення пов'язані з уявленням ситуацій і змін в них, які людина хоче викликати в результаті своєї діяльності, що перетворює ситуацію, з конкретизацією загальних положень. За допомогою образного мислення більш повно відтворюється все різноманіття різних фактичних характеристик предмету. В образі може бути зафіксоване одночасне бачення предмету з декількох точок зору. Дуже важлива особливість образного мислення — встановлення незвичних, «неймовірних» поєднань предметів і їх властивостей.

В образному мисленні використовуються різні прийоми. До їх числа відносяться: збільшення або зменшення об'єкту або його частин, аглютинації (створення нових уявлень шляхом приєднання в образному плані частин або властивостей одного об'єкту до іншого), включення наявних образів у новий контекст, узагальнення.

Образне мислення є не тільки генетично раннім етапом в розвитку по відношенню до словесно-логічного (понятійного) мислення, але складає і у дорослої людини самостійний вид мислення, отримуючи особливий розвиток у технічній і художній творчості.

Індивідуальні відмінності в образному мисленні пов'язані з домінуючим типом уявлень і ступенем розвитку прийомів уявлення ситуацій і їх перетворень.

У психології образне мислення іноді описується як спеціальна функція — уяви (див.) [8, с. 223 – 224].

45. Словесно-логічне мислення = дії з поняттями

Мислення словесно-логічне — один з видів мислення, що характеризується використанням понять, логічних конструкцій. Словесно-логічне мислення функціонує на базі мовних засобів і є найбільш пізнім етапом історичного і онтогенетичного розвитку мислення. У структурі словесно-логічного мислення формуються і функціонують різні види узагальнень [9, с. 226].

46. Практичне мислення = практична ситуація

Мислення практичне — один з видів мислення, який зазвичай порівнюють з мисленням теоретичним. Практичне мислення пов'язане з постановкою цілей, виробленням планів, проектів і часто розгортається в умовах дефіциту часу, що порою робить його ще складнішим, ніж мислення теоретичне [9, с. 226].

Мислення практичне — процес мислення, що здійснюється в ході практичної діяльності. На відміну від теоретичного мислення, направлено на розв'язання умовляючих теоретичних задач, опосередковано пов'язаних з практикою, практичне мислення безпосередньо спрямоване на розв'язання практичних задач. Практичне мислення може мати складну і елементарну форми. Розв'язання складних практичних задач вимагає використання результатів абстрактної теоретичної діяльності (наприклад, розумова діяльність вчителя, винахідника, шахіста, полководця), завжди ґрунтується на узагальненні практичного досвіду. У свою чергу, розв'язання практичних задач стають засобом, основою формування теоретичного мислення, як, наприклад, при розвитку дитини раннього віку — при виконанні конструктивних завдань, в процесі навчання і т. ін. [8, с. 203].

47. Творче мислення = креативність

Мислення творче – один з видів мислення, що характеризується створенням суб'єктивно нового продукту і новоутвореннями в самій пізнавальній діяльності по його створенню. Ці новоутворення стосуються мотивації, цілей, оцінок, смислів. Творче мислення відрізняють від процесів застосування готових знань і умінь, званих репродуктивним мисленням (див. Творчість) [9, с. 226].

Креативність – творчий потенціал і здібності індивіда, що виявляються в результатах ментальних, діяльнісних, комунікативних актів [14, с. 291].

Мислення теоретичне — один з видів мислення, який зазвичай відрізняють від мислення практичного. Теоретичне мислення направлене на відкриття законів, властивостей об'єктів. Прикладом теоретичного мислення може служити фундаментальне дослідження в науці [9, с. 226].

Дискурсивне мислення (від лат. *discursus* — міркування) — опосередковане минулим досвідом мовленнєве мислення людини. Виступає як процес зв'язного логічного міркування, в якому кожна подальша думка обумовлена передуючою. Найдетальніше різновиди дискурсивного мислення вивчаються в логіці. Вони складають різні види дедуктивних і індуктивних умовиводів, способи доказів і т. ін. В історії науки дискурсивне мислення неодноразово протиставлялося (наприклад, І. Кантом) інтуїтивному мисленню як безпосередньому відкриттю знання (шляхом «споглядання»). В процесі розвитку мислення людини виникає на основі розвитку мовлення дитини відповідно формуванню основних логічних операцій. Здатність дитини до дискурсивного мислення не може бути протиставлена інтуїтивному мисленню, подібно до того як опосередковане безпосередньому (див. Інтуїція). У сучасній психології інтуїтивні процеси розглядаються як включені в дискурсивне або інші види мислення при рішенні нових проблем як один з можливих етапів творчого мислення. У цих випадках дискурсивне мислення може як передувати інтуїтивному процесу, так і слідувати за ним. У першому випадку воно складає процес формулювання проблеми, в другому — систематичний доказ істинності нового знання іншим людям [8, с. 95].

Візуальне мислення — один з пізнавальних процесів, направлений на інформаційну підготовку і прийняття рішень задач. Візуальне мислення здійснюється за допомогою або цілеспрямованих дій, або неусвідомлюваних операцій, таких, як маніпулювання образами, їх трансформація, «розумове обертання» і ін. Ці операції здійснюються як з первинними, так і з вторинними образами і їх предметними значеннями. Продуктом візуального мислення є породження нових образів, створення нових візуальних форм, які несуть певне смислове навантаження і роблять значення структурованим і видимим. Візуальне мислення грає велику роль у діяльності операторів, особливо на етапах переходу від знаково-символічних інформаційних моделей до реальної предметної ситуації, побудови її образно-концептуальних і проблемних моделей [8, с. 46].

48. Самостійність = уміння бачити проблему і розв'язання

Самостійність – прояв людиною незалежності від звичних стереотипів і схем, що склалися в досвіді, в думках про зміст і умови задачі, що підлягає розв'язанню. *Проблема* – задача, що виникає об'єктивно, розв'язання якої має практичне або теоретичне значення [12, с. 533]. *Розв'язання* – експлікація істотних ознак проблеми і перевід їх у площину моделювання відношень за допомогою відповідних понять.

49. Гнучкість = уміння змінювати стратегію розв'язання

Гнучкість – якість мислення, що характеризується здатністю генерувати інші варіанти рішення, якщо початковий варіант виявився не результативним. *Уміння змінювати стратегію розв'язання* – уміння формулювати інші принципові шляхи при моделюванні відношень вирішуваного завдання.

50. Швидкість = швидкість прийняття правильних рішень

Швидкість – якість мислення, що забезпечує швидкість переробки інформації в цілісному процесі розв'язання задачі. *Прийняття рішення* – вольовий акт формування послідовності дій, ведучих до досягнення мети на основі перетворення початкової інформації в ситуації невизначеності, що є центральним на всіх рівнях переробки інформації і психічної регуляції в системі цілеспрямованої діяльності [9, с. 292]. *Швидкість прийняття правильних рішень* – здатність до швидкого перетворення інформації і формулювання схеми рішення.

ТЕМА 5. УЯВА

1. Поняття про уяву

1. Уява = нові образи на основі сприйняття, уявлень

Уява — психічний процес, що виражається: 1) у побудові образу засобів і кінцевого результату предметної діяльності суб'єкта; 2) у створенні програми поведінки, коли проблемна ситуація невизначена; 3) у продукуванні образів, які не програмують, а замінюють діяльність; 4) у створенні образів, відповідних опису об'єкту. Найважливіше значення уяви в тому, що вона дозволяє уявити результат праці до її початку, тим самим орієнтуючи людину в процесі діяльності. Створення за допомогою уяви моделі кінцевого або проміжного продукту праці сприяє його предметному втіленню: «В кінці

процесу праці виходить результат, який вже на початку цього процесу був в уявленні людини, тобто ідеально» К. Маркс). В уявленні очікуваного результату за допомогою уяви і полягає корінна відмінність людської праці від інстинктивної поведінки тварин. Уява входить в будь-який трудовий процес, є необхідною стороною будь-якої творчої діяльності — художньої, конструкторської, наукової. В процесі діяльності уява виступає в єдності з мисленням. Включення уяви або мислення в процес діяльності визначається ступенем невизначеності проблемної ситуації, повнотою або дефіцитом інформації, що міститься в початкових даних завдання. Якщо початкові дані відомі, то хід розв'язання задачі підпорядковується переважно законам мислення; якщо ж ці дані насилу піддаються аналізу, то діють механізми уяви. Нерідко одна і та ж задача може бути розв'язана як за допомогою уяви, так і за допомогою мислення. Цінність уяви в тому, що вона дозволяє прийняти рішення за відсутності належної повноти знань, необхідних для виконання завдання; проте в даному випадку шляху вирішення проблеми нерідко недостатньо точні, нестрогі, і в цьому обмеженість уяви. Процеси уяви мають аналітико-синтетичний характер, як і процеси мислення, пам'яті, сприйняття. Основна тенденція уяви — перетворення уявлень пам'яті, що забезпечує в решті решт створення свідомо нової ситуації, яка раніше не виникала. Суть уяви, якщо говорити про її механізми, - перетворення уявлень, створення нових образів на основі тих, що є. Уява — це віддзеркалення реальної дійсності в нових, незвичних, несподіваних поєднаннях і зв'язках. Синтез уявлень в процесах уяви здійснюється в різних формах: аглютинація — з'єднання несполучних в реальності якостей, властивостей, частин предметів; гіперболізація — збільшення або зменшення предмету, зміна якості його частин; загострення — підкреслення яких-небудь ознак; схематизація — згладжування відмінностей предметів і виявлення рис схожості між ними; типізація — виділення істотного, такого, що повторюється в однорідних явищах і втілення його в конкретному образі. За ступенем вираженості активності розрізняють два види уяви: пасивна і активна. Пасивна уява характеризується створенням образів, які не утілюються в життя, програм, які не здійснюються або взагалі не можуть бути здійснені. Уява виступає при цьому як заміна діяльності, як її сурогат, за допомогою якого людина відмовляється від необхідності діяти. Пасивна уява може бути навмисною і ненавмисною. Ненавмисна пасивна уява спостерігається при ослабленні діяльності свідомості, при її розладах, у напівдрімотному стані, уві сні. Навмисна пасивна уява створює образи (марення), не пов'язані з волею, яка могла б сприяти їх втіленню в життя. Переважання в процесах уяви марень свідчить про певні дефекти розвитку особистості. Активна уява може бути творчою і такою, що відтворює. Виникла в праці творча уява передбачає самостійне створення образів, що реалізуються в оригінальних і цінних продуктах діяльності, і є невід'ємною стороною технічної, художньої і іншої творчості. Відтворююча уява має в своїй основі

створення тих чи інших образів, відповідних опису. Процес уяви не завжди негайно реалізується в практичних діях. Нерідко уява приймає форму особливої внутрішньої діяльності, що полягає в створенні образу бажаного майбутнього, тобто в мрії. Мрія — необхідна умова перетворення дійсності, спонукальна причина, мотив діяльності, остаточне завершення якої виявилось відстроченим. Синонім уяви — фантазія [9, с. 64 – 65].

Уява, фантазія, психічна діяльність, яка полягає в створенні уявлень і уявних ситуацій, що ніколи в цілому не сприймалися людиною насправді. Уява заснована на оперуванні конкретними чуттєвими образами або наочними моделями дійсності, але при цьому має риси опосередкованого, узагальненого пізнання, що об'єднує його з мисленням. Характерний для уяви відхід від реальності дозволяє визначити її як процес перетворюючого віддзеркалення дійсності. Головна функція уяви полягає в ідеальному зображенні результату діяльності до того, як він буде досягнутий реально, в передбаченні того, чого ще не існує. З цим пов'язана здатність робити відкриття, знаходити нові шляхи, способи розв'язання задач, які виникають перед людиною. Здогадка, інтуїція, що ведуть до відкриття, неможливі без уяви.

Розрізняють відтворюючу і творчу уяву. Відтворююча уява полягає в створенні образів об'єктів, що раніше не сприймалися, відповідно до їх опису або зображення. Творча уява полягає в самостійному створенні нових образів, що утілюються в оригінальні продукти наукової, технічної і художньої діяльності. Воно є одним з психологічних чинників, який об'єднує науку і мистецтво, теоретичне і естетичне пізнання. Особливий вид творчої уяви — мрія, створення образів бажаного майбутнього, що не утілюються безпосередньо в ті або інші продукти діяльності.

Діяльність уяви може мати різний ступінь довільності, від спонтанних дитячих фантазій до тривалих цілеспрямованих пошуків винахідника. До мимовільної діяльності уяви відносять сновидіння, проте вони можуть детермінуватися заданою в стані неспання метою; такі відомі приклади розв'язання наукових задач уві сні. Передумовою високого розвитку уяви є її виховання, починаючи з дитячого віку, через ігри, учбові заняття, залучення до мистецтва [12, с. 91].

2. Функція пам'яті = відтворення минулого

Функція пам'яті – організація, збереження і відтворення минулого досвіду.
Відтворення минулого – відтворення фактів реальних подій минулого.

3. Функція образного мислення = пізнання дійсності

Функція образного мислення – оперування образами сприйняття, що були раніше, в процесі розв'язання розумової задачі. *Пізнання* – вища форма

віддзеркалення дійсності, що ґрунтується на єдності віддзеркалення, предметно-практичної діяльності і комунікації [12, с. 506].

4. Функція уяви = перетворення образів минулого

Функція уяви – створення нових образів шляхом переробки матеріалу сприйняття і уявлень. *Перетворення образів минулого* – створення елементів суб'єктивної реальності, відповідних цілям практичної, пізнавальної і комунікативної діяльності індивіда.

5. Відхід від дійсності = проникнення в дійсність

Відхід від дійсності – вільна уявна трансформація об'єктивного стану речей, відповідна суб'єктивному творчому задуму і перетворюючим намірам індивіда в тій чи іншій діяльності. *Проникнення в дійсність* – виявлення нових відношень об'єкту пізнання як основа пізнання його іманентних властивостей.

6. Основа уяви = діяльність людини

Основа уяви – особливості минулого досвіду, центральним моментом якого є переживання своєї буттєвості, що виражається в Я-концепції індивіда, а також його уявлення про належне в практичній, пізнавальній і комунікативній діяльності. *Діяльність*: а) втілення в об'єкті психічного образу [9, с. 101]; б) дія на об'єкт з метою задоволення потреби [3, с. 91]; в) модель взаємодії з реальністю [14, с. 135]. *Діяльність* – згідна особистісному і мотиву цілеспрямована система предметних дій. *Особистість* – сукупність психологічних якостей людини як суб'єкта соціальних відносин і діяльності, які виявляються в соціальній, соціально-психологічній і міжособистісній взаємодії.

7. Спрямованість особистості = зміна образу дійсності

Спрямованість особистості – сукупність стійких мотивів, інтересів, схильностей, переконань, ідеалів, орієнтуючих діяльність людини [9, с. 230]. *Зміна образу дійсності* – перенесення індивідом значущих внутрішніх імперативів у простір міжособистісних і діяльнісних взаємовідносин.

8. Передбачення результату = психічна модель продуктів праці

Передбачення результату – переживання результату як факту, що відбувся. *Психічна модель продуктів праці* – продукт уявної побудови предметів, явищ, ситуацій індивідом, що має потребу в їх реальному існуванні.

9. Випереджаюче віддзеркалення = конкретно-образна форма

Випереджаюче віддзеркалення – один з проявів «породжувальної функції свідомості» (С.Л. Рубінштейн) в явищах антиципації. *Антиципація* – уявлення предмету, явища, результату дії в свідомості ще до його сприйняття або здійснення [8, с. 20]. *Конкретно-образна форма* – уявлення індивіда про майбутню подію з включенням в неї деталей, що відображають особливості його минулого досвіду в аналогічному контексті.

10. Первинна система випередження діяльності = система образів

Первинна система випередження діяльності – «чуттєва тканина» (О.М. Леонтьєв) минулого досвіду. *Система образів* – суб'єктивна картина світу або його фрагментів, що включає самого суб'єкта, інших людей, просторове оточення і тимчасову послідовність подій [див. 9, с. 240].

11. Вторинна система випередження діяльності = система понять

Вторинна система випередження діяльності – інтелектуальний компонент минулого досвіду. *Інтелект* – здатність індивіда до продуктивного виконання практичних, пізнавальних, комунікативних завдань [6, с. 216]. *Система понять* – сукупність засвоєних в навчанні і вироблених самостійно життєвих і наукових понять, відтворюючих специфіку індивідуальних способів і предмету пізнання [див. 8, с. 265; 9, с. 285].

12. Невизначеність ситуації = «підключення» уяви

Невизначеність ситуації – невизначеність зовнішніх умов, в яких здійснюється активність суб'єкта [див. 4, с. 364]. *«Підключення» уяви* – програмування поведінки в умовах дефіциту інформації залежно від обставин, цілей, задумів у відповідних креативних моделях бажаного майбутнього [6, с. 83 – 86].

13. Детермінація уяви = середовище з неповною інформацією

Детермінація уяви – сукупність зовнішніх і внутрішніх причин, які визначають виникнення і розгортання процесів уяви. *Середовище з неповною інформацією* – низька обізнаність людини про суспільні, матеріальні, духовні умови її існування, формування і діяльності, що вимагає зняття невизначеності через отримання повідомлень [див. 12, с. 651; 12, с. 217].

2. Види уяви

14. Пасивна уява = навмисна, ненавмисна

Пасивна уява – вид уяви, що характеризується створенням образів, які не реалізуються або не можуть бути реалізовані [9, с. 64 – 65]. *Навмисна пасивна уява* – створення образів, які не будуть реалізовані. *Ненавмисна пасивна уява* – створення образів при ослабленні діяльності свідомості [9, с. 65].

15. Активна уява = відтворююча, творча

Активна уява – вид уяви, що характеризується створенням образів відповідно до вимог актуальної діяльності. *Відтворююча уява* – створення образів, відповідних сприйманому опису. *Творча уява* – створення образів, що реалізуються в оригінальних і цінних продуктах діяльності [9, с. 65].

Творчість — діяльність, результатом якої є створення нових матеріальних і духовних цінностей. Будучи за своєю суттю культурно-історичним явищем, творчість має психологічний аспект: особистісний і процесуальний. Воно передбачає наявність у особи здібностей, мотивів, знань і умінь, завдяки яким створюється продукт, що відрізняється новизною, оригінальністю, унікальністю. Вивчення цих властивостей особистості виявило важливу роль уяви, інтуїції, неусвідомлюваних компонентів розумової активності, а також потреби особистості в самоактуалізації, в розкритті і розширенні своїх творчих можливостей. Творчість як процес розглядалася спочатку, виходячи з самозвітів діячів мистецтва і науки, де особлива роль відводилася «осяянню», натхненню, інсайту і подібним до них станам, що змінюють попередню роботу думки. Англійський учений Г.Уоллес виділив чотири стадії процесів творчості: підготовку, дозрівання, осяння і перевірку. Центральним, специфічно творчим моментом вважалось осяння — інтуїтивне схоплення шуканого результату. Експериментальні дослідження показали, що інтуїтивне рішення виникає в предметній діяльності, доступній об'єктивному аналізу. Виділяючи специфіку психічної регуляції процесу творчості, К.С.Станіславський висунув уявлення про надсвідомість як вищу концентрацію духовних сил особистості при породженні продукту творчості (див. підсвідоме). З розвитком кібернетики робляться спроби моделювати процеси творчості на ЕОМ (евристичне програмування). Разом з тим передача технічним пристроям доступних формалізації розумових операцій різко підвищила інтерес до процесів творчості, які не можуть бути формалізовані. Залежність від них науково-технічного прогресу (відкриттів, винаходів і т. ін.) направила зусилля психологів на розробку методів діагностики творчих здібностей і стимуляції творчості (див., наприклад, Мозкова атака). Обумовленість творчості тією сферою культури, в якій воно реалізується (виробництво, техніка, мистецтво,

наука, політика, педагогіка і ін.), вимагає виявити своєрідність психології творчості в кожній з них, а також характер відношень між ними [9, с. 393].

16. Марення = пасивна фантазія

Марення – вид уяви, близький до мрій, що характеризується нереальністю і нездійсненністю [6, с. 28]. *Фантазія* – найбільш виражений прояв творчої уяви, що характеризується створенням парадоксальних образів [6, с. 159]. *Пасивна фантазія* – вид фантазії, що характеризується ненавмисним створенням парадоксальних образів.

17. Мрія = образи бажаного

Мрія – вид уяви, що характеризується створенням образів, відповідних уявленню про бажане [6, с. 67]. *Образ* – багатовимірна, багато категоріальна, полімодальна форма репрезентації навколишньої дійсності [8, с. 223]. *Образи бажаного* – багатовимірна, багато категоріальна, полімодальна репрезентація в свідомості мети прагнення.

Бажання — особлива форма активності людини, прагнучої задовольнити усвідомлену нею потребу за допомогою певного предмету. Бажання завжди емоційно забарвлене. В його основі лежить яка-небудь потреба. Проте бажання виникає лише на певному етапі її розвитку. Спочатку потреба звернена до деякого недиференційованого об'єкту свого задоволення. Коли ж цей об'єкт конкретизується, то виникає нова форма потреби — бажання. У разі неможливості досягти бажаного виникає стан фрустрації (див.). В процесі вікового розвитку бажання все більш втрачає свій безпосередній характер. Виникають бажання, пов'язані з усвідомленням певної мети і завдань, що впливають з прийнятих людиною намірів. Правильне формування бажань дитини забезпечується залученням її уваги до таких предметів задоволення потреб, які відповідають завданням виховання [8, с. 102].

Бажання — переживання, яке відображає потребу і перейшло в дієву думку про можливість чим-небудь володіти або що-небудь здійснити. Маючи спонукальну силу, бажання загострює усвідомлення мети майбутньої дії і побудову її плану. Бажання як мотив діяльності характеризується достатньо виразною усвідомленістю потреби. При цьому усвідомлюються не тільки її об'єкти, але і можливі шляхи її задоволення [9, с. 115].

3. Аналітико-синтетичний характер уяви

18. Основна тенденція пам'яті = відновлення образів, наближення до еталону

Основна тенденція пам'яті – визначається репродуктивним завданням. *Відновлення образів, наближення до еталону* – результат

відтворення повинен бути максимально повно наближений до початкового матеріалу.

19. Основна тенденція уяви = перетворення образів, створення нового

Основна тенденція уяви – визначається трансформаційним завданням. *Перетворення образів, створення нового* – результат трансформації повинен відрізнитися від вихідного матеріалу.

20. Створення нових образів = нові, незвичні поєднання

Створення нових образів – один з проявів «породжувальної функції свідомості» (С.Л.Рубінштейн) в явищах ментального перетворення навколишньої дійсності, відповідного прагненню індивіда до самоствердження через створення продуктів творчої праці відповідно до власного уявлення про еталони належного у сфері трудових зусиль, що додаються. *Нові, незвичні поєднання* – трансформація образів вихідних аналогів шляхом зміни їх композиційної структури і поєднання елементів відповідно до творчого задуму.

21. Аглотинація = особливості сприйняття, мислення

Аглотинація, наголошує А.Г.Маклаков, є створення нового образу шляхом приєднання один до одного елементів різних об'єктів [більш докладно див. 4, с. 290]. Аглотинація пов'язана з довільними цілеспрямованими розумовими узагальненнями [більш докладно див. 4, с. 291].

22. Гіперболізація = збільшення, зменшення, зміна кількості частин

Гіперболізація, як пише А.Г.Маклаков, є створення нового образу шляхом перебільшення одного або декількох ознак в початковому образі. Вона є одним з найбільш поширених образів сприйняття і використовується, зокрема, при створенні образів літературних персонажів [більш докладно див. 4, с. 291].

23. Підкреслення = почуття комічного

Підкреслення – створення нового образу, що характеризується навмисним перебільшенням якої-небудь найбільш інформативної відмітної ознаки початкового образу. *Почуття комічного* – виникає при зміні звичних відношень частини і цілого.

24. Схематизація = узагальнення істотних ознак

Схематизація, вказує *А.Г.Маклаков*, є створення нового образу, в якому присутні найбільш загальні істотні ознаки. Внаслідок *узагальнення істотних ознак* об'єкту на основі їх свідомого виділення його зображення перетворюється на схему [більш докладно див. 4, с. 292].

25. Типізація = втілення того, що повторюється, в конкретному образі

Типізація, пише *А.Г.Маклаков*, є створення нового образу за допомогою акцентування типових ознак деякого ряду об'єктів [4, с. 292]. *Втілення того, що повторюється, в конкретному образі* – віддзеркалення і узагальнення реальності виражається в конкретному художньому образі, що відображає певні індивідуальні особливості його творця [4, с. 292].

4. Фізіологічні основи уяви

26. Фізіологічна основа пам'яті = відновлення тимчасових нервових зв'язків

Фізіологічна основа пам'яті – утворення тимчасових нервових зв'язків, здатних відновлюватися, актуалізуватися під впливом різних подразників [8, с. 247]. *Відновлення тимчасових нервових зв'язків* – актуалізація образів, відомих по минулому [8, с. 60], витягання з довготривалої пам'яті образів минулого [9, с. 66].

27. Фізіологічна основа уяви = розпад тимчасових зв'язків, об'єднання в нову систему

Розпад тимчасових зв'язків, об'єднання в нову систему – нейрофізіологічна характеристика аналітико-синтетичних процесів уяви.

28. Фізіологічні механізми = кора + гіпоталамо-лімбічна система

Фізіологічні механізми – функціональні системи як закономірні способи здійснення фізіологічних функцій на основі нейродинамічних структур, що утворилися в процесі еволюції мозку. *Кора головного мозку* – стародавня (палеокортекс – нюховий горбок, діагональна, периамігдаларна, препіріформна області – 0,6%), стара (архикортекс – гіпокамп, зубчата звивина – 2,2%), нова (неокортекс – 95,6%) – проєкційні рецептивні зони (зорова, слухова зона, зона шкірної чутливості тощо), асоціативні області, моторна область, мовні області, морфофункціональні взаємодії кори і підкіркових структур, що забезпечують роботу другої сигнальної системи, вищих психічних функцій – складних психічних процесів, що формуються

прижиттєво [8, с. 165 – 167]. *Гіпоталамо-лімбічна система* – гіпоталамус (підгорбна ділянка), лімбічна система («емоційний» мозок) (див. рис. 1).

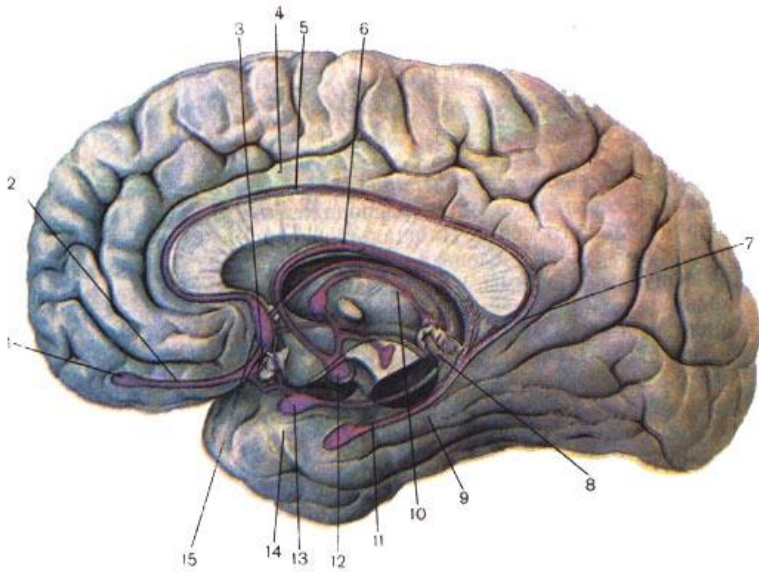

Рис 1. Утворення головного мозку, що відносяться до лімбічної системи (коло Папеца)

1 - нюхова цибулина; 2 - нюховий шлях; 3 - нюховий трикутник; 4 - поясна звивина; 5 - сірі включення; 6 - склепіння; 7 - перехийок поясної звивини; 8 - кінцева смужка; 9 - гіпокампальна звивина; 11 - гіпокамп; 12 - сосковидне тіло; 13 - мигдалеподібне тіло; 14 – гачок

30. Ідеомоторний акт = реактивність судинної системи під впливом уяви

Ідеомоторний акт (від грецьк. *idéa* — ідея, образ, лат. *motor* — те, що приводить у рух і *actus* — рух, дію) — перехід уявлення про рух м'язів в реальне виконання цього руху (інакше кажучи, поява нервових імпульсів, що забезпечують рух, як тільки виникає уявлення про нього). Ідеомоторні акти є мимовільними, неусвідомлюваними і, як правило, мають слабо виражені просторові характеристики. Принцип ідеомоторного акту відкритий в XVIII ст. англійським лікарем Д. Гартлі і розроблений англійським психологом В.Карпентером. Подальші дослідження показали, що рухи, супроводжуючі процес уявлення рухів, не завжди можна віднести до класу мимовільних і що

м'язові скорочення, які викликають дані рухи, можуть бути усвідомлюваними. Наразі існують дві точки зору на фізіологічний механізм ідеомоторного акту. Перша ґрунтується на уявленнях І.П.Павлова, згідно яким ідеомоторний акт управляється ефекторними імпульсами, що поступають від певних кліток кори головного мозку. Друга точка зору виходить з положення про кільцеву регуляцію рухів (М. О. Бернштейн). Ідеомоторний акт управляється завдяки сигналам зворотного зв'язку, що поступають від органів рухів. Чутливість до непомітних для зовнішнього спостерігача мікрорухів м'язів при ідеомоторному акті дозволяє вгадувати задумане іншою людиною і мимоволі вироблюваний нею рух [9, с. 131 – 132].

5. Роль фантазії в діяльності

31. Фантазія = виявлення творчих здібностей

Фантазія – найбільш виражений прояв творчої уяви, що характеризується створенням парадоксальних образів [6, с. 159]. *Творчість* – створення нових матеріальних і духовних цінностей в тій або іншій сфері культури, що має особистісні (самоактуалізація) і процесуальні характеристики (здібності, знання, уміння) [9, с. 393]. *Здібності* – індивідуально-психологічні особливості, які є умовою успішного виконання певного виду діяльності [9, с. 381]. *Виявлення творчих здібностей* – успішне створення нових матеріальних і духовних цінностей.

Фантазія — 1) синонім уяви; 2) продукт уяви. Фантазія змінює зовнішність дійсності, відображеної в свідомості, для неї характерна транспозиція (перестановка) елементів реальності. Фантазія дозволяє знайти нову точку зору на вже відомі факти і через це володіє величезною художньою і науково-пізнавальною цінністю. Творча активність, що породжує фантазію, значною мірою спонтанна, пов'язана з особистою обдарованістю і індивідуальним досвідом людини, який складається в процесі діяльності. У сфері патопсихології фантазія хворих служить предметом діагностичного дослідження. З погляду аналітичної психології, фантазія — самовідображення несвідомого, утвореного забутими або витисненими особистими переживаннями і архетипами колективного несвідомого. Фантазії виникають при падінні інтенсивності свідомого, внаслідок чого стає проникним бар'єр, який відокремлює його від підсвідомого (сон, перевтома, марення) [9, с. 425].

32. Фантастичний образ = засіб пізнання досвіду

Фантастичний образ – створення парадоксального з погляду звичного світосприймання образу як багатовимірного, багато категоріального, полімодального суб'єктивного відтворення навколишньої дійсності. *Пізнання* – вища форма віддзеркалення дійсності, що ґрунтується на

єдності віддзеркалення предметно-практичної діяльності і комунікації [12, с. 506]. *Досвід* – засноване на практиці чуттєво-емпіричне пізнання дійсності, джерелом якого є матеріальний світ, існуючі і виникаючі в ньому результати діяльності людей [12, с. 462]. *Засіб пізнання досвіду* – один з механізмів чуттєво-емпіричного віддзеркалення в предметно-практичній діяльності і комунікації.

33. Елементи передбачення = мрія

Елементи передбачення – елемент обґрунтованого припущення про явища, невідомі зараз, але такі, що піддаються виявленню [див. 12, с. 524]. *Мрія* – вид уяви, що характеризується створенням образів, відповідних уявленню про бажане [6, с. 67].

34. Історична суть речі = здійснена мрія

Історичне – процес становлення і розвитку об'єкту [12, с. 231]. *Суть* – внутрішній зміст предмету, що виражається в єдності всіх різноманітних і суперечливих форм його буття [12, с. 665]. *Історична суть речі* – сучасне уявлення про належне в тому або іншому об'єкті як віддзеркалення рівня пізнання його внутрішнього змісту. *Здійснена мрія* – результат, отриманий в процесі практичної перетворювальної діяльності відповідно до уявлення про бажане.

35. Образи фантазії = емоційна сфера

Образи фантазії – конструювання у фантазійних образах процесу і результату реалізації особистісних смислів. *Емоційна сфера* – сукупність переживань, пов'язаних з оцінним відношенням до окремих умов життєдіяльності.

36. Виховання фантазії = формування особистості

Виховання – цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку з метою створення принципів, понять, установок, необхідних для соціумного буття [14, с. 87]. *Фантазія* – найбільш виражений прояв творчої уяви, що характеризується створенням парадоксальних образів [6, с. 159]. *Виховання фантазії* – цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку з метою створення передумов для творчої уяви, що характеризується створенням конструктивних особистісно значущих образів. *Формування особистості* – процес цілеспрямованого впливу на людину як суб'єкта соціальних відносин і діяльності, які виявляються в соціальної, соціально-психологічній і міжособистісній взаємодії.

ПСИХІЧНІ СТАНИ І ПСИХІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ

ТЕМА 1. ВОЛЯ

1. Поняття про волю

1. Воля = діяльна сторона свідомості

Воля, здатність до вибору мети діяльності і внутрішніх зусиль, необхідних для її здійснення. Воля — специфічний акт, що не зводиться до свідомості і діяльності як такий. Не всяка свідомо дія, навіть пов'язана з подоланням перешкод на шляху до мети, є вольовою: головне у вольовому акті полягає в усвідомленні ціннісної характеристики мети дії, її відповідності принципам і нормам особистості. Для суб'єкта волі характерне не переживання «я хочу», а переживання «треба», «я винен». Здійснюючи вольову дію, людина протистоїть владі актуальних потреб, імпульсивних дій. За своєю структурою вольова поведінка розпадається на прийняття рішення і його реалізацію. При неспівпаданні мети вольової дії і актуальної потреби прийняття рішення часто супроводжується боротьбою мотивів (акт вибору).

Різні тлумачення волі в історії філософії і психології пов'язані перш за все з протилежністю детермінізму і індетермінізму: перший розглядає волю як обумовлену ззовні (фізичними, психологічними, соціальними причинами або ж божественним визначенням — в супранатуралістичному детермінізмі), другий — як автономну і **самостійну** силу (див. Свобода волі). В ученнях волюнтаризму воля постає як початкова і первинна основа світового процесу і, зокрема, людської діяльності. Відмінність філософських підходів до проблеми волі знайшла своє віддзеркалення в психологічних теоріях волі, які можуть бути розділені на дві групи: «автогенетичні» теорії волі, які розглядають її як щось специфічне, що не зводиться до яких-небудь інших процесів (В.Вундт, Н.Ах, І.Ліндворський і ін.), і «гетерогенетичні» теорії, що визначають волю як щось вторинне, продукт яких-небудь інших психічних чинників і явищ — функцію мислення або уявлення (інтелектуалістичні теорії волі — багато представників школи Гербарта і ін.), почуттів (Г.Еббінгауз, Е.Блейлер), комплекс відчуттів (асоціанізм) тощо.

Радянська психологія, спираючись на діалектичний і історичний матеріалізм, розглядає волю в аспекті її суспільно-історичної обумовленості. Вивчається філо- і онтогенез довільних (що походять з

волі) дій і вищих психічних функцій (довільного сприйняття, запам'ятовування і т. ін.). В процесі розвитку психіки дитини спочатку мимовільні процеси сприйняття, пам'яті і т. ін. набувають довільного характеру, стають таким, що саморегулюються. Паралельно розвивається і здатність до утримання мети дії. Важливу роль у вивченні волі зіграли роботи радянського психолога Д. М. Узнадзе і його школи з теорії установки.

Воля тісно пов'язана з характером людини і грає значну роль в процесі її формування і перебудови. Згідно поширеній точці зору, характер є такою ж основою вольових процесів, як інтелект — основою розумових процесів, а темперамент — емоційних процесів [12, с. 90 – 91].

Воля — здатність людини діяти у напрямі свідомо поставленої мети, долаючи при цьому внутрішні перешкоди. Такого роду перешкоди виникають у випадках, коли людина вимушена діяти під впливом двох протилежно направлених тенденцій, одна з яких обумовлена безпосередньою спонукою, а інша — значущою для людини, але безпосередньо не спонуканою метою. Інакше кажучи, воля полягає в здатності діяти відповідно до мети, утискуючи безпосередні бажання і прагнення.

У традиційній психології воля розглядалася або як самостійне джерело людської активності, яке обумовлює незалежність поведінки від об'єктивних причин, або заперечувалася зовсім шляхом зведення її до інших психічних процесів.

У радянській психології розуміння волі спирається на діалектико-матеріалістичну філософію. Стверджується об'єктивна детермінація вольових дій, підпорядкованість вольових процесів (як і всіх інших психічних процесів) власним специфічним закономірностям.

В основі вольової поведінки лежить складний психологічний механізм. Він містить специфічні і загальні для будь-якої цілеспрямованої діяльності компоненти. Загальним є опосередкованість поведінки (на відміну від імпульсивної, ситуативної) внутрішнім інтелектуальним планом, який виконує функцію свідомої регуляції діяльності. При цьому внутрішній інтелектуальний план направлений на пошук тих дій, які за даних конкретних умов можуть привести до досягнення поставленої мети. Проте така форма регуляції ще не характеризує власне вольову поведінку. Специфічною для неї є наявність внутрішнього інтелектуального плану, який організує всі спонуки, що є у людини в даний момент, у напрямі такої їх ієрархізації, при якій провідним мотивом стає свідомо поставлена мета.

Вольовий акт містить боротьбу різноспрямованих мотиваційних тенденцій. Якщо в цій боротьбі беруть гору безпосередні спонуки (у тому числі і морального порядку), діяльність здійснюється без її вольової регуляції. На відміну від цього вольова поведінка припускає наявність таких психічних процесів, за допомогою яких людина підсилює

мотиваційні тенденції, що йдуть від свідомо поставленої мети, і утискає протилежні. Вирішальна роль у цьому процесі належить уявній побудові майбутньої ситуації. В цьому випадку людина виразно уявляє собі позитивні наслідки тих дій, які вона зробить, слідуючи свідомо поставленій меті, і негативні наслідки дій, продиктованих безпосереднім бажанням. Якщо в результаті такого передбачення майбутніх наслідків виникнуть позитивні емоції, пов'язані з досягненням свідомо поставленої мети, і вони будуть сильніше переживань, що є у людини, які породжуються безпосередньою спонукою, то ці переживання і виступають як додаткова мотивація, яка забезпечує перевагу спонуки з боку свідомої поставленої мети. Таким чином, активність у внутрішньому плані виступає як умова, яка породжує нові мотиваційні тенденції. Саме у внутрішньому плані справжня ситуація, відбиваючись в світлі майбутньої, знаходить інший сенс, що і визначає завершення боротьби мотивів і прийняття рішення на користь вольового вчинку, а в тих випадках, коли людина намічає і способи досягнення поставленої мети, – і створення наміру [8, с. 53 – 54].

Воля — див. с. 188.

2. Мотиваційна сфера = сукупність спонук

Мотиви — те, що спонукає діяльність людини, ради чого вона здійснюється. У сучасній психології термін «мотив» застосовується для позначення самих різних явищ і станів, які викликають активність суб'єкта. В ролі мотивів можуть виступати потреби та інтереси, потяги і емоції, установки і ідеали.

[...] Біхевіористи розуміють під мотивами дію будь-яких стимулів, як зовнішніх, так і внутрішніх, здатних викликати або активізувати поведінку. У психоаналізі роль мотивів приписується закладеним в людині біологічним інстинктам і потягам, які під впливом соціальних умов частково пригнічуються і виступають в своїх непрямих, символічних формах (З.Фройд і ін.). Певним внеском у розвиток учення про мотиви була розробка ідей про суб'єктивно-об'єктивну природу мотивів (зокрема, поняття про «спонукальну силу» речей К.Левіна), про незалежність мотивів людини від елементарних біологічних потреб (Г.Олпорт) і про «ідеаторний», усвідомлений характер мотивів, які виражають систему життєвих цінностей людини (Ж. Нюттен).

У радянській психології проблема мотивів розробляється у зв'язку з дослідженням структури людської діяльності і свідомості, суспільно-історичних за своєю природою. Відповідно мотиви визначаються як те, що у відображеній людиною реальності спонукає і направляє її діяльність. У мотивах конкретизуються, «опредметнюються» потреби, які не тільки визначають собою мотиви, але, у свою чергу, змінюються і збагачуються разом із зміною і розширенням кола об'єктів, які слугують їх задоволенню, і

способи їх задоволення. Ще яскравіше роль мотивів у формуванні людських потреб виявляється при виникненні мотивів, що не мають аналогів у тварин і вперше виникають лише в суспільстві. Уявлення про предметну і соціальну природу мотивів протистоїть як теоріям, що ставлять людські мотиви в залежність від «глибинних» інстинктивних потягів, так і теоріям, що приписують спонукальну силу суб'єктивним емоційним переживанням, оскільки не емоції визначають сферу мотивів людини, а, навпаки, розвиток мотивів людської діяльності збагачує і перебудовує самі емоції і почуття.

Первинна форма існування мотивів – речові предмети, що відповідають простим матеріальним потребам людини. Згодом мотивами стають також предмети ідеальні, які виступають у формі тих чи інших спонукальних уявлень або свідомих цілей («мотиви-цілі»). Діяльність людини спонукають зазвичай одночасно декілька мотивів, один з яких є основним, провідним, а інші – підпорядкованими, які іноді виконують лише функції додаткової стимуляції (наприклад, власне мотиви праці і її матеріальне стимулювання). Особливість провідних мотивів полягає в тому, що окрім функції спонуки і напряму діяльності вони додають діяльності, її об'єктам і умовам той чи інший суб'єктивний особистісний смисл. [...]

Мотиви можуть знаходитися в різних взаємозв'язках між собою і різними зовнішніми обставинами: підсилювати або ослабляти один одного, вступати у взаємні суперечності і у суперечності з об'єктивними можливостями реалізації дії. Тому мотивація, процес спонуки людини до здійснення тих чи інших дій і вчинків часто є складним актом, який вимагає аналізу і оцінки альтернатив, вибору і ухвалення рішень. Цей процес психологічно ускладнюється також тим, що далеко не завжди реальні мотиви усвідомлюються суб'єктом актуально, тобто при підготовці і виконанні дій; нерідко вони виявляють себе лише після того, як відповідна дія вже здійснена. Від мотивів слід відрізнити м о т и в у в а н н я , тобто вислови, які реабілітують ту чи іншу дію шляхом вказівки на об'єктивні і суб'єктивні обставини, що спонукають її; мотивування можуть не співпадати з дійсними мотивами вчинку або навіть свідомо маскувати їх.

Розвиток мотивів знаходить свій вираз не тільки в їх збагаченні, але і у встановленні певної ієрархії мотивів — у виділенні головних життєвих мотивів особистості. При цьому мотиви, що відповідають елементарним потребам, підпорядковуються вищим соціальним і духовним мотивам, так що при певних умовах людина здатна жертвувати матеріальними благами і навіть самим життям в ім'я ідеальних спонук [8, с. 198–199].

Мотив (від лат. *move* — приводити в рух, штовхати) — 1) спонуки до діяльності, пов'язані із задоволенням потреб суб'єкта; сукупність зовнішніх або внутрішніх умов, що викликають активність суб'єкта і визначають її спрямованість (див. Мотивація); 2) предмет (матеріальний або ідеальний), який спонукає і визначає вибір спрямованості діяльності, ради якого вона здійснюється; 3) усвідомлювана причина, яка лежить в

основі вибору дій і вчинків особи. У зарубіжній психології виділений ряд особливостей природи і функцій мотивів у регуляції поведінки суб'єкта; спонукальна і напрямна функції мотиву (психоаналіз, біхевіоризм, динамічна психологія, теорія «поля» К.Левіна (див. Топологічна психологія) етологія), детермінація поведінки людини неусвідомлюваними мотивами (психоаналіз), ієрархія мотивів (психоаналіз, «гуманістична психологія» і ін.), прагнення до рівноваги і напруги як механізми динаміки мотивів. Недоліком цих досліджень є відрив від контексту діяльності людини і її свідомості. У радянській психології як загальний механізм виникнення мотивів розглядається реалізація потреб у ході пошукової активності і тим самим перетворення її об'єктів на мотиви, «предмети потреб» (О.М.Леонтьєв). Звідси випливає центральна закономірність: розвиток мотивів відбувається через зміну і розширення кола діяльності, яка перетворює предметну дійсність. У тварин діапазон об'єктів, виступаючих як мотиви, даний від природи і жорстко обмежений специфічним для кожного біологічного виду довкола пристосувальних інстинктивних форм діяльності. У людини ж джерелом розвитку мотивів є процес суспільного виробництва матеріальних і духовних цінностей, що не має меж. Такими потенційними мотивами в онтогенезі виступають властиві даному суспільству об'єктивні цінності, інтереси і ідеали, які у разі їх інтеріоризації особою можуть придбати спонукальну силу і стати мотивами, що реально діють. Ці мотиви виконують функцію смислоутворення, тобто додають відображуваний в індивідуальній свідомості дійсності особистісний смисл. Функція смислоутворення пов'язана з контролем загальної спрямованості діяльності особи. Функція контролю здійснюється мотивами не безпосередньо, а через механізм «емоційної корекції» поведінки (О.В.Запорожець): емоції оцінюють особистісний смисл подій, що відбуваються, і у разі невідповідності цього смислу мотиви змінюють загальну спрямованість діяльності особи. Динаміка мотивів у конкретних ситуаціях обумовлена активністю надситуативною, що приводить до постановки особою надзадач і появи нових мотивів діяльності. Вивчення мотиваційно-сислової сфери складає центральну проблему психології особистості, її історичного і онтогенетичного розвитку [9, с. 219].

3. Мимовільні рухи, дії = імпульсивність

Мимовільне – властивість психічних явищ, в структуру яких воля не входить [6, с. 76]. *Мимовільні рухи* – рухові акти, здійснювані без контролю свідомості [9, с. 93]. *Мимовільні дії* – дії, здійснювані автоматично без контролю свідомості. *Імпульсивність* – схильність діяти під впливом зовнішніх обставин і емоцій унаслідок слабкості контролю над своєю поведінкою [8, с. 128].

Імпульсивність — особливість поведінки людини (у стійких формах — риса характеру), що полягає в схильності діяти за першою спонукою, під

впливом зовнішніх обставин або емоцій. Імпульсивна людина не обдумує свої вчинки, не зважає всі „за” і „проти”, вона швидко і безпосередньо реагує і нерідко так же швидко кається в своїх діях. Від імпульсивності слід відрізнити рішучість, яка теж передбачає швидку і енергійну реакцію, але пов'язана з обдумуванням ситуації і прийняттям найбільш доцільних і обґрунтованих рішень. Імпульсивність переважно властива дітям дошкільного і частково молодшого шкільного віку у зв'язку з властивою цьому віку слабкістю контролю за своєю поведінкою. Сумісні ігри дошкільників, що вимагають заборони безпосередніх спонук, підпорядкування правилам гри, врахування інтересів інших учасників гри, сприяють подоланню імпульсивності. Надалі ще більшу роль в цьому відношенні грає учбова діяльність. У підлітків імпульсивність часто є наслідком підвищеної емоційної збудливості, характерної для цього віку. У старших школярів і дорослих людей імпульсивність спостерігається при великому стомленні, афекті або деяких захворюваннях нервової системи [8, с. 128].

4. Довільні рухи, дії = усвідомлене

Довільні рухи – рухові акти, свідомо регульовані суб'єктом на основі наявної потреби в досягненні мети і образу результату, що передбачається [9, с. 93]. *Довільні дії* – навмисні дії, що виникають під впливом прийняття рішення і готовності до досягнення результату, що передбачається [9, с. 94]. *Усвідомлене* – основні психічні явища, властиві дорослій здоровій людині при звичайній ясності її свідомості і свідомому орієнтуванні особистості [6, с. 84].

Рухи мимовільні і довільні — рухи людини, що відрізняються один від одного тим, що перші здійснюються несвідомо, автоматично, а другі — носять свідомий характер, виконуються відповідно до образу мети, що стоїть перед суб'єктом. Мимовільні рухи регулюються, як показав ще І.М.Сеченов, відчуттями пропріорецептивними, що відображають особливості самих виконуваних рухів, а також екстерорецептивними, що сигналізують про ті зміни в навколишньому середовищі, які викликаються цими рухами.

В результаті багатократних повторень в одноманітних обставинах, у міру затухання орієнтовних реакцій, спочатку свідомо регульовані рухи починають виконуватися механічно, набуваючи характеру «вторинних автоматизмів».

Вирішальну роль у формуванні і здійсненні довільних рухів грає орієнтовна діяльність (див.), за допомогою якої проводиться обстеження ситуації і формується образ цієї ситуації і тих дій, які повинні бути в ній виконані. Залежно від того, як складеться орієнтовна основа довільних рухів, залежить швидкість їх утворення, досконалість виконання і широта перенесення в нові умови.

У тварин виявляються лише ті форми довільних рухів, які регулюються за допомогою перцептивних образів і в основі яких лежать нервові процеси, що відбуваються на рівні першої сигнальної системи.

Нового, більш високого ступеня розвитку довільні рухи досягають у людини у зв'язку з продуктивним характером її суспільно-трудової діяльності і виникненням мови. Специфічною особливістю людських довільних рухів є те, що в управлінні ними істотну роль грають різного роду словесні інструкції і самоінструкції.

Довільні рухи формуються на основі мимовільних рухів у результаті накопичення дитиною рухового досвіду і спеціального навчання — формування навичок і умінь. У міру оволодіння мовою у дітей з'являється словесна регуляція рухів. На ранніх генетичних стадіях, як показав Л.С.Виготський, ця регуляція носить міжіндивідуальний характер: дорослий дає словесну інструкцію, а дитина її виконує. На цій основі надалі виникає у дитини саморегуляція руху за допомогою мовлення, раніше зовнішньої, а потім і внутрішньої, що знаменує собою перехід на вищий, специфічно людський рівень розвитку довільних рухів, що виконуються відповідно до соціально поставленої мети [9, с. 81 – 82].

Руки довільні — зовнішні і внутрішні тілесні рухові акти (процеси), свідомо регульовані суб'єктом на основі потреби, що є у нього, в досягненні мети як образу результату, що передбачається. Довільні рухи передбачають свідоме орієнтування по відношенню до мети як у мовному плані, так і в плані уявлення (уяви). Довільні рухи можуть бути виконані як за допомогою скелетної мускулатури зовнішніх органів тіла, що реалізують просторові рухи, так і гладкої мускулатури внутрішніх органів (наприклад, кровоносних судин), що реалізовує вегетативні функції. Експериментально показано, що рухи, які спочатку сформувалися як мимовільні, можуть ставати довільними за рахунок винесення рухових орієнтирів у зовнішній план (наприклад, при спостереженні за змінним тономом кровоносних судин за шкалою приладу) з подальшим переводом цих орієнтирів у внутрішній план, у форму специфічних рухових (кінестетичних) орієнтирів. Зачаткові форми довільних рухів є вже у нижчих тварин — так звані «інструментальні», або «оперантні», рухи в ситуаціях, коли подразник не даний наявно, і рух, що починається і протікає в його відсутність, при своєму завершенні приводить тварину до оволодіння предметом потреби (здобиччю) [9, с. 93 – 94].

5. Вольові дії = подолання перешкод

Вольові дії, за формулюванням *А.Г.Маклакова*, є усвідомлені дії з досягнення шуканої мети. Вони зв'язані з достатньо високою психічною напруженістю, яка необхідна для подолання іперешкод: 1) внутрішніх (втома, бажання розважитися, інертність, лень); 2) зовнішніх (відсутність необхідних об'єктивних умов для досягнення мети) [більш докладно див. 4, с. 374].

6. Структура мотиваційної сфери = ієрархія мотивів

Структура мотиваційної сфери – відображає систему супідрядності потреб і відповідних ним мотивів. *Ієрархія* – принцип структурної організації складних багаторівневих систем, що полягає у впорядкуванні взаємодій між рівнями в порядку від вищого до нижчого [12, с. 201]. *Ієрархія мотивів* – система супідрядності мотивів, що відносяться до виконання загальних, окремих і одиничних завдань в життєдіяльності людини.

7. Детермінація волі = життєві обставини

Детермінація волі – процеси самодетермінації і саморегуляції людиною своєї практичної і психічної діяльності при досягненні поставлених цілей. *Життєві обставини* – континуум конкретних обставин життя людини, центральним моментом якого є переживання людиною власної активності як основної умови реалізації своїх власних цілей.

8. Прояв волі = самоорганізація діяльності

Прояв волі – практичні, пізнавальні, комунікативні ситуації, в яких індивід бере участь як активний діяч. *Діяльність* – згідна особовому сенсу і мотиву цілеспрямована система предметних дій. *Самоорганізація діяльності* – забезпечення людиною умов виконання дій, відповідних системі своїх особистісних смислів і мотивів.

9. Потяг = первинна емоційна спонука

Потяг – психічний стан, зв'язаний з неусвідомленою або недостатньо усвідомленою потребою [9, с. 52]. *Первинна емоційна спонука* – неусвідомлене або недостатньо усвідомлене переживання індивідом суб'єктивної значущості події.

Потяг (англ. drive) — первинний емоційний прояв потреби людини в чому-небудь, спонука, яка ще не опосередкована свідомим цілепокладанням. У психологічній літературі найчастіше зустрічаються два трактування. Одне з них робить акцент на його недостатній усвідомленості. Інше ставить потяг в невідмінний зв'язок з органічними потребами. Обидва ці погляди мають під собою певну об'єктивну основу, але в цілому є дуже односторонніми. Насправді потяг може бути і погано, і добре усвідомленим. Недостатня усвідомленість потягу буває зв'язана не стільки з відсутністю уявлення про його об'єкт, скільки з нерозумінням суті потреби в ньому. Людина зазвичай в тій чи іншій мірі знає, до чого саме її вабить, але дуже часто не може віддати собі звіту про причину цього потягу. Так же неправомірно зводить потяг до прояву одних лише органічних потреб. Суть потягу можна зрозуміти тільки при врахуванні принципової відмінності мотивації поведінки людини від мотивації поведінки тварин. В останніх актуалізована, відображена в емоційному переживанні потреба мотивує їх

активність безпосередньо. Якщо ж у тварини виникає відразу декілька спонук, то верх бере просто найсильніша з них. Дії тварин не довільні. Для дорослої нормальної людини, навпаки, типова довільна активність, першою умовою якої є здатність до рефлексії, до усвідомлення своїх власних потягів. [...] Виникнення потягу [...] утворює початковий етап мотиваційного процесу. На зміну цьому етапу приходиться етап «хотіння», що виникає в результаті свідомого рішення послідувати тій чи іншій спонуці [8, с. 47 - 48].

Прагнення — первинна спонук, чуттєве переживання потреби, тяжіння до об'єкту. Залежно від міри усвідомлення прагнення як динамічна тенденція виражається у вигляді потягу або бажання (див. Воля) [9, с. 386].

Прагнення — збірний термін для позначення динамічних психологічних утворень (потягу, бажань, намірів, інтересів, пристрастей, ідеалів, схильностей, покликань тощо), суттю яких є потребове ставлення людини до світу. Під прагненням мають на увазі або таке потребове ставлення, в якому предметний зміст ще у значному ступені згорнутий, або такий, в якому динамічна сторона особливо яскраво виражена [8, с. 359].

10. Бажання = усвідомлена потреба в предметі

Бажання — переживання, яке відображає потребу і перейшло в дієву думку про можливість чим-небудь володіти або що-небудь здійснити. Маючи спонукальну силу, бажання загострює усвідомлення мети майбутньої дії і побудову її плану. Бажання як мотив діяльності характеризується достатньо виразною усвідомленістю потреби. При цьому усвідомлюються не тільки її об'єкти, але і можливі шляхи її задоволення [9, с. 115].

Бажання — особлива форма активності людини, прагнучої задовольнити усвідомлену нею потребу за допомогою певного предмету. Бажання завжди емоційно забарвлене. В його основі лежить яка-небудь потреба. Проте бажання виникає лише на певному етапі її розвитку. Спочатку потреба звернена до деякого недиференційованого об'єкту свого задоволення. Коли ж цей об'єкт конкретизується, то виникає нова форма потреби — бажання. У разі неможливості досягти бажаного виникає стан фрустрації (див.). В процесі вікового розвитку бажання все більш втрачає свій безпосередній характер. Виникають бажання, пов'язані з усвідомленням певної мети і завдань, що впливають з прийнятих людиною намірів. Правильне формування бажань дитини забезпечується залученням її уваги до таких предметів задоволення потреб, які відповідають завданням виховання [8, с. 102].

11. Намір = прийняття рішення

Намір — свідоме прагнення завершити дію відповідно до намченої програми, направленої на отримання шуканого результату [9, с. 229].

Прийняття рішення – вольовий акт формування послідовності дій, ведучих до досягнення мети на основі перетворення початкової інформації в ситуації невизначеності [9, с. 292].

Намір — свідоме рішення, що виконує функцію спонуки і планування поведінки і діяльності людини.

Намір формується, по-перше, коли мета діяльності віддалена і її досягнення відстрочене, по-друге, коли задоволення потреби не може бути досягнуте безпосередньо, а вимагає досягнення проміжних цілей, які не мають власної спонукальної сили. В цьому випадку намір, який виник у людини, виступає як спонукач дій, направлених на досягнення проміжних цілей.

Спонукальна сила наміру є синтезом двох утворюючих. З одного боку, це вплив безпосередньої потреби, ланкою в задоволенні якої він є, з іншої — вплив з боку інтелектуальної активності, за допомогою якої людиною усвідомлюються засоби, які дозволяють досягти задоволення потреби. Отже, намір є нове функціональне утворення, що виникає в процесі психічного розвитку людини, в якому в нерозривній єдності виступають афективні і інтелектуальні компоненти.

Експериментальні дослідження показують, що спонуки, які йдуть від прийнятого наміру, володіють тими ж динамічними властивостями (силою, напруженістю і ін.), що і спонуки, які йдуть безпосередньо від потреби. Людина, спонукувана прийнятим наміром, може діяти навіть всупереч безпосередньому бажанню. Таким чином, намір організовує поведінку людини, дозволяє їй довільно діяти з метою задоволення своїх потреб (див. Воля) [8, с. 207 – 208].

Намір — свідоме прагнення завершити дію відповідно до наміченої програми, направленої на досягнення передбачуваного результату. Намір — особливе функціональне утворення психіки, яке виникає у результаті акта цілеутворення і передбачає вибирання відповідних засобів, за допомогою яких людина збирається досягти поставленої мети. В умовах очікування здійснення складних, тривалих, незвичних або важких дій намір виступає як момент внутрішньої підготовки до їх виконання (див. Воля) [9, с. 229 – 230].

12. Ризик = дія при загрозі неуспіху

Ризик — дія, направлена на привабливу мету, досягнення якої зв'язане з елементом небезпеки, загрозою втрати, неуспіху.

Ситуація ризику передбачає можливість вибору з двох альтернативних варіантів поведінки — ризикованої, пов'язаної з ризиком, і надійної, тобто такої, що гарантує збереження досягнутого.

Розрізняють об'єктивні і суб'єктивні оцінки прояву ризику. Дії, що сприймаються спостерігачами як обережні, можуть самим суб'єктом переживатися як ризиковані, і навпаки. Психологічна концепція мотивації

досягнення успіху (див. *Мотив досягнення*) пояснює прояв тенденції до ризику в умовах вільного вибору завдань різної трудності. Проте перевага ризикованих варіантів дії перед обережними не завжди може бути представлена у вигляді результату боротьби двох конкуруючих тенденцій — надії на успіх і страху перед невдачею, що постулюються цією концепцією. Психологічними дослідженнями виявлена наявність тенденції до безкорисливого ризику, коли перевага небезпечних варіантів поведінки перед безпечною виглядає даремною з погляду завдань, що стоять перед суб'єктом. Подібна спонтанна активність іноді переживається суб'єктом як потяг до небезпеки. Цій тенденції належить важлива роль у визначенні підвищеної схильності до ризику [8, с. 328].

Ризик — ситуативна характеристика діяльності, яка полягає в невизначеності її результату і можливих несприятливих наслідках у разі неуспіху. У психології терміну «ризик» відповідають три основні взаємозв'язані значення: 1) ризик як міра очікуваного неблагополуччя при неуспіху в діяльності, визначаювана поєднанням вірогідності неуспіху і ступеня несприятливих наслідків у цьому випадку; 2) ризик як дія, що в тому чи іншому відношенні загрожує суб'єктові втратою (програшем, травмою, збитком). Експериментально розрізняються ризик мотивований, розрахований на ситуативні переваги в діяльності, і невмотивований (див. Активність). Крім того, виходячи із співвідношення очікуваного виграшу і очікуваного програшу при реалізації відповідної дії, виділяють виправданий і невиправданий ризик; 3) ризик як ситуація вибору між двома можливими варіантами дії: менш привабливим, проте більш надійним, і більш привабливим, але менш надійним (результат якого проблематичний і пов'язаний з можливими несприятливими наслідками). Традиційно тут виділяються два класи ситуацій, в яких: а) успіх і неуспіх оцінюються за певною шкалою досягнень (ситуації типу «рівень домагань»); б) неуспіх спричиняє за собою покарання (фізична загроза, больова дія, соціальні санкції). Важлива відмінність є між тими ситуаціями, де результат залежить від випадку (шансові ситуації), і тими, в яких він пов'язаний із здібностями суб'єкта (ситуації навички). Виявлено, що за інших рівних умов люди виявляють вищий рівень ризику в ситуаціях, пов'язаних не з шансом, а з навичкою, коли людина вважає, що від неї щось залежить. У психології поняття «ризик» розкривається головним чином в аспекті прийняття ризику, тобто активної переваги суб'єктом небезпечного варіанту дії перед безпечним. Увагу дослідників привертають явища зрушення у бік більшого або меншого рівня ризику в умовах групового обговорення діяльності (див. Зрушення до ризику) [9, с. 344 – 345].

2. Вольовий акт і його структура

13. Мета = усвідомлення предмету

Мета – усвідомлений образ результату, що передбачається; формальний опис кінцевих ситуацій, до досягнення якого прагне будь-яка саморегульована функціональна система [9, с. 440]. *Мета* як усвідомлений образ результату [9, с. 440], що передбачається, відображає мотиваційні моделі, зміст підсумкових ситуацій [14, с. 735], їх ієрархічну короткострокову або довгострокову супідрядність в життєдіяльності людини (О.М. Леонтьєв). *Усвідомлення предмету* – думка людини про предмет діяльності при звичайній ясності її свідомості і свідомому орієнтуванні в змісті і умовах завдання [див.6, с. 84].

Мета — усвідомлений образ результату, що передбачається, на досягнення якого направлена дія людини. У психології поняття мети також уживається в наступних значеннях: формальний опис кінцевих ситуацій, до досягнення яких прагне будь-яка саморегульована функціонуєча система; корисний результат, що передбачається, визначає цілісність і спрямованість поведінки організму. Уявлення про мету як корисний результат, що передбачається, використовуються при аналізі біологічної передісторії виникнення усвідомлюваної мети людини і дослідженні психофізіологічних механізмів регуляції цілеспрямованих поведінкових актів. Поняття про мету як усвідомлюваний образ результату, що передбачається, служить при вивченні довільних навмисних дій, що репрезентують специфічну рису людської діяльності. Основою формування мети у людини є її предметно-матеріальна, трудова діяльність, направлена на перетворення навколишнього світу. Як передумови філогенезу (див. Філогенез) виникнення усвідомлюваних цілей у людини виступають дві форми передбачення в життєдіяльності тварин: а) передбачення корисного результату, «потрібного майбутнього», досягнення якого дає прямий пристосувальний ефект; б) передбачення засобів, використання яких приведе до досягнення корисного результату (виникає на відносно високих рівнях еволюції). В онтогенезі формування мети йде в напрямі від постановки мети і утворення намірів в спільній діяльності з іншими людьми до постановки людиною мети перед самою собою. У функціональному відношенні в дії виділяються процеси утворення мети, здійснення дії, емоційної і когнітивної (пізнавальної) оцінки ходу виконання дії і її остаточного результату. Образ результату, що передбачається, набуває спонукальної сили, стає метою, починає направляти дію і визначати вибір можливих способів здійснення, лише зв'язуючись з певним мотивом або системою мотивів. Цілеутворення, виникнення мети — центральний момент в процесі здійснення дії і головний механізм формування нових дій людини. Психофізіологічною основою мети є закодований в мозку «образ потрібного майбутнього» (М.О.Бернштейн), акцептор результатів дії (П.К.Анохін), який регулює програму фізіологічної реалізації

дії за допомогою команд, що передбачаються і санкціонують (дають інформацію про відповідність досягнутого результату потрібному) [9, с. 440 – 441].

14. Мотив = спонука

Мотиви: а) спонука до діяльності, пов'язана із задоволенням потреб [9, с. 219]; б) усвідомлювана причина вибору дії; в) цінності, ідеали, інтереси [14, с. 373]. *Спонука* – переживання діяльності, що передбачається, як суб'єктивно значущої і реально здійсненої.

15. Боротьба мотивів = посилення цільової мотивації

Боротьба мотивів, як зазначає А.Г.Маклаков, є психічний стан, що характеризується зіткненням декількох спонук до діяльності і їх обдумуванням з погляду їх переваги [більш докладно див. 4, с. 385]. *Посилення цільової мотивації* – вибір найбільш переважної мети з ряду конкуруючих цілей сприяє чіткішому усвідомленню її суб'єктивної значущості.

16. Обдумування = усвідомлення засобів

Обдумування – процес аналізу умови завдання, що виконується. *Усвідомлення засобів* – створення суб'єктивної моделі ситуації і її трансформація за допомогою передбачуваних способів діяльності, пізнання, комунікації.

17. Прийняття рішення = вибір мети і способу дії

Прийняття рішення – вольовий акт формування послідовності дій, ведучих до досягнення мети на основі перетворення початкової інформації в ситуації невизначеності [9, с. 292]. *Вибір мети і способу дії* – вибір прийомів і методів діяльності [див. 6, с. 140] відповідно до образу результату, що передбачається.

Прийняття рішення — вольовий акт формування послідовності дій, ведучих до досягнення мети на основі перетворення початкової інформації в ситуації невизначеності. Процес прийняття рішення є центральним на всіх рівнях переробки інформації і психічної регуляції в системі цілеспрямованої діяльності. Основні етапи процесу прийняття рішення містять інформаційну підготовку рішення і власне процедуру прийняття рішення — формування і зіставлення альтернатив, вибір, побудову і корекцію еталонної гіпотези або програми дій. Структуру прийняття рішення утворюють мета, результат, способи досягнення результату, критерії оцінки і правила вибору. Структура і механізми прийняття рішення не є стабільно універсальними на різних рівнях психічного віддзеркалення. При переході на вищий рівень механізм перебору і вибору альтернатив змінюється механізмом побудови концептуальних моделей. Прийняття рішення може виступати і як

особлива форма розумової діяльності (управлінське рішення), і як один з етапів розумової дії при виконанні будь-яких завдань. Сфера застосування поняття прийняття рішення вельми широка. Окрім загальної психології вона охоплює психологію управління, соціальну психологію (групове прийняття рішення), психофізіологію (процес, що переводить аферентний синтез в програму дії), теорію ігор і ряд інших дисциплін. В інженерній психології прийняття рішення розглядається як основний процес в діяльності оператора, а оптимізація процесу прийняття рішення за заданими критеріями — як головне завдання [9, с. 292].

Прийняття рішень в психології традиційно розглядається як етап вольового акту, пов'язаний з вибором мети і способу дії. Продуктивний процес ухвалення рішення включає появу психічних новоутворень у вигляді нових цілей, оцінок, мотивів, установок, смислів. Детерміністичне дослідження вольових актів зв'язане в радянській психології з іменами Л.С. Виготського, О.Р. Лурії, О.В. Запорожця, Д.М. Узнадзе. В останні десятиліття створена формальна (математична) теорія прийняття рішень, у межах якої рішенням називається будь-який акт вибору з даної кількості альтернатив за наявним критерієм. Формальна теорія прийняття рішень широко використовується в психології, психофізиці, фізіології. Психологічна реальність прийняття рішень може не співпадати з схемами формальної теорії рішень, що виражається у забуванні чи ігноруванні альтернатив або їх наслідків, в недооцінці або переоцінці об'єктивної вірогідності, в зміні рішень в умовах групової діяльності, в детерміністській інтерпретації завдань з ризиком, у включенні в уявлення про завдання лише тієї інформації, яка задана безпосередньо, в «самопідтвердженні гіпотез», в ігноруванні інформації про їх апріорну вірогідність, в пов'язанні корисності з доступністю альтернатив і з характером тієї безлічі варіантів, в яку вони включені. Ця обставина вимагає розрізняти психологічні уявлення про прийняття рішень і формальні схеми прийняття рішень [8, с. 275].

Рішення (у психології) — формування розумових операцій, що знижують початкову невизначеність проблемної ситуації. В процесі рішення виділяють стадії пошуку, прийняття і реалізації рішення. Конкретизація поняття рішення залежить від рівня дослідження (системний, функціональний, особистісний, діяльнісний), сфери дослідження (пізнавальне, творче, оперативне, управлінське рішення), психологічних механізмів рішення (вольове, інтелектуальне, емоційне, імовірнісне рішення і ін.). В інженерній психології поняття рішення часто ототожнюється з прийняттям рішення з приводу сприйняття сигналів і способів впливу на систему управління. Оцінка рішення проводиться за параметрами його якості і ефективності, психологічної і логічної складності. Типова структура поведінки людини в ході вирішення — розподіл початкової проблеми на деяку кількість більш простих проміжних завдань відповідно плану рішення. Існують два типи механізмів рішення, що характеризуються наявністю або відсутністю

гарантії отримання правильного результату. Практична цінність евристичних прийомів залежить від попереднього досвіду вирішення аналогічних завдань [9, с. 343 – 344].

18. Внутрішній план = передбачення ситуації

Внутрішній план – уявна побудова схем дій як основа передбачення (антиципації). *Антиципація* – здатність уявити спосіб дії або рішення до початку практичного виконання [9, с. 23]. *Передбачення ситуації* – імовірнісний прогноз про розгортання ситуації діяльності, пізнання, комунікації в майбутньому.

19. Передбачення = позитивні емоції

Передбачення – здатність уявити собі кінцевий результат практичного виконання задуму. *Позитивні емоції* – актуальне переживання індивідом майбутнього результату як такого, що фактично збувся.

20. Виконання рішення = подолання перешкод

Виконання рішення – перенесення моделі задачі і схеми її розв'язання в практичну площину за допомогою відповідних результативних дій. *Подолання перешкод* – трансформація існуючих умов відповідно до власних уявлень про модель задачі і схеми її розв'язання шляхом усунення перешкод.

21. Подолання перешкод = вольове зусилля

Подолання перешкод – трансформація існуючих умов відповідно до власних уявлень про модель задачі і схеми її розв'язання шляхом усунення перешкод. *Вольове зусилля* – переживання зусилля, що є обов'язковим суб'єктивним компонентом вольової дії [6, с. 22].

3. Вольові якості

22. Цілеспрямованість = досягнення мети

Цілеспрямованість – вольова якість, що характеризується здатністю людини до послідовного і систематичного слідування до наміченої мети. *Досягнення мети* – процес отримання значущого результату шляхом виконання намічених раніше дій.

23. Самостійність = орієнтація на свою думку

Самостійність – вольова якість, що характеризується здатністю систематизувати, планувати, регулювати і активно здійснювати свою діяльність без постійного керівництва і сторонньої практичної допомоги [6, с. 126]. *Орієнтація на свою думку* – упевненість в адекватності свого досвіду

вимогам ситуації і ставлення до своєї точки зору з приводу актуального завдання як основи його виконання.

24. Сугестивність = орієнтація на чужу думку

Орієнтація на чужу думку – невпевненість в адекватності свого досвіду вимогам ситуації і некритичне прийняття чужої точки зору з приводу актуального завдання як основи її рішення.

Сугестивність — індивідуальна некритична податливість впливам оточуючих людей. Сугестивні люди відносно легко піддаються вказівкам і порадам інших, навіть якщо ці поради суперечать їх власним переконанням і інтересам. Вони легко заражаються настроями і звичками інших. Сугестивність може виявлятися в схильності до наслідування або самонавіяння певних станів. Ступінь навіюваності міняється залежно від значного числа факторів і є, таким чином, ситуативною змінною. Підвищена сугестивність має місце у дітей (особливо дошкільного віку) і у дорослих при стомленні, різноманітних захворюваннях, в умовах невизначеності і деяких інших соціально-психологічних ситуаціях, а також під впливом гіпнозу.

Існування навіюваності повинне враховуватися як можливе джерело артефактів при будь-якому психологічному дослідженні і впливі (див. Плацебо ефект, Навіювання) [8, с. 51].

Сугестивність — ступінь сприйнятливості до навіювання, визначувана суб'єктивною готовністю піддатися і підкорятися сугестивному впливу. Сугестивність є характеристикою індивіда, залежною від ситуативних і особових чинників. До властивостей особистості, що сприяють підвищеній сугестивності, відносяться: невпевненість в собі, низька самооцінка, почуття власної неповноцінності (див. Комплекс), покірність, боязкість, сором'язливість, довірливість, тривожність, екстравертованість (див. Екстраверсія), підвищена емоційність, вразливість, слабкість логічного мислення, повільний темп психічної діяльності. Виділяють наступні ситуативні чинники, що впливають на підвищення індивідуальної навіюваності: психофізичний стан суб'єкта (при спокої і релаксації сугестивність зростає, так само як і при сильному емоційному збудженні, стомленні, стресі; максимальна сугестивність спостерігається в гіпнозі), низький рівень обізнаності, компетентності в обговорюваному питанні або виконуваному виді діяльності, малий ступінь його значущості для особи; дефіцит часу для прийняття рішення. Сугестивність під впливом «групового тиску» (див. Конформність) залежить від рівня групового розвитку. Експериментально показано, що суб'єкти, які характеризуються за тестами сугестивності як сугестивні, в колективі в результаті опосередкування міжособистісних стосунків цілями і цінностями спільної діяльності виявляються здатними здійснювати колективістське самовизначення, тобто протистояти сугестивності. Сучасна психологія розглядає сугестивність як неоднорідне

явище, вона по-різному виявляє себе в різних сферах особистості, стосовно того або іншого змісту і виду діяльності. Кожна людина в певних ситуаціях якоюсь мірою може виявитися сугестивною. За допомогою факторного аналізу виявлено два типи сугестивності. Первинна сугестивність лежить в основі сприйнятливості до аутосугестії (див. Самонавіяння), гіпнозу. Вторинна сугестивність пов'язана з взаємовідносинами підпорядкування, їх мотивацією і низькою самооцінкою суб'єкта. Сугестивність — нормальна властивість людської психіки, проте надмірна сугестивність може дезорганізувати поведінку і розцінюється як негативна якість. Протилежна сугестивності властивість — критичність [9, с. 56 – 57].

25. Рішучість = вибір мети без коливань

Вибір мети без коливань – упевненість в правильності прийнятого рішення, яка ґрунтується на швидкості і гнучкості розуму, достатньо високій самооцінці і перевіреному досвіді.

Рішучість — здатність людини самостійно приймати відповідальні рішення і неухильно реалізувати їх в діяльності. Рішучість особливо яскраво виявляється в складних ситуаціях, коли вчинок пов'язаний з відомим ризиком і необхідністю вибору з декількох альтернатив. Рішучість означає також здатність сміло брати на себе відповідальність за ухвалені рішення, своєчасність дії, вміння швидко її виконувати або затримувати. Моральна оцінка рішучих вчинків залежить від їх конкретного соціального змісту [9, с. 344].

26. Нерішучість = довга боротьба мотивів

Нерішучість – вольова якість, що виявляється в нездатності самостійно приймати рішення в складних ситуація і реалізувати їх на практиці. *Довга боротьба мотивів* – тривалий процес порівняння і вибору мотиву, покликаною стати головним в даній ситуації.

27. Наполегливість = напруга енергії

Напруга енергії – інтенсивність фізіологічних і психічних процесів, що забезпечують виконання діяльності [див. 8, с. 208].

Наполегливість — якість особистості, що полягає в умінні добиватися поставленої мети, долаючи при цьому зовнішні і внутрішні перешкоди. Не слід на підставі зовнішньої схожості змішувати наполегливість з упертістю. І те і інше характеризується наполегливим прагненням досягти бажаного, проте на відміну від наполегливості при упертості єдиним мотивом поведінки є самоствердження, прагнення наполягти на своєму.

Виховання наполегливості необхідно починати з раннього віку. Найголовніше — привчити дитину не припиняти цілеспрямованих зусиль

при виникненні перешкод. Слід ставити перед нею достатньо важкі, але здійснимі завдання і неухильно вимагати, щоб вона доводила почату справу до кінця. Дуже важливо також виробивши вміння у дитини самостійно ставити і вирішувати об'єктивно значущі завдання. У шкільному віці важлива роль у вихованні наполегливості належить колективу учнів [8, с. 208].

28. Упертість = безрозсудна напруга енергії

Безрозсудна напруга енергії – афективне переслідування фіксованої мети за відсутності узгодження між об'єктивною оцінкою ситуації і суб'єктивним ставленням до неї.

Упертість — форма поведінки, обумовлена мотивом самоствердження. Упертість найчастіше виявляється у людей з підвищеною афективністю і інтелектуальною обмеженістю. У дітей і підлітків виникненню упертості сприяють несприятливі умови життя і виховання: незадоволення їх істотних потреб, грубість у спілкуванні або, навпаки, потурання їхнім капризам і необґрунтованим вимогам. Упертість підлітка може з'явитися унаслідок дріб'язкової опіки, ігнорування з боку старших його зростаючих прав на самостійність. Не завжди уміючи знайти розумні шляхи прояву своєї самостійності, підліток може стати не поступливим у дрібницях, починає відстоювати безрозсудні рішення. Упертість може закріпитися і стати стійкою негативною властивістю характеру. В цьому випадку важко її подолати, якщо сам суб'єкт не усвідомлює цієї необхідності [8, с. 378].

Упертість — особливість поведінки (у стійких формах — риса характеру) як дефект вольової сфери індивіда, яка виражається в прагненні в що б те не стало поступати по-своєму, всупереч розумним доводам, проханням, порадам, вказівкам інших людей. Упертість може викликатися почуттями образи, злості, гніву, помсти. У дитинстві упертість може бути формою протесту, яка виражає незадоволеність необґрунтованим придушенням самостійності, що розвивається, ініціативи дитини [9, с. 416].

29. Самовладання = стримування почуттів

Самовладання — здатність людини здійснювати діяльність у дезорганізуючих її ситуаціях, які впливають на емоційну сферу. У самовладанні виявляється свідомо-вольова організація психічних процесів, регулюючих цю діяльність. Самовладання — показник емоційної і соціальної зрілості особистості [9, с. 351].

ТЕМА 13. ПОЧУТТЯ

1. Поняття про почуття

1. Почуття = віддзеркалення реальних відношень

Віддзеркалення реальних відношень – відтворення специфіки суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відношень індивіда, в яких він виступає як активний діяч, який слідує вимогам конкретних ситуацій і власної системи особистісних смислів.

Почуття — одна з основних форм переживання людиною свого ставлення до предметів і явищ дійсності, яка характеризується відносною стійкістю. На відміну від ситуативних емоцій і афектів, які відображають суб'єктивне значення предметів в конкретних умовах, що склалися, почуття виділяють явища, які мають стабільну мотиваційну (див. Мотивація) значущість. Відкриваючи особі предмети, що відповідають її потребам, і спонукаючи до діяльності по їх задоволенню, почуття є конкретно-суб'єктивною формою існування останніх. Формування почуттів є необхідною умовою розвитку людини як особистості. Самого по собі знання мотивів, ідеалів, норм поведінки недостатньо для того, щоб людина ними керувалася; тільки ставши предметом стійких почуттів, ці знання стають реальними спонуканнями до діяльності. Почуття людини суспільно обумовлені і історичні, як і сама людська особистість, що змінюється в ході розвитку суспільства. В онтогенезі почуття з'являються пізніше, ніж ситуативні емоції; вони формуються у міру розвитку індивідуальної свідомості під впливом виховних впливів сім'ї, школи, мистецтва і інших суспільних інститутів. Предметами почуттів стають перш за все ті явища і умови, від яких залежить розвиток подій, значущих для особистості і тому сприйманих емоційно. Виникаючи як результат узагальнення емоційного досвіду, почуття, що сформувалися, стають провідними утвореннями емоційної сфери людини і починають, у свою чергу, визначати динаміку і зміст ситуативних емоцій: наприклад, з почуття любові до близької людини залежно від обставин можуть розвинутися тривога за неї, горе при розлуці, радість при зустрічі, гнів, якщо улюблена людина не виправдала надій, і тому подібне. Такі ситуативні емоції уточнюють зміст почуттів відносно умов, що склалися, і, спонукаючи до певних дій, сприяють розвитку діяльності, що викликається почуттями. Іноді почуття і зв'язані з ними емоції можуть викликати суперечливе ставлення до їх об'єкту (див. Амбівалентність почуттів). В процесі формування особистості почуття організовуються в ієрархічну систему, в якій одні почуття займають провідне положення, інші ж залишаються потенційними тенденціями, що не реалізуються. Зміст домінуючих почуттів визначає одну з найважливіших характеристик спрямованості особистості. Найбільш поширена класифікація почуттів виділяє окремі їх підвиди за сферами

діяльності, в яких вони виявляються. Особливу групу складають вищі почуття, в яких поміщено все багатство емоційних ставлень людини до соціальної дійсності. До сфери моральних почуттів відноситься все те, що визначає ставлення людини до соціальних установ, до держави, до певного класу, партії, до інших людей, до самої себе. Пізнавальна діяльність породжує у людини пізнавальні, або інтелектуальні, почуття. Їх предметом є як сам процес придбання знань, так і його результат: вершиною інтелектуальних почуттів є узагальнене почуття любові до істини. Серед вищих почуттів важливе місце займають практичні почуття, пов'язані з діяльністю: працею, учинням, спортом. До вищих почуттів відносяться також естетичні почуття, що передбачають усвідомлену або неусвідомлену (див. Несвідоме) здатність при сприйнятті явищ оточуючої дійсності керуватися поняттями прекрасного. Інтелектуальні, практичні, естетичні почуття виникають в єдності з моральними почуттями і збагачуються у зв'язку з ними. За ступенем узагальненості предметного змісту почуття підрозділяються на конкретні (наприклад, почуття до дитини, витвору мистецтва), узагальнені (почуття до дітей взагалі, до музики) і абстрактні (почуття справедливості, трагічного). Відсутність вичерпної класифікації почуттів пояснюється великою їх різноманітністю, а також їх історичною мінливістю [9, с. 445 – 446].

Почуття — стійкі емоційні ставлення людини до явищ дійсності, що відображають значення цих явищ у зв'язку з його потребами і мотивами (див.); вищий продукт розвитку емоційних процесів у суспільних умовах. Породжувані миром об'єктивних явищ, тобто такі, що мають строго причинно обумовлену природу, почуття так чи інакше суб'єктивні, оскільки одні і ті ж явища для різних людей можуть мати різне значення.

На відміну від власне емоцій (див.) і афектів (див.), пов'язаних з конкретними ситуаціями, почуття виділяють у сприйманій і уявлюваній дійсності явища, що мають для людини стабільну потребово-мотиваційну значущість. Почуття носять виразно виражений предметний характер, тобто неодмінно пов'язані з деяким конкретним об'єктом (предметом, людиною, подією життя тощо).

Одне і те ж почуття може реалізуватися в різних емоціях. Це обумовлено складністю явищ, багатогранністю і множинністю їх зв'язків одне з одним. Наприклад, почуття любові нерідко містить емоції радості, гніву, печалі. В одному і тому ж почутті нерідко зливаються, об'єднуються, переходять один в одного різні за знаком (позитивні і негативні) емоції. Цим пояснюється така властивість почуттів, як подвійність (амбівалентність).

Історично почуття формуються в процесі суспільного розвитку людини і змінюються залежно від конкретних соціальних умов. В онтогенезі почуття виявляються пізніше, ніж власне емоції; вони формуються по мірі розвитку індивідуальної свідомості під впливом виховних дій сім'ї, школи,

мистецтва. Виникаючи як результат узагальнення окремих емоцій, почуття, що сформувалися, стають утвореннями емоційної сфери людини, які визначають динаміку і зміст ситуативних емоційних реакцій.

В процесі формування особистості почуття організуються в ієрархічну систему, в якій одні з них займають провідне положення, відповідне мотивам, що актуально діють, інші же залишаються потенційними, нереалізованими. У змісті домінуючих почуттів людини виражаються її світоглядні установки, спрямованість, тобто найважливіші характеристики його особистості, її спрямованості. Почуття виняткової сили стійкості, тривалості, що виражається в спрямованості помислів і сил на єдину мету, називається *пристрастю*. Найбільш поширена класифікація почуттів виділяє окремі їх підвиди відповідно до конкретних сфер діяльності і соціальних явищ, що стають об'єктами почуттів: моральні, естетичні, інтелектуальні, практичні, батьківські і інші почуття [...] [8, с. 402 – 403].

2. Ставлення = віддзеркалення реальних зв'язків суб'єкта і об'єкту

Ставлення – суб'єктивно-оцінне переживання сприйманої дійсності, що впливає на функціональні можливості і поведінку людини [див. 9, с. 258]. *Віддзеркалення реальних зв'язків суб'єкта і об'єкту* – переживання суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відношень згідно міри їх відповідності особистісним змістом і еталонам належного.

3. Зв'язок суб'єкта і об'єкту = стабільні потреби

Стабільні потреби – перманентні переживання потреби в об'єктах, які в своїй сукупності є об'єктною характеристикою умов життєдіяльності суб'єкта і, отже, характеристикою його самого.

Суб'єкт (від лат. *subjectum* — той, що лежить внизу, що знаходиться в основі, від *sub* — під і *jasio* — кидаю, кладу основу), носій предметно-практичної діяльності і пізнання (індивід або соціальна група), джерело активності, направленої на об'єкт. Термін «суб'єкт» уживався в історії філософії в різних сенсах. Наприклад, Аристотель позначає їм і індивідуальне буття, і матерію — неоформлену субстанцію; середньовічна схоластика розуміє під суб'єктом щось реальне, що існує в самих речах (тоді як об'єкт існує для неї лише в інтелекті). Сучасне трактування поняття суб'єкт бере початок від Декарта, в якого різке зіставлення суб'єкта і об'єкту виступило початковим пунктом аналізу пізнання і, зокрема, обґрунтування знання з погляду його достовірності; тлумачення суб'єкта як активного начала в пізнавальному процесі відкрило шлях до дослідження умов і форм цього процесу, його суб'єктивних передумов. Наступний важливий крок на цьому шляху був

зроблений Кантом, який розкрив деякі істотні закони внутрішньої організації суб'єкта, що роблять можливим досягнення загального і необхідного знання (вчення про категорії як форми регуляції мислення і про категоріальний синтез, представлення суб'єкта як родового, тобто такого, що вмщає в собі весь історичний досвід пізнання). У ідеалістичній формі теза про соціально-історичну природу суб'єкта була розвинена Гегелем, для якого пізнання є надіндивідуальний процес, що розгортається на основі тотожності суб'єкта (під яким розуміється абсолютний дух) і об'єкту. Домарксистський матеріалізм тлумачив суб'єкт у дусі психологізму — як ізольованого індивіда, пізнавальні здібності якого мають біологічну природу і який лише пасивно відображає зовнішню дійсність. Діалектичний матеріалізм радикально розширює розуміння суб'єкта, безпосередньо пов'язуючи його з категорією практики. Тому тут суб'єкт виступає як суб'єкт предметно-практичної діяльності, а не одного лише пізнання. Це по-новому пояснює і соціально-історичну природу суб'єкта: з погляду марксизму індивід виступає як суб'єкт з властивою йому самосвідомістю постільки, по скільки він до певної міри оволодів створеним людством світом культури — знаряддями предметно-практичної діяльності, формами мови, логічними категоріями, нормами естетичних і моральних оцінок і т. ін. Активна діяльність суб'єкта є умовою, завдяки якій той чи інший фрагмент об'єктивної реальності виступає як об'єкт, даний суб'єктові у формах його діяльності. [...] [12, с. 661].

Об'єкт (пізналат. *objectum* — предмет, від лат. *objicere* — кидаю вперед, протиставляю), те, що протистоїть суб'єктові в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності. Об'єкт не просто тотожний об'єктивній реальності, а виступає як така її частина, яка знаходиться у взаємодії з суб'єктом, причому само виділення об'єкту пізнання здійснюється за допомогою форм практичної і пізнавальної діяльності, вироблених суспільством і які відображають властивості об'єктивної реальності.

Об'єкт даний суб'єктові, що пізнає, вже в його відчуттях, проте тут він виступає ще як би в прихованій, непроаналізованій формі. Адекватне відтворення об'єкту в мисленні передбачає перетворення початкових даних пізнання, а ідеальне відтворення об'єкту виступає як результат застосування суб'єктом певних способів пізнавальної діяльності, логічних операцій. Використання при відтворенні об'єкту логічних операцій не означає «творіння» об'єкту: зміст пізнавальних операцій черпається не з глибин суб'єкта, а визначається об'єктом. Знання, що виробляється суб'єктом, постійно співвідноситься з об'єктом, перевіряється через матеріальну практичну діяльність (і зокрема досвід, експеримент). Рух пізнання від початкових відчуттів, даних до ідеального відтворення об'єкту у вигляді системи понять, від емпіричного рівня

знання до теоретичного рівня не означає відхід від об'єкту, а виступає як рух по шарах самого об'єкту, від поверхневих — до більш глибоких.

Теоретико-пізнавальна концепція діалектичного матеріалізму протистоїть як тим філософським теоріям, які стверджують, що пізнаваний об'єкт безпосередньо даний суб'єктові і що діяльність останнього з «даністю» завжди є відхід від об'єкту (споглядальний матеріалізм, позитивізм, феноменологія), так і тим концепціям, які вважають, що об'єкт є об'єктивування внутрішнього змісту суб'єкта (кантіанство, прагматизм і ін.). Див. також Теорія, Об'єкт, що ідеалізується [12, с. 453].

4. Емоції = конкретна ситуація

Конкретна ситуація — обставини одиначної ситуації в життєдіяльності одиначної людини: 1) просторові характеристики предметного середовища; 2) схеми поведінки учасників; 3) причинно-наслідкові відношення; 4) оцінні характеристики; 5) тема ситуації і думки, пов'язані з нею; 6) вербалізація думок в діалозі; 7) результат, узагальнення, підсумок (див. Н.Н.Сlark, В.Вly, 1995).

Емоції (від лат. *emoveo*—потрашаю, хвилюю) — психічне віддзеркалення у формі безпосереднього упередженого переживання життєвого смислу явищ і ситуацій, обумовленого відношенням їх об'єктивних властивостей до потреб суб'єкта. В процесі еволюції емоції виникли як засіб, що дозволяє живим істотам визначати біологічну значущість станів організму і зовнішніх впливів. Найбільш проста форма емоцій — так званий емоційний тон відчуттів — безпосередні переживання, які супроводжують окремі життєво важливі дії (наприклад, смакові, температурні) і спонукають суб'єкта до їх збереження або усунення. В екстремальних умовах, коли суб'єкт не справляється з виниклою ситуацією, розвиваються афекти. Емоції за походженням є формою видового досвіду: орієнтуючись на них, індивід здійснює необхідні дії (наприклад, з уникнення небезпеки, продовження роду), доцільність яких залишається для нього прихованою. Емоції важливі і для набуття індивідуального досвіду. В цьому випадку емоції викликаються ситуаціями і сигналами, передуючими прямим діям, які викликають емоції, що дозволяє суб'єктові завчасно до них приготуватися. Рівень енергетичної мобілізації (активації) організму, необхідний для здійснюваних емоціями функцій, забезпечується вегетативною нервовою системою (див. Нервова система) в її взаємодії із структурами головного мозку, що складають центральний нервовий субстрат емоцій. При емоціях відбуваються зміни в діяльності органів дихання, травлення, серцево-судинної системи, залоз внутрішньої секреції, скелетної і гладкої мускулатури і ін. Емоції людини є продуктом суспільно-історичного розвитку. Вони відносяться до процесів внутрішньої регуляції поведінки. Будучи суб'єктивною формою виразу потреб, емоції передують

діяльності з їх задоволення, спонукаючи і направляючи її. Вищий продукт розвитку емоцій людини — стійкі почуття до предметів, що відповідають її вищим потребам. Сильне, абсолютно домінуюче почуття називається пристрастю. Події, що сигналізують про можливі зміни в житті людини, разом із специфічними емоціями можуть викликати також зміни загального емоційного фону — так звані настрої. Емоційне життя людини наповнене різноманітним змістом: емоції виражають оцінне ставлення до окремих умов, які сприяють або перешкоджають здійсненню діяльності (наприклад, страх, гнів), до конкретних досягнень в ній (радість, засмучення), до ситуацій, які склалися або є можливими, і тому подібне. Характер і динаміка ситуативних емоцій визначаються як об'єктивними подіями, так і почуттями, з яких вони розвиваються (наприклад, з любові може розвинутися гордість улюбленою людиною, засмучення із-за її невдач, ревності тощо). Ставлення до відбиваних явищ як головна властивість емоцій представлена в їх якісних характеристиках (до них відноситься знак — позитивний, негативний — і модальність — здивування, радість, огида, обурення, тривога, печаль і т. ін.), в динаміці протікання самих емоцій — тривалість, інтенсивність і др.— і їх зовнішнього виразу (емоційній експресії) — в міміці, мовленні, пантоміміці. Емоції людини розрізняються за ступенем усвідомленості. Конфлікт між усвідомленими і неусвідомленими (див. Несвідоме) емоціями найчастіше лежить в основі неврозів. Розвиток емоцій в онтогенезі знаходить свій вираз в диференціації якостей емоцій, ускладненні об'єктів, що викликають емоційний відгук, розвитку здатності регулювати емоції і їх зовнішній вираз. Емоційний досвід людини змінюється і збагачується в процесі розвитку особистості в результаті співпереживань (див. Емпатія), що виникають у спілкуванні з іншими людьми, при сприйнятті витворів мистецтва, під впливом засобів масової інформації. Емоції виступають у ролі регуляторів людського спілкування, впливаючи на вибір партнерів спілкування і визначаючи його способи і засоби. Одним із засобів спілкування є виразні рухи, що мають сигнальний і соціальний характер. При деяких загальних рисах вони істотно розрізняються в різних історичних епохах і в різних культурах [9, с. 461].

Емоції (від лат. *emoveo* — приголомшую, хвилюю) — особливий клас психічних процесів і станів, пов'язаних з інстинктами, потребами і мотивами, які відображають у формі безпосереднього переживання (задоволення, радості, страху і т. ін.) значущість явищ, що впливають на індивіда, і ситуацій для здійснення його життєдіяльності. Супроводжуючи практично будь-які прояви активності суб'єкта, емоції служать одним з головних механізмів внутрішньої регуляції психічної діяльності і поведінки, направлених на задоволення актуальних потреб.

В античній філософії емоції розглядалися як особливий вид пізнання, а стани задоволення або страждання зв'язувалися з уявленням про прийдешнє благо або лихо (Аристотель і ін.). Схожі за своїм психологічним

інтелектуалізмом переконання були розвинені у філософії нового часу, особливо у Дж.Локка, Г.Лейбніца, Г.Гегеля. Протилежна характеристика емоцій заснована на визнанні існування самостійної здатності почуття, що не є тотожною процесам пізнання і волі (І. Тетенс, І. Кант). Разом з цими двома основними способами рішення питання про природу емоцій, вплив на розвиток уявлень про емоції в психології XVIII—XIX ст. надали також переконання Р.Декарта, Н.Мальбранша і особливо Б.Спінози.

Велике значення в конкретно-науковому вивченні емоцій мала публікація роботи Ч. Дарвіна «Вираз емоцій у людини і тварин» (1872), в якій була підкреслена пристосувальна роль супроводжуючих емоції виразних рухів (див.). У багатьох відношеннях близькою до поглядів Ч.Дарвіна є так звана периферична теорія емоцій, висунута У. Джемсом и Г.Ланге, згідно якої виникнення емоцій обумовлено певними змінами в діяльності внутрішніх органів і руховій сфері. Не дивлячись на серйозну критику, периферична теорія емоцій в різних своїх варіантах продовжувала розглядатися в психології аж до досліджень, проведених У.Кенноном, Ф.Бардом і ін., які показали, що емоційні стани можуть бути пояснені специфічною активністю ц. н. с.

Емоції виникли в процесі еволюції як засіб, за допомогою якого живі істоти визначають біологічну значущість станів організму і зовнішніх впливів. У ході еволюційного розвитку емоції диференціюються і утворюють різні види, які відрізняються своїми психологічними особливостями і закономірностями свого здійснювання. Проста форма емоцій — емоційний тон відчуттів — природжені переживання (від грецьк. *hedonē* — насолода), супроводжуючі окремі життєво важливі впливи (наприклад, смакові, температурні, больові). Вже на цьому рівні емоції диференціюються на два полярні класи. Позитивні емоції, що викликаються корисними діями, спонукають суб'єкта до їх досягнення і збереження. Негативні емоції стимулюють активність, спрямовану на уникнення шкідливих дій. В екстремальних умовах, коли суб'єкт не справляється з виниклою ситуацією, розвиваються так звані афекти (див.) — особливий вид емоцій, які відрізняються великою силою, здатністю гальмувати інші психічні процеси і нав'язувати певний спосіб «аварійного» вирішення ситуації, що закріпився в еволюції (наприклад, втечу, агресію). В цілому біологічні емоції є формою, в якій актуалізується видовий досвід: орієнтуючись на нього, індивід здійснює необхідні дії (наприклад, уникнення небезпеки, продовження роду), доцільність яких залишається для нього прихованою. Емоції важливі і для набуття індивідуального досвіду. Здійснюючи функцію позитивного і негативного підкріплення (див.), вони сприяють придбанню корисних і усуненню форм поведінки, що не виправдали себе.

У безлічі емоційних, в широкому сенсі, процесів наразі прийнято виділяти особливий вид власне емоцій. Їх викликають предмети і

ситуації, які так чи інакше передують, детермінують виникнення емоціогенних подій. На відміну від афектів, власне емоції іноді лише слабо виявляються в зовнішній поведінці. Вони мають виразно виражений ситуативний характер, тобто виражають оцінне ставлення суб'єкта до ситуацій, які складаються або є можливими, до своєї діяльності і своїх проявів в цих ситуаціях. Власне емоції мають також ідеаторний характер — вони здатні передбачати ситуацій і події, які реально ще не наступили, і виникають у зв'язку з актуалізацією уявлень про пережиті або уявні ситуації. Їх найважливіша особливість полягає в здатності до узагальнення і комунікації; тому емоційний досвід людини набагато ширший, ніж досвід її індивідуальних переживань, — він формується також у результаті емоційних співпереживань, які виникають у спілкуванні з іншими людьми і, зокрема, викликаються засобами мистецтва. Сам спосіб виразу емоцій набуває рис соціально мінливої «емоційної мови», яка формується історично, про що свідчать як численні етнографічні описи, так і інші факти, наприклад, своєрідна бідність міміки у природжено сліпих людей. Власне емоції знаходяться в іншому відношенні до особистості і свідомості, чим афекти: перші сприймаються суб'єктом як стани мого «я», другі — як стани, які відбуваються, «в мені». Ця відмінність яскраво виступає у випадках, коли емоція виникає як реакція на афект, наприклад, коли людина турбується, що її може охопити страх, соромиться проявленого гніву тощо.

Формування емоцій в умовах суспільства, що розвивається, детермінувалося необхідністю їх напряму на нові соціально значущі явища. Формування емоцій людини — найважливіша умова розвитку її як особистості. Тільки ставши предметом стійких емоційних ставлень, ідеали, обов'язки, норми поведінки перетворюються на реальні мотиви діяльності. Надзвичайна різноманітність емоцій людини пояснюється складністю відношень між предметами її потреб, конкретними умовами виникнення і діяльністю, направленою на їх досягнення. Вищий продукт розвитку емоцій людини — почуття (див.), які виникають в онтогенезі як результат узагальнення конкретних емоцій, що ситуативно проявляються. Почуття, що сформувалися, стають головними детермінантами емоційного життя людини, від яких залежить виникнення і зміст ситуативних емоцій (наприклад, почуттям любові може бути обумовлена гордість улюбленою людиною, ненависть до її суперників, засмучення із-за невдач, що досягнули її, ревності і т. ін.). Прояв сильного, можна сказати, домінуючого почуття називається пристрасстю. Події, що сигналізують про можливі зміни в житті людини, разом із специфічними емоціями можуть викликати тривалі зміни загального емоційного фону — так звані настрої (див.). Емоції людини розрізняються ступенем усвідомленості. Конфлікт між усвідомленими і неусвідомленими емоціями найчастіше лежить в

основі неврозів (див.). Важливу роль емоції грають в етіології психічних і психосоматичних захворювань.

Виникаючи у відповідь на вплив життєво значущих подій, емоції сприяють напряму на них психічної діяльності і поведінки. Цю функцію вони виконують, впливаючи, зокрема, на зміст і динаміку пізнавальних психічних процесів: сприйняття, уваги, уяви, пам'яті, мислення. Належний рівень енергетичної мобілізації (активації) організму, необхідний для достатнього регулятивного впливу емоцій, забезпечується діяльністю вегетативної нервової системи (див.) і ретикулярною формацією (див.), що знаходяться у взаємодії з лімбічними структурами, які складають центральний нервовий субстрат емоцій. Супроводжуючі емоції фізіологічні процеси (вегетативні, біохімічні, електроміографічні, електроенцефалографічні) виступають (разом з мімічними, пантомімічними і мовленнєвими показниками) в психологічних експериментах як об'єктивні індикатори емоційних станів [8, с. 411 – 413].

Емоції (франц. *emotion*, від лат. *emoveo* — приголомшую, хвилюю), суб'єктивні реакції людини і тварин на дію внутрішніх і зовнішніх подразників, що виявляються у вигляді задоволення або незадоволення, радості, страху тощо. Супроводжуючи практично будь-які прояви життєдіяльності організму, емоції відображають у формі безпосереднього переживання значущість (сенс) явищ і ситуацій, станів організму і зовнішніх дій і служать одним з головних механізмів внутрішньої регуляції психічної діяльності і поведінки, направлених на задоволення актуальних потреб (мотивації). Позитивні емоції, що викликаються корисними діями, спонукають суб'єкта до їх досягнення і збереження. Негативні емоції стимулюють активність, направлену на уникнення шкідливих дій. Розвиток емоцій в онтогенезі пов'язаний з тим, що певні об'єкти і ситуації, які передували безпосередньо виникненню емоцій, набувають здатності викликати їх (формуються предметні емоції, які мають передбачаючий характер). У екстремальних умовах, коли суб'єкт не справляється з виниклою ситуацією, розвиваються так звані афекти, бурхливі короткочасні емоції. Володіючи властивостями домінанти, афект гальмує інші психічні процеси і «нав'язує» певний спосіб «аварійного» вирішення ситуацій (наприклад, втечу, агресію), що закріпився в еволюції, який виправдовує себе лише в типових біологічних умовах. Таким чином, за допомогою як елементарних, так і більш складних форм емоцій індивід набуває видового досвіду. Орієнтуючись на емоції, він здійснює необхідні дії (наприклад, уникнення небезпеки, продовження роду), доцільність яких залишається для нього прихованою. Емоції важливі і для набуття індивідуального досвіду. Здійснюючи функцію позитивного і негативного підкріплення, емоції сприяють наочній корисним формам поведінки і усуненню тих, що не виправдали себе.

Розвиток емоцій в умовах суспільства детермінувався необхідністю їх спрямованості на нові соціально значущі явища. Формування емоцій людини — найважливіша умова розвитку її як особистості. Тільки ставши предметом стійких емоційних ставлень, ідеали, обов'язки, норми поведінки перетворюються на реальні мотиви діяльності. Вищий продукт розвитку емоцій людини — *почуття*, що виникають в онтогенезі як результат узагальнення конкретних ситуативних емоцій. Почуття відповідають вищим соціальним потребам і виражають ставлення людини до суспільних явищ, інших людей, самої себе (моральне, естетичне, батьківське і ін.); вони відрізняються стабільністю, незалежністю від стану організму і наочно сприйнятої ситуації. Емоції впливають на зміст і динаміку сприйняття, уваги, уяви, пам'яті, мислення. Емоції розрізняються за ступенем усвідомленості. Конфлікт між усвідомленими і неусвідомленими емоціями найчастіше лежить в основі неврозів. Важливу роль грають емоції в етіології і синдромах також і інших психічних захворювань. Хоча емоційна реактивність людини певною мірою залежить від її індивідуальних (типологічних) особливостей, вирішальне значення у формуванні емоцій належить правильному вихованню, особливо в ранньому дитячому віці. Багатий світ емоцій, що відображає різноманітність соціально цінних мотивацій, характеризує творчо активну, гармонійно розвинену особистість [12, с. 795 – 796].

Джеймса — Ланге теорія емоцій — висунута незалежно один від одного американським філософом і психологом У. Джеймсом і німецьким психологом Г. Ланге (80—90-і рр. XIX ст.). Згідно теорії емоцій Джеймса — Ланге, виникнення емоцій обумовлене зовнішніми впливами, що викликаються змінами як у довільній руховій сфері, так і у сфері мимовільних актів серцевої, судинної, секреторної діяльності. Сукупність відчуттів, пов'язаних з цими змінами, і є емоційне переживання. За Джеймсом: «Ми сумні тому, що плачемо; боїмося тому, що тремтимо; радіємо тому, що сміємося». Якщо Джеймс пов'язував емоції з широким колом периферичних змін, то Ланге — тільки із судинно-руховою системою: станом іннервації і просвітом судин. Таким чином, периферичні органічні зміни, які зазвичай розглядалися як наслідок емоцій, оголошувалися їх причиною. Теорія емоцій Джеймса — Ланге була спробою перетворити емоції на об'єкт, доступний природному вивченню. Проте, пов'язавши емоції виключно з тілесними змінами, вона перевела їх у розряд явищ, що не мають відношення до потреб і мотивів, позбавляла емоції їх адаптивного сенсу, регулюючої функції. Проблема довільної регуляції емоцій трактувалася при цьому спрощено: вважалося, що небажані емоції, наприклад гнів, можна подавити, якщо навмисно здійснювати дії, характерні для позитивних емоцій. Основні заперечення проти теорії емоцій Джеймса — Ланге, що висувуються в психології, відносяться до механістичного розуміння емоцій як сукупності відчуттів, що викликаються

периферичними змінами, і до пояснення природи вищих відчуттів. Критика теорії емоцій Джеймса — Ланге фізіологами (Ч.С.Шеррінгтон, У.Кеннон і ін.) заснована на даних, отриманих в експериментах з тваринами. Головні з них свідчать про те, що одні і ті ж периферичні зміни відбуваються при самих різних емоціях, а також при станах, з емоціями не зв'язаних. Л.С.Виготський піддав цю теорію критиці за зіставлення «нижчих», елементарних емоцій, як обумовлених зрушеннями в організмі, «вищим», істинно людським переживанням (естетичним, інтелектуальним, моральним і ін.), що ніби то не мають ніяких матеріальних основ [9, с.103].

Емоцій інформаційна теорія — концепція, згідно якої емоції визначаються якою-небудь актуальною потребою і можливістю її задоволення, що характеризується вірогідністю досягнення мети. Оцінку цієї вірогідності людина проводить на основі природженого і раніше придбаного індивідуального досвіду, мимоволі зіставляючи інформацію про засоби, час, ресурси, імовірно необхідні для задоволення потреби, з інформацією, що поступила в даний момент. Прогнозування вірогідності досягнення мети може здійснюватися як на усвідомлюваному, так і на неусвідомлюваному рівні. Зростання вірогідності в результаті надходження нової інформації породжує позитивні емоції, падіння вірогідності веде до негативних емоцій. Прагнення максимізувати (тобто підсилити, продовжити, повторити) перші з них і мінімізувати (ослабити, перервати, запобігти) другі визначає регуляторні функції емоцій, їх роль в організації цілеспрямованої поведінки. Інформаційна теорія емоцій була розроблена в 1964 р. П.В.Симоновим на основі психофізіологічних експериментів. У 1984 р. Д.Прайс і Дж.Баррелл в результаті кількісної обробки даних психологічних дослідів підтвердили існування залежності, яку вони назвали «загальним законом людських емоцій». Інформаційна теорія емоцій дозволяє використовувати об'єктивно реєстровані прояви емоцій (міміка, голос, зміни фізіологічних функцій і електричної активності мозку) як індикатор потреб людини і ступеня їх задоволення, уточнити класифікацію цих потреб, процес їх формування і взаємодії. Аналіз різноманітних емоцій людини з позицій інформаційної теорії емоцій привів до висновку про існування трьох основних груп потреб — вітальних, соціальних, ідеальних (пізнання і творчості) і два допоміжних, до яких належать потреба в компетентності (озброєності знаннями і вміннями) і потреба в подоланні перешкод на шляху до мети, іменована зазвичай волею. Серед соціальних розрізняються потреби «для себе», що усвідомлюються суб'єктом як права, і потреби «для інших», що усвідомлюються як обов'язки. В ході експериментальної розробки інформаційної теорії емоцій виявлені структури головного мозку, переважно пов'язані з мотиваційними і інформаційними чинниками генезу емоційних станів, проаналізовані закономірності і механізми виникнення емоційного стресу, його роль у формуванні невротичних і психосоматичних захворювань. Інформаційна

теорія емоцій дозволила запропонувати методи об'єктивної діагностики ступеня емоційної напруги у людини, що виконує відповідальну операторську діяльність (льотчик, диспетчер аеропорту, космонавт тощо), і заходи профілактики цієї напруги [9, с. 462].

Ситуація (від франц. situation — положення, обстановка) — система зовнішніх по відношенню до суб'єкта умов, що спонукають і опосередковують його активність. Якість «бути зовнішнім» стосовно суб'єкта означає: у просторовому відношенні — сприймана зовнішнє розташування стосовно суб'єкта, в часовому відношенні — передування дії суб'єкта, у функціональному відношенні — незалежність від нього відповідних умов у момент дії. До елементів ситуації можуть відноситися і стани самого суб'єкта в передуючий момент часу, якщо вони обумовлюють його подальшу поведінку. Повний опис ситуації має на увазі виділення вимог, які висунуті індивідові ззовні або (і) вироблені ним самим, виступаючи для нього як вихідні (див. Проблемна ситуація). Реалізація вимог ситуації створює передумови для її перетворення або подолання. Вихід за межі ситуації (див. Активність надситуативна) має місце в тій мірі, в якій у суб'єкта (при значущості для нього даної ситуації) складаються і починають реалізовуватися нові вимоги до себе, надлишкові по відношенню до первинних [9, с. 364].

5. Функції емоцій = сигнальна, регуляторна функції

Сигнал (від лат. signum — знак) — процес або явище (зовнішнє або внутрішнє, усвідомлюване або неусвідомлюване), що несе повідомлення про яку-небудь подію і орієнтує живу систему щодо цієї події (див. Подразники). Відповідно до характеру аналізаторів і інших сприймаючих систем виділяються сигнали: оптичні, акустичні, тактильні, термічні, електромагнітні, хімічні, біоритмічні і так далі. Поняття сигналу широко використовується в психофізіології і нейропсихології (див. Сигнальні системи), в психофізиці, інженерній і загальній психології при дослідженні перцептивних (див. Перцепція) процесів, в соціальній психології при дослідженні процесів комунікації.

Саморегуляція (від лат. regulare — упорядковувати, налагоджувати) — доцільне функціонування живих систем різних рівнів організації і складності. Психічна саморегуляція є одним з рівнів регуляції активності цих систем, що виражає специфіку психічних засобів, які реалізують її, віддзеркалення і моделювання дійсності, зокрема рефлексії суб'єкта. Психічна саморегуляція здійснюється в єдності її енергетичних, динамічних і змістовно-сміслових аспектів. При всій різноманітності видів проявів саморегуляції має наступну структуру: прийнята суб'єктом *мета* його довільної активності, модель значущих умов діяльності, програма власне виконавчих дій, система критеріїв успішності діяльності, інформація про реально досягнуті результати, оцінка відповідності реальних результатів

критеріям успіху, рішення про необхідність і характер корекцій діяльності. Саморегуляція є замкнутим контуром регулювання і є інформаційним процесом, носіями якого виступають різні психічні форми віддзеркалення дійсності. Залежно від виду діяльності і умов її здійснення саморегуляція може реалізуватися різними психічними засобами (чуттєві конкретні образи, уявлення, поняття і ін.). Прийнята суб'єктом мета не визначає однозначно умов, необхідних при побудові програми виконавчих дій; при схожих моделях значущих умов діяльності можливі різні способи досягнення одного і того ж результату і т. ін. Загальні закономірності саморегуляції реалізуються в індивідуальній формі, залежній від конкретних умов, а також від характеристик нервової діяльності, від особистісних якостей суб'єкта і його звичок в організації своїх дій, що формується в процесі виховання [9, с. 352].

6. Переживання почуттів = кора + підкіркові центри

Переживання почуттів – віддзеркалення людиною свого стійкого ставлення до предметів і явищ дійсності. *Кора головного мозку* – стародавня (палеокортекс – нюховий горбок, діагональна, периамігдалярна, препіріформна ділянки – 0,6%), стара (архикортекс – гіпокамп, зубчата звивина – 2,2%), нова (неокортекс – 95,6%) – проєкційні рецептивні зони (зорова, слухова зона, зона шкірної чутливості і т. ін.), асоціативні ділянки, моторна ділянка, мовленнєві ділянки, морфофункціональні взаємодії кори і підкіркових структур, що забезпечують роботу другої сигнальної системи, вищих психічних функцій – складних психічних процесів, що формуються прижиттєво [8, с. 165 – 167]. *Підкіркові центри* – таламус (зорові горби), гіпоталамус (підгорбна ділянка), ділянки гіпоталамуса (центри насолоди, страждання), лімбічна система («емоційний мозок») (див. рис. 1 с. 329).

7. Ретикулярна формація = активізація мозку

Ретикулярна формація (reticulum – мережа, formatia – утворення) – сукупність нейронних структур, розташованих в спинному мозку, стовбурі головного мозку, в проміжному мозку, що здійснює вплив на електричну активність і функціональний стан кори головного мозку, підкіркових центрів, мозочка і спинного мозку [8, с. 316]. *Активізація мозку* – зміна інтенсивності і якісної своєрідності вегетативних показників (частота серцевих скорочень, шкірний опір, артеріальний тиск, зміна дихання), що відображають максимальну відповідність стану нервової системи поведінковому акту [див. 9, с. 13].

2. Форми переживання почуттів

8. Стенічні емоції = спонука до активності

Стенічні почуття (від грецьк. sthénos — сила) — почуття, переживання яких характеризується підвищенням життєдіяльності (виникає стан збудження, радісного хвилювання, підйому, бадьорості тощо). При переживанні стенічних почуттів дихання стає глибоким і легким, частота вдихів збільшується, серце працює енергійно, в очах з'являється блиск, корпус випрямляється, організм мобілізується для виконання дій, що вимагають витрати більшою, ніж зазвичай, енергії. Стенічні почуття активні, переживаються з позитивним емоційним тоном. Протилежністю стенічним почуттям є астенічні почуття (див.) [8, с. 356].

9. Астенічні емоції = дезорганізація активності

Астенія (від грецьк. astheneia — безсилля, слабкість) — нервово-психічна слабкість, що виявляється в підвищеній стомлюваності (див. Стомлення) і виснаженості, пониженому порозі чутливості, крайній нестійкості настрою, порушенні сну. Виникає в результаті різних захворювань, а також при надмірних розумових і фізичних перенапруженнях, тривалих негативних переживаннях і конфліктах [9, с. 29].

Астенічні почуття — забарвлені негативним емоційним тоном почуття пригніченості, смутку, печалі, пасивного страху тощо. При переживанні астенічних почуттів чоловік сутулиться, дихання стає повільнішим звичайного, очі блякнуть. Переважання астенічних почуттів як характерологічної ознаки визначає за класифікацією німецького психолога Е.Кречмера так званий астенічний тип, для якого в ситуації навантаження властива відмова від боротьби з труднощами (див. Характер, Емоції, Почуття) [8, с. 25].

10. Афект = порушення вольового контролю

Афект (від лат. affectus — душевне хвилювання, пристрасть) — сильний і відносно короткочасний емоційний стан, пов'язаний з різкою зміною важливих для суб'єкта життєвих обставин і супроводжуваний різко вираженими руховими проявами і змінами у функціях внутрішніх органів. Афект виникає у відповідь на подію, що вже відбулася, і є як би зрушенням до його кінця. В основі афекту лежить стан внутрішнього конфлікту, що переживається людиною, який породжується або суперечностями між його потягами, прагненнями, бажаннями, або суперечностями між вимогами, які пред'являються людині (або вона сама пред'являє їх собі), і можливостями виконати ці вимоги. Афект розвивається в критичних умовах при нездатності суб'єкта знайти адекватний вихід з небезпечних, найчастіше несподіваних ситуацій. Володіючи властивостями домінанти, афект гальмує

не пов'язані з ним психічні процеси і нав'язує той чи інший стереотипний спосіб «аварійного» вирішення ситуації (заціпеніння, втеча, агресія), який склався в процесі біологічної еволюції і тому такий, що виправдує себе лише в типових біологічних умовах. Інша важлива регулювальна функція афекту полягає в утворенні специфічного досвіду – афективних слідів («афективних комплексів»), які дають про себе знати при зіткненні з окремими елементами ситуації, що породила афект, і застерігають про можливе її повторення. Для стану афекту характерне звуження свідомості, при якому увага суб'єкта цілком поглинається обставинами, що породили афект, і нав'язаними ним діями. Порушення свідомості можуть привести до нездатності пізніше пригадати окремі епізоди події, що викликала цей афект, а у разі винятково сильного афекту — завершитися втратою свідомості і повною амнезією. Оскільки афект гранично обмежує можливість довільної регуляції поведінки, рекомендації з його подолання, вживані в педагогічній і психотерапевтичній практиці, мають на меті попередження афекту шляхом уникнення ситуацій, які породжують його, виконання відволікаючих дій, уявлення небажаних його наслідків тощо. Стійкість до залучення до стану афекту залежить від рівня розвитку моральної мотивації особистості [9, с. 33 – 34].

Афекти (від лат. affectus — душевне хвилювання, пристрасть) — сильні і відносно короточасні емоційні переживання, що супроводжуються різко вираженими руховими і вісцелярними проявами. Афекти розвиваються в критичних умовах при нездатності суб'єкта знайти адекватний вихід з небезпечних, найчастіше несподівано виникаючих ситуацій. Володіючи властивостями домінанти (див.), афекти гальмують не пов'язані з ними психічні процеси і нав'язують той чи інший стереотипний спосіб «аварійного» вирішення ситуації (наприклад, втечу, агресію), що склався в біологічній еволюції і тому такий, який виправдовує себе лише в типових біологічних умовах. Інша важлива регулювальна функція афектів полягає в утворенні специфічного досвіду — так званих афективних слідів (афективних комплексів), що актуалізуються при зіткненні з окремими елементами ситуації, яка породила афекти, і попереджають про можливе її повторення.

У людини афекти можуть викликатися не тільки чинниками, які зачіпають його фізичне існування і пов'язані з його біологічними потребами і інстинктами, але і порушенням його соціальних відносин, наприклад, несправедливістю, образою. Афективні сліди, що травмують людину, за певних умов можуть повністю витіснитися зі свідомості. Іноді афекти виникають у результаті повторення ситуацій, що викликають той чи інший негативний стан. У таких випадках відбувається так звана акумуляція афекту, в результаті якої він може розрядитися в бурхливій, некерованій поведінці (афективному вибуху) і за відсутності виняткових обставин. У

зв'язку із здатністю афектів акумулюватися були запропоновані у виховних і психотерапевтичних цілях різні методи їх зживання, «каналізації».

Зміст і характер афектів людини можуть змінюватися під впливом виховання. Діагностика афектів є одним з характерних завдань, що вирішуються в практиці судово-психологічної експертизи [8, с. 29 – 30].

11. Стрес = фізіологічний, психологічний

Стрес — стан психічної напруги, що виникає у людини в процесі діяльності в найбільш складних, важких умовах як у повсякденному житті, так і при особливих обставинах, наприклад, під час космічного польоту. Поняття стресу було введено канадським фізіологом Г.Сельє (1936) при описі адаптаційного синдрому. Стрес може робити як позитивний, так і негативний вплив на діяльність, аж до її повної дезорганізації, що ставить перед дослідниками завдання вивчення адаптації людини до складних (так званих екстремальних) умов, а також прогнозування її поведінки в подібних умовах [8, с. 359].

Стрес (від англ. stress — тиск, напруга) — термін, використовуваний для позначення широкого кола станів людини, що виникають у відповідь на різноманітні екстремальні дії (стресори). Первинне поняття «стрес» виникло у фізіології для позначення неспецифічної реакції організму («загального адаптаційного синдрому») у відповідь на будь-яку несприятливу дію (Г. Сельє). Пізніше почало використовуватися для опису станів індивіда в екстремальних умовах на фізіологічному, психологічному і поведінковому рівнях. Залежно від виду стресора і характеру його впливу виділяють різні види стресу в найбільш загальній класифікації — фізіологічний стрес і психологічний стрес. Останній підрозділяється на інформаційний і емоційний стрес. Інформаційний стрес виникає в ситуаціях інформаційних перевантажень, коли людина не справляється із завданням, не встигає приймати вірні рішення в необхідному темпі при високому ступені відповідальності за наслідки прийнятих рішень. Емоційний стрес з'являється в ситуаціях загрози, небезпеки, образи і ін. При цьому різні його форми (імпульсивна, гальмівна, генералізована) приводять до змін у перебігу психічних процесів, емоційним зрушенням, трансформації мотиваційної структури діяльності, порушень рухової і мовленнєвої поведінки. Стрес може надавати як позитивний, мобілізуючий, так і негативний вплив на діяльність (дистрес), аж до її повної дезорганізації. Тому оптимізація будь-якого виду діяльності повинна включати комплекс заходів, які запобігають причинам виникнення стресу [9, с. 386 – 387].

12. Адаптація організму = адаптаційний синдром

Адаптація (від лат. *adapto* — пристосуюю) — пристосування будови і функцій організму, його органів і кліток до умов середовища.

Процеси адаптації спрямовані на збереження гомеостазу. Поняття адаптації — одне з центральних понять біології, разом з тим воно широко застосовується як теоретичне поняття в тих психологічних концепціях, які, подібно гештальтпсихології і теорії інтелектуального розвитку швейцарського психолога Ж. Піаже, трактують взаємини індивіда і його оточення як процеси гомеостатичного урівноваження.

Велике значення для вирішення прикладних проблем психофізіології, медичної психології, ергономіки і інших розділів психології має вивчення фізіологічних регуляторних механізмів адаптації, оскільки вони підвищують стійкість організму до перепадів температури, нестачі кисню, зміни барометричного тиску і інших несприятливих чинників. Адаптаційні реакції організму на несприятливі дії значної інтенсивності мають ряд загальних неспецифічних рис і називаються адаптаційним синдромом (див.). Іноді виділяють різні фази процесів адаптації до незвичайних екстремальних умов, наприклад, фазу первинної декомпенсації і подальші фази часткової, а потім і повної компенсації. Зрушення, супроводжуючі адаптацію, зачіпають всі рівні організму: від молекулярного до рівнів психологічної регуляції діяльності. Вирішальну роль в успішності адаптації до екстремальних умов грають процеси тренування, функціональний, психічний і моральний стан індивіда.

Одним з найбільш важливих класів адаптаційних процесів є адаптація сенсорна (див.). Процеси адаптації до зміщеного і інвертованого зору називають перцептивною або сенсомоторною адаптацією. Останню назву відображає те значення, яке має рухова активність суб'єкта для відновлення адекватності сприйняття в даних умовах [8, с. 11].

Адаптаційний синдром — сукупність адаптаційних реакцій організму людини і тварин, які носять загальний захисний характер і виникають у відповідь на значні за силою і тривалістю несприятливі дії — стресори. Функціональний стан, що розвивається під впливом стресорів, називається стресом (див.). Поняття адаптаційного синдрому було запропоноване в 1936 р. канадським фізіологом Г.Сельє. Основними симптомами адаптаційного синдрому є збільшення кори надниркових, зменшення вилочкової залози, селезінки і лімфатичних вузлів, порушення обміну речовин з переважанням процесів розпаду. У розвитку адаптаційного синдрому зазвичай виділяють три стадії. Перша — «стадія тривоги» — продовжується від декількох годин до двох діб і містить дві фази — шоку і протишоку, на останній з яких відбувається мобілізація захисних реакцій організму. Під час другої стадії адаптаційного синдрому — стадії опірності — стійкість організму до різних дій підвищена. Ця стадія або приводить до стабілізації стану і одужання, або змінюється останньою стадією адаптаційного синдрому — стадією виснаження, яка може закінчитися загибеллю організму (див. Адаптація) [8, с. 11].

13. Настрій = стійкі емоційні стани

Настрій — порівняно тривалі, стійкі психічні стани помірної або слабкої інтенсивності, що виявляються як позитивний або негативний емоційний фон психічного життя індивіда. На відміну від ситуативних емоцій і афектів, настрої є емоційною реакцією не на безпосередні наслідки тих чи інших подій, а на їх значення для людини в контексті її загальних життєвих планів, інтересів і очікувань. Настрої, що сформувалися, у свою чергу, здатні впливати на безпосередні емоційні реакції з приводу подій, які відбуваються, міняючи відповідно напрям думок, сприйняття (див. Перцепція соціальна) і поведінку людини. Залежно від ступеня усвідомленості причин, що викликали той чи інший настрій, він переживається або як нерозчленований загальний емоційний фон («піднесений», «пригнічений» настрої і т. ін.), або як стан, що чітко ідентифікується (нудьга, печаль, туга, страх або, навпаки, захопленість, радість, триумфування, захоплення і т. ін.). Уміння контролювати свій настрій, знаходити і засвоювати способи його свідомої корекції (див. Саморегуляція) виступає важливим завданням виховання і самовиховання. Безпричинні коливання настрою можуть мати патологічне походження, обумовлюючись такими властивостями індивіда, як підвищена тривожність, нестійкість, емоційність тощо (див. Акцентуація характеру; Почуття) [9, с. 230 – 231].

Настрій — одна з форм емоційного життя людини. Настроєм називається більш менш стійкий емоційний стан людини, що забарвлює протягом деякого часу всі її переживання.

Настрій впливає в різному ступені на всі психічні процеси, що протікають у даний відрізок життя людини. На відміну від почуттів, завжди направлених на той чи інший об'єкт (справжній, майбутній, минулий), настрої, будучи часто викликаним певною причиною, конкретним приводом, виявляється в особливостях емоційного відгуку людини на дії будь-якого характеру.

Настрій характеризується емоційним тоном (позитивним — веселий, життєрадісний, підвищений і негативним — сумний, пригнічений, знижений), а також різною динамікою. Відносно стійкий настрій виникає в результаті задоволення або незадоволення істотних запитів і устремлень людини.

Серед чинників, що визначають індивідуальні відмінності людей відносно швидкості зміни настрою і інших його особливостей, важливе місце займають характеристики темпераменту [8, с. 208 – 209].

Настрій, цілісна форма життєвідчуття людини, загальний «лад» («тон»), стан її переживань, «стан духа». У настрої людини в своєрідній, «симптоматичній» формі знаходять свій якнайглибший вираз і здійснення особистісне ставлення до життя, певний спосіб відповідності особистості вимогам життєвої ситуації. Сфера настрою неоднорідна, тягнучись від

загального життєвого «тону» людини («піднесений» або «пригнічений» настрої), що нерозчленовано переживається, до таких цілком виразно виражених форм життєвідчуття, як, наприклад, нудьга, печаль, скорбота, туга, страх, відчай або, навпаки, захопленість, тріумфування, радість, захоплення, надія, просвітління і т. ін. Виступаючи як би загальним смисловим контекстом всього душевного життя і діяльності людини, настрої інтимно проникає і визначає всі окремі переживання і вчинки особистості [12, с. 402].

14. Причини настроїв = переживання ставлення до життя

Причини настроїв – задоволення / незадоволення істотних запитів і устремлень людини [8, с. 208], значення тих або інших подій в контексті життєвих планів, інтересів, очікувань [9, с. 231]. *Переживання ставлення до життя*, відмічає А.Г.Маклаков, залежить від: 1) загального стану здоров'я, роботи залоз внутрішньої секреції, тону нервової системи; 2) впливу природи, подій, виконуваної діяльності, людей; 3) співвідношення самооцінки і рівня домагань [більш докладно див. 4, с. 398, 399]; 4) відповідності особистості вимогам життєвої ситуації [12, с. 402].

Дискомфортний стан — стан, що характеризується неприємними суб'єктивними відчуттями (головний біль тощо), часто супроводжується несприятливими психофізіологічними зрушеннями. Може виникати під впливом шкідливих або незвичних дій на людину, при надмірному обмеженні або збільшенні числа сенсорних подразників, порушенні циклічності сну і неспання і т. ін. Вивчення причин виникнення дискомфортних станів останнім часом стає актуальним у зв'язку з перебуванням людини в незвичних для неї умовах (у космічному польоті, підводному плаванні тощо). Електрофізіологічним показником дискомфортного стану є підвищення активності повільних тета- і дельта-ритмів в електроенцефалограмі (див. Стрес) [8, с. 95].

Стомлення — тимчасове зниження працездатності під впливом тривалої дії навантаження. Виникає унаслідок виснаження внутрішніх ресурсів індивіда і розузгодження в роботі систем, що забезпечують діяльність. Стомлення має різноманітні прояви на поведінковому (зниження продуктивності праці, зменшення швидкості і точності роботи), фізіологічному (утруднення вироблення умовних зв'язків, підвищення інерційності в динаміці нервових процесів) (див. Нервова система), психологічному (зниження чутливості, порушення уваги, пам'яті, інтелектуальних (див. Інтелект) процесів, зрушення в емоційно-мотиваційній (див. Емоції) сфері) рівнях. Супроводжується формуванням комплексу суб'єктивних переживань втоми. Специфіка проявів стомлення залежить від виду навантаження, локалізації її дії, часу, необхідного для відновлення оптимального рівня працездатності. На цій підставі

виділяються різні види стомлення: фізичне і розумове, гостре і хронічне і тому подібне. За відсутності мерів, що зменшують ступінь або що знімають залишкові явища стомлення, можливий розвиток прикордонних і патологічних станів. У зв'язку з цим актуальні завдання своєчасної діагностики і профілактики стомлення. До останньої відносяться раціональна організація процесу праці, оптимізація режиму праці і відпочинку, спеціалізоване тренування і навчання, використання різних засобів підвищення індивідуальної стійкості до стомлення [9, с. 421].

Втома — комплекс суб'єктивних переживань, супутніх розвитку стану стомлення. Характеризується почуттями слабкості, млявості, безсилля, відчуттями фізіологічного дискомфорту, усвідомленням порушень у перебігу психічних процесів, втратою інтересу до роботи, переважанням мотивації на припинення діяльності, негативними емоційними реакціями. Втома може виникати і при тривалому виконанні одноманітної діяльності. Проте можлива і парадоксальна втома, не пов'язана із стомленням, як і відсутність втоми в об'єктивно стомленої людини [9, с. 418 – 419].

Депресія (у психології) (від лат. depressio — придушення) — афективний стан, що характеризується негативним емоційним фоном, зміною мотиваційної сфери, когнітивних (пов'язаних з пізнанням) уявлень і загальною пасивністю поведінки. Суб'єктивно людина в стані депресії відчуває перш за все важкі, болісні емоції і переживання — пригніченість, тугу, відчай. Потяги, мотиви, воляова активність (див. Воля) різко понижені. Характерними є думки про власну відповідальність за різноманітні неприємні, важкі події, що відбулися в житті людини або її близьких. Почуття провини за події минулого і почуття безпорадності перед лицем життєвих труднощів поєднуються з відчуттям безперспективності. Самооцінка різко понижена. Зміненим виявляється сприйняття часу, який тече болісно довго. Для поведінки в стані депресії характерні сповільненість, безініціативність, швидка стомлюваність; все це приводить до різкого падіння продуктивності. У важких, тривалих станах депресії можливі спроби до самогубства. Розрізняються функціональні стани депресії, можливі у здорових людей в межах нормального психічного функціонування, і патологічна депресія, що є одним з основних психіатричних синдромів [9, с. 96 – 97].

Самооцінка — компонент самосвідомості, що включає разом із знаннями про себе оцінку людиною самої себе, своїх здібностей, моральних якостей і вчинків.

Самооцінка може бути адекватною і неадекватною. **А д е к в а т н а** самооцінка дозволяє суб'єктові поставитися до себе критично, правильно співвіднести свої сили із завданнями різної складності і з вимогами оточуючих. **Неадекватна** (завищена або занижена) самооцінка перешкоджає виконанню вказаних функцій. З цього випливає, що

адекватна самооцінка є необхідною умовою формування особистості. Розрізняють неадекватну завищену самооцінку — переоцінку себе суб'єктом і неадекватну занижену самооцінку — недооцінку себе. Самооцінка виникає під впливом оцінок оточуючих і на основі оцінки людиною результатів своєї діяльності. На ранніх ступенях розвитку дитини виключно велику роль у формуванні самооцінки грають оцінки оточуючих, оскільки аналіз власної діяльності їй ще малодоступний. Позитивні оцінки з боку дорослих є важливою умовою збереження дитиною емоційного благополуччя. Надалі, у міру накопичення досвіду, все більшого значення в поведінці людини починає набувати оцінка результатів власної діяльності. Стійка самооцінка, що постійно формується, певною мірою емансипується від оцінок оточуючих, стає самостійним регулятором поведінки дитини. Іноді виникає розбіжність між самооцінкою і оцінками з боку оточуючих. Якщо ці оцінки вищі за самооцінку, то розбіжність між ними може стати чинником, стимулюючим розвиток особистості, коли людина прагне досягти рівня оцінки оточуючих. За деяких умов розбіжності між самооцінкою і оцінками оточуючих приводять до гострого внутрішнього особистісного конфлікту і афекту неадекватності (див.) [8, с. 332].

Рівень домагань — характеризує: 1) рівень труднощі, досягнення якого є загальною метою серії майбутніх дій (ідеальна мета); 2) вибір суб'єктом мети чергової дії, що формується в результаті переживання успіху або неуспіху ряду минулих дій (рівень домагань у даний момент); 3) бажаний рівень самооцінки особистості (рівень Я). Прагнення до підвищення самооцінки в умовах, коли людина вільна у виборі ступеня труднощі чергової дії, приводить до конфлікту двох тенденцій – тенденції підвищити домагання, щоб досягти максимального успіху, і тенденції понизити їх, щоб уникнути невдачі. Переживання успіху (або неуспіху), що виникає унаслідок досягнення (або недосягнення) рівня домагань, спричиняє собою зсув рівня домагань у сферу більш важких завдань (або більш легких). Зниження труднощі обираної мети після успіху або її підвищення після невдачі (атипова зміна рівня домагань) говорять про нереалістичний рівень домагань або неадекватну самооцінку. Люди, що володіють реалістичним рівнем домагань, відрізняються упевненістю в своїх силах, наполегливістю в досягненні мети, більшою продуктивністю, критичністю в оцінці досягнутого. Неадекватність самооцінки може привести до край нереалістичних (завищених або занижених) домагань. У поведінці це виявляється у виборі дуже важких або дуже легких цілей, у підвищеній тривожності, невпевненості в своїх силах, тенденції уникати ситуацій змагання, некритичності в оцінці досягнутого, помилковості прогнозу тощо [9, с. 417].

Рівень домагань особистості — прагнення до досягнення цілей того ступеня складності, на яку людина вважає себе здатною. У основі рівня домагань лежить така оцінка своїх можливостей (див. Самооцінка), збереження якої стало для людини потребою.

Рівень домагань особистості, який відноситься до досягнення в окремих видах і сферах діяльності (наприклад, в спорті, музиці тощо) або людських стосунків (прагнення зайняти певне місце в колективі, в дружніх, сімейних або виробничих взаєминах тощо), називається окремим. У основі такого рівня домагань лежить самооцінка у відповідній сфері.

Рівень домагань особистості може носити більш загальний характер, тобто відноситися до багатьох сфер життя і діяльності людини, і перш за все до тих, в яких виявляються її розумові і моральні якості. В основі такого рівня домагань лежить цілісна оцінка себе як особистості.

Поняття рівень домагань було введено К.Левіном і його учнями. Було показано, що рівень домагань в експериментальних умовах формується під впливом успіху або неуспіху в діяльності, проте вирішальним чинником в його становленні є не сам по собі об'єктивний успіх або неуспіх, а переживання суб'єктом своїх досягнень як успішних або неуспішних (див. Досягнення мотив).

Рівень домагань особистості може бути адекватним можливостям індивіда і неадекватним (заниженим, завищеним). Завищений рівень домагань може стати джерелом афекту неадекватності. При вихованні дітей важливо враховувати особливості рівня домагання, оскільки його відповідність можливостям дитини — одна з умов гармонійного розвитку особистості. Його невідповідність є джерелом виникнення різних конфліктів дитини як з іншими людьми, так і з самим собою, що може привести до відхилень в розвитку особистості (див. Афективні діти, Домагання дитячі)[8, с. 378 – 379].

15. «Історичність» почуттів = соціальне середовище

«Історичність» почуттів – залежність від культурно-історичних умов, соціальної символіки, обрядів, ритуальних дій [12, с. 776], узгодженість з вищими соціальними потребами. Виявляється у виразі людиною ставлення до суспільних явищ, інших людей, самої себе [12, с. 795].

Середовище соціальне, такі, що оточують людину, суспільні, матеріальні і духовні умови її існування, формування і діяльності. Соціальне середовище в широкому сенсі (макросередовище) охоплює суспільно економічну систему в цілому — продуктивні сили, сукупність суспільних відносин і інститутів, суспільну свідомість, культуру даного суспільства; соціальне середовище у вузькому сенсі (мікросередовище), будучи елементом соціального середовища цілому, містить безпосереднє соціальне оточення людини — сім'ю, трудовий, учбовий і інший

колективи і групи. Соціальне середовище надає вирішальний вплив на формування і розвиток особистості. В той же час під впливом творчої активності, діяльності людини воно змінюється, перетворюється, і в процесі цих перетворень змінюються і самі люди. Див. також Суспільство, Колектив, Особистість [12, с. 651].

Продуктивні сили, система суб'єктивних (людина) і речових (техніка) елементів, що здійснюють «обмін речовин» між суспільством і природою в процесі суспільного виробництва. Продуктивні сили виражають активне ставлення людей до природи, яке полягає в матеріальному і духовному освоєнні і розвитку її багатств, в ході якого відтворюються умови існування людини і відбувається процес становлення і розвитку самої людини, що прискорюється в рамках суспільно-економічних формацій, що змінюються. Продуктивні сили утворюють провідну сторону способу виробництва, основу розвитку суспільства. Кожному ступеню розвитку продуктивних сил відповідають певні виробничі відносини, виступаючі як суспільна форма їх руху. В процесі свого розвитку продуктивні сили приходять в суперечність з існуючими виробничими відносинами. Із стимулюючих форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються на їх окови. Тоді в умовах антагоністичних формацій настає епоха соціальної революції, відбувається переворот в економічній структурі суспільства, в юридичній і політичній надбудові. Головна продуктивна сила суспільства — це самі люди, учасники суспільного виробництва — робочі, трудящі маси. Виробничий досвід людей, їх працьовитість, активність і працездатність, досягнутий рівень їх особистісного розвитку і завдання, які вони перед собою ставлять, кінець кінцем визначають потенції суспільного виробництва. Дійсним багатством суспільства К.Маркс називав розвинену продуктивну силу всіх індивідів. Положення трудящих мас у системі продуктивних сил визначає принципову відмінність продуктивних сил однієї епохи від іншої.

Доцільно витрачаючи свою робочу силу в ході трудової діяльності, сукупний працівник «опредмечує», утілює себе в оточуючому його матеріальному світі. Породженням його розуму і праці є речові елементи продуктивних сил — засоби виробництва і засоби споживання. Засоби виробництва складаються із засобів праці, що слугують провідником впливу людини на природу, і предметів праці, на які направлена праця людини. Найважливіша складова частина засобів праці — це знаряддя праці (інструменти, механізми, машини і т. ін.). Сукупність функціонуючих засобів виробництва утворює матеріально-технічну базу, продуктивне багатство суспільства. Зростання озброєності сукупного працівника засобами виробництва, розвиток його робочої сили і організації праці є головними чинниками історичного процесу

підвищення продуктивності праці як одного із загальних законів існування продуктивних сил. Масштаби відтворення людини як головної продуктивної сили визначаються рівнем розвитку споживного багатства суспільства — культурно-побутової бази (житловий фонд, соціальна інфраструктура і т. ін.), накопиченим духовним багатством, культурою, а також вільним часом населення і функціонуванням сім'ї. [...] [12, с. 535 – 536].

Виробничі відносини, сукупність матеріальних економічних відносин між людьми в процесі суспільного виробництва і руху суспільного продукту від виробництва до споживання. Виробничі відносини є необхідною стороною суспільного виробництва. [...] В процесі праці складаються відносини, обумовлені потребами технології і організації виробництва, наприклад, відносини між робочими різних спеціальностей, між організаторами і виконавцями, пов'язані з технологічним розподілом праці усередині виробництв, колективу або в масштабах суспільства. Це — виробничо-технічні відносини. Але у виробництві, окрім цих відносин, між людьми складаються також економічні відносини. Виробничо-економічні відносини, або, як їх зазвичай називають, виробничі відносини, відрізняються від виробничо-технічних тим, що вони виражають відносини людей через їх відношення до засобів виробництва, тобто відношення власності. [...]

Відношення власності пронизують всі сфери економічних відносин — виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних благ, і обумовлюють розподіл засобів виробництва і розподіл людей в структурі суспільного виробництва (класову структуру суспільства). Безпосередньо в процесі виробництва різні відношення власності знаходять вираз в способі з'єднання виробника із засобами виробництва. [...]

Виробничі відносини додають всім суспільним явищам і суспільству в цілому історично певну соціальну якість. Само виділення виробничих відносин як об'єктивних, матеріальних, від свідомості людей не залежних відносин зі всієї суми суспільних відносин складає центральний пункт у виробленні матеріалістичного розуміння історії. [...] [12, с. 537].

Суспільні відносини, різноманітні зв'язки, що виникають між соціальними групами, класами, націями, а також усередині них в процесі їх економічного, соціального, політичного, культурного життя і діяльності. Окремі люди вступають у суспільні відносини саме як члени (представники) тих або інших соціальних спільнот і груп. [...]

Зі всіх суспільних відносин головними, провідними, визначальними є матеріальні — економічні, виробничі відносини. Характер матеріальних суспільних відносин визначається продуктивними силами суспільства і не залежить від волі і свідомості людей.

Ідеологічні суспільні відносини — політичні, правові, моральні і інші — виникають на базі матеріальних суспільних відносин і складаються як надбудова над ними, проходячи попередньо через свідомість людей (див. Ідеологія, Політика, Право, Мораль, Релігія). Суспільство є не механічним з'єднанням, а єдиною системою суспільних відносин.

Ділення суспільних відносин на матеріальні і ідеологічні дозволяє не тільки розрізнити в суспільних відносинах визначальні і похідні, але і аналізувати конкретні сукупності суспільних відносин, в яких поєднуються і матеріальні, і ідеологічні елементи (наприклад, відносини між класами, національні і міжнародні відносини). У зв'язку з ускладненням і диференціацією суспільного життя виникають комплекси суспільних відносин, пов'язані з різними, більш специфічними видами діяльності людей — управлінською, науковою, художньою, технічною, спортивною, просвітницькою і т. ін.

Для кожної суспільно-економічної формації суспільні відносини історично конкретні і специфічні. [...] [12, с. 450].

Громадська думка, стан масової свідомості, що містить в собі ставлення (приховане або явне) різних груп людей до подій і фактів соціальної дійсності. Громадська думка виступає в експресивній, контрольній, консультативній і директивній функціях — займає певну позицію, дає пораду або виносить ухвалу з тих чи інших суспільних проблем. Залежно від змісту висловлень громадська думка виражається в оцінних, аналітичних, конструктивних думках. Громадська думка регулює поведінку індивідів, соціальних груп і інститутів в суспільстві, виробляючи або асимілюючи (запозичуючи з сфери науки, ідеології, релігії і т. ін.) і насаджуючи певні норми суспільних відносин. Нарешті, залежно від знаку висловлень громадська думка виступає у вигляді позитивних або негативних думок.

Громадська думка діє практично у всіх сферах життя суспільства. Разом з тим межі її думок достатньо визначені. Як об'єкт висловлень громадськості виступають лише ті факти і події дійсності, які викликають суспільний інтерес, відрізняються значущістю і актуальністю.

Громадська думка діє як у межах суспільства в цілому, так і в межах різних класів, груп і верств населення. У цьому сенсі можна говорити не тільки про громадську думку всієї країни, але і про громадську думку, наприклад, робочого класу, молоді, республіки або району, осіб однієї професії, працівників даного підприємства, членів даної організації тощо. Стосовно названих спільнот носієм (суб'єктом) громадської думки може виступати як спільнота в цілому, так і будь-які складові її утворення (групи) — незалежно від змісту їхніх думок, від того, чи висловлюються вони «за» або «проти», чи утворюють вони «більшість» або «меншину». Відповідно до цього за своєю

структурою громадська думка може бути моністичною, одностаينوю і плюралістичною, такою, що складається з ряду не співпадаючих один з одним кутів зору.

У кожному конкретному випадку зміст і інші характеристики громадської думки (ступінь однорідності, знак висловлень і ін.) визначаються рядом чинників — структурою (перш за все соціальною) спільноти, що висловлюється, ступенем збігу інтересів вхідних в неї різних груп, характером обговорюваного питання тощо. Процеси формування і функціонування громадської думки можуть відбуватися стихійно, незалежно від діяльності тих чи інших соціальних інститутів, але найчастіше вони є результатом цілеспрямованої дії різного роду державних установ, політичних організацій, засобів масової інформації і т. ін.

Громадська думка, що складається на різних за глибиною рівнях суспільної свідомості — на рівні теоретичного знання (науки) і на рівні буденної свідомості, відображає різноманітні інтереси різних соціальних груп, може бути більшою чи меншою мірою адекватною (реальному стану речей) або ілюзорною, містити дійсні або помилкові уявлення про дійсність.

У розвиненому суспільстві звичними каналами (і формами) висловлювання громадської думки є: вибори органів влади, участь мас в законодавчій і виконавчій діяльності, преса і інші засоби масової комунікації, збори, маніфестації і ін. Разом з цим широке розповсюдження мають також і вислови, які викликаються політичними, дослідницькими тощо інтересами і приймають форму референдумів, масових обговорень яких-небудь проблем, нарад фахівців, вибіркових опитів населення і т. ін.

Активність функціонування і фактичне значення громадської думки в житті суспільства визначаються існуючими соціальними умовами – загальними, пов'язаними з характером виробничих відносин, класовою структурою суспільства, рівнем розвитку продуктивних сил, культури тощо, і специфічними, пов'язаними з розвиненістю демократичних інститутів і свобод, у першу чергу, свободи висловлювань думок – слова, друку, зборів, маніфестацій. Величезне значення мають і гарантії дієвості громадської думки. [...] [12, с. 448–449].

Культура (від лат. *cultura* — обробіток, виховання, освіта, розвиток, шанування), специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, представлений в продуктах матеріальної і духовної праці, в системі соціальних норм і установ, в духовних цінностях, в сукупності ставлень людей до природи, між собою і до самих себе. У понятті культура фіксується як загальна відмінність людської життєдіяльності від біологічних форм життя, так і якостей, своєрідність історично-конкретних форм цієї життєдіяльності на різних

етапах суспільств, розвитку, в межах певних епох, суспільно-економічних формацій, етнічних і національних спільнот (наприклад, антична культура, соціалістична культура, російська культура, культура майя). Культура характеризує також особливості поведінки, свідомості і діяльності людей в конкретних сферах суспільного життя (культура праці, культура побуту, художня культура, політична культура). У культурі може фіксуватися спосіб життєдіяльності окремого індивіда (особиста культура), соціальної групи (наприклад, культура класу) або всього суспільства в цілому [...].

[...] Культура є специфічною характеристикою суспільства і виражає досягнутий людством рівень історичного розвитку, визначуваний ставленням людини до природи і до суспільства. Культура тим самим є вираз специфічно людської єдності з природою і суспільством, характеристика розвитку творчих сил і здібностей особи. Культура включає не тільки предметні результати діяльності людей (машини, технічні споруди, результати пізнання, витвори мистецтва, норми права і моралі і т. д.), але і суб'єктивні людські сили і здібності, що реалізуються в діяльності (знання і уміння, виробничі і професійні навички, рівень інтелектуального естетичного і етичного розвитку, світогляд, способи і форми взаємного спілкування людей у межах колективу і суспільства) [...].

[...] Прийнято ділити культуру на матеріальну і духовну відповідно двом основним видам виробництва — матеріального і духовного.

Матеріальна культура охоплює всю сферу матеріальної діяльності і її результати (знаряддя праці, житла, предмети повсякденного побуту, одяг, засоби транспорту і зв'язку і ін.). Духовна культура охоплює сферу свідомості, духовного виробництва (пізнання, моральність, виховання і освіта, включаючи право, філософію, етику, естетику, науку, мистецтво, літературу, міфологію, релігію). [...]

[...] Кожній суспільно-економічній формації властивий тип культури як історичній цілості. У зв'язку із зміною суспільно-економічних формацій відбувається зміна типів культури, проте це не означає розриву в розвитку культури, знищення старої культури, відмови від культурної спадщини і традицій, бо кожна нова формація з необхідністю успадковує культурні досягнення передуючої, включаючи їх в нову систему суспільних відносин [12, с. 292 – 294].

3. Почуття і особистість

16. Переживання = зміна самосвідомості

Переживання (у психології) — 1) будь-який відчуваний суб'єктом емоційно забарвлений стан і явище дійсності, безпосередньо представлений в

його свідомості і виступаючий для нього як подія його власного життя; 2) наявність прагнень, бажань і жадань, що представляють в індивідуальній свідомості процес вибору суб'єктом мотивів і цілей його діяльності і тим самим сприяючих усвідомленню ставлення особи до подій, що відбуваються в її житті; 3) форма активності, яка виникає при неможливості досягнення суб'єктом провідних мотивів його життя, краху ідеалів і цінностей і виявляється в перетворенні його психологічного світу, направленому на переосмислення свого існування. У першому, широкому значенні терміну «переживання», висхідному корінням до інтроспективної психології, акцентується така особливість переживання, як його безпосередня даність свідомості суб'єкта. У радянській психології подолані властиві суб'єктивістському трактуванню свідомості обмеження, які полягають в зведенні переживання переважно до афективних станів суб'єкта, в різкому відриві представленого в переживанні знання про дійсність від ставлення до неї суб'єкта, а також у вивченні переживання поза реальним процесом життєдіяльності людини. Характеристика такого психічного факту, як переживання, указує на укоріненість даного факту в індивідуальному житті особи. У другому значенні розкривається функція прагнень, бажань і жадань у регуляції діяльності особи. Ці форми переживання відображають у свідомості динаміку боротьби мотивів, вибору або відхилення цілей. Мотив, що суб'єктивно виражається в переживаннях, прямо в них не міститься, що і створює враження, ніби самі переживання спонукають поведінку особи. Насправді ж переживання виступають як внутрішні сигнали, за допомогою яких усвідомлюється особистісний смисл подій, що відбуваються, здійснюється усвідомлений вибір можливих мотивів і регуляція поведінки особи. Третє значення терміну «переживання» фіксує переживання як особливу форму активності, що дозволяє людині в критичній життєвій ситуації перенести важкі події, знайти завдяки переосцінці цінностей усвідомленість існування (Ф. Ю. Василюк) [9, с. 270 – 271].

Самосвідомість — усвідомлене ставлення людини до своїх потреб і здібностей, потягів і мотивів поведінки, переживань і думок. Самосвідомість виражається також і в емоційно-смісловій оцінці своїх суб'єктивних можливостей, що виступає як основа доцільних дій і вчинків.

В основі самосвідомості — здатність людини відрізнити себе від своєї власної життєдіяльності, яка виникає в спілкуванні при формуванні первинних (фундаментальних) способів людської життєдіяльності (див. Мислення, Розуміння, Свідомість). Ставлення до свого усвідомленого буття, опосередковане спільною (здійснюваною у спілкуванні) діяльністю, сприяє формуванню певного уявлення про себе самого як про здатного на суспільно значущі вчинки і дії. Уявлення про себе (суб'єктивний образ свого «Я») складається під впливом оцінного ставлення інших людей при співвідношенні мотивів, цілей і результатів своїх вчинків і дій з канонами і соціальними нормами поведінки, прийнятими в суспільстві. «Образ Я» —

неодмінна умова кожного акту цілепокладання. Уявлення про мету і шляхи її досягнення є одночасно і уявлення про свої майбутні дії, про свої здібності, які формуються в цих діях — про себе, що вже добився своєї мети, так або інакше змінився. При цьому людина може і завищувати, і занижувати свої можливості; у першому випадку вона ставиться до себе як до такої, що вже володіє потрібними і престижними здібностями; у другому випадку вона відносить себе до такого типу людей, у якого таких здібностей немає.

У психологічній літературі про самосвідомість іноді мовиться як про вищу форму розвитку свідомості. Проте і свідомість людини (тобто її ставлення до світу із знанням) неможлива без відрізнення себе від своєї життєдіяльності, без емоційно-сислової оцінки своїх можливостей — без ставлення до себе як до суб'єкта суспільно значущій діяльності, в процесі якої кожна людина може сама змінювати і розвивати свої здібності, саму себе. Тому самосвідомість — не тільки результат, але і передумова розвитку свідомості [8, с. 332].

Симпатія (від грецьк. *sympathēia* — потяг, внутрішня прихильність) — стійке схвальне емоційне ставлення людини до інших людей, їх груп або соціальних явищ, яке виявляється в привітності, доброзичливості, захопленні, що спонукає до спілкування, надання уваги, допомоги тощо. Зазвичай виникає на основі спільних поглядів, цінностей, інтересів, моральних ідеалів. Може виникнути і як наслідок вибіркової позитивної реакції на привабливу зовнішність, поведінку, риси характеру іншої людини (див. Атракція). У своїй динаміці симпатія може досягати напруженості, переходячи в пристрасне захоплення або міцну прихильність, а може закінчитися охолодженням, розчаруванням, перейти в антипатію і неприязнь. У міжособистісних стосунках симпатія є одним з чинників інтеграції людей і збереження психологічного комфорту [9, с. 362].

Емпатія (від грецьк. *empathēia* — співпереживання) — збагнення емоційного стану, проникнення-вчування в переживання іншої людини. Термін «емпатія» введений в психологію Е.Тітченером, який узагальнив ідеї, що розвивалися у філософській традиції, про симпатію з теоріями вчування Е.Кліффорда і Т.Ліпса. Розрізняють емоційну емпатію, засновану на механізмах проєкції і наслідування моторним і афективним реакціям іншої людини; когнітивну емпатію, що базується на інтелектуальних процесах (порівняння, аналогія тощо), і предикативну емпатію, що виявляється як здатність людини передбачати афективні реакції іншого в конкретних ситуаціях. Як особливі форми емпатії виділяють співпереживання — переживання суб'єктом тих же емоційних станів, які відчуває інша людина, через ототожнення з нею, і співчуття — переживання власних емоційних станів з приводу почуттів іншого. Важливою характеристикою процесів емпатії, що відрізняє її від інших видів розуміння (ідентифікації, прийняття ролей, децентрації і ін.), є слабкий розвиток

рефлексивної сторони (див. Рефлексія), замкнутість у межах безпосереднього емоційного досвіду. Встановлено, що емпатична здатність індивідів зростає, як правило, із зростанням життєвого досвіду; емпатія легше реалізується у разі схожості поведінкових і емоційних реакцій суб'єктів [9, с. 463 – 464].

Емпатія (від англ. empathy — співчуття, співпереживання, уміння поставити себе на місце іншого) — здатність індивіда емоційно відгукуватися на переживання інших людей. Емпатія передбачає суб'єктивне сприйняття іншої людини, проникнення в її внутрішній світ, розуміння її переживань, думок і почуттів.

Розрізняють два види емпатії: співпереживання — переживання суб'єктом тих же самих почуттів, які відчуває інший, і співчуття — переживання суб'єктом інших у порівнянні з об'єктом сприйняття почуттів.

Емпатія — це в основному пасивно-споглядальне ставлення до переживань іншого, співпереживання або співчуття без активного втручання з метою надання дієвої допомоги. Цим емпатія істотно відрізняється від феноменологічно близьких до неї, але більш глибоких явищ у системі міжособистісних стосунків у розвинених групах і колективах, наприклад, від дієвої групової емоційної ідентифікації (див.), яка передбачає активну цілеспрямовану спільну діяльність людей [8, с. 413].

Співпереживання — уподібнення емоційного стану суб'єкта стану іншої особи (або соціальної групи); при цьому в індивідуальній свідомості суб'єкта відбивається ставлення іншої людини (або соціальної групи) до подій, що відбуваються з нею. Розрізняють два класи співпереживань: 1) співпереживання, які виникають унаслідок неусвідомлюваного мимовільного емоційного зараження, і охоплюють суб'єкта при безпосередньому, як правило, випадковому контакті з людьми, що відчувають ті чи інші емоції (наприклад, страх або радість, що миттєво розповсюджуються в зовні зв'язаній групі людей). Такого роду співпереживання іноді називають безпосередніми емоціями у відповідь (див. Емпатія); 2) співпереживання, які установлюють в індивідуальній свідомості суб'єкта відповідний рівень міжособистісних стосунків, опосередкованих спільною діяльністю, спільними цілями, нормами (див. Норми групові) і цінностями соціальної групи (наприклад, радість з приводу успіху і співчуття невдачі по відношенню до члена колективу). У їх основі лежить емоційна ідентифікація, коли індивід як би ставить себе на місце іншого в спільній діяльності (див. Ідентифікація колективістська). Особливо рельєфне співпереживання виступає в гуманному ставленні особи до інших (див. Гуманність) [9, с. 371- 372].

Любов — 1) високий ступінь емоційно позитивного ставлення, що виділяє його об'єкт серед інших і поміщає його в центр життєвих потреб і інтересів суб'єкта (любов до батьківщини, до матери, до дітей, до музики і т. ін.); 2) інтенсивне, напружене і відносно стійке почуття суб'єкта,

фізіологічно обумовлене сексуальними потребами і яке виражається в соціально формованому прагненні бути своїми особистісно-значущими рисами з максимальною повнотою представленим у життєдіяльності іншого (див. Персоналізація) так, щоб будити у нього потребу у почутті у відповідь тієї ж інтенсивності, напруженості і стійкості. Почуття любові має глибоко інтимний характер і супроводжується ситуативно виникаючими емоціями ніжності, що змінюються, захоплення, ревності і ін., що переживаються залежно від індивідуально-психологічних властивостей особистості. Як родове поняття любов охоплює достатньо широкий круг емоційних явищ, що розрізняються за глибиною, силою, предметною спрямованістю і ін., - від порівняно слабо виражених схвальних ставлень (див. Симпатія) до переживань, що цілком захоплюють людину, досягають сили пристрасті. Злитність сексуальної потреби індивіда, що забезпечує в решті решт продовження роду, і любові як вищого почуття, що дає оптимальні можливості особи бути продовженою, ідеально представленою в значущому іншому, практично не дозволяє в рефлексії відокремити одне від іншого. Ця обставина послужила однією з причин того, що різні філософські і психологічні напрями допускали неправомірну абсолютизацію або біологічного начала в любові, зводячи її до статевого інстинкту (любов як секс), або, заперечуючи і принижуючи фізіологічну сторону любові, трактували її як чисте духовне почуття (платонічна любов). Хоча фізіологічні потреби і є передумовою виникнення і підтримки почуття любові, проте у зв'язку з тим, що в особі людини біологічне знімається і виступає в перетвореному вигляді, як соціальне, любов у своїх інтимних психологічних характеристиках є суспільно-історично обумовленим почуттям, яке своєрідно відображає соціальні відносини і особливості культури, виступаючим як моральна основа взаємовідносин в інституті шлюбу. Дослідження онтогенезу і функцій любові показують, що вона грає велику роль у формуванні особистості і в становленні Я-концепції. Встановлено, що фрустрація потреби в любові приводить до погіршення соматичного і психічного стану. Є тісний зв'язок індивідуального почуття любові з традиціями і нормами суспільства і з особливостями сімейного виховання — обидві ці групи змінних є джерелом прийнятих суб'єктом способів інтерпретації свого стану. У психології робилися неодноразові спроби дослідження внутрішньої структури любові в цілому і зв'язків окремих її компонентів з різними характеристиками особистості. Найбільш важливим з отриманих результатів є встановлення зв'язку між здатністю до любові і ставленням суб'єкта до самого себе. Цей і ряд інших аналогічних фактів, а також роль любові в створенні сім'ї роблять проблематику любові виключно важливою для психотерапії і психологічного консультування, для виховання і самовиховання особистості [9, с. 198 – 199].

Ненависть — стійке активне негативне почуття людини, направлене на явища, що суперечать її потребам, переконанням, цінностям.

Ненависть здатна викликати не тільки відповідну оцінку свого предмету, але і активну діяльність, направлену проти нього. Формуванню ненависті зазвичай передують гостра незадоволеність, що викликається небажаним розвитком подій, або систематичне накопичення більш слабких впливів джерела негативних переживань; предметом ненависті в таких випадках стає реальна або уявна причина цих подій. У практиці виховання контроль за формуванням ненависті здійснюється за допомогою розкриття суті небажаних явищ і їх причин. Для заборони розвитку небажаної ненависті їй протиставляються моральні переконання, а також усвідомлення об'єктивної неминучості неприємних для людини подій. Особливу позитивну в конкретно-історичному плані роль грає морально виправдана ненависть (наприклад, ненависть пригноблених до тих, що пригноблюють), виступаюча як значущий мотив участі в політичних рухах, революційній боротьбі [9, с. 236].

Пристрасть — сильне, стійке, всеосяжне почуття, яке домінує над іншими спонуканими людини і приводить до зосередження на предметі пристрасті всіх її устремлінь і сил. Причини формування пристрасті достатньо різноманітні — вони можуть визначатися усвідомленими ідейними переконаннями, виходити з тілесних потягів, мати патологічне походження (наприклад, у разі паранойального розвитку особистості) (див. Фанатизм). Пристрасть може бути прийнята, санкціонована особою, а може засуджуватися нею, переживатися як щось небажане, нав'язливе. Основною ознакою пристрасті є її дієвість, злиття вольових і емоційних моментів. Єдність морального, розумного начала і пристрасті нерідко виступає рушійною силою великих справ, подвигів, відкриттів [9, с. 386].

Ейфорія (від грецьк. *euphoria*) — підвищений радісний, веселий настрій, стан добросердя і безпечності, не відповідний об'єктивним обставинам, при якому спостерігається мімічне і загальне рухове похвалювання, психомоторне збудження [9, с. 455].

Дисфорія — знижений настрій з дратівливістю, озлобленістю, похмурістю, підвищеною чутливістю до дій оточуючих, з схильністю до спалахів агресії. В окремих випадках може виявлятися атипово, у вигляді піднесеного або екзальтованого настрою з дратівливістю, напруженістю, агресивністю. Дисфорія найбільш характерна при органічних захворюваннях головного мозку, епілепсії, а також при деяких формах психопатій (експлозивній, епілептоїдній) [9, с. 108].

Фрустрація (від лат. *frustratio* — обман, марне очікування) — психічний стан, який характеризується наявністю стимульованої потреби, яка не знайшла свого задоволення. Стан фрустрації супроводжується різними негативними переживаннями: розчаруванням, роздратуванням, тривогою, відчаєм і ін. Фрустрації виникають у ситуаціях конфлікту, коли, наприклад, задоволення потреби натрапляє на непереборні або важко визначувані

перешкоди. Високий рівень фрустрації приводить до дезорганізації діяльності і зниження її ефективності.

Виникнення фрустрації не тільки обумовлено об'єктивною ситуацією, але і залежить від властивостей особистості.

Фрустрація у дітей виникає у вигляді «відчуття краху», що переживається, коли цілеспрямована дія натрапляє на перешкоду. Причиною фрустрації може служити невдача в оволодінні предметом, несподівана заборона з боку дорослого і ін. Часті фрустрації ведуть до формування негативних рис поведінки, агресивності, підвищеної збудливості [8, с. 394].

Фрустрація (від лат. frustratio – обман, розлад, руйнування планів) — психічний стан людини, що викликається об'єктивно непереборними (або суб'єктивно такими сприйнятими) труднощами, що виникають на шляху до досягнення мети або до рішення задачі; переживання невдачі. Фрустрацію можна розглядати як одну з форм психологічного *стресу*. Розрізняють: фрустратор — причину, яка викликає фрустрацію; фрустраційну ситуацію, фрустраційну реакцію. Фрустрація супроводжується гаммою в основному негативних емоцій: гнівом, роздратуванням, почуттям провини і т. ін. Рівень фрустрації залежить від сили, інтенсивності фрустратора, функціонального стану людини, що потрапила у фрустраційну ситуацію, а також від стійких форм емоційного реагування на життєві труднощі, що склалися у процесі становлення особистості. Важливим поняттям при вивченні фрустрації є фрустраційна толерантність (стійкість до фрустраторів), в основі якої лежить здатність людини до адекватної оцінки фрустраційної ситуації і передбачення виходу з неї. Вивчення фрустрації набуває значення у зв'язку з актуальним завданням формування стійкості особистості до дії несприятливих життєвих чинників [9, с. 433].

Надія — емоційне переживання, що виникає при очікуванні суб'єктом деякої бажаної події і відображає вірогідність її реального здійснення, що передбачається. Надія формується унаслідок пізнання об'єктивних причин, від яких залежать очікувані події або на основі суб'єктивного емоційного досвіду (переживань радості, неуспіху тощо), накопиченого в схожих ситуаціях у минулому. Передбачаючи можливий розвиток подій в обставинах, що склалися, надія грає роль внутрішнього регулятора діяльності, який допомагає суб'єктові визначати її наслідки і доцільність. У разі сильної мотивації надія може зберегтися і за відсутності умов, що обґрунтовують її [9, с. 229].

Фобії (від грецьк. φόβος — страх) — нав'язливі стани страху. Різновиди фобій: нав'язливий страх почервоніти (еритрофобія), страх перебування на відкритих місцях (аграфобія), боязнь замкнутих просторів (клаустрофобія), страх смерті і ін. Фобії бувають при неврозах і психопатіях, у психастеніків, а також при різних психозах з емоційними розладами (депресивні стани, шизофренія і ін.) [8, с. 390].

Фобії (від грецьк. φόβος — страх) — нав'язливі неадекватні переживання страхів конкретного змісту, що охоплюють суб'єкта в певній (фобічній) обстановці і супроводжуються вегетативними дисфункціями (серцебиття, рясний піт тощо). Фобії зустрічаються в рамках неврозів, психозів і органічних захворювань головного мозку. При невротичних фобіях хворі, як правило, усвідомлюють необґрунтованість своїх страхів, ставляться до них як до хворобливих і суб'єктивно болісних переживань які вони не в силах контролювати. Розрізняють: нозофобії (страх захворювання — канцерофобії, кардіофобії тощо), соціофобії (страх публічних виступів, страх почервоніти тощо), боязнь простору (клаустрофобія — боязнь закритих приміщень, агрофобія — страх відкритого простору) і ін. Якщо пацієнт не виявляє виразне критичне розуміння безґрунтовності, безрозсудності своїх страхів, то частіше це не фобії, а патологічні сумніви (побоювання), марення. Фобії мають певні поведінкові прояви, мета яких — уникнення предмету фобії або зменшення страху за допомогою нав'язливих, ритуалізованих дій. Невротичні фобії, в «клітку» яких невротик несвідомо «ховається» від нерозв'язного для нього конфлікту, виникають завичай у людей з образним мисленням і в той же час з відомою душевною інертністю, вегетативною нестійкістю. В більшості випадків вони проходять при кваліфікованому психотерапевтичному втручанні [9, с. 429].

17. Зміст почуттів = саморегуляція

Зміст почуттів – переживання людиною ставлення до конкретних обставин своєї життєдіяльності і ступеня їх відповідності своєму уявленню про якість життя. *Якість життя* – якість задоволення матеріальних і культурних потреб людей (якість харчування, якість і модність одягу, комфорт житла, якість охорони здоров'я, освіти, сфери обслуговування, навколишнього середовища, структура дозвілля, ступінь задоволення потреби в змістовному спілкуванні, знаннях, творчій праці, рівень стресових станів, структура розселення) [12, с. 253]. *Саморегуляція* – регуляція суб'єктом власної активності (діяльності, поведінки, пізнання, комунікації) відповідно до оцінки і власного уявлення про якість життя [див. 9, с.352].

Якість життя, соціологічна категорія, яка виражає якість задоволення матеріальних і культурних потреб людей (якість живлення, якість і модність одягу, комфорт житла, якість охорони здоров'я, освіти, сфери обслуговування, навколишнього середовища, структура дозвілля, ступінь задоволення потреб у змістовному спілкуванні, знаннях, творчій праці, рівень стресових станів, структура розселення і ін.). [...] [12, с. 253].

18. Вищі почуття = духовний світ

Вищі почуття, пише А.Г.Маклаков, є переживання індивідом багатства достовірно людських відносин [більш докладно див. 4, с. 397] до соціальної дійсності [9, с. 446]. *Духовний світ* – сукупність процесів і

результатів пізнання світу, себе, сенсу життя, незалежних від прагматичних цілей [див. 9, с. 112].

Духовність — з матеріалістичної точки зору духовність позначає індивідуальну вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання і соціальної потреби жити, діяти «для інших». Під духовністю переважно мається на увазі перша з цих потреб, під душевністю — друга. Душевність характеризується добрим ставленням людини до людей, що оточують її, турботою, увагою, готовністю прийти на допомогу, розділити радість і горе. Це ставлення розповсюджується і на справу, що виконується уважно, зацікавлено, з любов'ю, тобто «з душею». З категорією духовності співвідноситься потреба пізнання — світу, себе, смислу і призначення свого життя. Людина духовна в тій мірі, в якій вона замислюється над цими питаннями і прагне отримати на них відповідь. Об'єктивна корисність духовної діяльності людини діалектично поєднується з її суб'єктивною безкорисливістю, де нагородою слугують задоволення, що доставляється процесом пізнання навколишнього світу, і задоволення від виконаного обов'язку; покаранням є докори сумління і почуття провини. Ця відносна незалежність пізнавальної діяльності від прагматичних цілей, а альтруїстичних діянь — від негайного соціального схвалення робить духовність найважливішим чинником розвитку цивілізації, відкриття нових норм суспільного життя, відповідних умовам існування, що змінилися. Л.М.Толстой вважав кращим з людей того, хто живе переважно своїми думками і чужими почуттями, найгіршим — людину, яка егоїстично орієнтована на себе, підпорядковує свої думки не об'єктивній істині, а вигідним для неї поглядам. Формування духовних потреб особистості є найважливішим завданням виховання [9, с. 112].

19. Моральні почуття = моральна обумовленість

Мораль (лат. *moralis* — моральний, від *mos*, мн. ч. *mores* — звичаї, вдача, поведінка), моральність, один з основних способів нормативної регуляції дій людини в суспільстві; особлива форма суспільної свідомості і вид суспільних відносин (моральні відносини); предмет спеціального вивчення етики.

Мораль регулює поведінку і свідомість людини у всіх сферах суспільного життя — в праці, в побуті, в політиці, в науці, в сімейних, особистих, внутрішньо групових, міжкласових і міжнародних відносинах. На відміну від особливих вимог, що пред'являються людині в кожній з цих сфер, принципи моралі мають соціально-загальне значення і розповсюджуються на всіх людей, фіксуючи в собі те загальне і основне, що складає культуру міжлюдських взаємин і відкладається в багатовіковому досвіді розвитку суспільства. Вони підтримують і санкціонують певні суспільні засади, лад життя і форми спілкування (або, навпаки, вимагають їх зміни) в найзагальнішій формі,

на відміну від більш деталізованих, традиційно-звичайних, ритуально-етикетних, організаційно-адміністративних і технічних норм. Через узагальненість моральних принципів моральність відображає більш глибокі шари соціально-історичних умов буття людини, виражає її сутнісні потреби.

Мораль належить до основних типів нормативної регуляції дій людини, таких, як право, звичаї, традиції і ін., перетинається з ними і в той же час істотно відрізняється від них. Якщо в праві і організаційних регуляціях розпорядження формулюються, затверджуються і проводяться в життя спеціальними установами, то вимоги моральності (як і звичаї) формуються в самій практиці масової поведінки, в процесі взаємного спілкування людей і є відображенням життєво-практичного і історичного досвіду безпосередньо в колективних і індивідуальних уявленнях, почуттях і волі. Моральні норми відтворюються повсякденно силою масових звичок, вельнів і оцінок суспільства, думки, переконань і спонук, що виховуються в індивідові. Виконання вимог моралі може контролюватися всіма людьми без виключення і кожним окремо. Авторитет тієї чи іншої особи в моралі не пов'язаний з якими-небудь офіційними повноваженнями, реальною владою і суспільним положенням, але є авторитетом духовним, тобто обумовленим її моральними ж якостями (сила прикладу) і здатністю адекватно виразити сенс моральної вимоги в тому чи іншому випадку. Взагалі в моралі немає характерного для інституційних норм розділення суб'єкта і об'єкту регулювання.

На відміну же від простих звичаїв, норми моралі не тільки підтримуються силою сталого і загальноприйнятого порядку, владою звички і сукупного тиску оточуючих і їх думки на індивіда, але отримують ідейний вираз у загальних фіксованих уявленнях (заповідях, принципах) про те, як повинно поступати. Останні, відбиваючись в громадській думці, разом з тим являють собою щось більш стійке, історично стабільне і систематичне. Мораль відображає цілісну систему поглядів на соціальне життя, що містять в собі те чи інше розуміння суті («призначення», «сенсу», «мети») суспільства, історії, людини і її буття. Тому пануючі в даний момент звичаї можуть бути оцінені мораллю з погляду її загальних принципів, ідеалів, критеріїв добра і зла, і моральне переконання може знаходитися в критичному відношенні до фактично прийнятого способу життя [...]. Взагалі ж, у моралі на відміну від звичаю належне і фактично прийняте співпадає далеко не завжди і не повністю. У класово антагоністичному суспільстві норми загальнолюдської моральності ніколи не виконувалися цілком, беззастережно, у всіх випадках без виключення.

Роль свідомості у сфері моральної регуляції виражається також у тому, що моральна санкція (схвалення або засудження вчинків) має

ідеально-духовний характер; вона виступає у формі не дієво-матеріальних заходів суспільств, подяки (нагород або покарань), а оцінки, яку людина винна сама усвідомити, прийняти внутрішньо і відповідним чином направляти свої дії надалі. При цьому має значення не просто факт чиєї-небудь емоційно-вольової реакції (обурення або похвали), але відповідність оцінки загальним принципам, нормам і поняттям добра і зла. З цієї ж причини в моралі величезну роль грає індивідуальна свідомість (особисті переконання, мотиви і самооцінки), яка дозволяє людині самій контролювати, внутрішньо мотивувати свої дії, самостійно давати їм обґрунтування, виробляти свою лінію поведінки в межах колективу або групи. [...] У моралі оцінюються не тільки практичні дії людей, але і їх мотиви, спонуки і наміри. У зв'язку з цим у моральній регуляції особливу роль знаходить особисте виховання, тобто формування в кожному індивідуі здатності відносно самостійно визначати і направляти свою лінію поведінки в суспільстві і без повсякденного зовнішнього контролю (звідси ж такі поняття моралі, як совість, почуття особистої гідності і честі).

Моральні вимоги до людини мають на увазі не досягнення якихось окремих і найближчих результатів у певній ситуації, а дотримання загальних норм і принципів поведінки. В окремо взятому випадку практичний результат дії може бути різним, залежним і від випадкових обставин; у загально соціальному ж масштабі, в сумарному підсумку виконання моральної норми відповідає тій чи іншій суспільній потребі, відображеній в узагальненому вигляді даною нормою. Тому форма виразу моральної норми — не правило зовнішньої доцільності (щоб досягти такого-то результату, потрібно поступати так-то), а імперативна вимога, повинність, якій людина повинна слідувати при здійсненні самих різних своїх цілей. У моральних нормах відбиваються потреби людини і суспільства не у межах певних окремих обставин і ситуацій, а на основі величезного історичного досвіду багатьох поколінь; тому з погляду цих норм можуть оцінюватися як особливі цілі, що переслідуються людьми, так і засоби їх досягнення [...] [12, с. 387 – 388].

Совість — здатність особи здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і проводити самооцінку здійснюваних вчинків; один з виразів моральної самосвідомості особистості. Совість виявляється як у формі раціонального усвідомлення морального значення здійснюваних дій, так і у формі емоційних переживань (наприклад, «докори сумління») [9, с. 366].

Сором — емоція, що виникає в результаті усвідомлення людиною реальної або уявної невідповідності її вчинків або тих чи інших індивідуальних проявів нормам, вимогам моралі, прийнятим у даному суспільстві і таким, що розділяються їм самим. Сором може бути пов'язаний з

поведінкою або проявом особистісних рис інших, як правило, близьких людей (сором за іншого). Сором переживається як незадоволеність собою, засудження або звинувачення себе. Прагнення уникнути подібних переживань є могутнім мотивом поведінки, направленої на самовдосконалення, придбання знань і умінь, на розвиток здібностей. Різні люди мають різні пороги сорому, обумовлені ціннісними орієнтаціями, спрямованістю кожної особистості і пов'язаною з цими особливостями чутливістю до думок, оцінок оточуючих людей. Фокусуючи увагу суб'єкта на власних вчинках і якостях, сором сприяє розвитку самосвідомості, самоконтролю, самокритичності і вважається самою рефлексуючою (див. Рефлексія) емоцією. Підвищуючи чутливість суб'єкта до оцінок навколишніх людей, сором бере участь у регуляції спілкування (полегшуючи або утруднюючи міжособистісні контакти). Сором — повністю соціально обумовлена емоція, що формується в онтогенезі в ході свідомого засвоєння етичних норм і правил поведінки конкретного суспільного устрою, конкретної культури [9, с. 388].

20. Практичні почуття = діяльна обумовленість

Практичні почуття – почуття, що переживаються в процесі практичної діяльності як засобу самоствердження через результати своєї праці. *Діяльна обумовленість* – уявлення про себе як про перетворюючу причину в соціально-прагматичному просторі.

Задоволеність працею – емоційно-оцінне ставлення особи або групи до виконуваної роботи і умов її протікання. Від задоволеності працею, вдосконалення форм її організації, гуманізації змісту залежить економічна ефективність праці. Згідно двохфакторної («мотиваційно-гігієнічної») теорії задоволеності працею (Ф.Херцбергер), до «мотиваційних» чинників відносяться: зміст праці, досягнення в роботі, визнання з боку оточуючих, можливість кваліфікаційного зростання. До «гігієнічних» чинників відносяться умови праці, заробітна плата, лінія поведінки адміністрації, взаємини між працівниками. За наявності сприятливих «гігієнічних» чинників виникає особливий стан, який приводить до зменшення почуття незадоволеності характером роботи, але не до підвищення задоволеності працею. Дослідження формування задоволеності працею, його динаміки є однією із значущих проблем соціальної психології колективів, де задоволеність розглядається як важливий показник соціально-психологічного клімату і ефективності діяльності [9, с. 413].

21. Естетичні почуття = розуміння прекрасного

Естетичні почуття, вказує А.Г.Маклаков, є почуття, що характеризують емоційне ставлення до прекрасного в природі, у житті людей, у мистецтві [4, с. 397]. *Прекрасне* – вираз вищої естетичної цінності явищ, зовнішньому вигляду яких властиві правильність, симетричність,

гармонія, ритм, пропорційність, доцільність, міра в звукових і колірно-світлових відношеннях [12, с. 527 – 528]. *Розуміння* – специфічний стан свідомості, що фіксується суб'єктом як упевненість в адекватності відтворених уявлень і змісту дії [9, с. 284]. *Розуміння прекрасного* – упевненість в адекватності власних уявлень про характер естетичної цінності сприйманих явищ.

Естетика (від грецьк. αἰσθητική, — той, що відчуває, чуттєвий), філософська наука, що вивчає два взаємозв'язані кола явищ: сферу естетичного як специфічний прояв ціннісного ставлення людини до світу і сферу художньої діяльності людей. Співвідношення цих розділів естетики мінялося впродовж її історії і розуміється неоднаково — від спроб зведення естетики до «філософії прекрасного» до її трактування як «філософії мистецтва»; не раз пропонувалося розчленувати естетику на декілька самостійних наукових дисциплін — на теорію естетичних цінностей, теорію естетичного сприйняття, загальну теорію мистецтва, проте досвід показував, що естетичні цінності реального світу і художнє його освоєння зв'язані так тісно, що розірвати їх вивчення практично неможливо. Це нерідко породжувало іншу крайність — ототожнення художньої діяльності і естетичної активності людини, взаємовідношення між якими насправді достатньо складно. Таким чином, обидва основні розділи естетики, будучи органічно взаємозв'язані, володіють відносною самостійністю. У першому з них розглядаються такі питання, як природа і своєрідність естетичного в системі ціннісних відношень; закономірності диференціації естетичних цінностей, виступаючих в безлічі конкретних модифікацій (прекрасне і потворне, піднесене і низинне, трагічне і комічне тощо); діалектичний зв'язок естетичної цінності і естетичної оцінки, естетичного сприйняття і естетично орієнтованої практики; значення естетичної активності людини в соціальному і індивідуальному житті, в різних сферах культури; взаємозв'язок естетичного і художнього в різних сферах їх прояву — в практичній діяльності і в спогляданні, у вихованні і освіті людей.

Другий розділ естетики як науки, присвяченої спеціальному аналізу художньої діяльності, включає вивчення її виникнення у філогенезі і онтогенезі; її структурної і функціональної своєрідності у ряді інших форм людської діяльності, її місця в культурі; зв'язки процесу художньої творчості, структури витворів мистецтва і характеру їх сприйняття людиною, що утілюють його; законів, що породжують різноманітність конкретних форм художньої діяльності (видів, родів, жанрів мистецтва) і її історичних модифікацій (напрямів, стилів, методів); особливостей сучасного етапу художнього розвитку суспільства і історичних перспектив розвитку мистецтва. Разом з тим естетика ніколи не обмежувалася одним тільки вивченням закономірностей естетичного і художнього освоєння людиною світу, але так чи інакше

направляла це освоєння, виробляючи певні критерії естетичної оцінки і програми художньої діяльності. Цей момент нормативності мав то більшу, то меншу питому вагу в естетиці (порівн., наприклад, нормативну естетику класицизму і антинормативну естетику романтизму), проте так чи інакше науково-пізнавальні функції естетики завжди переплітаються з її ціннісно-орієнтувальними, ідеологічними функціями. [...]

[...] Основна соціальна функція мистецтва обумовлює структуру художнього способу віддзеркалення дійсності. Він іменується в естетиці художньо-образним. Художній образ є найдрібнішою і нерозкладною «клітинкою» художньої «тканини», в якій відображаються всі основні особливості мистецтва: художній образ є форма пізнання дійсності і одночасно її оцінки, що виражає ставлення художника до світу; у художньому образі зливаються воєдино об'єктивне і суб'єктивне, матеріальне і духовне, зовнішнє і внутрішнє; будучи віддзеркаленням реальності, художній образ є і її перетворенням, оскільки він повинен реалізувати єдність об'єкту і суб'єкта і тому не може бути простою копією свого життєвого прообразу; нарешті, передаючи людям те, що художник хоче сказати про світ і про себе, художній образ виступає одночасно і як певне (поетичне, ідейно-естетичне) значення і як специфічний знак, що несе це значення. Така унікальна структура художньої «тканини» зближує мистецтво в одному відношенні з наукою, в іншому — з мораллю, в третьому — з продуктами технічної творчості, в четвертому — з мовою, дозволяючи мистецтву при всьому цьому зберігати суверенність, оскільки воно виявляється носієм специфічної інформації, недоступної решті всіх форм суспільної свідомості.[...]

[...] Оскільки мистецтво охоплює безліч видів, пологів, жанрів, загальні принципи художньо-образної структури заломлюються в кожному з них по-своєму. Відповідно кожен конкретний чин художньої діяльності має особливий зміст і особливу форму, що обумовлює його своєрідні можливості дії на людину і специфічне місце в художній культурі. От чому в різних історико-культурних ситуаціях література, музика, театр, живопис грали неоднакову роль в духовному житті суспільства, і так само різну питому вагу на різних етапах художнього розвитку мали епічний, ліричний, драматичний пологи художньої творчості, так само як і жанри роману і повісті, поеми і симфонії, історичної картини і натюрморту. [...] [12, с. 805 – 808].

Прекрасне, категорія естетики, яка характеризує явища, що володіють вищою естетичною цінністю. Як естетична цінність прекрасне відрізняється від моральних і теоретичних цінностей (добра, істини) тим, що воно пов'язане з певною чуттєвою формою і звертається до

споглядання або уяви; на відміну від утилітарно-корисного, ставлення до прекрасного носить безкорисливий характер.

Для якнайдавнішої естетичної свідомості прекрасне мислилося як невід'ємна властивість світу, космосу. Для піфагореїзму прекрасне є гармонія, внутрішньо властива речам, джерело якої убачалося в кількісних відношеннях, що розумілися містично. За Гераклітом, «прекрасний лад світу» і «прекрасна гармонія» є результатом єдності і боротьби протилежностей. Геракліт говорить також про відносність прекрасного: «... Найпрекрасніша мавпа потворна в порівнянні з родом людей» (Платон, Гіппій Більший 289а). За Сократом, відносність прекрасного обумовлена тим, що «все добре і прекрасне по відношенню до того, для чого воно добре пристосоване» (Ксенофонт, Спогади про Сократа III, 8, 5). Платон проводить чітку відмінність між тим, «прекрасним» і тим, «що таке прекрасне» («Гіппій Більший» 287 е), тобто між суттю прекрасного і його проявами. Суть прекрасного Платон трактує як вічну, безвідносну, божественну ідею, від якої залежить існування всіх прекрасних явищ (див. «Учта» 211 а — б). Людина ж, «яка бачить тутешню красу, згадує красу істинну» («Федр» 249 d).

Відкидаючи теорію платонівських «ідей», Аристотель вважає, що повинне бути єдиним «прекрасне і буття прекрасного» («Метафізика» VII 6, 1031 b). Відповідно до цього Аристотель розглядає прекрасне як об'єктивну властивість самої дійсності, як прояв її закономірностей: «... найголовніші форми прекрасного, це — порядок у просторі, відповідність і визначеність...» (там же XIII 3, 1078 а 34); у живій природі прекрасне пов'язане з доцільністю («Про частини тварин» 645 а).

Об'єктивно-ідеалістичне розуміння прекрасного розвивається в естетичних ученнях неоплатонізму і християнства. Згідно Плотіну, прекрасне в тілах виникає завдяки залученню до вищої краси, що впливає від єдиного («Еннеади» I 6, 1—9). Августин писав, що бог створив «прекрасні різноманітні форми, блискучі і приємні кольори» («Сповідь» X 34). Хома Аквінський, убачаючи кінцеве джерело прекрасного в бозі, умовами прекрасного вважав цілісність, або досконалість, належну пропорцію, або співзвуччя, і ясність («Summa theologiae» I, qu. 39, art. 8).

Мислителі епохи Відродження були переконані в об'єктивності прекрасного, яке визначається Л.Б.Альберті як «... строга відповідна гармонія всіх частин, що об'єднуються тим, чому вони належать...» («Десять книг про архітектуру», т. 1, М., 1935, с. 178). Для Леонардо да Вінчі і інших теоретиків і практиків мистецтва Відродження гармонійно і багатобічно розвинена людина — вища міра прекрасного.

Класицизм трактував прекрасне і його оцінку раціоналістично і нормативно. В епоху Просвіти естетика виокремлюється в самостійну дисципліну (у Баумгартена) саме як «наука про прекрасне». Аналіз

прекрасного у просвітителів пов'язаний з їхніми пошуками гармонійних суспільних зв'язків, що долають суперечності сучасної цивілізації. Прекрасне розглядається як ланка, що є посередником між розумом і почуттями, відвернутим обов'язком і природними потягами, як «свобода в явищі» (Шиллер), як єдність правди і ідеалу в мистецтві (Дідро, Лессінг). Дідро, вважаючи, що «... сприйняття відношень є основа прекрасного», розрізняє «реально прекрасне» і «прекрасне, яке ми сприймаємо», або «відносно прекрасне» (Вибрані твори, М., 1951, с. 382, 378). Англійська сенсуалістична естетика 18 ст. детально досліджувала психологію сприйняття і переживання прекрасного (Ф.Хатчесон, Г.Хом, Е.Бьорк). Абсолютизація суб'єктивного боку прекрасного привела до ідеалістичного заперечення його об'єктивності в естетичних переконаннях Юма і Канта. На думку Канта, «естетична властивість» — «те, що в уявленні про об'єкт чисто суб'єктивно...» (Твори, т. 5, М., 1966, с. 188) і «... судження смаку не пізнавальне судження...» (там же, с. 210). Предмет може вважатися прекрасним, якщо ставлення до нього буде незацікавленим, якщо він без поняття представляється як об'єкт загального «необхідного задоволення» і якщо він сприймається як такий, що володіє «формою доцільності» «без уявлення про мету» (там же, с. 245, 240). Гегель при дослідженні прекрасного відкидає кантівське «... помилкове уявлення про існування міцної протилежності між суб'єктивним мисленням і об'єктивними предметами...» (Твори, т. 12, М., 1938, с. 61). Для Гегеля прекрасне об'єктивно як «чуттєва видимість ідеї» (там же, с. 115). Оскільки ж в природі ідея виявляється лише смутно, то і прекрасне в ній недосконало. Тільки мистецтво, за Гегелем, здатне здійснити необхідне для істинно прекрасного повну відповідність ідеї і образу; прекрасне в мистецтві і є ідеал. Цінне досягнення гегелівської естетики — діалектичний підхід до вивчення прекрасного і розуміння історичного розвитку прекрасного, хоча і на об'єктивно-ідеалістичній основі.

Матеріалістична естетика 18—19 ст. доводила об'єктивність прекрасного, розглядаючи його як властивості, якості, відношення самої матеріальної дійсності. «Під красою я розумію, - писав Е.Бьорк в «Філософському дослідженні походження наших ідей про піднесене і прекрасне», - якість або якості тіл, завдяки яким вони (тіла.— Ред.) викликають любов або подібну пристрасть». Чернишевський виступив проти спрощеного трактування цієї об'єктивності у Бьорка, критикуючи його за те, що той прийняв «прекрасне і піднесене прямо за якості самих тіл, що справляють на нас такі враження» (ПЗТ, т. 2, 1949, с. 130). Згідно Чернишевському, «прекрасне є життя» і «прекрасна та істота, в якій бачимо ми життя таким, яким повинне бути воно за нашими поняттями» (там же, с. 10).

У буржуазній естетиці кінця 19—20 ст. проблема прекрасного розглядається з ідеалістичних позицій. Згідно суб'єктивно-ідеалістичної теорії вчування (Р.Фішер, Т.Ліппс, Лі Вернон і ін.), прекрасне утворюється проєктуванням людського почуття на предмет. За визначенням Дж. Сантаяни «... краса є насолода, що розглядається як якість речі» («The sense of beauty», N. Y., 1955, p. 51). Для Б.Кроче прекрасне — «адекватність виразу» («Естетика як наука про вираз і як загальна лінгвістика», ч. 1, М., 1920, с. 106). У естетиці прагматизму прекрасне трактується як якість «досвіду» в ідеалістичному його розумінні; Дж. Дьюї зводить прекрасне до «позначення характерної емоції» («Art as experience», N. Y., 1934, p. 129). Ряд представників сучасної буржуазної естетики стирає межі між прекрасним і потворним.

Марксистська естетика розкрила закономірний зв'язок між прекрасним і трудовою діяльністю людини, на основі якої взагалі виникло її естетичне ставлення до світу. К. Маркс відзначав, що «... людина буде також і за законами краси», оскільки вона в практичному творенні предметного світу стверджує себе в своїй суспільно-людській суті і, на відміну від тварини «... проводить універсально..., будучи вільною від фізичної потреби...», «... вільно протистоїть своєму продукту... уміє виробляти за мірками будь-якого виду і усюди вона уміє прикладати до предмету властиву мірку» (Маркс К., і Енгельс Ф., Твори, т. 42, с. 93, 94). Різноманітні явища природи і суспільного життя володіють властивістю прекрасного в тій мірі, в якій вони в своїй конкретно-чуттєвій цілісності виступають як суспільно-людська цінність, яка свідчить про ствердження людини у дійсності, і яка предметно втілює вільний розвиток людини і суспільства. Тому сприйняття і переживання прекрасного викликає безкорисливу любов, почуття радості і відчуття свободи.

Певні закономірності (правильність, симетричність, гармонія, ритм, пропорційність, «доцільність», міра в звукових і колірно-світлових відношеннях), що характеризують зовнішній вигляд явищ, почали володіти естетичною значущістю, оскільки через пізнання і використання їх людина стверджує себе в світі. Властивістю прекрасного володіє сама людська праця як вільна, творча, суспільно значуща діяльність, що доставляє насолоду «... грою фізичних і інтелектуальних сил» (Маркс К., там же, т. 23, с. 189), а також її результати, що несуть на собі «відбиток» великої майстерності і високої культури. У продуктах людської діяльності прекрасне виступає як прояв і, отже, як свідоцтво доцільності і досконалості.

Прекрасне в мистецтві — його художня цінність — обумовлено правдивим відзеркаленням життя (краса істини), виразом гуманістичних ідеалів, а також майстерністю, що створює форму, гармонійно відповідну змісту.

Прекрасне як цінність, в якій виражено об'єктивне естетичне значення явищ, освоюється через суб'єктивні естетичні оцінки, крізь призму смаків і ідеалів людей. Найважливішим завданням естетичного виховання є формування і розвиток здатності людини сприймати справжню цінність прекрасного.

У радянській літературі з естетики проблема прекрасного — предмет дискусії, в центрі якої співвідношення в прекрасному об'єктивного і суб'єктивного, природного і суспільного [12, с. 527 – 528].

Естетичний розвиток (від грецьк. *aísthēsis* — відчуття, розуміння) — розвиток здатності переживати різні явища дійсності як прекрасні.

Естетичний розвиток має місце в процесі сприйняття предметів, здатних викликати переживання, і в процесі власної художньої діяльності суб'єкта, особливо в умовах спеціального організованого виховання і навчання.

Естетичний розвиток починається вже в ранньому дитинстві. Маленька дитина при сприйнятті яскраво забарвлених предметів, при виконанні власних ритмічних рухів переживає почуття радості.

У молодшому шкільному віці основну роль, що визначає емоційний вплив витворів мистецтва, грають зображені в них події. При цьому для позитивного ставлення дитини до твору важливо, щоб самі ці події викликали у неї інтерес і схвалення. У молодшому шкільному віці, як і в дошкільному, емоційні реакції по відношенню до витворів мистецтва характеризуються в основному переживанням безпосереднього задоволення або незадоволення. Велике місце в естетичному розвитку молодшого школяра займає його власна діяльність: малювання, спів, драматизація і ін.

У підлітковому і старшому шкільному віці ставлення до витворів мистецтва все більш визначається вираженими в них думками і почуттями; особливе значення починає набувати їх ідейний зміст. Все більшого значення для оцінки твору набувають його художні особливості, перш за все виразність засобів зображення, що розкривають внутрішній світ зображених людей.

Вікові особливості сприйняття мистецтва тісно пов'язані з характерними для кожного віку потребами. Тому необхідно враховувати ці потреби дитини в процесі естетичного виховання, при формуванні здатності до естетичного сприйняття дійсності, в ході поступового усвідомлення мистецтва як специфічного продукту людської культури [8, с. 415 – 416].

22. Інтелектуальні почуття = обумовленість пізнанням

Пізнання, вища форма віддзеркалення об'єктивної дійсності. Марксистсько-ленінська філософія виходить з визнання єдності віддзеркалення, наочно-практичної діяльності і комунікації, з розуміння пізнання як соціально-опосередкованої діяльності віддзеркалення, що історично розвивається. Пізнання не існує поза пізнавальною діяльністю окремих індивідів, проте останні можуть пізнавати лише постільки, по скільки оволодівають колективно виробленою системою знань, передаваних від одного покоління до іншого, що об'єктивувалася.

У пізнанні існують різні рівні: плотьське пізнання, мислення, емпіричне і теоретичне пізнання. Разом з цим виділяють різні форми пізнання: пізнання, направлене на отримання знання, невіддільного від індивідуального суб'єкта (сприйняття, уявлення), і пізнання, направлене на отримання знання, що об'єктивувалося, яке існує поза окремим індивідом (наприклад, у вигляді наукових текстів або у формі створених людиною речей, що несуть в собі соціально-культурний сенс). Пізнання, що об'єктивувалося, здійснюється колективним суб'єктом за законами, що не зводяться до індивідуального процесу пізнання, і виступає як частина духовного виробництва. Розрізняють також такі типи пізнання, як буденне, художнє і наукове, а усередині науки — природничо-наукове і суспільно-наукове пізнання. Різні сторони процесу пізнання досліджуються рядом спеціальних наук (когнітивна психологія, наукознавство, історія науки, соціологія науки і ін.). Функціонування і історичний розвиток еталонів і норм пізнання вивчає теорія пізнання як філософська дисципліна [12, с. 506].

Інтелект (від лат. *intellectus* — розуміння, пізнання) — в широкому сенсі — сукупність всіх пізнавальних функцій індивіда: від відчуттів і сприйняття до мислення і уяви; у вузькому сенсі — мислення.

Інтелект — основна форма пізнання людиною дійсності. Існують три різновиди в розумінні функції інтелекту: 1) здатність до навчання; 2) оперування символами; 3) здатність до активного оволодіння закономірностями дійсності, що оточує нас.

Принциповим для радянської психології є розгляд інтелекту не абстрактно і не як власне біологічного утворення, а у співвідношенні із закономірностями суспільно-історичного розвитку. Формування інтелекту відбувається в процесі цілеспрямованої діяльності; основою розвитку інтелекту є праця.

Термін інтелект часто застосовують для того, щоб підкреслити специфіку людської психічної діяльності. При цьому не слід випускати з уваги, що здатність мати справу з абстрактними символами і відношеннями — тільки одна сторона інтелекту; не менш важлива і така сторона

інтелекту, як конкретність мислення. Нерідко інтелект трактують як можливість пристосовуватися до нових ситуацій, використовувати раніше придбаний досвід. У даному випадку інтелект фактично ототожнюється із здатностями до учіння. Проте не можна не враховувати те, що інтелект містить у собі продуктивне начало. Найістотніше для людського інтелекту полягає в тому, що він дозволяє відображати закономірні зв'язки і відношення предметів, і явищ навколишнього світу і тим самим дає можливість творчо перетворювати дійсність.

Психологічна суть інтелекту, його природа ще недостатньо вивчені. У зарубіжній психології часто вважають за неможливе або зайве з'ясування суті інтелекту, розглядаючи його, услід за А.Біне, як «те, що вимірюють тести». Основне місце в зарубіжних дослідженнях займає вивчення окремих компонентів інтелекту; таке дроблення інтелекту на безліч складових веде до відмови від розуміння його цілісності. У радянській психології єдність інтелекту неодноразово підкреслювалася в працях С. Л. Рубінштейна, Б.М.Теплова, Б. Г. Ананьєва.

У працях Б.М.Теплова освітлений якісний підхід до вивчення інтелекту, відповідно до якого основним є визначення своєрідності інтелектуальних можливостей людини. Б. М. Теплов вивчав так званий «практичний інтелект», який, на його думку, є не менш цінним і важливим для людини, чим теоретичний. У роботі «Розум полководця» інтелект досліджувався у зв'язку з вольовими і емоційними властивостями особистості.

У дослідженнях О. К. Тихомирова вивчалася структура інтелекту як діяльності. Істотний розвиток у радянській психології отримали дослідження інтелекту в процесі вивчення розумової активності і саморегуляції особистості (Н.С.Лейтес, Ю.М.Кулюткін, Р.С.Сухобська, В.С.Юркевич).

У зарубіжній психології було проведено безліч досліджень структури інтелекту із застосуванням методу факторного аналізу. За Ч.Спірменом, є загальний для всіх інтелектуальних тестів генеральний чинник, а також специфічні і групові чинники; Л. Терстоном була розроблена мультифакторна схема, згідно якої існує ряд «первинних розумових здібностей»; надалі між ними були виявлені кореляційні зв'язки, які вказують на існування загального чинника; Дж. Гілфорд розробив «єдину структуру інтелекту», виділяючи в ньому три сторони (одні чинники характеризують виконувані розумові операції, інші — особливості матеріалу, використовуваного в тестах, треті — отримуваний продукт або результат мислення); згідно такій «тривимірній» схемі повинне існувати мало не 120 інтелектуальних чинників. При цьому, проте, залишається не в'яшеною сама психологічна суть інтелекту.

На заході набула поширення концепція Р.Кеттела про два види інтелекту (відповідних двом виділеним ним чинникам): «текучий» (fluid) і

«кристалізований» (crystallized) інтелекти. Ця концепція займає як би проміжне положення між поглядами на інтелект як на єдину загальну здатність і уявленнями про нього як про множинність розумових здібностей. За Р. Кеттелом, «текучий» інтелект виступає в завданнях, виконання яких вимагає пристосування до нових ситуацій; він залежить від дії чинника спадковості; «кристалізований» інтелект виступає, на його думку, при виконанні завдань, які вимагають відповідних навичок і використання минулого досвіду; він залежить переважно від впливів середовища. Очевидний компромісний, еkleктичний характер цієї концепції, як би що роздвоює інтелект на дві суті.

Значний інтерес представляють ідеї Ж. Піаже; згідно його поглядам, інтелект — це структуризація, яка додає певні форми взаємодіям суб'єкта з середовищем; специфіка інтелекту залежить від природи «форм», які він конструює; Піаже виділяються чотири їх типу: 1) форми нижчого типу, які утворюються інстинктом і безпосередньо впливають з анатомо-фізіологічної структури організму; 2) цілісні форми, що утворюються навичкою і сприйняттям; 3) цілісні необоротні форми операції, що утворюються інтуїтивним мисленням; 4) мобільні, оборотні форми, здатні групуватися в різні складні комплекси, що утворюються «операційним» інтелектом.

У зв'язку з успіхами в розвитку нових напрямів наукової думки — кібернетики, теорії систем, теорії інформації і ін.— намітилася тенденція розуміти інтелект як пізнавальну діяльність будь-яких складних систем, здатних до навчання, цілеспрямованої переробки інформації і саморегулювання [8, с. 136 – 137].

Почуття гумору — в звичайному слововживанні здатність людини помічати в явищах їх комічні сторони, емоційно на них відгукуючись. Почуття гумору нерозривно пов'язане з умінням суб'єкта виявляти суперечності в навколишній дійсності, наприклад, помічати, а іноді і утрирувати протилежність позитивних і негативних рис в якій-небудь людині, уявну значність кого-небудь і не відповідну їй поведінка тощо. По відношенню до об'єкту гумору, який як би піддається своєрідній емоційній критиці, зберігається дружелюбність. Почуття гумору передбачає наявність у його суб'єкта позитивного ідеалу, без якого воно вироджується в негативні явища (вульгарність, цинізм і т. ін.). Судити про наявність або відсутність почуття гумору можна по тому, як людина розуміє жарти, анекдоти, шаржі, карикатури, чи уловлює вона комізм ситуації, чи здатна сміятися не тільки над іншими, але і якщо сам стає об'єктом жарту. Відсутність або недостатня вираженість почуття гумору свідчать як про понижений емоційний рівень, так і про недостатній інтелектуальний розвиток особи [9, с. 447].

ТЕМА 3. ТЕМПЕРАМЕНТ

1. Поняття про темперамент

1. Темперамент = динаміка психічної діяльності

Темперамент (від лат. *temperamentum* — належне співвідношення частин, відповідність) — характеристика індивіда з боку його динамічних особливостей: інтенсивності, швидкості, темпу, ритму психічних процесів і станів. Два компоненти темпераменту – активність і емоційність присутні в більшості класифікацій і теорій темпераменту. Активність поведінки характеризує ступінь енергійності, стрімкості, швидкості і, навпаки, повільності, інертності, а емоційність — особливості перебігу емоцій, почуттів, настроїв і їх якість: знак (позитивний, негативний) і модальність (радість, горе, страх, печаль, гнів і т. ін.). Розрізняють власне темперамент як певне стійке поєднання психодинамічних властивостей, що виявляються в діяльності і поведінці, і його органічну основу. Відомо три основні системи пояснень її суті, з якої дві перші мають лише історичний інтерес. Перша (гуморальна) пов'язувала стан організму із співвідношенням різних соків (рідин), у зв'язку з чим виділялися чотири типи темпераменту: сангвінічний, холеричний, меланхолійний, флегматичний (Гіппократ, Гален і ін.); ця термінологія стала широко уживаною; друга (конституціональна) виходить з відмінностей в конституції організму — його фізичної будови, співвідношення його окремих частин, різних тканин (Кречмер, Шелдон і ін.); третя пов'язує типи темпераменту з діяльністю центральної нервової системи. Учення І.П.Павлова про вплив центральної нервової системи на динамічні особливості поведінки виділяє три основні властивості нервової системи — сила, врівноваженість, рухливість збудливого і гальмівного процесів— і чотири основних типових їх поєднання у вигляді чотирьох типів вищої нервової діяльності: 1) сильний, урівноважений, рухливий; 2) сильний, урівноважений, інертний; 3) сильний, неуврівноважений; 4) слабкий. Першому типу відповідає темперамент сангвініка, другому — флегматика, третьому — холерика, четвертому — меланхоліка. Дослідження Б.М.Теплова і В.Д.Небиліцина показали, що структура основних властивостей нервової системи багато складніше, а число комбінацій значно більше, чим це раніше уявлялося. Проте вказані чотири типи темпераменту як найбільш узагальнені можуть бути використані для вивчення індивідуальності. Темперамент відносно стійкий і мало схильний до змін під впливом середовища і виховання, проте він змінюється в онтогенезі.

Темперамент не характеризує змістовну сторону особистості (спрямованість мотиваційної сфери, ціннісні орієнтації, світогляд) і не визначає безпосередньо змістовні риси особистості. Проте властивості темпераменту можуть як сприяти, так і протидіяти формуванню певних рис

особистості, оскільки темперамент може модифікувати значення чинників середовища і виховних впливів, від яких у вирішальному ступені залежить формування особистості [9, с. 394 – 395].

Темперамент (від лат. *temperamentum* — належне співвідношення частин) — закономірне співвідношення стійких індивідуальних властивостей особистості, що характеризують різні сторони динаміки психічної діяльності.

Поняття темперамент виникло на основі учення давньогрецького лікаря Гіппократа (VI ст. до н. е.), який стверджував, що пропорція чотирьох елементів, з яких нібито складається людське тіло, визначає перебіг фізичних і душевних хвороб.

Властивості темпераменту — індивідуальний темп і ритм психічних процесів, ступінь стійкості почуттів, напруженість волевого зусилля і ін., що відносяться до всіх сторін психічної діяльності. Динаміка психічної діяльності, а отже, і вказані вище властивості темпераменту можуть бути пов'язані з іншими психологічними умовами — настроєм, мотивами діяльності, поставленим завданням тощо. Разом з тим властивості темпераменту — це найбільш стійкі індивідуальні особливості, що зберігаються багато років, часто все життя, а динамічні особливості, залежні не від темпераменту, набагато менш стійкі.

Різні поєднання закономірно зв'язаних між собою властивостей темпераменту називають типами темпераменту. У психології прийнято користуватися гіппократовою класифікацією типів темпераменту: сангвінік, холерик, флегматик і меланхолік.

Уявлення про темперамент людини складаються на основі характерних для нього психологічних особливостей. Сангвінік — людина жива, рухома, така, що швидко відгукується на навколишні події, порівняно легко переживає невдачі і неприємності. Повільну, незворушну людину із стійкими прагненнями і більш менш постійним настроєм, із слабким зовнішнім виразом душевних станів називають флегматиком. Холерик — людина швидка, поривчаста, здатна віддаватися справі з винятковою пристрасністю, але не урівноважена, схильна до бурхливих емоційних спалахів, різких змін настрою. Меланхоліком же називають людину, легко раниму, схильну глибоко переживати навіть незначні невдачі, але таку, що зовні мляво реагує на те, що оточує.

У людей одного і того ж типу темпераменту ступінь вираженості окремих його властивостей може бути різною. Типові в темпераменті, по-перше, ті крайні полюси, між якими можливі відмінності за ступенем вираженості кожної властивості, і, по-друге, співвідношення різних його властивостей. Тому, хоча кожну людину можна віднести до певного типу темпераменту, індивідуальні відмінності між людьми за властивостями темпераменту нескінченно різноманітні.

Тип темпераменту залежить від природжених анатомо-фізіологічних особливостей. І.П.Павлов і його послідовники науково довели безпосередню

і пряму залежність типу темпераменту від загального типу нервової системи. Є факти, що говорять про непряму залежність типу темпераменту і від анатомо-фізіологічних особливостей всього організму в цілому. Кожна окрема властивість темпераменту залежить від декількох фізіологічних властивостей загального типу нервової системи. Так само від якої-небудь однієї фізіологічної властивості загального типу нервової системи залежить декілька різних властивостей темпераменту. Лише типу нервової системи в цілому відповідає один певний тип темпераменту. Тому, щоб охарактеризувати людину, недостатньо випробувати фізіологічні властивості його загального типу нервової системи; необхідно провести психологічне дослідження.

Тип темпераменту, як і природжений тип нервової системи, від якого він залежить, може декілька змінюватися залежно від умов життя і виховання. Найбільш достовірні факти зміни типу темпераменту в ранньому віці у зв'язку з перенесеними хворобами, особливостями харчування, гігієнічними і загальними умовами життя. Окремі властивості темпераменту змінюються за якістю і ступенем вираженості протягом всього процесу розвитку дитини. Особливо важливі при цьому умови виховання. Питання про ступінь зміни окремих властивостей темпераменту і його типу ще недостатньо досліджене.

Темперамент людини не зумовлює соціально-моральної цінності її як особистості. Люди абсолютно різного темпераменту можуть володіти однією і тією ж соціально-моральною цінністю, і навпаки: люди однакового темпераменту можуть бути дуже різними за своєю соціально-моральною цінністю.

Темперамент не зумовлює також рис характеру, але між темпераментом і властивостями характеру існує тісний взаємозв'язок. Від темпераменту залежать особливості характеру, що визначають динаміку його прояву. Наприклад, товариськість у сангвініка виявляється в легкому і швидкому зав'язуванні знайомства, у флегматика — в тривалості і стійкості його прихильності до своїх товаришів і знайомих, у прагненні до звичного для нього круга людей і т. ін. Темперамент впливає на розвиток окремих рис характеру. Одні властивості темпераменту сприяють формуванню певних рис характеру, інші протидіють. Тому залежно від типу темпераменту дитини необхідно використовувати індивідуальні прийоми впливу на неї, щоб виховати потрібні властивості характеру. Так, щоб виховати старанність у меланхоліка, в ньому треба підтримувати упевненість у своїх силах схваленням. По відношенню до сангвініка слід частіше проявляти строгість, над ним повинен бути встановлений систематичний контроль. Існує і зворотна залежність проявів темпераменту від його характеру. Завдяки певним рисам характеру людина може стримувати небажані за даних обставин прояви темпераменту.

Темперамент не визначає рівня загальних або спеціальних (наприклад, професійних) здібностей. Люди одного і того ж темпераменту можуть бути високо- і малообдарованими, і навпаки: люди різного темпераменту можуть успішно працювати в одній сфері. Ті чи інші властивості темпераменту в одних обставинах професійної діяльності можуть сприяти досягненню успіху в ній, в інших при тій же діяльності заважати йому. Коли вимоги діяльності суперечать якій-небудь властивості темпераменту, то людина вибирає такі прийоми і способи її виконання, які найбільш відповідають її темпераменту і допомагають подолати вплив негативних у даних умовах проявів темпераменту. Сукупність таких успішних індивідуальних прийомів і способів, вироблених людиною в процесі діяльності, характеризує її індивідуальний стиль діяльності. Придбання певного індивідуального стилю не змінює самого темпераменту, оскільки індивідуальний стиль — це сукупність варіантів діяльності, найбільш зручних для людини при темпераменті, що є у неї.

Проте є професії, що пред'являють до певних властивостей темпераменту дуже високі вимоги (наприклад, вимоги до витримки і самовладання або до швидкості реакцій). Тоді необхідною умовою успіху стає відбір людей з темпераментом, придатними для даної професії.

Таким чином, жодна сторона особистості — її спрямованість, характер, рівень загальних і спеціальних здібностей — не зумовлена темпераментом, проте динамічні особливості прояву всіх властивостей особистості в тій чи іншій мірі залежать від типу темпераменту [8, с. 365 – 366].

Темперамент (від лат. *temperamentum* — належне співвідношення частин), характеристика індивіда з боку динамічних особливостей його психічної діяльності, тобто темпу, ритму, інтенсивності окремих психічних процесів і станів. У структурі темпераменту можна виділити три головні компоненти: загальну активність індивіда, його рухові прояви і його емоційність.

В історії вчення про темперамент можна виділити три основні системи поглядів на чинники, що обумовлюють прояви темпераменту в поведінці. Якнайдавнішими з них є гуморальні теорії, що пов'язують темперамент з властивостями тих чи інших рідинних середовищ організму, наприклад, в ученні Гіппократа — із співвідношенням між чотирма рідинами (грецьк. *κράσις* — суміш, поєднання, в лат. пер. *temperamentum*), циркулюючими в людському організмі, – кров'ю, жовчю, чорною жовчю і слизом (лімфою, флегмою). Гіпотетичне переважання цих рідин в організмі і дало назви основним типам темпераменту; сангвінік, холерик, меланхолік і флегматик. У новий час психологічна характеристика цих типів темпераменту була систематизована Кантом («Антропологія», 1798, російський переклад 1900): сангвінічний темперамент відрізняється швидкою зміною емоцій при малій їх глибині і

силі; холеричний — гарячністю, запальністю, поривчастістю вчинків; меланхолійний — глибиною і тривалістю переживань; флегматичний — повільністю, спокоєм і слабкістю зовнішнього виразу почуттів. Проте в своїх тлумаченнях Кант допустив змішення рис темпераменту і характеру.

Спроба розробити морфологічну теорію темпераменту належить німецькому психопатологові Е.Кречмеру (1888 — 1964), який визначав темперамент через основні конституціональні типи статури. Наприклад, астеничному типу конституції відповідає, за Кречмером, шизоїдний (шизотимічний) темперамент (замкнутість, відхід у внутрішній світ, невідповідність реакцій зовнішнім стимулам, контрасти між судорожною поривчастістю і скутістю дій), пікнічному типу — циклоїдний (циклотимічний) темперамент (відповідність реакцій стимулам, відвертість, м'якість і закругленість рухів тощо). У концепції американського психолога У.Шелдона виділяється три основні типи соматичної конституції (ендоморфний, мезоморфний, екторморфний), яким відповідають три типи темпераменту. Як і Кречмер, Шелдон проводить думку про фатальну соматичну обумовленість найрізноманітніших психічних рис особистості, зокрема таких, які цілком визначаються умовами виховання і соціальним середовищем.

Теоретичне і експериментальне обґрунтування провідної ролі центральної нервової системи в динамічних особливостях поведінки вперше дав І.П.Павлов. При розробці проблем типології темпераменту радянські психологи (Б.М.Теплов, В.Д.Небиліцин, В.С.Мерлін) виходять з того, що властивості нервової системи — первинні і найбільш глибокі параметри психофізіологічної організації індивіда [12, с. 674].

2. Динаміка = темп, ритм, інтенсивність

Динаміка (dynamikos – сильний, рухомий) – загальна характеристика психічної діяльності, що відображає її процесуальні ознаки. *Інтенсивність* – кількісна характеристика психічних явищ [див. 8, с. 137]. *Темп* – швидкість здійснення психічних процесів. *Ритм* – послідовність процесів збудження і гальмування у складі психічних явищ.

3. Гіппократ = змішення гуморальних компонентів

Гіппократ (Ἱπποκράτης) (близько 460, о. Кіс, — близько 370 до н. е.), давньогрецький лікар, «отець медицини», один з основоположників наукового підходу до хвороб людини і їх лікування. У трактаті «Про священну хворобу» (так стародавні греки називали епілепсію) доводив, що всі хвороби викликаються природними причинами. У творах Гіппократа виявляється знайомство з натурфілософією 5 ст. до н. е.— при обережному ставленні його до філософських пояснень «природи»

людини і до спроб будувати медицину на їх основі (особливо твір «Про стародавню медицину»). У творі «Про повітря, води і місцевості» проводиться ідея про вплив географічних умов і клімату на особливості організму, властивості характеру жителів і навіть на суспільний устрій. Виділив чотири основні *темпераменти* — сангвінічний, холеричний, флегматичний і меланхолійний. Під ім'ям Гіппократа дійшли багато медичних трактатів, йому що не належать; підробленими є «Листи Гіппократа», що оповідають, зокрема, про його зустрічі з Демокритом; навряд чи сходять до Гіппократа і так звана клятва Гіппократа — початковий пункт розвитку професійної лікарської етики [12, с. 117].

Гіппократ, (460—377 рр. до н. е.) — давньогрецький лікар і мислитель. Розробив систему природничонаукових поглядів на організм і його функції (зокрема психічні), його будову і залежність від чинників зовнішнього середовища, способу життя індивіда, умов його існування. Останні розумілися дуже широко і охоплювали разом з їжею і питтям метеорологічні зміни, географічне середовище і навіть спосіб правління. Гіппократом вперше була висловлена думка про підпорядкованість людського способу існування універсальному закону з нескінченним різноманіттям індивідуальних випадків. З ім'ям Гіппократа і його школи зв'язують вчення про чотири типи темпераменту, що пояснювало індивідуальні відмінності між людьми декількома типами «змінення» основних гуморальних компонентів — «соків» організму (кров, слиз, жовта жовч і чорна жовч). Гіппократ висунув положення про гуморальну детермінацію емоційних проявів поведінки. Його учення укріплювало переконання підпорядкованості людського життя законам, які не залежать від божественної сваволі, пізнаються розумом і перевіряються спостереженням. Завдяки Гіппократу проблеми індивідуальних відмінностей вперше стали об'єктом природничонаукового аналізу («Вибрані книги», 1936) [9, с. 81].

4. І. Кант = систематизація характеристики типів темпераменту

Іммануїл Кант (1724 – 1804) – німецький філософ, «Антропологія» (1798): систематизація характеристик типів темпераменту на основі об'єднання рис темпераменту і характеру [12, с. 674]. *Систематизація характеристики типів темпераменту* – 1) сангвінічний (швидка зміна емоцій, їх мала глибина і сила); 2) холеричний (гарячність, запальність, поривчастість вчинків); 3) меланхолійний (глибина, тривалість переживань); 4) флегматичний (повільність, спокій, слабка вираженість почуттів) [12, с. 674].

5. Е. Кречмер = будова тіла

Ернст Кречмер (1888 – 1964) – німецький психолог і психіатр («Будова тіла і характер», 1921): тип тілесної організації визначає психічну конституцію людини і схильність до прояву певних патологічних симптомів (пiкнiчний тип – маніакально-депресивний психоз, астенічний, атлетичний тип – симптоми шизофренії) [9, с. 180; 12, с. 292]. *Будова тіла* (тип тілесної організації), інформує *А.Г.Маклаков*, визначає психічну конституцію людини, з типом якої співвідноситься відповідний тип темпераменту: шизотимік (має астенічну статуру, замкнутий, схильний до коливань настрою, упертий, не схильний до зміни установок і поглядів, насилу пристосовується до оточення), іксотимік (атлетична статура, спокійна, нечутлива людина, стримані жести і міміка, невисока гнучкість мислення, дрібязковість), циклотимік (емоції коливаються між радістю і печалю, легко контактує з людьми, реалістичний в поглядах) [більш докладно див. 4, с. 556 – 557].

Конституція людини (від лат. *constitutio* — будова) — сукупність всіх морфологічних, фізіологічних і психічних особливостей організму, обумовлених у своєму розвитку дією загальних генетичних чинників. Основною передумовою в розвитку вчення про конституцію людини було припущення, що зовні морфологічні особливості організму можуть служити наближеним індикатором відповідних внутрішніх фізіологічних, у тому числі і нейрофізіологічних, а також психічних особливостей організму. Проведені численні дослідження показали, що між будовою людського тіла, статурою, зовнішнім виглядом і деякими психічними властивостями особи існують певні кореляції, які не обов'язково виявляються у кожному окремому випадку, але виявляються при статистичному аналізі на великих популяціях (на клінічному матеріалі) (Э. Кречмер, У. Шелдон, Г.Ю.Айзенк і ін.). Проте до цих пір немає переконливих доказів (хоча і є окремі дослідження) про зв'язок особливостей статури і рис психіки у нормальних людей. Для визначення конституції людини поки не існує загальноприйнятої схеми. Схема виділення типів статури, яка була б придатна для більшості випадків з урахуванням віку, харчування і інших чинників, наразі тільки розробляється на основі застосування сучасних багатовимірних статистичних прийомів. Найбільш же прогресивними, схемами слід визнати такі, за якими визначення типів статури проводиться не за одним параметром (Е.Кречмер: астенік-атлет-пiкнiк), а за двома (Я.Я.Рогинський, О.О.Малиновський) і більше.

Проблема конституції людини – комплексна, і її рішення залежить від спільних зусиль декількох наук: антропології, фізіології, медицини, генетики і психології. [8, с. 159].

6. І.П. Павлов = тип вищої нервової діяльності

Іван Петрович Павлов (1849 – 1936) – російський фізіолог. Вчення Павлова про вищу нервову діяльність склалося під впливом

матеріалістичних традицій російської філософії і розвивало ідеї І.М.Сеченова. Керівним для Павлова було уявлення про рефлекторну саморегуляцію роботи організму, що має еволюційно-біологічний (адаптивний) сенс. Центральну роль в саморегуляції виконує нервова система (принцип нервізму). Почавши з вивчення кровообігу і травлення, Павлов прийшов до дослідження поведінки цілісного організму в єдності зовнішніх і внутрішніх проявів, у взаємовідносинах з навколишнім середовищем. Органом, що реалізовує ці взаємовідносини, служать центри великих півкуль головного мозку – вищого інтегратора всіх процесів життєдіяльності, включаючи психічні; тим самим відкидався дуалізм духовного і тілесного. Як основний акт поведінки виступив умовний рефлекс (термін введений Павловим), завдяки якому організм пристосовується до мінливих умов існування, набуваючи нових форм поведінки, відмінні від природжених безумовних рефлексів. Павлов і його учні всесторонньо досліджували динаміку утворення і зміни умовних рефлексів (процеси збудження, гальмування, іррадіації і ін.), відкривши детермінанти багатьох нерво-психічних проявів (зокрема, неврозів як результату «зіткнення» процесів збудження і гальмування). Разом з умовними рефлексами на подразники, підкріплюваними безумовними, Павлов виділив інші категорії рефлексів (орієнтувальний, рефлекс свободи, рефлекс мети), що пояснюють біологічну своєрідність життєдіяльності. Павлов перетворив традиційне вчення про органи чуття на вчення про аналізатори як цілісні «прилади», що проводять вищий аналіз і синтез подразників зовнішнього і внутрішнього середовища. Принципово новим у трактуванні цих подразників був висновок Павлова про їх сигнальну функцію (ідея, висхідна до Сеченова). Завдяки принципу сигнальності передбачається перебіг майбутніх подій, і поведінка організовується відповідно можливим сприятливим і несприятливим для організму ситуаціям. Висновки Павлова про закономірності утворення умовних рефлексів і сигнальну модифікацію поведінки стали одним з витоків кібернетики. Визначаючи якісну відмінність між вищою нервовою діяльністю людини і тварин, Павлов висунув вчення про дві сигнальні системи. Перші (сенсорні) сигнали взаємодіють з другими (мовленнєвими). Завдяки слову як «сигналу сигналів» мозок відображає реальність в узагальненій формі, унаслідок чого радикально змінюється характер регуляції поведінки. Павлов розробив також вчення про типи вищої нервової діяльності, про «динамічний стереотип» як стійкий комплекс реакцій на подразники і ін. Створив міжнародну наукову школу. Роботи Павлова спричинили корінні перетворення у фізіології, медицині і психології, що утвердило детерміністський і об'єктивний підхід до дослідження поведінки живих істот [12, с. 263 – 264].

7. Б.М. Теплов = стійкі психічні властивості і поведінка

Борис Михайлович Теплов (1896 – 1965) – радянський психолог, «Проблеми індивідуальних відмінностей», 1961), на основі концепції І.П.Павлова про типи вищої нервової діяльності створив дослідницьку програму по вивченню фізіологічних основ індивідуально-психологічних відмінностей [9, с. 395]. *Стійкі психічні властивості*, як пише *А.Г.Маклаков*, характеризують динаміку психічної діяльності: 1) емоційна збудливість (реакція на дуже слабкі подразники); 2) збудливість уваги (здатність помічати гранична мала зміна в інтенсивності подразника); 3) сила емоцій (інтенсивність емоційних проявів); 4) тривожність (емоційна збудливість в загрозовій ситуації); 5) реактивність (збільшення інтенсивності пристосовних реакцій); 6) цільова активність (пристосування шляхом перетворення ситуації); 7) пластичність – ригідність (пристосування до умов, що змінюються); 8) резистентність (здатність опору обставинам); 9) суб'єктивация (посилення впливу на діяльність суб'єктивних образів і понять) [більш докладно див. 4, с. 559].

8. В.М.Русалов = функціональні властивості темпераменту

Володимир Михайлович Русалов – радянський психофізіолог («Біологічні основи індивідуально-психологічних відмінностей», 1979): властивості нервової системи як основа темпераменту визначаються характеристиками функціональних систем, що забезпечують діяльність всієї нервової системи [більш докладно див. 4, с. 559 – 560]. *Функціональні властивості темпераменту*, пише *А.Г.Маклаков*, визначають ступінь напруженості взаємодії організму з середовищем, легкість переключення з однієї програми поведінки на іншу, швидкість виконання поточної програми, чутливість до неспівпадань результату з його образом [більш докладно див. 4, с. 559].

9. Сангвінік = сильний, урівноважений, рухомий

Сангвінік – тип темпераменту, що характеризується: 1) рухливістю, прагненням до частоті зміни вражень, чуйністю, товариськістю [6, с. 127]; 2) високою психічною активністю, енергійністю, працездатністю, швидкістю і жвавістю рухів, різноманітністю і багатством міміки, швидким темпом мови [9, с. 353]. *Сильний* – мала стомлюваність, самовладання в екстремальних ситуаціях, опірність гальмуючому впливу сторонніх для даної діяльності подразників. *Урівноважений* – збалансованість нервових процесів збудження і гальмування. *Рухомий* – здатний швидко адаптуватися і реагувати в навколишньому середовищі.

Сангвінік (від лат. sanguis — кров) — суб'єкт, що володіє одним з чотирьох основних типів темпераменту, характеризується високою психічною активністю, енергійністю, працездатністю, швидкістю і жвавістю рухів,

різноманітністю і багатством міміки, швидким темпом мовлення. Сангвінік прагне до частої зміни вражень, легко і швидко відгукується на навколишні події, товариський. Емоції — переважно позитивні — швидко виникають і швидко змінюються. Порівняно легко і швидко він переживає невдачі. І.П.Павлов вважав, що у сангвініка збудливий і гальмівний процеси достатньо сильні, врівноважені, рухомі. За несприятливих умов і негативних виховних впливів рухливість може перетворитися на відсутність зосередженості, невірному поспішності вчинків, поверховість [9, с. 353].

10. Холерик = сильний, невірноважений, рухомий

Холерик – тип темпераменту, що характеризується: 1) проявом бурхливих емоцій, різких змін настрою, невірноваженості, виснаженості [6, с. 163]; 2) високим рівнем психічної активності, енергійністю дій, різкістю, стрімкістю, силою рухів, їх швидким темпом, поривчастістю [9, с. 439]. *Сильний* – мала стомлюваність, самовладання в екстремальних ситуаціях, опірність гальмуючому впливу сторонніх для даної діяльності подразників. *Невірноважений* – незбалансованість нервових процесів збудження і гальмування. *Рухомий* – здатний швидко адаптуватися і реагувати в навколишньому середовищі.

Холерик (від грецьк. cholé — жовч) — суб'єкт, що володіє одним з чотирьох основних типів темпераменту, характеризується високим рівнем психічної активності, енергійністю дій, різкістю, стрімкістю, силою рухів, їх швидким темпом, поривчастістю. Холерик схильний до різких змін настрою, запальний, нетерплячий, схильний до емоційних зривів, іноді буває агресивним (див. Поведінка агресивна). І.П.Павлов відносив холерика до сильного невірноваженого типу. За відсутності належного виховання недостатня емоційна врівноваженість може привести до нездатності контролювати свої емоції у важких життєвих обставинах [9, с. 438 – 439].

11. Флегматик = сильний, увірноважений, інертний

Флегматик – тип темпераменту, що характеризується: 1) повільністю, стійкістю інтересів і прагнень, слабким зовнішнім виразом суб'єктивних станів [6, с. 160]; 2) низьким рівнем психічної активності, повільністю, невиразністю міміки [9, с. 428]. *Сильний* – мала стомлюваність, самовладання в екстремальних ситуаціях, опірність гальмуючому впливу сторонніх для даної діяльності подразників. *Увірноважений* – збалансованість нервових процесів збудження і гальмування. *Інертний* – нездібний швидко адаптуватися і реагувати в навколишньому середовищі.

Флегматик (від грецьк. phlégma — слиз) — суб'єкт, що володіє одним з чотирьох основних типів темпераменту, характеризується низьким рівнем психічної активності, повільністю, невиразністю міміки. Флегматик важко перемикається з одного виду діяльності на інший і пристосовується до нової обстановки. У флегматика переважає спокійний, рівний настрій.

Почуття і настрої зазвичай відрізняються постійністю. За несприятливих умов у флегматика може розвинутися млявість, блідість емоцій, схильність до виконання одноманітних звичних дій. І.П.Павлов вважав, що флегматика відрізняє сильний, урівноважений, інертний тип нервової системи [9, с. 428].

12. Меланхолік = слабкий, нерівноважений, рухомий

Меланхолік – тип темпераменту, що характеризується: 1) легкою ранимістю, схильністю до глибокого переживання навіть незначних подій при млявому зовнішньому реагуванні [6, с. 65]; 2) низьким рівнем психічної активності, сповільненістю рухів, стриманістю моторики і мови, швидкою стомлюваністю [9, с. 207]. *Слабкий* – висока стомлюваність, погане самовладання в екстремальних ситуаціях, низька опірність гальмуючому впливу сторонніх для даної діяльності подразників. *Нерівноважений* – незбалансованість нервових процесів збудження і гальмування. *Рухомий* – здатний швидко адаптуватися і реагувати в навколишньому середовищі.

Меланхолік (від грецьк. melas (melanos) — чорний, chōle — жовч) — суб'єкт, що володіє одним з чотирьох основних типів темпераменту, низьким рівнем психічної активності, яка характеризується сповільненістю рухів, стриманістю моторики і мовлення, швидкою стомлюваністю. Меланхоліка відрізняють висока емоційна сензитивність, глибина і стійкість емоцій при слабкому їх зовнішньому виразі, причому переважають негативні емоції. За несприятливих умов у меланхоліка може розвинутися підвищена емоційна ранимість, замкнутість, відчуженість. І.П.Павлов вважав, що у представників меланхолійного темпераменту переважає гальмівний процес при слабкості як збудження, так і гальмування [9, с. 207].

2. Фізіологічні основи темпераменту

13. Сила нервової системи = витривалість кліток кори

Нервова система — сукупність нервових утворень в організмі людини і хребетних тварин, що об'єднує діяльність всіх органів і забезпечує функціонування організму як єдиного цілого. Нервова система регулює і координує всі функції організму, будучи матеріальним субстратом психіки людини і тварин.

Структурним і функціональним елементом нервової системи є нейрон — нервова клітина, що складається з тіла, розгалужень, відростка і кінцевих апаратів. По розгалуженнях нейрона, що називаються дендритами, здійснюється отримання нервового збудження, а по його відростку, званому аксоном, – передача нервових імпульсів. За допомогою кінцевих апаратів, званих синапсами, відбувається контакт нейронів між

собою. Нервові клітини, які спеціалізуються на отриманні сигналів зовнішнього і внутрішнього середовища, називаються рецепторами. Інші нервові клітини, що здійснюють функціонування тканин, залоз, м'язів, називаються ефекторами. Решта нервових клітин забезпечує зв'язок між різними ділянками нервової системи.

Нервова система ділиться на центральну і периферичну. Центральна нервова система складається з головного мозку, який знаходиться в порожнині черепа, і спинного мозку, розташованого в хребті (див. Мозок). Головний мозок, особливо його кора, є найважливішим органом психічної діяльності. Спинний мозок здійснює головним чином природжені форми поведінки. Периферична нервова система складається з нервів, що відходять від головного і спинного мозку (так звані черепно-мозкові і спинномозкові нерви), міжхребетних нервових вузлів, а також з периферичного відділу так званої вегетативної нервової системи — скупчень нервових клітин (гангліїв) з відповідними до них (прегангліонарними) і такими, що відходять від них (постгангліонарними) нервами. Периферична нервова система в основному здійснює проведення нервового збудження від рецепторів до поперечної смугастої мускулатури.

Управління вегетативними функціями організму (травлення, кровообіг, дихання, обмін речовин і т. ін.) здійснює так звана вегетативна нервова система, яка ділиться на симпатичний і парасимпатичний відділи. Якщо симпатичний відділ в основному мобілізує функції організму в стані підвищеної психічної напруги, то парасимпатичний — забезпечує функціонування внутрішніх органів в нормальних умовах [8, с. 219].

Нервова система (від грецьк. *néuron* — нерв і *śystēma* — ціле, складене з частин) — сукупність нервових утворень у тварин і людини, за допомогою яких здійснюється сприйняття подразників, що діють на організм, обробка імпульсів збудження, що виникають при цьому, формування реакцій у відповідь. Завдяки нервовій системі забезпечується функціонування організму як єдиного цілого. Нервова система містить центральну, периферичну і вегетативну. Центральна нервова система складається з нервової тканини головного і спинного мозку, основними елементами якої є нервові клітини — нейрони і гліальні клітки; останні забезпечують збереження постійності внутрішнього середовища нервової системи і її трофіку. Периферична нервова система представлена аферентними (чутливими) нервами, які передають імпульси від рецепторів (утворень, що служать для перетворення світлової, механічної, хімічної, термічної енергії агентів зовнішнього і внутрішнього середовища на нервові імпульси) до центральної нервової системи, і еферентними (руховими) нервами, що передають імпульси від центральної нервової системи до скелетних м'язів. Вегетативна нервова система обслуговує м'язи внутрішніх органів і залози. Діяльність центральної

нервової системи підпорядковується рефлекторному принципу. Рефлекс є реакцією на збудження рецепторів. Залежно від інтенсивності подразнення міняється частота нервових імпульсів, що йдуть від рецепторів. Рефлекторна реакція нормальної тварини, наприклад, орієнтована у відповідь на зміну в зовнішньому середовищі, здійснювана через кору мозку, є цілісною реакцією всього організму. Її здійснення пов'язане з гальмуванням інших нервових механізмів. Важливу роль у нормальному перебігу реакції грає механізм зворотної аферентації від виконавчих органів — інформація про результати виконання даної реакції. Характер рефлекторної реакції визначається не тільки анатомічними чинниками, але і функціональним станом центральної нервової системи: якщо якийсь нервовий центр знаходиться в стані підвищеної збудливості, подразнення, що наноситься, може викликати в першу чергу збудження цього центру за принципом домінанти. Рефлекси розділяються на природжені (безумовні) і придбані в індивідуальному житті (умовні) (див. Безумовний рефлекс; Умовний рефлекс). В основі умовних рефлексів лежить вироблення нових (тимчасових) зв'язків. При повторних діях подразнення, якщо воно не служить задоволенню життєвої потреби, реакція на нього слабшає і зникає. В основі такого згасання рефлексу лежить процес кіркового гальмування. Найважливішою функцією кори мозку є здійснення різних форм психічної діяльності [9, с. 238].

Сила нервової системи – властивість нервової системи, що характеризує її функціональну витривалість, або працездатність. Слід розрізняти силу нервової системи по відношенню до збудження і гальмування.

Властивість сили нервової системи по відношенню до збудження слід розуміти як здатність нервових клітин витримувати тривале і концентроване збудження, не переходячи при цьому в стан позамежного гальмування. Сила нервової системи по відношенню до збудження зв'язана зворотною залежністю з абсолютною чутливістю аналізаторів: при сильній нервовій системі спостерігається, як правило, низька чутливість, при слабкій нервовій системі — висока. Для сильної нервової системи характерний більш виразний прояв закону сили, згідно якому із збільшенням інтенсивності подразнення збільшується величина реакції у відповідь.

Основними експериментальними прийомами вимірювання сили нервової системи по відношенню до збудження у людини є: 1) визначення межі працездатності нервових клітин шляхом багатократного повторення через короткі інтервали умовного рефлексу з підкріпленням («вгасання з підкріпленням»); 2) встановлення ступеня вираженості закону сили шляхом вимірювання латентних періодів простих рухових реакцій на подразники різної інтенсивності; 3) визначення ступеня вираженості «ефекту нав'язування ритму» — реакції, що виражається в проходженні біоелектричних коливань мозку за частотою стимулів; ця реакція краще

виражена у осіб із слабкою нервовою системою. Про силу нервової системи можна судити також за деякими показниками, що отримуються шляхом математичної обробки спонтанної електроенцефалограми.

У діяльності людини сила нервової системи виявляється в меншій стомлюваності, в більшому самовладанні в екстремальних ситуаціях і більшій опірності гальмуючому впливу сторонніх для даної діяльності подразнень. Разом з тим сильна нервова система більше схильна до негативного впливу дії одноманітних подразнень (наприклад, при виконанні простої монотонної діяльності) [8, с. 337 – 338].

Сила нервової системи — одна з основних властивостей нервової системи, що відображає межу працездатності кліток кори головного мозку, тобто їх здатність витримувати, не переходячи в гальмівний стан (гальмування), або дуже сильне, або збудження (хоча і не сильне), що тривало діє. Виділена і вивчена в лабораторіях І.П. Павлова, де служила одним з основних параметрів для класифікації типів вищої нервової діяльності. Згідно Б. М. Теплову і В.Д.Небиліцину, сила нервової системи характеризується також чутливістю аналізаторів: більш слабка нервова система є і більш чутливою, тобто вона здатна реагувати на стимули нижчої інтенсивності, ніж сильна. У цьому полягає перевага слабкої нервової системи перед сильною. Цінність подібного підходу полягає в тому, що він знімає оцінне ставлення до властивостей нервової системи, що існувало раніше, тобто приписування одному полюсу властивості позитивного, іншому — негативного значення. На кожному полюсі признається, таким чином, наявність і позитивних, і негативних (з біологічної точки зору) сторін [9, с. 361].

14. Рухливість нервової системи = швидкість зміни збудження і гальмування

Рухливість нервової системи – властивість нервової системи, що полягає в здатності швидко реагувати в навколишньому середовищі [9, с. 278]. *Швидкість зміни збудження і гальмування* – лежить в основі швидкості виникнення і припинення нервового процесу, зміни збудження гальмуванням і навпаки [8, с. 260; 9, с. 278].

Рухливість — одна з первинних властивостей нервової системи, що полягає у здатності швидко реагувати на зміни в навколишньому середовищі. Властивість рухливості описана і вивчена в лабораторіях І.П.Павлова. Тоді ж були запропоновані і основні методичні прийоми для її діагностики, що включали прийоми визначення швидкості і легкості зміни нервових процесів на процеси того ж або протилежного знаку, а так само — швидкості виникнення і припинення нервового процесу [9, с. 278].

Рухливість нервових процесів — властивість нервової системи, що характеризується швидкістю зміни основних нервових процесів (збудження гальмуванням і навпаки). Діагностика рухливості нервових процесів проводиться за допомогою референтних показників: переробки

знаків умовних подразників і перебудови стереотипу. Рухливість нервових процесів відрізняють від лабільності нервових процесів, яку характеризує швидкість виникнення і припинення основних нервових процесів [8, с. 260].

15. Врівноваженість = співвідношення збудження і гальмування

Врівноваженість нервової системи — властивість нервової системи, яка характеризується відношенням між абсолютними величинами властивостей збудливого і гальмівного нервових процесів. Врівноваженість нервової системи — вторинна властивість, визначувана в результаті зіставлення величин збудливої і гальмівної властивостей нервових процесів: сили, рухливості, динамічності і ін.

Для визначення врівноваженості нервової системи за силою застосовуються методики, в яких роздільно встановлюється сила збудливого і гальмівного процесів. Основним показником врівноваженості нервової системи по рухливості служить порівняльна швидкість переробки позитивного подразника в гальмівний і гальмівний — в позитивний. Врівноваженість нервової системи по динамічності (за В.Д.Небиліциним) виражається в однаковій швидкості і легкості формування як позитивних, так і гальмівних рефлексів; неврівноваженість нервової системи — у відносному переважанні швидкості формування або позитивних, або гальмівних рефлексів [8, с. 378].

Врівноваженість нервових процесів — властивість нервової системи, що виражає співвідношення між збудженням і гальмуванням. Поняття врівноваженість нервових процесів, введене І. П. Павловим, розглядалося ним як одна з самостійних властивостей нервової системи, що створює у поєднанні з іншими (з силою і рухливістю нервової системи) тип вищої нервової діяльності. У дослідженнях школи Б.М.Теплова. — В.Д.Небиліцина врівноваженість нервових процесів почала розглядатися як сукупність вторинних (похідних) властивостей нервової системи, визначуваних співвідношенням показників збудження і гальмування за кожною з первинних її властивостей (сила, рухливість, лабільність, динамічність нервової системи). Разом з новою інтерпретацією врівноваженості нервових процесів був запропонований і новий термін — баланс нервових процесів [9, с. 416 – 417].

16. Тип вищої нервової діяльності = сукупність властивостей нервової системи

Тип вищої нервової діяльності — визначається трьома основними властивостями нервової системи – силою, врівноваженістю, рухливістю збудливого

і гальмівного процесів [49 с. 395]. *Сукупність властивостей нервової системи* – сила, рівноваженість, рухливість нервових процесів.

17. Живий тип = сильний, урівноважений, рухомий

Живий тип – відповідає типу сангвініка [9, с. 395]. *Сильний* – мала стомлюваність, самовладання в екстремальних ситуаціях, опірність гальмуючому впливу сторонніх для даної діяльності подразників. *Урівноважений* – збалансованість нервових процесів збудження і гальмування. *Рухомий* – здатний швидко адаптуватися і реагувати в навколишньому середовищі.

18. Спокійний тип = сильний, урівноважений, повільний

Спокійний тип – відповідає типу флегматика [9, с. 395]. *Сильний* – мала стомлюваність, самовладання в екстремальних ситуаціях, опірність гальмуючому впливу сторонніх для даної діяльності подразників. *Урівноважений* – збалансованість нервових процесів збудження і гальмування. *Інертний* – нездібний швидко адаптуватися і реагувати в навколишньому середовищі.

19. Нестримний тип = сильний, неурівноважений

Нестримний тип – відповідає типу холерика [9, с. 395]. *Сильний* – мала стомлюваність, самовладання в екстремальних ситуаціях, опірність гальмуючому впливу сторонніх для даної діяльності подразників. *Неурівноважений* – незбалансованість нервових процесів збудження і гальмування.

20. Слабкий тип = слабкість нервової системи

Слабкий тип – відповідає типу меланхоліка [9, с. 395]. *Слабкість нервової системи* – висока стомлюваність, погане самовладання в екстремальних ситуаціях, низька опірність гальмуючому впливу сторонніх для даної діяльності подразників.

21. Динамічність нервової системи = тимчасові зв'язки у корі

Динамічність нервової системи – властивість нервової системи, що характеризується легкістю збудження і гальмування в ході вироблення умовних рефлексів [9, с. 107]. *Тимчасові зв'язки в корі* = *умовні рефлекси* – індивідуальні різноманітні тимчасові зв'язки на основі збігу за часом індиферентного подразника з безумовним рефлексом, в яких реакція у відповідь повторює безумовну (класичний умовний рефлекс) або виконується як певна дія, що забезпечує отримання підкріплення (інструментальний умовний рефлекс) [8, с. 380 – 381].

Динамічність нервової системи (від грецьк. dynamis — сила) — властивість нервової системи, що характеризується легкістю виникнення збудження і гальмування в ході вироблення умовних рефлексів. Співвідношення між показниками динамічності збудження і гальмування визначається як баланс по динамічності (див. Врівноваженість нервових процесів). Від динамічності нервової системи залежать швидкість і успішність первинного пристосування індивіда до нових умов. Динамічність нервової системи як її самостійна властивість виявлена в дослідженнях В.Д.Небиліцина (див. також: Лабільність; Рухливість) [9, с. 107].

Умовний рефлекс — тимчасовий зв'язок, що виробляється шляхом поєднання умовного і безумовного подразників. Умовний рефлекс здійснюється вищими відділами мозку і заснований на тимчасових зв'язках, що утворюються між певними нервовими структурами в індивідуальному досвіді тварини і людини. Умовні рефлексі формуються за певних обставин у процесі життя індивіда. Безумовні рефлексі в принципі однакові у всіх представників одного виду, а умовні рефлексі індивідуальні і нескінченно різноманітні. Основна умова утворення умовних рефлексів — збіг у часі (одноразовий, але набагато частіше багатократний) індиферентного подразника з безумовним. В результаті індиферентний подразник починає викликати реакцію у відповідь, яку раніше він ніколи не викликав. Наприклад, якщо поєднувати звучання дзвінка або спалах електролампи з годуванням тварини, то вони починають викликати харчову реакцію (слиновиділення, поворот голови, пробіжку у бік годівниці і т. ін.), яку без поєднань ніколи не викликали. Характерна риса умовних рефлексів — їх тимчасовий характер. Якщо основна умова вироблення умовних рефлексів перестав дотримуватися і умовний подразник не підкріплюється безумовним, то тимчасовий зв'язок гальмується, а умовний рефлекс зникає (див. Підкріплення, Умовне гальмування).

Головний, провідний субстрат утворення умовних рефлексів у вищих тварин — кора великих півкуль головного мозку. На рівні підкіркових утворень мозку можна виробити невелику кількість найбільш простих, грубих умовних рефлексів. Але підкірка бере участь у виробленні всіх умовних рефлексів, оскільки, активізуючи кору, підвищуючи її збудливість, вона створює умови, без яких тимчасові зв'язки не замикаються. Умовні рефлексі утворюються на основі всіх безумовних рефлексів, а умовними подразниками можуть стати всілякі агенти зовнішнього і внутрішнього середовища, як надзвичайно малі, так і складні одночасні і послідовні комплекси (див. Комплексні подразники). Нові умовні рефлексі утворюються також на основі раніше вироблених і зміцнених умовних рефлексів (умовні рефлексі другого, третього і так далі порядків).

Встановлено, що на один і той же подразник у неоднакових умовах (різний час дня, освітлення, різні експериментальні камери тощо) можна виробити різні умовні рефлекси. Наприклад, якщо звук висотою 1000 Гц в одній камері підкріплювати їжею, а у другій — подразненням лапи тварини струмом, то в першій камері цей звук стає сигналом харчового умовного рефлексу, а в другій — оборонного. Це явище отримала назву **перемикання умовного рефлексу, або умовно-рефлекторного перемикання**.

Наразі прийнято розрізняти класичні і інструментальні умовні рефлекси. Класичні умовні рефлекси називають також умовними рефлексами першого типу, інструментальні — умовними рефлексами другого типу або оперантними. У класичних умовних рефлексах, які вперше були описані і вивчалися в школі І.П.Павлова, реакція у відповідь повторює, відтворює безумовну реакцію, що викликається безумовним підкріпленням. При виробленні інструментальних умовних рефлексів тварина або людина навчається у відповідь на певні подразники виконувати певні дії, які або забезпечують отримання підкріплення (їжа, особина іншої статі), або позбавляють їх від дії болювих агентів, що травмують. Наприклад, у відповідь на певний сигнал (або у відповідь на обстановку, в якій проводилося навчання) тварина натискає на важіль, щоб отримати їжу або вибратися з клітки, через підлогу якої проходить електричний струм. Як видно з прикладу, рухова реакція, яку здійснює тварина у відповідь на умовний сигнал (натиск на важіль), і реакція, що викликається підкріпленням (слиновиділення і поїдання їжі, руховий неспокій і відсмикування кінцівок), не співпадають. Умовна рухова реакція є в цих випадках як би засобом, інструментом отримання підкріплення (звідси і назва — інструментальні умовні рефлекси) [9, с. 380 – 381].

Умовний рефлекс — рефлекс, що утворюється при зближенні в часі будь-якого спочатку індиферентного подразника з подальшою дією подразника, що викликає безумовний рефлекс. Термін «умовний рефлекс» запропонований І.П.Павловим. В результаті утворення умовного рефлексу подразник, що раніше не викликав реакції у відповідь, починає її викликати, стаючи сигнальним (умовним, тобто таким, що виявляється за певних умов) подразником. Розрізняють два види умовних рефлексів: класичні, отримувані за вказаною методикою, і інструментальні (оперантні) умовні рефлекси, при виробленні яких безумовне підкріплення дається тільки після виникнення певної рухової реакції тварини (див. Оперантне обумовлення). Механізм формування умовних рефлексів спочатку розумівся як торування шляху між двома центрами — умовного і безумовного рефлексу. В даний час прийнято уявлення про механізм умовних рефлексів як складну функціональну систему із зворотним зв'язком, тобто організованою за принципом кільця, а не дуги. Умовні рефлекси тварин

утворюють сигнальну систему, в якій сигнальними подразниками є агенти їх місця існування. У людини разом з першою сигнальною системою, породжуваною діями середовища, існує друга сигнальна система, де умовним подразником виступає слово («сигнал сигналів», за І.П.Павловим) [див. Сигнальні системи) [5, с. 418].

22. Лабільність нервової системи = швидкість виникнення нервового процесу

Швидкість виникнення нервового процесу – часовий інтервал між моментом дії і моментом початку у відповідь реакції.

Лабільність (від лат. *labilis* — той, що ковзає, нестійкий) — максимальне число хвиль збудження, яке дана тканина здатна відтворити в одиницю часу в точній відповідності з ритмом стимуляції. Лабільність може змінюватися як при прямих (хімічних або фізичних) впливах на збудливу тканину, так і під впливом нервових імпульсацій, що приходять до неї.

Поняття лабільності використовується для позначення швидкості, з якою фізіологічна система реагує на подразнення і повертається в початковий стан. У диференціальній психофізіології термін «лабільність» позначає властивість нервової системи, яка характеризується швидкістю виникнення і припинення нервового процесу [3, с. 174].

Лабільність (від лат. *labilis* — той, що ковзає, нестійкий) — максимальне число імпульсів, яке нервова клітина або функціональна структура може передати в одиницю часу без спотворень. Термін запропонований М.Є.Введенським. У диференціальній психофізіології лабільність — одна з основних властивостей нервової системи, що характеризує швидкість виникнення і припинення нервових процесів [4, с. 184].

23. Активованість нервової системи = психічна активність

Психічна активність – здійснення процесу психічного віддзеркалення.

Активация (від лат. *activus* — діяльний) — стан нервової системи, що характеризує рівень її збудження і реактивності. За своїм фізіологічним механізмом активация гетерогенна. Вона визначається модулюючими впливами, які витікають з частини нервової системи, що охоплює лімбічну систему і активізуючі і інактивуючі структури неспецифічної (ретікулярної) системи мозку. Із зміною балансу цих впливів міняються інтенсивність і якісна своєрідність активации, що фіксуються у вегетативних показниках (частоті серцебиття, шкірному опорі, артеріальному тиску, зміні дихання) і ін. Активация буває тривалою (тонічною) і короткою (фазичною). Слід відрізнити

активацію нервової системи в цілому як її загальну характеристику від активації окремих структур мозку. Поняття оптимального рівня активації означає максимальну відповідність стану нервової системи поведінковому акту, унаслідок чого досягається висока ефективність його виконання. Під індивідуальним рівнем активації розуміється звичний для кожної людини рівень активації, на тлі якого переважно і реалізується її діяльність. Індивідуальний рівень активації — природна детермінанта індивідуальності [9, с. 13 – 14].

Активованість — властивість нервової системи, що визначається безумовно-рефлекторним балансом нервових процесів (збудження і гальмування) і тісно пов'язана з рівнем неспецифічної активації головного мозку. Активованість трактується як інтегральна властивість нервової системи людини (Е.О.Голубева, І. М. Палій) [9, с. 14].

3. Роль темпераменту в трудовій і учбовій діяльності

24. Праця = об'єктивна доцільність

Об'єктивна доцільність – відповідність процесу його об'єктивній моделі.

Праця, доцільна діяльність людини, в процесі якої вона за допомогою знарядь праці впливає на природу і використовує її в цілях створення предметів, необхідних для задоволення своїх потреб. Праця, що розглядається в такому загальному вигляді, є, як писав К.Маркс «... вічна природна умова людського життя, і тому вона не залежна від якої б то не було форми цього життя, а, навпроти, однаково загальна всім її суспільним формам» (Маркс К. і Енгельс Ф., Твори, т. 23, с. 195). [...]

[...] Обов'язковими моментами процесу праці є доцільна діяльність, або власне праця, предмети праці і засоби праці. В процесі праці люди вступають у певні зв'язки і відносини між собою — виробничі відносини. Характер останніх визначає соціальний характер праці, бо із зміною форм власності відбувається зміна способів з'єднання робочої сили із засобами виробництва.[...] [12, с. 696].

25. Учбова діяльність = система учбових дій

Система учбових дій – система способів перетворення умов завдання з метою їх засвоєння.

Учбова діяльність — один з основних (разом з працею і грою) видів діяльності людини, спеціально направлений на оволодіння способами предметних і пізнавальних дій, узагальнених за формою теоретичних знань. Засвоєння (учіння) є істотною характеристикою учбової діяльності, проте це різні явища: засвоєння — це процес, що здійснюється в будь-якій діяльності,

учбова діяльність — це вид діяльності, особлива форма соціальної активності особи.

Учбова діяльність виконує двояку соціальну функцію. Будучи формою активності індивіда, вона є умовою і засобом його психічного розвитку, забезпечуючи йому засвоєння теоретичних знань і тим самим розвиток у нього тих специфічних здібностей, які в цих знаннях кристалізовані. На певному етапі психічного розвитку (у молодшому шкільному віці) учбова діяльність грає провідну роль у формуванні особистості. Як форма соціально нормованої співпраці дитини з дорослими, учбова діяльність є одним з основних засобів включення підростаючих поколінь у систему суспільних відносин, у відкрито колективну діяльність, в ході якої засвоюються цінності і норми, що лежать в основі будь-якої колективної діяльності.

Як і гра, учбова діяльність — похідний вид діяльності, що історично виділився з праці. Її виділення обумовлене появою теоретичного знання, зміст якого лише частково виявляється в окремих практичних діях і яке, отже, не може бути повноцінно засвоєно в процесі оволодіння цими діями. Розвиток людського знання (від емпіричного рівня до теоретичного) з необхідністю викликає розвиток, перебудову учбової діяльності. Реальні масштаби цієї перебудови визначаються соціально-економічними умовами життя суспільства, його потребами в озброєнні підростаючих поколінь знаннями теоретичного і емпіричного рівня. [...] Суть учбової діяльності полягає у розв'язанні учбових задач, основна відмінність яких в тому, що їх мета і результат полягають у зміні самого суб'єкта, що діє. Вона полягає в оволодінні певними способами дії, а не в зміні предметів, з якими діє суб'єкт. Розв'язання окремої учбової задачі визначає цілісний акт учбової діяльності, тобто ту її просту «одиницю», усередині якої виявляється будова цього виду діяльності в цілому. Здійснення такого акту передбачає актуалізацію специфічного мотиву учбової діяльності: визначення кінцевої учбової мети; попереднє визначення системи проміжних цілей і способів їх досягнення; виконання системи власне учбових дій; виконання дій контролю; оцінку результатів учбової діяльності.

Як будь-яка інша діяльність людини, учбова діяльність полімотивована. Особливе місце в системі мотивів учбової діяльності належить пізнавальному інтересу, що безпосередньо пов'язаний з її змістом і є специфічним, внутрішнім мотивом учбової діяльності, без якого засвоєння знань з кінцевої мети («мотиву-мети») не може перетворитися на умову досягнення інших цілей, тобто діяльність суб'єкта не набуває учбового характеру (або втрачає його). Можливості і умови актуалізації пізнавального інтересу в учбовій діяльності визначаються його спрямованістю (на результати або способи пізнання) і рівнем розвитку (чи є він ситуаційним або стійким, особистісним).

На основі актуалізованого мотиву учбової діяльності визначається її кінцева і проміжна мета. Хоча цілепокладання в учбовій діяльності виступає найчастіше як «ухвалення» суб'єктом поставлених ззовні цілей, воно є не одномоментним актом, а процесом усвідомлення предметного змісту поставлених цілей, їх співвідношення з актуальними мотивами, «довизначення». Про складність цього процесу свідчать добре відомі факти «перевизначення» учбових цілей. Одночасно з визначенням цілей здійснюється попередній аналіз умов і способів їх досягнення, внаслідок чого формується схема акту, яка орієнтує суб'єкта в процесі його виконання.

Реалізація цілей учбової діяльності забезпечується системою учбових дій, склад і будова якої можуть значно варіюватися залежно від об'єкту засвоєння (теоретичне або емпіричне знання), способу його подання, необхідного рівня засвоєння тощо. Так, при засвоєнні наукових понять центральне місце в цій системі займають специфічні перетворення предмету, направлені на виявлення в ньому певних відношень, що складають зміст поняття, і побудова предметної або знакової моделі, яка фіксує це відношення і дозволяє вивчати його властивості в «чистому» вигляді.

Предметом контролю в учбовій діяльності є не стільки її кінцевий результат, скільки способи його отримання. Він здійснюється головним чином на основі передбачуваних результатів учбових дій, тобто набуває характеру попереджувального контролю, що спирається на розвинений внутрішній план дій і їх рефлексію. З контролем тісно пов'язана дія оцінки, функція якої полягає у фіксації відповідності фактичного результату учбової діяльності її кінцевій меті. Позитивна оцінка санкціонує перехід до нових учбових завдань, негативна спонукає повернутися до учбових дій і їх контролю.

Описана будова характерна для розвинених форм учбової діяльності, що є результатом її формування в умовах шкільного навчання. Процес формування учбової діяльності вивчений недостатньо. На підставі експериментальних даних в ньому можна виділити три основні стадії. Перша з них характеризується освоєнням окремих учбових дій; на цій основі виникає ситуаційний інтерес до способів дії і формуються механізми «ухвалення» окремих учбових цілей; здійснення учбової діяльності можливе тільки при безпосередній взаємодії з вчителем, який ставить цілі, організовує дії, здійснює їх контроль і оцінку. На другій стадії учбові дії об'єднуються в цілісні акти діяльності, підпорядковані досягненню більш віддаленої кінцевої мети; у міру формування таких актів пізнавальний інтерес набуває стійкий характер, починаючи виконувати функцію смислоутворювального мотиву учбової діяльності; з цим пов'язаний подальший розвиток механізмів цілепокладання, що забезпечують не тільки «ухвалення» поставленої ззовні кінцевої мети, але і самостійну її конкретизацію; на цій основі інтенсивно формуються дії контролю і оцінки. Третя стадія характеризується об'єднанням окремих актів учбової

діяльності в цілісні системи; пізнавальний інтерес характеризується узагальненістю, стійкістю і вибірковістю, починаючи у все більшій мірі виконувати функцію спонукального мотиву діяльності; у системі учбових дій одне з центральних місць займають дії з різними джерелами учбової інформації (підручником, довідником, картою тощо). Хронологічні межі вказаних стадій відносні і визначаються в першу чергу умовами навчання. За несприятливих умов розвиток учбової діяльності може зупинитися на першій стадії; в оптимальних умовах, як показують експериментальні дані, вже на 6—7-му році навчання учбова діяльність вступає у вищу стадію свого формування [8, с. 385 – 386].

26. Відмінність темпераментів = своєрідність прояву психіки

Відмінність темпераментів – індивідуальна своєрідність і неповторність динаміки поведінки і діяльності. *Своєрідність прояву психіки* – інтенсивність, швидкість, темп, ритм психічних процесів і їх вплив на поведінку і діяльність.

27. Особливості темпераментів = шляхи, способи роботи

Особливості темпераментів – реальні прояви темпераменту в поведінці і діяльності конкретних людей. *Шляхи, способи роботи* – динаміка реалізації людиною практичного задуму (стратегія, тактика).

28. Розумові можливості = компенсація особливостей темпераменту

Розумові можливості – сукупність знань, умінь і сформованих при їх засвоєнні розумових дій, яка забезпечує розв'язання пізнавальних і практичних задач [див. 9, с. 415]. *Компенсація особливостей темпераменту* – відшкодування негативного впливу тих чи інших властивостей темпераменту на розв'язання пізнавальних, практичних, комунікативних задач шляхом раціоналізації схем дії.

Розумові дії — дії людини (від математичних перетворень до оцінки поведінки іншої людини), що виконуються у внутрішньому плані свідомості, без опори на зовнішні засоби, зокрема чутне мовлення. Цим розумові дії відрізняються від інших видів людських дій (наприклад, мовленнєвих, фізичних). Розумові дії можуть бути направлені на виконання як пізнавальних (мисленнєвих (див. Мислення), мнестичних (див. Пам'ять) і ін.), так і емоційних (див. Емоції) завдань. У радянській психології розумові дії досліджені стосовно проблематики загальної, вікової і педагогічної психології (механізми конкретних психічних явищ, вікові можливості дитини, співвідношення навчання і розумового розвитку тощо).

Управління процесом формування розумові дій (див. Поетапного формування розумових дій концепція) відкриває певні перспективи вдосконалення навчання і цілеспрямованого впливу на хід розумового розвитку дитини. Останніми роками результати досліджень з планомірного формування розумових дій знаходять все більш широке застосування в дошкільному, шкільному, вузівському, професійному навчанні [9, с. 415].

Темпераменту маскування — прояви, що замішають у певній обстановці індивідуальні особливості темпераменту; обумовлені вони бувають мотивами, рисами характеру, звичками і навичками поведінки людини. Так, завдяки усвідомленню відповідальності і дисциплінованості холерик замість властивої йому запальності і нестриманості може проявити стриманість і самовладання. Маскування темпераменту має велике значення у вихованні; воно сприяє подоланню негативних проявів темпераменту [8, с. 366].

29. Рухливий тип = термінові операції

Рухомий тип – тип темпераменту, що характеризується достатньо високою рухливістю нервових процесів, яка забезпечує здатність швидко адаптуватися і реагувати в навколишньому середовищі. *Термінові операції* – послідовність дій у складі загальної схеми реалізації задуму оперативного практичного завдання.

30. Інертний тип = підготовчі роботи

Інертний тип – тип темпераменту, що характеризується достатньо низькою рухливістю нервових процесів, яка не забезпечує здатність швидко адаптуватися і реагувати в навколишньому середовищі. *Підготовчі роботи* – створення необхідного комплексу ментальних і речових передумов, від наявності і повнота яких залежить якісне розв'язання практичної задачі.

31. Спільна діяльність = відмінності темпераментів істотні

Спільна діяльність – діяльність, заснована на об'єднанні зусиль в досягненні спільної мети. *Відмінності темпераментів істотні* – впливають на співпрацю учасників спільної діяльності.

Спільна діяльність (у соціальній психології) — організована система активності індивідів, що взаємодіють, спрямована на доцільне виробництво (відтворення) об'єктів матеріальної і духовної культури. Відмітними ознаками спільної діяльності є: 1) просторова і часова співприсутність учасників, яка створює можливість безпосереднього особистого контакту між ними, зокрема обміну діями, обміну інформацією, а також взаємної перцепції; 2) наявність єдиної мети — результату спільної діяльності, що передбачається, який відповідає спільним інтересам і сприяє

реалізації потреб кожного з включених у спільну діяльність індивідів. Як прообраз результату спільної діяльності і разом з тим її початковий момент мета є конституюючою ознакою спільної діяльності; 3) наявність органів організації і керівництва, які втілені в особі одного з учасників, наділеного особливими повноваженнями, або розподілені між ними; 4) розділення процесу спільної діяльності між учасниками, обумовлене характером мети, засобів і умов її досягнення, складом і рівнем кваліфікації виконавців. Це передбачає взаємозалежність індивідів, що виявляється або в кінцевому продукті спільної діяльності, або в самому процесі його виробництва. Якщо в першому випадку індивідуальні операції здійснюються паралельно і не залежать від послідовності дій оточуючих, то в другому вони взаємообумовлені (спеціалізовані і ієрархізовані), оскільки повинні реалізовуватися одночасно як функціонально різні компоненти комплексної операції або ж у строгій послідовності, коли підсумок однієї операції служить умовою початку іншої. Прикладом високо спеціалізованої спільної діяльності є колективна наукова діяльність, що передбачає розгалужену систему соціальних ролей її учасників (див. Колектив науковий); 5) виникнення в процесі спільної діяльності міжособистісних стосунків, що утворюються на основі предметних заданих функціонально-рольових взаємодій і набувають з часом відносно самостійний характер. Будучи спочатку обумовлені змістом спільної діяльності, міжособистісні стосунки в свою чергу впливають на її процес і результати. У марксистській соціальній психології спільна діяльність розглядається як головна умова соціально-психологічної інтеграції (див. Інтеграція групова) включених в неї індивідів, як першооснова формування і розвитку міжіндивідуальних зв'язків. Будучи необхідним моментом здійснення спільної діяльності, ці зв'язки не можуть повністю зрозумілі у відриві від її змістовних і структурно-функціональних характеристик. Цілісна система активності взаємодіючих індивідів виступає як спосіб реалізації спільної діяльності, а сама група — як сукупний суб'єкт певного виду спільної діяльності в контексті історично конкретних суспільних відносин. Соціально обумовлені закономірності здійснення і відтворення спільної діяльності і приводять до виникнення групи як соціально-психологічної спільності. Соціально-діяльнісна природа процесу групоутворення особливо виразно виявляється при аналізі колективної трудової діяльності, що є генетично початковою формою всякої спільної діяльності. Спільна трудова діяльність має суспільний характер у всіх своїх проявах. Носієм потреби, яка породжує її, є не стільки сукупність індивідів, що реалізує цю діяльність, скільки інтереси розвитку більш широкої соціальної спільності. Предмет спільної трудової діяльності, що направляє активність окремих індивідів, стає для них спонукальною силою не в результаті екстеріоризації їх власних актуальних потреб, а внаслідок інтеріоризації суспільній значущості, що міститься в ній. Це зумовлює зміну

психологічної будови індивідуальній діяльності, а саме розділення її мети і мотиву, зв'язок між якими починає виступати у формі спільної діяльності і усвідомлюватися її учасниками через їх взаємини. Спільна діяльність об'єктивно має багатоцільовий характер, що обумовлено її внутрішніми і міжсистемними зв'язками. Той факт, що акти індивідуальної діяльності є умовою існування і відтворення як самого індивіда, так і процесів групової активності в цілому, свідчить про взаємопроникнення і взаємозбагачення індивідуальної і сумісної діяльності, про взаємодію індивідуально-мотиваційних і соціально-нормативних умов спільної діяльності [12, с. 367 – 368].

32. Активність = прагнення до нового

Активність – властивість темпераменту, що виявляється в стані нервової системи, який забезпечує ефективність поведінки [див. 9, с. 13]. *Прагнення до нового* – пізнавальний прояв орієнтовного рефлексу, орієнтовної діяльності, інтелектуальних емоцій, що забезпечують отримання додаткової корисної інформації про проблемну ситуацію.

Орієнтовна діяльність (від франц. orientation — установка, орієнтація) – сукупність дій суб'єкта, направлених на активне орієнтування в ситуації, її обстеження і планування поведінки. Термін «орієнтовна діяльність» сходить до І. П. Павлова, який як особливу форму активності організму виділив орієнтовний рефлекс з ряду інших рефлексів, вказавши на його специфічну функцію (встановлення зв'язку між сигналом, реакцією і підкріпленням) і походження з рефлексу «біологічної обережності». Розрізняють власне орієнтовний рефлекс (настроювання аналізаторів на краще сприйняття подразника, гальмування попередньої активності) і орієнтовну (орієнтовно-дослідницьку) діяльність. Основними і найзагальнішими завданнями орієнтовної діяльності є: аналіз проблемної ситуації, встановлення відношення між елементами ситуації і їх актуальних значень, побудова плану дії, а по ходу виконання дії — її контроль і корекція. Необхідною умовою здійснення орієнтовної діяльності є наявність різних форм психічного віддзеркалення, які, будучи включеними в структуру орієнтовної діяльності, забезпечують реалізацію її функцій: підготовку, регулювання і контроль поведінки суб'єкта в індивідуально-мінливих ситуаціях. Істотна відмінність орієнтовної діяльності людини від орієнтовної діяльності тварин полягає в тому, що при плануванні і регулюванні поведінки людина спирається на накопичені суспільством знання про предмети і способи дії з ними, їх соціальне значення і суспільні форми відносин [9, с. 254].

33. Емоційність = легкість виникнення реакції

Емоційність – властивість темпераменту, що полягає в здатності реагувати на стимули малої сили і інтенсивності. *Легкість виникнення*

реакції – наслідок сприйнятливості до стимулу, що суб'єктивно оцінюється як значущий.

4. Властивості темпераменту

34. Сензитивність = чутливість до дії

Чутливість до дії – сприйнятливість індивіда до стимулу як значущого об'єкту.

Сензитивність (від лат. *sensus* — почуття, відчуття) — характерологічна особливість людини, яка виявляється у підвищеній чутливості до подій, що відбуваються з нею, зазвичай супроводжується підвищеною тривожністю, боязню нових ситуацій, людей, всякого роду випробувань тощо. Сензитивним людям властиві боязкість, соромливість, вразливість, схильність до тривалого переживання минулих або майбутніх подій, почуття власної недостатності (див. Комплекс неповноцінності), тенденція до розвитку підвищеної моральної вимогливості до себе і заниженого рівня домагань (див. Акцентуація характеру). З віком сензитивність може згладжуватися, зокрема унаслідок формування в процесі виховання і самовиховання уміння справлятися із ситуаціями, що викликають тривогу. Сензитивність може бути обумовлена як органічними причинами (спадковістю, ураженнями мозку тощо), так і особливостями виховання (наприклад, емоційним відкиданням дитини в сім'ї). Гранично виражена сензитивність є однією з форм психопатій [9, с. 357].

Емоційність — властивості людини, які характеризують зміст, якість і динаміку її емоцій і почуттів. Змістовні аспекти емоційності відображають явища і ситуації, які мають особливу значущість для суб'єкта. Вони нерозривно пов'язані із стрижньовими властивостями особистості, її моральним потенціалом: спрямованістю мотиваційної сфери, світоглядом, ціннісними орієнтаціями тощо. Якісні властивості емоційності характеризують ставлення індивіда до явищ навколишнього світу і знаходять свій вираз в знаку і модальності домінуючих емоцій. До динамічних властивостей емоційності відносяться особливості виникнення, перебігу і припинення емоційних процесів і їх зовнішнього виразу. Емоційність є однією з основних (разом з активністю) складових темпераменту [9, с. 463].

35. Реактивність = мимовільність реакції

Реактивність – властивість темпераменту, що виявляється в негайній відповіді суб'єкта на зовнішні дії. *Мимовільність реакції* – відповідь індивіда на зовнішню дію, що має ознаку мимовільності. *Мимовільне* – властивість психічних явищ, в структуру яких не входить воля [6, с. 76].

36. Активність = енергійність реакції

Активність – властивість темпераменту, що виявляється в стані нервової системи, який забезпечує ефективність поведінки [див. 9, с. 13].
Енергійність реакції – міра інтенсивності дії у відповідь.

37. Пластичність = пристосування

Пластичність – властивість темпераменту, що виявляється в здібності до адаптації в процесі взаємодії з навколишнім середовищем [див. 6, с. 94]. *Пристосування*, пише А.Г.Маклаков, є адаптація до умов діяльності, що змінюються [більш докладно див. 4, с. 559].

38. Ригідність = негнучкість поведінки

Ригідність (rigidus – жорсткий, твердий) – властивість темпераменту, що виявляється в утрудненості людини в зміні наміченої або існуючої програми поведінки або діяльності. *Негнучкість поведінки* – збереження стереотипів поведінки, що склалися, в умовах, що вимагають їх зміни.

Ригідність (у психофізіології) (від лат. rigidus — заціпенілий, твердий) — стан сильного і тривалого скорочення м'язів, обумовлений зміною тонуусу нервових центрів, що іннервують м'язи. Децеребраційна ригідність — стан тонуусу м'язів, що виникає унаслідок блокування зв'язків між передніми і задніми горбами чотирьохгорбкового тіла, що виявляється в посиленому розгинанні м'язів. Аналогічне явище виникає у людини в стані гіпнотичного сну (каталепсія або воскова ригідність).

У психології під ригідністю розуміється нездатність коректувати програму діяльності відповідно до вимог ситуації. Розрізняють когнітивну, афективну і мотиваційну ригідність. Когнітивна ригідність — нездатність змінити уявлення про навколишнє середовище відповідно до дійсних змін цього середовища. Когнітивна ригідність виявляється в перцептивній ригідності — порушенні здатності сприймати об'єкт у ситуації, що змінилася. Афективна ригідність, або ригідність афекту, — нездатність змінити структуру афективних проявів, сповільнене емоційне наочіння, фіксація на одноманітних об'єктах, незмінність емоційної значущості об'єктів. Мотиваційна ригідність виявляється в негнучкості мотиваційних особливостей потреб, у неможливості змінити звичні способи задоволення потреби із зміною умов життя. Афективна і мотиваційна ригідність виявляються також у схильності до утворення надцінних ідей, в егоцентризмі і підвищеній самооцінці, у вузькості інтересів, упертості, застряванні на одних і тих же думках і емоціях [8, с. 327].

Ригідність (у психології) (від лат. rigidus — жорсткий, твердий) — труднощі (аж до повної нездатності) в зміні наміченої суб'єктом програми діяльності в умовах, які об'єктивно вимагають її перебудови. Виділяють когнітивну, афективну і мотиваційну ригідність. Когнітивна ригідність

виявляється в труднощах перебудови сприйняття і увялленні в ситуації, що змінилася. Афективна ригідність виражається у відсталості афективних (емоційних) відгуків на об'єкти емоцій, що змінюються. Мотиваційна ригідність виявляється в слабо рухливій перебудові системи мотивів в обставинах, які вимагають від суб'єкта гнучкості і зміни характеру поведінки. Рівень рухливий, що проявляється суб'єктом, обумовлюється взаємодією його особистісних якостей з характером середовища, включаючи ступінь складності завдання, що стоїть перед ним, її привабливості для нього, наявність небезпеки, монотонність стимуляції тощо [9, с. 344].

39. Резистентність = опірність

Резистентність – властивість темпераменту, що характеризується здатністю до опору несприятливим діям. *Опірність* – ґрунтується на силі нервової системи.

40. Темп реакцій = швидкість психічних процесів

Темп реакцій – властивість темпераменту, що виявляється в швидкості здійснення відповідей на стимул. *Швидкість психічних процесів* – часова характеристика психічного віддзеркалення континууму подій.

41. Екстраверсія = залежність від зовнішніх вражень

Екстраверсія (К.Г.Юнг) – властивість темпераменту, що виявляється в зверненні індивіда до зовнішнього світу [9, с. 459]. *Залежність від зовнішніх вражень* – виявляється в імпульсній, ініціативності, гнучкості поведінки, товариськості, соціальній адаптованості [9, с. 459].

42. Інтроверсія = залежність від думок

Інтроверсія – властивість темпераменту, що виявляється в зверненні індивіда до власного внутрішнього світу [9, с. 459]. *Залежність від думок* – виявляється в нетовариськості, замкнутості, соціальній пасивності, схильності до самоаналізу, утрудненні соціальної адаптації [9, с. 459].

Екстраверсія — інтроверсія (вісь лат. extra — зовні, intro — всередину, versio — повертати, обертати) — характеристика індивідуально-психологічних відмінностей людини, крайні полюси якою відповідають переважній спрямованості особистості або на світ зовнішніх об'єктів, або на явища її власного суб'єктивного світу. Поняття екстраверсія — інтроверсія були введені К.Юнгом (див. Аналітична психологія) для позначення двох протилежних типів особистості. Екстравертований тип характеризується спрямованістю особистості на навколишній світ, об'єкти якого, «подібно до магніту», притягають до себе інтереси, «життєву енергію» суб'єкта, що у

певному сенсі веде до відчуженості суб'єкта від себе самого, до приниження особистісної значущості явищ її суб'єктивного світу. Екстравертам властиві імпульсивність, ініціативність, гнучкість поведінки, товариськість, соціальна адаптованість (див. Адаптація соціальна). Для інтровертованого типу характерні фіксація інтересів особистості на явищах власного внутрішнього світу, яким вона додає вищу цінність, нетовариськість, замкнутість, соціальна пасивність, схильність до самоаналізу, утруднення соціальної адаптації. Найбільш інтенсивна розробка проблем екстраверсії — інтроверсії здійснювалася у факторних теоріях особистості (Р.Кеттел, Дж.Гілфорд, Г.Айзенк і ін.), в яких вона розглядалася не в плані типів особистості, а як безперервна шкала, що виражає кількісне співвідношення властивостей екстраверсії — інтроверсії у конкретного суб'єкта. У найбільш популярній з них — концепції Г. Айзенка параметр екстраверсія — інтроверсія у поєднанні з параметром невротизму (емоційно-вольова стійкість — нестійкість) утворюють два головні вимірювання особистості, що визначають зміст всіх її властивостей. Абстрактно-статистичний підхід, що лежить в основі цієї концепції, створював серйозні труднощі у причинному поясненні численних проявів екстраверсії — інтроверсії, в змісті яких еkleктично об'єднувалися різноманітні характеристики особистості — від імпульсивності, агресивності (див. Поведінка агресивна) до ідеологічних установок і політичних позицій. Встановлена Г.Айзенком залежність екстраверсії — інтроверсії від властивостей нервової системи спричинила [...] висновок про фатальну біологічну зумовленість психологічних і соціальних якостей особистості. У радянській психології прояви екстраверсії — інтроверсії [...] розглядаються як властивості темпераменту, тобто як динамічні (а не змістовні) характеристики психічних процесів (В.С.Мерлін, І.М.Палій і ін.), які слугують передумовою розвитку специфічно особистісних якостей [9, с. 459 – 460].

ТЕМА 15. ХАРАКТЕР

1. Поняття про характер

1. Характер = поєднання стійких особливостей

Характер (від грецьк. *charactér* – риса, ознака, прикмета, особливість) – індивідуальне поєднання стійких психічних особливостей людини, що обумовлюють типовий для даного суб'єкта спосіб поведінки в певних життєвих умовах і обставинах. Характер тісно пов'язаний з іншими сторонами особистості людини, зокрема з темпераментом, який визначає зовнішню форму виразу характеру, накладаючи своєрідний відбиток на ті чи інші його прояви.

Характер людини як соціальної істоти детермінований її суспільним буттям. Він є єдністю індивідуального і типового. З одного боку, індивідуальна своєрідність життєвого шляху, умов життя і діяльності кожної окремої людини формує різноманітність індивідуальних рис і проявів характеру. З іншого боку, загальні, типові обставини життя людей, що живуть в однакових суспільних умовах, формують спільні сторони і риси характеру. Типові характери є продуктом певних суспільно-історичних умов.

Характери в цілому розрізняють за їх визначеністю і цілісністю. Певний характер — це характер з наявністю однієї або декількох виражених домінуючих рис. У людей з невизначеним характером подібні риси відсутні або виражені дуже слабо. Виділяють цілісні і суперечливі характери. Цілісні характери відрізняються відсутністю суперечностей між усвідомленням цілей і самою діяльністю, єдністю думок і почуттів. Суперечливому характеру властивий розлад переконань і діяльності, наявність несумісних один з одним думок і почуттів, цілей і мотивів, суперечливих прагнень, бажань і спонук. У структурі характеру виділяють зазвичай дві групи рис. До першої групи рис характеру відносять ті, в яких виражається система ставлень людини до дійсності, серед яких можна виділити наступні основні види: ставлення до інших людей, ставлення до праці і її результатів, ставлення до самого себе. До рис характеру, що виражають ставлення до інших людей, відносяться, наприклад, такі позитивні риси, як колективізм, чуйність, гуманність, щирість, правдивість. До другої групи рис характеру відносяться вольові риси, які визначають уміння і готовність управляти своєю поведінкою відповідно до певних принципів. До вольових рис характеру відносяться такі позитивні риси, як цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, самовладання, витримка, мужність, сміливість або, відповідно, негативні риси — упертість, нерішучість, боязкість. Залежно від розвитку вольових рис характеру виділяють сильні і слабкі характери. Слабохарактерність — негативна якість, навіть якщо вона поєднується з високою суспільною спрямованістю особистості.

Вирішальний вплив на формування характеру дитини надає виховання. Формуванню рис характеру в процесі виховання сприяє створення відповідних ситуативних психічних станів. Якщо певний психічний стан виникає достатньо часто, то він може поступово закріпитися і стати рисою характеру [8, с. 396].

Характер (від грецьк. charaktēr — друк, чеканка) — сукупність стійких індивідуальних властивостей особистості, що складається і виявляється в діяльності і спілкуванні, обумовлюючи типові для неї способи поведінки. Пізнання характеру індивіда дозволяє із значною часткою вірогідності передбачати його поведінку і тим самим коректувати очікувані дії і вчинки. Характер обумовлений суспільним буттям особи,

засвоєнням соціального досвіду, що породжує типові риси характеру обставинами життєвого шляху людей в конкретно-історичних умовах. В єдності з соціально-типовим в характері виступає його індивідуальна своєрідність, що породжується різноманітними неповторними ситуаціями, в яких протікає соціалізація суб'єкта, його виховання і разом з тим залежний від природних передумов розвиток індивідуальності (див. задатки, темперамент, вища нервова діяльність). Серед багатьох рис характеру індивіда деякі виступають як провідні, інші як другорядні, обумовлені розвитком провідних властивостей, при цьому вони можуть і гармонувати, і різко контрастувати з провідними властивостями, що утворює цілісні або більш суперечливі характери. Виявляючись у діяльності, характер у ній формується, виявляючи залежність як від її змісту і особистісного смислу для індивіда, так і від її реальної, об'єктивно оцінюваної успішності і від суб'єктивного вставлення індивіда до своїх успіхів і невдач (див. Рівень домагань). Характер виявляється в системі ставлень людини до навколишньої дійсності: у ставленні до інших людей (товариськість або замкнутість (див. екстраверсія — інтроверсія), правдивість або брехливість, тактовність або грубість і т. ін.); у ставленні до справи (відповідальність або недобросовісність, працьовитість або лінощі і т. ін.); у ставленні до себе (скромність або самозакоханість, самокритичність або самовпевненість, гордість або приниження); у ставленні до власності (щедрість або жадність, ощадливість або марнотратство, акуратність або неохайність). Характер виявляє залежність від світогляду особистості, її переконань і моральних принципів, виявляючи тим самим свою суспільно-історичну природу. Так, чесність, принциповість, гуманність органічно пов'язані з моральними переконаннями, з якими несумісні лицемірство, безпринципність, бездушність. Проте самі по собі риси характеру не визначають однозначно соціальну позицію індивіда: життєрадісність або тривожність можуть володіти люди, які корінним чином відрізняються один від одного за своїми поглядами і переконаннями. Відносна стійкість рис характеру не виключає його високої пластичності. Для формування характеру вирішальне значення має соціальне виховання, включення особи в колективи (див. Характерологія, Акцентуація характеру) [9, с. 436].

Характерологія (від грецьк. charaktēr — друк, чеканка і logos — учення) — 1) у широкому сенсі — вчення про характери; 2) один з напрямів німецької психології ХХ ст., що трактує людську індивідуальність як душевно-тілесну цілісність, первинну по відношенню до світу, в якому вона живе, і визначувану в своїй поведінці спочатку властивими їй якостями. Головний представник — Л.Клагес, який вважав, що вивчення характеру повинне базуватися на спостереженні, описі і систематичному тлумаченні виразних рухів (а не усвідомлених суб'єктивних станів) людини, таких, наприклад, як почерк, жести тощо. За цим емпірико-психологічним ученням стояла метафізична, висхідна до поглядів Ф. Ніцше теорія про «дух

як супротивника душі», згідно якої людині властива суперечність між її спонтанним життям як неповторної цілісної особи і позбавлено-універсальним духом, що руйнує його унікальність і неповторність. Найважливішими проблемами характерології як вчення про характери є: 1) встановлення основних типів характеру; 2) «пізнання» типу характеру за його проявами у кожному окремому випадку, що робить можливим цілісне індивідуально-психологічне розуміння і прогнозування поведінки людини в певному колі ситуацій. В історії психології відомі два основні підходи до проблеми характеру. Відповідно до першого, «статичного», характер трактується як незмінний набір (структура) основних рис, безвідносно до аналізу його формування і розвитку. Закінчений вираз такий погляд знайшов у німецького психопатолога Е.Кречмера, який розглядав характер у зв'язку з будовою тіла як психічну конституцію людини, відповідну її соматичній (тілесній) конституції, пояснюючи його в решті решт природженими, перш за все ендокринними, чинниками. У психоаналізі З. Фрейда і його учнів (К.Юнга, А.Адлера і ін.) утворення окремих рис і типів характеру розглядається як результат напруженої роботи людини з вирішення конфліктних ситуацій. З цього кута зору характер виявляється «кристалізацією» боротьби людини за реалізацію свого, багато в чому несвідомого, життєвого плану. Характерологія в подібному трактуванні розділяє методологічні пороки фрейдизму. Радянська психологія виходить з визнання суспільно-історичної обумовленості характеру, ролі виховання в його формуванні. Проте якщо одні дослідники ставлять акцент на «природній» основі характеру, пов'язуючи з ним перш за все формально-динамічні особливості поведінки людини (див. Темперамент), то інші відзначають його роль у формуванні загальної «спрямованості» особистості, її ставлення до різних сфер соціального буття [9, с. 437].

2. Стійкі психічні особливості = типовий спосіб поведінки

Стійкі психічні особливості – психічні властивості індивіда, що виявляються незалежно від умов задачі, вирішуваної в контексті різних ситуацій. *Типовий спосіб поведінки* – сформована поведінкова функціональна система на основі узагальнення результативних комунікативних, практичних, пізнавальних дій, що відповідають системі особистісних смислів і спрямованості особистості.

3. Прояв характеру = комплексне утворення

Прояв характеру – певний тип поведінки людини в різних ситуаціях суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відношень, що становить основу і зміст її життєдіяльності. *Комплексне утворення* – складні форми поведінкових реакцій, що виникли в контексті цілісних ситуацій з їх багатоаспектністю і різною модальністю взаємин її учасників.

4. Становлення характеру = соціальні групи

Становлення характеру – процес вироблення адекватних способів розв'язання соціумних задач різного рівня складності, що підкоряється загальним закономірностям саморуку від простіших до складніших способів поведінки [див. 8, с. 306]. *Соціальні групи* – відносно стійкі сукупності людей, що мають спільні інтереси, цінності і норми поведінки (сім'я, сусідські спільноти, дружні компанії, шкільний клас, виробничі колективи) [12, с. 637 – 638].

Виховання — діяльність з передачі новим поколінням суспільно-історичного досвіду; планомірний і цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку людини з метою формування певних установок, понять, принципів, ціннісних орієнтацій, які забезпечують необхідні умови для її розвитку, підготовки до суспільного життя і продуктивної праці. [...] Розглядаючи виховання як процес, здійснюваний при взаємодії вихователів і вихованців, а також взаємодії між собою самих вихованців, які є повноправними суб'єктами, а не тільки об'єктами виховання, радянська психологія вивчає закономірності саморозвитку особистості в умовах спеціальної організованої виховної системи, яка забезпечує не пристосування людей, що ростуть, до наявних форм соціального буття, не підгонку під певний стандарт, а цілеспрямований розвиток кожної дитини як неповторної людської індивідуальності. Організація виховання пов'язана з побудовою такої суспільної практики, яка направляє розвиток суб'єктивного світу людини, сприяючи усвідомленому прийняттю нею суспільних цінностей, самостійності у вирішенні складних моральних проблем відповідно до зразків, ідеалів суспільства. Виявлення психологією певних законів розвитку особистості, характеру її становлення на різних вікових етапах онтогенезу з урахуванням «зони найближчого розвитку» і особливих сензитивних періодів, коли людина, що росте, особливо чутлива до громадської думки, до ствердження себе серед оточуючих, дозволяє орієнтувати педагогічну практику на побудову принципово нової цілісної системи виховання дітей, підлітків, юнацтва, направленої на формування у них самостійності і відповідальності, принциповості і почуття власної гідності, творчої активності і критичного мислення. Вдосконалення системи виховання вимагає не тільки якісної зміни діяльності спеціальних установ (шкіл різного типу, нешкільних дитячих установ, дитячих і молодіжних суспільних організацій тощо), але і переорієнтації всіх інститутів суспільства, пов'язаних з духовною і виробничою діяльністю, на посилення уваги, пошану до кожної людини, що росте, як самостійної особистості; залучення молодих людей до участі в справах, які мають соціальну значущість. При цьому важливо забезпечити єдність суспільного і сімейного виховання, що дозволяє здійснювати корекцію виникаючих відхилень в розвитку особистості і поведінки. В цілях створення широких можливостей для максимального самовираження, самореалізації, розвитку соціальної активності людей, що

ростуть, необхідно удосконалювати форми різноманітної діяльності як у системі офіційно створених дитячих підлітково-юнацьких організацій, так і в неформальних об'єднаннях. [...] [9, с. 65].

Самовиховання — свідомо діяльність, направлена на можливо більш повну реалізацію людиною себе як особистості. Грунтуючись на активізації механізмів саморегуляції, самовиховання припускає наявність ясно усвідомлених цілей, ідеалів, особистісних смислів. Самовиховання — відносно пізне придбання онтогенезу, пов'язане з певним рівнем самосвідомості, критичного мислення, здатності і готовності до самовизначення, самовираження, саморозкриття, самовдосконалення. Самовиховання базується на адекватній самооцінці, відповідній реальним здібностям людини, критичному аналізу нею своїх індивідуальних особливостей і потенційних можливостей. У міру підвищення ступеня усвідомленості самовиховання стає все більш значною силою саморозвитку особистості. Самовиховання знаходиться в нерозривному взаємозв'язку з вихованням, не тільки підкріплюючи, але і розвиваючи процес формування особистості. Необхідними компонентами самовиховання є самоаналіз особистісного розвитку, самозвіт і самоконтроль. У прийоми самовиховання входять самонаказ, самосхвалення, самонавіяння [9, с. 350].

Ідеал моральний — уявлення про зразкову людину, гідну наслідування, особливостях її особистості, поведінки і стосунків з людьми. Моральний ідеал тісно пов'язаний з суспільно-політичними, естетичними ідеалами і формується під впливом суспільних умов, що історично склалися. Формування морального ідеалу залежить також від особливостей виховання, конкретних обставин життя і діяльності даної людини, від особливостей її особистого досвіду.

Характер моральних ідеалів дітей пов'язаний з віковими особливостями. У молодших школярів моральні ідеали конкретні: вони втілені в образах конкретних людей. Молодші школярі хочуть наслідувати своєму ідеалу у всьому — його зовнішності, поведінці, одягу, манерам і т. ін., проте їх ідеали ще нестійкі.

Моральний ідеал підлітка — це образ людини з героїчною біографією, сміливої, рішучої, з сильною волею. Як правило, підлітки ще мало помічають героїку буденних справ, їх ідеал також конкретний, але вони вже починають виділяти моральні якості, що найбільш імпонують їм. Учні цього віку ще не завжди уміють зіставити різні факти поведінки свого героя і таким чином виявити прояви однієї і тієї ж моральної і вольової якості в різних життєвих обставинах. Ця особливість породжує своєрідну суперечність: з одного боку, посилюється і стає незвичайно гострим прагнення підлітка бути схожим на своїх улюблених героїв, здійснювати, як вони, значні і благородні вчинки, з іншого — підлітки часто не бачать можливостей реалізувати ці прагнення в своєму житті. У них виникає потреба брати участь у важливих справах дорослих, у

подіях, що вимагають прояву високих моральних і вольових якостей. Важливо показати підліткам можливості прояву якостей, що привертають їх, в умовах повсякденної учбової і трудової діяльності.

Моральний ідеал старших школярів починає втілюватися в образах людей, які здійснюють трудові подвиги; ідеальні образи набувають для них все більш узагальненого характеру. Моральний ідеал старших школярів стає значно стійкішим. Саме у цьому віці особливо помітно прагнення порівнювати себе зі своїм моральним ідеалом і свідомо слідувати йому; у зв'язку з цим виникає сильніший вплив морального ідеалу на прагнення до самовиховання. Поступово моральний ідеал переростає в систему моральних поглядів, сприяючи формуванню світогляду. Світогляд, що склався, додає велику стійкість мотивам моральної поведінки і служить критерієм моральних оцінок і думок про навколишніх людей і про себе, стає опорою для вибору правильної лінії моральної поведінки [8, с. 119].

Самоствердження — прагнення людини до високої оцінки і самооцінки своєї особистості і викликане цим прагненням поведінка.

Самоствердження може займати в структурі потреб людини рядове і домінуюче місце. За певних умов потреба в самоствердженні може стати не тільки домінуючою, але і ненасичуваною. Такий характер самоствердження створює специфічну спрямованість особистості — суто особисту. Задоволення потреби в самоствердженні може досягатися різними шляхами: шляхом реальних досягнень в якій-небудь діяльності або шляхом створення видимості досягнень, коли суб'єкт прагне здаватися такою людиною, якою би йому хотілося бути, хоча насправді таким не є. Спосіб самоствердження залежить від характеру і змісту домагань особистості, а також від її можливостей і здібностей [8, с. 333].

Капризи дітей — особливість поведінки, яка виражається в протидії і опорі вимогам, радам, вказівкам дорослих, в неслухняності. У дошкільному віці прояв капризів дітей супроводжується зазвичай плачем, криком, руховим збудженням. Капризи дітей можуть носити характер випадкових, епізодичних проявів. Такі капризи дітей найчастіше виникають як наслідок захворювання, втоми, перезбудження, перевантаження вразливостями.

Нерідко капризи дітей перетворюються на звичну форму їхньої поведінки, за допомогою якої дитина добивається здійснення своїх бажань (див.). У тенденції на капризи дітей позначаються деякі вікові особливості дітей дошкільного і молодшого шкільного віку — вікова слабкість нервової системи, що не окріпнула, велика емоційна збудливість. Основна причина виникнення капризів дітей — неправильна організація взаємин дитини з дорослими. Найчастіше — це звична реакція розпещеної дитини, витребеньки якої беззаперечно виконуються. Капризи дітей можуть

виникнути як реакція на різнобій у вимогах, що пред'являються до дитини, на надмірні вимоги з боку дорослих. Іноді в основі капризів дітей лежать гострі і глибокі переживання (див. Афективні діти), пов'язані з незадоволенням потреб дитини в любові до неї, увазі, пошані, самостійності тощо. У цих випадках капризи дітей — форма захисту дитини, спроба повернути до себе увагу, добитися самостійності.

Іноді капризи дітей виникають як своєрідний протест і реакція дитини на емоційну травму (наприклад, від'їзд батьків в тривале відрадження, поява вітчима або мачухи, молодших братів або. сестер і т. п.).

Основний шлях попередження капризів дітей — правильна організація життя і діяльності дитини, створення нормальних взаємин в сім'ї, спокійна вимогливість і одночасна увага до інтересів і потреб дитини, включення її в дитячий колектив. Важливе значення в попередженні капризів дітей мають заходи, направлені на зміцнення нервової системи дитини, — дотримання режиму сну, харчування, усунення надлишку вранжень і т. ін.

Для подолання капризів дітей не слід удаватися до погроз, грубого насильства. Спроба «зломити силою» каприз дитини, як правило, приводить до ще більшого перезбудження або поглиблення афекту. Дуже небезпечно, як показують психологічні дослідження, карати дитину позбавленням любові. Але шкідливі і упрощування, постійні поступки, які сприяють закріпленню капризів дітей. Як прийом подолання капризів дітей може служити відвернення дитини від об'єкту недозволених бажань і перемикання її уваги на інший об'єкт, спокійне ігнорування капризів дітей (якщо вони не наносять збитку здоров'ю дитини і не шкодять оточуючим); в деяких випадках корисний метод природних наслідків, коли дорослі дозволяють дитині випробувати результати своїх дій, що здійснюються в стані капризу [8, с. 145].

Негативізм (від лат. *negatio* — заперечення) — позбавлений розумних підстав опір суб'єкта діям, що здійснюються відносно нього. Поняття негативізму спочатку уживалося лише відносно патологічних явищ, що виникають при деяких формах психічних захворювань. У психічно хворих негативізм може виявлятися не тільки по відношенню дій інших людей, але і у зв'язку з дією внутрішніх імпульсів (затримками мовлення, рухів, деяких фізіологічних відправлень).

Наразі це поняття придбало більш широке значення: воно вживається в педагогіці і психології для позначення будь-якого опору чужому впливу, що здається невмотивованим. Негативізм виникає як захисна реакція на дії, які вступають у суперечності з потребами суб'єкта. У цих випадках відмова від виконання вимоги є способом виходу з конфлікту і звільненням від його травмуючого впливу. Найчастіше негативізм зустрічається у дітей по відношенню до вимог дорослих, що пред'являються

без урахування потреб дітей. Негативізм посилюється при станах стомлення або перезбудження нервової системи.

Слабкою формою негативізму є упертість, яка має той же механізм, що і негативізм, і виконує ту ж захисну функцію. Проте на відміну від негативізму упертість чисто виникає за мотивами самоствердження. Нерідкі випадки, коли за упертість приймають наполегливість. Тим часом наполегливість обумовлюється прагненням суб'єкта добитися поставленої мети, навіть всупереч впливам, що перешкоджають цьому. В той же час негативізм і упертість об'єднують те, що вони виникають лише на основі суб'єктивних станів людини, при ігноруванні нею цілей, що об'єктивно існують.

Існує дві форми негативізму: пасивний, який виражається у відмові виконувати вимоги, що пред'являються, і активний, при якому проводяться дії, протилежні потрібним. Негативізм може бути епізодичним, ситуативним, але в певних умовах він може закріпитися і стати стійкою рисою характеру [8, с. 214].

Негативізм дитячий — форма протесту дитини проти ставлення до неї з боку однолітків або дорослих, яке реально існує або сприймається як реально несприятливе.

Негативізм може виявлятися по-різному: у підвищеній грубості, упертості, у замкнутості, відчуженості.

Психологічною основою негативних реакцій у всіх випадках є незадоволення дитиною якихось надзвичайно істотних для неї потреб соціального характеру: потреби у спілкуванні, у схваленні, у пошані, потреби в емоційному контакті — емоційному співзвуччі із значущим іншим (однолітком або близьким дорослим).

Блокування потреби стає джерелом глибоких переживань, які у міру їх усвідомлення дитиною все більш сприяють виникненню у неї негативних тенденцій в поведінці.

Як реакція на неуспіх (у досягненні бажаного) негативна реакція є компенсаторною, захисною. Вона допомагає дитині «вистояти» у важкій, конфліктній для неї життєвій ситуації в одних випадках за рахунок зовнішнього знецінення істотної для неї потреби, в інших — шляхом ствердження себе «за всяку ціну» — нарочитою недисциплінованістю, блазенством тощо.

Негативні реакції при тривалому емоційному неблагополуччі дитини можуть стати якість її особистості. Проте цей процес не фатальний. Своєчасна діагностика причини емоційного неблагополуччя дитини, її переживань і подальше «активне влаштування» в житті колективу, можуть значно пом'якшити дитячий негативізм у поведінці, а в деяких випадках повністю усунути його [8, с. 215].

Оцінка суспільна — схвалення або несхвалення, які проявляє група, організація або суспільство в цілому по відношенню до своїх членів у відповідь на виконання або невиконання пред'явлених до них вимог.

Суспільна оцінка багато в чому визначає емоційне благополуччя індивіда, і тому прагнення до позитивної суспільної оцінки є одним з найбільш значущих мотивів поведінки людини (див. також Санкції соціальні) [8, с. 242].

Контроль соціальний — соціально-психологічне поняття, що позначає форми і способи дії, вживані суспільством і спільнотами для регулювання соціальної поведінки індивідів, що входять в них. Форми соціального контролю містять заохочення, якщо поведінка індивіда відповідає суспільним нормам і стандартам, і покарання, якщо вона відхиляється або суперечить. Суб'єктами соціального контролю виступають суспільні інститути, органи і організації держави, соціальні групи.

Реалізація соціального контролю здійснюється групою через систему санкцій — типових реакцій більшості на поведінку членів групи в соціально значущих ситуаціях. Санкції можуть бути негативними (покарання) і позитивними (заохочення), формальними (спиратися на правові і адміністративні акти) і неформальними (не мати в своїй основі правових або адміністративних встановлень і виступати у формі громадської думки). Формальні (або офіційні) санкції містять офіційні нагороди, заохочення, премії, подяки тощо; вироки, штрафи, догани і інші покарання, що офіційно накладаються. Офіційні санкції виходять від представників влади, що володіють повноваженнями, оформленими і закріпленими у вигляді законів, ухвал, статутів тощо. Неформальними позитивними санкціями можуть бути похвала, схвалення, визнання, пошана. Неформальними санкціями є прийоми, за допомогою яких люди, що знають один одного особисто, виражають пошану до тих, чия поведінка відповідає груповим очікуванням і їх власним установкам (позитивні неформальні санкції), і проявляють незадоволеність відносно тих, хто на них не зважає (негативні неформальні санкції). Неофіційні санкції виступають у формі безпосередніх виразів людьми емоційного схвалення або несхвалення. В останньому випадку використовуються такі прийоми, як насмішка, бойкот, образливі прізвиська, зневажливе ставлення, розповсюдження пліток з приводу того, хто порушив неформальні закони тощо. Важливі функції соціального контролю здійснюються трудовим колективом [8, с. 161].

Група – див. с. 123.

Взаємодії міжособистісні — об'єктивні зв'язки і стосунки, що існують між людьми в соціальних групах. У соціальній психології поняття міжособистісні взаємодії використовується в двох значеннях: 1) для характеристики системи дійсних міжособистісних контактів людей в процесі

спільної роботи; 2) для опису взаємних впливів, що здійснюються людьми один на одного в ході спільної діяльності. В останньому випадку під міжособистісною взаємодією розуміють систему розгорнутих у часі, взаємно орієнтованих реакцій один на одного щонайменше двох осіб, або двох спільнот, або ж індивіда і спільноти.

Міжособистісні взаємодії — зв'язані системи взаємних дій і реакцій, між якими виникає причинна залежність: вчинок індивіда А, що змінює поведінку, соціальні установки або очікування індивіда Б, викликає у свою чергу у відповідь дії (реакції) Б, які змінюють поведінку, соціальні установки або очікування індивіда А, і т. ін.

Міжособистісні взаємодії можуть бути реальними діями, що мають певні просторово-часові характеристики, вимірні у фізичних величинах.

Міжособистісні взаємодії вивчаються, як правило, за допомогою методів, пов'язаних із спостереженням і реєстрацією поведінкових актів. Типове для необієвирістської орієнтації і інтеракціонізму в соціальній психології акцентування уваги тільки на міжособистісних взаємодіях при вивченні групи ігнорує міжособистісні взаємини, що стоять за цими взаємодіями, які є важливою характеристикою соціальної групи. Правильно зрозумілі і адекватно описані міжособистісні взаємодії можуть бути тільки в тому випадку, якщо вони розглядаються в контексті реальної, суспільно значущої діяльності, об'єднуючої людей в групу [9, с. 44 – 45].

Взаємодія міжособистісна — 1) у широкому сенсі — випадковий або навмисний, приватний або публічний, тривалий або короткочасний, вербальний або невербальний особистий контакт двох і більш людей, що має наслідком взаємні зміни їх поведінки, діяльності, взаємин, установок; 2) у вузькому сенсі — система взаємообумовлених індивідуальних дій, зв'язаних циклічною причинною залежністю, при якій поведінка кожного з учасників виступає одночасно і стимулом, і реакцією на поведінку останніх. Широке трактування використовується, як правило, для вказівки на безпосередній взаємозв'язок індивідів, що яким-небудь чином впливають один на одного (в результаті міжособистісної взаємодії вони щонайменше усвідомлюють взаємне існування); вузька — для позначення способу реалізації спільної діяльності, мета якої вимагає розділення і кооперації функцій, а отже, взаємного узгодження і координації індивідуальних дій. Основними ознаками міжособистісної взаємодії як форми спілкування є: 1) предметність — наявність зовнішньої по відношенню до індивідів, що взаємодіють, мети (об'єкту), здійснення якої з різних причин передбачає необхідність з'єднання зусиль; 2) експлікованість – доступність для стороннього спостереження і реєстрації; 3) ситуативність — достатньо жорстка регламентація конкретними умовами міжособистісної взаємодії тривалості, інтенсивності, норм і правил інтеракції, через що остання виявляється відносно нестабільним, мінливим від випадку до випадку феноменом; 4) багатозначність рефлексії

— можливість для міжособистісної взаємодії бути як проявом усвідомлених суб'єктивних намірів, так і неусвідомлюваним або частково усвідомлюваним наслідком сумісної участі в складних видах колективної діяльності. Розрізняють два основні типи міжособистісної взаємодії — співпраця (кооперація), коли просування кожного з партнерів до своєї мети сприяє або, як мінімум, не перешкоджає реалізації цілей останніх, і суперництво, коли досягнення мети одним з індивідів, що взаємодіють, утрудняє або виключає здійснення цілей інших учасників сумісної дії [9, с. 52].

Соціалізація (від лат. *socialis* — суспільний) — процес засвоєння і активного відтворення індивідом соціального досвіду, системи соціальних зв'язків і відносин. В процесі і підсумку соціалізації людина набуває якостей, цінностей, переконань, суспільно схвалюваних форм поведінки, необхідних їй для нормальної життєдіяльності в суспільстві. Під соціалізацією слід розуміти весь багатогранний процес засвоєння досвіду суспільного життя і суспільних відносин.

Соціалізація відноситься до тих процесів, за допомогою яких люди навчаються жити спільно і ефективно взаємодіяти один з одним. Соціалізація передбачає активну участь самої людини в освоєнні культури людських стосунків, у формуванні певних соціальних норм, ролей і функцій, придбанні знань, умінь і навичок, необхідних для їх успішної реалізації. Соціалізація включає пізнання людиною соціальної дійсності, оволодіння нею навичками практичної індивідуальної і групової роботи. Поняття соціалізації стосується якостей, яких індивід набуває в процесі соціалізації, і психологічних механізмів, за допомогою яких досягаються бажані зміни. Вирішальне значення для процесів соціалізації має суспільне виховання.

Найбільш повно процеси соціалізації досліджені у дитячій і соціальній психології. Джерелами соціалізації індивіда виступають: а) передача культури через сімейний і інші соціальні інститути, і перш за все, через систему освіти, навчання і виховання); б) взаємний вплив людей в процесі спілкування і спільної діяльності; в) первинний досвід, пов'язаний з періодом раннього дитинства, з формуванням основних психічних функцій і елементарних форм суспільної поведінки; г) процеси саморегуляції, які співвідносяться з поступовою заміною зовнішнього контролю індивідуальної поведінки на внутрішній самоконтроль. На даному етапі соціалізації індивід активно засвоює соціальні норми. Система саморегуляції формується і розвивається у процесі інтеріоризації соціальних установок і цінностей.

На Заході проблематика соціалізації головним чином розроблялася у межах психоаналізу, що відбилося на її соціально-психологічній інтерпретації. У руслі психоаналітичних поглядів соціалізація розумілася як входження спочатку асоціально або антисоціально налаштованого індивіда у нормальне соціальне середовище, як «олюднення» первинно буцім то ворожого суспільству твариноподібної істоти.

У радянській соціальній і віковій психології проблема соціалізації розглядається у зв'язку з розвитком особистості у процесі взаємодії і взаємовпливу соціальних груп, колективів і особистості. Процес соціалізації з цих позицій можна охарактеризувати як поступове розширення сфери спілкування і діяльності у міру придбання індивідом соціального досвіду, як процес розвитку саморегуляції і становлення самосвідомості і активної життєвої позиції. Як інститути соціалізації розглядаються сім'я, дошкільні установи, школа, трудові і інші колективи. Особлива роль в соціалізації індивіда відводиться розвитку і множенню його контактів з іншими людьми і в умовах суспільно значущої спільної діяльності. За допомогою цих контактів індивід починає правильно сприймати і оцінювати себе і інших. В процесі соціалізації людина збагачується суспільним досвідом, і індивідуалізується, стає особистістю, набуває можливості і здатності бути не тільки об'єктом, але і суб'єктом соціальних дій, в діяльності здійснюючи значущі перетворення мотиваційної сфери інших людей, впливати на соціалізацію інших людей. Поняття соціалізації не підміняє і на замінює собою відомих у педагогіці та у педагогічній психології понять навчання і виховання [8, с. 350].

5. Своєрідність життєвих умов = різноманітність індивідуальних рис

Своєрідність життєвих умов – специфічно неповторні події в континуумі життєдіяльності індивіда, що характеризуються певною якістю задоволення індивідуальних матеріальних і культурних потреб [див. 12, с. 253]. *Різноманітність індивідуальних рис* – індивідуальне нюансування поведінкових схем у складі цілісної характеристики окремої людини в самотньому різноманітті його властивостей [див. 12, с. 207].

6. Типові життєві умови = спільні риси характеру

Типові життєві умови – типовий комплекс об'єктів, що визначають типовий спосіб задоволення матеріальних і культурних потреб людей. *Спільні риси характеру* – типові схеми поведінки людей, що живуть в типових умовах.

7. Індивідуальний підхід = урахування особливостей характеру

Урахування особливостей характеру – вибирання засобів дії і способів взаємодії, яке відповідає системі особистісних смислів і очікувань людини.

Індивідуальний підхід — важливий психолого-педагогічний принцип, згідно якому в навчально-виховній роботі з дітьми враховуються індивідуальні особливості кожної дитини.

Індивідуальний підхід у вихованні необхідний в двох відношеннях: по-перше, він забезпечує індивідуальну своєрідність у розвитку дітей, дає

можливість максимального розвитку всіх здібностей, що є у дитини; по-друге, без урахування індивідуальних особливостей дитини будь-яка педагогічна дія може зробити на нього зовсім не той вплив, на який вона була розрахована. Педагогічна дія завжди опосередковує психологічними особливостями дитини, і тому характер і ефективність дії визначаються не тільки її об'єктивними особливостями, але і тим, як вона сприймається дитиною.

Суть індивідуального підходу у вихованні полягає в тому, що загальні цілі виховання конкретизуються у відповідності не тільки з віковими, але і з індивідуальними особливостями. Особливо велике значення індивідуальний підхід має при перевихованні, тобто в тих випадках, коли доводиться не тільки формувати у дитини нові позитивні якості, але і долати вже наявні негативні. Досвід показує, що відсутність індивідуального підходу при перевихованні приводить до того, що навіть багато разів вживані заходи впливу часто залишаються безрезультатними.

Коли індивідуальні особливості учнів не враховуються в процесі навчання, більш здібні і розвинені затримуються в своєму розумовому розвитку: у них знижується пізнавальна активність і темп засвоєння матеріалу, крім того, у них можуть сформуватися такі негативні якості, як лінь, безвідповідальне ставлення до учиння тощо. Слабкі учні тим більше страждають від відсутності індивідуального підходу.

Для здійснення індивідуального підходу як у навчанні, так і у вихованні необхідне спеціальне вивчення психологічних особливостей дітей. Для цього застосовуються різні методи дослідження: спостереження, спеціальні тести, експеримент тощо. Для вчителів і вихователів найважливішим є вивчення дітей в природних умовах педагогічного процесу; великою підмогою для них є психолого-педагогічна характеристика, що охоплює всі найважливіші сторони особистості дитини (див. Характеристика психологічна) [8, с. 131].

8. Теофраст = моральний склад

Моральний склад – втілення в людині моральних вимог.

Теофраст. Фе о ф р а с т (θεόφραστος) (біля 370, Ерес на Лесбосі, - між 288 і 285 до н. е., Афіни), давньогрецький філософ і учений, найбільший представник перипатетичної школи. Друг, співробітник і наступник Аристотеля, з 322 і до кінця життя схолярх Лікея. Біографія Теофраста викладена у Діогена Лаєртія [...]; окрім справжнього заповіту, важливого для історії Лікея, Діоген зберіг 4 каталоги (які частково дублюють один одного) творів Теофраста, з яких перші два складені в Олександрійській бібліотеці.

Від величезного спадку Теофраста до нас дійшла мізерна частина: логічні фрагменти [...], невеликий трактат «Метафізики» [...], фрагменти «Про душу» [...] і значний уривок «Про відчуття» з критикою

досократовських теорій [...], малі природничо-наукові трактати [...]: «Про камені», «Про вогонь», «Про запахи», «Про вітри», «Про прикмети погоди» і ін. Найбільш значні за обсягом з творів Теофраста, що збереглися, два трактати про рослини, які заклали фундамент європейської ботаніки. Етичні трактати (мінімум 17) повністю втрачені, збереглися тільки «Моральні характери» з описом 30 характерологічних типів, що відхиляються від норм поведінки, – твір, що приніс Теофрасту в новий час найбільшу славу, викликав багато наслідувань і краще всього вивчений. З творів по релігії завдяки Порфирієві значною мірою зберігся трактат «Про благочестя», який проповідує спорідненість всього живого і забороняє криваві жертви [...]. Повністю втрачені політичні твори, з яких грандіозні «Закони» в 24 книгах (опис соціально-політичних інститутів грецьких держав) були однією з найвпливовіших праць Теофраста в давнину; [...]. Від численних книг з риторики (16 трактатів), поетики і музики залишилися тільки фрагменти трактату «Про стиль». Виняткові заслуги Теофраста в історії науки і філософії: 16 книг «Поглядів фізиків» поклали початок стародавньої доксографії і послужили одним з основних джерел наших знань про досократиків [...]. У традиційну характеристику Теофраста як філософа, яка йде від старовини і значною мірою вірну, яка «тракує теми, які до нього трактував Аристотель» (Цицерон, *de fin.* I, 6), новітні дослідження внесли багато поправок. У ботаніці і історії філософії Теофраст був першопроходцем, в логіці він проклав шлях стоїцизму, у фізиці (відхід від телеологічного розуміння природи, можливо — відмова від ефіру і т. ін.) — детермінізму Стратона; в етиці він висунув на перший план поняття «природи» (мета етики — здійснення «природних задатків»); його концепція релігії («благочестя») — одна з вершин античної гуманності. При Теофрасті відбувається зміцнення і розквіт Лікея (частково завдяки заступництву Деметрія Фалерського), його лекції відвідують до 2 тис. слухачів (Діоген Лаертій V 37), зокрема Деметрій, Менандр і Ерасистрат; твори Теофраста мали багатовіковий вплив у давнину (Цицерон, Сенека, Плутарх, Порфирій, коментатори Аристотеля) і в середні віки, зокрема на арабську і сирійську науку [12, с. 681].

9. Е. Кречмер = незмінна структура основних рис

Ернст Кречмер (1888 – 1964) – німецький психолог і психіатр («Будова тіла і характер», 1921): тип тілесної організації визначає психічну конституцію людини і схильність до прояву певних патологічних симптомів (пікнічний тип – манаіакально-депресивний психоз, астеничний, атлетичний тип – симптоми шизофренії) [9, с. 180; 14, с. 292]. *Незмінна структура основних рис* – підкреслення ідеї прямого причинно-наслідкового зв'язку фізичного і психічного, незалежного від умов життєдіяльності.

10. К.Г. Юнг = екстравертивний, інтровертивний типи характеру

Карл-Густав Юнг (1875 – 1961) — швейцарський психіатр, психолог, засновник аналітичної психології. Будучи послідовником З.Фрейда, розробив одну з методик асоціативного експерименту, ввів поняття «комплекси». Надалі Юнг відійшов від фрейдизму, висунувши положення про те, що крім індивідуального підсвідомого існує також колективне несвідоме. Юнг затверджував, що фундамент духовного життя складає успадкований досвід попередніх поколінь, який утворений сукупністю архетипів. Аналіз сновидінь і психічних розладів в ученні Юнга тісно взаємозв'язаний з вивченням основних компонентів культури, міфів, релігій, фольклору. Юнг розробив складну і не загальноприйнятну структуру особистості, яка містить «я», «тінь» (сукупність витиснених уявлень про себе самого), «самозвеличання» (самопізнання сенсу життя), «аніма» (джерело ласки і потягів) і «аніmus» (джерело незаперечних думок). Він запропонував типологію характерів відповідно до переважання функцій (мислення, почуття, інтуїція) і спрямованості особистості на зовнішній або внутрішній світ (див. екстраверсія — інтроверсія) («Психологічні типи», 1921) [9, с. 473].

11. Т. Рібо = почуття, воля

Теодюль Рібо (1839—1916) – французький психолог. Надаючи величезне значення патопсихологічному методу при встановленні закономірностей нормальної психіки («Хвороби пам'яті», 1881; «Хвороби волі», 1883; «Хвороби особистості», 1885), встановив один із законів пам'яті (закон регресії пам'яті Рібо). У роботах, присвячених аналізу уваги, уяви, емоційної пам'яті, розвитку загальних понять і ін., орієнтувався на принципи і методи природознавства, на уявлення про рефлекторні механізми і моторні начала психіки, її соціальну природу. Будучи супротивником метафізики і ідеалізму, Рібо розвинув асоціаністську концепцію, що мала матеріалістичну спрямованість. Це мало важливе значення в епоху становлення психології як самостійної об'єктивної біологічної науки. Рібо одним з перших на Заході визнав ряд положень рефлекторної теорії І.М.Сеченова при поясненні суті і нейрофізіологічних механізмів психічного життя [9, с. 344].

12. П.Ф. Лесгафт = воля

Петро Францевич Лесгафт (1837—1909) — російський анатом, педагог і психолог. Обґрунтовувавши теорію фізичного виховання, розглядав її в контексті завдання формування цілісної особистості, відводячи головну роль не розвитку м'язового апарату самого по собі, а умінню управляти їм як особливої сенсомоторної здатності. Первинною вважалася чуттєво-образна регуляція поведінки, яка передбачає відображення просторово-часових відношень, в координатах яких

здійснюється дія. Перехід від елементарної чутливості до властивого людині свідомому управлінню поведінкою здійснюється за допомогою слова, включення якого в м'язові акти служить неодмінною умовою виховання самостійності поведінки, що досягається завдяки єдності реальних тілесних дій і операцій словесними значеннями. Розробив концепцію «шкільних типів», в основу якої лягли спостереження над відмінностями в поведінці дітей по відношенню до однолітків, дорослих, процесу навчання [9, с. 188].

13. В. Штерн = диспозиції особистості

Вільям Штерн (1871 — 1938) — німецький психолог. Згідно Штерну, особистість, під якою він розумів не тільки людську особистість, будь-який цілісний об'єкт, є неподільною на психічне і фізичне одиницею, цілісністю якої пояснюються її окремі прояви і функції. Штерн назвав цю концепцію «персоналістичною психологією» («Особистість і річ», 1906). Він провів великий цикл експериментальних досліджень з розвитку сприйняття, мовлення, розумових процесів у дітей; розробив методи тестування здібностей, висунувши поняття про «коефіцієнт інтелекту», який отримується шляхом ділення «розумового віку» на фізичний. Заклав основи диференціальної психології, виходячи з принципу конвергенції спадкових чинників і умов соціокультурного середовища [9, с. 450 – 451].

Диспозиція (або предиспозиція) — готовність, схильність суб'єкта до поведінкового акту, дії, вчинку, їх послідовності. У персоналістичській психології (У. Штерн) (див. Персоналізм) диспозиція позначає причинно не обумовлену схильність до дій, в теорії особистості Г. Олпорта — численні риси особистості (від 18 до 5 тис.), що створюють комплекс схильностей до певної реакції суб'єкта на зовнішнє середовище. У радянській психології термін диспозиція використовується переважно для позначення усвідомлених готовностей особистості до оцінок ситуації і поведінки, обумовлених її попереднім досвідом (див. Диспозиційна концепція) [9, с. 108].

Диспозиційна концепція (від лат. dispositio — розташування) — концепція, що характеризує соціальну поведінку особистості залежно від станів її готовності до певного способу дій. Диспозиційна концепція зв'язує готовність особистості до поведінки в даній соціальній ситуації з соціальними умовами попередньої діяльності, в яких формується стійка схильність до реалізації певних потреб суб'єкта у відповідних умовах. Диспозиційна концепція запропонована В.О.Ядовим. Вона розглядає диспозиції особистості як ієрархічно організовану систему, вершину якої утворюють загальна спрямованість інтересів і система ціннісних орієнтацій як продукт дії загальних соціальних умов, середні рівні — система узагальнених соціальних установок на різноманітні соціальні об'єкти і ситуації, а нижній — ситуативні соціальні установки як готовність до оцінки і дії в конкретних («мікросоціальних») умовах діяльності. Вищі диспозиції найбільш стійкі, що відповідає відносно вищій стабільності загальних соціальних умов діяльності

особистотсті (стійкі особливості способу життя великих соціальних спільнот), вони активно впливають на диспозиції рівнів, що пролягають нижче. Проте ситуативні соціальні установки, на відміну від узагальнених, володіють відносною самостійністю, що забезпечує адаптацію особистотсті до змінних (нестабільних) умов діяльності при збереженні стійкої цілісності її вищих генеральних диспозицій. Останні регулюють загальну спрямованість соціальної поведінки особистотсті, а диспозиції інших рівнів — поведінку в тій чи іншій сфері діяльності, спрямованість вчинків відносно певних соціальних об'єктів і ситуацій. В принципі, роль провідної диспозиції приймає на себе та (або ті), яка найповніше відповідає даним умовам і меті діяльності в даному «масштабі». Диспозиційна концепція дозволяє встановити зв'язки між соціологічними, соціально-психологічними і загальнопсихологічними підходами до вивчення соціальної поведінки особистотсті [9, с. 107 – 108].

14. Л. Клагес = основні спонуки

Основні спонуки – душевні імпульси, емоційні спонуки, явища душі.

Людвіг Клагес (10.12.1872, Ганновер, – 29.7.1956, Кільхберг), німецький психолог і філософ-іраціоналіст. За фахом хімік, жив у Мюнхені, де з 1905 вів семінар з проблем виразу (з 1919 у Кільхберзі поблизу Цюріха). Здобув широку популярність завдяки своїм роботам в галузі характерології (див. *Характер*) і графології, в основі яких лежить його вчення про вираз, яке впливає з уявлення про людину як душевнотілесну єдність (динаміка тіла — «явище» душі, душа — «сенс» живого тіла, виразні рухи — образи «душевних спонук», емоційних імпульсів). Вчення про вираз тлумачилося Клагесом як рід універсальної «космічної фізіогноміки». У руслі натурфілософських побудов німецького романтизму (К.Г.Карус), ідей І.Бахофена і Ніцше Клагес розвинув своєрідний варіант філософії життя, розглядаючи дух як «акосмічну» силу, що гальмує і руйнує спонтанну цілісність душевного життя, його несвідомий космічний ритм («Дух як супротивник душі», «Der Geist als Widersacher der Seele», Bd 1—3, 1929—32). Наслідком цієї іраціоналістської установки Клагеса є украй песимістична оцінка ним цивілізації як згубного для життя панування Духу [12, с. 256].

15. О.Ф. Лазурський = схильності, ставлення

Олександр Федорович Лазурський (1874—1917) — російський лікар і психолог. Дотримуючись природничонаукової орієнтації, розробив «характерологію» — психологічну концепцію індивідуальних відмінностей, що розглядалися в тісному зв'язку з діяльністю нервових центрів («Нарис науки про характери», 1909). У психічній реальності виділяв дві сфери: ендопсихіку як природжену основу особистотсті, що включає *темперамент, характер* і ряд інших психофізіологічних особливостей; екзопсихіку, що

розуміється як систему ставлення особистості до навколишнього світу («Загальна і експериментальна психологія», 1912). На цій основі побудував систему класифікації особистостей. Лазурський одним з перших почав проводити дослідження особистості в природних умовах діяльності досліджуваного [9, с. 184].

16. В. Райх = захисне утворення

Вільгельм Райх (24.3.1897, Добжчиніца, Галіція, —3.11.1957, Льюїсбург, штат Пенсільванія, США), австрійсько-американський лікар і психолог, представник ліворадикального фройдизму. З 1939 жив у США. В кінці 20-х рр. намагався об'єднати фройдизм з марксизмом (так званий фройдомарксизм), виступав з проповіддю сексуальної революції як невід'ємного елементу будь-яких соціальних реформ, з вимогою відміни всіх форм «репресивної» моралі, скасування моногамної сім'ї. Згідно Райху, будь-який авторитарний суспільний устрій заснований в решті решт на сексуальному придушенні, яке стає основою характеру і служить масовим джерелом неврозів («Масова психологія фашизму», «Massenpsychologie des Faschismus», 1933). Висловив ідею про вкоріненість пануючої соціальної системи в психічній структурі індивіда, що пізніше розвивалася в творах Фромма, Адорно і ін.

У вченні Райха про характер останній трактується як свого роду захисне утворення («панцир»), який оберігає індивіда як від зовнішніх дій, так і від його власних пригнічених потягів. На відміну від Фройда Райх бачить у спонтанних потягах первинну здорову основу, заперечуючи початкове існування агресивних і деструктивних потягів; культура, за Райхом, не потребує придушення і витіснення інстинктів. Відхід Райха від ортодоксального фройдизму завершився його розривом у 1934 з Міжнародною психоаналітичною асоціацією. Затверджуючи фізичну реальність психічної енергії, Райх гранично розширив поняття лібідо і з кінця 30-х рр. розвивав своєрідне натурфілософське вчення про універсальну космічну життєву енергію — «оргон».

У 1960-х рр. ідеї Райха були сприйняті на Заході рухом так званих нових лівих, які оголосили його своїм ідеологом [12, с. 564].

17. Е. Фромм = «втеча від свободи»

Еріх Фромм (1900 — 1980) — німецько-американський психолог, один з представників неофройдизму. Основну проблему людського існування убачав в екзистенціальній суперечності, яка полягає в порушенні природного, гармонійного зв'язку людини з природою і на цій основі з іншою людиною і з самим собою. Тотальне відчуження як характеристика людського буття існує з моменту розриву цього природного зв'язку. Вся активність людини підпорядкована вирішенню вказаної базової проблеми —

отриманню єдності зі світом і самим собою. Єдино адекватною відповіддю на проблему людського існування є, згідно Фромму, любов — форма людських стосунків, що дозволяє людині знайти справжнє «Я» («Мистецтво любові», 1964). Шлях до оздоровлення сучасного суспільства, несумісного з гуманістичними вимогами людської природи, лежить через моральне оновлення, духовне очищення людини [9, с. 433].

Еріх Фромм (23.3.1900, Франкфурт-на-Майні, - 18.3.1980, Муральто, Швейцарія), німецько-американський психолог і соціолог, представник неофройдизма. У 1929—32 співробітник Інституту соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні; у 1933 емігрував у США. Фромм відходить від біологізму Фрейда, наближаючись за своїми поглядами до антропології, психологізму і екзистенціалізму. Розробляючи цілісну концепцію особистості, Фромм прагнув з'ясувати механізм взаємодії психологічних і соціальних чинників у процесі її формування. Зв'язок між психікою індивіда і соціальною структурою суспільства виражає, за Фроммом, соціальний характер, у формуванні якого особлива роль належить страху. Страх пригнічує і витісняє в несвідоме риси, несумісні з пануючими в суспільстві нормами. Типи соціального характеру співпадають з різними історичними типами самовідчуженої людини [накопичуваний, експлуататорський, «рецептивний» (пасивний), «ринковий»]. Різні форми соціальної патології у сучасному буржуазному суспільстві Фромм також пов'язує з відчуженням. Критикуючи капіталізм як хворе, ірраціональне суспільство, Фромм з позицій надкласового гуманізму висував утопічний проект створення гармонійно «здорового суспільства» за допомогою методів „соціальної терапії”, зокрема, пропонував проект перевиховання американської нації [12, с. 749 – 750].

18. К. Леонгард = акцентуація як надмірне вираження рис характеру

Карл Леонгард (1904 – 1988) – німецький психіатр, невролог, психолог; («Акцентуовані особистості», 1976): акцентуація характеру як крайні варіанти норми, що граничать з психопатіями [див. 9, с. 15]. *А.Г.Маклаков* наводить наступний опис *акцентуацій характеру* (за К.Леонгардом): 1) гіпертимний тип (надзвичайна контактність, балакучість); 2) дістимний тип (низька контактність, небагатослівність); 3) циклоїдний тип (періодичні зміни настрою, манери спілкування); 4) збудливий тип (низька контактність, дратівливість, запальність, поганий контроль поведінки); 5) застрягаючий тип (занудливість, конфліктність, образливість, мстивість); 6) педантичний тип (акуратність, надійність, формалізм, занудливість); 7) тривожний тип (низька контактність, боязкість, невпевненість в собі); 8) емотивний тип (надмірна чутливість, жалісливість); 9) демонстративний тип (артистичність, хвастощі, егоїзм); 10)

екзальтований тип (висока контактність, балакучість, влюбливість); 11) екстравертований тип (висока контактність, балакучість, схильність до впливу, пристрасть до розваг); 12) інтровертований тип (низька контактність, замкнутість, упертість, ригідність мислення) [більш докладно див. 4, с. 571 – 573].

19. А.Є. Личко = акцентуація як надмірне посилення рис характеру підлітка

Андрій Євгенійович Личко (1926 – 1996) – вітчизняний психіатр; («Психопатії і акцентуація характеру у підлітків», 1977): патохарактерологічний діагностичний опитувальник (ПДО) побудований на трактуванні акцентуації як надмірному посиленні окремих рис характеру [більш докладно див. 4, с. 573 – 574]. *А.Г.Маклаков* наводить наступний опис *акцентуації характеру* (за А.Є.Личком): 1) гіпертимний тип (товариськість, самовпевненість, схильність до пустощів); 2) циклоїдний тип (періодична зміна настрою, підвищена дратівливість); 3) лабільний тип (крайня мінливість настрою з незначного приводу, залежність поведінки від настрою); 4) астеноневротичний тип (стомлюваність, дратівливість, примхливість); 5) сензитивний тип (підвищена чутливість, комплекс неповноцінності); 6) психастенічний тип (ранній інтелектуальний розвиток, схильність до роздумів, слабкість в практичних справах); 7) шизоїдний тип (замкнутість, байдужість до тих, що оточують, не завжди зрозумілі таким, що оточує); 8) епілептоїдний тип (жорстокість, владність, себелюбство); 9) істероїдний тип (егоцентризм, жадання уваги до себе); 10) нестійкий тип (слабовілля, тяга до розваг, неробства); 11) конформний тип (бездумне підпорядкування будь-яким авторитетам, схильність до моралізаторства, пристосовництва) [більш докладно див. 4, с. 573–576].

2. Структура характеру

20. Структура характеру = цілісна організація

Структура характеру – сукупність стійких зв'язків індивідуальних психічних властивостей, що виявляються в типових способах діяльності і формах поведінки. *Організація* – внутрішня впорядкованість, узгодженість взаємодії більш менш диференційованих і автономних частин цілого, яка обумовлена його будовою [12, с. 463].

21. Система ставлень = ставлення до людей праці, речей, себе

Система ставлень – система суб'єктивно-оцінних, свідомо-виборчих ставлень до дійсності на основі придбаного досвіду взаємин з людьми. *Ставлення* – оцінка явищ навколишній дійсності відповідно до

індивідуальної шкали еталонів належного. *Ставлення до людей, праці, речей, себе* – процес і результат оцінювання людей, праці, речей, себе згідно суб'єктивним уявленням про них в розрізі сформованої системи цінностей.

Ставленнь особистості концепція — сукупність теоретичних уявлень, згідно яким психологічним ядром особистості є індивідуально-цілісна система її суб'єктивно-оцінних, свідомо-вибіркових ставлень до дійсності, що є інтеріоризованим (див. Інтеріоризація) досвідом взаємин з іншими людьми в умовах соціального оточення. Система ставлень визначає характер переживань особистості, особливості сприйняття дійсності, характер поведінкових реакцій на зовнішні дії. Всі складові психічної організації людини — від самих нижчих до вищих її підструктур — зв'язуються так чи інакше із ставленнями, причому функціональні можливості людини в організації діяльності можуть бути визначені лише на рівні активного позитивного ставлення до її завдання. Позитивний або негативний досвід взаємин з людьми однозначно формує і відповідну систему внутрішніх ставлень особистості. Концепція ставлень особистості, висунута вперше О.Ф.Лазурським, була розроблена В.М.М'ясищевим і отримала подальший розвиток у роботах радянських психологів. Основні положення концепції ставлень особистості конкретизуються в патогенетичній концепції неврозів і психотерапевтичній практиці [9, с. 258].

22. Вольові риси = управління своєю поведінкою

Вольові риси – якості волі (цілеспрямованість, самостійність, рішучість, наполегливість, самовладання), що забезпечують вольову регуляцію поведінки. *Управління* – функція систем різної природи, що забезпечує збереження їх певної структури, підтримку режиму діяльності, реалізацію програми, цілі діяльності [12, с. 704]. *Поведінка* – процес взаємодії людини з навколишнім середовищем (предметне, предметно-знакове, соціальне середовище), що включає цільову регуляцію в ході вільного вибору і прийняття рішення, що ґрунтуються на світогляді, впливає на спрямованість і соціальну цінність поведінки [див. 12, с. 504]. *Управління своєю поведінкою* – збереження структури, підтримка режиму поведінки, реалізація його програми, досягнення мети.

23. Спрямованість особистості = детермінанта поведінки

Спрямованість особистості – сукупність стійких мотивів, орієнтуючих діяльність особи і відносно незалежних від наявних ситуацій [9, с. 230]. *Детермінанта поведінки* – причинна обумовленість процесу взаємодії людини з навколишнім середовищем, що визначає вибір мети, прийняття рішення про шляхи її досягнення.

24. Мотивація досягнення = потреба в успіху

Досягнення мотив (мотивація) — внутрішньо відносно стійке прагнення людини до успіхів у різних видах діяльності. Є одним з найважливіших серед сукупності чинників, що визначають мотивацію досягнення — поведінку людини, направлену на досягнення успіхів в житті.

Мотив досягнення пояснює внутрішньо- і міжіндивідуальні відмінності в орієнтаціях, інтенсивності і послідовності поведінкових актів, пов'язаних з досягненням успіхів.

Дослідження мотиву досягнення початі з появи теорії мотивації досягнення, розробленою американським дослідником Д. Мак-Клелландом і ін. (1953). Подальший розвиток вона отримала в роботах Дж.Аткінсона, який запропонував формулу для оцінки мотивації досягнення (1958), і Г.Хекхаузена (1963). Згідно Д.Мак-Клелланду і ін., мотив досягнення формується прижиттєво в досвіді раннього дитинства під впливом виховання дитини в сім'ї. Його внутрішню, спонукальну основу складають афективно забарвлені емоційні асоціації, пов'язані з успіхами і підкріплені відповідними діями з боку батьків. Якщо їх підкріплення асоціюються з успіхами, а покарання з невдачами в діях, направлених на досягнення певного результату в роботі і грі, то у дитини виникає і розвивається мотив досягнення. Для його кількісної оцінки Д.Мак-Клелланд і його колеги на основі Тематичного апперцептивного тесту ТАТ Г.Мюррея розробили проєктивну методику, згодом вдосконалену Хекхаузеню. Пізніше (1961) Д.Мак-Клелландом була зроблена спроба пояснити на основі запропонованої ним теорії мотивації досягнення соціально-економічний розвиток різних країн і народів [...] [9, с. 99].

Мотив досягнення — характеристика мотиваційної сфери людини, що відображає прагнення до якнайкращого виконання діяльності в ситуаціях досягнення. Ці ситуації, широко поширені в професійній, учбовій, спортивній і ін. видах соціально значущої діяльності, характеризуються наявністю двох умов: завданням, яке необхідно виконати, і стандартів якості виконання цього завдання (результат може бути оцінений позитивно або негативно). У цих ситуаціях актуалізується неспецифічна по відношенню до конкретного змісту діяльності соціогенна потреба, яка представлена двома протилежно направленими тенденціями: прагненням досягти успіху і прагненням уникнути неспіху при виконанні завдання. Перша з них виявляється в ініціативній поведінці, прагненні людини до змагання і розумного ризику. У разі переважання тенденції уникнення неспіху людина ухиляється від участі в діяльності, пов'язаної з ризиком і необхідністю проявляти ініціативу і відповідальність, постійно вибирає лінію поведінки, що зводить до мінімуму вірогідність нанесення збитку власному престижу. Розроблені спеціальні методики дослідження мотивації досягнення: найбільшого поширення

набули різні модифікації методу тематичної апперцепції, але використовуються і методики опитувального типу.

Особливості мотиву досягнення особистості, що інтенсивно формуються в дитинстві, повинні враховуватися в ході виховання і навчання, зокрема при проведенні професійно-орієнтаційної роботи в школі [8, с. 198].

Досягнення мотивація (від франц. motif — спонукальна причина) — один з різновидів мотивації діяльності, яка пов'язана з потребою індивіда добиватися успіхів і уникати невдач. Дослідження мотивації досягнення були початі в 50-х рр. американським ученим Д.С.Мак-Клелландом, якому вдалося виявити індивідуальні відмінності в мотивації досягнення за допомогою тематичного апперцептивного тесту (ТАТ) Г.А.Мюррея (див. Проективний метод). Розвиток мотивації досягнення пояснювався Мак-Клелландом і його колегами особливостями соціалізації, наприклад ціннісними орієнтаціями у представників тих чи інших соціальних шарів. Мак-Клелланд вважав, що формування мотивації досягнення залежить від сприятливих умов виховання і благополучного середовища і відповідно до теорії соціального наuczіння (див. Наuczіння соціальне). Мотивація досягнення є побічним продуктом більш фундаментальних соціальних мотивів. Подальші роботи Дж.Аткінсона, Н.Фізера, Х.Хекхаузена і ін. показали, що тут випускаються з уваги ранні форми діяльності досягнення, яку діти здійснюють спонтанно і навіть всупереч виховному впливу дорослих. Оскільки спочатку переважаюче визначення мотиву досягнення як «прагнення до підвищення рівня власних можливостей» не пояснювало певних особливостей розвитку, були введені конкретні мотиваційні змінні, що встановлюють взаємозв'язок між діяльністю і мотивом досягнення. Це: 1) особистісні стандарти (оцінка суб'єктивної вірогідності успіху, суб'єктивної трудності завдання і т. ін.); 2) привабливість самооцінки (привабливість для індивіда особистого успіху або невдачі в даній діяльності); 3) індивідуальні переваги типу атрибуції (приписування відповідальності за успіх або невдачу собі або навколишнім обставинам). Дослідження показали, що основні типи поведінки, направлені на досягнення успіху або уникнення неуспіху, складаються між 3-ма і 13-тьма роками життя людини і формуються як під впливом батьків (особливо вимогливості матері), так і під впливом навколишнього середовища. У віці 3—5 років сильніша і орієнтована на успіх мотивація досягнення складається, коли успіх заохочується похвалою і прихильністю батьків або вихователів. Разом з тим дослідження Х.Хекхаузена показали, що санкції осуду в ситуації невдачі можуть не сприйматися дитиною негативно, якщо здійснюються в обстановці дружельюбності і пошани. У свідомості 4—5-річної дитини реакції батьків на його успіхи або невдачі вже не носять характер простого підкріплення (у сенсі винагороди або покарання). Коли дитині стає ясно, наскільки складним і трудомістким повинне бути завдання, щоб у разі невдачі не викликати докорів, їй опосередковано стає відомим

стандарт вимог до неї, тобто стандарт, за яким оцінюються його успіхи. Тоді надмірну похвалу за кожну малість вона може із засмученням сприймати як невіру дорослих в її здібності і, навпаки, несхвалення при невдачі і відсутність похвали при успіху — як високу думку про його можливості. На формування високої потреби в досягненні успіху впливає ступінь емоційної включеності батьків у справи дитини, а також навколишнє оточення. Найбільш сприятливою є ситуація поєднання ненав'язливого тиску батьків і високої насиченості середовища спонукаючими чинниками. Тоді виявляється максимум можливостей для самостійної перевірки дитиною своїх умінь і можливостей (С. Трудевінд) [9, с. 110–111].

Заздрість — прояв мотивації досягнення, при якій чийсь реальні або уявні переваги в придбанні соціальних благ (матеріальних цінностей, успіху, статусу, особистих якостей і ін.) сприймаються суб'єктом як загроза цінності «Я» і супроводжуються афективними переживаннями (див. Афект) і діями. Соціально-історичні витоки заздрості виявляються, за К.Марксом, у суспільно-економічних системах, заснованих на принципі споживання, внаслідок чого в суспільстві відбувається відчуження особистості людини як такої. Психологічною основою заздрості є несформоване у індивіда моральне почуття гуманності (ставлення до іншого, як до себе самого) і відсутність співрадіння його успіхам. Феноменологія заздрості представлена спектром проявів, добре відомих буденній свідомості: це так звана «біла заздрість» — мотивація досягнення особи, коли визнання чужого успіху виявляється для неї стимулом творчої активності і прагнення до змагання. Крайньою формою виразу заздрості є «чорна заздрість» — негативна емоція, яка спонукає суб'єкта здійснювати зловмисні дії з усунення чужого успіху, благополуччя, радості. Мотиви блокування чужого успіху або його дискредитація, а деколи і пряма агресія в адресу об'єкту заздрості («синдром Сальєрі»), що виникають в цьому випадку у суб'єкта, роблять деструктивний вплив на саму особу, яка заздрить, приводять до розвитку у неї невротичної симптоматики. У онтогенезі заздрість як ситуативна реакція з'являється достатньо пізно в результаті морального егоцентризму дитини, конкурентного характеру ігор, депривації потреби у визнанні. Усуненню заздрості в дитячому віці сприяють підвищення рівня ідентифікації із значущими іншими, наявність позитивно забарвлених переживань дітей в ході спільної діяльності і спілкування [9, с. 118].

25. Досягнення успіху = ініціативність, активність

Досягнення успіху — реалізація плану отримання результату, адекватного існуючим стандартам і умовам виконуваного завдання. *Ініціативність* — характеристика поведінки, що відображає його ініціацію внутрішньою спонукою. *Активність* — характеристика поведінки, що відображає інтенсивність дій з досягнення мети.

26. Уникнення неуспіху = ухилення від активності

Уникнення неуспіху – захисне ухилення від прийняття завдання, виконання якого зв'язане з можливою невдачею. *Ухилення від активності* – характеристика поведінки, що відображає особливості самооцінки людини в контексті завдань певного рівня трудності.

27. Особливість мотивації = програма поведінки

Особливість мотивації – співвідношення одиничного і загального [див. 12, с. 469] у виразі стійких мотивів, що містяться в загальній структурі спрямованості особистості конкретної людини, що формується в процесі виховання [6, с. 71]. *Програма поведінки* – система стійких мотивів і способи їх реалізації.

28. Акцентуація характеру = загострення рис характеру

Акцентуація характеру — поняття, яке введене К. Леонгардом і означає надмірну вираженість окремих рис характеру і їх поєднань (див. Синдром), що являє крайні варіанти норми, які граничать з психопатіями. Акцентуація характеру відрізняється від останніх відсутністю одночасного прояву властивої психопатіям тріади ознак: стабільності характеру в часі, тотальності його проявів у всіх ситуаціях, соціальної дезадаптації (П.Б.Ганнушкін, О.В.Кербіков). Акцентуації характеру властива уразливість особистості по відношенню не до будь-яких (як при психопатіях), а лише до певного роду психотравмуючих дій (див. Психогенії), адресованим до так званого «місця найменшого опору» даного типу характеру, при збереженні стійкості до інших. Залежно від ступеня вираженості розрізняють явну і приховану (латентну) акцентуацію характеру, яка може переходити одна в одну під впливом різних чинників, серед яких важливу роль грають особливості сімейного виховання, соціального оточення, професійної діяльності, фізичного здоров'я. Оформляючись до підліткового віку, більшість акцентуацій характеру, як правило, з часом згладжуються, компенсуються (див. Компенсація). І лише при складних психогенних ситуаціях, які тривало впливають на «слабку ланку» характеру, можуть не тільки стати ґрунтом для гострих афективних реакцій (див. Реактивний стан), неврозів, але і з'явитися умовою формування психопатичного розвитку («краєвих психопатій»). Оскільки акцентуація характеру граничить з відповідними видами психопатичних розладів, їх типологія базується на детально розробленій в психіатрії класифікації психопатій, відображаючи, проте, і властивості характеру психічно здорової людини. На підставі різних класифікацій (К.Леонгард, П.Б.Ганнушкін і ін.) виділяються наступні основні типи акцентуації характеру: 1) циклоїдний — чергування фаз гарного і поганого настрою з різним періодом; 2)

гіпертимний — постійно піднесений настрій, підвищена психічна активність з жаданням діяльності і тенденцією розкидатися, не доводити справу до кінця; 3) лабільний — різка зміна настрою залежно від ситуації; 4) астенічний — швидка стомлюваність, дратівливість, схильність до депресій і іпохондрії; 5) сензитивний — підвищена вразливість, боязливість, загострене почуття власної неповноцінності; 6) психастенічний — висока тривожність, недовірливість, нерішучість, схильність до самоаналізу, постійних сумнівів і міркувань, тенденція до утворення obsesій і ритуальних дій; 7) шизоїдний — відгородженість, замкнутість, інтроверсія (див. Екстраверсія-інтроверсія), емоційна холодність, що виявляється у відсутності співпереживання (див. Емпатія), труднощах у встановленні емоційних контактів, недолік інтуїції в процесі спілкування; 8) епілептоїдний — схильність до злобно-гужливого настрою (див. Дисфорія) з агресією, що накопичується, виявляється у вигляді нападів люті і гніву (іноді з елементами жорстокості), конфліктність, в'язкість мислення, скрупульозна педантичність; 9) параноальний — підвищена підозрілість і хвороблива образливість, стійкість негативних афектів, прагнення до домінування, неприйняття думки інших і, як наслідок, висока конфліктність; 10) демонстративний (істероїдний) — виражена тенденція до витіснення неприємних для суб'єкта фактів і подій, до брехливості, фантазування і удавання, використовуваним для залучення до себе уваги, що характеризується авантюристичністю, пихатістю, «втечею в хворобу» (див. Іпохондрія) при незадоволеній потребі у визнанні; 11) дістимний — переважання зниженого настрою, схильність до депресії, зосередженість на похмурих і сумних сторонах життя; 12) нестійкий — схильність легко піддаватися впливу оточуючих, постійний пошук нових вражень, компаній, уміння легко встановлювати контакти, що носять, проте, поверхневий характер; 13) конформний (див. Конформність) — надмірна підкорюваність і залежність від думки інших, недолік критичності і ініціативності, схильність до консерватизму. На відміну від «чистих» типів, значно частіше зустрічаються змішані форми акцентуації характеру — проміжні типи (результат одночасного розвитку декількох типових рис) і амальгамові (нашарування нових рис характеру на його структуру, що склалася), такі, що утворюються за певними законами. Психологічна діагностика (див. Психодіагностика) типів і ступеня вираженості акцентуації характеру здійснюється як за допомогою спеціальних створених для цієї мети методик (у нашій країні найбільш популярний «Патохарактерологічний діагностичний опитувальник» А.С.Личко, Н.Я.Іванова), так і шляхом використання універсальних особистісних опитувальників, зокрема ММПІ, шкали якого містять зони нормальних, акцентуованих і патологічних проявів властивостей характеру. Врахування акцентуацій характеру необхідне для здійснення індивідуального підходу у вихованні дітей і підлітків,

профорієнтації, вибору адекватних форм індивідуальної і сімейної психотерапії [9, с. 15 – 17].

3. Природа і прояв характеру

29. Темперамент = динамічні особливості прояву характеру

Темперамент – стійке поєднання психодинамічних властивостей (інтенсивність, швидкість, темп, ритм), що виявляються в діяльності і поведінці [9, с. 394 – 395]. *Динаміка психічної діяльності* – динамічні особливості психічних процесів (інтенсивність, швидкість, темп, ритм), і, отже, типових для даної людини форм поведінки.

30. Темперамент і характер = інтегральна характеристика індивіда

Інтегральна характеристика індивіда – психологічна характеристика людини (поєднання психодинамічних властивостей, склад душевного життя) в її стійких взаємодіях з навколишнім світом.

Індивід – див. с. 149.

Індивідуальність (від лат. *individuum* — неподільне, особина) — неповторна своєрідність психіки кожної людини, що здійснює свою життєдіяльність як суб'єкта розвитку суспільно-історичної культури.

Неповторність її психіки визначається органічною єдністю і цілісністю процесу розвитку її потреб і здібностей, що формуються тільки в діяльному спілкуванні з живими, неповторними носіями цієї культури. Необхідними посередниками (засобами) цього спілкування служать предметні форми, способи і засоби культури; знаряддя і продукти всіх видів суспільно-історичної діяльності (праці), мова, знання, навички, уміння тощо. У спілкуванні визначається і людський зміст мети розвитку всієї сукупності здібностей і потреб індивіда.

Живе, діяльне, здійснюване за допомогою своїх загальнозначущих (загальних) засобів, а тому і цілеспрямоване спілкування, що формує потреби і здібності людини, визначило і у філогенезі (точніше — в антропогенезі), визначає і в онтогенезі (наприклад, утворення церебральних структур, що продовжується до 10 — 12 років) соматичні і функціональні органи цих потреб. Природною передумовою людського антропосоціогенезу виступає при цьому біологічна організація життєдіяльності тварини — предка людини. Передумовою онтологічного розвитку потреб і здібностей людини (у тому числі і їх неповторних особливостей) служить спадково визначувана соматична організація (організм) і його внутрішньоутробний розвиток. Але в цьому останньому

випадку слід мати на увазі, що сама ця передумова є вже і результат антропосоціогенезу, що вбирає в себе, крім того, ще і соматичні форми фіксації (спадкоємство) досвіду саме людського спілкування, реалізованого в попередніх поколіннях. Інакше кажучи, характерна для виду *Homo sapiens* морфологічно-фізіологічна єдність організму не тільки передумова, але і результат історичного розвитку форм і способів людської діяльності. К.Маркс писав, що навіть «утворення п'яти зовнішніх відчуттів — це робота всієї попередньої усесвітньої історії» [Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 122]. Тому визначення індивідуальності людини не тільки не співпадає з визначенням її в біології, але і прямо виключає їх отождолення. Біологічний індивід, що належить до певної популяції, сам є тільки «знаряддям» (посередником) пристосування виду. Видоспецифічна програма його життєдіяльності — його потреби і «здібності», так само як і всі основні засоби її реалізації, визначені філогенезом і повністю представлені видоспецифічними особливостями його організму («зovníшні») організму засоби також визначені спадковою програмою життєдіяльності індивіда). Індивідуальні (властиві даному організму) особливості цієї програми не виходять за рамки видових. Індивідуальні відхилення генетичної основи видової програми — вихід за рамки виду, що за відповідних умов може покласти начало іншому виду.

Між людиною і природою посередником служать не стільки морфологічно-фізіологічні особливості організму, скільки предметні форми цивілізації, і перед усім знаряддя праці. Отримуючи лише частину «програми» своєї життєдіяльності за спадком (причому і в соматичній спадковості людини опосередкований процес її антропогенетичного пристосування до знаряддевої діяльності і спілкування), людина основну програму свою (життєві цілі) і всі засоби її реалізації знаходить не в «будові» свого організму, не в його органічних функціях і структурах як таких, а в предметних формах культури, в способах і засобах спілкування, які вона застає при народженні. Тільки в процесі своєї суспільної (у спілкуванні здійснюваної) життєдіяльності реалізуються всі (історією суспільства перетворені і знов сформовані) функції її органічного тіла.

Як індивід людина може відокремитися тільки в суспільстві. Народжується, звичайно, не «тіло взагалі», а цілком певна дитина, кожна зі своїми задатками. Тим самим вона володіє потенційною можливістю жити в спілкуванні з іншими людьми, відособлюючись як індивід *Homo sapiens* і розвиваючи далі свою індивідуальність.

Поза форм спілкування, що історично склалися, вона, як правило, не виживає. Рідкісні виключення — «виховання» дітей тваринами — тільки підтверджують це правило, бо вельми недовговічне життя таких дітей менш за все є життям людського індивіда. Так само і патологія, що робить організм нездатним до спілкування, а тим самим і до відособлення як індивіда *Homo sapiens*, зводить само його існування (штучно підтримуване)

до чисто біологічного факту, і «індивідом» він є лише формально, завдяки наявності певних морфологічних особливостей.

Індивідуальність людини формується на основі успадкованих задатків в процесі виховання, потім — і це головне для людини — у процесі свідомого самовиховання.

Все це слід мати на увазі, оскільки в емпіричному природознавстві (а вслід за ним у психології і педагогіці) термін індивідуальність часто використовується як синонім терміну «індивід», який у свою чергу є лише позначення неповторної сукупності ознак, властивих окремому організму і що відрізняють даний організм від всіх інших, належать до того ж виду (до тієї ж популяції). Тим же способом емпіричне природознавство визначало і суть виду (людини зокрема), зводячи її до сукупності загальних всім індивідам властивостей, тобто до сукупності абстрактних визначень. «Але, - як писав К. Маркс, - суть людини не є абстракт, властивий окремому індивідові. У своїй дійсності вона є сукупність всіх суспільних відносин» [Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 3]. Тому кожен індивід *Homo sapiens*, що відокремився, є індивідуальність постільки, поскільки сама його людська суть формувалася як цілеспрямоване здійснення його власних відносин, тобто як його власна, ним творена, неповторна біографія, як історія його життя [8, с. 129 – 131].

Індивідуальність, неповторна своєрідність якого-небудь явища, окремої істоти, людини. У найзагальнішому плані індивідуальність як особливе, таке, що характеризує дану одиничність в її якісних відмінностях, протиставляється типовому (див. Тип) як загальному, властивому елементам даного класу або значної частини їх.

Ідея індивідуальності в античній філософії була пов'язана перш за все з розробкою давньогрецькими атомістами Левкіппом і Демокритом поняття атома, або індивіда. Починаючи з епохи Відродження, акцентування індивідуальності окремої людини в протилежність традиційним суспільним зв'язкам і встановленням стають початковою точкою новоевропейського індивідуалізму. У філософії 17 ст. поняття індивідуальність отримує найбільш повний розвиток у Лейбніца в його вченні про монади як про безліч замкнутих в собі специфічних субстанцій буття. Поняття монади як одушевленої життєвої індивідуальності використовується і Гете. Увага до індивідуального, зокрема розуміння історичних епох як необоротних індивідуальних утворень, характерна для світобачення романтизму і пізніше для висхідної до нього за своїми духовними витоками філософії життя.

У різних науках поняття індивідуальності отримує різний сенс залежно від тієї чи іншої його конкретизації. У біології індивідуальність характеризує специфічні риси даної особини, даного організму, що полягають в своєрідності поєднання спадкових і придбаних властивостей. У психології проблема індивідуальності

ставиться у зв'язку з цілісною характеристикою окремої людини в самобутньому різноманітті її властивостей (темпераменту, характеру тощо) [12, с. 206 – 207].

31. Діяльність, спілкування = формування рис характеру

Формування рис характеру – сукупність зовнішніх дій у вигляді нормативних вимог і вимог ситуації, що вимагають від суб'єкта дій у відповідь, адекватних їх змісту і модальності.

Альтруїзм — поняття, що позначає форми поведінки людини, орієнтовані на задоволення чужих інтересів без свідомого урахування їх вигоди для себе. Альтруїзм може бути визначений як будь-яка поведінка, направлена на надання допомоги іншій людині незалежно від лежачих в її основі мотивів і зв'язку з цілями і завданнями суспільства. Це визначення найчастіше використовується в західній соціально-психологічній літературі, де термін альтруїзм був введений О. Контом. При дослідженні альтруїзму звертають увагу, або на саму поведінку, направлену на надання допомоги іншому, або на її мотиви. Акт надання допомоги розглядається як альтруїстичний, коли він мотивований не власними інтересами особи, що надає допомогу, а очікуваннями її позитивних наслідків для іншої людини. Суб'єктивно альтруїзм виявляється у почутті симпатії до інших людей, філантропічних спонуках тощо. При розгляді поведінки, направленої на надання допомоги іншим людям в умовах спільної діяльності, радянські дослідники акцентують увагу на вивченні зв'язку відповідних дій із змістом, цілями і завданнями суспільно корисної діяльності (див. Дієва групова емоційна ідентифікація) [8, с. 17].

Гуманність (від лат. *humanus* — людський) — обумовлена етичними нормами і цінностями система установок особистості на соціальні об'єкти (людину, групу, живу істоту), яка представлена в свідомості переживаннями співчуття і співрадіння і реалізується в спілкуванні і діяльності в актах сприяння, співучасті, допомоги. Поняття «гуманність» як соціальної установки, що включає пізнавальний, емоційний і поведінковий компоненти, застосовується при аналізі широкого кола проблем, пов'язаних із засвоєнням моральних норм, емпатією, з вивченням так званої «допомагаючої поведінки» і ін. Поняття «гуманність» знімає зіставлення «альтруїзм — егоїзм», що передбачає або принижуючу жертвність, або корисливе себелюбство. У своїй розвиненій формі гуманність суб'єкта виступає в групах високого розвитку (див. Рівень групового розвитку), де вона є способом існування міжособистісних стосунків, при яких кожен член колективу ставиться до іншого, як до себе самого, і до себе, як до іншого, виходячи з цілей і завдань спільної діяльності. У колективі кожній особистості забезпечена не тільки належна пошана, але і висока вимогливість. Емпіричним втіленням гуманності є колективістська ідентифікація. Формування гуманності в

онтогенезі пов'язане з розвитком самосвідомості дитини, виділенням себе з соціального оточення. Дослідження показали, що величезне значення в становленні гуманності дитини належить спільній діяльності, що припускає реальну співпрацю дитини спочатку з дорослим, потім з однолітком. Спільна діяльність створює спільність емоційних переживань, а зміна позицій в грі і спілкуванні формує у дитини гуманне ставлення до значущих інших, від безпосередніх проявів емоційної чуйності (таких, як співчуття неблагополуччю і співрадіння успіхам) вона переходить до опосередкованих моральними нормами актам співучасті в спільній діяльності. Вивчення закономірностей становлення і розвитку гуманності як характеристики особистості, а також механізмів її функціонування є важливим завданням морального виховання людини, формування всесторонньо розвиненої особистості. [9, с. 91 – 92].

Мужність — особистісна якість, що виражається в здатності діяти рішуче і доцільно в складній небезпечній обстановці, контролювати імпульсивні пориви, долати можливе почуття страху і невпевненості, в умінні мобілізувати всі сили на досягнення мети. Вищий прояв мужності — героїзм [9, с. 220].

Відповідальність — здійснюваний в різних формах контроль над діяльністю суб'єкта з погляду виконання ним прийнятих норм і правил. Розрізняють зовнішні форми контролю, що забезпечують покладання на суб'єкта відповідальності за результати його діяльності (підзвітність, караність тощо), і внутрішні форми саморегуляції його діяльності (почуття відповідальності, почуття обов'язку). Відповідальність особистості перед суспільством характеризується свідомим дотриманням моральних принципів і правових норм, що виражають суспільну необхідність. Відповідальність як риса особистості формується в процесі спільної діяльності в результаті інтеріоризації соціальних цінностей, норм і правил. У роботах радянських психологів підкреслюється, що істотний вплив на ухвалення відповідальності за успіх або невдачу в спільній діяльності надають рівень розвитку групи (див. Рівень групового розвитку), її згуртованість (див. Згуртованість групова), близькість ціннісних орієнтацій, емоційна ідентифікація; доводиться принципова можливість цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу на процес формування у членів колективу самокритичної і адекватної оцінки ступеня особистої відповідальності за результат загальної справи [9, с. 257].

Працьовитість — риса характеру, що полягає в позитивному ставленні особи до процесу трудової діяльності. Виявляється працьовитість в активності, ініціативності, сумлінності, захопленості і задоволеності самим процесом праці. У психологічному плані працьовитість передбачає ставлення до праці як до основного сенсу життя, потребу і звичку трудитися. Для виховання працьовитості необхідно, щоб людина бачила і розуміла сенс і результати своєї праці. [...] [9, с. 411].

Спостережливість – здатність людини, яка виявляється в умінні помічати істотні, характерні, у тому числі і малопомітні, властивості предметів і явищ. Спостережливість передбачає цікавість, допитливість і отримується в життєвому досвіді. Розвиток спостережливості — важливе завдання формування пізнавальної установки і адекватного сприйняття дійсності [9, с. 227].

Толерантність (від лат. *tolerantia* — терпіння) — відсутність або ослаблення реагування на який-небудь несприятливий чинник в результаті зниження чутливості до його дії. Наприклад, толерантність до тривоги виявляється в підвищенні порогу емоційного реагування на загрозову ситуацію, а зовні — у витримці, самовладанні, здатності тривало виносити несприятливі дії без зниження адаптивних можливостей (див. Адаптація) [9, с. 401 – 402].

Упевненість у собі — переживання людиною своїх можливостей, як адекватних тим завданням, які перед нею стоять в житті, так і тим, які вона ставить перед собою сама. Упевненість у собі в якому-небудь виді діяльності має місце в тих випадках, коли самооцінка людини в цьому виді діяльності відповідає її реальним можливостям. Якщо самооцінка вища або нижча за реальні можливості, має місце відповідно самовпевненість або невпевненість у собі. Упевненість у собі (так само як і невпевненість або самовпевненість) може виявлятися в окремих видах діяльності або ставленні до дійсності, але може стати і стійкою якістю особистості, розповсюджуючись на ті види діяльності, в яких у людини немає ще досвіду.

Виховання упевненості у собі полягає у формуванні у людини адекватних, відповідних її можливостям домагань і самооцінок. Це має велике значення для розвитку здібностей, а також для формування всіх сторін особистості людини, і перш за все її емоційної сфери. Невпевненість у собі і самовпевненість часто пов'язані з негативними емоційними переживаннями, які гальмують і спотворюють нормальний хід психічного розвитку людини (див. Афекти, Рівень домагань особистості) [9, с. 376].

Честолюбство — вираженість в осіб мотивів досягнення першості, прагнення до слави, до отримання нагород, до почесного положення в якій-небудь галузі діяльності, сфері суспільного життя. Гіпертрофоване честолюбство посилюється пихатістю — зарозумілим ставленням до інших. Честолюбство як прагнення до суспільного визнання може грати об'єктивно відносно позитивну роль, стимулюючи підвищену соціальну активність людини. Але, будучи індивідуалістичним за своїм характером, воно перешкоджає вихованню особистості у дусі колективізму, потреби в розумному поєднанні суспільних і особистих інтересів [9, с. 445].

Авторитарність (від лат. *autoritas* — вплив, влада) — соціально-психологічна характеристика особистості, що відображає її прагнення максимально підпорядкувати своєму впливу партнерів по взаємодії і

спілкуванню. Авторитарність пов'язана з такими особистісними рисами, як агресивність (див. Агресія), завищена самооцінка і рівень домагань, схильність до слідування стереотипам, слабка рефлексія тощо. На поведінковому рівні авторитарність нерідко виявляється в прагненні індивіда в що б те не стало добитися домінуючого положення в групі, зайняти максимально високу позицію в структурі влади. Найяскравіше авторитарність виявляється в автократичному тиску керівника (лідера) на підлеглих (ведених), усуненні інших людей від участі в рішенні найважливіших питань, як стратегічних, так і тактичних. Такий керівник строго контролює розв'язання будь-якої задачі, жорстко присікає ініціативу членів групи, сприймаючи її як акт свавілля і посягання на його авторитет і гідність, суб'єктивно оцінює досягнуті результати, керуючись власними установками [9, с. 8].

Конформність (від англ. conform — примиряти, погоджувати, пристосовувати, підкорятися) — тенденція людей змінювати свою поведінку так, щоб це відповідало поведінці і вимогам інших людей.

Початок дослідження конформності індивіда в групі був покладений роботами американського ученого С. Аша. У роботах С. Аша і його послідовників конформність виступала як тенденція індивіда в групі піддаватися впливу останніх, некрітично змінювати свою поведінку відповідно до вимог більшості. Конформність виявляється в тих випадках, коли між власною думкою індивіда і позицією більшості оточуючих існують розбіжності, що свідомо усуваються індивідом шляхом безумовного, як би автоматично встановлюваної ним згоди з думкою останніх, незалежно від того, відповідає чи не відповідає вона власній внутрішній позиції індивіда, суперечить чи не суперечить прийнятим нормам і стандартам морально-етичного плану. Конформна поведінка констатується там і тоді, де фіксується наявність конфлікту між думкою індивіда і думкою групи, і подолання цього конфлікту здійснюється шляхом угодовства і примиренства на користь думки групи.

У буденній мові слово «конформізм» має значення «присосовництва». Міра конформності — це і є міра присосовництва індивіда до вимог оточуючих. Крізь теоретичне визначення і експериментальну схему виявлення конформності на Заході виразного просвічує механістичне за своєю суттю трактування взаємодій і взаємин індивідів, де особа виявляється підпорядкованою дії силових полів і ліній.

Критично оцінюючи дослідження конформності, радянські учені підкреслюють, що існують три способи реагування індивіда на груповий «тиск»: 1. Навіюваність (безконфліктне і, як правило, несвідоме ухвалення думки групи). 2. Конформність (усвідомлена зовнішня згода при внутрішній розбіжності). 3. Колективістичне самовизначення (свідома солідарність особи з колективом, ухвалення і активне відстоювання його цінностей, норм і стандартів, переконань, ідеалів і установок). Колективістичне

самовизначення виступає як справжня альтернатива як конформності, так і навіюваності (див. Самовизначення колективістичне) [8, с. 162].

Конформність (від лат. *conformis* – подібний, згідний) – податливість людини реальному або уявному тиску групи, що виявляється в зміні її поведінки і установок відповідно до позиції більшості, яка спочатку не розділялася нею. Розрізняють зовнішню (публічну) і внутрішню (особисту) конформність. Перша є демонстративним підпорядкуванням нав'язуваній думці групи з метою заслужити схвалення або уникнути осуду, а можливо, і жорсткіших санкцій з боку осіб, що належать до неї; друга — дійсне перетворення індивідуальних установок в результаті внутрішнього ухвалення позиції оточуючих, оцінюваної як більш обґрунтованої і об'єктивної, чим власна точка зору. Внутрішня конформність, як правило, супроводжується зовнішньою, яка, навпаки, зовсім не завжди передбачає особистісну згоду з мимоволі дотримуваними груповими нормами. При всіх відмінностях обидві форми конформності близькі в тому, що служать специфічним способом вирішення усвідомленого конфлікту між особою і домінуючою в групі думкою на користь останньої: залежність людини від групи вимушує шукати справжньої або уявної згоди з нею, підстроювати свою поведінку під еталони, що здаються чужими або незвичними. Особливим різновидом тієї ж залежності є негативізм (нонконформізм) — прагнення в що б те не стало поступати всупереч позиції пануючої більшості, за всяку ціну і у всіх випадках стверджувати протилежну точку зору. Переважним предметом експериментальних досліджень, починаючи з робіт С. Аша, виступила зовнішня конформність, що вивчається за допомогою методу «підставної групи» в реальному або апаратурному (Р. Кратчфілд) варіантах. Згідно з емпіричними даними, рівень конформності визначається комплексом причин, зокрема: 1) характеристиками індивіда, що піддається груповому тиску (стать, вік, національність, інтелект, тривожність, навіюваність і т. ін.); 2) характеристиками групи, що є джерелом тиску (розмір, ступінь однотайності більшості, тобто наявність і кількість членів групи, що відхиляються від спільної думки, і ін.); 3) особливостями взаємозв'язку індивіда і групи (статус індивіда в групі, ступінь його прихильності до неї, рівень взаємозалежності індивіда і групи в отриманні винагороди і ін.); 4) змістом завдання, ступенем зацікавленості людини в ньому, її компетентністю і ін. Альтернативою конформності і негативізму є самостійне вироблення і відстоювання власної позиції. Незалежність не виключає солідарності особи з групою, але не через тиск, а на основі свідомої згоди з нею (див. Колективістське самовизначення). В зв'язку з цим провоковану конформністю однаковість внутрішньо групової поведінки слід відрізнити від єдності, що виникає завдяки спільності самостійно сформованих поглядів, а також від природного для будь-якої групи процесу нормалізації, що передбачає взаємний вплив всіх її учасників і знаходження загально

прийняттю компромісу. Крім того, конформність як спосіб поведінки відрізняється від навіюваності — некритичного прийняття чужої точки зору і підпорядкування (покори), коли людина змінює свою поведінку відповідно до прямої вказівки законного авторитету. Розвиток досліджень конформності, як і в цілому проблематики соціального впливу, пов'язаний з розробкою концепції «активної меншини», запропонованої С. Московічі. Згідно даної концепції, конформність може бути розглянута як форма переговорів між індивідом (меншиною) і групою (більшістю), включеними в конфлікт з приводу визначення деякої реальності (наприклад, істинності суджень, поглядів тощо). З цієї точки зору, підкріпленою результатами численних експериментальних досліджень, разом з конформністю, тобто рухом індивіда назустріч групі, можливий і інший результат названого конфлікту, а саме прийняття більшістю або його частиною позиції меншини. Вплив меншини обумовлений стилем її поведінки (послідовністю, наполегливістю, консистентністю), а також особливостями сприйняття меншини більшістю (зокрема, оцінкою її компетентності, значущості), характером ідей, що відстоюються, і іншими чинниками [9, с.175].

Брехливість — форма поведінки, що полягає в навмисному спотворенні дійсності ради досягнення бажаної мети або прагнення уникнути небажаних наслідків.

У тих випадках, коли брехливість стає звичною формою поведінки, вона закріплюється і перетворюється на якість особистості.

Слід розрізняти брехливість і дитяче фантазування (див. Уява). Дитина часто схильна зображати події не такими, якими вони були насправді, а якими їй хотілось би їх бачити; дитина фантазує, граючи або ототожнюючи себе з персонажами казок. Таке спотворення дійсності можна назвати, «уявною брехливістю». Виявляється воно досить часто у дітей 4 — 5 років і зазвичай з віком проходить.

Брехливість часто виникає в сім'ях, де дуже багато заборон або де дитині пред'являються непосильні для неї вимоги. Можна виділити деякі головні мотиви дитячої брехливості: почуття сорому, коли дитина прагне приховати свій непристойний вчинок; страх перед покаранням (разом з брехливістю в цьому випадку формується лицемірство, пристосовництво, озлобленість); прагнення до самоствердження — в цьому випадку брехливість може бути наслідком бажання повернути до себе увагу, викликати здивування оточуючих або ствердитися в бажаній позиції. Брехливість, пов'язана з хвастощами, може виникнути і як захисний механізм, коли дитина у відповідь на недооцінку її навколишніми людьми прагне перебільшити свої достоїнства [8, с. 175].

Псевдологія (від грецьк. *pseudos* — брехня і *logos* — слово, мова) — патологічна брехливість, яка виявляється в схильності до вигадання фантастичних, неправдоподібних історій при збереженій пам'яті. Псевдологія зазвичай обумовлена прагненням людини звернути на себе увагу

людей, що оточують її, шляхом перебільшення значущості своєї особи [8, с. 286].

Нонконформізм (від лат. non — не, немає і conformis — подібний, згідний) — прагнення в що б те не стало суперечити думці більшості і поступати протилежним чином, не зважаючи ні на що. Нонконформізм — синонім поняття «негативізм», антонім конформності [9, с. 239].

Поленезалежність — поняття, що позначає переважну орієнтацію суб'єкта на внутрішні еталони впорядкування зовнішніх вражень в умовах, коли йому нав'язуються неадекватні форми віддзеркалення зовнішнього світу. Поленезалежність охоплює широке коло явищ: від явищ стійкості і адекватності сприйняття предметного миру в обставинах, що утрудняють таке сприйняття, до прояву автономії особи в ситуації впливу сугестії (див. Сугестія) групи, натовпу (див. Паніка масова; Зараження). Залежною від поля є поведінка, при якій суб'єкт імпульсивно відгукується на стимули, що володіють для нього спонукальною силою («валентністю»), поза впливом задалегідь прийнятої мети. Незалежна від поля поведінка виявляється в переважній орієнтації людини на власну мету і в ігноруванні тиску наявної ситуації [9, с. 281].

Поле (у психології) — сукупність актуальних («тут і тепер») спонукачів активності, що переживаються суб'єктом. Поняття поля розроблялося в межах гештальтпсихології і топологічної психології і отримувало трактування відповідно до принципів цих шкіл західної психології. За допомогою поняття поля характеризується поведінка суб'єкта в тій чи іншій конкретній ситуації залежно від прийнятої ним орієнтації (див. Поленезалежність) [9, с. 281].

Тривожність — індивідуальна психологічна особливість, що полягає в підвищеній схильності почувати неспокій в самих різних життєвих ситуаціях, у тому числі і таких, суспільні характеристики яких до цього не привертають [8, с. 374].

Тривожність — схильність індивіда до переживання тривоги, що характеризується низьким порогом виникнення реакції тривоги; один з основних параметрів індивідуальних відмінностей. Тривожність зазвичай підвищена при нервово-психічних і важких соматичних захворюваннях, а також у здорових людей, що переживають наслідки психотравми, у багатьох груп осіб з поведінкою, що відхиляється. В цілому тривожність є суб'єктивним проявом неблагополуччя особи. Сучасні дослідження тривожності направлені на розрізнення ситуативної тривожності, пов'язаної з конкретною зовнішньою ситуацією, і особистісною тривожністю, що є стабільною властивістю особи, а також на розробку методів аналізу тривожності як результату взаємодії особи і її оточення [9, с. 407].

Упертість — форма поведінки, обумовлена мотивом самоствердження. Упертість найчастіше виявляється у людей з

підвищеною афективністю і інтелектуальною обмеженістю. У дітей і підлітків виникненню упертості сприяють несприятливі умови життя і виховання: незадоволення їх істотних потреб, грубість у поведженні або, навпаки, потурання їхнім капризам і необгрунтованим вимогам. Упертість підлітка може з'явитися унаслідок дріб'язкової опіки, ігнорування з боку старших його зростаючих прав на самостійність. Не завжди уміючи знайти розумні шляхи прояву своєї самостійності, підліток може стати непоступливим у дрібницях, починає відстоювати безрозсудні рішення. Упертість може закріпитися і стати стійкою негативною властивістю характеру. В цьому випадку важко її подолати, якщо сам суб'єкт не усвідомлює цієї необхідності [8, с. 378].

Егоцентризм (від лат. ego — я) — термін, який позначає пізнавальну позицію особи, що характеризується фіксацією на власних цілях, прагненнях, переживаннях і відсутністю орієнтованості на зовнішні дії і переживання інших людей.

На відміну від егоїзму, що характеризує моральну позицію (турботу про власні інтереси в збиток інтересам інших людей), егоцентризм так чи інакше пов'язаний з пізнавальною сферою суб'єкта. Егоїстична людина може не бути егоцентричною; вона може добре уявляти собі цілі інших людей, але свідомо нехтувати ними.

Егоцентризм виявляється нерідко при деяких психічних захворюваннях (шизофренії, шизоїдній психопатії, істерії) в процесі спілкування хворих оточуючими; воно стає при цьому формальним; у людини зникає почуття співбесідника, втрачається почуття емпатії.

Л.С. Виготський, виступаючи проти тези про початкову асоціальність дитини, відкидав і уявлення про дитячий егоцентризм як про спочатку зумовлений стан.

Дослідження показали, що одним з шляхів подолання егоцентризму може стати формоване у дитини прагнення ставити себе на місце іншої людини, оцінювати ту чи іншу ситуацію із її точки зору [8, с. 406].

Егоцентризм (від лат. ego — я і centrum — центр кола) — нездатність індивіда, зосереджуючись на власних інтересах, змінити вихідну пізнавальну позицію по відношенню до деякого об'єкту, думки або уявлення навіть перед лицем інформації, що суперечить його досвіду. Коріння егоцентризму лежить в нерозумінні суб'єктом того, що можливе існування інших, протилежних точок зору, в наявності у нього імпліцитної впевненості в тому, що психологічна організація інших людей тотожна його власній. Подолання егоцентризму здійснюється на основі послідовного розвитку здатності до децентрації. Егоцентризм виявляється найяскравіше в ранньому дитячому віці і в основному долається до 12— 14 років; тенденція до деякого посилення егоцентризму відмічається і в старості. У конкретних дослідженнях розглядаються різні види егоцентризму: 1) пізнавальний

егоцентризм, що характеризує процеси сприйняття і мислення; 2) моральний егоцентризм, що свідчить про нездатність до сприйняття підстав моральних дій і вчинків інших людей; 3) комунікативний егоцентризм, який спостережується при передачі суб'єктом інформації іншим людям, і який полягає в нехтуванні відмінностей тезаурусів, смислового наповнення понять тощо. Подолання егоцентризму в кожній з цих сфер може здійснюватися відносно незалежно одне від одного [4, с. 454].

Егоїзм (від лат. ego — я) — ціннісна орієнтація суб'єкта, що характеризується переважанням в його життєдіяльності самокорисливих особистих інтересів і потреб безвідносно до інтересів інших людей і соціальних груп. Проявам егоїзму властиво ставлення суб'єкта до іншої людини як до об'єкту і засобу досягнення самокорисливих цілей. Розвиток егоїзму і перетворення його на домінуючу спрямованість особистості пояснюються серйозними дефектами виховання індивіда. Якщо тактика сімейного виховання об'єктивно направлена на закріплення таких проявів, як завищена самооцінка і егоцентризм особистості дитини, то у неї може сформуватися стійка ціннісна орієнтація, при якій враховуються лише її власні інтереси, потреби, переживання і ін. У зрілому віці подібна концентрація на власному Я, себелобство і повна байдужість до внутрішнього світу іншої людини або соціальної групи може привести до відчуження як переживання суб'єктом самоти у ворожому йому світі. У багатьох психологічних і етико-психологічних концепціях, прийнятих на Заході, егоїзм необґрунтовано розглядається як природжена властивість людини, завдяки якій нібито забезпечується захист її життєдіяльності. У буденному слововживанні егоїзм виступає як протилежність альтруїзму. [...] [9, с. 453].

32. Вчинок = акт поведінки

Вчинок — соціально оцінюваний акт поведінки, спонукуваний усвідомленими мотивами. На відміну від імпульсивних дій вчинок здійснюється відповідно до прийнятого наміру. Вчинок як елемент поведінки підпорядкований мотивам і цілям людини. У ньому виявляється особистість людини — її провідні потреби, ставлення до навколишньої дійсності, характер, темперамент. У вчинку знаходять свій вираз такі риси особистості, як наполегливість, лицемірство, відвертість, скритність, замкнутість і т. ін. Відповідно до соціальних вимог, етичних і правових нормами вчинки оцінюються як моральні або аморальні, чесні или нечесні, героїчні або боягузливі тощо [8, с. 269 – 270].

Вчинок — свідоме дія, що оцінюється як акт морального самовизначення людини, в якій вона стверджує себе як особистість у своєму ставленні до іншої людини, себе самої, групи або суспільства, до природи в цілому. Вчинок — основна одиниця соціальної поведінки. У ньому виявляється і формується особистість людини. Реалізації вчинку передують внутрішній план дії, в якій представлений свідомо вироблений

намір, є прогноз очікуваного результату і наслідків для навколишніх осіб і суспільства в цілому. Вчинок може бути виражений дією або бездіяльністю; позицією, висловленою в словах; ставленням до чого-небудь, оформленим у вигляді жесту, погляду, тону мовлення, смислового підтексту; у дії, направлений на подолання фізичних перешкод і пошук істини. При оцінці вчинку необхідно враховувати систему соціальних норм, прийнятих у даному соціумі. Для вчинку важливий моральний сенс дії, саму дію слід розглядати як спосіб здійснення вчинку в конкретній ситуації. Вчинки включені в систему моральних відносин суспільства, а через останні — в систему всіх суспільних відносин [9, с. 286].

33. Система вчинків = фундамент характеру

Система вчинків – континуум одиничних вчинків як прояв особистісних смислів людини у взаємодії з навколишнім світом. *Фундамент характеру* – континуальний прояв поведінкової активності, що є віддзеркаленням внутрішнього світу індивіда і способів його адаптивної поведінки в ситуаціях життєдіяльності.

34. Звичка = потреба у дії

Звичка — автоматизована дія, виконання якої в певних умовах стало потребою (наприклад, робити зарядку вранці, швидко ходити і т. ін.). З формуванням звички пов'язаний зсув мотиву дії. Якщо спочатку дія спонукається мотивом, лежачим поза ним, то з виникненням звички мотивом стає сама потреба у виконанні даної дії.

Звичка формується в процесі неодноразового виконання дії на тій стадії її освоєння, коли при її виконанні вже не виникає яких-небудь труднощів вольового або пізнавального характеру. При цьому вирішальне значення набуває фізичне і психічне самопочуття, яке викликається самим функціонуванням дії і забарвлюється позитивним емоційним тоном «приємного задоволення».

Утворення багатьох звичок починається в ранньому дитинстві, причому велику роль грає наслідування старшим. Від їхньої поведінки в значній мірі залежить, які звички сформуються у дитини.

Звички можуть виникати в будь-якій сфері діяльності і охоплювати різні сторони поведінки людини. Слід розрізняти звички корисні (звичка до праці, звичка допомагати товаришам, гуляти перед сном і ін.) і шкідливі (нестриманість, звичка перебивати того, хто говорить і ін.). Життєво важливі, суспільно цінні звички полегшують формування позитивних рис особистості, дотримання правил поведінки в суспільному і особистому житті, негативні, — дезорганізують поведінку. Формування корисних звичок і боротьба з шкідливими є найважливішими завданнями виховання [8, с. 273].

35. Екстремальна ситуація = особистісний вибір

Екстремальна ситуація – сукупність зовнішніх умов, що пред'являють підвищені вимоги до суб'єкта і спонукають його до напруги моральних і фізичних сил. *Особистісний вибір* – свідомий акт виявлення і затвердження власної позиції в проблемних ситуаціях.

36. Автоматизм = динамічний стереотип

Автоматизм (у психології) (від *automatus* — самодіючий) — дія, що реалізується без безпосередньої участі свідомості. Розрізняються «первинні» автоматизми, що є функціонуванням природжених, безумовно-рефлекторних програм, і «вторинні» автоматизми, що утворюються прижиттєво. При «вторинних» автоматизмах встановлюється жорсткий однозначний зв'язок між певними властивостями ситуації і серією послідовних операцій, що вимагали раніше свідомого орієнтування. В результаті відпадає необхідність орієнтуватися і в ситуації, і в самому процесі виконання відповідних операцій (унаслідок їх стереотипності). Поява значущої ситуації (або наявність в її складі сигнальної властивості) відразу ж «запускає» всю послідовність операцій. У разі «вторинних» автоматизмів при повторному розгортанні свідомого орієнтування (унаслідок помилок або перешкод в здійснюванні автоматизму) може наступати «деавтоматизація». У нормі автоматизм є компонентом свідомо регульованої дії; відособлення автоматизму указує на патологію. Виділяють моторні, мовленнєві і інтелектуальні автоматизми. Вивчення автоматизму ведеться як у загальній психології (при дослідженні формування навичок), так і в прикладній психології [9, с. 7–8].

Динамічний стереотип — злагоджена інтегрована система умовно-рефлекторних процесів у корі великих півкуль, що формується в результаті багатократного застосування чіткого порядку проходження одних і тих же позитивних і гальмівних умовних подразників з постійними інтервалами часу між ними. Утворення динамічного стереотипу представляє значні труднощі для нервової системи, але, вироблений, він робить нервову діяльність економною і високоефективною, оскільки кожна попередня реакція в цьому випадку готує подальшу. Див. Автоматизація рухів, Вища нервова діяльність [8, с. 94].

37. Вправа дій = формування властивостей характеру

Вправа дій – багатократне виконання апробованої результативної дії і закріплення її поведінкової схеми. *Формування властивостей характеру* – процес цілеспрямованого створення ситуацій, що вимагають від людини дій, виконання яких вимагає від неї актуалізації шуканих властивостей характеру.

Вправа — повторне виконання дії з метою її засвоєння. В різних умовах навчання вправа є або єдиною процедурою, в межах якої

здійснюються всі компоненти процесу учіння (научіння), — з'ясування змісту дії, його закріплення, узагальнення і автоматизація, — або однією з процедур разом з поясненням і заучуванням, які передують вправі і забезпечують первинне з'ясування змісту дії і його попереднє закріплення. Вправа в цьому випадку забезпечує завершення з'ясування і закріплення, а також узагальнення і автоматизацію, що у результаті приводить до повного оволодіння дією і перетворення її — залежно від досягнутої міри автоматизації — на уміння або навичку. Вправа може здійснюватися і відразу після пояснення, без попереднього заучування; при цьому закріплення повністю відбувається в процесі вправи [9, с. 416].

38. Наслідування = засвоєння зразків

Наслідування — відтворення одним суб'єктом рухів, дій, поведінки іншого суб'єкта. У розвитку дитини наслідування — один з шляхів засвоєння суспільного досвіду. Особливо велике значення має на ранніх етапах онтогенезу. Дитина раннього і дошкільного віку засвоює за наслідуванням предметні дії, навички самообслуговування, норми поведінки, оволодіває мовою.

Засвоєння за наслідуванням предметних дій, навичок передбачає достатньо високий рівень розвитку спілкування, сприйняття, моторики. Інакше наслідування перетворюється на зовнішнє, «тупикове» повторення рухів. Такий характер наслідування зустрічається у дітей з відхиленнями в психічному розвитку.

Порушення в розвитку наслідування ведуть до виникнення труднощів у засвоєнні суспільного досвіду, до порушень психічного розвитку в цілому.

Наслідування може здійснюватися мимоволі і довільно. Довільне наслідування використовується як один з провідних методів у навчанні дітей раннього і дошкільного віку. Воно удосконалюється з віком у процесі навчання дітей.

Наслідування грає істотну роль у житті і діяльності людини, зокрема, в оволодінні нею нормами поведінки, трудовими навичками і ін. [8, с. 261].

Наслідування — наслідування якого-небудь прикладу, зразку. Наслідування зустрічається на різних вікових етапах індивідуального розвитку у людини. Не дивлячись на зовнішню схожість, за явищами наслідування у різних вікових груп приховані різні психологічні механізми. У дитячому віці наслідування рухам і звукам голосу дорослого є спробою встановити перший «змістовний» контакт. Наслідування в дошкільному віці — шлях проникнення в смислові структури людської діяльності. Воно проходить ряд ступенів і змінюється разом із зміною провідної діяльності цього віку — сюжетно-рольової гри: спочатку дитина наслідує найбільш відкритим для неї сторонам і характеристикам дорослої діяльності, що

моделюється в грі, і лише поступово починає наслідувати тим сторонам поведінки, які дійсно відображають сенс ситуації. Наслідування в підлітковому віці направлене на зовнішню (а іноді і внутрішню) ідентифікацію підлітком себе з деякою конкретною, значущою для нього особою (див. Значущий інший; Референтність) або з узагальненим стереотипом поведінкових і особистісних характеристик (див. Стереотип соціальний). Наслідування у дорослих виступає елементом навчіння в деяких видах професійної діяльності (спорт, мистецтво і ін.) [9, с. 278 – 279].

Ідентифікація (від лат. *identifikatio* — ототожнюю) має декілька специфічних значень: 1) у психології пізнавальних процесів — пізнання, встановлення тотожності якого-небудь об'єкту; 2) у психоаналізі — процес, в результаті якого індивід несвідомо або частково несвідомо, завдяки емоційним зв'язкам поводить (або уявляє себе таким, що поводить) так, як якби він сам був тією людиною, з якою даний зв'язок існує; 3) у соціальній психології — ототожнення індивідом себе з іншою людиною, безпосереднє переживання суб'єктом того чи іншого ступеня своєї тотожності з об'єктом.

Результатом ідентифікації (у соціально-психологічному сенсі слова), є навчіння за допомогою спостереження за об'єктом і наслідування йому. При ідентифікації суб'єкт копіює зовнішні форми поведінки об'єкту, думки, почуття і дії іншої особи. В ході ідентифікації отримуються або засвоюються цінності, норми, ідеали, ролі і моральні якості іншої особи [8, с. 122].

Ідентифікація (від лат. *identificare* — ототожнювати) — пізнання чого-небудь, кого-небудь; уподібнення, ототожнення з ким-небудь, чим-небудь. У першому значенні термін «ідентифікація» використовується у психології пізнавальних процесів (див. Загальна психологія), а також в інженерній і юридичній психології, де ідентифікація розуміється як процес зіставлення, звірення одного об'єкту з іншим на підставі якої-небудь ознаки або властивості, внаслідок чого відбувається встановлення їх схожості або відмінності. Завдяки процесу ідентифікації відбувається розпізнавання образів, утворення узагальнень і їх класифікація, аналіз знакових систем і т. ін. У тому випадку, коли об'єктом ідентифікації є людина, ідентифікація виступає як процес пізнання тієї якості, на підставі якої особа може бути віднесена до якого-небудь класу, типу (наприклад, ідентифікація злочинця), або ж на підставі якого вона може бути визнана цілісною і ідентичною самій собі. У другому значенні ідентифікація в найзагальнішому вигляді це — емоційно-когнітивний процес неусвідомлюваного (див. Несвідоме) ототожнення суб'єктом себе з іншим суб'єктом, групою, зразком. Поняття «ідентифікація» було введено З.Фройдом спочатку для інтерпретації явищ патологічної депресії, пізніше — для аналізу сновидінь і деяких процесів, за допомогою яких маленька дитина засвоює зразки

поведінки значущих інших, формує «Зверх-я», приймає жіночу або чоловічу роль тощо. Фройдом було виділене декілька типів ідентифікації. У дитинстві виникає первинна ідентифікація, яка є примітивною формою емоційної прихильності дитини до матері. Згодом ця «тотальна захваченість об'єктом» поступається місцем вторинній ідентифікації, що грає роль захисного механізму (див. Захищеність психологічна), завдяки якому дитина справляється з неспокоєм, викликаним загрозливим авторитетом, шляхом включення деяких аспектів його поведінки у власні дії. Згідно Фройд, ця форма ідентифікації є передісторією Едіпова комплексу, коли маленький хлопчик у всьому хоче зайняти місце батька і, боячись його покарання, копіює деякі особливості його поведінки. Ця парціальна ідентифікація носить амбівалентний характер і може виявлятися як відносно улюбленої особи, так і осіб, яких ненавидять або яким заздять (див. Заздрість). Особливого значення цей тип ідентифікації набуває при засвоєнні дитиною заборон батьків, при формуванні у неї стійкості до спокус, для розвитку совісті. Стосовно дорослого суб'єкта ідентифікація в концепції Фройда зв'язувалася з невротичним симптомом, при якому у суб'єкта через бажання опинитися в положенні об'єкту виникають хворобливі явища, характерні для останнього. Для Фройда механізм ідентифікації забезпечує взаємний зв'язок індивідів в соціальній групі, створює афективну спільність як особливе вживання, почування, набуваючи в деяких випадках властивості «психічної інфекції», такої характерної для натовпу. Для неортодоксального психоаналізу (Г.Фройд, Д.Рапопорт) поняття ідентифікації виступило як центральний механізм формування здатності „Я” – суб'єкта до саморозвитку. При цьому між суб'єктом і відображуваним об'єктом відбувається встановлення певного емоційного зв'язку, змістом якого є переживання своєї тотожності з об'єктом. Поняття «ідентифікація» отримало широке розповсюдження за межами психоаналізу, зокрема в соціальній психології (А.Бандура, Т. Парсонс і ін.). Ідентифікація розглядається як найважливіший механізм соціалізації, що виявляється у прийнятті індивідом соціальної ролі при вході до групи, в усвідомленні ним групової приналежності, формуванні соціальних установок (див. Атитюд) і т. ін. (Ч. Кулі, Дж. Мід). У сучасній психології поняття «ідентифікація» охоплює три пересічні сфери психічної реальності. По-перше, ідентифікація — це процес об'єднання суб'єктом себе з іншим індивідом або групою на підставі сталого емоційного зв'язку, а також включення в свій внутрішній світ і ухвалення як власних норм, цінностей, зразків. Відкрите наслідування як дотримання зразку особливо яскраво виступає в дошкільному дитинстві. По-друге, ідентифікація — це уявлення, бачення суб'єктом іншої людини як продовження себе самого (див. Проекція), наділ її своїми рисами, почуттями, бажаннями (наприклад, батьки, які очікують від дитини

здійснення власних честолюбних задумів). По-третє, ідентифікація — це механізм постановки суб'єктом себе на місце іншого, що виявляється у вигляді занурення, перенесення індивідом себе в поле, простір, обставини іншої людини і приводить до засвоєння її особистісних смислів. Цей тип ідентифікації дозволяє моделювати смислове поле партнера з спілкування, забезпечує процес взаєморозуміння і викликає відповідну поведінку (див. Альтруїзм, Гуманність, Емпатія, Колективізм) [9, с. 129 – 131].

Референтність — форма специфічних міжособистісних стосунків, опосередкованих змістом групової діяльності, і які виражають засновану на потребі в соціальній орієнтації залежність суб'єкта від інших людей, виступаючи як вибіркове ставлення до них в умовах завдання орієнтації в об'єкті. Під орієнтацією розуміється завдання правильно сприйняти об'єкт, зрозуміти, оцінити, взагалі якось поставитись до нього. Референтність тих чи інших осіб для даної людини передбачає перш за все їх значущість для неї в плані розв'язання задачі, що стоїть перед нею. В основі референтних взаємовідносин лежать чотири головні чинники: ціннісно-нормативний чинник, чинник порівняння, чинник прагнення до підвищення соціального статусу і оцінний чинник. Референтність фіксує в собі потенційну можливість звернення до обираного серед множини інших значущого індивіда або індивідів з метою опосередкованого співвідношення з істотно важливим для суб'єкта об'єктом в плані його пізнання в умовах групових взаємин. У такому розумінні явище референтності більш універсально, ніж ті взаємини, які були предметом дослідження в роботах по референтних групах. Референтність як особливий тип стосунків може виявити себе лише в умовах постійної ситуації співвідношення суб'єкта з об'єктами, для нього істотно значущими, що виникає в груповій діяльності. Ними можуть виступати цілі і завдання спільної діяльності, емоційгенні і конфліктогенні ситуації, учасники спільної діяльності, об'єктивні труднощі, що виникають на шляхах її здійснення, особистісні якості самого суб'єкта тощо (див. Діяльнісного опосередкування міжособистісних стосунків теорія) [8, с. 317].

Значущий інший — людина, що є авторитетом для даного суб'єкта спілкування і діяльності. Поняття «значущий інший» введене американським дослідником Г.Салліваном. Існуючі визначення особистісної значущості розпадаються на дві основні парадигми. Перша з них описує значущість іншої людини через ті зміни, які вона вчинила в даному індивідові; друга орієнтована на співвідношення і певний збіг характеристик значущого іншого і ціннісно-потребової сфери індивіда. Якщо в межах першої парадигми індивід розглядається як об'єкт впливу значущого іншого, то в межах другої він — суб'єкт взаємодії із значущим іншим. Особистісна значущість обумовлюється емоційною привабливістю значущого іншого. (див. Соціометрія), його інформативністю (див. Авторитет; Референтність), а також інституціалізованою роллю (див. Роль). Середні показники кола значущих інших, які називаються досліджуваними, коливаються залежно від

вибраного дослідником критерію його визначення («близькі люди», «люди, що зіграли найбільш істотну роль у вашому житті», «унікальні, не схожі на інших особи» і т. ін.). При цьому в число значущих інших можуть входити не тільки особи, які утворюють актуальне оточення індивіда, але і ті, хто давно втратив з ним контакти, а у деяких випадках — навіть літературні герої (див. Відображена суб'єктність) [9, с. 124 – 125].

Відображена суб'єктність — ідеальна представленість однієї людини в іншій, інобуття кого-небудь у кому-небудь. Відображуючись в інших людях, людина виступає як діяльне начало, сприяюче зміні їх поглядів, формуванню нових спонук, виникненню раніше не випробуваних переживань. Таким чином людина відкривається людям як значуще для них інше джерело нових особистісних смислів (В.А.Петровський). Феноменологія відображеної суб'єктності охоплює три взаємозв'язані групи явищ. 1) Міжіндивідуальний вплив. Активізуючим началом тут виявляється актуальний образ значущого іншого людини, що складається у людей в умовах безпосередньої взаємодії з ним. Це, по-перше, спрямований вплив: суб'єкт ставить перед собою завдання добитися бажаного результату (наприклад, справити на когось враження, змусити його зробити що-небудь і т. ін.) і реалізує свій задум. По-друге, неспрямований вплив: суб'єкт не прагне викликати ту чи іншу реакцію у іншої людини, але проте обумовлює зміни в ній (див. Діяння). Такі, наприклад, явища фасилітації і інгібіції. До категорії неспрямованих впливів відносяться можливі зміни в психіці і поведінці індивідів в умовах контакту із значущим іншим: зміна динаміки розумової діяльності (наприклад, підвищення рівня креативності), перцепції (зниження порогу виникнення ілюзій), когнітивної складності (підвищення або зниження мірності суб'єктивних семантичних просторів), зрушення в емоційних проявах (посилення або ослаблення агресивності) і т. ін. 2) Ідеальний інший. Відображена суб'єктність тут виступає як дівість уявлень пам'яті або яви. Носій відображеної суб'єктності іншої людини відкриває в собі як би два смислових і разом з тим силових центру: «Я» і «Інший в мені». Навіть коли людина, що оцінюється як значущий інший, пішла з життя, переживання її буття у внутрішньому світі суб'єкта може зберігатися, а іноді навіть посилюється. 3) Втілене Я. В цьому випадку фактично знімаються діалогічні форми зв'язку між індивідом і значущим іншим. Відображена суб'єктність значущого іншого невідокремлена від «Я» індивіда. Феномен відображеної суб'єктності — результат процесу персоналізації. У радянській психології розроблений ряд методичних засобів, що виявляють здатність особистості до персоналізації і фіксують факти виникнення і збереження явищ відображеної суб'єктності (див. Методи дослідження особистості) [9, с. 259 – 260].

Засвоєння — див. с. 95.

Засвоєння — основний шлях придбання індивідом суспільно-історичного досвіду. В процесі засвоєння людина оволодіває соціальними

значеннями предметів і способами дії з ними, етичними підставами поведінки і формами спілкування з іншими людьми. Засвоєння підлягають всі змістовні компоненти людської поведінки — і спонукально-мотиваційні (див. Мотивація), і операційні (див. Операція). Засвоєння значень предметів людською культурою і способів дії з ними складає основний внутрішній зміст процесу навчання. Стрижнем виховання є засвоєння моральних норм поведінки. Засвоєння передбачає оволодіння дією зі встановлення нового значення предмету (у широкому сенсі цього слова), що вимагає первинного об'єктивування умов здійснення цієї дії (у вигляді зразка, знарядь, плану виконання тощо). Ці умови можуть задаватися і неявним чином (наприклад, включатися в поведінку інших людей). Ефективність засвоєння — його якість, міцність і швидкість — залежить від повноти орієнтовної основи дії, що підлягає формуванню; предметної, логічної і психологічної різноманітності типів матеріалу, що включає засвоюваний зміст; заходи управління процесом формування дії. Реалізація цих моментів разом із засвоєнням нового значення (формуванням поняття) приводить до утворення повноцінної дії із застосування цього значення. Подальша доля результатів засвоєння — нових дій, понять і форм поведінки — багато в чому залежить від їх місця в структурі актуально значущих для суб'єкта засвоєння видів діяльності [9, с. 418].

39. Соціальна установка = готовність до емоційних і вольових реакцій

Готовність до емоційних і вольових реакцій – емоційна легкість здійснення певного поведінкового акту, що вимагає прояву відповідних вольових якостей (цілеспрямованість, самостійність, рішучість, наполегливість, самовладання).

Установка соціальна — див. с. 176.

ТЕМА 16. ЗДІБНОСТІ

1. Поняття про здібності

1. Здібності = умова оволодіння знаннями

Здібності — індивідуально-психологічні особливості, що є суб'єктивними умовами успішного здійснення певного роду діяльності. Здібності не зводяться до знань, що є у індивіда, умінь, навичок. Вони виявляються в швидкості, глибині і міцності оволодіння способами і прийомами діяльності.

У вивченні здібностей виділяють три основні проблеми: походження і природа здібностей, типи і діагностика окремих видів здібностей, закономірності розвитку і формування здібностей.

В історії філософії здібності протягом тривалого періоду трактувалися як властивості душі, особливі сили, передавані за спадком і споконвічно властиві індивідові. Відгомони таких уявлень закріпилися в буденній мові, є рецидиви їх відродження і в науковій літературі на базі досягнень генетики. Розуміння здібностей як природжених було піддано критиці англійським філософом Дж. Локком і французькими матеріалістами, які висунули тезу про повну залежність здібностей індивіда від зовнішніх умов його життя. Механістичність такого уявлення була подолана у філософії марксизму, де проблема здібностей вивчається на основі розуміння людини як сукупності суспільних відносин, діалектичного підходу до трактування співвідношення внутрішнього і зовнішнього. Природженими є анатомо-фізіологічні особливості (див. Задатки здібностей), що виступають як передумови можливого розвитку здібностей; самі ж здібності формуються в процесі здійснення різноманітної діяльності, в складній системі взаємодій індивіда з іншими людьми.

Здібності мають комплексну структуру, що складається з різноманітних компонентів. З цим пов'язано широко розповсюджене явище компенсації: при відносній слабкості або навіть відсутності одних компонентів високі здібності до здійснення деякої діяльності формуються в процесі розвитку інших компонентів. Цим же пояснюється спостережувана відмінність в поєднаннях особистісних і фізіологічних характеристик осіб, що проявили високий рівень розвитку здібності до якої-небудь одної певної діяльності.

Єдиної і загальноприйнятої типології здібностей в психології не розроблено. Як принципи її побудови використовувалися: відмінності в основних видах діяльності — інженерні, наукові, художні здібності (і детальніше — математичні, музичні здібності тощо); відмінності, пов'язані з особливостями вищої нервової діяльності; операційні визначення, засновані на застосуванні різноманітних систем тестів з подальшим факторним аналізом результатів вивчення. З останнім пов'язані спроби експериментального виділення загальних здібностей, що відповідають вимогам не однієї, а багатьох видів діяльності. Іноді при цьому постулюється існування якогось загального інтелекту — незмінної всебічної розумової обдарованості (див. Обдарованість загальна). Цей постулат піддається критиці в радянській психологічній літературі.

Важливе місце в психологічних і педагогічних дослідженнях займає проблема формування здібностей до конкретних видів діяльності. У них показана можливість розвитку здібностей через створення особистісної установки на оволодіння предметом діяльності. Велике значення має наукове відпрацювання програм дії з освоєння даного

виду діяльності (створені, наприклад, методики з розвитку музичного слуху для осіб, що не мають його). Велике практичне значення, зокрема, для професійної орієнтації має діагностика здібностей, що склалися (можливостей їх становлення), при професійному відборі і в спорті. Вона здійснюється за допомогою тестів, які дозволяють давати також кількісну оцінку рівня здібностей, що сформувалися [8, с. 353 – 354].

Здібності — індивідуально-психологічні відзнаки особи, що є умовою успішного виконання тієї чи іншої продуктивної діяльності. Предметом спеціального психологічного вивчення здібності стали у ХІХ ст., коли роботами Ф. Гальтона покладено начало експериментальному і статистичному дослідженню відмінностей людей. Здібність виявляється в процесі оволодіння діяльністю, в тому, наскільки індивід за інших рівних умов швидко і ґрунтовно, легко і міцно освоює способи її організації і здійснення. Вони тісно пов'язані із загальною спрямованістю особистості, з тим, наскільки стійкі схильності людини до тієї чи іншої діяльності. У основі однакових досягнень при виконанні якої-небудь діяльності можуть лежати різні здібності, в той же час одна і та ж здібність може бути умовою успішності різних видів діяльності. Це забезпечує можливості широкої компенсації здібностей. Одним з важливих моментів у процесі навчання і виховання є питання про сензитивні періоди, що сприяють становленню тих чи інших здібностей (див. Сензитивність вікова). Передбачається, що формування здібностей відбувається на основі задатків. Якісний аналіз здібностей направлений на виявлення таких індивідуальних характеристик людини, які необхідні для ефективного здійснення якого-небудь конкретного виду діяльності. Кількісні вимірювання здібностей характеризують міру їх вираженості. Найбільш поширеною формою оцінки ступеня вираженості здібностей є тести (див. Тести досягнень, Тести інтелекту, Тести креативності). Вивчення конкретно-психологічних характеристик різних здібностей дозволяє виділити загальні якості індивіда, що відповідають вимогам не однієї, а багатьох видів діяльності (див. Інтелект), і спеціальні якості, що відповідають вузкому колу вимог даної діяльності (див. здібності спеціальні). Рівень і ступінь розвитку здібностей виражають поняття таланту і геніальності. У радянській психології проблема здібностей висвітлюється в роботах Б.М.Теплова, Н.С.Лейтеса. [...] [9, с. 381].

2. Прояв здібностей = діяльність

Прояв здібностей – в швидкості, глибині і міцності оволодіння способами і прийомми певної діяльності [12, с. 649], які забезпечують успішність взаємодії з навколишнім середовищем. *Діяльність*: а) втілення в об'єкті психічного образу [9, с. 101]; б) дія на об'єкт з метою задоволення потреби [8, с. 91]; в) модель взаємодії з реальністю [14, с. 135]. *Діяльність* – згідна особистісному смислу і мотиву цілеспрямована система дій.

3. Виявлення здібностей = динаміка придбання знань

Виявлення здібностей – оцінка і самооцінка результативності виконання пізнавальних завдань. *Знання* – соціальний феномен, що фіксований в мові, характеризується осмисленням фактів у системі наукових понять [12, с. 192].

4. Показник здібностей = час оволодіння

Показник здібностей – ознака, яка вказує на процесуальні особливості переробки інформації суб'єктом пізнання. *Час оволодіння* – темпоральна характеристика результативності пізнавальних процесів, які лежать в основі перетворення учбової інформації у факт індивідуального досвіду.

Научаємість — емпірична характеристика індивідуальних можливостей учнів до засвоєння учбової інформації, до виконання учбової діяльності, зокрема до запам'ятовування учбового матеріалу, розв'язання задач, виконання різних типів учбового контролю і самоконтролю. Научаємість в широкому сенсі слова виступає як прояв загальних здібностей людини (див. Здібності), що виражають пізнавальну активність суб'єкта і його можливості до засвоєння нових знань, дій, складних форм діяльності. Виражаючи загальні здібності, научаємість виступає як загальна можливість психічного розвитку, досягнення більш узагальнених систем знань, загальних способів дій. За можливостями до узагальнення розрізняються учні, які володіють великими здібностями до деяких спеціальних учбових предметів (математики, малювання, музики тощо).

Як емпірична характеристика можливостей людини до навчання научаємість включає багато показників і параметри особистості людини. До них відносяться перш за все пізнавальні можливості людини (особливості сенсорних і перцептивних процесів, пам'яті, уваги, мислення і мовлення), особливості особистості — мотивації, характеру, емоційних проявів; ставлення учня до засвоюваного учбового: матеріалу, до учбової групи, до викладача. Важливою характеристикою научаємості є якості, що визначають можливості спілкування, і відповідні прояви особистості (товариськість, замкнутість).

Научаємість формується в умовах навчання. Особливо важливе значення має формування можливостей до навчання на сензитивних етапах навчання людини — при переході від дошкільного дитинства до систематичного навчання в школі, від шкільного навчання до спеціального навчання, що передбачає оволодіння різними видами професійної діяльності (у профтехучилищах, технікумах і вузах). Найбільш значимими якостями пізнавальних процесів і особистості, що забезпечують можливості до навчання, є: а) управління пізнавальними процесами (довільна увага, пам'ять тощо); б) мовленнєві можливості людини, здібності до розуміння і

використання різних видів знакових систем (символічної, графічної, образної), які забезпечують надалі можливості самонавчання.

Таким чином, поняття навчаємості разом із загальними характеристиками — вищими пізнавальними можливостями і здібностями до самоконтролю в процесі виконання учбових завдань — містить деякі значущі особливості, які сприяють прояву навчаємості на різних учбово-вікових етапах психічного розвитку людини. Для дошкільника такими спеціальними якостями є ті, які забезпечують йому великі можливості для участі в ігровій діяльності, для школяра — можливості більш точного виконання різних шкільних вимог, для студента — можливості оволодіння професійною діяльністю і самостійного навчання.

Навигаємість у дорослої людини містить багато спеціальних навичок, зокрема навички науково-дослідної і творчої діяльності. Важливе значення в цьому випадку мають навички роботи з науковими і іншими текстами, можливості до коректної постановки наукових і учбових завдань, здібності до самоконтролю і точного планування [8, с. 224 – 225].

Навигаємість — індивідуальні показники швидкості і якості засвоєння людиною знань, умінь і навиків в процесі навчання. Розрізняють загальну навчаємість як здатність засвоєння будь-якого матеріалу і спеціальну навчаємість як здатність засвоєння окремих видів матеріалу (різних наук, мистецтв, видів практичної діяльності). Перша є показником загальної, а друга — спеціальної обдарованості індивіда. В основі навчаємості лежить рівень розвитку пізнавальних процесів (сприйняття, уяви, пам'яті, мислення, уваги, мовлення), мотиваційно-вольової і емоційної сфер особистості, а також розвиток похідних від них компонентів учбової діяльності (з'ясування змісту учбового матеріалу з прямих і непрямих пояснень і оволодіння матеріалом до ступеня активного застосування). Навигаємість визначається не тільки рівнем розвитку активного пізнання, тобто тим, що суб'єкт може пізнати і засвоїти самостійно, але і рівнем «рецептивного» пізнання, тобто тим, що суб'єкт може пізнати і засвоїти за допомогою іншої людини, яке вже володіє відповідними знаннями і вміннями. Тому навчаємість як здібність до учіння і засвоєння відрізняється від здатності до самостійного пізнання і не може бути повністю оцінена одними показниками його розвитку. Максимальний рівень розвитку навчаємості визначається можливостями самостійного пізнання. визначається не тільки рівнем розвитку активного пізнання, тобто тим, що суб'єкт може пізнати і засвоїти самостійно, але і рівнем «рецептивного» пізнання, тобто тим, що суб'єкт може пізнати і засвоїти за допомогою іншої людини, яка вже володіє відповідними знаннями і вміннями. Максимальний рівень розвитку навчаємості визначається можливостями самостійного пізнання [9, с. 242].

5. Якісна характеристика = комбінація властивостей

Якість – вираз невіддільною від буття об'єкту його істотної визначеності, завдяки якій він є саме цим, а не іншим об'єктом [12, с. 252]. *Якісна характеристика* – сукупність гностичних і особистісних ознак, що визначають індивідуальність людини як суб'єкта пізнання. *Властивість* – сторона предмету, яка обумовлює його відмінність або спільність з іншими предметами і виявляється в його відношенні до них [12, с. 598]. *Комбінація властивостей* – сукупність гностичних і особистісних ознак, об'єднаних за принципом функціональної системи, – підпорядкування отриманню шуканого пізнавального результату.

6. Кількісна характеристика = рівень вираженості властивостей

Кількість – відображення міри відмінності порівнюваних предметів після їх якісного пізнання, пов'язане з процесом абстрагування [12, с. 263]. *Кількісна характеристика* – міра відмінності гностичних і особистісних ознак, що визначають індивідуальність людини як суб'єкта пізнання. *Міра* – вираз діалектичної єдності кількісних і якісних властивостей об'єкту, що вказують на числову межу, за якою зміна кількості веде за собою зміни якості об'єкту і навпаки [12, с. 360]. *Рівень вираженості властивостей* – міра прояву гностичних і особистісних ознак в пізнавальній діяльності.

7. Спосіб вимірювання = тестування

Спосіб вимірювання – сукупність прийомів, направлених на отримання кількісних даних про ознаки об'єкту, що вивчається. *Тестування* – метод психологічної діагностики, в якому використовуються стандартизовані завдання, що мають певну шкалу значень [9, с. 396].

Тест — коротке, стандартизоване, зазвичай обмежене в часі психологічне випробування, призначене для встановлення в порівнюваних величинах міжіндивідуальних відмінностей.

Найбільш поширені тести інтелекту (див.), спеціальних здібностей (див.), технічного мислення, просторових уявлень, психомоторики і т. ін. Разом з власне психологічними застосовуються тести досягнень (див.) — випробування шкільних знань, навичок, умінь, загальної і професійної підготовки.

Психологічні тести можна класифікувати за різними підставами — за метою застосування (професійний відбір, динаміка становлення професійної придатності тощо), за формами самої процедури тестування (індивідуальні, групові), за їх змістом (визначення рівня розвитку інтелекту в тих чи інших його проявах, а також здібностей). Тести підрозділяють на аналітичні і синтетичні;

апаратурні і тести «олівець — папір»; вербальні і невербальні і ін. У патофизиологічних дослідженнях застосовують клінічні тести.

Тестологи приділяють багато уваги розробці вимог, яким повинні задовольняти тест, – стандартизованість, що забезпечує порівнянність результатів, отриманих у різний час і у різних місцях різними психологами, надійність (див.), валідність (див.).

Хоча тести мають довгу історію, але їх широке розповсюдження почалося після публікації французькими психологами А.Біне і його співробітником А.Симоном (див. Біне — Симона тест) у 1905 р. набору тестів для діагностики інтелекту дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, щоб виявити тих, хто не буде в змозі навчатися в масовій школі. Шкала Біне (друга редакція — 1908 р., третя — 1911 р.) отримала широку популярність в його країні і за її межами (у Німеччині, Росії, США і інших країнах).

Як методику психологічної діагностики тест завжди створюють з використанням певного матеріалу: набору завдань, графічних зображень, малюнків. Цей матеріал так чи інакше відображає культуру деякої соціальної спільності (нації, класу). Тестів універсальних, рівно придатних для обстеження будь-яких соціальних спільностей, не існує [8, с. 370].

Тестування (від англ. test — дослід, проба) — метод психологічної діагностики, що використовує стандартизовані питання і завдання (тести), що мають певну шкалу значень. Застосовується для стандартизованого вимірювання індивідуальних відмінностей. Існують три основні сфери тестування: а) освіта — у зв'язку із збільшенням тривалості навчання і ускладненням учбових програм; б) професійна підготовка і відбір — у зв'язку із збільшенням темпу зростання і ускладненням виробництва; в) психологічне консультування — у зв'язку з прискоренням соціодинамічних процесів. Тестування дозволяє з певною вірогідністю визначити актуальний рівень розвитку у індивіда необхідних навичок, знань, особистісних характеристик і т. ін. Процес тестування може бути розділений на три етапи: 1) вибір тесту (визначається метою тестування і мірою достовірності і надійності тесту); 2) його проведення (визначається інструкцією до тесту); 3) інтерпретація результатів (визначається системою теоретичних припущень щодо предмету тестування) [...] [9, с. 396 – 397].

Тести здібностей (обдарованості) — тести, призначені для оцінки можливостей індивіда в оволодінні знаннями, уміннями і навичками, що носять загальний і специфічний характер (таким чином, передбачається, що різні тести, які входять у цю категорію, дозволяють оцінювати інтелектуальні і спеціальні – музичні, художні, спортивні і ін. – здібності). Деякі фахівці у галузі тестів (наприклад, А. Анастасі) підкреслюють відносність можливості судження за даними тестового обстеження про майбутню поведінку індивіда, про його здібності і обдарованість [9, с. 371].

8. Тести досягнень = ступінь володіння знаннями

Тести досягнень — стандартизовані тести, що конструюються на учбовому матеріалі і призначені для оцінки рівня оволодіння учбовими знаннями і навичками. Створюються стосовно конкретних рівнів навчання і учбових предметів, як правило, з розрахунком на групове проведення (у класі, учбовій групі вузу). У ряді країн їх застосування замінює опитувально-екзаменаційну систему. До тестів досягнень відносять також тести, використовувані в цілях професійного відбору [8, с. 370].

Тести досягнень — одна з методик психологічної діагностики, що виявляє ступінь володіння досліджуваним конкретними знаннями, уміннями, навичками. Тести досягнень близькі тестам спеціальних здібностей (див. Тести креативності), проте, на відміну від них, виявляють те, що досліджуваним засвоєно, а не узагальнені уміння, які не мають конкретного змісту і виникли у результаті різноманітного життєвого досвіду. Є три види тестів досягнень — тести дії, тести письмові і тести усні. Тести дії призначені для виявлення умінь виконувати дії з механізмами, матеріалами, інструментами. Письмові тести досягнення оформляються на спеціальних бланках з питаннями. Досліджуваним пропонується або вибрати правильну словесну відповідь серед декількох, або відзначити на графіці відображення описаної в питанні ситуації, або знайти в малюнку ситуацію або деталь, що дає правильне рішення поставленого питання. Усні тести досягнення — заздалегідь підготовлена система питань, на яких досліджувані повинні дати відповіді, причому необхідно передбачити труднощі, які можуть виникнути через відсутність досвіду у формулюванні відповіді. Тести досягнення знаходять застосування у загальному і професійному навчанні [9, с. 397].

9. Тести дії = виконання дій

Тести дії – тести, призначені для виявлення умінь виконувати дії з механізмами, матеріалами, інструментами [9, с. 397]. *Виконання дій* – виявлення міри відповідності виконуваної і заданої схеми дій.

10. Письмові тести = бланки обстеження

Письмові тести – тести з використанням спеціальних бланків з питаннями [9, с. 397]. *Бланки обстеження* – робочі листи обстеження, призначені для фіксації вирішень завдань тесту і відповідей на сформульовані в них питання.

11. Усні тести = система питань

Усні тести – тести з використанням заздалегідь підготовленої системи питань [9, с. 397]. *Система питань* – відзеркалення суті індивідуального прояву здібностей відповідно до уявлення дослідника про їх структуру.

12. Тести інтелекту = залученість до культури

Тести інтелекту — психодіагностичні прийоми, призначені для дослідження і якісної оцінки («вимірювання») рівня інтелектуального розвитку. Завдання, що входять в найбільш поширені тести інтелекту (наприклад, тести Векслера, Стенфорд – Біне і ін.), адресуються головним чином до словесно-логічного мислення, але деякі з них направлені і на оцінку розвитку наочно-образного і наочно-дієвого мислення. Крім того, завдання тестів інтелекту дозволяють до певної міри характеризувати пам'ять, увагу, просторове орієнтування, вербальний розвиток і ін. Деякі тести інтелекту складаються тільки із завдань, що не вимагають вербальних відповідей (наприклад, тести Равена). Розробка основних питань теорії психологічної діагностики, основних понять і методів обробки даних пов'язана з розвитком тестів інтелекту. Вони є одним з найбільш поширених і широко вживаних видів тестів. [...] За задумом одного з перших творців тестів, французького психолога А.Біне, за допомогою тестів інтелекту можна визначати потенційні можливості інтелектуального розвитку індивідів, диференціювати дефективних дітей від тих, що нормально розвиваються. Насправді результати обстеження за тестами інтелекту характеризують перш за все придбані дитиною знання і навички, а отже, залежать від умов її розвитку і виховання [9, с. 370].

13. Тести креативності = оцінка творчих здібностей

Тести креативності – сукупність методик для вивчення і оцінки творчих здібностей [9, с. 398]. *Творчість* – діяльність, що породжує щось якісне нове [12, с. 670]. *Оцінка творчих здібностей* – виявлення міри новизни створеного продукту.

Тести креативності (від лат. creatio — створюю, заснову) — сукупність методик для вивчення і оцінки творчих здібностей особистості. Здатність породжувати незвичайні ідеї, відхилитися від традиційних схем мислення, швидко вирішувати проблемні ситуації була виділена серед інтелектуальних здібностей в особливий тип і названа креативністю. Вивчення чинників творчих досягнень ведеться в двох напрямках: аналіз життєвого досвіду і індивідуальних особливостей творчої особистості (особистісні чинники); аналіз творчого мислення і його продуктів (чинники креативності — побіжність, чіткість, гнучкість мислення, чутливість до проблем, оригінальність, винахідливість, конструктивність при їх рішенні і ін.). Питання про креативність як про самостійну, незалежну від інтелекту властивість поки залишається невирішеним. Не знайдені і надійні способи вимірювання креативності. Так, якщо виконання тестів креативності (виконання відповідних завдань) і може прийматися як одне зі свідомств наявності творчих здібностей у людини, то невиконання їх ще не є доказом відсутності таких. Вікова мінливість креативності, її чутливість до зовнішніх впливів обумовлюють малу прогностичність

існуючих тестів креативності відносно успішності творчої діяльності. Відповідно практичне застосування тестів креативності не є в належній мірі надійним. Творчі досягнення у всіх сферах людських інтересів вимагають в кожній конкретній галузі складного поєднання здібностей і властивостей особистості [9, с. 398].

14. Креативність = породження незвичайних ідей

Креативність – творчий потенціал і здібності людини, які виявляються в процесі і результатах ментальних актів, комунікації, діяльності [14, с. 291]. *Ідея* – форма збагнення в думці явищ об'єктивної реальності, що включає усвідомлення мети і проєкції подальшого пізнання і практичного перетворення миру [12, с. 201]. *Породження незвичайних ідей* – відтворення явищ об'єктивної дійсності в новому поєднанні їхніх властивостей і зв'язків з іншими явищами.

15. Компенсація здібностей = відшкодування властивостей, що бракують

Компенсація – відшкодування недорозвинених або порушених психічних функцій шляхом використання підлягаючих зберіганню або перебудови частково порушених функцій шляхом залучення нових нервових структур для виконання загального завдання за принципом функціональної системи [див. 9, с. 169]. *Компенсація здібностей* – використання додаткових інтелектуальних засобів, своєю розгорненою структурою тих, що відтворюють логіку створення творчого продукту. *Відшкодування властивостей, що бракують* – процес реорганізації функціональної системи, що здійснюється шляхом проб і помилок і піддається відповідному відбору і фіксації залежно від збігу отриманого результату з шуканим [див. 9, с. 435].

16. Структура здібностей = загальні і спеціальні здібності

Здібності спеціальні (від лат. *specialis* — особливий) — психологічні особливості індивіда, що є можливостями успішного виконання ним певного виду діяльності (музичної, сценічної, літературної тощо). Розвиток спеціальних здібностей спирається на відповідні задатки, наприклад, музичний слух і пам'ять. Наразі показано існування особливих сензитивних періодів (див. Сензитивність вікова), впродовж яких розвиток спеціальних здібностей відбувається особливо сприятливо. Так, для музичних здібностей це період до п'яти років, коли активно формується музичний слух і пам'ять дитини. Через багатозначність задатків можливе формування спеціальних здібностей на анатомо-фізіологічній основі, що достатньо розрізняється. Таким чином, певний рівень спеціальних здібностей (математичних, художніх і т. ін.) може бути сформований практично у будь-якої здорової дитини. Тим самим є реальні підстави для направлено

розвитку здібностей в умовах спеціального організованого навчання [9, с. 381 – 382].

Образотворчі здібності — властивості особи, які мають важливе значення для успішної образотворчої діяльності, художньої творчості. Образотворчі здібності, як і інші спеціальні здібності, розвиваються в процесі праці і обумовлюються історичними умовами життя людини, практичною потребою суспільства в результатах образотворчої діяльності. «Чи вдасться індивідові на зразок Рафаеля розвинути свій талант, - писали К. Маркс і Ф. Енгельс, - це цілком залежить від попиту, який, у свою чергу, залежить від розподілу праці і від породжених ним умов освіти людей» [Маркс К., Енгельс Ф., Твори, т. 3, с. 392]. Структуру образотворчих здібностей складають провідні, опорні і допоміжні властивості здібностей. Основними, провідними властивостями є: а) властивості художнього мислення і творчої уяви, що забезпечують відбір головного і найбільш характерного в явищах дійсності, конкретизацію і узагальнення художнього образу, створення оригінальної композиції; б) властивості зорової пам'яті, що забезпечують яскраві зорові образи в свідомості художника і на цій основі успішну трансформацію художнього образу на полотно, папір; в) розвинене емоційне ставлення (особливо естетичні почуття) до сприйманого явища, що зображається; г) наявність цілеспрямованості і вольових властивостей особистості у художника.

До опорних властивостей образотворчих здібностей відносяться: а) висока природна чутливість зорового аналізатора, що удосконалюється в процесі художньої діяльності і забезпечує передачу пропорцій, особливостей об'ємної і плоскої форми, просторових відносин, світлотіні, ритму, кольору, гармонійності тону і кольору, перспективних скорочень об'ємних предметів, руху; б) сенсомоторні якості художника.

Істотне значення для успішного формування образотворчих здібностей має своєчасне їх виявлення і подальший розвиток. Найважливішими показниками образотворчих здібностей є уміння передавати в зображенні схожість з об'єктом, що зображається, швидкість успішного засвоєння спеціальних знань, умінь і навиків, наявність виразної композиції, уміння побачити в предметах і явищах основне, найбільш характерне, уміння образне мислити, легкість зображення яких-небудь сцен, подій, окремих людей, пейзажу, цілісність зображення, велика любов до образотворчої діяльності, що супроводжується високою працездатністю [8, с. 124].

Музичні здібності — індивідуально-психологічні відзнаки особи, до яких відноситься природна слухова чутливість, що обумовлює аналіз природних, мовленнєвих або музичних звуків; суб'єктивне ставлення до мовленнєвих і музичних інтонацій, виражене у вигляді емоційної реакції, що розвинулося в процесі праці і соціального спілкування. У своєму розвитку музичні здібності утворюють систему з складними динамічними зв'язками між

окремими здібностями. У структурі музичних здібностей виділяють загальні і спеціальні здібності. Б. М. Теплов до основних музичних здібностей, необхідних для всіх видів музичної діяльності, відносив: ладове відчуття — здатність переживати відношення між звуками як виразні і змістовні; музично-слухові уявлення — здатність прослуховувати «подумки» раніше сприйняту музику, що становить основу для музичної уяви, формування музичного образу і розвитку музичного мислення; музично-ритмічне відчуття — здатність сприймати, переживати, точно відтворювати і створювати нові ритмічні поєднання. До загальних музичних здібностей відносяться музична пам'ять і психомоторні здібності. Музична пам'ять (засвоєння знань, умінь і навичок) сприяє накопиченню музичних вражень і слухового досвіду, музичних здібностей, що істотно впливають на формування, а також на психічну діяльність слухача, виконавця, композитора і педагога. Органічно включена в професійну діяльність, вона обумовлює спосіб музичного мислення — вокальний, інструментальний (скрипковий, фортепіанний і т. ін.). Психомоторні здібності музиканта виявляються в можливості передати своє розуміння змісту музичного твору при його виконанні і виражаються в майстерності, віртуозності. Специфічним синтезом здібностей і домінуючим показником музично обдарованої особи є музичність, основу якої складає емоційна чуйність до музики (Б. М. Теплов). Музичність як реактивна якість особи мало піддається розвитку. Разом з тим є факти, що свідчать про розквіт музичності в результаті навчання, вдало знайденого репертуару, успішної виконавської діяльності [9, с. 221].

17. Талант = самостійність, оригінальність

Талант — сукупність здібностей (обдарованість), що дозволяє отримати продукт діяльності, який відрізняється новизною, високою досконалістю і суспільною значущістю.

Вже в дитячому віці можуть виявитися перші ознаки таланту в сфері музики, малювання і інших видів мистецтв; нерідко рано виявляється талант до діяльності в галузі математики, лінгвістики, техніки. Разом з тим талант може виявитися і в пізніші роки. Формування і розвиток таланту у великому ступені залежить від суспільно-історичних умов життя і діяльності людини.

Талант може виявитися у всіх сферах людської праці: в організаторській і педагогічній діяльності, в науці і мистецтві, в самих різних видах виробництва. Для розвитку таланту велике значення працездатності і працьовитості. Для талановитих людей характерна потреба в заняттях певним видом діяльності, часто справжня пристрасть до вибраної справи. Поєднання окремих здібностей, що складають талант, у кожному випадку буває особливим, властивим саме даній особі [8, с. 362 – 363].

Талант (від грецьк. *talanton* — спочатку вага, міра, потім в переносному значенні — рівень здібностей) — високий рівень розвитку здібностей, перш за все спеціальних (див. Здібності спеціальні). Про наявність таланту слід судити за результатами діяльності людини, які повинні відрізнятися принциповою новизною, оригінальністю підходу. Талант людини, який спрямовується вираженою потребою в творчості, завжди відображає певні суспільні запити. Через це величезну роль у розвитку таланту людини грає світогляд, її суспільна позиція [9, с. 392].

Геніальність — вищий ступінь творчих проявів особи, що виражається в творчості, яка має історичне значення для життя суспільства. Геній, образно кажучи, створює нову епоху в своїй галузі знання. Для генія характерні надзвичайна творча продуктивність, оволодіння культурною спадщиною минулого і разом з тим рішуче подолання застарілих норм і традицій. Геніальна особа своєю творчою діяльністю сприяє прогресивному розвитку суспільства [8, с. 69].

Геніальність, найвищий ступінь прояву творчих сил людини. Термін «геніальність» уживається як для позначення здатності людини до творчості, так і для оцінки результатів її діяльності. Припускаючи природжену здатність до продуктивної діяльності в тій чи іншій сфері, геній, на відміну від таланту, є не просто вищим ступенем обдарованості, а пов'язаний із створенням якісно нових творінь, відкриттям раніше незвіданих шляхів творчості. Діяльність генія реалізується в певному історичному контексті життя людського суспільства.

У психології творчості геніальність вивчається під кутом зору індивідуальних властивостей особи (її психічного складу, здібностей і т. ін.), а також різноманітних чинників, що впливають на творчість. З психологічної точки зору геній не може розглядатися як своєрідний тип особистості. Різноманітні спроби виділити які-небудь загальні психологічні або психопатологічні риси геніальності виявилися незадовільними; сам творчий процес генія також принципово не відрізняється з психологічної точки зору від творчого процесу інших обдарованих людей.

Історичні погляди на природу геніальності і її оцінка пов'язані із загальним розумінням творчого процесу (див. Творчість). Так, від античності йде погляд на геніальність як рід ірраціонального натхнення (Платон, неоплатонізм). Починаючи з епохи Відродження (Леонардо да Вінчі, Дж. Вазарі, Скалігер) набуває поширення культ генія як творчої індивідуальності, що досягає свого апогею в період романтизму (передромантична течія «Бурі і натиску» у Німеччині, романтизм і учення Карлейля, що вийшли з нього, Ніцше з характерним для них зіставленням генія і маси). У 18 ст. складається поняття генія в сучасному сенсі цього слова, яке у Шефтсбері стає одним з основних

естетичних понять (геній творить подібно до сили природи; його створення оригінальні на відміну від наслідуючого художника). За Кантом, геній — це «...природжені задатки душі..., через які природа дає мистецтву правило» (Твори, т. 5, М., 1966, с. 323). Шиллер розкриває природу геніальності через поняття «наївності» як інстинктивного слідування простій природі і як здатності до неупередженого збагнення світу.

У 19 – 20 ст. отримують розвиток психологічні (у тому числі психіатричні), соціально-психологічні, а також соціологічні дослідження різних аспектів геніальності і творчості [12, с. 107].

18. Структура таланту = вимоги з боку діяльності

Структура таланту – сукупність стійких зв'язків загальних, спеціальних здібностей, працездатності, працевитості, потреби в заняттях певним видом діяльності [8, с. 362 – 363]. *Вимоги з боку діяльності* – об'єктивні вимоги до прагматики завдань у вигляді нормативних розпоряджень, інструкцій і їх трансформація у внутрішні моделі майбутнього продукту праці.

19. Обдарованість = готовність до праці

Обдарованість — 1) якісне своєрідне поєднання здібностей, що забезпечує успішність виконання діяльності. Сумісна дія здібностей, що представляють певну структуру, дозволяє компенсувати недостатність окремих здібностей за рахунок переважного розвитку інших; 2) загальні здібності, або загальні моменти здібностей, що обумовлюють широту можливостей людини, рівень і своєрідність його діяльності; 3) розумовий потенціал, або інтелект; цілісна індивідуальна характеристика пізнавальних можливостей і здібностей до учення; 4) сукупність завдатків, природних даних, характеристика ступеня вираженості і своєрідності природних передумов здібностей; 5) талановитість; наявність внутрішніх умов для видатних досягнень в діяльності. Багатозначність терміну «обдарованість» указує на багатоаспектність проблеми цілісного підходу до сфери здібностей. Обдарованість як найбільш загальна характеристика сфери здібностей вимагає комплексного вивчення: психофізіологічного, диференціально-психологічного і соціально-психологічного [9, с. 247 – 248].

Обдарованість загальна — єдність загальних моментів, здібностей, що обумовлює діапазон інтелектуальних можливостей людини, рівень і своєрідність її діяльності. Загальна обдарованість є основою розвитку самих різних здібностей і, у свою чергу, багато в чому є результатом розвитку спеціальних здібностей.

Ще на початку ХХ ст. англійський психолог Ч.Спірмен висунув двохфакторну теорію інтелекту, засновану на припущенні про існування чинника загальної обдарованості. (Q) і чинників спеціальних здібностей.

Подальша розробка цієї теорії і її критика породили величезну літературу. Наразі первинний антагонізм поглядів прихильників єдиного загального чинника і прихильників множинності «первинних здібностей» (Е. Торндайк, Л. Терстоун) вже втратив свою гостроту, і більшість дослідників визнають існування загальної обдарованості. У роботах С.Л.Рубінштейна і Б.М.Теплова проблема загальної обдарованості отримала діалектико-матеріалістичне висвітлення: у всякій обдарованості є як загальне, так і особливе [8, с. 229].

2. Задатки і здібності

20. Задатки = природжені особливості нервової системи

Задатки — природжені анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, мозку, що складають природну основу розвитку здібностей. Задатки неспецифічні по відношенню до конкретного змісту і конкретних форм діяльності, вони багатозначні. Разом з тим не можна вважати, що задатки зовсім «нейтральні» по відношенню до майбутніх здібностей. Так, особливості зорового аналізатора позначаються саме на здібностях, що вимагають участі даного аналізатора, а особливості мовленнєвих центрів мозку більш безпосередньо виступлять у видах діяльності, пов'язаних з мовленнєвими здібностями тощо. Таким чином, індивідуальні задатки в якійсь мірі вибіркові, неоднакові по відношенню до різних видів діяльності. Існують значні індивідуальні відмінності в структурі мозкової тканини людей, але питання про роль цих морфологічних відмінностей як умов розвитку психічних властивостей залишається ще не з'ясованим. Конкретно-наукові відомості про задатки почали накопичуватися в радянській психології завдяки вивченню природжених властивостей нервової системи і їх значення для індивідуально-психологічних відмінностей (школа Б. М. Теплова) [9, с. 119].

Задатки здібностей — деякі генетично детерміновані анатомо-фізіологічні особливості мозку і нервової системи, що є індивідуально-природною передумовою складного процесу формування і розвитку здібностей. Задатки здібностей як одна з умов формування здібностей не зумовлюють розвитку здібностей. Задатки здібностей багатозначні, тобто на їх основі можуть бути сформовані різні здібності. Як задатки загальних і спеціальних здібностей можуть виступати: 1) типологічні властивості нервової системи (в першу чергу парціальні властивості, що характеризують роботу різних аналізаторів, різних ділянок кори великих півкуль), від яких залежить швидкість утворення тимчасових нервових зв'язків, їх міцність, легкість диференціювань, сила зосередженої уваги, розумова працездатність і т. ін.; 2) співвідношення першої і другої сигнальних систем; 3)

індивідуальні особливості будови аналізаторів, окремих ділянок кори головного мозку тощо [8, с. 106].

21. Тип вищої нервової діяльності = сильний, слабкий

Тип вищої нервової діяльності – визначається трьома основними властивостями нервової системи – силою, врівноваженістю, рухливістю збудливого і гальмівного процесів [9, с. 395]. *Сильний тип* – мала стомлюваність, самовладання в екстремальних ситуаціях, опірність гальмуючому впливу сторонніх для даної діяльності подразників. *Слабкий тип* – висока стомлюваність, погане самовладання в екстремальних ситуаціях, низька опірність гальмуючому впливу сторонніх для даної діяльності подразників.

22. Парціальний тип вищої нервової діяльності = робота окремих аналізаторів

Парціальний тип вищої нервової діяльності – типологічні властивості нервової системи, пов'язані з роботою різних аналізаторів, різних областей кори великих півкуль [8, с. 106]. *Робота окремих аналізаторів* – швидкість утворення тимчасових нервових зв'язків, їх міцність, легкість диференціювань, сила зосередженої уваги, розумова працездатність [8, с. 106].

23. Типологічні властивості нервової системи = утворення тимчасових зв'язків

Типологічні властивості нервової системи – основні властивості нервової системи (сила, врівноваженість, рухливість), що забезпечують можливість її впорядкованого класифікаційного опису. *Утворення тимчасових зв'язків* – реверберація електроактивності в замкнених ланцюгах нейронних ансамблів (КП), морфологічні трансформації синаптичної провідності (ДП) при багатократному проходженні нервових імпульсів через одні і ті ж синаптичні структури [14, с. 452 – 453].

24. Співвідношення першої і другої сигнальної системи = розумовий, художній тип

Перша сигнальна система – сукупність безпосередніх умовних подразників і умовно-рефлекторних процесів [8, с. 337]. *Друга сигнальна система* – сукупність тимчасових нервових зв'язків, які виникають на основі сукупності словесних сигналів і створюють механізм відвернутого абстрактного мислення [9, с. 337]. *Розумовий, художній тип* – переважання першої сигнальної системи є передумовою для художнього типу особистості, а переважання другої – для розумового типу особистості [9, с. 360 – 361].

25. Розвиток здібностей = методика навчання

Формування здібностей. Здібності — психічні властивості, що є умовами успішного оволодіння і успішного виконання одного або декількох видів діяльності. Загальноприйнятим у радянській психології є розуміння здібностей як психічних властивостей індивіда, що прижиттєво складаються. Формування здібностей відбувається на основі природжених задатків. Проте питання про природу задатків і їх ролі у формуванні здібностей є дискусійним. На думку одних авторів (Б.Г.Ананьєв, Б.М.Теплов і ін.), задатки специфічні по відношенню до здібностей, хоча і багатозначні (тобто одні і ті ж здібності можуть формуватися на основі різного поєднання задатків). На думку інших (О.М.Леонт'єв), задатки взагалі не специфічні по відношенню до власне людських здібностей і останні цілком формуються в процесі привласнення соціального досвіду. Формування здібностей відбувається в процесі засвоєння тих видів діяльності, для здійснення яких ці здібності необхідні. Проте якщо придбання знань, умінь і навичок є прямим результатом навчання діяльності, то формування здібностей при існуючих формах навчання є його непрямим, побічним результатом.

О.М.Леонт'євим було поставлено завдання переходу до прямого формування здібностей, створення «педагогіки здібностей». Трудність його виконання полягає у відсутності чітких знань про психологічну природу здібностей і закономірностей їх формування. У ряді досліджень розвитку здібностей у дітей (В.І.Кирєєнко, Н.С.Лейтес, В.А.Крутецький і ін.) дається опис психічних якостей, виступаючих як здібності до певних видів діяльності, і розкриваються умови, сприяючі їх вдосконаленню. Останніми роками ведуться інтенсивні дослідження розумових здібностей дитини — розробляються методи їх діагностики (З.І.Калмикова, Я.О.Пономар'єв) і вивчаються можливості їх цілеспрямованого формування в дошкільному і шкільному віці (П.Я.Гальперін, В.В.Давидов, Л.А.Венгер) [8, с. 392].

26. Інтереси = «передчуття» здібностей

Інтерес — форма прояву пізнавальної потреби, яка забезпечує спрямованість особистості на усвідомлення цілей діяльності і тим самим сприяє орієнтуванню, ознайомленню з новими фактами, повнішому і глибшому віддзеркаленню дійсності. Суб'єктивно інтерес виявляється в емоційному тоні, який набуває процес пізнання, в увазі до об'єкту інтересу. Задоволення інтересу не веде до його згасання, а викликає нові інтереси, що відповідають вищому рівню пізнавальної діяльності. Інтерес у динаміці свого розвитку може перетворюватися на схильність як прояв потреби в здійсненні діяльності, що викликає інтерес. Розрізняють безпосередній інтерес, що викликається привабливістю об'єкту, і опосередкований інтерес до об'єкту як засобу досягнення цілей діяльності. Стійкість інтересу виражається в тривалості його збереження і в його інтенсивності. Про

стійкість інтересу свідчить подолання труднощів у здійсненні діяльності, яка сама по собі інтересу не викликає, але виконання якої є умовою здійснення діяльності, що цікавить людину. Оцінка широти або вузькості інтересу в решті речей визначається його змістовністю і значущістю для особи [9, с. 146].

Інтерес – див. с. 188.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

ТЕМА 1. Предмет психології

1. Розвиток уявлень про предмет психології

1. Схарактеризуйте розуміння психології як науки про душу.
2. Схарактеризуйте розуміння психології як науки про свідомість.
3. Схарактеризуйте розуміння психології як науку про елементи свідомості.
4. Схарактеризуйте розуміння психічного з погляду гештальтпсихології.
5. Схарактеризуйте розуміння психології як науки про поведінку.
6. Схарактеризуйте розуміння психології як науки про несвідоме як базальне джерело мотивації у психоаналізі.
7. Що таке реактологія?
8. Хто з радянських психологів обґрунтував необхідність об'єктивного дослідження психічної діяльності?
9. У чому полягає сутність культурно-історичної теорії Л.С. Виготського? Хто окрім нього розвивав ідеї культурно-історичної психології?
10. У чому полягає сучасне розуміння суті психіки? Що є основною функцією психіки?
11. Що лежить в основі розвитку людської психіки?
12. Сформулюйте визначення поняття «свідомість». Яку роль виконує свідомість по відношенню до діяльності?
13. Схарактеризуйте будову свідомості.
14. Докажіть зв'язок вищої нервової діяльності та психічної діяльності.
15. Опишіть етапи розвитку психології.

2. Мозок і психіка

1. Надайте характеристику поняття «рецептор».
2. Що таке ефектор?
3. Що таке нейрон і яку функцію він виконує?
4. Наведіть схему передачі збудження у нервовій системі.
5. Яку роль виконує синапс при передачі збудження у нервовій системі? Опишіть роботу синапсу.
6. Як відбувається перетворення нервового збудження на сигнал, а сигналу на образ?
7. Розкрийте поняття «образ». Визначте види образних явищ.

8. Що таке чуттєве віддзеркалення?
9. Розкрийте поняття «вищі психічні функції».
10. Вкажіть на головну закономірність формування вищих психічних функцій.
11. Що є психофізіологічною основою вищих психічних функцій?
12. У якому співвідношенні знаходяться вищі психічні функції і воля?
13. Що таке знакове опосередкування і яку роль воно відіграє у розвитку вищих психічних функцій?

3. Психіка і свідомість

1. Наведіть дефініцію поняття психіки.
2. Наведіть дефініцію поняття свідомості.
3. Схарактеризуйте пізнавальну сторону свідомості.
4. Означте функцію розрізнення суб'єкта і об'єкту.
5. Розкрийте функцію цілеутворення.
6. Сформулюйте функцію ставлення.
7. Поясніть, яке значення має ставлення людини до явищ дійсності для розвитку її особистості.
8. Наведіть дефініцію поняття самосвідомості.
9. Що таке несвідоме? Які психічні явища належать до несвідомого?

ТЕМА 2. Завдання і методи психології

1. Сучасна психологія і її завдання

1. Дайте визначення психології.
2. Дайте визначення поняттю «розвиток психіки».
3. Що є рушійними силами розвитку психіки людини як суб'єкта діяльності, як особистості?
4. Поясніть значення проблеми взаємовідношення навчання та розвитку для психології.
5. Яке значення має проблема формування здатності до самонавчання для психології?
6. Який зміст має поняття «загальні закономірності розвитку психіки»?
7. Схарактеризуйте механізми процесу соціалізації.
8. Укажіть види соціальних норм та їх зв'язок з поняттям «соціальна роль».
9. Розкрийте сутність механізмів формування особистості.

10. Що таке індивідуально-психологічні відмінності і з якими показниками вони пов'язані?
11. Які чинники сприяють відхиленням у психічному розвитку?
12. На що має бути направлений педагогічний вплив при відхиленнях у психічному розвитку?

2. Напрями у сучасній зарубіжній психології

1. Сформулюйте головну тезу біхевіоризму.
2. Визначте предмет генетичної психології.
3. Схарактеризуйте внесок Ж.Піаже у розвиток генетичної психології.
4. Схарактеризуйте головну ознаку гештальтпсихології.
5. Схарактеризуйте головну ознаку глибинної психології.
6. У чому полягає загальна методологічна платформа гуманістичної психології? Що є основною сферою практичного застосування гуманістичної психології?
7. Визначте головну тезу розуміючої психології.
8. Схарактеризуйте головне положення психоаналізу.

3. Принципи і методи психології

1. Схарактеризуйте головну ознаку принципу детермінізму.
2. У чому полягає сутність принципу єдності свідомості і діяльності?
3. Визначте зміст принципу розвитку і його значення для психології.
4. У чому полягає значення ідеї інтроспекції як особливого методу пізнання свідомості?
5. Дайте визначення поняттю «метод».
6. Що таке моделювання і у чому полягає особливість його застосування у психології?
7. Укажіть, для чого використовується метод типологізації.
8. Укажіть на головні ознаки лабораторного експерименту.
9. Укажіть і схарактеризуйте види психолого-педагогічного експерименту.
10. Поясніть значення спостереження для дослідження психічних явищ через їх зовнішній прояв.
11. Вкажіть на спільні ознаки методів бесіди, інтерв'ю, анкетування.
12. Як називається прийом стандартизованих випробувань для вимірювання міжособистісних стосунків в малих групах?
13. У чому полягає діагностична цінність біографічного методу?
14. Укажіть на головну ознаку генетико-моделювального методу.
15. Укажіть можливості методу вивчення продуктів діяльності.

16. У чому полягає сутність методу вивчення історично-літературних джерел?
17. Наведіть змістовну характеристику можливостям застосування математичних методів.
18. Як називається і чим характеризується тривале онтогенетичне дослідження одних і тих же індивідів?
19. За допомогою якого методу виявляється сформованість психічного явища?
20. Наведіть класифікацію психологічних тестів.

ТЕМА 3. Діяльність

1. Поняття про діяльність

1. Надайте загальну характеристику діяльності.
2. Що є основним видом людської діяльності, що зіграв вирішальну роль у походженні і розвитку фізичних і духовних властивостей людини?
3. Які основні елементи складають зміст діяльності?
4. Надайте характеристику поняттю «потреба». Що є головною основою для виділення видів потреб.
5. Визначте сутність поняття «предметність діяльності».
6. Надайте характеристику поняттю «мотив». Які функції виконують мотиви?
7. Які чинники впливають на розвиток діяльності індивіда?
8. Схарактеризуйте складові поняття «єдність свідомості і діяльності».
9. Яке значення має установка для здійснення діяльності?
10. Схарактеризуйте будову діяльності.

2. Дія як цілеспрямований процес

1. Розкрийте поняття «дія».
2. Визначте співвідношення понять «задача» та «дія».
3. Які елементи входять до структури дії?
4. Яким терміном позначається діяльність, яка спрямована на обстеження навколишніх предметів?
5. Охарактеризуйте поняття «рух», «мимовільні рухи», «довільні рухи».
6. Сенсорний контроль = контроль руху через органи відчуттів
7. Яку роль грає сенсорний контроль для здійснення дії?
8. Схарактеризуйте значення зворотної аферентації для здійснення руху.

9. Визначте поняття «зворотний зв'язок». Вкажіть його роль у виконанні дії.
10. Визначте зміст поняття «акцептор дії».

3. Походження внутрішньої психічної діяльності

1. Яким терміном позначається поетапний перехід від зовнішньої дії до внутрішньої?
2. Що таке розумові дії?
3. Назвіть етапи формування розумових дій.
4. Хто є автором теорії поетапного формування розумових дій ?
5. Яким терміном позначається перехід від розумових дій до зовнішніх?

4. Розвиток діяльності

1. Схарактеризуйте процес розвитку дії.
2. Схарактеризуйте психологічні особливості розвитку рухової навички.
3. Яким терміном позначається злагоджена система умовно - рефлекторних процесів у корі великих півкуль ?
4. Яким терміном позначається утворення зорово-рухових координацій?
5. Яку роль грають кінестезичні відчуття для виконання рухів?
6. У чому полягає психологічна сутність вправ при освоєнні рухів?
7. Що означає поняття «крива научіння»?
8. Що означають поняття «негативне прискорення», «позитивне прискорення»?
9. Чим визначаються особливості кривої вправи?
10. Сформулюйте визначення поняттю «навичка».
11. Надайте характеристику етапам розвитку навички.
12. Визначте психологічний зміст поняття «автоматизація рухів».
13. Чим характеризується перенесення навички ?
14. Що таке інтерференція навичок ?

ТЕМА 4. Спілкування

1. Поняття про спілкування

1. Чим породжуються процеси спілкування, від яких чинників вони залежать, на чому вони ґрунтуються?

2. Яким терміном позначається обмін інформацією у спілкуванні?
3. Яким терміном позначається взаємодія партнерів у спілкуванні?
4. Яким терміном позначається сприйняття партнерами один одного у спілкуванні?
5. Назвіть основні способи соціально-психологічної інтерпретації особистості по зовнішності.
6. Який досвід засвоює людина у спілкуванні?
7. Поясніть, як спілкування впливає на розвиток та формування особистості.
8. Яке спілкування може бути названим педагогічним? Що саме унаслідується у педагогічному спілкуванні?
9. Назвіть відомі Вам схеми поведінки.

1. Спілкування як обмін інформацією

1. Який зміст містить у собі поняття «інформація»?
2. Назвіть головні ознаки процесу обміну інформацією.
3. Яким терміном позначається система слів, зв'язаних ієрархією понять і асоціаціями з ключовими словами?
4. Яким терміном позначається відсутність єдиного розуміння ситуації? Поясніть це поняття.
5. Яким терміном позначається посилення інформації у спілкуванні? Поясніть це поняття.
6. Назвіть види інформації у спілкуванні.
7. Схарактеризуйте види невербальної комунікації.
8. Яку роль грають виразні рухи у спілкуванні?
9. Поясніть значення експресії для обміну інформацією.

3. Спілкування як міжособистісна взаємодія

1. Назвіть типи кооперації у міжособистісній взаємодії.
2. Яким терміном позначається форма міжособистісної взаємодії, що заснована на протидії?
3. Чим регулюються інтерактивні стосунки людини з навколишнім середовищем?
4. Що таке соціальні норми і соціальний контроль? Як вони проявляються у міжособистісній взаємодії?
5. Яким терміном позначається соціально нормована поведінка людини ?
6. Поясніть значення терміну «рольові очікування».

7. Яким терміном позначається порушення стосунків взаємозв'язку і взаємовпливу між людьми?
8. Яким терміном позначається взаємне нерозуміння учасників спілкування як наслідок відмінності в їхніх особистісних смислах?
11. Якими ознаками характеризується дружба?

4. Спілкування як розуміння людини людиною

1. Що таке соціальна перцепція?
2. Яким терміном позначається ототожнення себе з іншою людиною?
3. Поясніть роль ціннісних орієнтацій у процесі розуміння людини людиною.
4. Яким терміном позначається розуміння стану іншого?
5. Назвіть психологічні механізми, які забезпечують розуміння стану іншого.
6. Яким терміном позначається сприйняття себе з позиції іншої людини в умовах реальної або уявленої ситуації спілкування?
7. Що означає термін «каузальна атрибуція»?
8. На яких принципах ґрунтується феномен каузальної атрибуції?
9. Яким терміном позначається узагальнення на основі обмеженої інформації?
10. Що таке соціальний стереотип?
11. Чи є значущим ефект новизни для сприйняття знайомої людини?
12. Що таке ефект ореолу?
13. У чому полягає сутність соціально-психологічного тренінгу?
14. На яких принципах ґрунтується робота тренера з групою у соціально-психологічному тренінгу?
15. Чим визначається точність самосприйняття?
16. Укажіть головну тезу теорії самосприйняття.
17. Яким терміном позначається привабливість однієї людини для іншої?

ТЕМА 5. Колектив

1. Групи та їх класифікація

1. Назвіть ознаки, які визначають зміст поняття «група».
2. В якій галузі психології вивчаються закономірності поведінки і діяльності людей, обумовлені чинником їх включення в

соціальні групи, а також психологічні характеристики самих цих груп.

3. Що є головною ознакою поняття «умовна група»?
4. Яким терміном позначається дійсна спільність людей?
5. Яким терміном позначається створена експериментатором спільність людей?
6. Яким терміном позначається створена без стороннього втручання спільнота?
7. Яким терміном позначається створена адміністративно спільнота?
8. Поясніть, що таке неформальна група?
9. За якою ознакою розрізняються велика і мала групи?
10. Схарактеризуйте етапи розвитку групи і її перетворення на колектив.

2. Колектив як вища форма розвитку групи

1. Схарактеризуйте зміст поняття «міжособистісні стосунки».
2. Який зміст вкладається в поняття «колективістська ідентифікація»?
3. У чому полягає сутність процесів соціальної ідентифікації?
4. Що таке соціальна ідентичність?
5. Яким терміном позначається у соціальній психології вибіркове ставлення до впливів групи?
6. Яким терміном позначається збіг оцінок членів групи стосовно головних питань?
7. У чому полягають відмінності вивчення малої групи у зарубіжній психології?

3. Диференціація в групах і колективах

1. Що таке групова диференціація?
2. Схарактеризуйте структуру групи.
3. Розкрийте сутність соціометричної методики. Хто є її автором?
5. Який зміст має поняття «мотивація міжособистісних виборів»?
6. Яким терміном позначається метод для виявлення значущих для людини осіб?
7. У чому полягає сутність феномену лідерства?
8. Вкажіть на головну ознаку лідера.

4. Інтеграція в групах і колективах

1. Визначте зміст поняття «групова згуртованість».

2. Визначте зміст поняття «групова сумісність».
3. Схарактеризуйте будову міжособистісних стосунків у групах і колективах.
4. Які чинники впливають на ділові стосунки у спільній діяльності?
5. Які чинники впливають на товариські стосунки в спільній діяльності?
6. Які чинники впливають на емоційні стосунки у спільній діяльності?

ТЕМА 6. Особистість

1. Поняття про особистість в психології

1. Схарактеризуйте основний зміст поняття «особистість».
2. У чому проявляється взаємодія індивіда і суспільства?
3. Поясніть механізм впливу діяльності на розвиток особистості.
4. Проаналізуйте значення ставлення для життєдіяльності та розвитку особистості.
5. Які співвідношення існують між поняттями «міжособистісні стосунки» та «соціальні ролі»?
6. Проаналізуйте зміст понять «індивід», «особистість», «індивідуальність».
7. Розберіть зміст поняття «властивості індивідуальності».

2. Теорії особистості в українській психології

1. Схарактеризуйте погляди В.В.Вікторова, О.Ф.Лазурського, М.Я.Грота на проблему особистості.
2. Порівняйте погляди О.Ф.Лазурського і О.Ш.Кульчицького на проблему структури особистості.
3. Проаналізуйте підхід В.А.Роменця до проблеми особистості. Яке значення має цей підхід для персонології?
4. Схарактеризуйте сучасні погляди на проблему особистості в українській персонології.

3. Зарубіжні теорії особистості

1. Проаналізуйте бачення проблеми особистості у психобіологічних теоріях. Як слід розуміти вираз «біологічні чинники впливають на психічні процеси»?
2. Проаналізуйте бачення проблеми особистості у біосоціальних теоріях. Як слід розуміти вираз «біологічне і соціальне співіснують»?

3. Проаналізуйте бачення проблеми особистості у психосоціальних теоріях. Як слід розуміти вираз «психічне первинне, соціальне вторинне»?

4. Проаналізуйте бачення проблеми особистості у психостатистичних теоріях. Як слід розуміти вираз «особистість є сукупність автономних психологічних характеристик»?

4. Структура особистості у вітчизняній психології

Авторами наступних моделей особистості у вітчизняній психології є (вставте номери правильних відповідей):

Психічний склад особистості (...); концепція персоналізації (...); теорія інтегральної індивідуальності (...); психічний склад особистості (...); системна модель особистості (...); диспозиційна структура особистості (...).

1. В.О. Ядов 2. В.С. Мерлін 3. К.К. Платонов 4. Б.Г. Ананьев 5. Н.І.Рейнвальд 6. В.А. Петровський

5. Уявлення про структуру особистості в зарубіжній психології

Авторами наступних моделей особистості у зарубіжній психології є (вставте номери правильних відповідей):

Теорія типів особистості (...); феноменологічна теорія особистості (...); теорія оперантного навчання (...); психодинамічна теорія особистості (...); індивідуальна теорія особистості (...); психосоціальна теорія особистості (...); соціально-психологічна психоаналітична теорія особистості (...); соціокультурна теорія особистості (...); структурна теорія рис особистості (...); когнітивна теорія особистості (...); гуманістична теорія особистості (...); аналітична теорія особистості (...); теорія рис (...); теорія соціального навчання (...).

1. А.Маслоу 2. Р.Кеттелл 3. А.Адлер 4. А.Бандура 5. Б.Ф. Скіннер 6. К.Хорні 7. Е.Еріксон 8. К.Г.Юнг 9. К.Роджерс 10. Дж. Келлі 11. Г.У.Олпорт 12. З.Фройд 13. Е.Фромм 14. Г.Ю.Айзенк

6. Активність особистості

1. Яким терміном позначаються стани, в яких відображається залежність індивіда від умов існування?

2. Що є спонукою до цілеспрямованої діяльності?
3. Яким терміном позначається безпосереднє емоційне переживання потреби (нужди) в чому-небудь?
4. Яке явище утворює початковий етап мотиваційного процесу?
5. Поясніть відмінності між потягом та бажанням.
6. Яким терміном позначається іманентна спрямованість свідомості на свій предмет.
7. Яким терміном позначається спонукання до діяльності?

7. Активність особистості в психоаналізі і гуманістичній психології

1. У чому полягає сутність конструкту «втеча від свободи» як джерела активності особистості?
2. У чому полягає сутність конструкту «почуття меншовартості» як джерела активності особистості?
3. У чому полягає сутність психосексуального розвитку як джерела активності особистості?
4. У чому полягає сутність конструкту «самоактуалізація» як джерела активності особистості?
5. У чому полягає сутність конструкту «реалізація майбутніх можливостей» як джерела активності особистості?
6. У чому полягає сутність конструкту «сприйняття себе і своїх можливостей» як джерела активності особистості?
7. Вкажіть основні положення теорії самодетермінації. Що означає термін «самодетермінація»?

8. Спрямованість особистості

1. Які ознаки визначають зміст поняття «спрямованість особистості»?
2. Яким терміном позначається пізнавальна потреба? Розкрийте зміст поняття, що позначається цим терміном.
3. Яким терміном позначається усвідомлена спонукання до вчинків? Розкрийте зміст поняття, що позначається цим терміном.
4. Яким терміном позначається система поглядів? Розкрийте зміст поняття, що позначається цим терміном.
5. Назвіть збірний термін для позначення актуалізованих мотиваційних утворень.
6. Яким терміном позначається свідоме рішення, що виконує функцію спонукання і планування поведінки або діяльності людини?
7. Яким терміном позначається образ бажаного?
8. Проаналізуйте зміст поняття «соціальна установка».

9. Яким терміном позначається психічний стан, зв'язаний з неусвідомленою або недостатньо усвідомленою потребою?

9. Самосвідомість особистості

1. Яким терміном позначається усвідомлення людиною себе як індивідуальності?
2. Чи є тотожними поняття самосвідомості і Я-концепції?
3. Які компоненти виділяють у самосвідомості?
4. У чому проявляється зв'язок понять самосвідомості і особистості?
5. Розкрийте зміст поняття «самопізнання».
6. Розкрийте зміст поняття «самооцінка».
7. Проаналізуйте будову і функції самооцінки.
8. Розкрийте зміст поняття «саморегуляція».
9. Що означають поняття «образ «Я», «Я-концепція»?
10. Назвіть і опишіть рівні Я-концепції.
11. Що є найважливішою функцією Я-концепції?
12. Яким терміном позначається прагнення людини до досягнення певного рівня?
13. Що лежить в основі рівня домагань особистості?
21. Розгляньте співвідношення понять загальний та окремий рівень домагань.
14. Розберіть співвідношення понять «мотив досягнення» та «рівень домагань».
15. Яким терміном позначається переживання стану невинуватих очікувань, неуспіху?
16. Яким терміном позначається регулятивна система захисту свідомості від негативних переживань і усунення психологічного дискомфорту?
17. Назвіть та схарактеризуйте механізми психологічного захисту.

ТЕМА 7. Увага

1. Поняття про увагу

1. Схарактеризуйте розуміння уваги як процес настроювання на сприйняття значущої інформації
2. Наведіть докази погляду на увагу як зосередженість діяльності суб'єкта в даний момент часу на якому-небудь об'єкті.
3. Схарактеризуйте ознаки порушення уваги.
4. У чому полягає значення уваги для активності суб'єкта?
5. Визначте роль уваги в діяльності.

6. У чому полягає сутність орієнтовної діяльності?
7. Схарактеризуйте зв'язок уваги з поняттям віддзеркалення.

2. Види уваги

1. Опишіть загальні характеристики мимовільної уваги..
2. Наведіть характеристику складових мимовільної уваги..
3. Надайте характеристику мети як усвідомленого образу результату.
4. У чому полягає психологічна сутність інтересу для здійснення мимовільної уваги?
5. Наведіть загальну характеристику довільної уваги.
6. Наведіть опис вольового зусилля у складі довільної уваги.
7. Наведіть загальну характеристику послідовільної уваги.

3. Фізіологічні основи уваги

1. Наведіть загальну характеристику фізіологічних механізмів уваги.
2. Наведіть дефініцію поняття орієнтовного рефлексу.
3. У чому полягає сутність орієнтовного рефлексу?
4. Схарактеризуйте компоненти орієнтовного рефлексу.
5. Сформулюйте висновок про функцію активації у процесах уваги.
6. Поясніть, яке значення має ретикулярна формація для уваги.
7. Що таке індукція нервових процесів?
8. Наведіть визначення поняття «домінанта».

4. Властивості уваги

1. Опишіть загальні характеристики стійкості уваги.
2. Наведіть характеристики коливання уваги.
3. Опишіть процес переключення уваги.
4. Схарактеризуйте загальні причини відвернення уваги.
5. Що таке розподіл уваги?
6. Наведіть дефініцію поняття «об'єм уваги».
7. Назвіть причини неуважності.

ТЕМА 8. Відчуття і сприйняття

1. Поняття про відчуття і сприйняття

1. Дайте визначення поняття відчуття.
2. Схарактеризуйте зміст поняття сприйняття.
3. Порівняйте зміст понять „відчуття” та „сприйняття”.
4. Наведіть головні положення теорії віддзеркалення.

5. Схарактеризуйте сутність поглядів Дж.Берклі, Е.Маха, Р.Авенаріуса, на проблему сприйняття.
6. Визначте Ваше ставлення до закону специфічної енергії відчуттів.
7. Докажіть, що органи чуття є результатом еволюції.
8. Як Ви можете доказати, що виникнення відчуття є рефлекторний процес?
9. Схарактеризуйте головну ознаку рефлекторного характеру відчуття.
10. У чому полягає сутність поняття «аналізатор»?
11. Як називається периферична спеціалізована частина аналізатора?
12. Як класифікуються рецептори за місцем свого розташування?
13. Схарактеризуйте головні риси процесу трансформації енергії зовнішнього світу в нервовий процес збудження.
14. Укажіть особливості роботи центральної частини аналізатора.
15. Що означає словосполучення «орган чуття»? Назвіть синоніми до цього терміну.
16. Наведіть характеристику екстерорецептивних відчуттів.
17. Надайте загальну характеристику інтерорецептивних відчуттів.
18. Схарактеризуйте виникнення пропріорецептивних відчуттів.
19. Наведіть характеристику кінстезичних відчуттів.

2. Властивості відчуттів

1. Яким терміном позначається властивість відчуття, що є його кількісною характеристикою?
2. Наведіть загальне положення закону Бугера – Вебера.
3. У якому співвідношенні знаходяться зростання сили подразнення і зростання відчуття?
4. Яким терміном позначається властивість відчуття, яка характеризує його часові параметри?
5. Що таке послідовний образ? Схарактеризуйте відношення між тривалістю відчуття і послідовним образом?
6. Яким терміном позначається властивість відчуття, підвищення якої характеризується зниженням його порогу?
7. Схарактеризуйте види чутливості.
8. У чому полягає сутність явища, яке позначається терміном «поріг відчуття»?
9. Яким терміном позначається властивість відчуття визначати найменшу відмінність між двома подразниками?
10. Наведіть і схарактеризуйте основне положення закону Вебера – Фехнера.
11. Надайте характеристику явищам, які супроводжують процес адаптації.
12. Укажіть на головну ознаку сенсорної адаптації.

13. Яким терміном позначається підвищення чутливості органів чуття під впливом подразників?
14. У чому полягає сутність явища синестезії?

3. Властивості сприйняття

1. Яким терміном позначається властивість сприйняття, що характеризується здатністю відображати об'єкти у формі окремих предметів?
2. Яким терміном позначається властивість сприйняття, що характеризується синтезом узагальненої інформації про предмети.
3. Яким терміном позначається властивість сприйняття, що характеризується здатністю перцептивної системи компенсувати зміни умов сприйняття.
4. Вкажіть ознаки, які характеризують усвідомленість сприйняття.
5. Яким терміном традиційно позначається залежність сприйняття від попереднього досвіду суб'єкта.

4. Сприйняття як дія

1. Наведіть загальну характеристику віддзеркалення.
2. Схарактеризуйте значення кінестезій для сприйняття.
3. Визначте роль перцептивних дій для сприйняття.
4. Яким терміном позначаються структурні одиниці процесу сприйняття у людини?
5. Які рухи очей позначаються терміном «саккадичні рухи» ?
6. Що означає термін «вікарні дії»?
7. Наведіть приклади проявів sukcesивності та simyльтанності у сприйнятті.

5. Сприйняття простору

1. Укажіть суттєві ознаки поняття «простір».
2. Які фізіологічні механізми забезпечують сприйняття простору?
3. Яким терміном позначається сенсорний процес, що виникає при бінокулярному зорі як психофізична реакція на сітківчатую горизонтальну диспаратність?
4. Наведіть характеристику глибинного зору.
5. Укажіть суттєві ознаки поняття «сприйняття простору»..
6. Схарактеризуйте явище акомодатії.
7. Схарактеризуйте явище конвергенції.

6. Сприйняття часу

1. Укажіть суттєві ознаки поняття «час».
2. Порівняйте поняття «психологічний час» і «сприйняття часу». Визначте відмінності між ними.
3. Схарактеризуйте нейрофізіологічні передумови переживання людиною часу.
4. Які аналізатори забезпечують точне диференціювання проміжків часу?
5. Схарактеризуйте механізм впливу емоцій на сприйняття часу.
6. Опишіть механізм впливу сенсорної депривації на сприйняття часу.

ТЕМА 9. Пам'ять

1. Поняття про пам'ять

1. Надайте загальну характеристику пам'яті.
2. Схарактеризуйте асоціанізм як один із напрямів у психології.
3. Яке явище позначається терміном «асоціація»?
4. Наведіть основні постулати стовно пам'яті у гештальтпсихології, біхевіоризмі.
5. Наведіть уявлення про пам'ять у фізичних та біохімічних теоріях пам'яті.

2. Слідові процеси і пам'ять

1. Яке явище позначається терміном «слідові процеси»?
2. Зорові відчуття, що зберігаються протягом нетривалого часу після припинення дії оптичного подразника, позначаються терміном ...
3. Здатність до збереження і відтворення детального образу сприйнятого раніше позначається терміном ...
4. Схарактеризуйте психологічну сутність образів уявлення.

3. Види пам'яті

1. Який вид пам'яті є основою рухових навичок, динамічних стереотипів?
2. Яким терміном позначається злагоджена інтегрована система умовно-рефлекторних процесів в корі великих півкуль?
3. Який вид пам'яті є основою полімодального образу світу?
4. Цілісне інтегральне віддзеркалення дійсності позначається терміном ...
5. Наведіть психологічні характеристики образу.
6. Схарактеризуйте основні ознаки словесно-логічної пам'яті.

7. Основною одиницею, «клітинкою» мислення є ...
8. Яким терміном позначається вид пам'яті, що характеризується відсутністю спеціального мнемічного завдання і вольового зусилля ?
9. Яким терміном позначається вид пам'яті, що характеризується наявністю спеціального мнемічного завдання і вольового зусилля?
10. Схарактеризуйте поняття «первинна пам'ять», «буферна пам'ять».
11. Визначте специфічні характеристики короткочасної і довготривалої пам'яті і схарактеризуйте їх.

4. Процеси пам'яті. Запам'ятовування

1. Вкажіть на загальні ознаки запам'ятовування.
2. Яким терміном позначається система прийомів, які полегшують запам'ятовування?
3. У якому співвідношенні знаходяться поняття „запам'ятовування” і „дія”?
4. Яким терміном позначається процес пам'яті, що характеризується відсутністю завдання на запам'ятовування і спеціальних вольових зусиль?
5. Яким терміном позначається процес пам'яті, що характеризується наявністю завдання на запам'ятовування та спеціальних вольових зусиль?
6. Як називається процес виділення смислових відрізків тексту і позначення кожного з них за допомогою узагальнювальної думки? Яке значення має цей процес для запам'ятовування?
7. Визначте поняття „порівняння”, „класифікація”, „образні зв'язки”. Схарактеризуйте їх роль для запам'ятовування.
8. Визначте структуру мнемічної дії.

5. Процеси пам'яті. Відтворення

1. Наведіть загальну характеристику відтворення.
2. Яким терміном позначається дія, що полягає у добуванні засвоєного матеріалу з довготривалої або короткочасної пам'яті?
3. Яким терміном позначається пізнання сприйманого об'єкту як вже відомого з минулого досвіду?
4. Яким терміном позначається добування з довготривалої пам'яті образів минулого, що локалізуються в часі і просторі?

5. Яким терміном позначаються розумові дії, пов'язані з пошуком, відновленням і добуванням потрібної інформації з довготривалої пам'яті?

6. Процеси пам'яті. Забування і збереження

1. Наведіть загальну характеристику забування.
2. Яким терміном позначається погіршення збереження матеріалу в результаті впливу іншого матеріалу, з яким оперує суб'єкт?
3. Визначте зміст понять „проактивна інтерференція”, „ретроактивна інтерференція”.
4. Що таке індукція нервових процесів? Визначте вплив індукції нервових процесів на забування.
5. Схарактеризуйте вплив проактивного та ретроактивного гальмування на забування.
6. Яким терміном позначається більш повне і точне відтворення збереженого в пам'яті матеріалу в порівнянні із відтворенням зразу після заучення?
7. Наведіть загальну характеристику збереження.

7. Типи пам'яті. Властивості пам'яті

1. Яким терміном позначається тип пам'яті, що характеризується запам'ятовуванням вербального матеріалу при переважній орієнтації на запам'ятовування наочних образів?
2. Схарактеризуйте поняття „сигнальні системи”.
3. Яким терміном позначається тип пам'яті, що характеризується запам'ятовуванням вербального матеріалу при переважній орієнтації на запам'ятовування смислу?
4. Визначте зміст понять „швидкість запам'ятовування”, „міцність запам'ятовування”, „готовність пам'яті”.

ТЕМА 10. Мислення

1. Поняття про мислення

1. Наведіть загальну характеристику мислення.
2. Схарактеризуйте мислення з позицій концепції психічного як процесу.
3. У чому полягає соціальна природа мислення?
4. Схарактеризуйте взаємозалежність понять „мислення” та „особистість”.

5. Наведіть приклади специфічних і неспецифічних мотивів мислення.
6. Схарактеризуйте основну детермінанту мислення.
7. Наведіть психологічну характеристику взаємозв'язку та взаємозалежності чуттєвого та раціонального у пізнанні та мисленні.

2. Форми мислення

1. Яким терміном позначається форма мислення, за допомогою якої відображуються в узагальненій формі предмети і явища і зв'язки між ними?
2. Яким терміном позначається форма мислення, завдяки якій чуттєвому досвіду додається абстрактна всезагальність?
3. Яким терміном позначається форма, завдяки якій непрямим шляхом, а не на основі спостережень можуть бути виділені і позначені предмети і їх відношення?
4. При умовиводі ... знання, отримане з розгляду якого-небудь об'єкту переноситься на інший, менш вивчений об'єкт.
5. Перехід від загального до окремого, від деяких даних речень-посилок до їх висновків називається
6. Умовивід на основі даних досвіду є ... умовиводом.
7. Наведіть загальну характеристику та приклад силогізму.

3. Розумові операції

1. Яким терміном позначається розгляд чого-небудь, заснований на його розчленуванні на складові частини ?
2. Яким терміном позначається з'єднання різних сторін об'єкту в єдине ціле?
3. Виокремлення будь-яких ознак об'єкту, що вивчається, при якому суб'єкт відволікається від інших позначається терміном
4. Поясніть психологічну сутність конкретизації.
5. Яким терміном позначається операція мислення, за допомогою якої отримують думки про спільність і відмінність властивостей двох або декількох пізнаваних феноменів?
6. Схарактеризуйте рівні узагальнення.
7. Рух теоретичної думки до все більш повного пізнання предмету відтворюється у

4. Мислення і мовлення

1. Наведіть загальну характеристику мовлення.
2. Схарактеризуйте мову як систему знаків.
3. Яким терміном позначається предмет, явище, що служить представником іншого предмету, явища, процесу?
4. Яким терміном позначається узагальнена форма відтворення суб'єктом суспільно-історичного досвіду, що існує у вигляді понять?
5. Яким терміном позначається індивідуальне ставлення до безособових знань про поняття, уміння, дії, вчинки, соціальні норми, ролі, цінності, ідеали тощо?
6. Наведіть положення, які висвітлюють єдність мислення і мовлення.
7. Слід за І.П.Павловим, схарактеризуйте поняття „базальний компонент мовлення”.
8. Назвіть явища, в яких виражаються мовленнєві кінестезії.
9. Визначте поняття „внутрішнє мовлення” і схарактеризуйте його типи.
10. Розкрийте умови, за яких відбувається засвоєння індивідом мовленнєвого, соціального, діяльнісного досвіду.
11. Схарактеризуйте правило визначення поняття.

5. Мислення як діяльність

1. Наведіть загальну характеристику діяльності.
2. За якими ознаками мислення слід розглядати як діяльність?
3. Визначте роль проблемної ситуації у стимуляції мислення.
4. Що визначає зміст процесу розв'язання задачі?
5. Схарактеризуйте етапи розв'язання задачі.
6. Яким терміном позначається компонент процесу мислення, який направляє пошук розв'язання задачі?
7. Схарактеризуйте термін, за допомогою якого позначаються методи розв'язання задач, які зазвичай протиставляються формальним методам розв'язання.
8. Наведіть загальну характеристику інтуїції. Визначте її роль у розв'язанні задач.

6. Види мислення. Індивідуальні особливості мислення

1. Яким терміном позначається вид мислення, що характеризується рішенням задачі за допомогою практичного перетворення ситуації?

2. Розкрийте зміст поняття „доопераційне мислення”.
3. Що є головною ознакою наочно-образного мислення?
4. Схарактеризуйте основні компоненти образного мислення.
5. Який вид мислення характеризується використанням понять та логічних конструкцій?
6. Для якого виду мислення характерним є одночасна постановка мети, вироблення плану і виконання відповідних їм дій?
7. Назвіть основні особливості практичного мислення.
8. Схарактеризуйте психологічні особливості творчого мислення.
9. Розкрийте сутність творчого мислення.
10. Яким терміном позначається опосередковане минулим досвідом мовленнєве мислення людини?
11. Схарактеризуйте основні ознаки візуального мислення.
12. Визначте психологічний зміст понять самостійність, гнучкість, швидкість мислення.

ТЕМА 11. Уява

1. Поняття про уяву

1. Наведіть загальну характеристику уяви.
2. Схарактеризуйте загальні ознаки відтворення.
3. Схарактеризуйте загальні ознаки наглядно-образного мислення.
4. Схарактеризуйте загальні ознаки образного мислення.
5. Схарактеризуйте загальні ознаки візуального мислення.
6. Наведіть характеристику основної функції уяви.
7. Що утворює основу уяви?
8. Схарактеризуйте співвідношення функції уяви і передбачення результату.
9. В якій мірі уява присутня у випереджаючому віддзеркаленні, імовірнісному прогнозуванні, антиципації?
10. Схарактеризуйте первинну систему випередження діяльності.
11. Схарактеризуйте вторинну систему випередження діяльності.
12. Схарактеризуйте детермінанти уяви.

2. Види уяви

1. Яким терміном позначається вид уяви, що характеризується створенням образів, які не реалізуються або не можуть бути реалізовані?
2. Яким терміном позначається вид уяви, що характеризується створенням образів відповідно до вимог актуальної діяльності?

3. Яким терміном позначається вид уяви, який характеризується нереальністю і нездійсненністю?
4. Яким терміном позначається вид уяви, який характеризується створенням образів, відповідних уявленню про бажане?
5. Визначте зміст поняття „бажання”.
6. безпосереднього спостереження чинників?

3. Аналітико-синтетичний характер уяви

1. Схарактеризуйте ознаки створення нових образів.
1. Яким терміном позначається створення нового образу шляхом приєднання один до одного елементів різних об'єктів?
2. Яким терміном позначається створення нового образу шляхом перебільшення одного або декількох ознак в початковому образі?
3. Яким терміном позначається створення нового образу, що характеризується навмисним перебільшенням якої-небудь найбільш інформативної відмінної ознаки початкового образу?
4. Яким терміном позначається створення нового образу, в якому присутні найбільш загальні істотні ознаки?
5. Яким терміном позначається створення нового образу за допомогою акцентування типових ознак деякого ряду об'єктів?

4. Фізіологічні основи уяви

1. Утворення тимчасових нервових зв'язків, здатних відновлюватися, актуалізуватися під впливом різних подразників є характерним для
2. Актуалізація нервових зв'язків, їх розпад, перегрупування, об'єднання в нові образи є характерним для
3. Визначте функцію гіпоталамо-лімбічної системи у породженні образів уяви.
4. Схарактеризуйте будову лімбічної системи.
5. Схарактеризуйте точки зору на фізіологічний механізм ідеомоторного акту (І.П.Павлов, М.О.Бернштейн).

5. Роль фантазії в діяльності

1. Яким терміном позначається найбільш виражений прояв творчої уяви, що характеризується створенням парадоксальних образів?
2. Наведіть найбільш суттєві риси фантастичного образу.
3. Схарактеризуйте фантазію як обґрунтоване припущення про бажане.
4. У чому полягає сутність виховання фантазії?

ТЕМА 12. Воля

1. Поняття про волю

1. Схарактеризуйте розуміння волі як свідомого регулювання людиною своєї поведінки і діяльності.
2. Визначте роль волі у саморегуляції.
3. Схарактеризуйте роль волі у діяльності.
4. Схарактеризуйте поняття „мотиваційна сфера”.
5. Яким терміном називається особливість поведінки людини, що полягає в схильності діяти за першою спонудою?
6. У чому полягає різниця між довільними і не довільними рухами?
7. Наведіть найбільш загальну характеристику вольової дії.
8. Яким терміном позначається первинна спонуда, чуттєве переживання потреби, тяжіння до об'єкту?
9. Яким терміном позначається переживання, яке перейшло в дієву думку про можливість чим-небудь володіти або що-небудь здійснити?
10. Яким терміном позначається свідоме рішення, що виконує функцію спонуди і планування поведінки і діяльності людини?
11. Схарактеризуйте співвідношення понять „воля” та „ризик”.

2. Вольовий акт і його структура

1. Назвіть термін, яким позначається усвідомлений образ результату, що передбачається, на досягнення якого направлена дія людини.
2. У якому співвідношенні знаходяться поняття „мета” і „мотив”? Що таке боротьба мотивів?
3. Опишіть контекст, у якому можливе застосування понять „боротьба мотивів” і „задача”.
4. Наведіть психологічну характеристику поняття „прийняття рішення”.
5. Визначте зміст поняття „рішення”.
6. Яким терміном називається уявлення про результат дії в свідомості ще до того, як вони будуть реально сприйняті або здійснені?
7. Схарактеризуйте процес виконання рішення.
8. Наведіть змістовні ознаки вольового зусилля.

3. Вольові якості

1. Яким терміном позначається вольова якість, що характеризується здатністю людини слідувати до наміченої мети?

2. Яким терміном позначається вольова якість, що характеризується здатністю систематизувати, планувати, регулювати і активно здійснювати свою діяльність без постійного керівництва і сторонньої практичної допомоги ?
3. Наведіть ознаки сугестивності.
4. Яким терміном позначається здатність людини самостійно приймати відповідальні рішення і реалізувати їх в діяльності?
5. Наведіть ознаки наполегливості.
6. У яких людей спостерігається упертість як форма поведінки, обумовлена мотивом самоствердження?
7. Яким терміном позначається здатність здійснювати діяльність у дезорганізуючих її ситуаціях?

ТЕМА 13. Почуття

1. Поняття про почуття

1. Схарактеризуйте почуття як форму переживання ставлення до предметів і явищ дійсності.
2. Схарактеризуйте зв'язок суб'єкта і об'єкту як основу виникнення емоцій.
3. Наведіть головні ознаки поняття „емоція”.
4. Як зображується виникнення емоцій у теорії Джеймса — Ланге?
5. Схарактеризуйте основні положення інформаційної теорії емоцій.
6. Опишіть функції емоцій.
7. Визначте роль емоцій у процесах саморегуляції.
8. Опишіть загальний фізіологічний механізм переживання емоцій.
9. Яким терміном позначається стан нервової системи, що характеризує рівень її збудження і реактивності?

2. Форми переживання почуттів

1. Наведіть характеристику поняттям „стенічні емоції”, „стенічність”, „стенічні почуття”.
2. Який термін існує для позначення почуття пригніченості, смутку, печалі, пасивного страху?
3. Вкажіть на головні ознаки стану апатії.
4. Якими поведінковими ознаками супроводжується стан афекту?
5. Схарактеризуйте стан, що виникає у відповідь на різноманітні екстремальні впливи? Назвіть термін, який слугує для позначення цих впливів.
6. Схарактеризуйте стадії стресу.
7. Схарактеризуйте зміст поняття „адаптаційний синдром”.

8. Яким терміном позначаються тривалі психічні стани помірної або слабкої інтенсивності? Назвіть причини цих станів.
9. Схарактеризуйте причини виникнення стомлення.
10. Яким терміном позначається стан, що характеризується негативним емоційним фоном, загальною пасивністю поведінки?
11. Схарактеризуйте зв'язок понять „самооцінка”. „рівень домагань” та „форми переживання почуттів”.
12. Який зміст Ви вкладаєте в поняття „історичність почуттів”?
13. Назвіть основні ознаки поняття „соціальне середовище” і його значення для формування почуттів людини.
14. Назвіть основні ознаки поняття „продуктивні сили” і його значення для формування почуттів людини.
15. Назвіть основні ознаки поняття „виробничі відносини” і його значення для формування почуттів людини.
16. Назвіть основні ознаки поняття „суспільні відносини” і його значення для формування почуттів людини.
17. Назвіть основні ознаки поняття „громадська думка” і його значення для формування почуттів людини.
18. Назвіть основні ознаки поняття „культура” і його значення для формування почуттів людини.

3. Почуття і особистість

1. Вкажіть на співвідношення понять „переживання” та „самосвідомість”.
2. Проаналізуйте зміст понять „симпатія” та „емпатія”.
3. Порівняйте зміст понять „любов” та „ненависть”.
4. Схарактеризуйте головні причини пристрасті.
5. Якими переживаннями супроводжується стан фрустрації?
6. Яким терміном позначається переживання, що виникає при очікуванні бажаної і вірогідної події?
7. Яким терміном позначаються нав'язливі неадекватні переживання страхів конкретного змісту?
8. Визначте сутність впливу змісту почуттів на саморегуляцію.
9. Надайте характеристику вищим почуттям.
10. Надайте характеристику моральним почуттям.
11. Схарактеризуйте поняття „мораль”, „совість”, „сором”.
12. Надайте характеристику практичним почуттям.
13. Надайте характеристику естетичним почуттям.
14. Визначте зміст поняття „задоволеність працею”.
15. Схарактеризуйте поняття „естетика”, „прекрасне”. „естетичний розвиток”.
16. Надайте характеристику інтелектуальним почуттям.

17. Схарактеризуйте поняття „пізнання”, „інтелект”, „почуття гумору”.

ТЕМА 14. Темперамент

1. Поняття про темперамент

1. Наведіть найбільш загальну характеристику темпераменту.
2. Назвіть чинники, які визначають динаміку психічної діяльності.
3. Кому з вчених належить положення про гуморальну детермінацію емоційних проявів поведінки?
4. Кому з вчених належить положення про залежність психічних властивостей людини від конституції її організму?
5. Схарактеризуйте зміст поняття „конституція людини”.
6. Назвіть і надайте характеристики внеску І.П.Павлова у проблему дослідження темпераменту.
7. Наведіть загальний опис психічних властивостей, які характеризують динаміку психічної діяльності (за Б.М.Тепловим).
8. Схарактеризуйте функціональні властивості темпераменту (за В.М.Русаловим).
9. Надайте психологічну характеристику типам темпераменту.

2. Фізіологічні основи темпераменту

1. Надайте загальну характеристику поняття „нервова система”.
2. Яким терміном позначається властивість нервової системи, яка характеризує її функціональну витривалість і працездатність?
3. Яким терміном позначається властивість нервової системи, яка характеризується швидкістю зміни основних нервових процесів?
4. Яким терміном позначається властивість нервової системи, яка характеризується відношенням між абсолютними величинами властивостей збудливого і гальмівного нервових процесів?
5. Яким терміном позначається властивість нервової системи, що характеризується легкістю виникнення збудження і гальмування в ході вироблення умовних рефлексів?
6. Надайте загальну характеристику умовного рефлексу.
7. Яким терміном позначається властивість нервової системи, яка характеризує швидкість виникнення і припинення нервових процесів?
8. Яким терміном позначається властивість нервової системи, що визначається безумовно-рефлекторним балансом нервових процесів (збудження і гальмування)?

3. Роль темпераменту в трудовій і учбовій діяльності

1. Наведіть загальну характеристику поняття „праця”.
2. Наведіть загальну характеристику поняття „учбова діяльність”.
3. Опишіть можливості компенсувати особливості темпераменту.
4. Схарактеризуйте зміст поняття „маскування темпераменту”.
5. Схарактеризуйте значення темпераменту у спільній діяльності.
6. З'ясуйте значення темпераменту для групової сумісності.
7. Яким терміном позначається сукупність дій суб'єкта, направлених на активне орієнтування в ситуації, її обстеження і планування поведінки? Яким чином це явище впливає на діяльність?

4. Властивості темпераменту

1. Схарактеризуйте сензитивність як властивість темпераменту.
2. У чому проявляється емоційність як властивість темпераменту?
3. Яким суб'єкта на зовнішні дії?
4. Яким терміном позначається властивість темпераменту, що виявляється в стані нервової системи, який забезпечує ефективність терміном позначається властивість темпераменту, що виявляється в негайній відповіді поведінки?
5. Яким терміном позначається властивість темпераменту, що виявляється в здатності до адаптації в процесі взаємодії з навколишнім середовищем?
6. Яким терміном позначається нездатність коректувати програму діяльності відповідно до вимог ситуації?
7. Надайте характеристику поняттю „швидкість нервових процесів”.
8. Що означають терміни „екстраверсія”, „інтроверсія”.

ТЕМА 15. Характер

1. Поняття про характер

1. Сформулюйте визначення поняття „характер”.
2. Розкрийте особливості прояву характеру.
3. Вкажіть, яке значення мають соціальні групи для становлення характеру.
4. Наведіть приклади впливу виховання на становлення характеру.
5. Визначте вплив самовиховання на розвиток характеру.
6. Яким терміном позначається уявлення про зразкову людину, гідну наслідування?
7. Проаналізуйте співвідношення понять „самоствердження” і „характер”.

8. Опишіть способи подолання капризів дітей.
9. Зобразіть прояви дитячого негативізму.
10. Проаналізуйте співвідношення понять „характер”, „суспільна оцінка”, „соціальний контроль”.
11. У чом проявляється вплив міжособистісної взаємодії у групі на розвиток характеру?
12. Проаналізуйте співвідношення понять „характер” і „соціалізація”.
13. Схарактеризуйте вплив своєрідності життєвих умов на формування індивідуальних рис.
14. У чому полягає важливість індивідуального підходу для формування характеру?
15. Хто з вчених є автором твору „Моральні характери”?
16. Назвіть ім'я вченого, який описав екстравертивний та інтровертивний типи характеру.
17. Які психічні явища Т.Рібо вважав найбільш суттєвими для характеру?
18. Назвіть ім'я вченого, який розробив концепцію „шкільних типів”?
19. Визначте особливості погляду В.Штерна на проблему характеру.
20. Яким терміном позначається схильність суб'єкта до певного поведінкового акту?
21. Схарактеризуйте основні положення диспозиційної концепції, запропонованої В.О.Ядовим.
22. Розкрийте внесок Л.Клагеса у характерологію.
23. Визначте особливості погляду О.Ф.Лазурського на проблему характеру.
24. Визначте особливості трактування характеру у концепції В.Райха.
25. Наведіть опис типів характеру за Е.Фроммом.
26. Схарактеризуйте типи акцентуацій (за К.Леонгардом, за А.Є.Личко).

2. Структура характеру

1. Розкрийте зміст понять „структура”, „структура характеру”.
2. У чому полягає сутність концепції ставлень особистості?
3. Яке значення мають вольові риси для характеру?
4. Схарактеризуйте зміст поняття „спрямованість особистості”.
5. Визначте зміст поняття „мотивація досягнення”.
6. Порівняйте поняття „мотивація досягнення” і „рівень домагань особистості”.
7. Схарактеризуйте ознаки заздрості як прояву мотивації досягнення.
8. Проаналізуйте поняття „досягнення успіху” і „унікнення неуспіху”. Вкажіть на їх роль у розвитку характеру.
9. Розкрийте зміст поняття „акцентуація характеру”.

3. Природа і прояв характеру

1. Проаналізуйте співвідношення понять „темперамент” і „характер”.
2. Проаналізуйте зміст понять „індивід”, „індивідуальність”.
3. Розкрийте механізм впливу діяльності та спілкування на формування рис характеру.
4. Яким терміном позначаються форми поведінки людини, орієнтовані на задоволення чужих інтересів без свідомого урахування їх вигоди для себе?
5. Яким терміном позначається ціннісна орієнтація людини, що характеризується переважанням самокорисливих інтересів і потреб?
6. Вкажіть провідні ознаки вчинку.
7. У якому відношенні знаходиться система вчинків до характеру?
8. Наведіть основні характеристики звички.
9. З'ясуйте основну педагогічну умову формування властивостей характеру.
10. Схарактеризуйте головні ознаки вправи.
11. Розкрийте зміст поняття „наслідування”.
12. Яким терміном позначається явище уподібнення, ототожнення з ким-небудь?
13. Розкрийте зміст поняття „референтність”.
14. Назвіть автора поняття „значущий інший”. Що означає це поняття?
15. Схарактеризуйте основний шлях придбання індивідом суспільно-історичного досвіду.
16. Яким терміном позначається готовність до емоційних і вольових реакцій? Хто є автором цього терміну?

ТЕМА 16. Здібності

1. Сформулюйте визначення поняття „здібності”.
2. Схарактеризуйте основні ознаки поняття „здібності”.
3. Схарактеризуйте умови прояву і виявлення здібностей.
4. Що є показником здібностей?
5. Яким терміном позначається емпірична характеристика індивідуальних можливостей учнів до засвоєння учбової інформації?
6. Розкрийте зміст поняття „якісні характеристики здібностей”.
7. Розкрийте зміст поняття „кількісні характеристики здібностей”.
8. Що є засобом вимірювання здібностей?
9. Розкрийте зміст понять „тест”, „тестування”.
10. Яким терміном позначаються тести, призначені для оцінки можливостей індивіда в оволодінні знаннями, уміннями і навичками?

11. Яким терміном позначаються стандартизовані тести, що конструюються на учбовому матеріалі і призначені для оцінки рівня оволодіння учбовими знаннями і навичками?
12. Яким терміном позначаються тести, призначені для виявлення умінь виконувати дії з механізмами, матеріалами, інструментами?
13. Розкрийте зміст поняття „тести інтелекту”.
14. Яким терміном позначається сукупність методик для вивчення і оцінки творчих здібностей?
15. Розкрийте зміст поняття „креативність”.
16. Розкрийте зміст поняття „спеціальні здібності”.
17. Схарактеризуйте види прояву спеціальних здібностей.
18. Сформулюйте визначення поняття „талант”.
19. Сформулюйте визначення поняття „геніальність”.
20. Вкажіть на найбільш загальну ознаку у понятті „обдарованість”.

2. Задатки і здібності

1. Схарактеризуйте ознаки поняття „задатки здібностей”.
2. Визначте вплив типу вищої нервової діяльності на здібності.
3. У чому проявляється вплив першої чи другої сигнальної системи на прояв здібностей?
4. Вкажіть на головний спосіб формування та розвитку здібностей.
5. Розкрийте зміст поняття „формування здібностей”.
6. Проаналізуйте співвідношення понять „здібності” та „інтерес”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белановская, О.В. Психология личности: Учеб. пособие / О.В.Белановская. – Мн.: БГПУ им. М.Танка, 2001. – 226 с.
2. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б.Г.Мещеряков, В.П.Зинченко. 3-е издание. – Спб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 672 с.
3. Гусельцева, М.С. Постнеклассическая рациональность в культурной психологии / М.С.Гусельцева // Психологический журнал. – 2005. – Том 26. – №6. – С. 5 – 15.
4. Маклаков, А.Г. Общая психология /А.Г.Маклаков. – СПб: Питер, 2000. – 592 с.
5. Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 3-є вид., стереотип. – К.: Либідь, 1997. – 632 с.
6. Платонов, К.К. Краткий словарь системы психологических понятий: Учеб. пособие для учеб. заведений профтехобразования. – 2-е изд., перераб. и доп. / К.К.Платонов. – М.: Высш. шк., 1984. – 174 с.
7. Платонов, К.К. Психология. Учеб. пособие / К.К.Платонов, Г.Г.Голубев. – М.: Высшая школа, 1977. – 247 с.
8. Психологический словарь / Под ред. В.В.Давыдова, А.В.Запорожца, Б.Ф.Ломова и др.; Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – М.: Педагогика, 1983. – 448 с.
9. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
10. Рибалка, В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: Навчальний посібник /В.В.Рибалка. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.
11. Современная психология: Справочное руководство. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 688 с.
12. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф.Ильичев, Н.Н.Федосеев, С.М.Ковалев, В.Г.Панов. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
13. Хьел Л. Теории личности / Л.Хьел, Д.Зиглер. – СПб.: Питер, 2000. – 608 с.
14. Юрчук, В.В. Современный словарь по психологии /В.В.Юрчук. – Мн.: Современное слово, 1998. – 768 с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Августин 237, 390
Авенаріус Р. 199, 207
Адлер А. 53, 146, 159, 163, 169, 429
Адорно 444
Айзенк Г.Ю. 164, 403, 426
Альберті Л.Б. 390
Амосов М.М. 154
Ананьєв Б.Г. 43, 146, 160, 161, 205, 225, 236, 395, 488
Анастасі А. 478
Андервуд Б. 273
Андрєєва Г.М. 88, 109, 115, 116
Анохін П.К. 77, 78, 81, 82, 188, 343
Аристотель 15, 217, 249, 281, 295, 298, 299, 352, 355, 390, 439, 440
Асмолов А.Г. 307
Аткінсон Дж. 183, 247, 255, 273, 448, 449
Ах Н. 167, 332
Аш С. 459, 460
- Балл Г.О. 157
Бандура А. 111, 164, 469
Бард Ф. 356
Баррелл Дж. 360
Бартлетт Ф. 247, 248
Басов М.Я. 20
Баумгартен А.Г. 390
Бахофен І. 443
Бахтін М.М. 58
Бедделі А. 247
Бейлс Р. 140
Бейн Е.С. 225
Бекон Ф. 281, 295, 297
Белле Ж., дю 151
Бен А. 250, 295
Бергсон А. 246, 248
Бердяєв М.О. 152
Берклі Дж. 206, 237, 250
Бернс Р. 180
Бернштейн М.О. 36, 77, 78, 81, 82, 188, 200, 258, 330, 343
Бех І.Д. 156
Бехтерев В.М. 49
Бехтерева Н.П. 248,

Бжалава І.Т. 98,
Біне А. 395, 478, 480,
Бінсвангер Л. 53
Блейлер Е. 332
Блейк Р. 106
Блонський П.П. 249
Боас Ф. 44, 152
Богоявленський Д.М. 43
Бодальов О.О. 93
Боецій 145
Божович Л.І. 147, 157, 173
Братусь Б.С. 184
Браун Т. 250
Брейер Й. 19, 170
Брентано Ф. 59, 167
Брока П. 197
Брун (метод Броуна-Петерсона) 270
Брудний А.А. 88
Брунер Дж. 108, 249
Брунsvік Е. 224
Бугер П. 220
Бьорк Е. 391
Бюлер Ш. 64

Вазарі Дж. 484
Василюк Ф.Ю. 377
Введенський М.Є. 242, 415
Вебер Е. 220
Ер. і Ед. Вебери 241
Вейнер Б. 114
Вейс А. 49
Векслера тест 480
Велитченко Л.К. 72, 95, 158
Величковський Б. М. 255
Венгер Л.А. 65, 488
Верніке К. 197
Вертхаймер М. 17, 18, 53, 223, 246, 283
Веселовський О.М. 153
Виготський Л.С. 20, 21, 24, 28, 42, 44, 46, 52, 54, 58, 64, 65, 76, 79, 96, 145,
147, 247, 284, 306
Вікторов В.В. 149
Волков І.П. 64
Волков М. М. 225

Вольф 295
Вундт В. 17, 52, 58, 59, 152, 185, 199, 224, 226, 282, 332

Галамбос Р. 253
Гален К. 397
Гальбвакс М.
Гальперін П.Я. 28, 43, 46, 65, 68, 74, 75, 96, 186, 488
Гальтон Ф. 250
Ганнушкін П.Б. 451
Гартлі Д. 249, 282, 329
Гегель Г.В.Ф. 32, 217, 237, 303, 353, 356, 391
Гельмгольц Г. 235
Геракліт 199, 281, 390
Гербарт Й.Ф. 185, 226, 332
Герінг Е. 248
Гете Й.В. 152, 455
Гібсон Дж. 200, 230
Гілфорд Дж. 395, 426
Гіппій Більший 390
Гіппенрейтер Ю.Б. 229
Гіппократ 397, 398, 402
Гоббс Т. 151, 249
Головаха Є.І. 239
Голубева Е.О. 416
Гольбах П.А. 237
Гольджі К. 82
Гольдштейн К. 53
Горгій 281
Грасіан Б. 151
Грот М.Я. 150
Гумбольдт В.Ф. 152
Гуревич К.М.
Гуссерль Е. 167
Гутман Л. 176

Давидов В.В. 43, 65, 291, 301, 488
Да Вінчі Леонардо 151, 390, 484,
Дарвін Ч. 100, 250, 356
Девіс К. 114, 115
Декарт Р. 16, 58, 113, 145, 224, 237, 249, 281, 352, 356
Деметрій Фалерський 440
Демокрит 402, 455
Десі Е. 172

Джеймс У. 152, 180, 356, 360
Джонс Е. 114, 115
Дідро Д. 152, 237, 391
Дільтей В. 55
Діоген Лаертій 439, 440
Добринін М.Ф. 185
Дойч М. 105
Достоевський Ф.М. 152, 184
Дусавицький О.К. 154
Дьюї Дж. 392

Еббінгауз Г. 55, 246, 248, 250, 270, 282, 332
Ейнштейн А. 18, 196
Ельконін Д.Б. 28, 43, 65, 68, 291
Енгельс Ф. 40, 217, 295, 296, 305, 482
Епікур 281
Ерасистрат 440
Еріксон Е. 163

Жане П. 96, 247, 248
Жінкин М.І. 309

Забродін Ю.М. 220
Зандер А. 142
Занков Л.В. 43, 264
Запорожець О.В. 28, 65, 168, 202, 229, 230, 336
Зейгарник Б.В. 184, 272
Зельц О. 167
Земон Р. 248
Зеньківський В.В. 150, 153
Зінченко В.П. 202
Зінченко П.І. 247, 248, 264, 266
Знанецький Ф. 176
Зязюн І.А. 156

Ібн Халдун 151
Ібсен Г. 152
Іванова Н.Я. 452
Інельдер Б. 43, 51

Йенш Е.Р. 256

Кабанова-Меллер Є.М. 43

Калмикова З.І. 488
Кант І. 145, 185, 226, 237, 356, 391, 400, 401, 402, 485
Карлейль 484
Карнап Р. 305
Карпенко Л.О. 88, 133
Карпенгер В. 329
Картрайт Д. 142
Карус К.Г. 443
Кац 254
Келер В. 53, 223, 246, 283, 316
Келлі Г. 114, 115
Келлі Дж. А. 165
Кеннон У. 356, 360
Кербіков О.В. 451
Кеттел Р. 160, 164, 395, 396, 426
Кирєєнко В.І. 488
Кіркегор С. 153
Клагес Л. 428, 443
Клапаред 50
Клікс Ф. 236
Кліффорд Е. 112, 378
Ковалевський П.І. 153
Козельський Я.П. 152
Коломінський Я.Л. 64, 138
Конт О. 281, 456
Корнілов К.М. 20
Костюк Г.С. 43, 151
Коузер Л. 105
Кофка К. 53, 246, 283
Кравков С.В. 221, 222
Кратчфілд Р. 460
Кречмер Е. 158, 159, 363, 397, 401, 403, 429, 440
Кро О. 256
Кронік О.О. 239
Кроче Б. 392
Кругланські А. 114
Крупська Н.К. 130
Крутецький В.А. 488
Крюгер Ф. 55
Ксенофонт 390
Кудрявцев Т.В. 43
Кулі Ч. 111, 113, 114, 180, 469
Куллоткін Ю.М. 395

Кюльпе О. 59, 167
Кульчицький О.Ш. 150

Ладигіна-Котс Н.М. 316
Лазурський О.Ф. 150, 153, 443, 444, 447
Лайкерт Р. 176
Ламброзо Ч. 152
Ланге Г. 356, 360
Ланге М.М. 152, 185, 202
Лапшин І.І. 153
Латейн Б. 131
Лацарус М. 152
Леві-Брюль Л. 152
Левін К. 24, 53, 70, 105, 120, 128, 138, 142, 146, 168, 181, 246, 283, 334, 371
Левкіпп 455
Лейбніц Г. В. 185, 226, 237, 295, 356, 455
Лейтес Н.С. 395, 474, 488
Ленін В.І. 200
Леонкагрд К. 445, 451
Леонтьєв О.М. 24, 28, 57, 64, 68, 72, 73, 79, 96, 146, 168, 202, 203, 265, 306, 324, 336, 488
Лесгафт П.Ф. 441
Лессінг Г.Е. 391
Лешлі К. 49
Личко А.Є. 446, 452
Лі Вернон (Вайолет Паже) 392
Ліндворський І. 332
Ліндсей П. 247
Лінней К. 314
Ліпман У. 117, 118
Ліппс Т. 59, 112, 378, 392
Лозанов Г.К. 99
Локк Дж. 58, 145, 151, 250, 281, 356, 473
Ломов Б.Ф. 88, 225
Ломоносов М.В. 237
Лукрецій 281
Лурія О.Р. 24, 28, 105, 197, 248, 249
Люблінська Г.О. 43

Майер А. 167
Макаренко А.С. 120, 130
Мак-Даугалл У. 53, 146
Мак-Клелланд Д. 183, 448, 449

Максименко С.Д. 156
Малиновський О.О. 403
Мальбранш Н. 356
Мамардашвілі М.К. 58
Маркс К. 201, 284, 303, 305, 321, 372, 392, 416, 450, 454, 455, 482
Мартіус Г. 224
Маслоу А. 54, 146, 165, 171, 180
Матюшкін О.М. 43
Мах Е. 199, 206, 207
Мейо Е. 128
Мейнонг А. 167
Менандр 440
Менчинська Н.О. 43
Мерлін В.С. 147, 160, 401, 426
Мечников І.І. 152
Мід Дж. 103, 111, 180, 469
Мід М. 44
Міллер Н. 105
Міль Дж.С. 250, 295
Міракян А.І. 225
Моляко В.О. 154
Моргун В.Ф. 155
Морено Дж. 63, 128, 138
Моріс Ч. 305
Московічі С. 461
Моутон Дж. 106
Мюллер Г.Е. 246, 272
Мюллер Й. 207
М'ясищев В.М. 98, 146, 147, 447
Мюррей Г. 183, 448, 449

Надірашвілі Ш.О. 147
Назаров А.Й. 77
Натадзе Р.Г. 225
Небиліцин В.Д. 147, 397, 401, 410, 411, 413
Неймарк М.С. 173
Ніцше Ф. 152, 428, 443, 484
Норман Д. 247
Н'юком Т. 113, 114
Нюттен Ж. 70, 334

Овсянко-Куликовський Д.М. 153
Олпорт Г.У. 54, 55, 70, 146, 159, 164, 171, 176, 334, 442

Орбелі Л.А.

Павлов І.П. 49, 60, 80, 81, 82, 191, 192, 199, 200, 205, 209, 245, 273, 275, 278, 279, 308, 316, 330, 397, 398, 401, 403, 404, 405, 406, 407, 410, 411, 414, 415, 422

Палій І.М. 416, 426

Панум П. 234

Паригін Б.Д. 99

Парменід 281

Парсонс Т. 111, 469

Петерсон Л. 119

Петерсон М. 119

Петровський А.В. 143, 147

Петровський В.А. 147, 161, 471

Піаже Ж. 42, 43, 50, 51, 52, 79, 96, 221, 230, 249, 366, 396

Пільцекер А. 246, 272

Піросмані Н. 44

Платон 237, 390, 484

Платонов К.І. 98

Платонов К.К. 161

Плотін 390

Плутарх 440

Пономарьов Я.О. 488

Порфирій 440

Потебня О.О. 152

Прайс Д. 360

Прангішвілі О.С. 147

Прейер В. 148

Прістлі Дж. 282

Прокопович Ф. 152

Протагор 199, 281

Пфендер А. 55

Равена тест 480

Райан Р. 172

Райх В. 444

Рапопорт Д. 111, 469

Рейнвальд Н.І. 161

Рейтман Д. 119

Рібо Т. 152, 185, 441

Рибалка В.В. 158

Рибніков М.О. 64

Римський-Корсаков М.А. 222

Рогинський Я. Я. 403
Роговін М.С. 248
Роджерс К. 54, 120, 146, 165, 172, 180
Роменець В.А. 151
Рубін Е. 227
Рубінштейн М.М. 153
Рубінштейн С.Л. 21, 57, 68, 146, 160, 173, 205, 214, 225, 324, 395, 486
Румельхарт Д. 247
Русалов В.М. 405
Руссо Ж.-Ж. 44

Саннікова О.П. 157
Сантаяна Дж. 392
Сельє Г. 365, 366
Семеновська Е.Н.* 221
Сенека 440
Серасо Д. 273
Сеченов І.М. 31, 49, 76, 81, 82, 199, 200, 202, 205, 216, 235, 240, 241, 250, 261, 307, 404, 441
Симон А. 67, 478
Симонов П.В. 360
Сікорський І.О. 153
Скалігер Й.Ю. 484
Скіннер Б.Ф. 49, 50, 164, 246
Скрябін О.М. 222
Смирнов А.О. 68, 225, 247, 248, 264, 266
Соколов Є.М. 205
Соколов О.М. 309
Сократ 281, 314, 390
Соссюр Ф., де 305
Спенсер Г. 176, 250, 281
Сперлінг Дж. 255
Сперрі Р. 249
Спіноза Б. 249, 281, 356
Спірмен Ч. 395, 485
Станіславський К.С. 325
Стенфорд – Біне тест 480
Стівенс С. 218, 220
Стратон 440
Стрікленд Л. 115
Сухобська Г.С. 395
Сухомлинський В.О. 120, 130

Тайлор Е.Б. 44
Тализіна Н.Ф. 43
Таулесс Р. 224
Тен І.А. 282
Теофраст 439, 440
Теплов Б.М. 60, 68, 147, 395, 397, 401, 405, 410, 411, 474, 483, 486, 488
Терстоун Л. 176, 395, 486
Тетене І. 356
Тихомиров О.К. 395
Тітченер Е.Б. 52, 59, 112, 378
Тойбер Х.Л. 249
Ткаченко О. М. 153
Томас У. 176
Торндайк Е.Л. 42, 49, 246, 283, 486
Толстой Л.М. 184, 384
Трудевінд С. 450

Узнадзе Д.М. 24, 98, 146, 147, 333
Уевелл У. 295
Уелліс Г. 98
Уоллес Г. 325
Уотсон Дж. Б. 18, 49, 283
Урбанчич В. 256, 276
Ухтомський О.О. 24, 196
Ушинський К.Д. 152, 272

Фестінгер Л. 142
Фехнер Г.Т. 218
Фідлер Ф. 140, 142
Фізер Н. 449
Фіхте Й.Г. 58
Фішер Р. 392
Франк С.Л. 153
Франко І.Я. 153
Фреге Г. 305
Фройд Г. 111
Фройд З. 19, 24, 35, 55, 56, 70, 106, 110, 146, 162, 170, 171, 246, 247, 250,
334, 429, 441, 444, 468, 469
Фромм Е. 163, 168, 444, 445
Фуко М. 273, 275

Хайдер Ф. 53, 114, 115, 116
Халл К.Л. 246

Хальбвакс М. 248
Хальстед 254
Хантер У. 49
Хатчесон Ф. 391
Хебб Д.О. 251
Хед Х. 200, 201
Хекхаузен Г. 183, 448, 449
Хелд Р. 230
Херцбергер Ф. 387
Хіден Г. 253
Холмс Д. 113, 114
Хом Г. 391
Хома Аквінський 237, 390
Хорні К. 164

Цицерон 440
Цуканов Б.Й. 156

Чернишевський М.Г. 237, 391

Шацький С.Т. 130
Шеварьов П.О. 225
Шелдон У. 397, 401, 403
Шемінський Е. 51
Шерковін Ю.О. 99
Шеррінгтон Ч.С. 200, 201, 215, 216, 360
Шефтсбері А.Е.К. 484
Шиллер Ф. 391, 485
Шліман Г. 44
Шопенгауер А. 152
Шпалінський В.В. 136
Шпет Г.Г. 58
Шпрангер Е. 55
Штейнталь Х. 152
Штерн В. 247, 442
Штумпф К. 59
Шуман Ф. 246

Юм Д. 237, 250, 391
Юнг К.Г. 53, 163, 250, 425, 429, 441
Юркевич П.Ю. 152, 395

Ядов В.О. 147, 161, 442

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания /Б.Г.Ананьев. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
2. Анисимов О.С. Индивид, субъект и личность в контексте целостности психики человека / О.С.Анисимов // Мир психологии. – 2007. – №1 (49). – С. 31 – 44.
3. Аткинсон Р. Человеческая память и процесс обучения / пер. с англ. Под общей ред. Ю.М.Забродина, Б.Ф.Ломова / Р.Аткинсон.- М.: Прогресс,1980. – 528 с.
4. Барабанщиков В.А. Идея системности в психологии: пути развития / В.А.Барабанщиков // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – №1. – С. 5 – 13.
5. Белоус, В.В. Темперамент и деятельность. Учебное пособие / В.В.Белоус. — Пятигорск, 1990. – 215 с.
6. Блонский П.П. Избранные педагогические и психологические сочинения: в 2-х томах. Т. 2 / Под ред. А.В.Петровского П.П.Блонский.- М.: Педагогика,1979. – 399 с.
7. Брушлинский А.В. Субъект: мышление, учение, воображение А.В.Брушлинский. – М.: Издательство «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «Модэк», 1996. – 392 с.
8. Василюк, Ф.Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций / Ф.Е.Василюк. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.
9. Веккер Л. М Психика и реальность: единая теория психических процессов / Л.М.Веккер. - М: Смысл, 2000. – 685 с.
10. Величковский Б. М. Психология восприятия / Б.М.Величковский, В.П.Зинченко, А.Р.Лурия. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1973. – 246 с.
11. Виллонас, В. Психология эмоций: Хрестоматия / автор-составитель В. Виллонас. - СПб. : Питер, 2004. - 496 с.
12. Голубева, Э. А. Способности и индивидуальность / Э.А.Голубева. – М.: Прометей, 1993. – 304 с.
13. Джеймс, У. Психология: Пер. с англ. / У.Джеймс. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.
14. Додонов, Б.И. В мире эмоций / Б.И.Додонов. — К.: Политиздат, 1987. – 140 с.
15. Дормашев Ю.Б. Психология внимания: Учебник / Ю.Б.Дормашев, В.Я.Романов. – М.: Флинта, 2002. – 376 с.
16. Дружинин, В.Н. Психология общих способностей / В.Н.Дружинин. - СПб.: Питер, 2000. – 478 с.
17. Дружинин, В.Н. Психология эмоций, чувств, воли /В.ЕНДружинин. – М.: ТЦ Сфера, 2003. – 342 с.

18. Иванников, В.А. Психологические механизмы волевой регуляции. Учебное пособие: 3-е издание / В.А.Иванников. – СПб.: Питер, 2006. – 208 с.
19. Зинченко В.П. Общество на пути к «человеку психологическому» / В.П.Зинченко // Вопросы психологии. – 2008. – №3. – С. 3 – 10.
20. Зинченко П.И. Непроизвольное запоминание П.И.Зинченко.- М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961. – 562 с.
21. Изард, К. Психология эмоций /Перев. с англ. / К.Изард. — СПб.: Питер, 1999. — 464 с.
22. Ильин, Е.П. Эмоции и чувства / Е.П.Ильин. - СПб.: Питер, 2001 - 752 с.
23. Ильин, Е.П. Психология воли / Е.П.Ильин. - СПб, Питер, 2009. – 368 с.
24. Клацки Р. Память человека: Структура и процессы / Р.Клацки. – М.:Мир, 1978. – 319 с.
25. Крутецкий, В.А. Проблема способностей в психологии / В.А. Крутецкий. – М.: Знание, 1971. – 109 с.
26. Левитов, Н.Д. Психология характера. Изд. 3-е, испр. и доп. / Н.Д.Левитов. – М.: Просвещение, 1969. – 424 с.
27. Лейтес, Н.С. Возрастная одаренность школьников. Учебное пособие / Н.С.Лейтес. – М.: Академия, 2000. – 320 с.
28. Леонгард, К. Акцентуированные личности /К.Леонгард – К.: Вища Школа, 1981. – 390 с.
29. Личко, А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А.Е.Личко. — Санкт-Петербург: Речь, 2010. – 256 с.
30. Людина. Суб'єкт. Вчинок: філософсько-психологічні студії / За ред. В.О.Татенка. – К.: Либідь, 2006. – 360 с.
31. Мерлин, В.С. Психология индивидуальности. Избранные психологические труды / В.С.Мерлин. - М.- Воронеж, 1996. — 444 с.
32. Норакидзе, В.Г. Методы исследования характера /В.Г.Норакидзе. — Тбилиси: Мецниереба, 1989. – 156 с.
33. Орлов А.Б. Психология личности и сущности человека: парадигмы, проекции, практики. Учеб. пособие для студ. психол. фак. вузов /А.Б.Орлов. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 272 с.
34. Основы психології: Підручник / За заг. ред. О.В.Киричука, В.А.Роменця. – 3-є вид., стереотип. – К.: Либідь, 1997. – 632 с.
35. Познавательные процессы: ощущения, восприятие / Под ред. А.В Запорожца, Б.Ф. Ломова, В.П. Зинченко. - М.: Педагогика, 1982. - 336 с.
36. Пономарев, Я. А. Психология творчества /Я.А.Пономарев. – М.: Наука, 1990. – 249 с.
37. Психология внимания / Под редакцией Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М.: Астрель, 2008. – 656 с.

38. Психология индивидуальных различий / Под редакцией Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. — 3-е издание, переработанное и дополненное. — М.: АСТ, Астрель, 2008. — 720 с.
39. Психология одаренности детей и подростков. // Под ред. Н.С. Лейтеса. — 2-е изд., перераб и доп. — М.: Издательский центр «Академия». - 2000. — 226с.
40. Психология ощущений и восприятия / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, В.В.Любимова, М.Б.Михалевской. - М.: ЧеРо, 1999. - 610 с.
41. Психология эмоций. Тексты. / Под ред. В. К. Виллюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. — М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1993. — 303 с.
42. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: Навчальний посібник /В.В.Рибалка. — Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2009. — 575 с.
43. Рогов, Е.И. Эмоции и воля / Е.И.Рогов. — М.: ВЛАДОС, 1999. — 240 с.
44. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Сост., авторы комментариев и послесловия А.В.Брушлинский, К.А.Абульханова-Славская. - СПб.: Питер, 2002. — 720 с.
45. Русалов, В.М. О природе темперамента и его месте в структуре индивидуальных свойств человека / В.М.Русалов // Вопросы психологии. — 1985. — № 11. — С. 19 — 33.
46. Селиванов, В. И. Воля и ее воспитание / В. И. Селиванов. — Рязань, 2002. — 152 с.
47. Скоробогатов В.А.. Феномен воображения: Философия для педагогики и психологии: Учебное пособие / В.А.Скоробогатов, Л.И.Коновалов. — СПб.: Союз, 2002. — 183 с.
48. Слободчиков В.И.. Психология человека: Введение в психологию субъективности: Учебное пособие для вузов / В.И.Слободчиков, Е.И.Исаев. — М.: Школа-Пресс, 1995. — 384 с.
49. Смирнов С.Д. Активность, деятельность, личность / С.Д.Смирнов // Мир психологии. — 2006. — №3 (47). — С. 11 — 23.
50. Тихомиров О.К. Психология мышления / О.К.Тихомиров — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 270 с.
51. Ухтомский А.А. Доминанта/ А.А.Ухтомский. — СП.: Питер, 2002. — 448 с.
52. Хрестоматия по вниманию / Под ред. А.Н.Леонтьева, А.А.Пузыря, В.Я.Романова. М., Изд-во Моск. ун-та, 1976. — 295 с.
53. Хрестоматия по ощущению и восприятию / Под. ред. Ю. Б. Гиппенрейтер и М. Б. Михалевской. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. — 400 с.
54. Хрестоматия по общей психологии. Психология памяти. Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. - М.: Изд-во Моск, ун-та, 1979. — 272 с.

55. Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер и В.В. Петухова. - М.: Изд-во МГУ, 1981. – 400 с.
56. Черемошкина Л.В. Психология памяти /Л.В.Черемошкина. – М.: Академия, 2002. – 368 с.
57. Шадриков, В.Д. Психология деятельности и способности человека / В.Д.Шадриков. – М.: Издат. Корпорация “Логос”, 1996. – 320 с.
58. Шрагина Л.И. Логика воображения: Учебное пособие /Л.И.Шрагина. – М.: Народное образование, 2002. – 192 с.
59. Экман П. Психология эмоций. Я знаю, что ты чувствуешь / П.Экман. – СПб.: Питер, 2010. – 336 с.
60. Якобсон, П.М. Психология чувств и мотивации: Избр. психол. тр. /П.М.Якобсон. - М.; Воронеж: Ин-т практ. психологии; МОДЭК, 1998. – 304 с.
61. Чуприкова Н.И. Система понятий общей психологии и функциональная система психической регуляции поведения и деятельности /Н.И.Чуприкова // Вопросы психологии. – 2007. – №3 . – С. 3 – 15.

Довідкове видання

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ В ОСНОВНИХ КАТЕГОРІЯХ І ПОНЯТТЯХ

Укладання:

Велитченко Леонід Кирилович

авторська редакція

Підписано до друку 11.11. 2011. Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарн. «Times» Друк цифровий. Ум. друк .арк....., авт арк.

Тираж 350 пр. Зам. №19

Видавець і виготовлювач Букаєв Вадим Вікторович

65012 м. Одеса. вул. Пантелеймонівська, 34

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2783 від 02.03.2007 р.

Тел. 80949464393, email - bukaev@gmail.com